

BIBLIOTHECA INDICA.

WORK No. 160.

NITYĀCĀRAPRADĪPAḤ.

SANSKRIT TEXT.

B. 1. 160

v. 2.

NOTE.

Pages 1-384 edited by Paṇḍita Vinoda Vihari Bhaṭṭācāryy

Pages 385-748 edited, and indexes prepared, by Mī
Sadāsiva Miśra.

THE ASIATIC SOCIETY
CALCUTTA. 700010

Acc 1. B 478.5.

Date..... 12. 12. 88.

1080

नित्याचारप्रदीपे द्वितीयखण्डस्य सूचीपत्रम् ।

अथ द्वितीयभागकृतम् ...	१	ऐहिकामुष्णिकसर्वकामे-	
अथातोऽध्ययनाङ्गानि ...	१५	भूनां व्यवकमन्त्रजपः	१००
अथ स्वाध्यायविधिर्ब्राह्मणानाम् १८		अथास्य होमविधिः ...	१०४
अथानध्यायाः ..	२३	अथ कान्ध्यानि ...	१०६
अथाध्ययनक्रमः ...	४१	अथ ब्रह्मजपविधिः ...	१११
अथोपाकर्म ...	४५	अथ ऋध्यादिन्यासः ...	११३
अथाध्ययनम् ...	५१	अथ रोगशान्तये जपाः	१३८
अथ विचारो नाम	७	अथ सर्वरोगनाशाय	
द्वितीयो वेदाभ्यासः ...	५३	घोषशान्तिः ...	१५३
अथाभ्यासे तृतीयो वेदाभ्यासः	५८	अथ तैत्तिरीयाणां	
अथ जपरूपस्तुरीयो वेदा-		घोषशान्तिः ...	१५४
भ्यासस्तृतीयभागे कर्तव्यः	६०	अथ महासौरशान्तिः	१५५
अथ गायत्रीजपः ...	६३	विष्णुधर्मे विष्णुपञ्चरत्नोक्तम्	१६५
अथातः कान्धहोमाः ...	६८	रोगार्तेन नामत्रयजपः कार्यः	१६८
अथ गायत्रीन्यासः ...	६९	सर्वव्याधिसाधारणौ	
आहुतिन्यासः ...	७०	पूजामाह ...	१७२
गायत्र्यक्षरन्यासः ...	७०	रोगशान्तये दानानि ...	१७७
अथ शिरमन्त्रन्यासः ...	७०	अथासाध्यसर्वरोगसाधारण-	
अथाक्षरदेवताः ...	७१	प्रतिमादानम् ...	१८०
अथ रक्षार्थं विद्याङ्गानि	७१	वायुपुराणे सर्वरोगहर-	
अथ जपधर्माः ...	७३	दक्षिणामूर्तिदानम् ...	१८२
अत्रानेकदिवससाध्ये-		अथ ज्वरहराणि ...	१८८
जपे आहारनिषेधः ...	७६	सर्वज्वरहरकुम्भदानम् ...	१८८
होमश्च ...	८१	अथ ज्वरतर्पणम् ...	१८९
अथ यद्येष्टकर-		अथ ब्रह्मपुराणोक्तज्वरवृत्तिः	१९१
मित्रादिप्रयोगविधिः	८३	अथातोसारहरम् ...	१९५

अथ ग्रहबीरोगे	...	१८६	पादरोगे	...	२२६
अर्शोरोगहरम्	...	१८७	चर्मरोगे	...	२२६
गुदरोगहरम्	...	१८८	कामजरोगे	...	२२६
श्वसनरोगे	...	१८८	कुष्ठरोगे	...	२२६
क्षयरोगहराणि	...	२००	अपुष्पवतीत्वहरम्	...	२३१
शूलरोगे	...	२०२	गर्भच्छावे	...	२३१
अवचिभूलहरम्	...	२०३	योगिच्छावे	...	२३१
पाण्डुरोगे	...	२०५	स्तन्यच्छावे	...	२३१
श्रीतोष्णज्वरगुददाहे	...	२०६	अर्तुदरोगे	...	२३१
अन्तर्हृद्दिहरनारायणदानम्	...	२०६	प्रदरे	...	२३१
वातरोगहराणि	...	२०७	मेदहृद्भौ	...	२३६
जन्मादे	...	२०७	मृतभार्यत्वे	...	२३६
धनुर्वातहरम्	...	२०८	मृकृतसत्वे	...	२३६
पक्षवातहरम्	...	२०८	विविधविपाकः	...	२३५
वातहरमृगदानम्	...	२०९	पुच्छरौकरोगे	...	२३५
रक्तवातः	...	२०९	अथ ब्रह्मराक्षसत्वहरम्	...	२३५
अथ रक्तवातहराणि	...	२१०	अथाध्यापनरूपः पञ्चमो-		
वातपित्तहरम्	...	२१०	वेदाभ्यासः	...	२३८
रक्तपित्तहरम्	...	२११	अथ तृतीयभागकृतम्	...	२३५
अथ श्लेष्महरम्	...	२११	अथायाचितम्	...	२३६
अपस्मादे	...	२११	अथ शूलप्रतियहः	...	२७८
ब्रणहराणि	...	२१२	अथ देशविशेषेऽग्राह्याणि	...	२८५
शिररोगे	...	२१३	प्रतियहविधिः	...	२८६
अन्धत्वहरम्	...	२१७	अथ त्रयविशेषेण निबिडेष्वो-		
विविधरोगे	...	२१९	ऽपि प्रतियहानुष्ठा	...	२८७
उदरबाधौ	...	२२१	अध्यापनप्रकरणम्	...	३०५
मूत्रबाधौ	...	२२१	वाक्यप्रकरणम्	...	३०५
प्रमेहे	...	२२२	अथ विविमयः	...	३१९
शूलमेहे	...	२२२	अथाग्राह्या हृदिः	...	३२३
वातप्रमेहः, मधुमेहः,			अथ गर्हिता हृदिः	...	३२३
लिङ्गबाधश्च	...	२२३	अथात्मन्तापहृतयः	...	३२३

अथ विशेषविहिताः ...	३२८	अथ प्रासादविशेषे	
अथ देवायतन गुह्यधार्मिक-		देवताविशेषाः ...	३७६
ब्राह्मणगृह्यगमनम् ...	३३१	अथ जन्माष्टमीव्रतम् ...	३४२
योगक्षेमार्चनौचर-		अथ शिवरात्रिव्रतम् ...	३५६
सन्निधिगमनम् ...	३३१	अथ गवांश्चिकम् ...	५७०
अथ दानम् ...	३४१	अथ चतुर्थभागस्तव्यम् ...	५८६
अथ प्रासादविशेषाः ...	३७३		

नित्याचारप्रदीपः ।

द्वितीयभागः ।

श्रीगणेशाय नमः । श्रीगणः श्रीगोपाखाय ।

गोवर्धनोद्धरणकर्म्मणि संप्रवृत्ते
गोपेषु सस्मितससन्धमसत्त्वरेषु ।
ब्रह्माण्डधारणनियन्त्रितरोमकूपः
कृष्णोऽपि सस्मितमुखो भवतः पुनातु ॥

अथ द्वितीयभागकृत्यम् ।

तत्र दत्तः,—

द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं अपः ।

तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥

● समित्पुष्पकुशादीनां स कालः समुदाहृतः ।

उपादानं स्वेति शेषः । तत्र प्रथमाध्ययनं तावदुच्यते ।

मनुः,—

तपोविशेषैर्विविधैर्ब्रतैश्च विधिचोदितैः ।

वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजभाना ॥

तपोविशेषा 'ब्रह्मचारिधर्मा गुरुशुश्रूषाम्निपरिचर्यादिरूपाः ।

तथा,—

कृतोपनयनस्यास्य ब्रतादेशनमिष्यते ।

ब्रह्मणो ग्रहणञ्चैव क्रमेण विधिपूर्वकम् ॥

ब्रह्मणो वेदस्य । क्रमेण समान्नानक्रमेण ।

तथा,—

अनेन क्रमयोगेन संस्तृतात्मा द्विजः शनैः ।

गुरौ वसन् सञ्चिनुयाद् ब्रह्माधिगमिकं तपः ॥

^१[तथा,—]

योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥

^१[याज्ञवल्क्यः,—]

यज्ञानां तपसाञ्चैव शुभानाञ्चैव कर्मणाम् ।

वेद एव द्विजातीनां निश्चेयसकरः परः ॥

लघुव्यासः,—

मेखलाजिनदण्डानां धारिभिर्ब्रह्मचारिभिः ।

वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सविज्ञानो द्विजातिभिः ॥

(१) B. ब्रह्मचारिणो विहिता गुरुशुश्रूषा ।

(२) A. Omits the portion bracketed.

(३) A. Omits the portion bracketed.

भिन्नाग्निभिर्गुरोर्नित्यं शुश्रूषायां रतैस्तथा ।

आसमाप्तेर्व्रतं कार्यं वेदस्य विधिवद्विजैः ॥

इत्यादिवचनात् “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इतिविधेः स्वकीयशाखा-
परत्वाच्च सम्पूर्णशाखाध्ययनं नित्यम् ।

तथाच बौधायनः ऋणत्वेनावश्यकर्तव्यतामाह स्वाध्यायस्य

स्वाध्यायेन ऋषीन् पूज्य सोमेन च पुरन्दरम् ।

प्रजया च पितॄन् पूर्वान् मृतो दिवि विमोदते ॥

श्रुतावपि,—जायमानोहवै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते । इति ।
ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इत्यत्र ब्रह्म-
चर्यग्रहणं स्वाध्यायोपलक्षणाद्येमेव । अतएव शतपथश्रुतिः ऋणं
हि बाव जायत इत्युपक्रम्य अथ यदेवानुब्रूवोत तेन ऋषिभ्यो ऋणं
जायते तद्धि तेभ्यः करोति यदानुब्रूत ऋषीणां निधिप इति ह्यनु-
गमनमाचक्षते । तदुक्तं जैमिनिना श्रुतिव्याख्यानार्थं “ब्राह्मणस्य
तु सोमविद्या प्रजमृणवाक्येन संयोगात् ॥” इति ब्रह्मचर्यं
विद्यात्वेन व्याख्यातम् । नचैकशाखाध्ययनेन ऋणापकरणं
स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यस्य सम्पूर्णशाखाविषयत्वात् । तदुक्तं भट्टैः
स्वाध्यायग्रहणे(न)न एकशाखा हि परिगृह्यते वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्य
इति ‘मानववाचा एकशाखाध्ययने विध्यभावात् । न चाध्ययन-
स्यानुष्ठानोपयोगिकर्मणां ज्ञानं फलमिति तत्तत्कर्मज्ञानार्थं

तत्तद्व्याख्याध्ययनं विधीयते । न तु वाक्यसमुदायरूपा शाखा तस्य ज्ञानाजनकत्वादिति वाच्यम् । स्यादेवं यदि तत्तदज्ञानं फलं श्रूयते । न तु तदस्ति । किन्तु स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति श्रूयते । फलं न श्रूयते । तत्र दृष्टे सत्यदृष्टं न कल्प्यते इति न्यायात् यद्युक्तं स्वाध्यायाध्ययनजन्यं दृश्यते तत्तत् फलं कल्प्यते । तत्र क्वचित् कर्मज्ञानं क्वचिज्जपोपयुक्तमन्त्रादौ स्वरूपज्ञानं क्वचिदुपनिषदादौ पुरुषार्थरूपमात्मज्ञानं यथाफलं कल्प्यते ।

तथा,—

अरण्ये नियतो जम्बा त्रिवे वेदस्य संहिताम् ।

मुच्यते ब्रह्महत्यायाः

इत्यादिप्रायश्चित्तविधेः फलार्थवेदपारायणविधेः “अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु” इत्यादिपंक्तिपावनत्वादिसिद्धेश्च सम्पूर्णशाखाग्रहणसाध्यत्वात् सम्पूर्णशाखास्वरूपग्रहणमपि पुरुषाभिलक्षितत्वादेव क्रतु-ज्ञानवद् वेदाध्ययनफलम् । न च पारायणाद्यर्थं पृथक् क्रतु-शाखाध्ययनविधिरस्ति । नचान्यानि तेन पारायणादिकर्माणि भवन्ति । तत्रैतत् स्यात् । विधेरैकत्वेऽपि फलभेदाद् विधेयभेदः । विधेयभेदाच्च विधिवाक्यार्थभेदात् फलतोऽध्ययनविधिनानात्वमिति । तत्र । फलभेदासिद्धेः । पुरुषापेक्षितत्वे सत्यध्ययनजन्यत्वोपाधिना सर्वेषामेकरूपेण फलत्वात् । अवान्तरापूर्वभेदाच्च वाक्यविशेषाध्ययने धर्मविशेषविधिः । यथोपनिषदामरक्षा-ध्ययनमश्वमेधाध्ययनेऽश्वघासदानं वा मैत्रावरुणग्रहाभ्यां अयण-विधित्वात् ।

यत्तु मनुवचनं,—

यथोदितेन विधिना नित्यं छन्दस्कृतं पठेत् ।

ब्रह्मच्छन्दस्कृतञ्चैव द्विजो युक्तो ज्ञानापदि ॥

मानेन ब्राह्मणाध्ययनं काम्यमुच्यते । किन्तु पूर्वसुपाकर्मा कृत्वा-
ऽर्कपञ्चमासपर्यन्तं छन्दोऽध्ययनं तदूर्ध्वं शुक्ले छन्दः पठनमित्या-
दिना या वेदाध्ययनेतिकर्त्तव्यता कथिता तस्या एव छन्दस्कृत-
शब्दवाच्ये मन्त्रभागे नित्यतोच्यते । सम्यक्ग्रहणधारणसामर्थ्यात्म-
कानापदि ब्रह्म ब्राह्मणं छन्दस्कृतं मन्त्रभागं युक्तः पूर्वोक्तोपा-
कर्मादिप्रकारयुक्तोऽधीयीत । आपदि तु सम्यक्ग्रहणधारणा-
सामर्थ्यं ब्राह्मणभागं यथोक्तनियमं विनापि नित्यमधीयीतेति
मन्दबुद्धेर्नियममपेक्षमाणस्य प्रधानभूतब्राह्मणाध्ययनबाधापत्तेः ।
“अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात्” इतिन्यायात् । तेन मलवद्-वासी-
निषेधवत् विशेषणस्य यथोक्तविधिरूपस्य मन्त्राध्ययने नित्यतोच्यते ।
ब्राह्मणाध्ययने च ग्रहणसमर्थस्य सुमेधसो 'नित्यता । मन्दबुद्धेश्च
ब्राह्मणाध्ययने यथोक्तविधेरनियम इति । इत्यमेव मेधातिथि-
प्रभृतिभिरपि व्याख्यातम् । इत्यमेव लक्ष्मीधरः । आपदि मन्त्रजातं
यथोक्तविधिना पठेत् । अनापदि मन्त्रजातं ब्राह्मणञ्च यथोक्त-
विधिना पठेदित्यर्थः । यत्तु तृतीयाष्टमभाष्ये ननु वेदमधीयीतेति
वचनात् कर्त्तव्यो वेदोऽध्येतव्यः । न वेदावयवेनाधिक्रियत इति ।
उच्यते । तस्मात् क्रत्वन्तरज्ञानमधिकारे नादर्शव्यं, सर्व्वं क्रतवः

पृथक् पृथक् ज्ञायेरन्निति कृतज्ञस्य वेदस्याध्ययनं युज्यते इति । तथा वार्तिके यद्यपि स्वाध्यायग्रहणेन सकलो वेदः परिगृहीतस्तथापि दर्शपौर्णमासौ कुर्वाणस्य ज्योतिष्टोममन्त्र-ब्राह्मणं न कचिदपि युज्यते इति । तदपि नाधिकारं व्यावर्त्तयति । 'इष्टवेदेनैव योग्यतासिद्धेः । तेन तदयाजिन-स्तावानेव स्वाध्यायः । यत्त्वसौ सकलः पठ्यते तन्नित्यकाम्य-नेमित्तिकानां यथोत्पन्नकालत्वान्न ज्ञायते किं कदा करिष्यत इति । यन्न पठितं तत्फलप्रार्थनायामविद्यत्वादशक्तः स्यात् तदानीञ्चाधीयमानस्य 'व्रतनियमवद् वेदाध्ययनासम्भवात्कर्म्मभिश्च विशिष्टक्रियोपात्तवेदनिराकाङ्क्षैस्तादृशस्य ग्रहणाद् वैगुण्य-प्रसङ्गः । कामश्रुत्यपरिग्रहाच्च सर्व्वरनारभ्य वादविधानो वेदो-पेक्षित इत्यवश्यं ब्रह्मचर्य्यकाल एव समस्तीऽध्येतव्यः । यदि तु कथञ्चिदशक्तो नाधीते सकलं अग्निहोत्रदर्शपौर्णमासमात्रं कथञ्चि-दधिगच्छति न तस्य तत्राप्यनधिकारः । तत्रायमाशयः काम-श्रुतिवशादावेपेणाध्ययनकरणे यदा 'यत्कर्त्तव्यं तदा तदर्थं तस्य वेदभागस्याध्ययनं कर्त्तव्यं स्यात् । अनारभ्यविधिसत्त्वात्तु काम-श्रुतीनामौदासीन्ये 'सकलवेदस्य ब्रह्मचर्य्यं अध्ययनं नित्यम् । अशक्तस्य सकलवेदाध्ययनाभावे तु नित्यकर्म्मरूपसकलवेदाध्ययन-लोपात् प्रत्यवायोऽस्त्येव । केवलं यावदधीतं तावतोऽर्थज्ञाने यत्

(१) P. कचिद् वेदेनैव ।

(२) P. कर्म्मकर्म्मव्यव्रतनियमः ।

(३) B. यत् कर्म्म कर्त्तव्यं ।

(४) B. सकलस्य वेदस्य ।

कर्म्म कर्त्तुं शक्यते तत्राधिकारलोपो नास्तीत्युच्यते । क्रतुविधिभि-
र्हि स्वस्वज्ञानमेव गृह्यते न क्रत्वन्तरज्ञानमिति ।

यत्तु यमवशिष्टौ—

न शूद्रो वृषलो नाम वेदो हि वृष उच्यते ।

यस्य विप्रस्य तेनालं स वै वृषल उच्यते ॥

तस्माद् वृषलभीतेन ब्राह्मणेन प्रयत्नतः ।

एकदेशोऽप्यध्येतव्यो यदि सर्वो न शक्यते ॥

इति तदपि प्रत्यवायसत्त्वेऽपि वृषलत्वेन कर्म्माधिकारनिवृत्तिरेक-
देशाध्ययने नास्तीत्येवं परमेव । अतएव अजिताकारेण व्याख्यातं
इह स्वाध्यायविधिवशेन क्रियमाणमध्ययनं यथाविध्यनुष्ठितं यथा-
विभागं कर्म्मसूपयुज्यते तस्मात् सकलस्याध्ययनम् । कथञ्चिदन-
ध्ययनेत्विदमुच्यत इति । षष्ठतन्त्रे च 'फलाश्रवणाध्ययन-
मित्युक्त्वा आवश्यकजपयज्ञप्रायश्चित्तपारायणाद्युपयोगिग्रन्थाव-
धारणफलत्वादावश्यकमिति सकलाध्ययनस्य नित्यतामाह । केवलं
ग्रहं सम्मार्ष्टीत्यादिवत् स्वाध्यायस्याध्ययनसंस्कार्यत्वाद् यावतो
भागस्य क्रत्वर्थज्ञानजनकत्वं तावतः संस्कारे क्रियमाणेऽपि क्रत्व-
न्तरज्ञानहेतुवेदभागस्य संस्काराभावो न दोषाय । संस्कार्यार्था-
मुद्देशनसाहित्याविवक्षणात् । ग्रहान्तरासम्मार्गोऽपि ऐन्द्रवायव-
सम्मार्गस्य च वैगुण्यादेन्द्रवायवयागाच्चापूर्व्वसिद्धिवत् । ग्रहान्तरा-
सम्मार्गास्तु परमापूर्व्वसिद्धाभाववत् । सकलाध्ययनाभावे विहितता-

करणात् प्रत्यवायो भवत्येव सकलाध्ययनस्य विहितत्वात् । अन्यथा पारायणाद्यसम्भवादित्युक्तम् । 'आधाने तद्वितीयाश्रुत्याग्निसंस्कारोऽपि गार्हपत्याहवनीयपरत्वेनाग्निशब्दस्य गार्हपत्याहवनीयशब्दयो-
रलौकिकत्वेन ज्ञातत्वादज्ञातस्य चोद्देश्यस्यापि यूपं क्षिण्णी-
त्यादिवत् स्वरूपस्य जिज्ञास्यत्वेन विशेषणाकाङ्क्षावशादुद्देश्य-
विशेषणस्यापि विवक्षावशात् सहितयोरेवान्योराधानसंस्कार्यत्व-
मिति । नैवेकाग्निसिद्धयर्थसाधनमिति विशेषः । तेन दर्श-
पौर्णमासमात्रार्थमन्त्रब्राह्मणाध्ययने दर्शपौर्णमासाधिकारो भव-
त्येव । तथाच हारीतः क्षत्रियोऽध्ययनयजनदानधर्मादेव व्रतैक-
देशोति वेदैकदेशाध्यायिनः क्षत्रियस्य यजनं दर्शयति । यानि तु
वेदैकदेशाध्ययनानुवादेन वेदार्थज्ञानप्रशंसावाक्यानि

अधीत्य यत्किञ्चिदपि वेदार्थाधिगमे रतः ।

इत्यादीनि तान्यर्थवादरूपाणि ।

यद्वा यो नाम 'बुद्धिमान्' आदिना सम्पूर्णशाखाध्ययने तदर्थ-
विचारे चोभयत्रागतः स किमर्थज्ञानमुपेक्ष्य यावज्जीवमक्षराण्यभ्य-
सेत् । किंवा किञ्चिदधीत्य तदर्थं ज्ञात्वा विचार्य क्रत्वनुष्ठानं
कुर्व्यात् इति संशये तं प्रति एकदेशाध्ययनपूर्वकं तदर्थबोधो
विहित इति न्यायसिद्धमुच्यते । निरर्थकसकलाध्ययनात् सार्थकं
किञ्चिदध्ययनं यन्नानुष्ठानहेतुत्वात् त्रेय इति । न चैवमेकदेशा-
ध्ययनं विहितम् । तथाच न प्रत्यवायः स्यादिति वाच्यम् ।

(१) B. आधाने तु द्वितीयाश्रुत्याग्निसंस्कारत्वेऽपि ।

(२) B. बुद्धिमान् आदिपदि वा सम्पूर्णं ।

'तथाहि—

वर्णिनां हि बधो यत्र तत्र साध्यनृतं वदेत् ।

इति बधानुकूलत्वेन सत्यवदनस्य गुरुतरपापजनकत्वादनृत-
वदनस्य लघुपापहेतुत्वात् तदेव कृत्वा ततः सारस्वतीष्टिः
प्रायश्चित्तं कर्त्तव्येति न्यायसिद्धमुच्यते । एवमिह अर्थज्ञानपूर्वका-
नुष्ठानश्रेयोऽपेक्षया सकलानध्ययनदोषो लघुरित्यवबोध्यते न तु
विधीयते ।

एवं सति नित्यकर्मापेक्षितवेदभागाध्ययनमेव नित्यमितर-
भागाध्ययनं काम्यमिति स्वरसंस्कारसहिताध्ययनसामर्थ्यं सत्येव
काम्यभागाध्ययनं नित्याध्ययने यथाशक्तिकृताङ्गसाहित्येना-
वैगुण्यमिति स्वराद्यभावेऽपि न दोष इति मतमपास्तम् ।
उक्तन्यायेन सकलाध्ययनस्य नित्यत्वेन यथाशक्त्युपबन्धेन स्वराद्य-
सामर्थ्येऽपि प्रधानभूताक्षररूपवेदस्वीकरणस्यावश्यकत्वात् ।

यनु लघुव्यासवचनम्,—

ऋक्पादमप्यधीयीत मार्गणानेन धर्मवित् ।

नत्वेव चतुरो वेदानन्यायेन कदाचन ॥

इति तदध्ययनाङ्गप्रशंसार्थमेव । तथा—

वेदविप्लावनात् तेन वरं मौनं समाश्रितम् ।

वेदविप्लावनाद् विप्रो नरकं यात्यधोमुखः ॥

इति तत्र वेदविप्लावनमनध्यायेऽध्ययनम् । अनध्यायाध्ययनवर्जनं
ज्ञातकव्रतमध्ये लिखितम् । तदतिक्रमेऽयं दोषः । अन्यथाङ्ग-

वैगुण्यस्य प्रधानफलानुगत्यैव चरितार्थत्वात् प्रत्यवायहेतुत्वा-
कल्पनात् । तेन शक्तस्यायं दोषः । अशक्तस्य तु प्रधानाध्ययन-
मात्रेऽपि प्रत्यवायाभावः ।

यस्तु मिथ्याधीती संवत्सरं ब्राह्मणगृहे भैक्षं चरेत् इति तद-
ध्ययनाङ्गवैगुण्य समाधानार्थं प्रायश्चित्तम् । न तत्र भयेन सकला-
ध्ययनत्यागः । एतेन ब्रह्मोज्जिताभयेन एकदेशाध्ययनं प्रत्युक्तम् ।
एकदेशस्यापि विस्मरणसम्भवे न तदपि नाध्येयं स्यात् । इदं
चिन्थते । इतराङ्गत्यागवत् ब्रह्मचर्यरूपाङ्गत्यागेऽध्ययनं भवति
न वेति । 'तत्र ब्रह्मचर्यस्य विध्यन्तरसिद्धत्वात् नित्येषु यथा-
शक्त्युपबन्धस्य विध्यन्तरसिद्धाविषयत्वात् तत्र न यथाशक्त्युपबन्धः ।
यथाहि कर्मज्ञानं आहवनीयादयश्च विध्यन्तरसिद्धत्वात् यथाशक्ति
यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति विधौ अध्ययनजन्यकर्मज्ञानं
आहवनीयश्च त्यक्त्वा नाधिकारः । तत् कस्य हेतोः । यदि जुहुया-
दिति प्रयोगविधिना अनुष्ठायते तत्र यथाशक्तीति विशेषः । न
चाग्निविषययोरनेनानुष्ठानचोदनाऽध्ययनविधिसिद्धत्वात् । एवमिह
ब्रह्मचर्यस्येति प्रतिभाति । नैवं ब्रह्मचर्यस्य 'विध्यन्तरसिद्धत्वा
भावात् । ब्रह्मचर्यं हि नामाश्रमः । गुरुगृहवासः । गार्हस्थ्यं
स्वगृहे वासः । वानप्रस्थं वने वासः । अनिकेतत्वं सन्न्यासः ।
तत्र गुरुगृहवासरूपब्रह्मचर्यं सामर्थ्यात्मकलिङ्गेन । तत्तु वाक्येया-
ध्ययनप्रयोगविधिनैवानुष्ठायत इत्यस्येव तत्रापि यथाशक्त्युपबन्धः ।

(१) A. इति ।

(२) B. सिद्धत्वात् ।

तथाच मनुः,—

“गुरौ वसन् सच्चिगुयाद् ब्रह्माधिगमिकं तपः ॥”

“तपोविशेषैर्वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः ॥”

इति तपःशब्दवाच्यब्रह्मचर्यरूप-गुरुगृह वासादिनियमस्याध्ययन-
प्रयुक्तत्वं दर्शयति ।

तथाच बृहस्पतिः,—

एवं दण्डादिकैर्युक्तैः संस्कृत्य तनयं पिता ।

वेदमध्यापयेद् यन्नाच्छास्त्रं मन्वादिकं तथा ॥

एवञ्च सति ब्रह्मचर्यं वेदमुपक्रम्य यदि शरीरक्लेशासहत्वेन प्रधान-
रूपाध्ययनविरोधः शङ्केत तदा 'समावर्त्तनानन्तरमपि सकल-
शाखाध्ययनं कार्यं तथाधीतेन च यथाशक्तिकृताङ्गसहिताध्ययन-
जन्यक्रतुज्ञानं क्रत्वधिकारसिद्धये समर्थमेव । एतस्मिन्नेव विषये
मनुः—

आ ह्येव स नखाग्नेभ्यः परमं तप्यते तपः ।

यः स्रग्व्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् ॥

आ ह्येव स नखाग्नेभ्यः स्रग्व्यपीति ब्रह्मचर्यधर्मत्यागनापीति
लक्ष्मीधरः । स्रग्वी गृहस्थोऽपीति मेधातिथिः । न चैतत्
ब्रह्मयज्ञपरं प्रथमाध्ययनोपक्रमेऽभिधानात् । 'यद्वा योऽनधीत्य
द्विजो वेदमित्यादिषु प्रथमाध्ययनपरामर्शात् । व्रतस्नातकस्य व्रतं
समाप्य वेदश्चासमाप्य कृतसमावर्त्तनस्य 'वचनबलाच्चैकदेशाध्ययन

(१) B. समावर्त्तनोत्तरमपि ।

(२) B. वचनबलाद् वेदेकदेशात् ।

(३) B. P. उपर्यपि योऽनधीत्य ।

एव ब्रह्मचर्यमङ्गम् । एकदेशान्तरं न ब्रह्मचर्यमङ्गमपेक्षत
इति विधिवत्त्वात् कल्पते । विद्यास्नातकस्यैव सकलाध्ययनेन
ब्रह्मचर्यमङ्गमिति विशेषः ।

केचित्तु मन्त्रमात्राध्ययनेऽपि ब्राह्मणाध्ययनं विना कल्प-
सूत्रादिभ्यः कर्मज्ञानेन कृत्वधिकारसिद्धिः । यथा शास्त्रान्तरा-
ध्ययनं कर्मज्ञाने वैकल्पिकं एवं कल्पसूत्राध्ययनमपि वैकल्पिकमेव ।

तुल्यार्थानां विकल्पसु कर्मकत्वे भविष्यति ।

इति न्यायसाम्यात् । तथाच पारस्करः,—वेदमधीत्य स्नायाद् ।
विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः । षडङ्गमेके । इत्युक्ता । कामन्तु
याज्ञिकस्य । इत्याह । कल्पसूत्रेण 'यज्ञज्ञानवतः कामं स्नानं न
वेदसमापननियम इत्यर्थः । तथा भट्टाचार्यैरप्युक्तं—

वेदादृतेऽपि कुर्वन्ति कल्पैः कर्माणि याज्ञिकाः ।

नतु कल्पादृते केचिन्मन्त्रब्राह्मणमात्रकात् ॥

इति । 'स्यादेवं यदि कल्पाध्ययनं वैकल्पिकं स्यात् । कल्पानां
वेदाङ्गत्वे वेदाङ्गनिर्णायकरूपोपसंहारार्थत्वेन भिन्नार्थत्वात् ।
तत्—

उक्तशास्त्रान्तरन्यायसुत्याध्येतकतावशात् ।

सर्वशाखाविधित्वं हि स्थितमध्येतमेदतः ॥

पिकनेमाधिकरणे । षडङ्गवेदाध्ययनजन्यज्ञानादेव क्रियाफलम् ।
वेदादज्ञातोऽप्यर्थः कल्पादिभ्यो ज्ञातः क्रियाङ्गं यदा तदा षड्गुरूप-

(१) B. यज्ञज्ञानवत इत्येव कामस्नानं ।

(२) A. P. तस्मादेवं यदि ० ।

कल्पसूत्राज्ञाने वेदादज्ञातोऽपि कर्माङ्गमिति साहसम् । तेन पारस्परवचनं अङ्गान्तराध्ययनं विनापि वेदात् यज्ञज्ञानवत इत्येव योजयितुं न्याय्यम् । यत्तु भट्टाचार्यैः कल्पसूत्राधिकारणपूर्वपक्षे वेदादृतेऽपीत्युक्तं तच्छाखान्तरीयाङ्गाभिप्रायं वेदादृते काण्वशाखा-
ध्यायिनो माध्यन्दिनशाखारूपवेदाभावेऽपि तदुक्ताङ्गं कल्पादवगम्य याज्ञिकाः कर्म कुर्वन्ति । नतु कल्पादृते काण्वमन्त्रब्राह्मण-
मात्रात् शाखान्तरीयाङ्गज्ञानादित्यर्थः । केवलं यो वेदाध्ययनम-
कृत्वा सौकर्याय प्रथमं कल्पसूत्रेभ्यो यज्ञं ज्ञातवान् स पश्चाद् गुरु-
मुखाद् वेदं श्रुत्वा ततो यज्ञं पुनर्जानाति तस्य नाधिकारापायः ।
अतएव सम्प्रत्यपि शिष्टाः प्रयोगसूत्राद् यज्ञाज्ञानवन्तोऽपि वेदं पुनर्गुरुमुखाच्छ्रुत्वा यज्ञाधिकारं मन्यन्ते । एवञ्च नित्यवत् काम्ये-
ऽप्यधिकारः । विध्यन्तरसिद्धयज्ञज्ञानाविशेषात् तस्य च विधेर्नित्य-
त्वेनाङ्गवैगुण्येऽपि प्रधानमात्रात् फलोपादानात् । फलञ्च क्रतुज्ञानं तन्नित्यैरिव काम्यैरपि गृह्यते । एवञ्चाध्ययनाङ्गानामध्ययनप्रति-
बन्धनिवृत्तिपराऽङ्गत्वाद् वाक्यान्तरेण स्वादिरादिवद् गुणफल-
सम्बन्धात् पुरुषार्थत्वेन चरितार्थत्वात् ब्रह्मचर्यं विनाधीतेन काम्य-
कर्मण्यधिकारसिद्धिः । 'नञ्ज्ञानङ्गत्वाद् जायेत वैगुण्यं अध्ययना-
ङ्गाणि च न काम्यकत्वङ्गानि । किन्तु तज्ज्ञानं तच्च यथाशक्त्यङ्ग-
सहितानुष्ठितमित्यध्ययनविधिना जातमेव क्रतुज्ञानं क्रतुविधि-
प्रयुक्तत्वे अध्ययनाङ्गानां स्वादेवं नतु तदस्तीत्यावेदितम् । अतएव

हारीतः शूद्रश्रवणकुतर्ककृतवेदाग्रामाख्याशङ्कनधनदानाद्यर्थपाठ
 स्वाध्यायधर्मत्यागानभ्यासवेदोक्तैरहस्यदेवतादि-स्थापनास्थानप्रश्ना
 ग्रन्थोपसर्गाः । अत्रताध्ययनानियमाध्ययनगुरुशुश्रूषात्यागक्रिया(?)
 ध्ययनगुरुद्वेषणमित्यध्ययनोपसर्गाः । अनुपनीताध्यापनपातक्य-
 ध्यापनस्थातार्थाध्यापनमित्यध्यापनोपसर्गाः । सर्व्वेषामनध्याय-
 पाठः अशुचिस्थानपाठः अतिविलम्बितपाठः अत्युच्चपाठः अक्षर-
 वर्णपदपादहीनपाठः परावरोक्षारितग्रहणत्रैस्वर्थविच्छेदशून्य-
 पाठातिविरितपाठ इति जप्यस्य एते ब्रह्मोपसर्गा इत्युक्त्वा एतैरुप-
 सृष्टं ब्रह्मचर्य(चक्रा)क्षममवीर्य्यमतेजस्कमसिद्धमसमृद्धार्थमलावक-
 मदैवमस्वर्गमल्पफलं (अध्रुवं) भवतीति । अवीर्य्यं रक्षोघ्नादिवीर्य्यशून्यं
 अतेजस्कं ब्रह्मवर्चसादिरूपफलहीनं असमृद्धार्थं सुत्यादिकार्य्यं अशक्तं
 अलावकं अस्वस्थयनादिरूपेण रोगाद्यनिवारकं अदैवं देवताप्रीती
 न क्षमं अस्वर्गं अल्पफलं यं यं क्रतुमधीते तस्य फलं प्राप्नोतीत्येतेन
 शून्यं अध्रुवमनित्यम् । यथोक्तं

छन्दांस्येनं मृत्युकाले त्यजन्ति ।

तथा,—

उपसर्गविनिर्मुक्तं योऽधीते यं क्रतुं द्विजः ।

तेन तेनेष्टं भवति प्रजापतिवरो यथा ॥

इति । सोपसर्गाध्ययने फलान्तराणामभावं दर्शयति नतु 'ज्ञान-
 वैगुण्येन क्रतुफलाभावः । अस्वर्गमित्यस्याध्ययनफलस्वर्गाभाव-

परत्वादिति । एवञ्च शाखान्तरौयकसंस्तुष्टानं तदध्ययनं विनापि
स्मृतिकल्पसूत्रेभ्यो ज्ञात्वा कर्त्तव्यम् ।

यत्तु,—

कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि मन्त्रतः ।

इति मन्त्रमात्राध्ययनेऽपि कुलहानिर्नास्तीति मेधातिथिव्याख्यानं
न तेन ब्राह्मणाध्ययनं विना यज्ञाधिकारप्रतिपादनं किन्तु 'कुल-
नाशदोषाभावपरमिति सर्व्वमनवद्यम् ।

अथातोऽध्ययनाङ्गानि ।

मनुः,—

अध्येष्यमाणस्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदमुखः ।

ब्रह्माञ्जलिक्ततोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रियः ॥

आचमनं सकृदेव ।

ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा ।

संहृत्य हस्तावध्ययं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥

व्यत्यस्तपाणिना कार्य्यमुपसङ्गहणं 'गुरोः ।

सव्येन सव्यः स्मृत्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥

(१) B. कुलनाशनदोषा ० ।

(२) B. तत्ताध्ययनानि ।

(३) B. सदा ।

अधीष्यमाणन्तु गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः ।

अधीष्य भो इति ब्रूयाद् विरामोऽस्त्विति चारमेत् ॥

ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्व्वदा ।

तथा,—

प्राक्कूलान् पर्य्यपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः ।

प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ॐकारमर्हति ॥

गौतमः,—

प्राणोपस्पर्शनं दर्भैः । प्राणायामास्त्रयः पञ्चदशमात्राः । तेन

पवित्रैः पावनं मनूक्तम् । कुशैरिन्द्रियस्पर्शनं गौतमसंवादात् ।

इन्द्रियाणि दश । मात्रा ऋस्वाक्षरकालः ।

मनुः,—

अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्च प्रजापतिः ।

'वेदत्रयान्निरममत् भूर्भुवः स्वरितीति च ॥

त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत् ।

तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥

तेनादौ ॐकारव्याहृतित्रयगायत्रीजपः कार्य्यः ।

गौतमः,—

ॐकारपूर्वा व्याहृतयः पञ्च सत्यान्ताः । तथा सावित्रीचोदित-

ब्रह्मण आदाने भूर्भुवः स्वः पुरुषः सत्यमिति गौतमनीत्या

(१) सङ्कृतमनौ, वेदत्रयान्निरममत् भूरित्वादि । मनुः, २वाध्यायः, श्लोकः ७६ ।

व्याहृतिपञ्चकम् । तथा अनुज्ञात उपविशेत् प्राङ्मुखो दक्षिणतः
शिष्य उदङ्मुखो वा ।

यमः,—

ज्ञाताञ्चलिर्गुरुं ब्रूयादध्येष्ये 'भगवन् ऋषम् ।

[तथा,—]

ॐकारं प्रथमं ज्ञत्वा ततो ब्रह्म प्रवर्त्तयेत् ।

ॐकारश्च ततः ज्ञत्वा भूमिं सृष्ट्वा विरामयेत् ॥

पेठीनसिः,—

स्वाध्यायमहुरहः प्रयुञ्जीत कर्णावपिधाय पञ्चाक्षराण्यनुज्ञाप्य
मस्तकेन पादावालभ्याभिवादयेत् । अनारभ्य 'गुरुपत्नीम् ।
पञ्चाक्षराणि ॐ भूर्भुवः स्वः (पुरुषः सत्यम्) ।

चापस्तम्बः,—

ॐकारः स्वर्गद्वारं तस्माद् 'ब्रह्माध्येष्यमाणस्तदादि प्रतिपद्यते ।
विकथाञ्चान्यां ज्ञत्वा एवं लौकिक्या वाचा व्यावर्त्तते ब्रह्म ॥
वेदव्यतिरिक्तकथा चेन्मध्ये क्रियते पुनः प्रणवमुच्चरेत् । एवं
लोकवाची वेदो विविक्तो भवति ।

पारस्कारः,—

(१) B. भगवन् ऋम् ।

(२) B. Omits the portion bracketed.

(३) B. गुरुपत्नी ।

(४) छद्दितायकाब्दीवचनं (Bühler's edition, Bombay) • ब्रह्माध्येष्य-
माणस्तदादि प्रतिपद्यते । १ । ४ । १२ । ६ ।

Asiatic Society, Calcutta

Acc. No. B4735 Date .

*अथातोऽधीत्य निराकरणं जपेत् । प्रतीकमेव विचक्षणमित्यादि । (१)

देवीपुराणे,—

जातिसंस्कारहीनस्य द्रव्यसङ्करकारिणः ।

यूद्राक्षभोजिनो राजन् न वेदाद् विद्यते फलम् ॥

चक्रवृत्तिचरा विप्रा उष्णकापोतवृत्तयः ।

*कुम्भकौशलिकाहारा वैदिकं प्राप्नुयुः फलम् ॥

चक्रवृत्तिः *कुम्भकौशलवृत्तिश्च तृतीयभागे वक्ष्यते । एतच्च प्रयोगकालविषयं न प्रथमब्रह्मणकाले ।

तथा,—

नदीसङ्गमगोष्ठेषु विचित्रेषु तटेषु च ।

विचित्रभूमिदेशेषु दर्भदूर्वावृत्तेषु च ॥

गृहेषु सूपलिमेषु विष्णुसूर्यगृहेषु च ।

पठितव्यः सदा वेदः स्वरवर्णोपलक्षितः ॥

भुतधर्मक्रमां क्रूरां सानुस्वारां सुलक्षिताम् ।

ऋचमुच्चारयेत् प्राज्ञो न दुर्त न विलम्बितम् ॥

तथा,—

अपशब्दो महादोषः श्रूयते ऋषिभाषितः ।

इन्द्रस्तं हन्ति वज्रेण योऽपशब्दं समुच्चेत् ॥

* पारस्करे—(Hathuwa maharaja's edition, Benares) न दृश्यते ।

** अर्थः पाठशाला सम्बन्धः न स्फुटः । तृतीयभागे स्फुटोक्तमविवक्षितं । इदम् सम्भाव्यते यदन “कुम्भकौशल्याको वा स्नात् कुम्भीशाल्याक एव वा ।” इति अनुवचनेन (अ० ४ । श्लो० ७ ।) वहासि कश्चिद्वर्ततः पाठगतश्च सम्बन्धः ।

विष्णुः,—

*यश्च विद्यां समासाद्य तामाजीवेद्य सा परलोके फलप्रदा भवति ।

यश्च विद्यया परेषां यशोहन्ति ।

वशिष्ठः,—

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।

विमेत्यल्पश्रुताद् वेदो मामयं प्रहरिष्यति ॥

समुपबृंहयेत् वर्धयेत् । शङ्खलिखितौ,—

‘न प्राधीत्योपरमेत प्रारब्धाध्ययनं तथा ।

अथ स्वाध्यायविधिर्ब्राह्मणानाम् ।

षण्मासानधीत्योत्सृजेयुः । श्रावण्यां पौर्णमास्यां प्रौष्ठपद्यां वा
उपाकृत्य छन्दसामध्ययनम् । उपाकृत्य उपाकर्माख्यं कर्म कृत्वा ।
अत्र चोपनयनस्याध्ययनाङ्गत्वादुपनयनदिन एव वेदारम्भः ।^१
तथाच मनुः,—

कृतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनमिष्यते ।

ब्रह्मणो ग्रहणश्चैव क्रमेण विधिपूर्वकम् ॥

* इतिविष्णुश्रुतौ (Jolly's edition, A. S. B) यश्च विद्यामासाद्याखि-
लोके तथा जीवेद्य सा तस्य परलोके फलप्रदा भवेत् । यश्च विद्याया अयः परेषां
हन्ति । P. 87.

(१) B. न प्राधीत्योपरमेतया प्रारब्धा • ।

(२) P. Adds एवञ्च इति उपाकर्माख्यम् ।

इति 'चाव्ययेनोपनयनाव्यवहितकाले ब्रह्मणो वेदस्य ग्रहणं दर्शयति ।

याज्ञवल्क्येऽपि,—

उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्व्वकम् ।

वेदमध्यापयेदेनं ग्रीचाचारांश्च शिष्ययेत् ॥

इत्युपनयनानन्तरं दर्शयत्यध्ययनं भानन्तर्यार्थज्ञाप्रत्ययात् । एवञ्च सति शङ्खोक्तरीत्या उपनयनदिने वेदमारभ्य षष्मासान्ते उत्सर्गः । मन्वादिस्मृत्यन्तरादापौषे कृत्वा आवर्णी-पर्य्यन्तं शुक्लपक्षे वेदाध्ययनं कृष्णपक्षे 'चाङ्गाध्ययनं' कार्य्यम् । आवर्ण्यामुपाकर्म्मं तदूर्द्ध्वं शुक्ले कृष्णे च वेदाध्ययनं पौषो यावत् । एवञ्च प्रथमाध्ययन-मुपाकर्म्मविधिनैव । 'प्रथमाध्ययने च आवर्णीप्राप्तावपि नोपा-कर्म्म । उत्सर्गानन्तरं पुनरारम्भ एव उपाकर्म्मविधिः । हारीतो-ऽप्येवं क्रममाह । 'षड्पञ्चममासानधोत्वोत्सृजति । पञ्चार्द्धषष्ठान् वा । त्रयहमनध्यायः । पञ्चाहमेके । उपाकृत्य प्रतिपदि षधीयीत । प्रतिपदि वेदं प्रारभ्य ।

याज्ञवल्क्यः—

अध्यायानामुपाकर्म्मं आवर्ण्यां अवर्णेन वा ।

'हस्तेनोषधीभावे वा पञ्चम्यां आवर्णस्य च ॥

(१) F. चयव्येनो •

(२) A. पञ्चाध्ययनं

(३) B. षड्पञ्चम्यां (?) च आवर्णीं प्राप्तावपि नोपाकर्म्म । उत्सर्गं कृतत्वात् । उत्सर्गानन्तरं • ।

(४) B. षड्पञ्चमासान् • ।

(५) A. हस्तेनोषधीभावे वा • ।

पौषमासस्य रोहिण्यमष्टकायामथापि वा ।

जलान्ते ऋग्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद् द्विजः ॥

अध्यायानां स्वाध्यायशब्दवाच्यानां वेदवाक्यानां उपाकर्माख्यं
कर्मासंस्कारः । विष्णुः,—‘उत्सर्गोपाकर्माणोर्मध्ये वेदाङ्गाध्ययनम् ।

मनुः,—

‘पुण्ये तु ऋग्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद् द्विजः ।

माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वार्द्धे प्रथमेऽहनि ॥

यथाशास्त्रन्तु ज्ञत्वेवमुत्सर्गं विधिवद् द्विजः ।

विरमेत् पक्षिणीं रात्रिं यद्वाप्येकमहर्निशम् ॥

अत ऊर्ध्वन्तु ऋग्दसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।

वेदाङ्गानि तु सर्वाणि ज्ञान्वापने समभ्यसेत् ॥

गीतमः—

(१) छद्दितविष्णुचूतो उत्सर्जनोपा • P. 85.

(२) छद्दितमनौ,—(Visvanātha's edition, Bombay)

पुण्ये तु ऋग्दसां कुर्याद् वह्निरुत्सर्गं द्विजः ।

... ..

यथाशास्त्रन्तु ज्ञत्वेवमुत्सर्गं ऋग्दसां वह्निः ।

विरमेत् पक्षिणीं रात्रिं तदेवैकमहर्निशम् ॥

... ..

वेदाङ्गानि च सर्वाणि ज्ञान्वापने संपठेत् ॥

अ० ४ । श्लो० ८१-८८ ।

'श्रवणादि वार्षिकं प्रौष्ठपदीं वोपाकृत्याधीयीत च्छन्दांसि ।
 'अर्धपञ्चमाश्वसान् यावद् दक्षिणायनं वा । ब्रह्मचार्युत्सृष्ट-
 'होमान् मासं भुञ्जीत । हिमासो वा नियमः । श्रवणानक्षत्रेषु
 संयुक्ता श्रवणा अनित्यत्वात् तद्धिताभावः ।

अयमर्थः—

वार्षिकं वर्षाकाले भवमध्ययनं श्रवणादि श्रावणपौर्णमासव-
 धिकं तच्चोपाकृत्य श्रावण्यामुपाकर्त्तुं कृत्वा कर्त्तव्यम् । वार्षिका-
 ध्ययनं प्रति उपाकर्त्तव्यकर्मणोऽङ्गत्वात् । कालान्तरमाह प्रौष्ठ-
 पद्यां वा वार्षिकाध्ययनं उपाकर्त्तुपूर्वकं प्रारभ्य कार्यम् ।
 एवञ्च वेदस्य प्रथमाध्ययनारम्भे नोपाकर्त्तव्यकर्मणोऽङ्गत्वम् ।

यत्तु उपाकर्त्तव्यं कर्म नाध्ययनाङ्गम् । अध्ययनस्वरूपे
 तत्फले चानुपयोगात् । फलस्यार्थज्ञानस्य दृष्टरूपस्य उपाकर्त्ता-
 दृष्टं विनापि सम्भवात् । तेन धनार्जनान्ध्रितयाजनादिनियमवत्
 पुद्गलार्थरूपं पापक्षयफलकमिति तत्र तुल्यञ्च साम्प्रदायिक
 मित्यत्राध्ययनाङ्गानां प्रतिबन्धकपापक्षयद्वारा चाध्ययनस्वरूपो-
 पकारकत्वेन तदङ्गत्वकथनात् । उपाकृत्य वार्षिकमधीयीतेति

(१) सङ्ग्रहितगौतमश्रुतौ,—(Bhavanicharana's edition, Calcutta)
 श्रवणादि वार्षिकं प्रौष्ठपदीं वोपाकृत्याधीयीत च्छन्दांसि पञ्चममासान् पञ्च-
 दक्षिणायनं वा ब्रह्मचार्युत्सृष्टहोमा न मासं भुञ्जीत हिमासो वा नियमः ।
 ११ अध्यायः ।

(२) B. अर्धपञ्चमान् वा मासान् • ।

(३) B. होमा न मासं भुञ्जीत । हिमासो वा नियमः ।

वाक्येनैव वार्षिकाध्ययनं प्रत्यङ्गत्वेन बोधनात् । प्रथमारम्भान-
ङ्गत्वेऽपि तदुत्तराध्ययनेष्वविघ्नार्थत्वेनाङ्गत्वादिति । न फलकल्प-
नया पुरुषार्थत्वमिति । दक्षिणायनशब्देनात्र भाद्रपदादिषण्-
मासाः । ब्रह्मचारीत्यादिक'मप्यध्ययननियमः । अयमविघ्नार्थं
एव । प्रकरणाच्चाङ्गम् ।

अथानाध्यायाः ।

तत्र मनुः,—

इमान् नित्यमनध्यायानधीयानो विवर्जयेत् ।^१

अध्यापनञ्च कुर्वाणः शिष्याणां विधिपूर्व्वकम् ॥

कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांसुसमूहने ।

एतौ वर्षाब्धनध्यायावध्यायज्ञाः प्रचक्षते ॥

वर्षास्त्रेतावनध्यायौ । रात्रौ कर्णश्रवणयोग्यशब्दकरवायुवहनम् ।

दिवा च पांसुत्क्षेपणसमर्थवायुवहनमिति ।

तथा—

विद्युत्स्नानितवर्षेषु महीस्कानाञ्च संग्रहे ।

आकालिकमनध्यायमतेषु मनुरब्रवीत् ॥

विद्युदादिषु युगपज्जातेषु । ^१एकवारानेकमहीस्कापाते निमित्त-

कालादारम्भ पुनः परदिने तत्कालपर्यन्तमनध्यायः ।

(१) P. नम्युपाध्यायनिवृत्तः । B. नम्युपाध्यायनिवृत्तः ।

(२) A. B. विवर्जयेत् ।

(३) P. एकदानेक ।

तथा—

एतांस्त्वभ्युदितान् विद्याद् यदा प्रादुष्कृताग्निषु ।

तदा विद्यादनध्यायममृतौ चाभ्रदर्शने ॥

प्रादुष्कृताग्निषु होमार्थमग्निप्रकाशकर्मकालेषु । अमृतौ वर्षा-
दिभ्योऽन्यत्र अभ्राणां दर्शने । समाचाराद् बह्वनामित्यर्थः ।
सन्ध्यासु विद्युदादिसमस्तान्वये तदा सन्ध्यायामेवानध्याय इत्यर्थः ।
सन्ध्यासु विद्युदादिप्रत्येकदर्शने तदैवानध्याय इति लक्ष्मीधरः ।
एवममृतौ बहुमेघदर्शने तदैव ।

तथा,—

निर्घाते भूमिचक्षने ज्योतिषाश्चोपसर्जने ।

एतानाकाशिकान् विद्यादनध्यायान् ऋतावपि ॥

प्रादुष्कृतैश्चग्निषु तु विद्युत्स्फुरितनिःस्वने ।

सज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥

ऋतावपि वर्षासु । तथा प्रादुष्कृताग्निषु । विद्युत्स्फुरितनिः-
स्वने वर्षासु सज्योतिरनध्यायः । सज्योतिः पूर्व्वसन्ध्यायां दिन-
मात्रम् । सायं सन्ध्यायां रात्रिमात्रञ्च । विद्युत्स्फुरितादन्यत्र
निमित्ते रात्रौ दिवाचेत्यर्थः ।

तथा—

नित्यानध्याय एव स्याद् ग्रामीषु नगरेषु च ।

धर्मैर्नपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्व्वशः ॥^१

अतिशयधर्मकामस्यायमनध्यायः काव्यः । इतरेषां ग्रामनगर-
दुर्गदेशाध्ययनं न वैगुण्यकरम् ।

गौतमः,—

नित्यमेके नगरे । एतच्च गोमयापर्युक्षितविषयम् ।

वशिष्ठः,—

नगरे तु कामं गोमयेन पर्युक्षिते परिलिखिते वा । नगर-
ग्रहणं ग्रामस्याप्युपलक्षणम् ।

मनुः,—

अन्तर्गतशवे ग्रामे वृषलस्य च सन्निधौ ।

अनध्यायो रुद्यमाने समवाये जनस्य च ॥

उदके मध्यरात्रे च दिक्मूत्रस्य विसर्जने ।

उच्छिष्टः आहभुक् चैव मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥

वृषलस्याधान्निक्कस्य । रुद्यमाने रोदनसमये । मध्यरात्रे त्रि-
चतुर्मुहूर्त्तात्मके । निशायां चतुर्मुहूर्त्तमिति गौतमः ।

मनुः,—

प्रतिगृह्य द्विजो 'नित्यमेकोद्दिष्टस्य केतनम् ।

अग्रहं न कीर्त्तयेद् ब्रह्म राज्ञो राज्ञोश्च सृत्तके ॥

एकोद्दिष्टस्य प्रेतेकोद्दिष्टस्य । राज्ञः सृत्तके पुत्रजननादौ । राज्ञोः
सृत्तके चन्द्रसूर्योपरागे ।

तथा,—

यावदेकानुदिष्टस्य 'ज्ञेहगन्धस्य तिष्ठति ।

विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्त्तयेत् ॥

एतच्च त्रिरात्रादूर्ध्वमपि ।

तथा,—

शयानः प्रौढपादस्य कृत्वाचेवावसक्थिकाम् ।

नाधीयीतामिधं जग्ध्वा सूतकान्वाद्यमेव च ॥

प्रौढपादः आसनाधारोपितपादः । अवसक्थिकां जानी पर्यङ्क-
बन्धरूपाम् ।

नीहारे बाणशब्दे च सन्ध्ययोरेव चोभयोः ।

अमावास्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्यष्टकासु च ॥

अमावस्यां गुरुं हन्ति शिथं हन्ति चतुर्दशी ।

ब्रह्माष्टकापौर्णमास्यौ तस्मात् ताः परिवर्जयेत् ।

बाणशब्दः शततन्त्रिवीणावाची । अष्टकाग्रहणमितराष्टमीष्वस्य-
दोषार्थम् । शुक्लचतुर्दश्यां सर्व्वाष्टमीषु च अष्टकावर्ण्यं नक्त-
मनध्याय इति स्मृत्यन्तरम् ।

गौतमः,—

अमावास्यायां इयं वा । कार्त्तिकी फाल्गुन्यावाद्धौ
पौर्णमासीति तिस्रोऽष्टका त्रिरात्रमन्वयेनैके । अमावास्यायां
इयं अमावास्यानन्तरं प्रतिपद्य । कार्त्तिक्यादीनां पुनः कीर्त्तनं

दोषातिशयार्थम् । तिस्रोऽष्टका आयुहायस्त्वम् । त्रिरात्रमन्व-
मेके अन्वायां त्रिरात्रमनध्यायइत्येके । त्रिरात्रश्च सप्तमीनवम्या-
वन्तर्भाष्येति मेधातिथिः । एवञ्चान्वाष्टकायां त्रिरात्रमेकरात्रं
वानध्याय इति विकल्पः । अन्ययोस्त्रिरात्रनियमः ।

यत्तु,—

प्रजापतिं हि तिष्ठन्ति सर्व्वा विद्याश्च पर्व्वसु ।

तस्मादध्वर्य्यार्थकामार्थी नेताः पर्व्वसु कौर्त्तयेत् ॥

इति काम्यं पर्व्ववर्जनं यमस्मृतावुक्तं तद्वेदातिरिक्तधर्मशास्त्रादि-
विषयम् ।

मनुः,—

पांसुवर्षे दिग्वां दाहे 'गोमायुर्बदिते तथा ।

श्वखरोद्रे च ब्रूति पंक्तौ च न पठेद् द्विजः ॥

पंक्तौ श्वखरोद्रेपंक्तौ स्थितायाम् ।

वसित्वा मैथुनं वासः श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥

प्राणि वा यदि वाऽप्राणि यत्किञ्चित् श्राद्धिकं भवेत् ।

तदालभ्याप्यनध्यायः पाण्यास्योहि द्विजः स्मृतः ॥

क्षौरैरुपप्लुते ग्रामे सन्ध्रमे चान्निकारिते ।

आकालिकमनध्यायं विद्यात् सर्व्वाहुतेषु च ॥

उपाकर्मैषि चोत्सर्गे त्रिरात्रं वेपथं स्मृतम् ।

अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्त्वन्तासु च रात्रिषु ॥

मृत्त्वन्तासु वसन्तादि मृत्त्वन्तासु ।

(१) उद्भूतवनौ,—नोषाबुद्धिते • -श्वखरोद्रे च ब्रूति • । अ० ४ । श्रौ० ॥११ ।

तथा,—

नाधीयीताश्वमारुढो न वृषं न च हस्तिनम् ।

ना नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्थो न यानगः ॥

यानं शकटादि ।

न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्गरे ।

न भुक्तमात्रे नाजीर्णे न वमित्वा न शुक्तके ॥

भुक्तमात्रे यावदार्द्रपाणिरिति स्मृत्यन्तरम् । शुक्तके अज्जोहारि ।

अतिथिश्चाननुज्ञाप्य 'मारुते चाभिवाति वै ।

अभिवाति अभिमुखेन वाति ।

रुधिरं च सूते गात्रात् शस्त्रेण च परिक्षते ।

रुधिरस्त्रावः शस्त्रं विनापि ।

सामध्वनावृग्यजुषौ नाधीयीत कदाचन ।

वेदस्याधीत्य वाप्यन्तमारण्यकमधीत्य च ॥

अङ्गिराः,—

सामध्वनौ सत्यपि यज्ञेऽधीयीत अन्तर्भूतत्वात् ।

तथा,—

पशुमण्डूकमार्जारखसर्पनकुलादिभिः ।

अन्तरागमने विद्यादनध्यायमहर्निशम् ॥

यमः,—

आर्षस्वरे वाद्यमाने गीते वा रुदितेऽध्वनि ।

न धाराशनिसम्पाते नाकालस्तनिते तथा ॥

न श्वसूकरसङ्घाते न च चण्डालसङ्घवे ।
अशनिर्वज्रः । अकालः वर्षाभ्योऽन्यः कालः ।

यमः,—

ज्ञेयातकस्य ष्छायायां शाल्ललेर्मधुकस्य च ।
कदाचिदपि नाध्येयं कोविदारकपितृयोः ॥

तथा,—

न संयामि न सेनायां विवाहे कलहे तथा ।
शक्रध्वजनिपाते च उल्कापाते तथैव च ॥
नाधीयीतेत्यर्थः ।

तथा,—

अनध्यायस्त्रिरात्रन्तु भूमिकम्ये तथैव च ।
त्रिरात्रन्तु वाक्यभेदाद् भूमिकम्यमात्रविषयम् । याज्ञवल्क्ये
भूमिकम्यग्रहणं क्षुद्रभूकम्यविषयम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

अनध्यायस्त्र्यहं प्रेतैः शिथल्विग्नान्तिबन्धुभिः ।
उपाकर्मणि चोत्सर्गं स्वशास्त्राश्रित्ये मृते ॥

तथा,—

अमेध्ये श्वशूद्रास्तु श्मशानपतितान्तिके ।
नाध्ययनमित्यर्थः ।

गीतमः,—

वर्षति चैके त्रलीकसन्ताने । आचार्यपरिवेगे । ज्योतिषोद्य ।

वलीकं गृहच्छदिः प्रान्तः । तत्र सप्ततवर्षधररा यदि 'पतति ।
आचार्ययोगुरुदशुक्रयोः परिवेष्टे मच्छले । ज्योतिषोश्च सूर्या-
चन्द्रमसोः परिधौ नाध्येयमित्येके ।

गौतमः,—

आकाशिका भूमिकम्पराहुदर्शनोक्ताः । अनृतावित्यर्थः ।
स्तनयिन्नवर्षविद्युत्सु प्रादुष्कृतान्निषु अहः ऋतौ । विद्युति सायं
नक्तं चापररात्रात् । सायंकाले विद्युति सत्यामित्यर्थः । त्रिभागा-
दिषु सर्व्वम् । रात्रेरङ्गश्च त्रिभागमारभ्य सायं प्रातः सन्ध्यापर्य्यन्त-
मनुवर्त्तमानायां विद्युति सर्व्वं नक्तं सर्व्वमहरनध्यायः । उक्ता
विद्युत्समित्येके । स्तनयिन्नरपररात्रे । अनध्याये विद्युत्समः । 'प्रदोषे-
ऽप्येके । तथा,—सर्व्वं नक्तमर्द्धरात्रात् । अहश्चेत् सन्धोतिः । अर्द्ध-
रात्रपर्य्यन्तं भवन् मेघः सर्व्वं नक्तमनध्यायं करोति । अहश्चेत्
प्रागपररात्रादनुवर्त्तते मेघः तदा सर्व्वं दिनमनध्यायः । हारीतः,—
सायं-सन्ध्यायां स्तनिते रात्रावनध्यायः । प्रातः-सन्ध्यायान्त्वहोरात्र
मिति । तथा,—विषयस्थे च राजनि प्रेते । अध्ययनदेशाधिपतौ ।
तथा,—विप्रोश्च । शिष्योपाध्याययोः प्रवासे आकाशिकोऽन-
ध्यायः । तथा,—त्राहमनुष्ययज्ञे भोजनेन अहोरात्रम् ।
मनुष्ययज्ञः अतिथिपूजा । अभितो वार्षिकसर्व्वविद्युत्स्तनयिन्नु-
सन्निपाते । वर्षासु सर्व्वविद्युदादिसन्निपात इत्यर्थः । तथा,—
अप्रस्वन्दिनि सन्निपाते त्रिरात्रम् । अप्रस्वन्दिनि वर्षाभ्योऽन्ध्र

विद्युदादिसन्निपात इत्यर्थः । ऊर्ध्वं भोजनादुक्तवे । उक्तवे
देवताद्युक्तवे भोजनादूर्ध्वमनध्यायः । तथाच,—‘प्राधीतस्त ।
प्रथमाध्ययनं प्रवृत्तस्त भोजनादूर्ध्वमनध्यायः । प्रतिविद्यच्च यान्
स्मरन्ति । विद्यामिदेन येऽनध्यायाः परम्परया शिष्टैः स्मर्यन्ते
तच्च नाध्येयम् । निर्घातभूमिचलनोक्तापातदिग्दाहपांसुशोणित-
मांसास्त्रिकेशदधिलालाजङ्गारवर्षेषु शान्तिस्वस्थयने कृत्वा । एतेषु
निमित्तेषु शान्तिस्वस्थयनकरणावधिरनध्यायः । ‘अशक्तौ शान्ति-
करणाभावनिश्चये तदवधि स्वाध्याय इत्यर्थः । तथा,—अभ्युदिताभि-
निर्मुक्तवान्तस्त्वचनमन्दुःखप्रदर्शनेषु । एकोद्दिष्टसूतकमृतकोष्ठाद्य
प्रायश्चित्तं कृत्वा । उदये सुप्तः अभ्युदितः । अस्ते सुप्तः
अभिनिर्मुक्तः । स्नानः स्नानलितरीतः । आद्य भुक्ता । बहुलं
संभ्राष्टन्दसोरिति न जन्धिरादेशः । एतेषु प्रायश्चित्तकरणावधि-
रनध्यायः । प्रायश्चित्ताभावे पूर्वोक्ता व्याख्या । पुनर्हारीतः,—
चैत्रश्रावणमार्गशीर्षाषाढादिप्रतिपदो नित्याः । आदिप्रतिपदः
शुक्लप्रतिपदः । नित्या इत्यनेन अन्यासां प्रतिपदां काम्यतोक्ता ।
पुनर्हारीतः,—

न वृक्षस्यो न तीर्थस्यो 'नाप्सु कूपसभासु च ।

तीर्थं जलावतरणस्थानम् । पुनर्हारीतः,—बलिश्राद्धमङ्गोक्तवेषु
भुक्ताऽनध्यायः । श्राद्धमत्र पार्थिवश्राद्धमपि । एकोद्दिष्टे दोषा-

(१) B. प्राधीतस्त च ।

(२) B. नापीकूपसभासु च ।

(३) B. अशक्त्या ।

चिह्नम् । अहःशेषमत्रानध्याय इति जयस्वामी । पैठीनसिः,—
नीललोहितप्रादुर्भावे देवेन्द्रायुधदर्शने । अहोरात्रमनध्ययनम् ।
बौधायनः,—ऋत्विक्देशपतिश्रोत्रिय'प्राणेष्वहोरात्रम् । रात्रि
याग्नवत्क्षेत्रे चिरात्तानध्यायवचनाद् देशपतिरत्र देशाधिकारी ।
श्रोत्रियश्च भिक्षुश्चाख्यः । स्वशास्त्रिनि त्रिरात्रविधानात् । पुन-
र्बौधायनः,—शूद्रापपातदर्शनश्रवणयोश्च तावन्तं कालम् । अपेपात-
शृङ्खलादिः । पुनर्बौधायनः,—अन्येषु चादभुतोत्पातेषु अन्यत्र
मानसात् । मानसोऽपि जननमरणयोरनध्यायः । अदभुतोत्पाताः
प्रतिमाहसनादयः । मानसोऽपीत्यपिशब्दाद् वाचिकोऽपि ।
गौतमः,—मनसाऽप्यशुचिर्नाधीयीतेति । पैठीनसिः,—रात्राविन्द्र-
धनुर्दृष्ट्वा वज्रपतनात् आचार्यमरणात् इन्द्रपतनात् सूर्याचन्द्रमसो-
रपद्मवात् हेतुदर्शनाभिर्घातात् भूमिचलनादेकैकस्मिन् त्रिरात्र-
मनध्यायः । आपस्तम्बः,—निगमेष्वध्ययनं वर्जयेत् । 'आनङ्गुहेन
शक्त्यप्यङ्गेनोपलिप्ते अधीयीत । निगमो हृद्दः । तथा,—श्मशाने
सर्व्वतः शय्याप्रासात् । प्रादेशमात्रा रथशय्या यावति दूरे प्रक्षिप्ता
पतति तावद्दूरं सर्व्वतः श्मशानात् परित्स्वज्याध्ययमित्यर्थः । तथा,—
आग्नेषाध्यवसिते क्षेत्रेण वा नानध्यायः । ज्ञायमाने तु तस्मिन्नेव
देशे नाधीयीत । ज्ञायमानं क्षेत्रं वा प्राप्ते श्मशाने नानध्यायः ।
ज्ञायमाने श्मशानत्वेन तस्मिन्नेवानध्यायः । न शय्याप्रासात् ।

(१) B. प्रश्न(१)चेष्वहो ।

(२) कश्चित्तापस्तम्बोक्तमस्मिन्,—आनङ्गुहेन वा शक्तम् ० । १ । २ । ६ । ५ ।

तथा,—अज्ञानवच्छूद्रपतितौ । शूद्रायान्तु प्रेक्षणप्रतिप्रेक्षणयो'रन-
ध्यायः । तथान्यस्यां स्त्रियां वर्णव्यतिक्रान्तायां मैथुने । अधम-
वर्णेन मिथुनगताया अन्योन्यदर्शन इत्यर्थः । पुनरापस्तम्बः,—
'यावता कृष्णां रोहिणीमिति शय्याप्रासाद् विजानीयादेतस्मिन्नेव-
काले विद्योतमानायां विद्युति सप्रदोषमहरनध्यायः । 'ईषदन्ध-
कारे क्षिप्तिहूरे शुक्लकृष्णविवेकः । तत्काले विद्युति सत्यां रात्रि
प्रथमप्रहरं दिनज्ञानध्यायः । पुनरापस्तम्बः,—'दङ्गे चापररात्रे
स्ननयिषुना । जर्द्धमर्द्धरात्रादित्येके । दङ्गेऽप्यावशिष्टेऽपररात्रे
तृतीयभागे शब्दवता मेघेन निमित्तेन सप्रदोषमुत्तरदिनमून-
ध्यायः । तथा,—'गवां घासावरोधेन । वध्यानाञ्च यावता
हन्यन्ते । घासावरोधे घासविरोधे । वधायानीतानां हनन-
पर्यन्तमनध्यायः ।

पुनरापस्तम्बः,—

'वैरमणे गुरुष्वष्टाक्षे त्रयहम् । तथा सम्बन्धेषु ज्ञातिषु । मातरि
पितरि आचार्ये द्वादशाङ्गाः । वैरमणं अध्ययनसमाप्तिः । गुरुषु

(१) सुदृतापस्तम्बीयधर्मसूत्रे,—० रेवानध्यायः । १ । २ । ८ । ११ ।

(२) " उपव्युषं यावता वा ०विद्योतमाने
सप्रदोषमहरनध्यायः । १ । २ । ८ । २२ ।

(३) B. ईषद्वर्णकारो हि क्षिप्तिहूरे ० ।

(४) " दङ्गे पररात्रे ० । १ । २ । ८ । २२ ।

(५) " गवां घासावरोधे । १ । २ । ८ । २५ ।

(६) " वैरमणो गुरुष्वष्टाक्ष औपाकरण इति त्यङ्गाः । १ । २ । १० । २ ।

प्रेतेषु । अष्टाक्षे अष्टकायाम् । मातरि जनन्याम् । पितरि जनके ।
 आचार्ये उपनीय साङ्गवेदाध्यापके । आपस्तम्बः,—सर्वेषु च
 शब्दकर्मासु यच्च संसृज्येरन् । छर्दयित्वा स्वप्राप्तम् । सर्पिर्वा प्राश्य ।
 शब्दकर्माणि गीतवाद्यानि तेषु सर्वेषु सत्सु । पुनरापस्तम्बः,—
 प्रोदकयोश्च पाण्ड्योः । प्रचुरोदकयोः । काण्डोपाकरणे चामाढ-
 कस्य । काण्डसमापने चापिटकस्य । काण्डोपक्रमे समापने
 चानध्यायः । यत्काण्डमुपाकुर्वीति 'यदनुवाकमुपाकुर्वीति न तदहर-
 धोयीत । तथा,—उपाकरणसमापनयोश्च पारायणस्य तां
 विद्याम् । पारायणं धर्मार्थमादित आरभ्य समाप्तिपर्यन्तं पठनम् ।
 तद् यस्या विद्यायास्तामेव तदुपक्रमे समाप्तौ च नाधीयीत ।
 तथा,—'मनुष्यप्रकृतियज्ञे भुञ्जेत्येके । ये मनुष्यदेहेनैव देवत्वं
 गताः नन्दो(श्वर)प्रभृतयः (१) (यागी) तेषामामद्रव्यस्वीकारे
 अनध्यायः । पुनरापस्तम्बः,—'स्त्रैरकर्मासु । नाधीयीतेत्यर्थः ।
 स्त्रैरकर्माणि पादप्रक्षालनमुत्सादनमनुलेपनमुद्धर्त्तनमभ्यङ्ग इत्या-
 दोनि । पुनरापस्तम्बः,—मुद्धर्त्तं विरते वाते । सलाहक्यामेकस्य क-
 इति 'स्वप्नपर्यन्तम् । 'नक्तश्चारण्ये अनरण्ये वा । सलाहकी

(१) उद्धृतापस्तम्बीयधर्मसूत्रे यस्य चातुर्वाक्यं कुर्वीति न तत्तदहर-
 धीयीत । १ । २ । ११ । ६

(२) .. मनुष्यप्रकृतोर्ना च देवानां यज्ञे भुञ्जेत्येके । १ । २ । ११ । ३

(३) .. स्त्रैरकर्मासु च । १ । २ । ११ । १२

(४) .. • स्वप्नपर्यान्तम् । १ । २ । ११ । ३३

(५) .. नक्तश्चारण्ये नन्दोऽश्वरस्ये वा । १ । २ । ११ । ३४

शृगाली । एकशृक एकचरः शृगालः । एतयोः शब्दे शयन-
पर्यन्तमनध्यायः । पुनः स एव,—अनुनूतं चापत्तौ हृन्दसो
नाधीयीत । 'प्रदोषे सार्वकालिकम् । अननूतं अयनात् पूर्वं
उपाकर्षणः पूर्वं नाधीयीत । एतच्च प्रथमारम्भव्यतिरिक्त-
विषयम् । यत्रो(तत्रो)पाकर्षोत्तरताविषयत्वस्य न्याय्यत्वात् ।
वशिष्टः,—'प्रसारितपादोपस्थकृतस्य गुरुसमीपे ।

तथा विद्युदर्णव पतननादाङ्गकम्पप्रयातेषु । अर्ण प्रतिमा ।

एते उत्पाताश्च । 'शङ्कलिखितौ,—नगरचतुष्पथमहापथसंक्रमेषु
अनध्यायः । राजामात्यमहापुरुषस्वर्याणि । अनुकूले मित्रे
अतीते । नावभृथयज्ञवाटे । महापुरुष उत्कृष्टगुणशाली । तथा
नान्योन्यहस्तसन्धौ कौमुद्यां सर्व्यां रात्रिम् । दोषातिशयार्थ-
मेतत् । विष्णुः,—न नरेन्द्रप्रयागे ।

मनुः,—

नाविस्मष्टमधीयोत न शूद्रजनसन्निधौ ।

न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् ॥

(१) ,, प्रदोषे च । सार्वकालिकमनान्नातम् । १ । २ । १ । १ । २६-२७ ।

(२) सङ्गितवशिष्टश्रुतौ—Ānandācrama series श्रुतीनां सङ्गद्यः) प्रसारित-
पादोपस्थकृतस्योपानितस्य च गुरुसमीपे । अ० १२ श्लो० ८ । रेखाङ्कितांशा नेत्र
परिष्कृष्टार्थाः । सङ्गितवशिष्टश्रुतौ त "दिङ्नादपर्यन्तनादङ्गकम्पप्रयातेषु" इति
पाठो दृश्यते । अ० १२ श्लो० ८ ।

(३) सङ्गितशङ्कलिखितयोर्न दृश्यत एव पाठ ।

देवीपुराणे,—

न सङ्कीर्णं जने कुर्यात् न च तस्करसन्निधौ ।

न श्मश्रुकरकाकारिल्लकवाकुसमागमे ॥

श्मश्रुकरो नापितः । काकारिः पेचकः । ल्लकवाकुः कुकुटः ।

तथा,—

इन्द्रोऽसवे च दर्शं च संक्रान्तौ च तथायने ।

नरसिंहपुराणे,—

महानवम्यां द्वादश्यां भरण्यामपिचैवहि ।

तथाक्षयतृतीयायां शिष्यान्नाध्यापयेद् बुधः ।

माघमासे च सप्तम्यां रथाख्यायाञ्च वर्जयेत् ।

अध्यापनमथाभ्यक्तः स्नानकाले च वर्जयेत् ॥

नीयमानं शवं दृष्ट्वा महीस्थं वा द्विजोत्तमः ।

द्वादश्यां शयनोत्थानद्वादश्याम् । रथाख्यायां सप्तम्यामेव ।

अनध्यायानुवृत्तौ शङ्कः,—

देवायतनवल्मीकश्मशानशवसन्निधौ ।

अथ देवायतनपटं विष्णुसूर्यगृहव्यतिरिक्तपरम् । देवीपुराणे

विष्णुगृहेषु चेतिविधानात् ।

श्लोकभीषः—

चातुर्मास्यद्वितीयास्तु मन्वादिषु युगादिषु ।

विषुवायनयोर्द्वन्द्वे शयने बोधने तथा ॥

पक्षादिके त्रयोदश्यां तस्यामेवोत्तरातिथिः ।

दर्शस्य चेद्वैव स्यादनध्यायः श्रुतावपि ॥

वृद्धगार्ग्यः,—

शुचावूर्जे तपस्वे च या द्वितीया विधुचये ।

चातुर्मास्यद्वितीयास्ताः प्रवदन्ति महर्षयः ॥

आषाढपौर्णम्यनन्तरकृष्णद्वितीयायां कार्तिकपौर्णम्यनन्तरकृष्ण-
द्वितीयायां फाल्गुनपौर्णम्यनन्तरकृष्णद्वितीयायामित्यर्थः । तत्र
'चन्द्रचयोपक्रमात् । मन्वादन्यस्य कार्तिकचैत्रव्यैष्टफाल्गुनपौर्णम्यः ।
फाल्गुनदर्शः । आश्विनशुक्लनवमी । कार्तिकशुक्लद्वादशी ।
चैत्रभाद्रपदशुक्लद्वितीया । पुष्यसितैकादशी । आषाढसितदशमी-
पौर्णमासी । श्रावणकृष्णाष्टमी । माघसप्तमीचेति । युगादयः
वैशाखशुक्लद्वितीया । कार्तिकशुक्लनवमी । माघभाद्रकृष्णत्रयोदशी
चेत्येता(चेत्येते)युगादयः । विषुवायनयोर्विशेषमाह 'यज्ञपार्श्वः,—

दिवायने क्रमेद् भानुर्यदि रात्रौ परापरि ।

नाधीयीताहनि रात्रावेवं विषुवयोरपि ॥

दिवासङ्क्रमे पूर्वोपरयो रात्रोरनध्यायः । रात्रिसंक्रमे पूर्वो-
त्तरयोर्दिनयोः । त्रयोदश्या उत्तरतिथौ चतुर्दश्यां दर्शस्य दिवसे
किञ्चिद्दर्शनेऽपि त्रयोदश्यामनध्यायः । श्रुतावपि श्रावण-
द्वादश्यामप्यनध्याय इत्यर्थः ।

आभाकासितपक्षेषु मैत्रश्रावणरेवतीः ।

द्वादश्यां संस्पृशेयुषेत् तत्रानध्ययनं विदुः ॥

(१) A. B. चन्द्रचयोपक्रमात् ।

(२) B. गार्ग्यः ।

श्लोकगीतम्,—

यायाद् यद्यन्तरे व्याघ्रो नैवाधीयैतं हायनम् ।

तथा,—

गुर्व्यन्तेवासिनां वेदमध्येतृणां च मध्यतः ।

ययुः शशश्चपाकाजा नाधीयीताह्वत्सरम् ॥

विश्वामित्रः,—

विहङ्गविड्वराहैश्च ग्रामान्धभववायसे ।

कृतेऽन्तराये पश्चाद्यैरनध्यायस्त्रयहं मतः ॥

ग्रामान्धभवा मनूज्ञा रजकचर्म्मकारनटकैवर्त्तादयः ।

वृद्धगार्ग्यः,—

रात्रौ यामहयादर्वाक् सप्तमी च त्रयोदशी ।

प्रदोषः स तु विज्ञेयः सर्व्वविद्याविगर्हितः ॥

रात्रौ नवसु नाङ्गीषु चतुर्थी यदि दृश्यते ।

प्रदोषः स तु विज्ञेयो वेदाध्ययनगर्हितः ॥

शिष्टाः पठन्ति,—

रात्रौ यामहयादर्वाक् यदि पश्येत् त्रयोदशीम् ।

प्रदोषः स तु विज्ञेयः सर्व्वविद्याविगर्हितः ॥

मनुः,—

हावेव वर्जयेन्नित्यमनध्यायी प्रयत्नतः ।

स्त्राध्यायभूमिश्चाशुहामात्मानश्चाशुचिं 'नरः ॥

अथ इमान् नित्यमनध्यायानिति सर्वानध्यायेषु उपक्रमे नित्यता-
भिधानात् पुनर्हावेव नित्यं प्रयत्नतो वर्जयेदिति वचनं पूर्वान-
ध्यायेषु ग्रहणधारणादि'समर्थविषयत्वं नित्यता । भूष्यशीचा-
म(१)शौचयोस्तु समर्थासमर्थसर्वसाधारण्यं नित्यत्वमिति मन्द-
प्रज्ञोऽप्यशुद्धभूमौ आत्माशुद्धौ च नाधीयीतेति विवेकः ।

अत्राध्ययनाङ्गधर्मनियमजातस्य ब्रह्मचारिधर्मानध्यायवर्ज-
नादिरूपस्य पुरुषार्थत्वमेव । 'अध्ययनफलस्यार्थज्ञानदृष्टरूपस्य तेन
विनाऽपि सिद्धेः । श्रुत्याद्यभावाच्च क्रत्वर्थत्वं नास्तीति ब्रह्मचारि-
धर्मानध्यायवर्जनादिलोपे न क्रतुवैगुण्यं किन्तु धनार्जनान्वितया-
जनादिनियमत्याग इव पुरुषस्य प्रत्यवाय इति केचित् । तच्च ।
यद्यपि 'दृष्टरूपमर्थज्ञानं नियमजातं विना सिध्यति तथापि न
तेन क्रत्वधिकारः । विधिसिद्धस्य ज्ञानस्य क्रतुभिः स्वीकरणात् ।
अध्येतव्य इति कर्मव्युत्पन्नतत्त्वप्रत्ययेन स्वाध्यायस्य यथाशक्ति-
कृताङ्गसहितेनाध्ययनेन संस्कार्यत्वप्रतीत्या यथाशक्तिकृताङ्ग-
सहिताध्ययनसंस्कृतेन स्वाध्यायेनार्थं जानीयादिति विधि-
प्रवृत्तिः । तेन चाध्ययनाङ्गधर्मजातस्याविघ्नार्थत्वेन स्वाध्यायाप्तौ
सहकारित्वम् । कस्यचिच्च नियमस्य स्वाध्यायाक्षरगतादृष्ट-
रूपातिशयजनकत्वम् । ब्रौह्मिप्रोक्षणादेरिव ब्रौह्मिगतातिशयजन-
कत्वम् । तेन साङ्गाध्ययनसंस्कृतस्वाध्यायजन्येनैव ज्ञानेन क्रत्व-

(१) B. समर्थविषयवर्जितत्वमयाः ।

(२) B. अध्ययनफलस्यार्थज्ञानस्य दृष्टव्यरूपस्य तेन विनार्थसिद्धेः ।

(३) B. दृष्टपुरुषमर्थः ।

धिवारः सिद्धयति । अङ्गलोपेऽर्थज्ञानमात्रेण न क्रत्वधिक
 अन्यथा विधिं विनापि यथाकथञ्चिद् वेदार्थज्ञानेन शूद्राधि-
 प्रसङ्गात् । एवञ्च नाध्ययनाङ्गधर्मजातस्य पुरुषार्थत्वम् । त-
 जेमिनिना विद्यायां धर्मशास्त्रमिति । विद्यायां वेदाक्षरग्रह-
 धर्मशास्त्रम् । भूमिभोजनाश्वघासादिधर्मशास्त्रमङ्गमित्यर्थः
 भाष्यकारोऽप्याह । यो धर्म उक्तो विद्याग्रहणार्थः । स
 कर्मणः श्रुत्याद्यभावात् विद्यासंयोगाच्च । तथा वार्त्तिकेऽपि
 यदि स्वर्गः कल्पेत पुरुषार्थता स्यात् । अथ 'क्रतुसिद्धिदूरस्थोप-
 कारितैव । तस्मात् सम्प्रदायस्याक्षरग्रहणं साधयतो धर्मजातमनु-
 ग्राहकमिति । तथाऽविघ्नसाकाङ्क्षितत्वादर्थद्वारेणाविघ्नार्थत्वेन
 सम्प्रदायाङ्गत्वमिति । अतएव ब्रह्मयज्ञपारायणक्रत्वर्थमन्त्रपाठार्द-
 नानाध्यायादरः । अक्षरग्रहणार्थत्वादध्ययनाङ्गानाम् । कर्माङ्गत्वे-
 मानाभावाच्चेत्युक्तम् । तदुक्तं विद्यां प्रतिविधानाद्वा सर्व्वकार-
 प्रयोगः स्यात् ।

मनुच—

नैत्यके नाख्यनध्यायो ब्रह्मसचं हि तत् स्मृतम् ।

इति न्यायप्राप्तमनुवदति ।

तथा—

वेदोपकरणैश्चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।

नानुरोधोऽख्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥

वेदोपकरणं वेदातिरिक्तविद्यास्थानं तेषु वेदाध्ययनाङ्गस्य कः प्रसङ्ग इति सर्व्वोऽयं न्यायप्राप्तानुवादः । तेन यच्चैव सर्व्वी विद्या न पठेदित्याह तत् वचनं तत्रैव । वेदोपकरणेऽनध्यायो न सर्व्वत्र । ब्रह्मयज्ञे च मनसाऽनध्याय 'इत्यापस्तम्बीयं' वचनम् ।

अथाध्ययनक्रमः ।

प्रथमारम्भे तु मातृपूजापूर्व्वकमाभ्युदयिकम् । अग्निस्थापनम् । ब्रह्मचारिणमाह्वयान्तेः पश्चात् स्वस्य उत्तरत उपवेशनम् । 'ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्ते । यदि ऋग्वेदारम्भः पृथिव्ये स्वाहाग्नये स्वाहा इति हे आहुती । यदि यजुर्वेदारम्भः अन्तरिक्षाय वायवे इति हे आहुती । यदि सामवेदारम्भः दिवे सूर्याय इति हे । यद्यथर्व्ववेदारम्भः दिग्भ्यश्चन्द्रमसे इति हे हुत्वा ब्रह्मणे स्वाहा छन्दोभ्यः स्वाहा इति सर्व्वत्र । अन्यास्य सप्ताहुतयः । प्रजापतये । देवेभ्यः । ऋषिभ्यः । अत्रायै । मेधायै । सदसस्तये । अनुमतये इति च । ततो भूरादिप्राजापत्यान्ता नवाहुतयः । खिष्टिक्तत् । प्राशनम् । मार्जनम् । पूर्णपात्रं वरो वा ब्रह्मणं । ततः प्रारम्भः । 'शिष्यस्य सकृदाचमनम् । कर्णावपिधाय ॐ भूर्भुवः स्वरित्युक्ता

(१) B. इत्यापस्तम्बवाचनिकम् ।

(२) B. ब्रह्मोपवेशना • ।

(३) B. जप्यस्य सकृदा • ।

‘मस्तकेन पादावालभ्य व्यत्यस्तपाणिना गुरोः पादोपसङ्गं
 अनुकम्पया अहं भो अभिवादयामीति कृत्वा अग्रे स्थित्वा अञ्जलिं
 कृत्वा अभ्येष्टे भगवन्महामितिवचनम् । अधीष्ट भो इति गुरोः
 प्रतिवचनम् । अनुज्ञातस्य दक्षिणतः प्राङ्मुखस्योदङ्-
 मुखस्य वा प्रागग्रेषु कुशेषूपवेशनम् । कुशत्रयेण घ्राणरसन-
 चक्षुस्त्वक्श्रोत्रवाक्पाणिपादपायूपस्थानां स्पर्शनम् । कुशत्र-
 यस्य त्यागः । ब्रह्माक्षरमात्रया पञ्चदशमात्रया प्राच्यायाम-
 त्रयम् । तत्र हस्तद्वयसङ्घातरूपब्रह्माञ्जलिं कृत्वा गुरु-
 मुखावलोकनम् । प्रणवव्याहृतित्रयगायत्रीजपः । ॐ भूर्भुवः
 स्वः पुरुषः सत्यमिति व्याहृतिपञ्चकस्य वा । गुरुमुखे मनस-
 क्षुर्दाने । दक्षिणजानूपरि संहतहस्तद्वयदानम् । एवं साव-
 धानेन गुरुमुखात्^(१)श्रुतस्य तस्य तस्य ग्रहणम् । मध्ये लौकिक-
^(२)वाक्प्रयोगे पुनः प्रणवोच्चारणम् । ^(३)भूमिस्पर्शनम् । आचमनम-
 पीति केचित् । ततोऽधीत्यानिराकरणजपः । प्रतीकां मे
 विचक्षणं जिज्ञा मे मधु यद्वचः । कर्णाभ्यां भूरि शृणुवे मा त्वं
 हार्षीः श्रुतं मयि । ब्रह्मणः प्रवचनमसि ब्रह्मणः प्रतिष्ठान-
 मसि ब्रह्मकोशोऽसि सनिरसि शान्तिरस्यनिराकरणमसि

(१) B. नस्तकेन ०

(२) B. श्रुतस्य पदस्यम् ।

(३) B. वाक् प्रहारे ।

(४) B. सर्वं वचनप्रत्ययवचनं वचनान्ते श्रुतप्रणवोच्चारणं भूमिस्पर्शनं
 आचमनमपि केचित् ।

ब्रह्मकीर्णं मे विश । वाचा त्वा पिदधामि वाचा त्वा
 पिदधामोति तिष्ठ प्रतितिष्ठ । स्वरकरणकण्ठगौरसदन्थोष्ठ-
 ग्रहणधारणोच्चारणशक्तिर्मयि भवतु आप्यायन्तु मेऽङ्गानि वाक्-
 प्राणबन्धुः श्रीर्न यशो बलम् । यन्मे श्रुतमधीतं तन्मे मनसि
 तिष्ठतु तिष्ठत्विति । एवमध्ययनप्रवृत्ताः पौषमासस्य रोहिण्यां
 मध्यमायां वा अष्टकायामध्यायानामुत्सर्गं कुर्युः । यद्यपि पारस्करे-
 णार्धषष्ठान् मासानधीत्युक्तं ज्ञेयम् । अर्धसप्तमान् वेतिकाल उक्तः ।
 प्रथमाध्ययनानन्तरं बोध्यः । पञ्चमासपक्षे षण्मासपक्षे वा उत्सर्गमध्ये
 आबन्धीप्राप्तावपि नोपाकर्षः । उत्सर्गानन्तरमेव पुनरध्ययनार्थमुपा-
 कर्षः । यथोक्तकाले नद्याद्युदकान्तगमनम् । सर्व्वेषां ज्ञानम् ।
 समाचाराद् । देवागातुविद्वदिति जप्यनिवेदनात् प्राचीनस्य
 माध्याह्निकस्य तर्पणादेः करणम् । नदीकूले पूर्वापरायतन-
 दोर्घमृन्मयपीठकरणम् । लेपनं तत्र प्रथमं सप्तदर्भपक्षैः । गणा-
 नाम्नेतिमन्त्रेण अन्विबन्धनस्थानस्थापनवस्त्रयन्त्रोपवीतगन्धपुष्प-
 धूपदीपनैवेद्यदानानां गणपतेः करणम् । गौतमभरद्वाजजमदग्नि
 विश्वामित्रवशिष्ठकश्यपाचीणां सप्तभिः सप्तभिर्दार्भपक्षे हिरण्यगर्भ
 इत्यनेन अन्विबन्धनपूर्व्वकं करणम् । सप्त ऋषय इति मन्त्रेण
 सप्तानां 'युगपदभिमन्त्रणम् । इदं विष्णुरिति ज्ञानम् । प्राक्-
 संस्थानां उदङ्मुखानां 'षडङ्गुलानां सप्त ते अग्ने इति मन्त्रेण

(१) B. युगपदभिमन्त्रणम् ।

(२) B. षडङ्गुलान्तरितानां ।

स्थापनम् । घृतेनाञ्जनित्यनेनावाहनम् । द्युतानस्वेति वस्त्रम् ।
तद्विष्णोरिति यज्ञोपवीतम् । तेनैवोत्तरीयम् । गन्धद्वारेति
गन्धम् । सप्ताख्येति पुष्पम् । धूरसीति धूपम् । ज्योतिरसीति
दीपम् । यज्ञेन यज्ञमिति नैवेद्यम् । अनेनैव फलम् । इमावेव
गोतमभरद्वाजावयमेव गोतम इत्यादिहृद्द्वारस्थकप्रसिद्धब्राह्मण-
कण्डिकायोपस्थापनम् । इति ऋषिपूजा । ततः स्तर्पणम् ।
तत्रोत्सर्गविधौ तर्पणशृङ्खोक्तस्य सत्वात् तावन्मात्रकरणेऽपि
भवति । तद्यथा । देवांश्छन्दांसि वेदानृषीन् पुराणा-
चार्यान् 'गन्धर्व्वाचार्यान् इतराचार्यान् संवत्सरसावयवं पितृना-
चार्यान् स्वांस्तर्पयेयुः । स्वपितृपितामहप्रपितामहवर्गमाह-
वर्गानां पितृधर्मैवेत्यर्थः । एवं कृत्वा देवागातुविद इति
जप्यनिवेदनं कृत्वा सर्व्वं गुरुशिष्याः समापयेयुः । तत्र ऋषि-
स्थानात् पूर्व्वं तदुत्तरे वा सर्व्वं प्रणवव्याहृतित्रयगायत्री-
प्रणवान् त्रिः पठेयुः । अपामार्गहृत्तमादाय 'तपानव(?)मिति
त्यर्जयेयुः । काण्डादिति दूर्ज्वामादाय त्यागः । एवं पुनर्वारह्यं
अपामार्गदूर्ज्वामहृत्तं त्याग्य । ततः पुनर्गायत्रीं पठित्वा
विरताः स्म इति सर्व्वं युगपत् त्रिर्जपेयुः । ततः उपविश्य अथ

(१) गन्धर्व्वाचाराचार्यान् संवत्सरस्य सावयवं.. स्वांश्च तर्पयेयुः । पारस्कर-
ब्रह्मसूत्रे १२ काण्डम्. १२ कण्डिका ।

(२) B. मातामहवर्गमाहवर्गानां ।

(३) P. अपाहृत्तमिति ।

वंशः पीतिमास्य इत्यादिकान् 'चतुर्थषष्ठाष्टमद्विद्वदरक्षाध्याय-
गतब्राह्मणान् पठित्वा मन्वाध्यायादीन् पठित्वा मन्वान्ति-
माध्यायं पठेयुः । एवं ब्राह्मणाध्यायादीन् पठित्वा ब्राह्मणान्ति-
माध्यायं पठेयुरिति । ततस्त्रिरात्रमनध्यायः । त्रिरात्रं नख-
लोन्नामनिकान्तनञ्च । त्रिरात्रानन्तरं शुक्लपक्षेषु छन्दांस्य-
धीयोरन् । कृष्णपक्षेष्वङ्गानि । एवमर्द्धषष्ठमासमध्ययनम् । पुन-
रेवमेवोत्सर्गं विधाय सर्व्वं मित्वा उभा कवी युवा यो नो
धर्मः परापतत् । परिसख्यस्य धर्मिणो विसर्ख्यानि विसृजामह
इति । सर्व्वं जपेयुः । त्रिरात्रमेकत्र स्थित्वा यथासुखं यत्र तत्र
गच्छेयुः । उपाकर्म्मपर्य्यन्तम् । इत्युत्सर्गविधिः ।

अथोपाकर्म्म ।

पारस्करः,—

अथातोध्यायोपाकर्म्म । ओषधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन
श्रावण्यां पौर्णमास्यां श्रावणस्य पञ्चमीं हस्तेन वा । अत्र

श्रावण्यां श्रवणा यत्र तत्रोपाकर्म्म कारयेत् ।

योगोनास्ति यदाकाले हस्तेनैवतु पञ्चमी ॥

इति राजमार्त्तण्डवचनात् पौर्णमास्यां श्रवणाभावे हस्तपञ्चमी ।

पञ्चम्यामपि हस्तायोगाभावे केवलपौर्णमास्यां तु केवलपौर्ण-
मास्यामसम्भवमालोच्य पञ्चम्यामित्यर्थः ।

गार्ग्यः,—

सिंहे रवौ पुष्यकृत्वे पूर्व्याह्ने विधिवद्वहः ।

छन्दोगा मिलिताः कुर्युर्गर्गं सर्व्यछन्दसाम् ॥

'शुक्लपक्षे च हस्तोऽन उपाकर्मापराह्निकम् ।

एवञ्च प्रौष्ठपद्यां छन्दोगानां कालः । मलिङ्गुचेऽपि सिंहादित्ये
कर्त्तव्यम् । तथाचान्यत्र

उपाकर्म्म तथोक्तं: 'प्रसवाहोऽष्टकादयः ।

मलिङ्गुचेऽपि कर्त्तव्याः शेषमन्यत्र वर्जयेत् ॥

अन्येषाम्,—

दशहरासु छन्दोत्कर्षस्तुर्ध्वपियुगादिषु ।

उपाकर्म्माणि चोक्तं माघ्याश्चैव विशेषतः ॥

इति । शुद्धमास एवोपाकर्म्म । अत्र चोपाकर्म्मकालोऽपराह्न-
मिति । तिथिद्वयेऽपराह्नव्यापिदिनग्रहणम् । दिनद्वये तथात्वे
श्रवणायोगादिविशेषः । श्रवणायोगाभावे च क्षये पूर्व्या वृद्धावु-
त्तरा । दिनद्वयेऽपराह्नव्याप्ताभावे 'पराह्नकरणम् । किञ्च
मासद्वयौ हरिशयनस्य पञ्चमासपर्यन्तं व्यापने दोषात् ।

श्रवणादित्रिके मासि अधिमासोभवेद् यदा^१ ।

सिंहाऽर्के च हरिः स्वापः श्रावण्यां स्वादुपाकृतिः ॥

(१) B. P. शुक्लपक्षेऽथ ।

(२) A. प्रसवाहोऽष्टकादयः ।

(३) B परमकरणम् ।

(४) B. बहिः ।

तथा,—

विष्णोस्तु शयनादूर्ध्वं मासेनान्तरितं द्विजेः ।

उपाकर्ण्यैव कर्त्तव्यं शयनान्तरं न तु ॥

इति वचनात् हरिशयनादूर्ध्वं मासान्तरकालोऽस्य नियतः ।

'अथोपरोक्तोपाकर्ण्यैव आवसथ्यसाध्यत्वात् साम्मिक-
गुरुकस्याध्ययने उपाकर्णाङ्गमिति । निरम्भिकचेदं गुरुस्तदा
तद्दिनाऽप्यध्ययनं सगुणमित्याहुः । तत्रैव प्रतिभाति ।

यथाधिकारमङ्गानां विनियोगो न कल्प्यते ।

योगाङ्गविनियोगस्य नाधिकारस्य कल्पनम् ॥

इत्युक्तदिशा । यथाग्यावेक्षणादिरहितं कुर्वन्मन्त्रोऽधिकारीति न
कल्प्यते । एवमुपाकर्ण्यैरहितं कुर्वन् निरम्भिरधिकारीति वक्तुं न
शक्यते । तेन निरम्भेरध्यापनानधिकार एव प्राप्तः । सुतरां तदङ्गो-
पनयनेऽनधिकारः । वेदारम्भाङ्गहोमस्याप्यावसथ्यसाध्यत्वात् ।
एतदेव व्रतादेशनविसर्गेष्विति व्रतादेशपदोक्ते वेदारम्भे विसर्ग-
पदोक्ते समावर्त्तने उपाकर्ण्यहोमस्यैवातिदेशात् तस्य लौकि-
कामिसाध्यत्वेनाधिकारसम्पादकत्वेऽस्यापि लौकिकामिसाध्यत्वं
को वारयेदिति ।

तच्च यद्योक्तदिने ब्रह्मचारिज्ञातकण्टकस्यचिविधशिष्यसहितो
गुरुः स्वस्तिवाच्यं सङ्कल्पं कृत्वा आवसथ्यसमीपे ब्राह्मणं कृत्वाप-
वेष्टुं तदभावे लौकिकामिन् स्थापयित्वाण्यभागान्तं कुर्यात् ।

तत्र यजुर्वेदोपाकर्म्मणि अन्तरिक्षाय स्वाहा । वायवे स्वाहा ।
 इत्याहुतिद्वयहोमः । ततो ब्रह्मणे स्वाहा । छन्दोभ्यः स्वाहा
 इति आहुतिद्वयम् । ततः सप्ताहुतयः । प्रजापतये देवेभ्यः
 ऋषिभ्यः अन्नायै मेधायै सदसस्पतये अनुमतये । ततः सदसस्पति-
 मित्यनया ऋचा आचार्य्य आसादिताक्षतधानाभ्यः एकामाहुतिं
 जुहोति । मन्त्रश्च सर्वे पठन्ति । ततः सर्वे गुरुशिष्याश्च सपत्ना-
 मौदुम्बरीं समिधं तत्सवितुरित्यनया सावित्र्या अग्नावादध्युः ।
 '[ब्रह्मचारिणश्च ब्रह्मचारिसमिदाधानमन्त्रेण समिधमादध्युः ।]
 एवं द्विरपरं अक्षतधानाहोमादिसमिदाधानान्तम् । ततः सर्वे
 गुरुशिष्या अक्षतधानाभ्य उपकल्पिताभ्य अखण्डयन्तस्त्रिस्तो भक्ष-
 येयुः । शन्नो भवन्तु वाजिन इत्यनयर्चा आचम्य दधिक्राव्णो
 अकारिषमित्यनयर्चा दधि भक्षयेयुः । हुतशेषधानाभ्यः स्विष्ट-
 कृत् । भूरादिप्राजापत्यान्ता नवाहुतयः । प्राशनम् । मार्जनम् ।
 ब्रह्मणे दक्षिणादानम् ।

अत्र च—

उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च ।

चन्द्रसूर्यग्रहेचैव रजोदोषो न विद्यते ॥

इति लिङ्गात् समाचाराच्चोत्सर्गवक्ष्यां तर्पणादिकर्म्म । नदी-
 कूलगमनम् । सर्वेषामुत्सर्गवद्विपूजा इमामेव गीतमभर-
 द्वाजावित्यादिमन्त्रप्रार्थनान्ता । ततः स्नात्वा सन्ध्याजपार्कीप-

स्नानब्रह्मयज्ञान्ते उपाकर्त्तव्यतर्पणम् । प्रथमं ब्रह्मा दृष्यता-
मित्यादिभूतधामचतुर्विधान्तं कृत्वा ध्रुवाद्यष्टवसु (वसवः)
'अजैकपदादिरुद्रा इन्द्राद्यादित्यादीनां इन्द्रः पद्मजश्च ऋत्वादि-
विश्वेदेवाः ॐकार(रो)गायत्र्यणिगनुष्टुप्सृष्टीपंक्तित्रिष्टुप्जगतीनां
ऋगादि--चतुर्वेद(ः)सर्व्वविद्या(नां)मरीच्यादि--दशर्षि--गौतमादि-
सप्तर्षि--कलाकाष्ठा-निमेष-मुहूर्त्ताहोरात्रपञ्चमास-ऋतुसंवत्सराणां
प्रत्येकं ध्रुवस्तृप्यतामित्याकारेण तर्पणं १[दैवविधिना । निवीती
सनकादितर्पणं] कृत्वा कव्यवाङ्मनसोमयमार्थ्यमाम्निष्यात्ता-
पितृसोमपितृवर्हिषत्पितृन् पैत्र्यविधिना तर्पयित्वा वसु-
रुद्रादित्यांश्चाचार्य्यान् यथोक्तम् ।

नारासर्थ्यः पारासर्थ्यः शुकग्रास्यक एव च ।

याज्ञवल्क्यो जातुकार्थ्यः कात्यायनस्तथैव च ॥

आपस्तम्बो बोधायनो वाचस्पती तथैव च ।

वैजवापि ककुत्थेव लोकाचीति तथैव च ॥

इन्द्रायणीमैत्रावरुणीदाक्षायणीश्च तर्पयेत् । १

यमाय नम इत्येवं यमतर्पणम् । स्वपितृतर्पणञ्च । देवा गातुविद-
इति अपनिवेदनान्तं गायत्रीं त्रिः पठित्वा गौतमादीन्
सम्पूज्य वंशब्राह्मणपठनम् । एतावद्दूरं समाचारप्राप्तं कृत्वा

(१) B. अजैकपदादि ० ।

(२) B. Omits the portion bracketed P. वेदविधिना ।

(३) नारासर्थ्य इत्यादिश्लोकाः कुलत्वा इति न विज्ञाता इति मूलादुसारेण
वचनार्थं रक्षिताः ।

तत्र यजुर्वेदोपाकर्म्मणि अन्तरिक्षाय स्वाहा । वायवे स्वाहा ।
 इत्याहुतिद्वयोमः । ततो ब्रह्मणे स्वाहा । इन्द्रोभ्यः स्वाहा
 इति आहुतिद्वयम् । ततः सप्ताहुतयः । प्रजापतये देवेभ्यः
 ऋषिभ्यः अन्नायै मेधायै सदसस्यतये अनुमतये । ततः सदसस्यति-
 मित्यनया ऋचा आचार्य्य आसादिताक्षतधानाभ्यः एकामाहुतिं
 शुद्धोति । मन्थञ्च सर्व्वे पठन्ति । ततः सर्व्वे गुरुशिष्याश्च सपत्न्या-
 मौदुम्बरीं समिधं तत्सवितुरित्यनया सावित्र्या अन्नावादध्युः ।
 '[ब्रह्मचारिणश्च ब्रह्मचारिसमिदाधानमन्त्रेण समिधमादध्युः ।]
 एवं द्विरपरं अक्षतधानाहोमादिसमिदाधानान्तम् । ततः सर्व्वे
 गुरुशिष्या अक्षतधानाभ्य उपकल्पिताभ्य अखण्डयन्तस्त्रिस्तो भक्ष-
 येयुः । शन्नो भवन्तु वाजिन इत्यनयर्चा आचम्य दधिक्षाव्णो
 अकारिषमित्यनयर्चा दधि भक्षयेयुः । हुतशेषधानाभ्यः स्निष्ट-
 क्तत् । भूरादिप्राजापत्यान्ता नवाहुतयः । प्राशनम् । मार्जनम् ।
 ब्रह्मणे दक्षिणादानम् ।

अत्र च—

उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च ।

चन्द्रसूर्य्यग्रहेचैव रजोदोषो न विद्यते ॥

इति लिङ्गात् समाचाराश्चोत्सर्गवन्नद्यां तर्पणादिकर्म्म । नदौ-
 कूलगमनम् । सर्व्वेषामुत्सर्गवदृषिपूजा इमामिव गीतमभर-
 ङाजावित्तादिमन्त्रप्रार्थनान्ता । ततः स्नात्वा सन्ध्याजपाकीप-

स्नानब्रह्मयज्ञान्ते उपाकर्त्तव्यतर्पणम् । प्रथमं ब्रह्मा दृष्यता-
मित्यादिभूतधामचतुर्विधान्तं कृत्वा ध्रुवाद्यष्टवसु (वसवः)
'अजेकपदादिरुद्रा इन्द्राद्यादित्यादीनां इन्द्रः पद्मजश्च ऋत्वादि-
विश्वेदेवाः ॐकार(रो)गायत्र्यग्निगनुष्टुप्बृहतीपंक्तित्रिष्टुप्जगतीनां
ऋगादि--चतुर्वेदः(ः)सर्व्वविद्या(नां)मरीच्यादि--दशर्षि--गौतमादि-
सप्तर्षि-कलाकाष्ठा-निमेष-मुहूर्त्ताहोरात्रपक्षमास-ऋतुसंवत्सराणां
प्रत्येकं ध्रुवस्तृष्यतामित्याकारेण तर्पणं १[दैवविधिना । निवीती
सनकादितर्पणं] कृत्वा कव्यवाङ्मनसोमयमार्य्यमग्निष्वात्ता-
पितृसोमपितृवर्हिषत्पितृन् पैत्र्यविधिना तर्पयित्वा वसु-
रुद्रादित्यांश्चाचार्य्यान् यथोक्तम् ।

नारासर्थः पारासर्थः शुक्रशास्त्रक एव च ।

याज्ञवल्क्यो जातुकर्ष्यः कात्यायनस्तथैव च ॥

आपस्तम्बो बौधायनो वाचस्पती तथैव च ।

वेजवापि ककुषेव लोकाक्षीति तथैव च ॥

इन्द्रायणीमैत्रावरुणीदाक्षायणीश्च तर्पयेत् ।'

यमाय नम इत्येवं यमतर्पणम् । स्वपितृतर्पणञ्च । देवा गातुविद-
इति जपनिवेदनान्तं गायत्रीं त्रिः पठित्वा गौतमादीन्
सम्पूज्य वंशब्राह्मणपठनम् । एतावद्दूरं समाचारप्राप्तं कृत्वा

(१) B. अजेकपदादि ० ।

(२) B. Omits the portion bracketed P. वेदविधिना ।

(३) नारासर्थ इत्यादिश्लोकाः कृतत्वा इति न विज्ञाता इति सूत्रानुसारेण
वचनार्थं रक्षिताः ।

गृह्योक्तं प्रणवव्याहृतितयगायत्रीणां त्रिवारजपपूर्वकं इषे त्वा
 कृष्णोऽसीत्यादिरूपेण मन्त्राध्यायादिपाठान्ते समाचारादीशावा-
 ध्यायपाठः । एवं ब्राह्मणाध्यायादिपाठान्ते समानमासां जीवी-
 पुत्रादित्यादिब्राह्मणान्तिमाध्यायपाठः । ततः सर्वे जपन्ति ।
 सहनोऽस्तु सहनोऽवतु सह न इदं वीर्य्यवदस्तु ब्रह्म । इन्द्रस्तद्वेद
 येन यथा न विद्मिषामहे ।

पर्जन्यो वृष्टिमान् भूयाद् भूयाः शस्यवती मही ।

'महीपालः पालयतु सप्रजामवनिं तथा ॥

इत्याद्याशिथ यस्वेवं बह्वनि द्विजसत्तमाः ।

विमर्जनमृषीणान्तु उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते ॥

इति । ततो गृहं गत्वा पवित्रप्रतिपत्तिप्रणीताविमोक्तब्रह्म-
 विमर्जनाच्छिद्रावधारणानि ।

इत्युपाकर्मानन्तरं त्रिरात्रमनध्यायः नखलीन्नामकान्तनञ्च ।
 ततो यावदुत्सर्गं कृष्णे शुक्ले निरन्तरं वेदाध्ययनम् ।

इत्युपाकर्माविधिः समाप्तः ।

(१) B. महीपालः पालयन्तु ।

(२) B. मकर्त्तनञ्च ।

अथाध्ययनम् ।

अध्ययनकाले च गुरुशुश्रूषा ब्रह्मचारिवदब्रह्मचारिणोऽपि ।

यमः,—

अनापृच्छ्य गुरुं चैव न गन्तव्यं 'कथञ्चन ।

तत्तु शिष्येण कर्त्तव्यं कार्यं दासेन यद्वेत् ॥

आपस्तम्बः,—

'आहूताध्यायी । महानिन्नायां गुरुं संवेद्येत् तस्य पादौ
क्षालयेत् । भाषित उत्याय प्रतिब्रूयात् । गच्छन्तमनुगच्छेत् ।
धावन्तमनुधावेत् ।

पैठीनसिः,—दस्तकाष्ठशयनस्तरणसंवाहनप्रियवचनादिभि-
र्गुरुं 'सन्तोषयेत् ।

नारदः,—

आविद्याग्रहणात् शिष्यः शुश्रूषेत् प्रयतो गुरुम् ।

मनुः,—

हीनाङ्गवस्त्रवेशः स्यात् सर्वदा गुरुसन्निधौ ।

(१) B. कदाचन ।

(२) छद्दितापलाब्धीने,—आहूताध्यायी च स्यात् । सदा विशाखां गुरुं
संवेद्येत् तस्य पादौ प्रक्षाल्य संवाह्य ॥ ... अभिभाषितस्वाचीनः प्रतिब्रूयात् ॥
१ । २ । ५ । २६ ; १ । २ । ६ । १ । ६ ।

(३) B. तोषयेत् ।

बोधायनः,—‘पूर्वोत्थाय जघन्यसंवेशात् सर्वत्राप्रतिष्ठतगुरु-
वाक्योऽन्यत्र गुरुपातकात् । आपस्तम्बः,—उच्चैस्तरां नासीत् ।
‘शय्यासनेऽध्याचरिते नाविशेत् । यानमुक्तोऽध्वन्यन्वारोहेत् ।
‘नाभिभाषितो [गुरुणा^१] गुरुमभिभाषेत । व्यभिहासोदामन्त्रण-
नामधेयग्रहणप्रेषणानीति गुरोर्वर्जयेत् । सायं प्रातरनाह्नतो गुरुं
दर्शनार्थं गच्छेत् । विप्रोथ्य च तदहरेव पश्येत् । गौतमः,—गुरु-
दर्शने न कण्ठप्राहतावसक्थिकाद्याश्रयणपादप्रसारणनिष्ठीवन-
हसितविजृम्भितविस्फोटितानि । विष्णुः,—न च गुरुणा सह
विगृह्य कथाः कुर्यात् ।

मनुः,—

गोऽश्वोद्भयानप्रासादप्रस्तरे शकटे तथा ।

आसीत् गुरुणा सार्धं शिलाफलकनीषु च ॥

यमः,—

सम्यक् प्रवृत्तश्च गुरुं शिष्यो यस्त्ववमन्यते ।

हरते दुष्कृतं तस्य तिर्यग्ग्योनिश्च गच्छति ॥

(१) B. पूर्वोत्थाय जघन्यसंवेशात् ० । संहिताबोधायने,—पूर्वोत्थायी
जघन्यसंवेशी ॥.....अन्यत्र पातकात् । Ānandāsrama Series, Poona,
श्रुतीनां संसृज्यः १ म प्रश्नः २ व्याख्यातः २० । २१ श्लो० ।

(२) A. शय्यासने सहाचरिते० । संहितापञ्चमीये,—शय्यासने साचरिते
नाविशेत् । १ । २ । ८ । ११ ।

(३) संहितापञ्चमीये,—नाभिभाषितो गुरुमभिभाषेत प्रवाहत्यात् । १ । २ । ८ । १४ ।

(४) B. Omits the portion bracketed.

गुरोरप्यवलितस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पद्यप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥
नाध्यापयति नाधीते पतनोद्येषु वर्त्तते ।
इत्येतन्नक्षणे र्युक्तस्यज्ञाव्यो व्रतिना गुहः ॥

विस्तरो 'ब्रह्मचारिधर्मप्रकरणे' ।

इत्यध्ययनम् ।

अथ विचारो 'नाम द्वितीयो वेदाभ्यासोऽभिधीयते ।

तत्र वेदाध्ययनस्यानुष्ठानोपयोगिज्ञानार्थत्वात् निर्विचिकित्सेक-
रूपज्ञानस्यानुष्ठानसमत्वात् स्वाध्यायविधिना साङ्गवेदाध्ययनेऽर्थ-
ज्ञानेऽपि विचारं विना नानारूपवाक्यार्थज्ञानप्रसङ्गेऽनुष्ठानम-
शक्यमित्यध्ययनविधिनेव पुरुषार्थरूपज्ञानफललाभाय विचारो
विधीयते ।

तदुक्तम्,—

धर्मं प्रमीयमाणे तु वेदेन करुणात्मना ।

इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति ॥

तेन वेदविचारो मीमांसाध्ययनम् । तन्मूलकान्येव स्मरणानि ।

(१) B. ब्रह्मचारिप्रकरणे ।

(२) B. नाना द्वितीयो वेदान् । सोऽभिधीयते ।

मनुः,—

अग्नेभ्यो यन्त्रिनः श्रेष्ठा यन्त्रिभ्यो धारिणो वराः ।

धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्योऽध्यवसायिनः ॥

अध्यवसायिनः अनुष्ठातारः । तथा

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तच्चाश्रमे वसन् ।

द्रष्टृव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

लघुव्यासः,—

न वेदपाठमात्रेण सन्तोषं कारयेद् गुरुः ।

पाठमात्रावमानस्तु पङ्के गौरिव सीदति ॥

यथा पशुर्भारवाही न भारफलमश्नुते ।

.[द्विजस्तथा ज्ञानहीनो न वेदफलमश्नुते ॥]

वेदस्वाध्ययनं नित्यं धर्मशास्त्रस्य चापि यत् ।

अज्ञानतोऽर्थं तत्सर्व्वं तुषाणां कण्ठनं यथा ॥

योऽधीत्य विधिवद् विद्वान् वेदार्थं न विचारयेत् ।

स सान्वयः शूद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यते ॥

अधीत्य यत् किञ्चिदपि वेदार्थाधिगमे रतः ।

स्वर्गलोकमवाप्नोति कर्मागुष्ठानविद् द्विजः ॥

अधीतं विधिवद् यच्च श्रुतं यच्च विशेषतः ।

अनुष्ठेयन्तु तत्सर्व्वं मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥

(१) B. Omits the portion bracketed.

(२) B. सर्व्वं ब्रह्मशास्त्रस्य चापि यत् ।

श्रुतहीनमधीतं यज्ञेह नामुत्र तद् भवेत् ।

श्रुतस्तु केवलमपि समुच्चाराय कल्प्यते ॥

श्रुतं गरीयः सर्वेभ्यो विज्ञादिभ्यो न संशयः ।

श्रुतादि चक्षिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥

समुच्चितं स्तोकमपि श्रुताधीतं विशिष्यते ।

श्रुतमत्र मीमांसा । अनूचानः साङ्गप्रवचनाध्यायी । अर्थज्ञान-
वानिति यावत् । इति लक्ष्मीधरः । तथा,—

अधीतं श्रुतसंयुक्तं तथा श्रेष्ठं न केवलम् ।

पाठमाचरतान् नित्यं द्विजातींश्चार्यवर्जितान् ।

पशूनि च तान् प्राप्नो वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥

हारीतः,—चक्षुर्दीपिसमं ज्ञानं यथाहि चक्षुष्मान् पुरुषः प्रदीप-
प्रकाशेन विषमदुर्गार्थविद् भवति एवं 'ज्ञानविलोकनवान् शुभा-
शुभयोः कर्मणोर्युक्तिकर्ता भवति । तस्यैव ज्ञानस्यार्थविज्ञानं
समासतो विशेषतः कृतस्मृतयेति । ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेति साङ्गो
वेदः । विज्ञानं मीमांसाव्याकरणादि । युक्तिकर्ता अनुष्ठाता ।
तथा स्थाणुरेष भारहरो यो ज्ञानमधीत्यार्थं न विजानाति ।
ज्ञानविज्ञानविधूतपाप्मा इह चामुत्र चानन्ततो भद्रमश्रुत इति ।
त्रिविधः प्रत्ययः । आचार्यप्रत्ययः । आत्मप्रत्ययः । ज्ञानप्रत्ययश्च ।
आचार्यप्रत्ययः—आचार्याद् वेदाक्षरग्रहणम् । आत्मप्रत्ययः-

आत्मज्ञानात् अज्ञास्यायिरूपात्मज्ञानात् परलोकनिश्चय इत्यर्थः ।

ज्ञानप्रत्ययः—ज्ञानाद् वेदाद् विज्ञानं वेदार्थज्ञानम् ।

‘[याज्ञवल्करः,—

वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च ।

तथा महाभाष्ये,—

यदधीतमविज्ञातं निगमेनैव पठ्यते ।

अनग्नाविव शुष्कौधो न तल्लज्जलति कर्हिचित् ॥

न ज्वलति न कार्य्यक्षममित्यर्थः । मनुः,—

विभर्त्ति सर्व्वभूतानि वेदशास्त्रं सनातनम् ।

तस्मादेतत् परं मन्ये यज्जन्तो रस्य साधनम् ॥]

साधनं सम्पादकं ज्ञानफलकत्वेन ।

सैनापत्यञ्च राज्यञ्च दण्डनेष्टत्वमेव च ।

सर्व्वलोकाधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविदर्हति ॥

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् ।

इहैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

तथा,—

बुद्धिबुद्धिकराण्याश्च धन्यानि च हितानि च ।

नित्यशास्त्राण्यवेक्षेत नैगमांशैव वैदिकान् ॥

बुद्धिबुद्धिकराणि वैशेषिकन्यायादीनि । धन्यानि नाङ्गीशास्त्राणि ।

हितानि वैद्यशास्त्राणि । वैदिका निगमा निघण्टुप्रश्नतयः ।

यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति ।

तथा तथा विजानाति विज्ञानं चास्य रोचते ॥

प्रथमाधिगमे जानाति द्वितीये 'तदेवोद्भिन्नम् । तथा—

प्रत्यक्षमनुमानञ्च शब्दञ्च 'विविधागमम् ।

त्रयं 'सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥

तथा,—

आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥

एवमादिशास्त्राध्ययनमपि वेदार्थज्ञानायाध्ययनविधिनैवापेक्ष्यते ।

तेन वेदविचारान्तःपातिद्वितीयभागे न्यायादिशास्त्राध्ययनम् ।

तथा शङ्खलिखितौ,—न वेदमधीत्यान्यं विद्वानधीयात् अन्यञ्च

वेदाङ्गकृतिभ्य इति । शास्त्राणां वेदार्थज्ञानोपयोगित्वेनाध्ययनम् ।

अथञ्च ब्रह्मविचारः वेदाध्ययनोत्तरं 'गुरुगृहे स्थित्वा समावर्त्त-

नात् पूर्व्वं कार्यः । तदुक्तं शावरभाष्ये,—अधीत्य स्त्रायादितीमं

समान्नायं विचारविधिना अतिक्रमिष्यामः । अनतिक्रामन्तो

वेदमवमन्तं सन्तमनर्थकं कल्पेम इति ।^१ तथा वार्त्तिके—

तस्माद् गुरुगृहे स्थित्वा मधुमांसादि वर्जयन् ।

वेदस्वरूपग्रहणाल्लेऽप्यध्ययने मधुमांसवर्जनरूपं ब्रह्मचर्यमङ्गम् ।

(१) B. तदेवोद्भिन्नम् ।

(२) B. सुविदितं ।

(३) B. द्विविधानमम् ।

(४) B. गुरुगृहे एव स्थित्वा

(५) चाठोऽयं भूषादुक्तः शावरभाष्ये च उक्तं नास्तीति ।

न ज्ञानरूपे तत्फलम् । येन मीमांसाध्ययने तदादरः । गुरुगृह-
वाससु विचारस्वरूपसिद्ध्यर्थमेवापेक्ष्यत इति समावर्त्तनोत्कर्षेण
गुरुगृहवासः । तथा लघुव्यासः,—

सम्यग् वेदमधीत्याथ न्यायतस्तु तदर्थवित् ।

'सम्यग् भूतानि संसेव्य समावर्त्तनमर्हति ॥

एवञ्चासमाप्य वेदं व्रतं समाप्य 'व्रतस्मात्तत्कं यावद् ब्रह्म-
चर्येऽधीतं तावद् विचार्य समावर्त्तते । यस्तु देवाद ब्रह्मचर्येण
मीमांसामधिगच्छति स गृहस्थोऽपि गुरुमुपेत्य पठेत् । तदुक्तं
आपस्तम्बेन,—यथा विद्यया न विरोचेत पुनराचार्यमुपेत्य
नियमेन साधयेत्^१ । न विरोचेत नोज्ज्वलज्ञानो भवति ।

आपस्तम्बः,—

निवेशे संवत्सरे संवत्सरे द्वौ द्वौ मासौ समाहित
आचार्यकुले वसेद्भूयः श्रुतिमिच्छन्निति श्वेतकेतुः । एतेन ब्राह्मं
योगेन भूयः पूर्व्वस्मात् कालाच्छ्रुतमकुर्व्वीति । तच्छास्त्रैर्विप्रति-
षिद्धम् । निवेशे हि वृत्ते नैव्यमिकानि श्रूयन्ते । अग्निहोच-
मतिथयः । यश्चान्यदेवं युक्तम् । निवेशो विवाहः । विवाहानन्तरं
प्रति संवत्सरं द्वौ द्वौ मासौ गुरुगृहे मीमांसाध्ययनार्थं वासः ।

एतेन मासद्वयगुरुगृहवासरूपेण योगेन पूर्व्वस्माद् विवाह-

(१) B. सम्भक् तत्त्वानि ० ।

(२) B. तत् स्मात्तत्कं ब्रह्मचर्येऽधीतमविचार्य समावर्त्तते ।

(३) B. Adds here सम्भक् तत्त्वानि संसेव्य समावर्त्तनमर्हति ।

प्राग्भाविनः कालादभ्यधिकं मीमांसाभ्यसनं कृतवानस्मि । तच्च
यावज्जीवश्रुतिविरुद्धम् । गुरुगृहवासे अग्निहोत्रत्यागप्रसङ्गात् ।
तेन ब्रह्मचर्ये मीमांसाभ्यासप्रतिबन्धे सत्येवं कर्तुं युज्यते इति
तात्पर्यम् ।

इति द्वितीयो वेदाभ्यासः ।

अथाभ्यासे तृतीयो वेदाभ्यास उच्यते ।

स च गुणनालकपारायणजपब्रह्मयज्ञादिसिद्धिहेतुवेदधारण-
फलार्थं क्रियमाण आनुषङ्गिकपापक्षयादिफलस्य ।

याज्ञवल्करः,—

वेदाभ्यासरतं शान्तं महायज्ञक्रियारतम् ।

न सृशन्तीह पापानि महापातकजान्यपि ॥

मनुः,—

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात् ।

आलस्यादन्नदीषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति ॥

न च ब्रह्मयज्ञ एवाभ्यासः धारणां विना तदभावात् । धारणाऽस्य
आभ्यासः साधनम् ।

अथ अपरूपस्तुरीयो वेदाभ्यासस्तृतीयभागे
कर्त्तव्य उच्यते ।

योगियाश्रवस्कारः,—मनुर्यमोवशिष्ठो हारीतसायन्नोकादये ।

ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।

सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥

जप्येनैव तु संसिद्धेर्ब्राह्मणो नात्र संशयः ।

कुर्यादन्यत्र वा कुर्याच्चैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥

वशिष्ठः,—

यथाग्निर्वायुना धूतो इविषा चैव दीप्यते ।

एवं जपपरो नित्यं मन्त्रयुक्तः सदाद्विजः ॥^१

यमः,—

यैः संयम्येन्द्रियग्रामं कामतो धारयेदपि ।

ब्रह्मचारी जपाच्चैव ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥

मनुः,—

वेदमेव जपेन्नित्यं यथाकालमतन्द्रितः ।

तं ह्यस्याहुः परं धर्ममुपधर्मीऽन्य उच्यते ॥

वेदाभ्यासेन सततं शीचेन तपसैव च ।

अद्रोहेणैव भूतानां जातिं स्मरति पौर्व्विकीम् ॥

(१) उद्धृतवशिष्ठस्मृतौ, -एवं जपपरो नित्यं ब्राह्मणः संपरीयते । २६
अध्यायः १४ श्लो ० ।

(२) B ब्रह्मचित्तेन्द्रियग्रामं ० ।

पौर्विकीं संस्कारं जातिं ब्रह्मैवाभ्यसते पुनः ।

ब्रह्माभ्यासेन चाजस्रमन्तं 'सुखमेधते ॥

अत्र अपरं माध्याह्निककर्मेण वस्त्रनिष्पीडनानन्तरं विहितस्य

अन्नाताशी मलं भुंक्ते अजपी 'शुक्रगोणितम् ।

इत्यादिदोषबलेन नित्यस्य विहितस्य नार्यं कालः । नापि
ब्रह्मयज्ञरूपस्य । 'अस्य प्रातर्हीमानन्तरं तर्पणात् पूर्वं वैश्व-
देवावसाने वा तैत्तिरीयश्रुत्या रात्रौ वा विधानात् । किन्तु
पापक्षयफलकस्य पुत्रपञ्चादिकामफलकस्य वार्यं कालः ।
ततः प्रणवस्य ऐकान्तिकसंख्येदानन्दब्रह्मपरस्य जपः । सर्व-
पापक्षयद्वारा अन्तःकरणशुद्ध्यापादनेन मोक्षफलः । यशु-
र्विधाने याज्ञवल्क्यः,—अतः परमोद्धारकालं व्याख्यास्यामः ।
यच्च ग्राम्याणां पशूनां शब्दं नोपशृणुयात् । तत्र गत्वा अपां
समीपे 'ब्रह्मवृक्षेणैकसूत्रं प्राप्नुय्वं मठं कारयित्वा कुशाच्छदं
कुशपरिवेष्टितं कुशध्वजं 'कुशचौरः कुशवासाः 'कुश-
यज्ञोपवीती कुशहस्तः शाकयावकपयोभैक्षभक्षो वा अग्नि-
मभिसुख्य ॐकारं पञ्चसहस्राणि जपेत् । ततोऽस्य सर्वे वेदा

(१) B. सुखमनुते ।

(२) B. पूर्वगोणितम् ।

(३) B. तस्य ।

(४) A. ब्रह्मवृक्षेणैकसूत्रं एकसूत्रं प्राप्नुय्वं ० ।

(५) B. कुशचौरम् ।

(६) B. कुशवृक्षोपवीतः ।

अधीता भवन्ति । सर्वे देवाः शुभा भवन्ति । सर्वे वर्णा
वश्या भवन्ति । सर्वेः क्रतुभिरिष्टैर्यथोक्तं फलमाप्नोति । मातृ-
दोषपितृदोषगाभीदोषै न लिप्यते । कपिलाया गोः पयसि
स्थालीपाकं अयित्वा 'अधमसंस्थायामन्निर्भुतं हुत्वा अष्टसहस्रेणा
भिमन्त्र्य स्वयमेव प्राञ्चीयात् । सप्तानां पुरुषयुगानामलक्ष्मीं
निरोधयेत् । ब्रह्मचर्यमविच्छिन्नं भवति न पुनर्जायत इति ।

तत्र यमः,—

ॐकारः परमं ब्रह्मः प्राणायामः परन्तपः ।

चरन्ति हि क्रियाः सर्व्याः प्रयुक्ता वैदिकाद् भुवि ॥

अक्षरं त्वक्षरं विधि ब्रह्म चैव प्रजापतिः ।

अक्षरं प्रणवः^१ ।

योगियाश्च वक्ताः,—

आद्यं यत्राक्षरं ब्रह्म तयो यस्मिन् प्रतिष्ठिता ।

सगृह्योऽन्यस्त्रिषद् वेदो यो वेदेन स वेदवित् ॥

इति । यथा गीर्वत्सरतं निगम्य हङ्कृत्य वक्ताभिमुखं प्रयाति
ब्रह्मापि तत्प्रणवोपहृतं प्रवक्तारमागच्छति । पशुवक्त्रे,—

प्रणवो हि परं ब्रह्म तज्जपः सर्वपापहृत् ।

ॐकारायतमभ्यस्य तदङ्गैव विशुध्यति ॥

(१) A. अष्टवर्त वक्ताभिर्भुतं हुत्वा • ।

(२) B. Reads ननुः,—अक्षरं त्वक्षरं ब्रह्म चैव प्रजापतिः । विद्याकर-
वद्वतो आद्यं यत्राक्षरं ब्रह्म तयो यस्मिन् प्रतिष्ठिता • ।

यसु द्वादशसाहस्रं जपमन्त्रहमाचरेत् ।
तस्य द्वादशभिर्मासैः परं ब्रह्म प्रजायते^१ ॥
शुचिर्वाप्यशुचिर्वापि प्रणवं यो जपेत् सदा ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाश्रया ॥

अङ्गिराः,—

प्रणवाद्यास्तथा वेदाः प्रणवे पर्युपस्थिताः ।
वाङ्मयं प्रणवे सर्व्वमभ्यसेत्प्रणवन्ततः ॥
प्रणवे नित्ययुक्तस्य व्याहृतिषु च सप्तसु ।
त्रिपदायाश्च गायत्र्यां न भयं विद्यते क्वचित् ॥

योगियाश्रवणः,—

अदृष्टविग्रहो वेदो भावग्राह्यो मनोमयः ।
तस्योद्धारः स्मृतं नाम तेनाहृतः प्रसीदति ॥

अथ गायत्रीजपः ।

स च द्वेधा । सप्तव्याहृतिदशप्रणवशिरःसाहित्येनैकः ।
प्रणवव्याहृतित्रयसहितो^२ द्वितीयः । तत्र शङ्कः,—
इति वेदपवित्राण्यप्यभिहितान्येतेभ्यः सावित्री विशिष्यते ।
नाद्यमर्षणात्परमन्तर्जलजपे न व्याहृतिभ्यः परं होमे न गायत्र्याः
परं जाप्ये । तथा ॐकारस्य प्रणवाख्या । ॐ भूः । ॐ भुवः ।

(१) B. प्रकायते ।

(२) B. साहित्येन द्वितीयः ।

ॐ स्वः । ॐ महः । ॐ जनः । ॐ तपः । ॐ सत्यम् ।
इति महाव्याहृतयः । आपोऽन्योतीरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम्
इति शिरः । 'अत्र च वदति श्लोकः,—

सव्याह्वतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
ये अपन्ति सदा तेषां न भयं विद्यते क्वचित् ॥
यतजप्ता तु 'सावित्री पातकेभ्यः प्रमोचनी ।
दशसाहस्रजाप्येन 'सर्वपापप्रणाशिनी ॥
सुवर्णस्तोत्रकटु विप्रो ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।
सुरापश्च विमुह्यन्ति सप्तजापान्न संशयः ॥
प्राणायामत्रयं कृत्वा कल्पं कल्पं समाहितः ।
अहोरात्रकृतात्पापात् 'तत्क्षणादेव मुच्यते ॥
सव्याह्वतिकाः सप्रणवाः प्राणायामास्तु षोडश ।
अपि भूषणहनं मासात् पुनस्त्यहरहः कृताः ॥

अथ गायत्र्यधिकारात् सप्तव्याह्वतिशिरःसहितदशप्रणवयुक्तागायत्र्या
प्राणायामः प्रतीयते । तथा,—

इक्ष्वाकूप्रदा देवी पततां नरकार्णवे ।
तस्मात् तामभ्यसेन्नित्यं ब्राह्मणो हृदये शुचिः ॥

(१) B. अत्र च वदति श्लोकः ।

(२) B. सा देवी ।

(३) B. सर्वपापप्रणाशिनी and adds सप्तजप्ता तु सा देवी सप्तजापान्न-
नाशिनी ।

(४) B. मुच्यते नाम संशयः ।

गायत्रीजप्यनिरतं हव्यकव्येषु भोजयेत् ।

तस्मिन् न तिष्ठते पापमब्धिरिव पुष्करे ॥

सावित्रीजप्यनिरतः स्वर्गमाप्नोत्यनुत्तमम् ।

सावित्रीजप्यनिरतो मोक्षोपायश्च विन्दति ॥

तेन न भयं विद्यत इत्यत्र नरकभयं संसारभयं नास्तीत्यर्थः ।

इत्येकः प्रकारः ।

मनुर्यमश्च प्रथमे ।

ॐकारपूर्विकास्त्रिस्तो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

त्रिपदा चैव गायत्री विज्ञेयं ब्रह्मणो सुखम् ॥

योऽधीतेऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ।

स ब्रह्म परमम्येति वायुभूतः खमूर्त्तिमान् ॥

वायुभूतः लिङ्गशरीरनिष्ठः खमूर्त्तिमान् आकाशव्यापी ।

पुनर्यमः,—

गायत्र्यास्तु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशिष्यते ।

सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।

गायत्रीं तु जपेन्नित्यं सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥

गायत्रीचैव वेदांश्च तुलयातोलयत् प्रभुः ।

एकतयतुरो वेदाः साङ्गाश्च सपदक्रमाः ।

एकतयैव गायत्री तुल्यरूपा तु सा स्मृता ॥

सपदक्रमाः पादक्रमसहिता । अत्र च प्रणवव्याहृतित्रयसहित-

गायत्रीजपस्य कथनात्

प्रणवाद्यन्तसंरुद्धां जपेत् व्याहृतिभिः सह ।

इति । गायत्रीं प्रणवं चान्त इति च विकल्पपरमेव अन्ते प्रणवोऽ-
स्मिन् पक्षे वैकल्पिकः । मनुः,—

सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य वहिरेतत् त्रिकं द्विजः ।

महतोऽप्येनसो मासात् त्वचेवाह्निर्विमुच्यते ॥

अत्र वह्निर्देशविशिष्टजपविधानात् गृहप्रासादादीनां सामान्य-
देशानामिहाप्रसङ्गः । योगियान्नवल्काः,—

ॐकाराद्यास्त्रिरावृत्ता वेदस्यारम्भणे सदा ।

सप्तावृत्ता पुनर्देहं दशभिः प्रापयेद् दिवम् ॥

विंशवर्त्तेन सा देवी नयते ह्रीम्बरालयम् ।

अष्टोत्तरशतं जप्ता तरते भवसागरात् ॥

सर्वेषामेव पापानां सङ्करे समुपस्थिते ।

दशसाहस्रिकोऽभ्यासो गायत्र्याः शोधनं परम् ॥^१

यत्र यत्र च सङ्कीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ।

तत्र तत्र तिलैर्ह्रीमो गायत्र्या जप एव च ॥

वायुभक्ष्यो दिवा तिष्ठेत् रात्रिं नीत्वाप्सु सूर्यदृक् ।

जप्त्वा सहस्रं गायत्र्याः शुद्धिं ब्रह्मवधादते ॥

शतेन गायत्र्याः स्नायात् शतमन्तर्जले जपेत् ।

अपः शतेन पीत्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

तथा,—

गोघ्नः पिबन्नी मादन्नी ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।

भूषहा स्वर्णहारी च यश्च विप्रः सुरां पिबेत् ॥

गायत्र्याः शतसहस्रेण जप्येन तु भवेच्छुचिः ।

एवं याज्ञवल्कीयजपप्रयोगाणां व्याहृतित्रयविशिष्टगायत्रीविषय-
त्वम्' । 'ये तु प्रयोगा एतदन्यतरलिङ्गग्रन्थास्तत्र द्वयोर्विकल्पः ।

यथा,—

सर्वेषामेव पापानां सहस्रे समुपस्थिति ।

दशसाहस्रिकोऽभ्यासो गायत्र्याः शोधनं महत् ॥

गायत्र्याः शतसाहस्रो जपो 'नक्ताग्निर्भवेत् ।

वह्निः स्नातस्य तत्रैव सर्व्वकिस्मिन्नाशनः ॥

दशायुतानि जप्त्वा च हविष्याग्नीं स मुक्तिभाक् ।

गायत्र्यास्तु जपन् कीटिं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

लक्षाग्नीतिं जपित्वा तु सुरापानात् प्रमुच्यते ।

पुनरिति हेमहर्त्तारं गायत्र्या लक्षसप्ततिः ।

गायत्र्या लक्षषष्ठ्या तु मुच्यते गुरुतल्पगः ॥

अत्र च गुणविशेषात् फलविशेषः । पापक्षयेष्वनुबन्धभेदात्
विशेषः ।

अथ यजुर्विधाने,—अथातो गायत्रीकल्पं व्याख्यास्यामः ।

उपोष्य पुच्छेण स्पर्शिलमुपलिप्य कुशेषूपविष्टो द्यावापृथिव्योः
सन्धिमीक्षमाणो जपेत् । ॐकारपूर्व्वां गायत्रीं जपेत् । यावत्-

(१) B. Adds. शङ्कोक्तानां दशप्रत्यययुक्तगायत्रीविषयत्वम् ।

(२) B. वक्तु ।

(३) A. नक्ताग्निर्द्विजः ।

कालं यथाविद्याज्ञानम् । अग्निसुपसमाधाय चतुर्विंशत्याज्या-
हुतिसहस्राणि जुहुयात् । तत्सवितुरिति । समाप्ते होमे दशा-
युतानि जप्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते । अत्रोद्धारपूर्व्यं गायत्री-
मात्रस्य जपः । न व्याहृतिप्रवेशेन । यावत्कालं यथाविद्याज्ञान-
मिति सिद्ध्यर्थपुरस्सरजप एषः । अहीरात्रोपोषितः साहस्रिकं
होममाचरेत् । त्रिरात्रोपोषितो दशसाहस्रिकमित्यादिवक्ष्यमाण-
कालावच्छिन्नजपकल्पनम् । सर्वमन्त्राणां पूर्व्यसेवार्थं लक्ष्मयुतं
सहस्रं शतमिति सिद्ध्यपेक्षया कार्यमित्युपक्रमे विधानाद् ग्राह्यम् ।
तथा स्त्रीशूद्रसम्भाषणवर्जं त्रिरात्रमयुतं जप्त्वा विपापो भवति ।
द्वितीयं विद्यार्थी । तृतीयमारोग्यकामः । चतुर्थं पुत्रकामः ।
पञ्चमं धनकामः । षष्ठं ग्रामकामः । सप्तमं सौभाग्यकामः ।
अष्टमे ब्राह्मणवर्जं सर्व्वं वर्णा वश्या भवन्ति । नवमेन गायत्रीं
शुरूपां पश्यति । दशमेन ब्रह्मलोकमवाप्नोति ।

अथातः काम्यहोमाः ।

दूर्वामायुःकामः । पशूनामुपघाते कुशान् जुहुयात् । ज्वरा-
पनये तु आम्रसमिधो जुहुयात् । खादिरमन्त्रादिकामस्य ।
अपामार्गमर्थकामस्य । पद्मानि श्रीकामस्य । वासकपुष्पं
कन्यार्थी । अकामीत्वाज्यहोमात् परं ब्रह्माधिगच्छति ।

प्राप्य देशञ्च कालञ्च द्विजः सामर्थ्यमेव च ।

एकाहं ब्रह्मकूर्वाणो एकाहमेकभैक्षभुक् ॥

एकाहं ब्राह्मणान्नाशी गायत्रीजपमाचरेत् ।
 शतं ज्ञात्वा तु गायत्र्याः शतमन्तर्जले जपेत् ॥
 अपः शतेन पीत्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 गोघ्नश्चैव कतघ्नश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः ॥
 भ्रूणहा रत्नहारी च यस्य विप्रः सुरां पिबेत् ।
 अयान्धं याजयित्वा तु कृत्वान्यदपि पातकम् ॥
 न सीदेत् प्रतिगृह्णानः पृथ्वीमपि ससागराम् ।
 ये च केचिद् यद्वा दुःस्थाः सौम्यास्ते स्युर्न संशयः ॥

द्वितीयं विद्यार्थीत्यादिषु समुच्चयः । अयुतद्वयमित्यर्थः । एवं
 तृतीयादिषु । शतं ज्ञात्वा तु गायत्र्या इत्यत्र गायत्रीकरणक-
 ज्ञानशतं वाक्यार्थः ।

'योगियाज्ञवल्क्ये ऋग्विधाने च,—शतेन गायत्र्याः ज्ञायात्
 इति शतसंख्यकगायत्रीजपकरणकमेव ज्ञानमिति कर्मभेदः । तेन
 द्वयोर्यावच्छ्रुततिकर्त्तव्यतायोगेनानुष्ठानम् ।

अथ गायत्रीन्यासः ।

योगियाज्ञवल्क्यः,—प्रथमं प्रणवन्यासः । अकारं नाभी ।
 उकारं हृदि । मकारं मूर्ध्नि । विन्यस्य ब्रह्मरूपतयात्मध्यानम् ।

व्याहृतिन्यासः ।

भूः पादयोः । भुवः जानुनी । स्वः कक्षाम् । नाभिदेशे
महः । जनलोकं हृदये । तपः कण्ठदेशे । भ्रूललाटमध्ये सत्यम् ।

गायत्र्यक्षरन्यासः ।

पादाङ्गुष्ठे तथा गुल्फे जानुनोर्जङ्घयोस्तथा ।
'उर्वोर्गुह्ये तु वृषणे पायौ नाभ्यां तथैव च ॥
जठरे स्तने च हृदये कण्ठे वक्त्रे च तालुनि ।
श्रोत्रे चाक्षि भ्रुवोर्मध्ये ललाटे पूर्वके मुखे ॥
याम्ये पश्चिमके चैव उत्तरे च यथाक्रमम् ।
अन्तिमं मूर्ध्नि विन्यस्य परं ब्रह्म स उच्यते ॥
पूर्वकं मुखं शिरसः पूर्वभागः । एवमन्यत् ।

अथ शिरोमन्त्रन्यासः ।

गुह्ये वक्षसि वक्त्रे च समीके हृदये तथा ।
पायौ नाभ्यां ललाटे च नवमं मूर्ध्नि विन्यसेत् ॥
समीकं कण्ठदेश इति केचित् । गलपृष्ठं समीकं वा ।

इदं न्यासचतुष्कञ्च सक्तव्यास्यति यो द्विजः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मसायुज्यमृच्छति ॥

अथाक्षरदेवताः^१ ।

अग्निर्वायुस्तथा सूर्यो विष्णुर्यमो वरुणश्च ।
बृहस्पतिश्च पर्जन्य इन्द्रो गन्धर्व एव च ॥
पूषा मित्रावरुणौ च त्वष्टा च वसवस्तथा ।
मरुतः सोमोऽङ्गिराश्च विश्वेदेवास्तथाश्विनौ ॥
प्रजापतिश्च वेदाश्च सरद्ब्रह्मविष्णवः ।
अपकाले तु सञ्चिन्त्य तेषां सायुज्यतां व्रजेत् ॥
न्यासचतुष्कमक्षरदेवताचिन्तनञ्च^२ काम्यमपि वदति यजुर्विधाने ।

अथ रक्षार्थं विद्याङ्गान्युच्यन्ते ।

मन्त्राणां^३ निषेत्वेत्यादीनां खं ब्रह्मान्तानां शिवसङ्कल्पो
हृदयम् । पुरुषसूक्तां शिरः । उत्तरनारायणं शिखा । अप्रति-
रथं कवचम् । शतरुद्रियमस्त्रम् ।^४ [शतरुद्रियं] रुद्राध्याय एव

(१) B. प्रत्यक्षरदेवता ।

(२) B. काम्यमिति वदन्ति ।

(३) • निषेत्तोर्जेत्यादीनां •

(४) B. Omits the portion bracketed.

काखानाम् । 'वयं सोमेत्यनुवाकस्यान्तेति(?) रुद्राङ्गेऽधिकसंविधा-
नात् । तथा प्रकारान्तरम् । मनोज्योतिर्हृदयम् । अवोध्यग्निः
शिरः । मूर्धनं दिवः शिखा । मर्माणि ते कवचम् । मानस्तोके-
ऽस्त्रम् । तथा प्रणवो भूर्भुवः स्वरिति 'गुह्यहृदयादीनि । ॐ
हृदयाय नमः । ॐ भूः शिरसे स्वाहा । ॐ भुवः शिखायै वषट् ।
ॐ स्वः कवचाय ह्रम् । ॐ भूर्भुवः स्वः अस्त्राय फट् । एतच्च
यजुर्विधानोक्तप्रयोगेषु नित्यमन्यत्र वैकल्पिकम् ।

गायत्रीमधिकृत्य योगियाज्ञवल्करः,—

प्रणवो भूर्भुवः स्वरित्यङ्गानि हृदयादयः ।

द्विधावर्त्य ततः पश्चादार्धं छन्दश्च देवतम् ॥

इति । द्विधावर्तितु व्यस्तसमस्तरूपेण । समस्तेनास्त्रमित्यर्थः ।
तथा वातारमिन्द्र । त्वं नो अग्ने । स्तुचानुपन्याम् । (?) असुन्वन्तम् ।
तत्वायामि । आ नोनियुद्धिः । वयं सोम । तमीशानम् । अग्ने
रुद्रा । (?) स्योनापृथिवी । इत्येतत् सम्पुटजपकाले होमकाले
रक्षां प्राच्यादिषु कुर्यात् ।

योगियाज्ञवल्करः—

प्रणवाद्यन्तसंरक्षां जपेद् व्याहृतिभिः सह ।

साधं प्रणवव्याहृतिभिः स्वाहान्तं होमकर्माणि ।

प्रतिलोम प्रयोक्तव्या फट्कारान्ताभिचारिके ॥

(?) B. Reads. चतुर्षष्टिः पुनः षोडशमेव च । एत चेतेनमस्ते देवतं
विह्वलमेव च । वयं सोमेति इत्यभिर्माङ्गुलमचतुष्टयम् । एतेभ्यः यतश्चतुष्टयम् ।

(२) B. अहृहृदयादीनि ।

तेन सन्ध्याव्यतिरिक्तजपं प्रणवाद्यन्तत्वम् । अत्र—

‘चावादि (?) यजुषाचैव तेजोसीतिविधानतः ।

इति याज्ञवल्क्यापाठेऽपि तेजोसीत्यादिमन्त्र एव तैत्तिरीयसिद्धौ
प्राज्ञः । विसर्जनमन्त्रोऽपि तत्रैवोक्तः । सन्ध्यास्थले दर्शितौ ।
नमस्कृत्य विसर्जयेदिति वचनादत्र नमस्कारपूर्वता विहिता ।

श्वेतवर्णा समुद्दिष्टा कौशेयवसना तथा !

श्वेतैर्विलेपनैः पुष्पैरलङ्कारैश्च भूषिता ॥

आदित्यमण्डलान्तस्था ब्रह्मलोकस्थिताऽथवा ।

अक्षसूत्रधरा देवी पद्मासनगता शुभा ॥

इति ध्यानमावश्यकम् ।

अथ जपधर्माः ।

योगियाज्ञवल्काः,—

गृहेष्वेकगुणं जप्यं नद्यान्तु त्रिगुणं स्मृतम् ।

गवां गोष्ठे शतगुणमग्न्यागारे दशाधिकम् ॥

सिद्धक्षेत्रे पुण्यतीर्थे देवतायाश्च सन्निधौ ।

सहस्रशतकोटीनामनन्तं विष्णुसन्निधौ ॥

(१) B. अथवाह(?)बहुवानेन ० ।

(२) B. दशगुण ० ।

तथा,—

तिष्ठंश्चेद्वीक्षमाणोऽर्कं जपं कुर्यात् समाहितः ।

अन्यथा प्राप्नुयुः कुर्याद् वक्ष्यमाणक्रमेण तु ॥

प्राग्येषु कुशेष्वेवमासीनः स्वासने शुभे ।

नात्युच्छ्रिते नातिनीचे दर्भपाणिः सुसंयतः ॥

अत्रासनस्य वस्त्राजिनचर्मदेरनुक्तत्वेऽपि चेलाजिनकुशोत्तरमिति सामान्यतः

सर्वसिद्धेः '[व्याघ्रचर्म मोक्षसिद्धौ] मृगाजिनम् ।

इत्यादिकमेव ग्राह्यम् । तिष्ठंश्चेद्वीक्षमाणोऽर्कमिति नायं जप-
मात्रस्य विकल्पेन तिष्ठद्विधिः । किन्तु यत्र तिष्ठत एव जपविधि-
स्तत्रार्काभिमुखविधिरिति मन्तव्यम् ।

तथा,—

उपांशुजपयुक्तस्य शंस्याच्छतगुणो भवेत् ।

साहस्रो मानसः प्रोक्तो यस्माद् ध्यानसमो हि सः ॥

ध्यानसमत्वेन शब्दार्थचिन्तनाभ्यासरूपत्वमुक्तम् । शंस्यादुच्चैर्ज-
पात् । तथा,—

स्फटिकेन्द्राक्षरुद्राक्षैः पूतस्त्रीवसमुद्भवैः ।

अक्षमाला प्रकर्त्तव्या प्रशस्ताद्युत्तरोत्तरा ॥

कोट्यधिका भवेद् वृद्धिरक्षमाला विशेषतः ।

जपस्य क्रियमाणस्य तस्माच्छ्रेष्ठः परः परः ॥

अभावेत्वक्षमालायाः कुशग्रन्थग्राथ पाणिना ।
 न चङ्क्रमन् न विहसन् न पार्श्वमवलोकयन् ॥
 नापि त्रितो न जल्पंश्च न प्रावृत्तशिरास्तथा ।
 न पदा पदमाक्रामेन्नचैव हि तथा करौ ॥
 न चासमाहितमना न तु संश्रावयन् जपेत् ।

मानवे च,—

ध्यायेत्तु मनसा मन्त्रं जिह्वोष्ठी 'नैव चालयेत् ।
 न कम्पयेच्छिरोघ्रीवं दन्तान्नैव प्रकाशयेत् ॥
 स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव रासभञ्ज रजस्वलाम् ।
 जपकाले न भाषेत व्रतहोमादिकेषु च ॥
 तुष्णीमासीत च जपंश्चण्डालपतितादिकान् ।
 दृष्ट्वा तान् पर्युपसृश्य स्नात्वाभाष्य पुनर्जपेत् ॥
 आचम्य प्रयतो नित्यं अपेदशुचिदर्शने ।
 सौरान् मन्त्रान् यथोक्ताहं पावमानींश्च शक्तिः ॥
 रौद्रपैत्रासुरान् मन्त्रान् राक्षसानाभिचारिकान् ।
 व्याहृत्यालभ्य चात्मानमपःसृष्ट्वान्यदाचरेत् ॥
 यदि वाग्यमलोपः स्याज्जपादिषु कथञ्चन ।
 व्याहरेद् वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद् वा विष्णुमव्ययम् ॥

अत्रानेकदिवससाध्ये जपे आहारनियमः ।

योगियाश्रवल्काः,—

शाकयावकभैक्षणि पयोमूलं फलानि च ।

दधिसर्पिस्तथाद्यापः प्रशस्ताद्युत्तरोत्तराः ॥

चरवोद्युपवासश्च भैक्षं नक्तमयाचितम् ।

विसमृङ्गाटशालूकहविष्यान्नानि यानि तु ॥

एतान्यनुवतान्याहुः शस्तानि जपकर्म्मणि ।

यजुर्विधाने,—

शाकयावकपिण्याकपयोभक्षो भिक्षाहारो वा उदकशक्ता-
हारो वा । तथा हविष्यान्नभोजी क्षीराहारो होमं जपन्
तत् निर्वर्त्तयेदिति । अत्र हविष्यान्नानीति स्मृत्यन्तरोक्तहविष्य-
द्रव्यपरम् ।

तथा छन्दोगपरिशिष्टे,—

हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु व्रीहयः स्मृताः ।

माषकोद्रवगौरादीन् सर्वालाभेऽपि वर्जयेत् ॥

इत्यनेन माषादीनां प्रतिनिधित्वेनाग्रहणमित्यर्थः ।

तथा भविष्योत्तरे,—

हैमन्तिकं सिता खिलं धान्यं सुदृगास्तिला यवाः ।

कलायकङ्गुनीवारा वास्तूकं हिङ्गमोचिका ॥

कालीयं कालशाकञ्च मूलकं केसुकेतरत् ।
 कन्दं सैन्धवसामुद्रे लवणे दधिसर्पिषी ॥
 पयोऽनुवृत्तसारञ्च पनसान्महरीतकीः ।
 पिप्पलीर्जीरकञ्चैव नागरञ्चैव तिमिङ्गी ॥
 कदली लवली धात्री फलान्यगुडमैद्यवम् ।
 अतैलपक्वं मुनयो हविष्याणि प्रचक्षते ॥

मत्स्यपुराणे,—

‘सुदुगाञ्चककालाया मिथुनानां हवींषि च ।

एतेभ्योऽन्यानि ‘नाग्रीयान्मिथुनानामनापदि ॥

मिथुनानां द्विदलानाम् । अत्र भविष्योत्तरोक्तहविष्यद्रव्याणां
 सर्वदेगीयशिष्टपरिग्रहेणाप्रामाण्यकारणाभावाद् यत्र यत्र
 हविष्यद्रव्यविधिस्तत्र तत्र एतान्येव आह्वानाणि । यस्तु ‘हविषि
 योग्यं हविष्यमिति हविष्यशब्दस्य यौगिकत्वात् आह्वद्रव्ये हविः-
 पदप्रयोगात् आह्वद्रव्याण्येव हविष्य ‘शब्देनाभिधीयत इति तद-
 युक्तम् । यौगिकत्वेऽपि प्रयोगनियमेन पङ्कजादिपदवत् रुद्धेरपि
 स्वीकारात् । यथोद्भिदादिपदस्य यौगिकस्यापि रुद्धित्वम् । यस्तु
 प्रोक्षस्वधिकरणे सत्स्वययवार्थेषु योऽन्यत्रार्थं प्रयुज्यत इति

(१) A. सुदुगाञ्चककालायाः ।

(२) B. चान्नीवा ० ।

(३) B. हविर्देव्यं ।

(४) B. ० शब्दे न विधीयत इति ।

योगाभाव एव खडिरित्युक्तं तत् प्रदर्शनार्थम् । किञ्च आहद्रव्येषु माषमांसादिषु हविष्यपदाप्रयोगात् केवलयोगिकत्वमयुक्तम् । किञ्च शतरुद्रियहोमे गवेधुकानां हविष्ठात् वाजप्रसवीयादौ अष्टादशधान्यानां हविष्ठात् हविष्यत्वेन ग्राह्यत्वं स्यात् । 'यदि च मधुमांसपराश्रमियुनानि व्रतेऽहनि वर्जयेत् ।

माषकोद्वगौरादीन् सर्व्वालाभेऽपि वर्जयेत् ।

इति वचनान्तरात् हविष्यत्वेऽपि न ग्रहणम् । तर्हि यथाष्टादश धान्यमध्ये निषेधवचनं नास्ति तेषां आह्रादेयत्वेऽपि हविष्यत्व-प्रसङ्गः । किञ्च—

हवींषि संस्कृता ये च यवगोधूमशालयः ।

इति वाराहे

हविः ग्राह्योदनं विद्यादाज्ययुक्तं सशर्करम् ।

इति नारसिंहे च विष्णुनेवेद्येऽपि हविःपदप्रयोगात् । कर्कारक-फलादावपि हविष्यत्वप्रसङ्गः । नहि आह्रादेयमेव हविष्यमिति वचनमस्ति । किञ्च चरम्बकमन्त्ररोगशान्तिहोमेषु ग्रहहोमेषु चाभक्ष्याणामपि होमीयत्वेऽपि न हविष्ठात् हविष्यत्वेन ग्राह्यत्वं स्यात् । अत्र जपाङ्गहविष्येऽभ्यङ्गनिषेधे प्रमाणाभावात् 'अभ्यङ्गे न निषेधः । 'ब्रह्मचर्यस्य अङ्गत्वपक्षेऽपि

(१) B. बहिति ।

(२) B. इति वचनात् ।

(३) A. अभ्यङ्गे निरोधः ।

(४) B. ब्रह्मचर्यस्याङ्गत्वेऽपि ।

ब्रह्मचर्यं हि सर्वेषां रेतोधारणमुच्यते ।

ऋतुकालं गृहस्थानां नित्यं वा पर्ववर्जनम् ॥

इति ऋतावभिगमेऽपि न दोषः ।

अथश्वाहारनियमः प्राणायामहोमादावपि अनेकदिवससाध्ये मन्त्रजपाङ्गत्वेन प्रवर्त्तते । यदपि प्राणायामे होमे च मन्त्र-जपोऽङ्गमेव तथापि जपत्वाविशेषात् तद्वर्त्ता इविष्यभोजनादयः प्रधानाविरोधादन्येऽपि जपधर्म्माः कर्त्तव्या एव ।

योगियाश्रवस्कारः,—

सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

त्रिःपठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

सव्याहृतिकाः सप्रणवाः प्राणायामास्तु षोडश ।

अपि भ्रूणहनं मासात् पुनस्त्यहरहः कृताः ॥

दहन्ते ध्यायमानानां धातूनास्तु यथा मलाः ।

तथेन्द्रियाणां दहन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥

षोडशप्राणायामफलं पञ्चरात्रे,—

प्राणायामैः षोडशभिर्दिनशोऽनुष्ठितैर्हिजः ।

मासादैहिकपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥

जन्मान्तरोत्पपापेभ्यः षण्मासान्मुच्यते तथा ।

संवत्सरेण तद्विष्णोः पदमाप्नोत्यसंशयम् ॥

अञ्जा रात्र्या च यो जन्तून् हिनस्त्यन्नानतो हिजः ।

तेषां ज्ञात्वा विशुद्ध्यर्थं प्राणायामान् षड्वाचरेत् ॥

तथा,—

प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ।
 उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि ॥
 ब्रह्महा च सुरापञ्च अगम्यागमने रतः ।
 सुवर्णस्तेयकञ्चैव गोघ्नो विश्वभ्रष्टातकः ॥
 शरणागतघाती च कूटसाक्षीह्यकार्यकृत् ।
 एवमादिषु चान्येषु पापेष्वभिरताश्चिरम् ॥
 प्राणायामशतं कुर्युः सूर्यस्योदयनं प्रति ।
 निर्भलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥

इति । अत्र ब्रह्महत्यादिषु प्राणायामशतस्यावृत्तिः । चिर-
 मित्युत्तरत्र सम्बध्यते । चिरं शतं कुर्युरित्येके । तथा—चक्षुस्त्वक्-
 घ्राणमनोव्यतिक्रमे त्रिभिः प्राणायामैः 'शुद्ध्यति । शूद्रस्त्रीगमने
 सप्ताहं सप्त सप्त प्राणायामान् धारयेत् । अभोज्याभक्ष्यापेयानां
 प्राशने अपस्थविज्रये द्वादशाहं द्वादशप्राणायामान् धारयेत् ।
 पातकोपपातकवर्जेष्वर्हमासम् । पातकपतनीयवर्जं 'महापातक-
 वर्जितेषु द्वादशार्हमासम् । 'महापातकेषु संवत्सरं द्वादशद्वादश-
 प्राणायामान् धारयेत् ।

अथ प्राणायामप्रकार उक्तः योगाङ्गप्रकरणे च वक्ष्यते ।

(१) B. विशुद्ध्यति ।

(२) B. महापातकवर्जेषु ।

(३) B. पातकेषु ।

विशेषतश्च महाव्याहृतित्रययुक्त एको मन्वाद्युक्तः । सप्तव्याहृति-
सशिरोगायत्रीदशप्रणवयुक्तश्चापरः शङ्खाद्युक्तः । तयोर्गुणविशिषात्
फलविशेषः ।

होमश्च ।

मनुः,—

सावित्रान् शान्तिहोमांश्च कुर्यात् पर्वसु नित्यशः ।

अत्र पर्वस्विति नित्यश इति च पर्वानतिक्रमेण यथा नित्यता ।
तथा शान्तिहोमपदेनैहिकानिष्टहेतुदुरितक्षयकामकर्म्मण उक्तत्वाद्
दुरितानिश्चये च

अनिमित्तकृता शान्तिर्निमित्तायोपजायते ।

इति प्रसिद्धदोषाद्दुरितनिश्चये हेतुग्रहदौस्थ्यविधिधोत्पाताद्यभावे
शान्तावनधिकारात् निमित्तनिश्चयमपेक्ष्य नित्यता बोध्या ।
निमित्तनिश्चये सति सावित्रान् शान्तिहोमान् पर्वसु नित्यं
कुर्यादित्यर्थः । निमित्तसंग्रहे नैमित्तिकानिष्टसंग्रहे दृष्टसामर्थी-
दर्शनेन वाऽनिष्टसंग्रहोभये निमित्ते विहितानि कर्माणि । (?)
अनिष्टशङ्काया एव भयपटार्यत्वात् । तथा महस्त्रेणान्नि भयान्मु-
च्यते भीतश्च । देवोमाहात्म्ये च,—

शत्रुतो न भयं तस्य दस्युतो वा न राजतः ।

न शस्त्रानलतोयोधात् कदाचित् सम्भविष्यति ॥

यथा वा मन्त्रराजाधिकारे श्रुती,—यो मृत्योः 'पाप्मभ्यः संसाराद् विभीयात् स एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं प्रतिगृह्णीयात् । इति । यथा गायत्र्यामेव ।

ये जपन्ति सदा तेषां न भयं विद्यते क्वचित् ।
इति । तेन ग्रहोत्पातरोगादिनिमित्तेन दुरितनिश्चये तच्छान्ति-
कर्माणि । निमित्तसंशयेन त्वनिष्टसंशये भयनिवृत्तिहेतुकत्वेन
विहितान्येव कर्माणि कार्याणीति सिद्धम् । गायत्र्याधिकारे
ग्रहः,—

हुता देवी विशेषेण सर्व्वकल्पप्रदनाग्निनी ।

सर्व्वकामप्रदा देवी वरदा भक्तवत्सला ॥

शान्तिकामसु जुहुयात् सावित्री 'मन्त्रतैः शुचिः ।

अक्षताः सत्वचो यवाः । तेन मनूक्तगायत्रीमन्त्रकशान्ति-
होमोऽप्यक्षतैरेवाविरोधात् । तथा,—

कच्छो देव्ययुतश्चैव प्राणायामशतत्रयम् ।

तिलहोमसहस्रञ्च वेदपारायणं समम् ॥

अत्र तिलहोमो न गायत्र्या । किन्तु न व्याहृतिभ्यः परं
होम इति शङ्कवचनात् अविहितमन्त्रकहोममात्रे व्याहृति
विधिः । तथाच षट्त्रिंशन्मते,—

महाव्याहृतिभिर्होमस्त्रिलोः कार्थ्यो द्विजम्बना ।

उपपातकशुद्ध्यर्थं सहस्रपरिसंख्यया ॥

(१) B. पाप्मभ्यः संसाराद् • ।

(२) B. मन्त्रतैः • ।

महापातकसंयुक्तो लक्ष्मणेन शुच्यति ।

इति । छन्दोगपरिमिष्टे,—

यत्र व्याहृतिभिर्होमः 'प्रायश्चित्तात्मको भवेत् ।

चतस्रस्तत्र कर्त्तव्याः स्त्रीपाणिग्रहणे यथा ॥

इति । ॐ भूः स्वाहा । भुवः स्वाहा । स्वः स्वाहा । भूर्भुवः
स्वः स्वाहेति चतस्र आहुतयः । अग्निः । वायुः । सूर्यश्च त्रयाणां
देवताः । समस्तानां प्रजापतिः । यजुर्विधाने,—ॐकारपूर्वि-
काभिर्महाव्याहृतिभिराज्याहुतिसहस्रं जुहुयात् सर्वदेवताराधने
समर्थो भवति । तेजसो भवति ।

अथ 'यथेष्टकरणमित्यादिप्रयोगविधिः ।

तत्र व्याहृतित्रयेण होमजपादयः । व्यस्तप्रयोगे माना-
भावात् । तथा,—एताभिरौदुम्बरसमिधो जुहुयात् पञ्चन्नकामः ।
दधि पयो वा शान्तिकामः । अर्कसमिद्धिरग्निं प्रज्वाल्यापामार्ग-
तण्डुलान् जुहुयाच्चिरस्थकामः । अन्नमन्त्रादिकामः । जातीपुष्प-
कलिकानां युग्मशोषप्रक्षितानामखण्डितानामयुतं जुहुयात् कन्या-

(१) ... प्रायश्चित्तार्थको भवेत् ।

चतस्रस्तत्र विधेयाः ... ॥

गोभिलवृत्तिः २४ प्र० १३१ श्लो० Ananda-grama series, Poona, अताकां
वक्तव्यः ।

(२) B. वषट् करण० ।

कामः । अणु मध्यस्थितस्तिलतण्डुलान् जुहुयात् शमकामः ।
 अपामार्गवासकशाखोटकान् वशीकर्तुंकामः । अभिचारार्थं
 विषरुधिराक्ता 'व्यापात(?)'समिधो जुहुयात् । विभीतकसमिधो
 जुहुयाद् राजा वश्यो भवति । जनपदमरणे 'सर्व्वत्र व्रीहीन्
 जुहुयात् शमयति । '[सर्व्वत्र व्रीहिभिः] प्ररुढाभिर्हुत्वा राजा
 वश्यो भवति । दूर्वामायुः कामः ।^१ कुशाग्राणि ब्रह्मवर्चस-
 कामः । ज्वरापनयने चाम्ब्रसमिधः । खादिरमन्त्राद्यकामः ।
 अपामार्गमर्थकामः । ब्रह्मचारी हविष्यभोजी वाग्यतः काम्यानि
 करोति । 'कुशतण्डुलान् प्रत्यङ्गिरे (?) । काकोलूकपक्षहोमो
 विद्वेषणे । वचापलमर्द्धपलं वा ताम्रभाजने शष्पचूर्णानि कृत्वा
 न्यसेच्चन्द्रग्रहणे कपिलाया घृतं सहस्रसंख्याभिर्हुतं कृत्वा संस्त्र-
 वेणैव वचामालोद्यायुताभिमन्त्रितं कृत्वा पिवेत् परममेधावी
 भवति । पुच्छकामो मासमादित्याभिसुखः प्रतिदिनमयुतं जपेत्
 पुच्छान् लभते । यद्यदिच्छेत् तदर्थमपि याज्ञिकद्रव्यं जुहुयात्
 तत्तल्लभ्यत इति । अनादेशेऽयुतहोमः । ॐकारस्य गायत्र्याद्य
 पृथगुक्तानि फलानि भवन्ति । तथा सावित्रीमन्त्रस्याप्येष एव
 विधिः । एषु यजुर्विधानोक्तप्रयोगेषु प्रथमं तुलापुरुषचान्द्रायण-

(१) B व्यापात ?

(२) B. सर्व्वव्रीहीन् ।

(३) B. Omits the portion bracketed.

(४) B. Adds पुष्पाणि वस्तकानः ।

(५) B. कुशकण्टकान् ० ।

कृच्छातिकृच्छादिभिः पूतशरीरेण कर्मापेक्षया द्वादशरात्रं षड्-
रात्रं त्रिरात्रमेकरात्रमिति कर्माङ्गानि कार्याणि । सर्व्वमन्त्राणां
पूर्व्वसेवार्थं लक्ष्मयुतं सहस्रं शतमिति सिद्धापेक्षया कार्य्यम् ।
ब्रह्मचर्य्यस्थितेन कर्त्तव्यं रहस्ये । कर्मावसाने फलप्राप्तिः । कालाच्च
सिद्धयो नावमन्तव्याः । तथा तत्रैव प्रदेशान्तरे । कृच्छातिकृच्छ-
चान्द्रायणादिभिः शरीरं संशोध्य शाकादिभक्षो गोमूत्रयावक-
पयोभैक्षहारो यदि सहस्रं जुहुयात् दशसाहस्रिकं फलं लभते ।
दशसाहस्रेण शतसहस्रमिति । अक्षोरात्रोपोषितः साहस्रिकं
होममारभेत् । त्रिरात्रोपोषितो दशसाहस्रिकम् । सप्तरात्रोपो-
षितो लाक्षिकम् । हविष्यान्नभोजी क्षीराहारो होमं जपञ्च निर्व-
र्त्तयेदिति । तथा तृतीयाध्याये,—अथ प्रयोगः । शाकयावकपयो-
भक्ष्य उपोष्य द्वादशरात्राणि लघुभ्यो लघूनि महत्सु महान्ति तुला-
पुरुषचान्द्रायणमिति प्रयोगाङ्गमुक्त्वा एष एव विधिः 'कल्पग्रहार्थं
माचार्य्यस्य । ॐ'मित्यभिवाद्य विलम्बेन पठेन्नचैवान्यथा देयमिति
प्रयोगोपदेशकाले कृच्छ्रचान्द्रायणादिकं कर्त्तव्यमुक्तम् । अत्र
तुलापुरुषकृच्छातिकृच्छादिकमुपलक्षणं यावत्पापक्षयहेतुकर्माणां
तपोदानतीर्थस्नानगायत्रीजपादिना शरीरशोधनम् । प्रायश्चित्ता-
धिक्यात् पापक्षयाधिक्ये फलभूयस्त्वमिति ।

अत्र च यजुर्विधाने,—'अग्निः संस्कारविधिरुक्तः । भूरसीति
भूमिं खनतीत्यादिना अन्ते च ततः सर्व्वदेवताराधनसमर्थी

(१) B. कल्पग्रहार्थं ।

(२) P. अङ्गसंस्कारः ।

भवति । अथ 'यथेष्टं कर्मकरणमिति । यद्यप्येतत् पाञ्च-
रात्रिकाद्यग्निसंस्कारवद् यजुर्विधानोक्तहोमकर्म्मसामङ्गभूतं यदि
वा नित्यप्राप्तगृह्यविधिं विकल्प्य देवताराधनसामर्थ्यरूपफलार्थं
गोदोहवत्काम्यत्वेन विधीयते । उभयथापि नैतस्मिन् गृह्य-
विधिप्रवेशः तेन यावदुक्तमेतावदेव कार्यम् । गृह्यविधेः एष
एव विधिर्यत्र क्वचिहोमइति सर्व्वार्थत्वेन विधानाद् विकल्पेना-
त्रापि प्रवृत्तिरेव । न च याजुर्विधानकविधेर्विशेषत्वेन सामान्य-
प्राप्तगृह्यविधिबाधकत्वमेव । न तु तुल्यबलत्वमिति वाच्यं गृह्य-
विधेरपि यत्र क्वचिहोम इति यच्छब्देन सर्व्वनाम्ना विशेष-
रूपेणैव सर्व्वहोमेषूपस्थितेषु प्रवृत्तेर्दुर्व्वलत्वाभावात् । अतएव
पाञ्चरात्रिकहोमादिविधावपि विकल्पेन गृह्योक्तविधेः प्रवेशं
पाञ्चरात्रिका अपि मन्यन्ते । किञ्च गृह्योक्तविधेर्निःसन्दिग्ध-
त्वाद् याजुर्विधानकविधौ बहुधा सन्देहात् सन्दिग्धमसन्दिग्धेन
बाध्यत इति न्यायेन गृह्योक्तविधेरेव कर्त्तव्यइत्यभिप्रेत्य कल्प-
तत्कारादिभिरन्यैश्च गृह्यविधिरेव सर्व्वचादृतः ।

यजुर्विधानोक्तविधिः । भूरसीति भूमिं स्तनति कुण्ड-
विधया । मयि गृह्णामोति अग्निं विगृह्णाति । लिप्ते कुण्डे
अग्निं स्थापयतोत्यर्थः । विष्णे अयेति परिस्तरणं कुशैः
पूर्वादिदिक्षु । अदितिर्यौरित्युपपातनं करोति । उपपातनं

(१) B. वयोक्तम् ।

(२) B. कर्त्तव्यम् ।

(३) B. विरोधश्च ।

(४) B. निगृह्णाति ।

नाम परिसमूहनमिति प्रतिभाति । पर्युक्षस्त्रोपरिविधानात् । देवसवितरिति पर्युक्षति । लौकिकोदकेनैव । नमस्ते बद्र इति पूर्वेष्वर्घ्यं ददाति । नमो वात्सायेति दक्षिणेन । त्वमन्नेकतुभिरिति पश्चिमेन । त्वमन्ने प्रथम इत्युत्तरेण । समास्वेत्युपरि अर्घ्यं ददाति । इदं विष्णुरिति सुत्वाहुतिं शुङ्गोति । यातुधानाः पलायन्ते । उपनयनाद्यग्निकार्यं करोति । आदिपदं प्रकारवाचि उपनयनप्रकारम् । गर्भाधानादिविवाहान्ताग्निसंस्कारविधिरिह प्रणवेन शुवाहुतिहोमेन कर्त्तव्य इति प्रतिभाति ।

देवीपुराणे जातकर्मादिसंस्कारविधिः । आर्त्ताग्निविषयेऽपि दृश्यते ।

देवीपुराणे,—

अग्नेः परिग्रहः कार्यः सर्व्ववेदार्धवेदकैः ।

वामदक्षिणसिद्धान्तगृह्यवेदान्तपारणैः ॥

इत्युपक्रम्य गर्भाधानं भवेदेवं जातकर्म्म भवेदेवमित्यादि प्रपञ्चेनोक्तम् । तत्र एषा ते अग्ने । एतत्ते देवः सविता । आ मन्द्रैरिन्द्र । सूत्रामानम् (?) । (सीत्रामण्या) चातारमिन्द्रम् । यः प्राचतो । य आकदा । हिरण्यगर्भः । मामाहिंसीः । येन द्यौरुषा । यच्चिदापो । यं क्रन्दसी । आपोह । आपश्चित् । प्रजापते न । एताभिः समिधो हुत्वा शाकलहोमकैश्च शुङ्गयात् । समिध इत्यर्थः । शाकलहोमकाः देवकृतस्यैवसोवयजनमसीत्यादयः षष्ठ्यन्ताः । अग्निश्च पृथिवीचेत्युपस्थानं कुर्यादिति । ततः

सर्वदेवताराधनसमर्थो भवति । अथ यथेष्टं 'करचमिति ।
नात्रादावाचारावाग्यभागौ नवान्ते खिष्टकदभूरादयः ।

गृह्योक्तान्नि संस्कारविधिः ।

पारस्करः,—परिसमुद्ध्योपलिप्योत्तिष्ठ्योद्धृत्याभ्युक्ष्यान्निमुप-
समाधाय दक्षिणतो ब्रह्मासनमासीत्यर्थं प्रणीय परिस्तीर्यार्थ-
वदासाय पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीः संस्कृत्यार्थवत्प्रोक्ष्य निरुप्याग्य-
मधित्रित्यर्थं नि कुर्यात् । स्तुवं प्रतप्य सम्मृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य
निदध्यात् । आग्यमुद्वास्योत्पूयावेक्ष्य प्रोक्षणीञ्च पूर्ववदुपयमन
कुशानादाय समिधोऽभ्याधाय पर्युक्ष्य जुहुयात् । अन्वारब्ध
आचारावाग्यभागौ महाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यं
खिष्टकञ्च । एतन्नित्यं सर्वत्र । प्राज्ञहाव्याहृतिभ्यः खिष्टकदन्य-
चेदाग्याहविः । कात्यायनः,—पाकयज्ञेष्ववत्तस्यासर्वहोमः ।
हुत्वा च शेषप्रासनम् । पूर्णपात्रो दक्षिणा वरो वा वरो वा ।
तदिहाग्यभागानन्तरं प्रधानहोमः । तदन्ते खिष्टकत् । प्रधान-
हविषा । ततो भूः स्वाहा भुवः स्वाहा स्वः स्वाहा । त्वन्नो अग्ने ।
सत्त्वन्नो अग्ने । अयाद्याग्ने । येतं शतम् । उदुत्तमम् । इति पञ्च-
मन्त्रैः पञ्चाहुतयः । प्रजापतये स्वाहेति च । आग्यस्यैव प्रधान-
द्रव्यत्वे अन्ते खिष्टकत् । समिधामपि प्रधानद्रव्यत्वे आग्येनैवान्ते
खिष्टकत् । अत्र देवोपराणे परिसमूहनादिषु मन्त्रान् दर्शयित्वा
शेषेऽभिहितम् ।

(१) B. कर्मकरचमिति ।

(२) B. न चान्ते ।

अथवा ये प्रकुर्वन्ति सूत्रमाश्रित्य केवलम् ।

निराग्रास्तत्र गच्छन्ति सर्वे देवा न संशयः ॥

तेन शान्तिके पौष्टिके च होमे देवौपुराणोक्तविधिरावश्यकः ।

न च विवाहोपनयनादावपि तत्प्रसङ्गः ।

एवं लक्षणसंयुक्तं सर्व्वहोमेषु याज्ञिकम् ।

विधानं विहितं तत्र ब्रह्मणामिततेजसा ॥

इति तत्रैवोक्ता फलवद्दीमवाचियन्नपदेन संस्कारत्वेन नित्य-
होमानामग्रहणात् ।

यद्यपि गृह्योक्ताग्निस्थापने कुण्डस्थण्डिलादिनियमो नास्ति
तथापि शान्तिकपौष्टिकहोमेषु तत्तत्कुण्डानां विधानात् तद-
सम्भवे च स्थण्डिलस्यापि विधानात् तदन्यतरदाश्रित्य परिसमूह-
नादि कार्य्यम् । 'तत्रच,—

द्रवद्रव्ये सुवः प्रोक्तः सुचा 'चात्र न (तु) ह्ययते ।

इति छन्दोगपरिशिष्टे यद्यपि सुचो वाहिता तथापि प्रोक्षणीः
संस्कृतेति सूत्रणात् प्रोक्षणीसंस्कारस्य श्रूते हविर्घृहण्यां
दृष्टत्वात् 'इहाम्निहोत्रहोमाभावे हविर्घृहण्यभावेऽपि गुण-
लोपे तु सुस्थस्येति न्यायेन तदाधारस्रुङ्मात्रग्रहणम् । तथा
पवमानहविषि हविर्घृहणार्थमग्निहोत्राभावेनाग्निहोत्रहवन्-

(१) B. अत्रच ।

(२) B. अत्र ।

(३) B. इहाम्निहोत्रहोमाभावेन हविर्घृहण्यकामाभावेन हविर्घृहण्य-
भावेऽपि ० ।

भावेऽपि स्रुङ्मात्रग्रहणम् । एवञ्च प्रोक्षणीपात्रमत्र स्रुगेव
वैकङ्क्षती । अन्यथोत्पवनोद्दिङ्गनादिकमपि न प्रवर्त्तत । ताम्नादि-
पात्रे प्रोक्षणीसंस्कारो निर्मूलः प्रतिभाति । तथा,—

होमपात्रमनादेशे द्रवद्रव्ये सुवः स्मृतः ।

पाणिनैवेतरस्मिंश्च स्रुचा चात्र न ह्रयते ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टे द्रवद्रव्ये सुवस्य विधानात् संहतद्रव्ये च

पाण्याहुतिर्द्वादशपर्वपूरिका

द्रवादिना चेत् सुवमात्रपूरिका ।

दैवेन तीर्थेन च ह्रयते हविः

स्वङ्गारिणि स्वर्चिषि तच्च पावके ॥

इति च हस्तस्य विधानात् । अन्यत्र गोभिलेन—

गोवक्त्रवत् करं कुर्यात् तर्जनीकन्यसादृते ।

त्रिभिरङ्गुलिभिः स्पृष्टं पूर्वमात्रन्तु पूरयेत् ॥

ब्रीह्यादीन् होमयेद् विद्वानधोवक्त्रेण यत्नतः ।

इति मध्यमानामिकाङ्गुष्ठयोगेन होमविधानात् सुवः प्रसङ्गा-

(१) B. जेतत् ।

(२) पाणिनैवेतरस्मिंस्तु कृचा चात्र न ह्रयते ।

गोभिलसूतिः १ म प्र० श्लो० १०७ ।

(३) B. बल ।

(४) कंवादिना चेत् सुवमात्रपूरिका इति गोभिलसूतिः । १ म प्र०
सप्तमी कण्डिका १२२ श्लोकः ।

भावात् स्रुङ्निषेधो नित्यानुवादोऽर्थवाद इति पूर्णाहुतिहोमः
 स्रुचा क्रियते । अतएव कालातिक्रमे नियतवदिति सूत्रेण जात-
 कर्मादीनां कालातिक्रमे अनादेशप्रायश्चित्तमतिदिश्यमानं स्रुचैव
 शिष्टाः कुर्वन्ति । न चैवमादिष्वेव प्राप्तायाः स्रुचोनिषेधः ।
 अत्र नैमित्तिकत्वेन 'नित्यवन्निषेधान्नायात् । लोके चैतदा-
 दीन्येव कर्माणि पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिमिति वचनात् पुण्याह-
 वाचनमादौ कार्यम् । तच्चैवम्,—ब्राह्मणान् यथाशक्ति पूज-
 यित्वा क्रियमाणेऽस्मिन् कर्माणि पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु इत्युक्ते
 पुनत्वादित्या इत्यादिमन्त्रं पठित्वा पुण्याहमिति त्रिर्ब्रूयुः ।
 एवं स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु इत्युक्ते स्वस्ति न इन्द्र इति पठित्वा
 स्वस्तीति त्रिर्ब्रूयुः । एवं कर्मर्द्धिं भवन्तो ब्रुवन्तु इत्युक्ते ऋद्धाः
 कर्मण्या इति मन्त्रं पठित्वा कर्म ऋद्धतामिति त्रिर्ब्रूयुः । ततो
 यजमानः पुण्याहमिति त्रिः । एवमस्त्विति ब्राह्मणाः । विज्ञा-
 पयामोति यजमानः । उच्यतामिति द्विजाः । गोब्राह्मणेभ्यः
 शुभं भवतु । राज्ञः प्रजानां शान्तिर्भवतु इति सर्व्वं । ततो
 यजमानः अमुकफलार्थं होमकर्म्मारम्भः क्रियते यदा तदा तारा-
 वारग्रहणक्षत्राणाममृतयोगोऽसु नवग्रहाः सम्यग्रूपेण एका-
 दशस्थाः फलदा भवन्तु शुभं भवतु इति त्रिः । ततः सङ्कल्पः ।

यद्यपि व्रतादन्यत्र जलपात्रग्रहणपूर्व्वकमङ्कल्पे मानाभावः
 समाचारात् । आपस्तम्बेन च पापकर्म्मसु सङ्कल्पपूर्व्वके दोषाति-

शयमुक्ता एवं पुण्यवक्तुचेति विहितकर्म्मसु सङ्कल्पेन फलोत्कर्षाभिधानात् ।

गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदसुखः ।

उपवासन्तु गृहीयाद् यदा सङ्कल्पयेद् बुधः ॥

इत्यत्रान्यदपि यदुपवासातिरिक्तं सङ्कल्पयेत् तदा वारिपूर्णं पात्रं गृहीत्वा इति व्याख्यानस्य बहुसम्मतत्वात् ताम्रपात्रमादयोदसुखस्य होमजपादौ सङ्कल्पः । यद्यप्यत्र स्मार्त्तकर्म्मसु यजमान एव कर्त्ता शास्त्रफलं प्रयोक्तरीतिन्यायात् ऋत्विग्वरणदक्षिणादानाद्यभावात् । [‘ब्रह्मणस्तु कृताकृतावेक्षकत्वेन वरणात् ।] दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तौर्यं ब्रह्मान्वारब्ध इत्यादि लिङ्गाच्च । अतएव पूर्णपात्रं दक्षिणा वरोवेति ब्रह्मदक्षिणात्वेनोपपन्नत्वादाचार्यवरणमाक्षिपति तथापि स्मार्त्तकर्म्मसु ।

ब्रह्मणे दक्षिणा देया या च यन्नोपदिश्यते ।

विदध्यान्नोत्रमन्यसेद् दक्षिणार्धं हरो भवेत् ।

स्वयञ्चेदुभयं कुर्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत् ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टे यजमानादन्यस्य ‘होमकर्त्तृत्वे दक्षिणार्धं ब्रह्मणे दक्षिणार्धं होमकर्त्तृत्वे दद्यादितिलिङ्गादाचार्यवरणमायाति । किञ्च सर्वशान्तिकपौष्टिकहोमानां नवग्रहयज्ञ-

(१) A. Omits the portion bracketed.

(२) B. स्मार्त्तकर्म्मजहोमकर्त्तृत्वे आम्नातदक्षिणार्धं ब्रह्मणेऽर्धं होमकर्त्तृत्वे च देवमिति लिङ्गादन्यस्यापि कर्त्तृत्वमिति आचार्यवरणमिति । किञ्च ० ।

विकृतित्वं तत्र कृत्स्नधर्मविधानादितरेषां साकाङ्क्षाणां तत एव धर्मग्रहणौचित्यात् । तत्र च ऋत्विक्परिग्रहः श्रूयते ।

मत्स्यपुराणे,—

नवग्रहमखे विप्राश्चत्वारो वेदपारगाः ।

अथवा ऋत्विजौ शान्तौ द्वावेव श्रुतिपारगौ ॥

इति सर्वत्र ऋत्विक्परिग्रहः । 'यत्तु भट्टाचार्यैः ।—

शान्तिपुष्ट्यभिचारार्था एकब्रह्मस्त्विगाश्रयाः ।

क्रियासु याः प्रतीयन्ते त्रय्येवात्मनीयगोचराः ॥

इति शान्तिपुष्ट्यभिचारहोमेषु आद्यवर्त्येषु एकस्त्विक्त्वसृजतं तत एक आचार्यः ब्रह्मा च ऋत्विक् यन्नेत्येवं व्याख्येयम् । अथवा शान्तिकपौष्टिकेषु दक्षिणाज्ज्ञानवज्जु पुरोहितवत् प्रतिनिधिः कर्त्ता । आचार्यः ब्रह्मा च प्रसिद्ध एव । यथा त्रियम्बकाधिकारे वशिष्ठकल्पे,—

परार्थमपि कुर्वीत ब्राह्मणो वेदविस्तमः ।

दातव्या दक्षिणा तत्र यथा तुष्टो भवेद्भुक् ॥

इत्यादि । यत्र दक्षिणाज्ज्ञानं नास्ति तत्रापि यथाप्रतिनिधि कर्त्तृनिवेशस्तथा याजनाधिकारे वक्ष्यते ।

प्रजापतिः । अनुष्टुप् । अग्निः ।

(१) B. यत्तु शिष्टाचार्यैः ।

(२) B. त्रीत्येवात्मनीयः ।

(३) B. त्रयम्बकाः ।

(४) B. परार्थकम् ।

यद्देवां देवहेङ्गनं देवासञ्ज्ञमावयम् ।

अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान् मुञ्चत्वहंसः ॥

इति कश्यपं स्मृत्वा त्रिः परिसमूहनं कुशैः । कुक्ष ऋषिः ।
'जगती । रुद्रः । मानस्तोके तनये मान आयुषि मानो गोषु
मानो अश्वेषु रौरिषः । मानो वीरान् रुद्रभामिनोवधीर्हवि-
षस्तस्मादमित्वाहवामहे । इत्यनेन 'विश्वेदेवान् स्मृत्वा लेपनं
त्रिः । परमेष्ठी प्रजापति ऋषिः अनुष्टुप् । इन्द्रः । त्वां वृत्रेष्विन्द्र
सत्पतिन्नरस्त्वां काष्ठास्त्वर्बतः । मित्रावरुणौ स्मृत्वा त्रिः परि-
लेखनम् । परमेष्ठी । यजुः । पुरीषम् । व्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्षं
तु ते द्यौर्बन्धान देव सवितः परमस्यां पृथिव्यां शतेन पाशै-
र्योऽस्मान् हेष्टि यच्च वयं द्विषस्तमतोमामौक् । अनेन पृथिवीं
स्मृत्वा ऋत्तिकोद्धरणं त्रिः । परमेष्ठी । यजुः । सविताग्निपूषा ।
अश्विनो सरस्वतीन्द्रः । इति वा । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽ-
श्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां अश्विनोर्भैषज्येन तेजसे ब्रह्म-
वर्चसायाभिषिञ्चामि । सरस्वत्यै भैषज्येन वीर्यायान्नायायाभि-
षिञ्चामि । इन्द्रस्येन्द्रियेण बलाय त्रियै यशसेऽभिषिञ्चामि ।
गन्धर्वान् स्मृत्वा त्रिरभ्युक्षणम् । परमेष्ठी । गायत्री । अग्निः ।
अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपां रेतांसि
जिन्वति । अनेन शर्वं स्मृत्वा ताम्रपात्रानीतस्य शरावानीतस्य वा

(१) P. गायत्री ।

(२) B. विश्वान् देवान् ० ।

अग्नेरात्माभिमुखं कुण्डे स्थापनम् । 'देवीपुराण एवान्यत्र ताम्र-
पात्रे शरावे वेतिवचनात् । अग्निय गृह्यादुद्धृतः । निरग्ने
ब्राह्मणगृहादानीतः । एवमग्निस्थापनानन्तरं प्रधानहोमसम्बद्ध-
देवतापूजा कुण्डपूर्वं ईशाने वा ।

नवग्रहयज्ञे दृष्टत्वात् । अतएव भोजपद्धती

सूर्येन्दुपर्जन्यसमीरणानां

यागः स्मृतो वृष्टिविकारकालः । ।

इति मत्स्यपुराणीयाद्भुतशान्ती सूर्येन्दुपर्जन्यसमीरणानां
पूजनमित्युक्तम् । ततः कलशस्थापनम् । वरुणस्येति मन्त्रेण ।
कलशश्च पञ्चरत्नपञ्चभङ्गसमन्वितः दध्यक्षतविभूषितः वस्त्रयुग्म-
च्छन्नः सफलतण्डुलपूर्णशरावापिहितमुखः ।

गङ्गाद्याः सरितः सर्व्वाः समुद्राश्च सरांसि च ।

आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥

इति तीर्थावाहनम् । होमारम्भः । हिरण्यगर्भ इत्यस्य प्रजा-
पति ऋषिः । त्रिष्टुप् । हिरण्यम् ।

हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे

भूतस्य जातः पतिरक आसीत् ।

मदाधारपृथिवीं द्यामुत्तमां

कन्धै देवाय हविषा विधेम ॥

ब्रह्माणं स्मृत्वा दक्षिणतो ब्रह्मासनमासीत्यर्थं तत्र ब्रह्मोपवेशनम् ।

(१) B देवीपुराणेन एवान्यत्र ताम्रपात्रे च शरावेवेति वचनात् ।

आचार्यः कारयेत् । आपोहिष्ठा इत्यस्य सिन्धुद्वीप । गायत्री
 आपो देवता । अश्वेन सागरान् कृत्वा उत्तरे प्रणीताप्रणयनम् ।
 दध्यङ्गाथर्वण । गायत्री । इन्द्रः । कयानश्चित्र आभुवदूती सदा-
 वृधः सखा । कया शचिष्ठया वृता । अनेन नागान् कृत्वा परिस्त-
 रणम् । शतक्रतुं ध्यात्वा अर्थवत् पात्रासादनम् । पवित्रच्छेदनानि
 पवित्रे । प्रोक्षणीपात्रम् । आज्यस्थाली । चरस्थाली । सम्भार्जन
 कुशाः । उपयमनकुशाः । तिस्रः समिधः । स्नुवः । आज्यम् ।
 चरतण्डुलाः । पूर्णपात्रम् । दक्षिणा । वरोवा । परमेष्ठी ।
 यजुः । पवित्रे । पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ इति पितॄन् कृत्वा पवित्र-
 च्छेदनम् । स्नुवि प्रणीताजलं कृत्वा । परमेष्ठी । यजुः ।
 आपः । सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य
 रश्मिभिः । इति ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् कृत्वा प्रोक्ष्युत्पवनम् ।
 सव्ये कृत्वा दक्षिणेनोद्दिष्टम् । प्रणीतोदकेन प्रोक्षणम् ।
 परमेष्ठी यजुः । पात्राणि । देव्याय कर्मणे शुभ्यध्वं देवयज्वायै
 यदोऽशुद्धाः पराजन्तुरिदं वस्तच्छुभ्यामि । इति वरुचं ध्यात्वा
 ताभिरङ्गिरासादितपात्राणां प्रोक्षणम् । असञ्चरे प्रोक्षणी-
 निधानम् । परमेष्ठी । यजुः । शास्त्रावज्ञा । इवेत्तोर्जत्वा
 वायवस्य देवोवः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमायकर्मणे इत्याज्य
 स्थाल्यां वसून् कृत्वा आज्यनिर्वपणम् । सोदके चरपात्रे चर-
 तण्डुलप्रक्षेपः । वैवस्वतं कृत्वा आज्याधिपयणम् । सञ्चरी
 ब्रह्माज्यमधिपयति । चरकर्त्ता । अञ्चरी कर्त्तव्याज्यम् । परमेष्ठी ।
 यजुः । रक्षः । अन्तरितं रक्षोऽन्तरिता अरातयः । देवस्य

सविता अययतु वर्षिष्ठेधिनाके । अनेन मरुतः स्मृत्वा इयोः पर्यग्नि-
 कारचम् । 'अर्हन्नुते (?) । परमेष्ठी । अग्निर्वा । त्रिष्टुप् । इन्द्रः ।
 वातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवे हवे सुहवं शूरमिन्द्रम् । ज्ञयामि
 शक्नं पुब्रह्मतमिन्द्रं स्वस्तिनो मघवा धात्विन्द्रः । इति
 सुवप्रतपनम् । परमेष्ठी । यजुः । सुवः । अनिशितासि सपन्न-
 सिद्धानिनीत्वा वाजेध्यायै सम्भार्जि । अदित्यै राक्षासि विष्णो-
 र्वेणो स्खूर्जेत्वादध्वेनत्वा चक्षुषावपश्यामि । अनेन सुवसम्भार्जनम् ।
 अभ्युक्ष्णम् । परमेष्ठी । यजुः । रक्षः । प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा
 अरातयो निष्टसं रक्षो निष्टसा अरातय इत्यनेन पुनः प्रतपनम् ।
 स्तान्दं स्मृत्वा आण्योद्वासनम् । परमेष्ठी । यजुः । आपः ।
 सवितुर्वेः प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिरिति
 चन्द्रं स्मृत्वा आण्योत्पवनम् । सवितुर्वेः प्रसव उत्पुनामीत्यादिना
 सूर्यं स्मृत्वा प्रोक्षण्युत्पवनम् । सर्व्या दिशः स्मृत्वा आण्यवेक्षणम् ।
 आण्ये सुवयोजनम् । अभिघाय्ये चरोरुद्वासनम् । आण्योद्-
 वासनानन्तरं वा चरोरुद्वासनम् । उपयमनकुशादानम् । समि-
 द्दमग्निमिति कण्डिकाद्वयस्य प्रजापतिः । गायत्री । अग्निः ।
 समिद्दमग्निमिति कण्डिकाद्वयेन लक्ष्मीं स्मृत्वा समिदाधानम् ।
 परमेष्ठी । यजुः । धूः । धूरसि धूर्व्यं धूर्व्यन्तं योऽस्मान् धूर्व्यति तं
 धूर्व्ययं वयं धूर्व्यामः । देवानामसि सखितमं वज्रितमं पप्रितमं
 शुष्टतमं देवहृतमम् । अङ्गुतमसिहविर्धानं दृंहस्वमाह्वामिति यज्ञ

पतिर्होमसौत् । अनेन प्रोक्षणीशेषजलेन पर्युक्षणम् । उमां
देवीं स्मृत्वा प्रणीतासु पवित्रस्थापनम् । ब्रह्मास्त्रयभूः । अशुष्टुप् ।
परमात्मा ।

तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः ।

तदेव शुक्रं तदब्रह्म त आपः स प्रजापतिः ॥

इत्यग्निपूजणम् । ततः प्रजापतये स्वाहा । इन्द्राय स्वाहा ।
अग्नये स्वाहा । सोमाय स्वाहा । अन्तरिक्षाय स्वाहा । ॐ भूः
स्वाहा । ॐ भुवः स्वाहा । ॐ स्वः स्वाहा । ततो मूलहोमः ।
मूलहोमसमाप्ती प्रधानद्रव्येण खिष्टकृत् । भूरादिप्राजापत्यान्ते
यह्ययज्ञप्रकरणे,—

ॐ पूर्णाहुतिश्च मूर्ध्नि दिव इत्यभिधातयेत् ।

इति मत्स्यपुराणात् शान्तिकपौष्टिकेषु पूर्णाहुतिः । मूर्ध्निमित्यस्य
परमेष्ठी । त्रिष्टुप् । अग्निर्वैश्वानरः । मूर्ध्नि दिवो अरतिं
पृथिव्या वैश्वानरमृत आजातमग्निम् । कविं सम्वाजमतिभिं
जनानामासन्ना पाचन्जनयन्त देवाः ॥ स्वाहा वीषट् इति यज-
मानान्वारब्धे तिष्ठतो होमः ।

अत्र पृथगाग्न्यसंस्कारं कुर्वन्ति तत्र मूलं न पश्यामः । 'चतु-
र्गृहात् यह्यमिदाधानफलपुष्पाक्षतादिसंयोगश्च समाचारात् ।
आधानिकपूर्णाहुतितोऽतिदेशपक्षे प्रमाणसत्वे पृथगाग्न्यसंस्कारः ।

(१) चतुर्गृहीतयह्यं समिदाधानफलपुष्पाक्षतादिसंयोगश्च समाचारात् ।
इत्येवं पाठ एवार्थवद्गतः । अं

संस्वप्राशनं मार्जनम् । तेन कलशेन यजमानस्य हेमस्तम्-
विभूषितस्य ब्राह्मणचतुष्टयेन प्रागुदसुखेनाभिषेकः ।

सुरास्वामभिषिञ्चन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सङ्कर्षणः प्रभुः ॥

प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते ।

आखण्डलोऽग्निर्भगवान् यमो वै नैर्ऋतस्तथा ॥

वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः ।

ब्रह्मणा सहितः शेषो दिक्पालाः पान्तु ते सदा ॥

कौर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया मतिः ।

बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिसुष्टिः कान्तिश्च मातरः ॥

एतास्वामभिषिञ्चन्तु धर्मपत्न्याः समागताः ।

आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधजीवसितार्कजाः ॥

ग्रहास्वामभिषिञ्चन्तु राहुः केतुश्च तर्पिताः ।

देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपद्मगाः ॥

ऋषयो मुनयो गावो देवमातर एव च ।

देवपत्न्यो ध्रुवोनागा दैत्याद्याप्सरमाङ्गणाः ॥

अस्त्राणि सर्वशास्त्राणि राजानो वाहनानि च ।

शौषधानि च रत्नानि कालद्यावयवाश्च ये ॥

सरितः सागराः शैलास्तीर्थानि जलदा नदाः ।

एतास्वामभिषिञ्चन्तु सर्वकामार्थमिदये ॥

ततः सर्वौषधैः सर्वगन्धैस्तो यजमानं पृथग्जलेन स्नपयेयुः ।

ततः शुक्ताम्बरमाख्यगन्धधरस्य दक्षिणादानम् । पवित्रप्रति-

पत्तिः । प्रणीताविमोक्तः । देवताभिन्नब्रह्मविसर्जनम् । ब्राह्मण-
भोजनमच्छिद्रावधारणमिति ।

इति शान्तिकपीष्टिकसामान्येति कर्तव्यता ।

ऐहिकामुष्मिकसर्व्वकामेषूनां त्रयम्बकमन्त्रजपः ।

तत्र यजुर्विधाने त्रयम्बकेणापमृत्युं जयति । मृत्युमेव वा ।

वाग्निष्ठयोगे,—

संसारदावदग्धानां योगिनामप्ययोगिनाम् ।

'नान्यत्पश्यामि भैषज्यं मृत्योस्त्रैयम्बकादृते ॥

वाग्निष्ठकल्पे,—

मृत्युर्भातस्त्वशुद्धोऽपि सर्वावस्थासु सर्व्वदा ।

सर्वापत्सुच सर्व्वत्र मृतसंस्क्रावनीं जपेत् ॥

तद्विधिस्य वाग्निष्ठकल्पे वाग्निष्ठ उवाच,—

अहमस्य ऋषिः प्रोक्तम्बुन्दोऽनुष्टुविहीयते ।

देवता त्रयम्बकोरुद्रः पञ्चाङ्गानि मृणुष्व मे ॥

अग्नये हृदयाय नमः । त्रयम्बकाय शिरसे स्वाहा । त्रिने-
त्राय शिखायै वषट् । वाग्निष्ठाय कवचाय हुम् । अनुष्टुप्बुन्दवे
अस्त्राय फट् ।

प्राच्यादिषु चतुर्दिक्षु दिग्बन्धं कारयेत् क्रमात् ।

दुर्गा विनायकश्चैव नन्दीशः क्षेत्रपालकः ।

एते दिग्बन्धमन्त्राः स्युरन्ततो नम उच्यते ॥

‘[मन्त्रार्थसु] द्यौरापः पृथिवीचेति लोकमातरोऽस्य खेवका इति चाम्बकस्त्रिनेत्रश्च । लोकेषु शोभनो योगन्धः स सर्वोऽस्य अतः सुगन्धिः । अथवा दीयमानचन्दनपुष्पादिगन्धैः सुगन्धिः । सर्वेषां देवादीनामपि पुष्टेरैर्गन्धस्य वर्धकः । ईदृशं यजामहे वयम् । यथा उर्वारकं कर्कटीफलं बन्धनात् स्वयं मुच्यते । एवं त्वत्प्रसादादहं मृत्योर्लोकभयङ्कराभ्युक्षीय मोक्षं लभे । माऽमृतात् । ‘[अमृतात्मा मुक्षीय ।] अमृतात्मना त्वया मम भेदो माऽसु । त्वमेवाहं स्वामित्यभेदप्रार्थनम् ।

एवं विदित्वा मन्त्रार्थं ऋषिच्छन्दोऽधिदैवतम् ।

जपहोमादि कर्त्तव्यं साक्षाभ्युत्थं जयत्यतः ॥

एवं मन्त्रं त्रयीसारं नाऽभक्त्या धारयेन्नरः ।

तस्मादाचार्यतो लब्ध्वा सम्यग्वेदव्रतो द्विजः ।

मृतसञ्जीवनीं विद्यां गोपयेच्च प्रयत्नतः ॥

तेन गुरुमुखाद् यत्नेन ब्रह्मचर्यादिना मन्त्रग्रहणम् ।

ततः पुरस्सरणम् ।

पर्वताग्रे नदीतीरे गोष्ठे देवालयेऽपि वा ।

अन्येषु पुण्यदेशेषु यत्र वा रमते मनः ॥

(१) P. Omits the portion bracketed.

(२) P. लभेन ।

(३) P. Omits the portion bracketed

ध्यात्वा त्रैयम्बकं देवं सततञ्च नमस्कृतम् ।

अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरं तु वा ॥

यावता वा जपेनासौ पूतोऽहमिति मन्यते ।

मन्त्रं प्रणवसंयुक्तं जपेत् तावत् समाहितः ॥

अत्र च ध्यानस्यानुक्तेः वक्ष्यमाणध्यानविशेषाणां काम्यत्वात्
तन्मान्तरोक्तध्यानं 'शास्त्रम्' ।

अच्छस्वच्छारविन्दस्थितिरुभयकराङ्गस्थितं पूर्णकुण्डं

हाभ्यां वेदाक्षमाले निजकरकमलाभ्यां घटौ नित्यपूर्णौ ।

हाभ्यां चैव स्रवन्तौ शिरसि शशिकलाबन्धुरैः प्रावयन्तौ

देहं देवो दधानः प्रदिशतु विषदाकल्पजालः श्रियन्तः^१ ॥

अत्र,—

गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ दर्भान् विकीर्य च ।

जपहोमादि कर्त्तव्यं साक्षान्मृत्युं जयार्थिना ॥

प्राप्नुष्वोदस्रुष्वो वाऽपि दर्भेष्वसीत वाग्यतः ।

ततः कायविशुद्ध्यर्थं प्राणायामान् षड्वाचरेत् ॥

इति षट्प्राणायामाचरणञ्च यद्यपि पुरश्चरणाङ्गत्वेनोक्तं
तथाप्यन्यत्रापि प्रवर्त्तते इत्येके ।

आत्मार्यं जपहोमादि नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।

परार्थमपि कुर्वीत ब्राह्मणो मन्त्रवित्तमः ॥

(१) P. कार्यम् ।

(२) वारदातिवदधृत इत्याभ्यां कवचवदवाच्यतेत्यादिसम्प्रत्ययध्यानं इत्यस्यम् ।

दातव्या दक्षिणा तच्च यथा तुष्टो द्विजोत्तमः ।
 आत्मार्थं वा परार्थं वा नैव कुर्यादमन्त्रवित् ॥
 यदि कुर्याज्जपादीनि मोहादज्ञानतोऽपि वा ।
 त्रयीसारेण मन्त्रेण स्वयमेव विनश्यति ॥

तथा,—

आर्द्रायां शान्तिकर्माणि आयुष्यं वैष्णवे तथा ।
 शान्तिकर्माभिचारानामपमृत्युं जयं तथा ॥
 त्रिषूत्तरासु पूर्व्यासु अक्षरैश्चपि च त्रिषु ।
 सम्यक् कर्म च 'मैत्रेषु कान्यान्यपि च कारयेत् ॥
 आत्मनश्चानुकूलेषु शान्तिकर्माणि कारयेत् ।
 परस्य प्रतिकूलेषु विद्वेषोच्चाटनादिकम् ॥
 सर्व्वदा नियताहारो जपेन्मन्त्रं समाहितः ।
 शान्तये सर्व्वरोगाणां तथैवानुब्रूवाय च ॥

तथा,—

अथवाऽनेन मन्त्रेण पावमानीभिरेव वा ।
 ज्वररोगग्रहादीनां 'सर्व्वेषामपि शान्तये ॥
 अथवा तर्पणं कुर्यान्मन्त्रपूर्व्वीकृतसंस्थया ।
 नद्यां समुद्रगामिन्यां तडागेषु सरित्सु च ॥
 तर्पणञ्च ऋष्यादिन्यासपूर्व्वकं जले त्र्यम्बकपूजापूर्व्वकम् ।

(१) P. मैत्रेय • ।

(२) P. सर्व्वेषामनेव • ।

ब्रह्मकं ध्यात्वा ब्रह्मकमन्त्रान्ते तर्पयामि नम इति प्रयोगेण
देवतामुखेऽमृतबुद्ध्या जलप्रक्षेपः ।

अथास्य होमविधिः ।

आदौ विनायकं पूज्य पुण्याहं वाचयेत् ततः ।

अथवा चतुरस्रे तु सर्व्वकर्मणि कारयेत् ॥

इति वचनात् चतुरस्रं सत्रिमेखलं कुण्डम् ।

औपासनाग्निमानीय तस्मिन् कुण्डे विनिक्षिपेत् ।

अथवा त्रिव्रियागारान्मथित्वा वा समाहितः ॥

औपासनेन कुर्व्वीत विद्देशोच्चाटनादिकम् ।

बह्वो यदि होतारः शान्तिके पौष्टिके तथा ॥

लौकिकेऽग्नौ तदा होमो गृह्येऽग्नौ न कदाचन ।

कुण्डस्य पुरतो विहान् देवदेवं त्रियम्बकम् ॥

आत्माभिमुखमासीनं ध्यात्वा सम्यक् प्रपूजयेत् ।

अर्चयेत्लोकपालांश्च प्रागारभ्य प्रदक्षिणम् ।

तेषामनुचरांश्चैव कुण्डमध्ये हुताशनम् ॥

कुण्डपूर्वे वेद्यां ब्रह्मकपूजनम् । कुण्डाष्टदिक्षु शक्रादि-
पूजनम् । इन्द्रानुचरेभ्य इत्यादिनानुचरपूजनम् । अग्निस्वरूपं
तत्रैव ।

सप्तहस्तचतुःशृङ्गः सप्तजिह्वो द्विशीर्षकः ।

त्रिपात्रसप्तवदनः सुखासनसमन्वितः ॥

स्नाहा दक्षे । वामे स्वधा । दक्षिणहस्तेषु शक्तिमकं सुव
सुचम् । वामे चामरं व्यजनं हृतपात्रम् । एवं ध्यात्वा

पूजनं होमश्च । कुण्डस्य पूर्वदिग्भागे कालीजिह्वा । आग्नेय्यां कराली । दक्षिणे लोहिता । नेर्ऋत्यां मनोजवा । पश्चिमे धूम्रवर्णा । वायव्यां स्फुलिङ्गिनी । सौम्ये विश्वरुचिः । कात्यां कराल्यां वा शान्तिकपौष्टिकम् । लोहितायां भूतप्रेतादिशान्तिः । वृष्टिकामे धूम्रायां । स्फुलिङ्गिन्यामुच्चाटनम् । विश्वरुचि-जिह्वायां सर्वसाधनम् । ईशाने वसुधारेत्युपजिह्वा तत्र श्रीकाम-होमः । कुण्डस्य मध्यभागोऽग्नेरास्यं तत्र सर्वाणि कर्माणि । तत्रैव दिग्भेदेन जिह्वाभेदाः । अत्र च शान्तिकपौष्टिकसामान्य-प्राप्तकलशस्थापनम् । पूर्णाहुतिश्च मूर्धानमिति मन्त्रेण । अन्त-च सुरास्वामभिषिञ्चन्त्वित्यादिनाभिषेकोऽपि कार्यः ।

तत्र कृत्वाज्यभागान्तं सर्व्वमुक्तेखनादिकम् ।

खगृह्योक्तविधानेन ततोहोमं समाचरेत् ॥

इति वचनात् गृह्योक्तविधिप्रवृत्तिः । 'तत्प्रवृत्त्या च देवी-पुराणोक्तवैदिकान्निर्वाणविधिप्रवृत्तिः । न चाज्यभागानन्तर-मितिवचनात् वैकल्पिकाग्निपक्षे च व्याहृत्यहेतुत्वाच्च वैदि-कान्निप्रवेशः । लिङ्गमात्रस्यासाधकत्वात् । अगुवादत्वेनाज्य-भागयोरन्ते यो व्याहृत्यादिहोमः (?) । तदुपलक्षणत्वात् । आज्या-सादनं कृत्वेत्यत्र यथाज्यासादनपदम् । आत्मालम्बोपलक्षणमेव 'मन्त्रेति ।

(१) मनोजवायां कार्यं कर्म्यं नोक्तम् । चं

(२) P. तत्र प्रवृत्त्या च ।

(३) P. अन्तमिति ।

ब्राह्मणान् भोजयेन्नित्यं वेदवेदाङ्गपारगान् ।

इति वचनात् । यावद्दिनानि होमस्तावद्दिनानि बहुब्राह्मण-
भोजनम् ।

तथा,—

आरोग्यकामो 'जुहुयादर्ककाष्ठैर्घृतप्लुतैः ।

पलाशसमिधैर्वापि सर्वरोगोपशान्तये ॥

सर्वरोगप्रशान्तिः स्याद् रोगाणां वाप्यनुद्भवः ।

अथ काम्यानि ।

श्रीकामोविष्वहचक्षुः समिद्भिरथवा फलैः ।

पत्रैर्वा जुहुयान्मांसं गोकामः पयसैव तु ॥

विद्याकामः क्षीरभोजी रुद्राक्षैराण्यसंप्लुतैः ।

अन्नादिकामो जुहुयादन्नमेव घृतप्लुतम् ।

पलाशसमिधैर्हुत्वा ब्रह्मवर्चसमाप्नुयात् ॥

वृष्टिकामः—आपोहिष्ठा । हिरण्यवर्णा । पावमानीभिर्देवं
संस्त्राप्य त्र्यम्बकेण षोडशोपचारेण सम्पूज्य प्रणिपत्य पयोऽक्तवेत-
सैरयुतं जुहुयात् पयसा वा । दशाहान्ते वृष्टिर्भवति । ब्राह्मण-
भोजनम् । पुण्याहवाचनम् ।

आर्द्रवासाः पयोभक्षः क्षीरहृच्चसमुद्भवैः ।

समिद्भिर्जुहुयान्मन्त्री सद्योवृष्टिमवाप्नुयात् ॥

पुत्रकामस्तु जुहुयात् पायसं घृतसंप्लुतम् ।

चक्रशेषं स्वयं भुक्त्वा पुत्रमाप्नोति मानवः ॥

गोमयोपलितगोचर्यमात्रभूभागे धान्यराशिं कृत्वा तत्र
सितवस्त्रसितसूत्रचन्दनपञ्चपल्लवादि^१युतजलपूर्णं विंशतिकलशं सं-
ख्याप्य ^२प्रत्येकं तानभिमन्त्र्य ततस्तेन त्र्यम्बकेण बन्ध्यां स्त्रियमभि-
विश्वेत् । अचिरादायुःसत्पुत्रलाभः ।

यद्वर्णं जुहुयात् पुष्पं तद्वर्णं वसुमाप्नुयात् ।

धान्यहोमेन धान्यानि लाजैः कन्यामवाप्नुयात् ॥

अष्टोत्तरसहस्रमिति पायसहोमेन गुडसंयुतकृशरहोमेन वा
हविः शेषभोजनसहितेन देवताप्रत्यक्षा वरं ददाति ।

इच्छन् लोकं वशीकर्तुं नक्षत्रे रुद्रदेवते ।

ष्टतोदनेन जुहुयादष्टोत्तरसहस्रकम् ॥

शमीसमिद्धिरथवा घृताक्तैस्त्रिलसर्षपैः ।

अपामार्गसमिद्धिषु मधुत्रितयसंयुतैः ॥

हुत्वा तदभस्म ^३संस्पृश्य अष्टोत्तरशतं जपेत् ।

भस्मनानेन संस्पृष्टाः सर्व्वे वश्या भवन्ति हि ॥

पलाशसमिधैर्हुत्वा सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

परविद्देवणं कर्तुं करवीरसमुद्भवैः ।

समिद्धिर्जुहुयान्नासं मिथो विद्देवणं भवेत् ॥

शत्रोरुच्चाटनार्थन्तु नक्षत्रे रुद्रदेवते ।

करवीरसमिद्धिषु तैलेनाक्तैर्घृतैश्च वा ॥

(१) P. पूतजलपूर्णविंशति ।

(२) P. प्रत्येकजनभिमन्त्र्य ।

(३) A. संस्पृश्यः ।

अष्टोत्तरसहस्रन्तु इत्येवोच्चाटनं भवेत् ।

काकपञ्चरहोमेन काकवद् भ्रमते रिपुः ॥

उभयसमिधैर्होमादुभयादौ जायते रिपोः ।

तत्सर्वं नैव कर्त्तव्यं ब्राह्मणेन विजानता ।

वशिष्ठः,—

सर्वदेवपवित्राणि वक्ष्याम्यहमितः परम् ।

अघमर्षणम् । देवज्ञातम् । अस्मच्छाखायां यद्देवादेवहेलन-
मित्यृचः । आपोहिष्ठेति तृचम् । नमस्ते रुद्र इत्यध्यायः । हंसः
शुचिषदित्यृक् विमलसंज्ञकः । शिवसन्धानुसंज्ञको यज्जाग्रत इति
मन्त्रः । पावमानीसंज्ञकाः पुनन्तु मा इत्याद्या नवर्चः । पुरुष-
सूक्तसंज्ञकः सहस्रशीर्षेत्यध्यायः । अप्रतिरथसंज्ञक आशुः शिशानो
इत्यनुवाकः । आरण्यास्थं ऋचं वाचं इत्यध्यायः । सुक्रियास्थो
विश्वानि देव सवितरित्यध्यायः । आदिरन्तश्च देवदानवाना(?)
मिति । एषामेकैकस्येति वचनादेषामेकवारजपः सर्वपापक्षयार्थः ।
चत्वारि ऋक्का इति ऋचं शतं परिवर्त्तयेत् । अगम्यागमनात्
पूतो भवति ।

'इत्वा होमानिमान् सर्वान् त्रिः पठेदघमर्षणम् ।

यथाश्वमेधावभ्यस्तथा तन्मनुरब्रवीत् ॥

सुचन्तु मा शपथ्यादिति रहस्यो मन्त्रः सर्वपापप्रणाशनः ।
यशुर्विधाने,—

इदमायः । सुमित्रिया नः । अघ्रापं (?) । हुपदादिव ।
पुनर्मनः । दधिक्रावः । षस्मन्त्राः पापनाशनाः । चतुःखस्ति ।
पयः पञ्च । षट् विष्णो । द्वादशदेवताः ।

अष्टौ शान्तिं प्रकुर्वीत पुनर्जन्म न विद्यते ।

चतुःखस्ति—खस्ति न इन्द्र इति मन्त्रः । पयः पञ्च—पयः
पृथिव्यामित्यादिको मन्त्रः । षट् विष्णो—विष्णो रराटमसीति
मन्त्रः । द्वादशदेवता—अग्निदेवता इत्यादिको मन्त्रः । अष्टौ
शान्तिः—द्यौः शान्तिरित्यादिको मन्त्रः ।

हिरण्यगर्भः । यः प्राणतो । ब्रह्मयज्ञानां । मही द्यौः ।
उपश्वासय । अग्ने नय । या ते घर्भं । अग्नये स्वाहा । इत्यष्टौ
जप्त्वा स्वरूपकृताया ब्रह्महत्याया मुच्यते । स्वरूपकृताश्च इत्या
साक्षादधरूपा ।

वाजे वाजे वत । विसुच्यध्वम् । एतच्छानाथ । आयन्तु नः ।
ष्टतेनाञ्जन् । यद्विष्यम् । परं मृत्योः । इत्यष्ट जप्त्वा सर्वपापैः
प्रमुच्यते ।

सुक्रियारण्यकजपो गायत्र्याश्च विशेषतः ।

सर्वपापविनाशाय रुद्रैकादशिनी तथा ॥

रुद्रैकादशिनी वक्ष्यते ।

अग्ने वागिति ज्वलनादि हंकारान्तं (?) जले स्थित्वा मन्त्रं
जपेत् ।

(१) P. अघ्रापं (?) ।

(२) मन्त्रास्तु वृत्त इत्यन्ते । व

उपपातककोट्यस्तु भ्रूणहत्यावृद्धानि च ।

ब्रह्महत्यादिकं पापं सर्व्वं नश्यति तत्क्षणात् ॥

देव सवितरित्यध्यायं जप्त्वा सर्व्वैः क्रतुभिरिष्टं यथोक्तफलमाप्नुयात् ।

सहस्रशीर्षेत्यध्यायं जप्त्वा गुरुतल्पगो मुच्यते ।

पौरुषं सूक्तमावृत्य मुच्यते सर्व्वपातकैः ।

सुरापो ब्रह्महा चैव तथैव गुरुतल्पगः ॥

पापेभ्यो विप्रमुच्यन्ते जप्त्वा 'सूक्तान्तु पौरुषम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

पौरुषेण तु सूक्तेन प्राणायामो महाफलः ।

नरसिंहपुराणे,—

एतत् पठन् केवलमेव सूक्तं

दिने दिने भावितविष्णुबुद्धिः ।

स सर्व्वदुःखानि विहाय वैष्णवं

पदं प्रयात्यष्टुततुष्टिऊवरः ॥

यशुर्विधाने,—तदेवेत्यध्यायं जप्त्वा नान्यतरः स हि योगी भवति ।

नान्योऽस्य तुल्यः 'श्रेष्ठो भवतीत्यर्थः । अपि तु इत्यध्यायं जप्त्वा

अपमृत्युं जयति । सर्व्वशान्तिमृचं वाचमिति द्विरावृत्तं अपि तु

मातृपितृभ्रातृदुहितृपुत्रैः कृतात् पापान्मुच्यते । देवस्यत्वेत्यध्यायः

जप्त्वा धेनुशतदानफलं प्राप्नोति । स्वाहा प्राणेभ्य इत्यध्यायं जप्त्वा

(१) P. जप्नोति ।

(२) P. सप्तमम् ।

(३) A. जेहत्वे ।

संहिताजपस्य फलं प्राप्नोति । ईशावास्यमध्यायं जप्त्वा कुरुक्षेत्रे
सन्निहितफलं प्राप्नोति । तथा,—उदयमित्यादित्योपस्थानेन पाप-
नाशनम् । विश्वानि देव सवितरित्यादित्योदयकाले उपतिष्ठेत
विपापो भवति । उदकशक्ताहारो जपेन्मासमेकं सहस्रब्रह्म-
हत्याया मुच्यते । असि यमो इति तिलाहुतीनां मधुसंहितानां
सहस्रं 'शुद्धयात् तदेवतं मासं तथैवार्चयेद् विपापो भवति । ब्रह्म-
घ्नमपि लक्षहोमेन तारयेत् । अथ महापातकसंयुक्तः पञ्चगव्याहारः
गोष्ठमध्येऽग्निमुपसमाधाय गोमयेनावलिताङ्गः कुम्भाण्डा इत्यृचं
अयुतं जप्त्वाऽष्टसहस्रं शुद्धयाद् विपापो भवति । अपाघमित्यपा-
मार्गहोमः सर्वपापप्रणाशनः । दुःस्वप्ननाशनः । देवा यन्नमतम्ब-
तेति ब्राह्मणानुवाकं जप्त्वा ब्रह्मलोकमवाप्नोति । उदुत्यमिति
सप्तावर्त्तेन आदित्योपस्थापनं पुरुषस्य दुष्कृतमपि हरति ।
सुरावन्तमिति चतुर्वर्त्तेन पौर्णमास्यां संवत्सरं 'सोममुपतिष्ठेत
ब्राह्मणाय गां दत्त्वा क्षिप्रं सोमयाजी भवति । पितृभ्यः
स्वधायिभ्य इत्यनुवाकशेषेणोत्तरेण चानुवाकेन श्राद्धे जघ्नेन
'पितॄणामक्षया दृष्टिर्भवति ।

रुद्रजपविधिः ।

यशुविधाने,—

(१) P. लुङ्गवादेव तं मासं ।

(२) P. सोममुपतिष्ठेद् ब्राह्मणायं दत्त्वा सङ्गीत क्षिप्रं • ।

(३) P. पितृणामक्षया • ।

रुद्रजापी शुचिः पुण्यः पवित्रः पंक्तिपावनः ।
 कुलं तारयते भक्त्या दश पूर्वान् दशावरान् ॥
 एकतः सर्वशास्त्राणि रुद्रजापी तथैकतः ।
 रुद्रजापिहितं दत्तं तदानन्थाय कल्पते ॥
 एकादशगुणान् वापि रुद्रानावर्त्य धर्मवित् ।
 महापातकयुक्तोऽपि मुच्यते नात्र संशयः ॥

कालिकापुराणे गायत्रीविधानानन्तरम्,—

यः पुनः सततं भक्त्या अभ्यर्थ्य शशिशेखरम् ।
 जपेत् ध्यायेत् सदा रुद्रं सोऽपि याति परं पदम् ॥
 अयेहते फलं किञ्चिदैहिकं पुष्कलं यदा ।
 तदा तानेव 'विप्रेन्द्र जपेद् वै विधिपूर्वकम् ॥

तथा,—

रुद्रेभ्यश्च परं नास्ति जपे ध्याने परन्तप ।
 जपो दानश्च तीर्थानि तस्मात् तानि च योऽभ्यसेत् ॥
 लब्ध्वा जप्त्वा पुरः प्राप्य रुद्राद् वै ब्राह्मणोत्तमः ।
 भारते कर्मभूमी च मनसा किं स तप्यति ॥
 बहवस्तन्मया जाता जप्त्वा रुद्रान् पुनः पुनः ।
 तेजस्विनो महावीर्या रुद्रा रुद्रपरायणाः ॥

तथा,—

लिङ्गार्चनं रुद्रजपो व्रतं शिवदिनत्रये ।
 वाराणस्याश्च मरणं मुक्तिरेषा चतुर्विधा ॥

शिवदिनत्रयम्,—

एकादशष्टमीचैव चतुर्दशी शिवप्रिया ।

तासामाद्यासूपवसेद् दिवा नाद्यात् तच्चान्ययोः ॥

रुद्रजपस्य त्रिधा एको यजुर्विधानरीत्या द्वितीयः कालिकापुराण-
रीत्या तृतीयस्य बौधायनरीत्या । तत्र यजुर्विधानोक्तप्रकारे
तदुक्तशरीरशुद्धिपुरस्करादिकं कृत्वा जपारम्भः ।

अथ ऋष्यादिन्यासः ।

यजुर्विधाने,—अधोर ऋषिः रुद्रो देवता गायत्र्यादीनि
हन्दांसीत्युक्तम् । अनुक्रमणान्तु परमेष्ठी ऋषिः देवा वा प्रजा-
पतिर्वा मानोदये कुत्सः^(१) । आद्यानुवाकस्य प्रथमा गायत्री
तिस्रोऽनुष्टुभः तिस्रः पंक्तयः सप्तानुष्टुभः द्वे जगत्प्री मध्ये सर्वाणि
यजूंषि । नमो हिरण्य इत्यादयस्त्रिस्त्र उभयतो नमस्काराः^(२) ।
अन्यानुवाके आद्योपरिष्ठाद् ब्रह्मती द्वितीया जगती द्वे त्रिष्टुभौ
द्वे अनुष्टुभौ दशानुष्टुभः । त्रयो यजूंषि आद्ये अनुवाके । एक-
रुद्रो देवता । अन्यानुवाके मत्स्येकरुद्रो देवता । शेषेषु ब्रह्मो
रुद्रा देवता । जपादौ विनियोगः । शिवमङ्गल्यो हृदयम् ।
पुरुषसूक्तं शिरः । उत्तरनारायणं शिखा । अप्रतिरथं कवचम् ।

(१) P. Adds here अन्यानुवाके जगत्प्रीकृत्यः ।

(२) P. Adds here अन्त्येऽन्यतरतो नमस्काराः ।

शतरुद्रीयमस्त्रम् । वयं सोमेत्यनुवाकश्चात्र शिवसङ्कल्पश्चात्र
माध्यन्दिनोक्तं यज्जाग्रत इत्यादि षड् ऋचम् । उत्तरनारायणं
अदभ्यः सम्भृत इत्यादि षडृचम् । आशुः शिशानो इत्याद्यप्रतिरथं
सप्तदश कण्डिकाः । शतरुद्रीयं रुद्राध्यायः समस्तः वयं सोमे-
त्यनुवाकसहितः अस्त्रम् ।

तथा,—

या ते रुद्रेति शिखायाम् । अस्मिन् महत्यर्णवे इति
शिरसि । असंख्याता इति ललाटे । त्राम्बकमिति नेत्रयोः ।
नमःकृतायेति कर्णयोः । मानस्तोके इति नासिकायाम् ।
अवतत्येति मुखे । नीलग्रीवा इति कण्ठे । नमस्त आयुधायेति
बाह्वोः । नमो वः किरिकेभ्यो इति हृदये । हिरण्यगर्भे इति
नाभ्याम् । ये वृक्षेषु कथ्याम् । नमो वृक्षेभ्यो इति पृष्ठे ।
इमा रुद्राय इति गुह्यस्थाने । मा नो महान्तमित्युर्व्वीः ।
एष ते रुद्रेति जानुनोः । ये यथा (?) इति पादयोः ।
अध्यवोचदिति कवचे । नमो बिल्विन् इत्युपकवचे । कवचपार्श्वे
इत्यर्थः । नमोऽस्तु नीलग्रीवायेति तृतीयनेत्रे । प्रमुञ्च धन्वन्
इत्यस्त्रम् । एतावन्तमिति दिग्बन्धः । मा नो महान्तमित्या-
वाहनम् । रुद्र इहागच्छेति वदेत् । मा नस्तोकइत्यर्चनम् ।
आवाह्य पूजादिना । देहे रुद्राय नम इति पूजा । चत्वारि
मृङ्गेति पुरश्चरणम् । अस्य मन्त्रस्य यथाशक्ति जप इत्यर्थः ।
एष ते इति मुद्रा । शैवमुद्रां दर्शयेत् । इति प्रथमोन्यासः ।
ॐ नमो भगवते रुद्रायेति शरीरे न्यासः । समस्तस्यास्य न्यासा-

नन्तरं व्यस्तस्य । यथा—ॐकारस्य मूर्द्धि । नकारं नासिकयोः ।
 मोकारं ललाटे । भकारं मुखमध्ये । गकारं कण्ठे । वकारं हृदि ।
 तेकारं दक्षहस्ते । रुकारं वामहस्ते । द्राकारं नाभौ । यकारं
 पादयोः । इति द्वितीयोन्यासः । बौधायनोक्तरीत्या तृतीयो-
 न्यासः । स योजातमिति पादयोः । वामदेवाय नम इत्युक्तमध्ये ।
 अघोराय इति हृदये । तत्पुरुषाय इति मुखे । ईशानः 'सर्व-
 देवानामितिमन्वान्ते हंस हंस इत्युक्ता शिरसि । इति तृतीयो-
 न्यास इत्युक्तः ।

वातारमिन्द्रम् । त्वन्मो अग्ने । सुचावुपन्याम्(?) । असुन्वन्तम् ।
 तत्वायामि । आनोनि युद्धिः । वयंसोम । तमोशानम् । अस्मे
 रुद्राः । स्योना पृथिवी । इत्येतैः प्रतिदिक्षु सम्पुटम् । अस्मे रुद्रा
 इत्युपरि । स्योना पृथिवीत्यधः । बौधायने दिग्वन्धनानन्तरं
 चतुर्थी न्यास उक्तः । मनोऽथोतिर्जुषतामाज्यं । विच्छिन्नं यज्ञं
 समिमं दधातु । या इष्टा उपसो या अनिष्टाय ताः सन्दधामि
 हविषापृतेन इति गुह्ये । अबोध्यग्निः समिधा जनानां प्रतिधेनु-
 मिवायतीमुषासम् । यज्ञा इव प्र वयामुज्जिह्वाना प्र भानवः
 सिस्त्रते नाकमच्छ इत्युदरे । मूर्ध्नि दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानर
 मृत आ जातमग्निम् । कविं सम्राजमतिथिं जनानामामन्त्रा
 पात्रं जनयन्त देवाः । इति हृदये । मर्त्याणि ते वर्मणा कृद-
 यामि सोमस्त्वा राजामृतेनानु वस्तां । उरोर्वरीयो वरुणस्ते

कथ्योतु जयन्तं त्वानु देवा मदन्तु । इति मुखे । जातवेदा यदि वा पावकोऽसि । वैश्वानरो यदि वा वैद्यतोऽसि । शं प्रजाभ्यो यजमानाय लोकम् । जज्ञं पुष्टिं दददभ्यावद्वत्स्र । इति शिरसि ।

इति चतुर्थी न्यासः ।

शिवसंकल्पादिन्यासेन सह पञ्चन्यासा । 'पञ्चाङ्गानां रुद्राणां न्यासपूर्वकमित्यनेनीतः । अथात्मनो रुद्ररूपत्वेन ध्यानम् । त्रिनेत्रं चतुर्भुजं सर्व्वाभरणभूषितं नीलग्रीवं शशिशेखरं स्फटिकाभं 'नागयज्ञोपवीतिनं व्याघ्रचर्मोत्तरीयं कमण्डल्वक्षसूत्राभयवरत्रिशूलहस्तं कपिलजटं अमृतप्लुतं दिग्देवतासमाहृतं सुरासुरैर्नमस्कृतम् ।

नित्यञ्च शाश्वतं 'शुद्धं ध्रुवमक्षरमव्ययम् ।

अव्यक्तं विश्वरूपिणमिति ध्यात्वा पूजारम्भः ।

सुगुप्ते पुण्यदेशे गोचर्यमात्रलिप्ते स्थण्डिले पञ्चवर्णेन पद्मं कृत्वा तत्र लिङ्गं स्थापयित्वा पूजोपकरणं स्थापयित्वा अर्घ्यसंस्कारादिकं कृत्वा नमः शम्भवे इति मन्त्रेण प्रोक्षणं सर्व्वद्रव्याणाम् । ततः खललाटे ज्योतीरूपं रुद्रं ध्यात्वा मा नो महान्तमिति मन्त्रं जप्त्वा प्लुतं प्रणवमुच्चार्य्य ॐ रुद्र इहागच्छ इहतिष्ठेति लिङ्गे तस्यावाहनम् । मा नस्तोक इति मन्त्रेण नमः शम्भवे इति

(१) P. पञ्चाङ्गरुद्राणाम् ।

(२) P. नागयज्ञोपवीतं ।

(३) P. विश्वम् ।

मन्त्रेषु हाव्यां वा पादार्घ्याचमनीयमधुपर्कस्नानवस्त्रयशो-
पवीतालङ्कारगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यैर्यथास्नातं पूजनम् । ॐ नमो
भगवते रुद्रायेति नमस्कारः । हिरण्यगर्भः । यः प्राणतो । ब्रह्म
यज्ञानां । मही द्यौः । उपश्वासय । अग्ने नय । या ते अग्ने ।
यज्ञीयातन्वा (?) । यथा वा स्वाहाम्नये । इत्यष्टमन्त्रैः प्रणामः ।
एवं पूजापूर्वकं जपहोमादयः कर्त्तव्याः । अन्ते चाष्टाङ्गैः प्रणम्य
विकिरेदिति विसर्जनम् ।

एकैकस्यैकादशधा रुद्रानावर्त्य धर्मं वित् ।

महापातकयुक्तोऽपि मुच्यते सर्वपातकैः ॥

एकैकस्यैकादशधेति चमकयोगं विनापीत्यर्थः । यद्वा पञ्चाङ्गा-
वृत्तिं विना केवलस्येत्यर्थः । तथातुरासैः सकृज्जप्ते सुस्थो भवति ।
विनायकोपसृष्टकाकबन्ध्यापुच्छहीनमृतवत्सानां दोषशान्तयेऽभि-
षेकः । शुभदिने सहिरण्यवस्त्रसर्व्वौषधिफलमूलपञ्चपल्लवो-
पेतगन्धतोयपूरितकलशैकादशस्थापनम् । एकस्य कलशस्य
रुद्रैकादशवारजपेनाभिमन्त्रणम् । तेनोपसृष्टस्याभिषेकः । एवं
प्रतिदिनं रुद्रैकादशवारजपकलशेन तस्यैवैकादशदिनपर्यन्त-
मभिषेकः । एवमेकादशदिनैरेकैककलशाभिषेकेण एकादश-
कलशाभिषेकः । तत्तद्दोषप्रशान्तये रुद्राध्यायं मानस्तीकीयं वा ।

कालिकापुराणोक्तविधिः ।

आदौ कच्छाचरणम् । '[ततः पराकः ।] 'तदसम्भवे

तत्प्रत्याज्जातधेनुदानम् । गायत्रीजपो वा । शुभदिने महादेवं ध्यात्वा पूजनम् । सप्तदिनपर्यन्तमावश्यकं कृत्वान्तरालकाले 'रुद्र-जपकरणम् । प्रतिदिनं पयोभक्षो वा हविष्यभोजी वा अष्टमदिने घृतमात्रप्राशनम् । नवमदिने भास्कराभिसुखस्य पुनारुद्रजपो बहु-कृत्वः । तदपरदिने घृताक्तवित्त्वपत्रैः समस्तेन रुद्रेण प्रतिमन्त्रं वा यथाशक्तिहोमः । एवं रुद्रस्य पुरश्चरणं कृत्वा प्रयोगः । सकृद्रुद्र-जपेन सप्तागरपृथ्वीदानफलप्राप्तिः' । श्रीकामस्य वित्त्ववृत्तं स्पृष्ट्वा जपे सुवर्णलाभः । मध्वाक्तवैतससमिद्धोमो महाधनलाभाय । वशीकरणकामस्य नाभिमात्रजले स्थित्वा रुद्रजपः । यथादित्या-भिसुखा रुद्रमभ्यर्च्य रुद्रं बहु जपेत् तस्य रुद्रः स्वयं वरद भूयाति । रुद्रकालं ध्यात्वा सप्तदिनं रुद्रं जपेत् शत्रुक्षयः । भूतप्रेतपिशाचराजचौरव्याघ्रादयो रुद्रं जपन्तं दृष्ट्वा पलायन्ते ।

बौधायनोक्तानुसारेण रुद्राभिषेकविधिः ।

तस्य फलमाह बौधायनः—पापक्षयार्थं व्याधिविमोचनार्थं जीवनार्थं श्रीकामः पुष्टिकामो मोक्षार्थं च कुर्यात् । तीर्थे स्नातः शुचिः शुक्लवासाः दक्षिणाप्रत्यग्देशे तन्मुखः स्थित्वा देवाभिसुखः पूर्वोक्तपञ्चन्यासानन्तरं षष्ठन्यासः । प्रजनने ब्रह्मा तिष्ठतु पादयोर्विष्णुस्तिष्ठतु हस्तयोर्हरस्तिष्ठतु बाह्वोरिन्द्र-स्तिष्ठतु जठरेऽग्निस्तिष्ठतु हृदये शिवस्तिष्ठतु कण्ठे शर्वस्तिष्ठतु

(१) P. रुद्रप्रकरणम् ।

(२) P. Adds एवं सर्ववपुष्वर्थतीर्थफलप्राप्तिः ।

वक्त्रे सरस्वती तिष्ठतु नासिकयोर्वायुस्तिष्ठतु नयनयोः सूर्या-
चन्द्रमसौ तिष्ठेतां कर्णयोरश्विनौ तिष्ठेतां ललाटे रुद्रा-
स्तिष्ठन्तु मूर्धनि आदित्यास्तिष्ठन्तु शिरसि महादेवस्तिष्ठतु
पुरतः शूलो तिष्ठतु पृष्ठे पिनाको तिष्ठतु पार्श्वयोः शिवशङ्करौ
तिष्ठेतां सर्व्वतो वायुस्तिष्ठतु ततो वह्निः सर्व्वतोऽज्वालामाला-
परिहतोऽग्निस्तिष्ठतु सर्व्वान्नेषु सर्व्वदेवता यथास्थानं तिष्ठन्तु ।
ततः अग्निर्मेवाक्षि श्रितः वाक् हृदये हृदयं मयि अहममृते
अमृतं ब्रह्मणी । इति वाचं स्पृशेत् । वायुर्मे प्राणे श्रितः प्राणो
हृदये हृदयं मयि अहममृते अमृतं ब्रह्मणीति 'नासां स्पृशेत् ।
सूर्यो मे चक्षुषि श्रितः चक्षुर्हृदये हृदयं मयि अहममृतं अमृतं
ब्रह्मणीति चक्षुस्पर्शनम् । चन्द्रमा मे मनसि श्रितः मनो हृदये
हृदयं मयि अहममृते अमृतं ब्रह्मणीति वक्षसि । दिशो मे
श्रोत्रे श्रिताः श्रोत्रं हृदये हृदयं मयि अहममृते अमृतं ब्रह्मणीति
श्रोत्रे । आपो मे रेतसि श्रिताः रेतो हृदये हृदयं मयि अहममृते
अमृतं ब्रह्मणीति गुह्ये । पृथिवी मे शरीरे श्रिता शरीरं हृदये
हृदयं मयि अहममृते अमृतं ब्रह्मणीति सर्व्वशरीरे । ओषधि-
वनस्पतयो मे लोमसु श्रिताः लोमानि हृदये हृदयं मयि अह-
ममृते अमृतं ब्रह्मणीति रोमकूपेषु । इन्द्रो मे बले श्रितः बलं
हृदये हृदयं मयि अहममृते अमृतं ब्रह्मणीति वाङ्मोः ।
पर्जन्यो मे मूर्ध्नि श्रितः मूर्ध्ना हृदये हृदयं मयि अहममृतं अमृतं

ब्रह्मणीति मस्तके । ईशानो मे मन्यो श्रितः मन्युर्हृदये हृदयं
मयि अहममृते अमृतं ब्रह्मणीति मन्युस्थाने हृदये । आत्मा मे
आत्मनि श्रितः आत्मा हृदये हृदयं मयि अहममृते अमृतं ब्रह्म-
णीति वक्षसि । पुनर्म आत्मा पुनरायुरागात् । पुनः प्राणः
पुनराकृतमागात् । वैश्वानरो रश्मिभिर्वाह्वधानः । अन्तस्त्रिष्ठल-
मृतस्य गोपाः । इति सर्वशरीरे । ततः स्वदेहं रुद्ररूपिण
ध्यात्वा स्वदेहपूजनम् । तत्रावाहनमन्त्रः—

आराधितो मनुष्यैस्त्वं सिद्धैर्देवासुरादिभिः ।

आराधयामि भक्त्या त्वं मां गृहाण महेश्वर ॥

द्रव्यकीर्ण गन्धपुष्पाक्षतधूपदीपदानम् । मनसा नैवेद्यम-
पीति केचित् । एवं देहपूजानन्तरं वह्निर्लिङ्गादौ पूजा ।

आ त्वा वहन्तु हरयः सुचेतसः

श्वेतैरश्वैः सहकेतुमद्भिः ।

वाताजवै 'र्बलिभिर्मनोजवै-

रायाहि शीघ्रं मम हव्याय शर्व्वे ॥

इति मन्त्रान्ते सद्योजातं प्रपद्यामि रुद्र इहागच्छ इह तिष्ठे-
त्यावाहनम् । सद्योजाताय वै नमः रुद्रायासनं ददानीत्या-
सनम् । भवेभवे नातिभवे भजस्व माम् । रुद्राय पाद्यं
ददानीति पाद्यदानम् । भवोद्भवाय नमः अवलिङ्गाभिरापो-
हिष्ठेत्यादिभिश्च अर्घ्यः । अग्निस्तर्पयति । भवं देवं तर्पयामि ।

शर्व्वं देवं तर्पयामि । रुद्रं देवं तर्पयामि । ईशानं देवं तर्पयामि ।
 पशुपतिं देवं तर्पयामि । भीमं देवं तर्पयामि । तर्पयित्वा
 ज्येष्ठाय नम इत्याचमनं ददाति । ज्येष्ठाय नम इति गन्धम् ।
 कलविकरणाय नम इति पुष्पम् । सर्व्वभूतदमनाय नम इति
 धूपम् । मनोज्ञनाय नम इति दीपम् । भवोज्जवाय नम इति
 फलनेत्रेणम् । अथाष्टमन्त्रैरष्टपुष्पाञ्जलिं ददाति । भवाय देवाय
 नमः । शर्व्वाय देवाय नमः । पशुपतये देवाय नमः । रुद्राय
 देवाय नमः । उग्राय देवाय नमः । भीमाय देवाय नमः ।
 महादेवाय देवाय नमः । अथास्याघोरतनुः । अघोरेभ्य इति
 उपतिष्ठते । अस्य रुद्रस्य अघोरात्मकं शरीरं अघोरेभ्य इत्यनेन
 मन्त्रत्रयेण उपतिष्ठते तद्यथा अघोरेभ्योऽथ घोरेभ्यो घोरघोर-
 तरेभ्यः सर्व्वतः सर्व्वदेवेभ्यो नमोऽस्तु रुद्ररूपेभ्यः । तत्पुरुषाय
 विष्णवे महादेवाय धीमहि तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् । ईशानः
 सर्व्वविद्यानामीश्वरः सर्व्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपति-
 र्ब्रह्मशिवोमेऽस्तु सदाशिव ॐ ।

अथोपस्थानानन्तरं अथैतस्य मूर्द्ध्नि हिरण्येन कलशेन 'सतत-
 धारामभिषिञ्चेत् मधुना पयसा सर्पिषेक्षुरसेन नारिकेलोदकेन
 वाऽम्बरसेन वा तदभावे उदकेन वा नमस्ते रुद्रमन्त्रेण इत्येका-
 दशानुवाकानामन्ते चमकानुवाकानामेकैकं जपेत् । सर्व्वेषां
 पारे पुनराराधयेदुक्तमाराधनेन तदेतद्विधानं प्रोक्तम् । अनुवा-

कानां सर्वेषामन्ते पुनरुत्तमाराधनेन पूर्व्वरीत्या पूजनम् । चम-
कानुवाकानामेकैकयोगेन एकादशावृत्तिर्वा । यद्यपि काखानां
नवेव चमकानुवाकास्तथापि चरमानुवाकस्यावृत्त्या एकादश-
संख्यां सम्पाद्य प्रतिरुद्रावृत्तिं चमकानुवाकयोगं कृत्वैकादशधा-
वृत्तिः कार्य्या । सर्व्वी वै । रुद्राय । नमोऽस्तु । नमो हिरण्यवाहवे ।
सद्योजातमिति पञ्चानुवाकानन्यांश्च रुद्रमन्त्रान् । यथाशक्ती-
त्येके । व्याधिविमोचनार्थं 'विनियोगः । अक्षिभ्यामित्यनुवा-
केन तेनोदकेन पादान् मन्मृज्यात् । रोगिणमित्यर्थः । आचा-
र्याय दक्षिणां ददाति दश गाः सवत्साः सुवर्णभूषिताः
वृषभैकादशाः । तदभावे एकां गां दद्यादित्याह भगवान्
बोधायनः ।

अत्र बोधायनः,—

षडङ्गैकादशा रुद्राः चमकानुवाकयोगतः ।

रुद्रस्यैकादशावृत्त्या रुद्रेकादशिनी मता ॥

एकादशभिरेताभिर्महारुद्रश्च कथ्यते ।

एकादशमहारुद्रेरतिरुद्र उदाहृतः ॥

अत्र रुद्रपदस्य काखतैत्तिरीयसाधारणचमकाध्यायवाचि-
त्वाच्चमकस्यैकैकानुवाकयोगेन रुद्रस्यैकादशधावृत्तिरिति विहिते
यथासङ्गं क्रमेण प्रथमाद्वितीयाद्यावृत्तौ प्रथमाद्वितीयादि

चमकानुवाकयोगकल्पनेन चरमावृत्तिद्वये 'काण्वानां चमकानु-
वाकाभावेऽपि नवमानुवाकस्यैवावृत्त्या सम्बन्धकल्पना । न च
तैत्तिरीयाणां चमकस्यैकादशानुवाकसम्भवेन तमादाय विध्युप-
पत्तौ नावृत्तिकल्पनया 'काण्वविषयत्वं कल्पामिति वाच्यम् । न
चैकं प्रतिशिष्यत इति शाखान्तराधिकरणेन च यत्काठकेऽग्नि-
होत्राङ्गं 'तत्काठकीयमग्निहोत्रं प्रतिशिष्यत इति तैत्तिरीयस्य
तदङ्गमेवेति व्याख्यानास्तेनैव न्यायेन रुद्रग्रन्थस्य काण्वरुद्र-
साधारण्येन तदेकादशावृत्तौ चमकानुवाकयोगकल्पनादशायां
पञ्चात्यतीतगुणभूतचमकानुवाकेष्ववृत्तिकल्पनायाः प्रामाणिक-
त्वात् । अन्यथा प्रथमप्रवृत्तरुद्रपदे तैत्तिरीयरुद्रपदत्वे लक्षणा
स्यात् । प्रधानत्वाच्च तत्र लक्षणा न युक्ता । यथा त्रयो
वेदा अजायन्त 'इत्युपक्रम उच्चै ऋचा क्रियते इत्यादिश्रवणे
वेदपदस्य उपक्रमस्यत्वेनासञ्जातविरोधित्वाच्च लक्षणिकत्वमिति
तदनुरोधेन ऋगादिपदमेव वेदलक्षणापरमित्युक्तम् । किञ्च
यजुर्विधानेऽप्यथातः पञ्चाङ्गरुद्राणां न्यामपूर्वकं जपहोमार्चन-
विधिं व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्य न्यामकथनात् न्यामत्रयस्य च

(१) P. काण्वानां चमकानुवाकानां भावेऽपि ।

(२) P. काण्वविषयत्वं ।

(३) P. तत्काठकेय ।

(४) P. इत्युपक्रम्य उच्चैरुपक्रियते इत्यादि । स्वत्वेनासञ्जातविरोधित्वाच्च ।

कथनात् पञ्चाङ्गरुद्रपदस्य पञ्चसंख्यका येऽङ्गन्यासास्तत्परत्व-
प्रतीत्या न्यासद्वयं बोधायनोक्तं गृह्यते । एवम्—

एकादशगुणान् वापि रुद्रानाहुत्य धर्म्भवित् ।

इत्याद्येकादशावृत्तिविधौ बोधायनोक्तचमकानुवाकयोग-
कल्पने बाधकाभावात् भवत्येव काखानामपि चमकानुवाक-
योगेन रुद्ररुद्रैकादशिनीमहारुद्रातिरुद्रप्रयोगः ।

अथच जपहोमार्चनविधिं व्याख्यास्याम इति यजुर्विधाने
होमप्रतिष्ठानात् तिलाक्षतसमिधो जुहुयादिति द्रव्यमात्रनिर्द्देशे-
ऽपि होमप्रकारानिर्द्देशात् रुद्राध्यायेन समस्तेन होमः । अथवा
प्रतिकण्डिकं कण्डिकापरिच्छेदस्य स्मार्त्तविनियोगपरत्वात् ।
तेन महारुद्रादौ दशांशेन प्रतिकण्डिकं होमः कर्त्तव्यः । एवं
चमकानुवाकस्यापि प्रतिकण्डिकमिति । पञ्चान्तराणां महार्घवे
प्रमाणसत्त्वेऽसु नाम कल्पना ।

श्रीकामस्य जपाः ।

ऋग्विधाने,—

यः शुचिः प्रयतो भूत्वा जुहुयादान्यमन्वहम् ।

त्रियः पञ्चदशर्चश्च श्रीकामः सततं जपेत् ॥

अश्वदायि गोदायि धनदायि महोधने ।

धनं मे जुषतां देवि सर्व्वकामार्घसिद्धये ॥

हिरण्यवर्णमित्यादि पञ्चदशर्चस्य श्रीसूक्तस्य आनन्दविज्ञात-
कर्दमेन्द्रासुता ऋषयः श्रीदेवता आद्या स्तिस्रोऽनुष्टुभः

अन्त्या प्रस्तारपंक्तिः हे त्रिष्टुभौ सप्त आद्या अष्टुभः अन्त्या
प्रस्तार पंक्तिः जपे विनियोगः । हिरण्यवर्णमित्यादि श्रीसूक्तं
पञ्चदशचर्म । श्रीमन्मोपासना पञ्चरात्रे,—

वान्तं वक्त्रिसमारुढं वामनेत्रेन्दुसंयुतम् ।

बीजमेतत् श्रियः प्रोक्तं चिन्तारत्नमिवापरम् ॥

ऋषिर्भृगुर्निष्ठत्तुन्दो देवता श्रीः समीरिता ।

मं बीजं ऋं शक्तिः ।

षड्दीर्घयुक्तबीजेन कुर्यादङ्गानि षट्क्रमात् ॥

कान्त्या काञ्चनसन्निभां हिमगिरिप्रख्यैस्तुर्भिर्गङ्गा-

हस्तोत्थितहिरण्यमयामृतघटेरासिच्यमानां श्रियम् ।

बिभ्राणां वरमलयुग्ममभयं हस्तैः किरीटोज्ज्वलां

क्षीमावहनिताम्बविम्बललितां वन्देऽरविन्दस्थिताम् ॥

भानुलक्षं जपेन्नन्वी दीक्षितो विजितेन्द्रियः ।

तत्सहस्रं प्रशुद्धयात् कमलैर्मधुरोक्षितैः ॥

जपान्ते शुद्धयाम्ब्वी तिलैर्वा मधुराश्रुतैः ।

विभूतिरुन्नतिः कान्तिर्दृष्टिः कीर्त्तिश्च सन्नतिः ।

व्युष्टिरुत्कृष्टि ऋद्धिश्च रमाया नव शक्तयः ॥

मूलेनेवासनं दद्यात् केशरिष्यङ्गकानि तु ।

वासुदेवः सङ्घर्षणः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धकः ॥

इति दिग्दलेषु ।

दमनकः सलिलखैव गुग्गुलुश्च कुरुण्टकः ।

इति गजान् विदिग्दलेषु । देव्या दक्षिणे स्नादयितया

शङ्खनिधिः । वामतः पद्मनिधिः स्वदयितासहितः । दलाग्रेषु
बलाक्याद्याः । बलाकी । विमला । कमला । मालिका ।
विभीषिका । पालिका । शङ्करी । वसुपालिका ।

लोकपालान् यजेदन्ते वज्राद्यस्त्राणि तद्वहिः ।
इत्थं यो भजते देवीं श्रियमाप्नोत्यनिन्दिताम् ॥
वक्षःप्रमाणे सलिले स्थित्वा मन्त्रमिमं जपेत् ।
त्रिलक्षं संयतो मन्त्री देवीं ध्यात्वाकमण्डले ॥
स भवेदल्पकालेन रमाया भवनं स्थिरम् ।
वैष्णवेऽहनि विष्वस्य मूलमासाद्य मन्त्रवित् ॥
त्रिलक्षं प्रजपेन्मन्त्रं वाञ्छितं लभते धनम् ।
श्रियोमन्त्रं जपेन्मन्त्री श्रीसूक्तमपि सञ्जपेत् ।
भूयसीं श्रियमाकाङ्क्षन् सत्यवादी भवेत्सदा ॥
प्रत्यगाशामुखोऽश्रीयात् स्मितपूर्व्वं प्रियं वदेत् ।
भूषयेद् गन्धपुष्पाद्यैरात्मानं नियतः सदा ॥
नग्नो नावतरेदप्सु तैलाभ्यक्तो न भक्षयेत् ।
हरिद्रां न मुखे लिम्पेत् पुष्पादिषु न संविशेत् ॥
'न हृथा विलिखेद् भूमिं न विष्वं द्रोणमम्बुजम् ।
धारयेन्मूर्द्धि नाङ्गारलेपं तैलञ्च केवलम् ॥
मलिनो 'न भवेज्जातु कुत्सितान्नं न भक्षयेत् ।

(१) P न हृथान् विलिखेद् भूमिं ।

(२) P. न भवेज्जान्तुः ।

स हि देवौमिन्द्रवर्लीं श्रीदेवीं विष्णुवक्त्रभाम् ॥

कन्यां जम्बूप्रवालञ्च शीलयेन्मूर्ध्नि सर्व्वदा ॥

वक्रतुण्डषड्दक्षरमन्त्रजपः ।

श्रीकामस्य ।

वक्रतुण्डाय हुमिति मन्त्रराजः षड्दक्षरः ।

ऋषिर्भृगुरनुष्टुपच्छन्दो देवो गणेश्वरः ॥

गणेशाय हृदयाय नमः । एकदंष्ट्रिणे शिरसे स्वाहा । लम्बोदराय शिखायै वषट् । चलत्कर्णाय कवचाय हुम् । गजवक्त्राय नेत्राभ्यां वौषट् । सर्व्वविघ्नोपशमनाय अस्त्राय फट् ।

लम्बोदरं त्रिनयनं पाशाङ्कुशधरं परम् ।

वरदाभयहस्तञ्च चलत्कर्णं सचामरम् ॥

द्रुतचामीकरप्रस्थं वक्रतुण्डं विनायकम् ।

चतुर्भुजं गजवक्त्रं प्रणमामि गणेश्वरम् ॥

एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं पुरश्चरणसिद्धये ।

मन्त्री द्वादशसाहस्रं हविरग्नतन्धितः ॥

चित्तप्रसादो मनसश्च तुष्टिः

'रत्नाशिता स्तेयपराङ्मुखत्वम् ।

स्वप्ने गजानामुपलभनञ्च

सिद्धस्य चिह्नानि भवन्ति भूयः ॥

नित्यं मम ध्यानपरो ममाग्रे

जपेत् सहस्रं त्रिशतं शतं वा ।

अष्टोत्तरं मन्त्रविदप्रमत्तो

लभेत बह्वीमचिरेण लक्ष्मीम् ॥

अङ्गारकदिने प्राप्ते चतुर्थ्याञ्च 'विशेषतः ।

अभ्यर्थं गन्धपुष्पाद्यैर्हविषा पायसेन 'माम् ॥

भोजयेत् कार्यसिद्ध्यर्थं मन्त्रविद् वरदं शुभम् ।

यथाग्निकुण्डं चतुरस्रं देवाग्रे हस्तसन्धितम् ॥

आरण्यं त्वाष्ट्रकुलाद् विप्रगीहाहुताशनम् ।

कृत्वा तत्राङ्गविन्यासं प्राणानायम्य सर्व्वतः ॥

पुष्पैर्विकीर्त्य दर्भेच्च परिस्तीर्य विनायकम् ।

तत्र ध्यात्वा रचयित्वा च जलेनाग्नौ प्रसेचनम् ॥

ताराहोमं षडन्तेन स्वाहान्तेनाथ होमयेत् ।

आज्येनाष्टसहस्रञ्च सिद्ध्ये कामसम्पदः ॥

प्रत्यहं सिद्धोदनत्रिशतहोमो मासत्रयेण महानिधिप्राप्तिकरः ।

तथा,—

यो वे ममाग्रे पृथुकैर्गुह्यतैः

सनारिकैर्लैर्मरिचाज्ययुक्तैः ।

अग्नौ सहस्रं जुहुयात् स मग्नी

धनं लभेताक्षयमहुतञ्च ॥

(१) P. बर्माहितः ।

(२) P. च ।

ब्रह्मप्रोक्ते गायत्रीकल्पे,—

ब्रह्मचारौ मिताहारौ यः सहस्रद्वयं जपेत् ।

संवत्सरेण विप्रोऽसौ महदेश्वर्यमाप्नुयात् ॥

त्रिरात्रोपोषिती भूत्वा घृतं हुत्वा सहस्रशः ।

सहस्रं प्राप्नुयाद्धोमं हुत्वा वै खादिरेभ्यनैः ॥

विश्वामित्रकल्पे,—

श्रीकामो रक्तपद्मैश्च हुत्वा श्रियमवाप्नुयात् ।

शालितण्डुलहोमाश्च समिद्धिः श्रीफलस्य वा ॥

विष्वस्य सकलैर्हुत्वा पत्रैः पुष्पैः फलैरपि ।

शतं शतञ्च सप्ताहं हुत्वा श्रियमवाप्नुयात् ।

यवागूं ग्राममाप्नोति हुत्वा शालिसमन्विताम् ॥

यजुर्विधाने,—दृष्ट्वा इत्यौदुम्बरान् जुहुयाद्वनकामः । सजू-
रब्धो इत्यान्याहुतिसहस्रं जुहुयात् कुशपुष्पहस्तः सुवर्णमुत्पद्यते ।
तुभ्यन्तामङ्गिरः । अग्निः प्रियेषु । स्वस्ति न । इति त्रिभिः
पलाशसमिधदधिमधुघृताक्तानां सहस्रं जुहुयात् कार्पापणानां
शतसहस्रमुत्पद्यते । हिरण्यपाणिमूतये इत्यर्कसमिधामयुतं
जुहुयात् सुवर्णमुत्पद्यते । श्रीयतइति सुगन्धिकुमुदोत्पलादीनां
शतसहस्रं जुहुयात् । अप्सु प्रविश्य तावत् सहस्रं जपेत् ।
श्रीमान् भवति । उभावपितमश्विनोरित्यश्विनौ सुवन्नधिक-
तमां परमसमृद्धिं लभते ।

ताम्बकाधिकारे वशिष्ठः,—

अन्नाद्यकामो जुहुयादन्नमेव घृतप्लुतम् ।

यजुर्विधाने,—अन्नपत इति सर्वोपकरणयुक्तानामन्नाहुतीनां शतसहस्रं जुहुयाद् यावज्जीवमन्नमन्नयं भवति । नदीप्रस्रवणं गत्वा स्थालीविधानविधानेनाग्निमुपसमाधाय औदुम्बरीणां समिधां अयुतं जुहुयाद् ग्राम्या व्रीहयोऽक्षया भवन्ति । विष्टिं नाभ्या इत्याज्याहुतीनामष्टसहस्रं जुहुयात्पर्याप्तां भूमिं लभते । इमं स्तनमिति समुद्रगां नदीं गत्वोदकमवतीर्यायुतं जम्बा सहस्रं जुहुयाद् ग्रामं लभते । अभ्यावर्त्तस्वेति तिलतण्डुलान् दधि-मधु-घृताक्तान् जुहुयात् ग्रामं लभते । नमो विधिः किरिकेभ्य इति उत्पलपद्मानां शतसहस्रं जुहुयाद् राजलक्ष्मीरुपतिष्ठते । राज्य-कामः पद्मसौगन्धिकोत्पलादीन् भगवतो महेश्वरस्योभयचन्द-नाक्तान् शिरसि शतसहस्रमारोपयेत् सहस्राख्यस्य श्रीरुपेत्य भ्रातृतां भजति । तत्पुरुषादघोराद् वा प्रत्यमित्वाणां वेति । (?) अनवच्छिद्दि (?) तृतीयेन शतसहस्रेण साक्षादुपतिष्ठते । नमो क्षिरण्यवाहव इति राज्यकामः कुमुदसौगन्धिकोत्पलादीन् पूर्व्वकल्पेनारोपयेत् साक्षात् भगवती श्रीरुपतिष्ठते ।

ब्रह्मोक्तगायत्रीकल्पे,—

आदित्याभिमुखो भूत्वा नाभिदन्त्रे जले जपेत् ।

हुत्वा राज्यमवाप्नोति लक्षं निर्वृत्तकण्टकम् ॥

विष्णोर्नामित्रगायत्रीकल्पे,—

अपाद् विष्वं समान्त्रित्य मासं राज्यमवाप्नुयात् ।

विष्वं हुत्वाप्नुयाद् राज्यं समूलं यवपल्लवम् ।

हुत्वा पद्मशतं मासं राज्यमाप्नोत्यकण्टकम् ॥

मन्त्रराजाधिकारे भार्गवसंहितायाम्,—

अयुतं विस्वपक्षाणां हुत्वा राज्यमवाप्नुयात् ।

'चातुर्मास्यदशमीव्रतेषु सु(सौ)वर्णमिन्द्रं पूजयित्वा तं ब्राह्म-
णाय दत्त्वा राजा स्यात् ।

हयशीर्षे लक्ष्मीप्रतिष्ठाधिकारे,—

तथैव राज्यकामानां सम्यग्र्राज्यफलप्रदम् ।

भविष्ये पूजाधिकारे,—

राज्यं त्वष्टा च चित्रायां निःसपत्नं प्रयच्छति ।

इष्टसन्तर्पितः प्रीतः स्वात्यां वायुः पुनः परम् ॥

तथा,—

इन्द्राग्नी च विशाखायां रक्तैः पुष्पैः प्रयच्छतु ।

धनं राज्यं लभे देहतेजांसि च विशेषतः ॥

दत्त्वा च राज्यलिङ्गानि राज्यमाप्नोत्यकण्टकम् ।

राज्यलिङ्गानि छत्रचामरादीनि ।

मेधाकामजपः । या मेधामिति नित्यं जपेन्मेधाकामः ।

मित्रं वो इति मेधाकामो घृतं जुहुयात् सहस्रसम्पाताभिर्दुतं
संस्त्रवेणैव वचामालोच्य सप्ताभिमन्त्रितं कृत्वा पयः (पिबेत्)

(१) P. चातुर्मास्यव्रते, दशमीयु सुवर्णमिन्द्रं पूजयित्वा तं ब्राह्मणाय
दत्त्वा राजा स्यात् ।

(२) A. प्रयच्छति ।

पपरममेधावी भवति । 'सदस्यतिमिति सुवेणाज्याहुतीनां सहस्रं जुहुयान्मेधाकामः । वचामष्टसहस्राभिमन्त्रितं कृत्वा पिवेत् परममेधावी भवति । चिदसीति ऋचं सहस्रं जपेत् सहस्रोत्तरवादी भवति ।

वृष्टिकामप्रयोगाः ।

देवं वर्षयितुकामः उदुम्बरविल्ववेतसवारणादीन् दधि-मधु-घृताक्तानयुतं जुहुयान्मेधावर्षं करोति । व्यक्तवह (?) इत्यावहशब्द-भुतः कार्यः । आपो देवा इति देवं वर्षयितुकामः उदुम्बर-विल्ववेतसवारणादीन् दधि-मधु घृताक्तानयुतं जुहुयाद् देवो वर्षति । अपां चाश्व इति देवं वर्षयितुकामः उदुम्बरविल्ववेतसवारणानां घृताक्तानां जुहुयाद् वृष्टिर्भवति । अपः पिवन् वेति शिखण्डविल्ववेतसवारणानां दध्यक्तानां जुहुयान्मेधावृष्टिर्भवति असौ यस्ताम्र इति ऋग्द्वयेन देवं घृतेन क्षीरेण स्नापयेत् । प्रसन्नो भवति वर्षति च । वेतससमिधां घृताक्तानां अयुतं जुहुयान्मेधा-वृष्टिर्भवति । ऋण आनिति षडृचेनाज्याहुतिसहस्रं जुहुयाद् वर्षति । विश्वस्य मूर्ध्वन्निति देवं वर्षयितुकामः उदके प्रविश्य अहोरात्रं जपेद् वर्षति । अभित्वेति सप्तभिर्देवं वर्षयितुकामः उदके प्रविश्य अहोरात्रं जपेद् वर्षति । वेदाहमेतमिति देवं वर्षयितुकामः अंशमात्रमुदकमवतीर्थ्यादित्याभिसुखो जपेन्मध्या-

(१) । तदस्यतिमिति (') • ।

(२) । मन्त्रावृष्टिर्भवति ।

द्वाद वर्षति । स्वाहा सूर्यस्येति वृष्टिकामः पयसामयुतं जुहु-
यान्महावृष्टिर्भवति ।

विश्वामित्रगायत्रीकल्पे,—

वेतसः समिधौ हुत्वा वृष्टिं विन्देत पुष्कलाम् ।

युक्ताभिः पयसा पत्रैः पुष्पैर्वा वेतसस्य तु ॥

पायसेन शतं हुत्वा सप्ताहं वृष्टिमाप्नुयात् ।

ब्रह्मोक्तगायत्रीकल्पे,—

हुत्वा वै विश्वपत्राणि घृताक्तानि हुताग्ने ।

लक्षमात्रेण मन्त्रज्ञो महावृष्टिमवाप्नुयात्' ॥

यजुर्विधाने,—अग्ने आयूंषि प्रसव इति अग्ने पवस्वेति ब्रह्म
वर्चसकामस्याज्यहोमः । सोमं राजानमिति पौर्णमास्यां संवत्-
सरं सोममुपतिष्ठते । ब्राह्मणायाग्रं दत्वा भुञ्जीत क्षिप्रं सोमयाजी
भवति । परमस्या इति वैकङ्कती जुहुयाद् रक्षणाय । नमः सुत
इति निगड्वहो जपेत् व्यसनस्थो वा । निगड्वस्फोटनं भवति
व्यसनान्मुच्यते । उर्जोदपातमिति मन्त्रेण दधि घृतं जुहुयाद्-
पायान्मुच्यते । अश्वत्ये वो इत्यश्वत्यपर्णहोमो गोकामस्य । अनया
या ओषधी गृह्णीते सा रक्षोघ्नी भवति । नमस्ते रुद्र मन्यव

(१) P. Adds. ब्रह्मोक्तगायत्रीकल्पे,— नाभिपत्रे जले जप्त्वा सप्ताहं
वृष्टिमाप्नुयात् ।

(२) P. Adds. यदुवक्षा इत्येतं जप्त्वा नावसीदति । उच्छुष्मा इति
वन्धनस्थो जपन्मुच्यते ।

इति चतसृभिः यवगोधूमजतिलगवेधुकानां दधिमधुघृतात्तानां
 शतसहस्रं जुहुयादेकादशरात्रेण द्वादशरात्रेण जनपदमरण-
 सुपशमयति' । विंशतिरात्रेण देशोपद्रवं शमयति । मासेन
 पृथिव्यां जनपदमरणसुपशमयति । तथा काण्डात् काण्डादित्यु-
 भयेन दुर्वाप्रकालानामयुतं जुहुयाद् ग्रामे जनपदमरणसुपशमयति ।
 ['द्विगुणेन नगरे । त्रिगुणेन विषये । द्विपदचतुष्पदादीनामुप-
 घाते भेषजमसीति दधि मधु घृतं जुहुयात् शान्तिर्भवति । उग्रश्च
 भीमश्चेति महाजनपदमरणे ग्राममध्ये नगरमध्ये वा विष्णुकाष्ठै-
 रग्निं प्रजापत्य औदुम्बरसमिधां शतं जुहुयात् शान्तिर्भवति ।
 तन्नोमित्र इति जनपदमरणे चतुष्पदानाञ्चोपसर्गे वैकङ्कतसमिधाम-
 युतं जुहुयात् सर्वसुपशमयति ।] 'अवोचदिति पथि गच्छन् जपेत्
 क्षेमेण कृतार्थं आगच्छति । नमोऽस्तु नीलग्रीवायेति सप्तधा
 तोयमभिमन्यु विषयस्तगात्रे क्षिपेत् कालदष्टोऽप्युत्तिष्ठति । ज्वर-
 भूतग्रहडाकिनीभयग्रस्तं प्रमुञ्च धन्वन इति भस्मसर्षपैस्ताडयेत्
 मुञ्चमुञ्चेति वदेत् शीघ्रं मुञ्चति । नमो हिरण्यवाहव इति
 वशीकर्तुमिच्छन् पलाशाश्रत्यापामार्गवैकङ्कतानां प्रतिवर्णं घृत-
 मधुक्षीरतैलात्तानामयुतं जुहुयात् क्रमशो वर्णचतुष्टयं वशमान-
 यति । रुद्रो नो अग्निराहूत इति आदित्यस्योदयकाले जपेत्

(१) Adds. पञ्चविंशतिरात्रेण द्वादशोपद्रवं शमयति ।

(२) A. Omits the portion bracketed.

(३) P. अथ्यवोचदिति ० ।

सुभगो भवति । अग्न आगच्छेति गोरोचनामष्टसहस्राभि-
मन्त्रितां कृत्वा ललाटे तिलकं कुर्यात् सर्वजनप्रियो भवति ।
यास्ते अग्न इति सौभाग्यकाम आज्याहुतिसहस्रं जुहुयात् ।
बृहस्पते सवितरिति सौभाग्यकामो दधि-मधु-ष्टं जुहुयात्
सुभगो भवति । परीमे गामनेषतेति तुषहोमो वशार्थः । राजानं
वीक्ष्य जपेद्दृश्यो भवति । हन्तुमागतं दृष्ट्वा जपेत् प्रणमति । एत-
देव सौभाग्यकरणं स्नेहच्छेदे । मानस्तोकइति सर्वगन्धैर्योजन-
शतस्थं पुरुषमाकर्षति । गुग्गुलुगुटिकानां चणकप्रमाणां नामष्ट-
सहस्रं जुहुयाद् यस्य नाम्ना स वश्यो भवति । भद्रं कर्णेभिरिति-
न्द्रियविकलो जपेत् पूर्णेन्द्रियो भवति । यदावध्नन्निति हिरण्यं
सहस्राभिमन्त्रितं कृत्वा दक्षिणहस्ते बध्नीयात् पापचक्षुर्व्यपोहति ।
न च राजा किञ्चिद् विचारयति प्रियदर्शनो भवति । परं मृत्यो
इति बालानां गर्भिणीनां हस्ते सूत्रबन्धो जपहोमश्च शक्तिः
कार्यः शान्तिर्भवति । बृहन्नर्भया आज्यं दातव्यं प्रौढगर्भ-
प्रसवकाले अकालगर्भपातप्रसवसाधारणे च । युक्ताहीत्यु-
पसृतमहोरात्रोपोषितः कुर्यात् यथा भविष्यं श्रूयते वर्त्तमानं भूतं
वा । एतानि निमित्तनिश्चये कर्माण्युक्तानि ।

यत्रतूत्पातादियहदीप्त्यादिनिमित्तसंशयेनानिष्टशङ्का चक्षुषाऽ-
दृष्टसामग्रीदर्शनेन वाऽनिष्टशङ्का सा भयमित्युच्यते । तत्र
भये निमित्ते विहितानि कर्माणि कार्याणि । तद् यथा
यशुर्विधाने,—नमः सिकत्यायेति कलशमभिमन्त्र्य अष्टशतेना-
म्नानं स्नापयेत् । सर्वभयेभ्यो विनायकेभ्यश्च मुच्यते । मीन्बुष्टमा

शिवतमेति सर्पभयेऽग्निभये चौरभये प्राणसंशये मानसं जपेत्
सर्वेभ्यो भयं न भवति । परीमेगामनेषतेति भयेषु जपेदभयं
भवति । प्राणसंशये जपेन्मुच्यते । याः सेना इति निपाते अन्नं
शुडुयाद् भयं न भवति । ऋग्विधाने,—

अशक्ये चाप्रतीकारे भये प्राणान्तिके तथा ।

जातवेदस इत्येतां जपन्नेव विमुच्यते ॥

इति जातवेदोमन्त्रजपः । तद्विधिरायुःकामप्रयोगे वक्ष्यते ।

वशिष्ठकल्पे मुद्रिकासंस्कारविधौ ग्रहरोगोरगादिभ्यो भयं
न जायत इति । तापनीयश्रुतौ,—यो मृत्योः पाप्मभ्यः संसाराच्च
बिभीयात् स एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं प्रतिगृह्णीयादिति ।
महाभारते,—

भयान्मुच्येत भीतस्तु मुच्येतापन्न आपदि ।

इति सहस्रनाम्नि । देवीमाहात्म्यमधिकृत्य मार्कण्डेयपुराणे,—

शत्रुतो न भयं तस्य दस्युतो वा न राजतः ।

न शस्त्रानलतोयौघात् कदाचित् सम्भविष्यति ॥

इति । तथा सर्वभयेषु विष्णुधर्मोक्ताभयस्तवः पठनीयः ।
दाल्भ्य उवाच,—

भगवन् सर्वकालेषु भयत्रस्ता मनीषिणः ।

'किं कुर्वन्तोऽभयं तेषां यथावद् वक्तुमर्हसि ॥

पुलस्त्य उवाच,—

अहं ते कथयिष्यामि शृणु दान्भ्य यथासुखम् ।
 इहलोकभयं नास्ति परलोकभयं तथा ॥
 प्रणवाग्रमजं नित्यं परमार्थमतीन्द्रियम् ।
 ये स्मरन्ति हरिं श्रेष्ठं न तेषां विद्यते भयम् ॥
 हृदिस्थं सर्वभूतानां वाङ्माभ्यन्तरवर्त्तिनम् ।
 ये स्मरन्ति हरिं श्रेष्ठं न तेषां विद्यते भयम् ॥
 दिशश्च विदिशश्चैव व्याप्तलोकं निरन्तरम् ।
 ये स्मरन्ति हरिं 'श्रेष्ठं न तेषां विद्यते भयम् ॥
 अक्षरं निर्मलं शास्त्रमन्तःकरणवर्जितम् ।
 ये स्मरन्ति हरिं श्रेष्ठं न तेषां विद्यते भयम् ।
 प्रकृतिं पञ्चभूतानामिन्द्रियाणां गुणातिगम् ॥
 ये स्मरन्ति ०
 वासितं सर्वभूतानां वासुदेवमजं विभुम् ।
 ये स्मरन्ति ०
 मत्स्यकूर्मादिरूपाणां प्रादुर्भावं महात्मनः ।
 ये स्मरन्तीह गोविन्दं न तेषां विद्यते भयम् ॥
 शङ्खचक्रगदापाणिं गरुडस्थमरिन्दमम् ।
 ये स्मरन्ति च गोविन्दं न तेषां विद्यते भयम् ॥
 श्रीधरं श्रीपतिश्चैव श्रीवत्सोरमि भूषितम् ।

(१) P. नित्यं ० ।

(२) P. Omits the portion bracketed.

ये नमस्यन्ति गोविन्दं न तेषां विद्यते भयम् ।

नररूपधरं देवं नारायणमकल्मषम् ॥

ये नमस्यन्ति ०

अतसीपुष्पसङ्काशं पीतवाससमञ्चुतम् ।

ये नमस्यन्ति ०

सिद्धगन्धर्व्वयक्षाणां सुरासुरगुरोर्गुरुम् ।

ये नमस्यन्ति ०

दुर्गमे कुपथे वापि व्याघ्रचौरभयाकुले ।

ये स्मरन्ति हृषीकेशं न तेषां विद्यते भयम् ॥

अहभूतपिशाचाद्यैर्व्याधिभिः परिपीडिताः ।

ये स्मरन्ति ०

विद्युदवज्जनिपातैश्च वाय्वग्निभिरुपद्रवैः ।

ये स्मरन्ति ०]

संसारभयभीताश्च शत्रुभीताश्च सर्व्वदा ।

ये स्मरन्ति ०

भयमपनय समस्तमेतज्जपती हरिगोविन्दहृषीकेशम् ।

इति सततमिदं सुवंसु दास्य सुखमभयश्च ददाति तत्र तत्र ॥

नामचयमिदं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।

दुर्लभं परमं गुह्यं ह्रीं त्रीणि चतुराक्षरम् ॥

अथ रोगशान्तये जपाः ।

तत्र कर्मविपाकसंग्रहे—

दृष्टापचारतः कश्चित् कश्चित् पूर्वोपचारतः ।

तत्सङ्गराद् भवत्यन्यो व्याधिरिव त्रिधा मतः ॥

यथानिदानदोषोत्थः कर्मजो हेतुभिर्विना ।

महारब्धोऽल्पको हेतावन्तिमो दोषकर्मजः ॥

तत्र दोषजस्थौषधैरुपशमः । अथौषधैरनुपशमे निष्कृत्या
प्रायश्चित्तादिरूपया कर्मजत्वं निश्चित्य शमः कार्यः । निष्कृत्यौ-
षधाभ्यामुभयजस्य । शातातपीयकर्मविपाके,—

दुष्कर्मजा नृणां रोगा यान्ति चैवं क्रमाच्छमम् ।

जपैः सुरार्चनैर्होमैर्दानैस्तेषां शमो भवेत् ॥

जपा वेदपारायणमहासौरघोषशान्तिशतरुद्रियपुरुषसूक्त-
त्रयम्बकमन्त्रराजमृत्युञ्जयसहस्रनामापामार्जनविष्णुहृदयादीनाम् ।
सुरार्चना सूर्यपूजा विष्णुमहेश्वरादिपूजा च । होमो गायत्रा-
चतादिहोमाः । तत्रायुतहोमादयः । त्रयम्बकहोमादयश्च ।
दानानि गोभूतिलहिरण्यदानानि ।

तथा,—

दानैर्दयादिभिरथ द्विजदेवतागो-

देवार्चनाप्रणतिभिश्च जपैस्तपोभिः ।

इत्युक्तपुण्यनिचयैरुपचीयमाना

प्राक्पापजातमशुभं प्रशमं नयन्ति ॥

पापंजातमशुभं रोगम् । अत्र च ये वातपित्तादिधातु-
प्रकोपजा रोगास्तेष्वौषधवत् त्राम्बकजपादिकमपि कर्त्तव्यमेवा-
विशेषेण रोगमुद्दिश्य विधानात् । ये कर्मजा उभयजाश्च तत्र
प्रायश्चित्तपूर्वकमेव रोगशान्तये जपादिकरणं तथाहि दानादि-
भिर्वर्त्तमानरोगनाशेऽपि तन्मूलपापानाशे रोगान्तरोत्पत्त्यापत्तेः ।
न च प्रायश्चित्तमात्रं तर्हि क्रियतां पापनाशे सुतरां रोगनाशा-
दितिवाच्यम् । आरब्धरोगरूपफलस्य पापस्य नाशेऽपि रोगसत्वे
बाधकाभावात् । नहि निमित्तकारणनाशे कार्यनाशावश्यकत्वं
किन्तु समवायिकारणनाशे तच्च शरीरमस्त्येव । 'तत्रौषधादि
यथाविधप्रयोगेऽपि यस्य रोगस्य नोपशमस्तस्य कर्मजत्वं निश्चित्य
मूलभूतपापक्षयार्थं प्रायश्चित्तं कृत्वा रोगशान्त्यर्थविहिततत्तत्-
कर्मैः कर्त्तव्यम् । किं बहुना तत्र त्राम्बकजपादिकमपि मूल-
पापप्रायश्चित्तपूर्वकमेव कर्त्तव्यम् । व्याधिप्रतिकृतिदानादि-
कश्च रोगशान्त्यर्थविहितमपि मूलपापक्षये पुनरुत्पत्त्यापत्तेस्तत्-
पापशान्तये प्रथमं कर्मानुरूपकृच्छ्राद्याचरणम् । ननु च कर्म-
विपाकसारे,—

अथ कर्मक्षयोपायौ 'कृच्छ्रव्याधिविपर्ययौ ।

इति कर्मणः पापस्य नाशकत्वेन कृच्छ्राद्याचरणं व्याधि-
विपर्ययशब्देन व्याधिप्रतिमादानञ्च वैकल्पिकत्वेनोक्तम् । तत्कथं
प्रतिकृतिदानस्यलेऽपि पापशान्तये पृथक् कृच्छ्राद्याचरण-

(१) P. तेनौषधादि ।

(२) P. कृच्छ्रव्याधिविषया विपर्ययाविति । (१) ।

मित्युच्यते । अत्र कर्मपदस्य पापतज्जन्यरोगरूपकारणकार्योभय-
परत्वात् ।

तथाच स्मरन्ति

पूर्वजन्मकृतं पापं व्याधिरूपेण जायते ।

इति । तेन कृच्छादिकं कारणभूतपापरूपकर्मनाशोपायः ।
प्रतिकृतिदानञ्च कार्यं रोगरूपकर्मनाशोपाय इति दृष्टो भिन्न-
कार्यत्वात् समुच्चयः । यस्तु कर्मविपाकमहार्णवे कृच्छादिकरण-
मेका कोटिः व्याधिप्रतिकृतिदानमपरा कोटिरित्युक्तं तन्न
वैकल्पिकत्वाभिप्रायेण किन्तु भिन्नकार्यकारित्वेन स्वस्वकार्यं
नैरपेक्ष्यदर्शनाय । तथाचान्यत्र तेनैव प्रायश्चित्तं कृत्वा प्रतिकृति-
दानादि कार्यमित्युक्तम् । एतत्सर्वमभिप्रेत्य कर्मविपाकसंग्रहे,—

प्रायश्चित्तमकृत्वा तु न कुर्यात् कर्म किञ्चन ।

'अनिस्तीर्णमघं नित्यं वर्धते द्विगुणं पुनः ॥

अत्र महार्णवकारेण प्रथमतः प्रायश्चित्तं कृत्वा प्रतिकृति-
दानादि कार्यमिति व्याख्यातम् । न चेत्तद्विरोगमूलपापभिन्न-
पापपरं तस्य कर्मविपाकेऽनुपयोगात् । महापातकव्यतिरिक्त-
पापानां कर्माधिकारविरोधाभावेन तन्निवर्त्तनस्य प्रायश्चित्तानु-
योगात् महापातकिनाञ्च कर्मानधिकारादेवास्त्य तत्परत्वेन
वैयर्थ्यात् । जन्मान्तरमहापातकिनान्तु तच्चिह्नासत्वेऽपि यथा
कर्मानधिकारस्तथोक्तं प्रायश्चित्तप्रदीपेऽस्माभिः । परिशेषाद्

रोगमूलपौपपरमेवेदं वचनमिति । अत्र रोगमूलभूतपाप-
प्रायश्चित्तं रोगप्रायश्चित्तञ्च पर्षदुपस्थानपूर्वकमेव कर्त्तव्यम् ।

विख्यातदोषः कुर्वीत पर्षदोऽनुमतं व्रतम् ।

इति याज्ञवल्क्यवचनात् । रोगेण तन्मूलपापस्य विख्यातत्वात् ।
न चैवं ग्रहदौस्थ्योत्पातादावपि पर्षदुपस्थानप्रसङ्गः पापे निमित्ते
तत्क्षयकामविहितकर्म्मणः प्रायश्चित्तत्वेन ग्रहदौस्थ्यदिशमन-
कर्म्मणः पापक्षय'काम्यया विहितत्वाभावात् । तिस्रदानादेः
पापक्षयकामिकर्त्तव्यत्वेऽपि पापे निमित्ते विधानाभावात् ।
पातकोपपातकादौ च तन्निमित्तक एव प्रायश्चित्तविधिः । प्रप्ति-
कृतिदानादौ च रोगस्य पापात्मकत्वाद् रोगनिमित्तकत्वादैव
पापनिमित्तकत्वम् । ['यद्वा] शातातपीयकर्मविपाक-
परिभाषायां रोगप्रशमनहेतुप्रायश्चित्तान्येवोपक्रम्य पर्षदुपस्थान-
विधानात् पृथगेव रोगप्रायश्चित्ते पर्षदुपस्थानं विहितमिति न
ग्रहदौस्थ्यदौ तत्प्रसङ्गः । अतएव रोगनाशकत्वाविशेषेऽपि कर्म-
विपाकोक्त एव रोगप्रायश्चित्ते पर्षदुपस्थानम् । न त्रयम्बकसहस्र-
नामजपादाविति विवेकः । यच्च सुमन्तुवचनं रागद्वेषादिलभ्य-
मानेषु प्रायश्चित्तेषु यत्प्रभवनाध्ययनब्रह्मचर्यपरो भैक्ष्याग्नी दण्डो
मिष्वली स्वयमेव वत्सरेण महापातकानि तत्परो व्यपोहति
किल्बिषं न ब्राह्मणस्य पतनमिच्छन्त्याचार्याः । अस्यार्थः—यदि
केनापि निमित्तेन पर्षद्गो व्रतं न जानीते तदा स्वयं ज्ञात्वा व्रतं

(१) B. काचनवा • ।

(२) B. Omits the portion bracketed.

कुर्वाद् ब्राह्मणस्य न पतनमस्ति तदेव तदसम्भवे ब्राह्मणस्य बोध्यम् । तत्र शातातपीयविधिमात्रानुष्ठानेऽपि

अतिशास्त्रविकल्पः स्यादाकाङ्क्षापूरणे सति ।

इति न्यायाद् दशदानाद्यकरणेऽपि न विरोधः । शातातपः,—

दश पञ्चाथ चतुर उपवेश्य द्विजान् शुचीन् ।

तेषामनुज्ञया सर्व्वं प्रायश्चित्तमुपक्रमेत् ॥

विधाय वैष्णवं आहं संकल्पं द्विजकाम्यया ।

धेनुं दद्याद् द्विजेभ्योऽथ दक्षिणाञ्च स्वशक्तितः ॥

अलङ्कृत्य यथाशक्त्या वस्त्रालङ्करणैर्द्विजान् ।

याचेत दण्डवन्नत्वा प्रायश्चित्तं यथोदितम् ॥

तेषामनुज्ञया कृत्वा प्रायश्चित्तं यथाविधि ।

पुनस्तान् परितुष्ट्यर्थमर्चयेद् विधिवद् द्विजान् ॥

दद्याद् व्रताङ्गदानानि तेभ्यः अद्वासमन्वितः ।

गोभूहिरण्यरजततिलवासोदृतानि च ॥

शुद्धधान्ये च लवणं देयानि अद्वाया ततः ।

प्रायश्चित्तमुपक्रमेदित्यतः पूर्व्वं विधाय वैष्णवं आहमिति सम्बन्धः ।

पर्षदी व्रतं निश्चित्य वैष्णवं आहं कृत्वा व्रतमुपक्रमेदित्यर्थः ।

सङ्कल्पपदं आहविशेषणं पिण्डार्घ्यादीतिकर्त्तव्यतानिरासाय ।

द्विजानलङ्कृत्य वस्त्राद्यैरथ धेनुं दक्षिणां दद्यादिति सम्बन्धः ।

स्वशक्तित इत्यनेन धेनोः साक्षाद् बहुभ्यो दानासम्भवात् तन्मूल्यं

शक्तितो दद्यादित्यर्थः । अत्रायं क्रमः । दश पञ्च चतुरो वा

ब्राह्मणानुपवेश्य वस्त्राद्यैः पूजा ।

अङ्गिराः,—

सचेलं वाग्यतः स्नात्वा क्षिप्तवासा समाहितः ।

तेन सचेलस्नात आर्द्रवासाः पर्षदं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य
दण्डवत् प्रणम्योत्थाय न किञ्चिद् भुवन् आर्त्तिमान् दीनः
पर्षदभिमुखस्तिष्ठेत् ।

तं दृष्ट्वा पर्षदां प्रश्नः ।

किं ते कार्यं वदाम्नाभिः किं वा मृगयसे हिज ।

तत्त्वतो ब्रूहि तत्सर्वं सत्यं हि गतिरात्मनः ॥

सत्येन द्योतते राजा सत्येन द्योतते रविः ।^१

सत्येन द्योतते वज्रिः सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥

भूर्भुवस्वस्तथा सर्वे लोकाः सत्ये प्रतिष्ठिताः ।

अस्माकञ्चैव सर्वेषां सत्यमेव परं बलम् ॥

यदि चेद् वक्ष्यसे सत्यं नियतं प्राप्स्यसे शुभम् ।

यद्वा गतोऽस्यसत्येन त्वं न सिद्ध्यसि कर्हिचित् ॥

एवमुक्त उपविश्य एतत् पर्षदुपविष्टेभ्यो धेनुमूष्यं निष्कं निष्कार्धं
वा पादं ^१पञ्चकार्षापणानि वा त्रिकार्षापणानि वा ददानीति
दद्यात् । उत्थाय पापनिवेदनम् । अमुकरोगहेतुभूतपापवानस्मि
^२[अमुकरोगवानस्मि तत्प्रायश्चित्तोपदेशेन भवन्तो मामनु-

(१) P. Adds सत्येन क्लृप्तवन्त्यापः सत्येन पयते वदत् ।

(२) P. पञ्चकार्षापणानीति वा ददानीति दानम् ।

(३) P. Omits the portion bracketed.

गृह्यन्तां] ततः प्रायश्चित्तिन उक्त्वारणम् । पर्षदां प्रायश्चित्त-
विमर्शः ।

सर्वेषां निश्चितं यच्च यच्च प्राणान् न पीडयेत् ।

एनसि गुरुणि गुरुणि । लघुनि लघूनीत्येवम् । ततोविधायक-
वरणम् । एभिर्वस्त्रकाञ्चनफलैस्त्वमेतत् पर्षदुपदिष्टः प्रायश्चित्त-
विधायको भवेति । भवानीति प्रतिवचनम् । ततो विधायक-
माह्वय तदग्रे पर्षदां प्रायश्चित्तस्वरूपकथनम् । ततो विधायकस्य
प्रायश्चित्तिनमाह्वय प्रायश्चित्तकथनम् ।

मृणु भो स्वमिदं विप्रैर्यत् तवादिश्यते व्रतम् ।

तत्से यत्नेन कर्त्तव्यमन्यथा तद्दृष्ट्या भवेत् ॥

यच्चान्यदशुभं किञ्चित् कृतं यद्वा करिष्यसि ।

पृथक् तवैतदेतस्मात् शुद्ध्यिन्ते निवेदितम् ॥

यदा त्वया भवेच्चीर्णं व्रतं शुद्धिकरं महत् ।

तदा कुर्याः प्रयत्नेन शक्त्या विप्राभिपूजनम् ॥

तदा अमुकरोगमूलभूतपापक्षयार्थं मन्वादिभिरमुकप्रायश्चित्त-
मान्नातं अमुकरोगक्षयार्थञ्चामुकप्रायश्चित्तमान्नातं '[तदुभयं
प्रात्नामुकपापक्षयपूर्वकं अमुकरोगान्मुक्तो भवत्विति पर्षदा
निर्दिष्टम् ।] तदुभयं कृत्वाऽमुकपापक्षयपूर्वकं अमुकरोगा-
न्मुक्तो भवेति त्रिः कथनं द्वयोर्भिन्नकाले करणे तु अमुकपापा-

(१) B. Omits the portion bracketed.

(२) B. भवेतिवचनम् ।

शुक्तो भव । अमुकरोगाशुक्तो भवेति वाच्यम् । ततः प्रायश्चित्त-
स्वरूपं ज्ञात्वा स्नात्वा चार्द्रवस्त्रं विहाय शुक्लमाश्ववस्त्रधरः
स्वस्ति वाच्य प्रायश्चित्तसंकल्पं कुर्यात् । ततो वैष्णवश्राद्धम् ।
एतानि भोज्यानि चतुःपरिमितानि विष्णवे नमः । एतत्प्रतिष्ठार्थं
दक्षिणां ददानीति दक्षिणादानम् । यथाशास्त्रं रोगमूलभूतपाप-
प्रायश्चित्तम् । ततो रोगप्रायश्चित्तञ्च कृत्वा तस्मिन्नेव दिने
समाप्तौ तानेव ब्राह्मणानुपवेश्य ['गन्धवस्त्राद्यैः पूर्व्ववत्] पूजा ।
ततस्तेभ्यो व्रताङ्गदानम् । एतत्पर्षदुपविष्टेभ्यो ब्राह्मणेभ्य
एतानि गोभूतिलहिरण्याज्यवासोधान्यगुडरौप्यलवणानि ददे
इत्युत्सृज्य दानम् । गोदानमन्त्रः,—

गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्द्दश ।

यस्मात् तस्माच्छिवं मे स्यादिह लोके परत्र च ॥

भूदानमन्त्रः,—

सर्व्वभूताश्रया भूमिर्वराहेण समुद्युता ।

अनन्तशस्यफलदा अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

तिलदानमन्त्रः,—

महर्षेर्गात्रसन्भूताः कश्यपस्य तिलाः स्मृताः ।

तस्मात् तेषां प्रदानेन मम पापं व्यपोहतु ॥

हिरण्यदानमन्त्रः,—

हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेम बीजं विभावसोः ।

अनन्तपुष्पफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

आज्यदानमन्त्रः,—

कामधेनोः समुद्भूतं सर्व्वक्रतुषु संस्थितम् ।

देवानामाज्यमाहारमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

वस्त्रदानमन्त्रः,—

शरणं सर्व्वलोकानां लज्जाया रक्षणं परम् ।

सुवेशकारि वस्त्र त्वमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

धान्यदानमन्त्रः,—

सर्व्वदेवमयं धान्यं सर्व्वोत्पत्तिकरं महत् ।

प्राणिनां जीवनोपायमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

गुडदानमन्त्रः,—

यथा देवेषु विश्वात्मा प्रवरश्च जनार्दनः ।

सामवेदसु वेदानां महादेवसु योगिनाम् ॥

प्रणवः सर्व्वमन्त्राणां नारीणां पार्व्वती यथा ।

तथा रसानां प्रवरः सदैवेषु रसो मतः ॥

मम तस्मात् परां शान्तिं ददस्व गुड सर्व्वदा ॥

रजतदानमन्त्रः,—

प्रीतिर्यतः पितृणाञ्च विष्णुशङ्करयोः सदा ।

शिवनेत्रोद्भवं रौप्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

लवणदानमन्त्रः,—

यस्मादन्नरसाः सर्वे नोत्कृष्टा लवणं विना ।

शम्भोः प्रीतिकरं नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

ततः,—

सन्तुष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुरच्छिद्रं व्रतचारिणे ।

अच्छिद्रवाक्यं यथा,—

व्रतच्छिद्रं तपच्छिद्रं यच्छिद्रं यज्ञकर्माणि ।

सर्वं भवतु तेऽच्छिद्रं यस्येच्छन्ति तव द्विजाः ॥

सम्पन्नमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः ।

प्रणम्य शिरसा धार्यमग्निष्टोमफलं लभेत् ॥

भोजयित्वा द्विजान् शक्त्या भुञ्जीत सह बन्धुभिः ।

अत्र रोगमूलभूतपापप्रायश्चित्तमावश्यकम् । 'रोगक्षयार्थं कर्म-
विपाकोक्तप्रायश्चित्तासामर्थ्येऽपि चाम्बकजपादिनाऽपि रोगक्षयः
कार्यः । कालान्तरे रोगक्षयार्थप्रायश्चित्तकरणे पृथक् पर्वदुप-
स्थानं कार्यमिति विवेकः । अत्र च रोगक्षयार्थं शातातपीये
जपेः सुरार्चनैर्दानैर्होमैस्तेषां शमो भवेत् ।

इत्यभिधानात्

वेदमेव जपेन्नित्यं यथाकालमतन्द्रितः ।

इति सामान्यतः कर्त्तव्यजपमात्रोद्देशेन वेदस्य मानवेऽभिधानात् ।

आश्वलायने च

वेदाध्यायी सदैव 'स्यादपाप्मा सत्यवाक् शुचिः ।

यं यं कामयते कामं तं तं वेदेन साधयेत् ॥

इति सर्वार्थत्वस्य कथनात् रोगशान्त्यर्थं वेदपारायणं कार्यम् ।
तथा तन्मूलपापक्षयार्थञ्च । तथाश्वलायने पारायणेन पापक्षयः
स्मर्यते । एकेन पूतत्वं द्वाभ्यामनृतान्मोक्षः । त्रिभिः पातकेभ्यः ।
चतुर्भिः शूद्राश्वभोजनात् । पञ्चभिरयाज्ययाजनात् । अथाह-
यहणात् षड्भिः । सुवर्णस्त्रेयात् पतितसम्प्रयोगात् सप्तभिः ।
गुरुतत्प्यगमनादष्टभिः । सुरापानाश्वभिः । दशभिरश्वोत्रिय-
शूद्रयाजनात् । एकादशभिर्ब्राह्मणहननात् । द्वादशभिः पूर्व-
जन्मेहजन्मकृतेः सर्वैः पापैः प्रमुच्यते । तथाच मनुः

अरण्ये नियतो जप्ता त्रिवेदे वेदस्य संहिताम् ।

मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ॥

इति । तेन गुरुपापे चेद् वेदपारायणस्य नाशकत्वं लघुपापे
सुतरामिति रोगमूलपापक्षयार्थमपि तत्कार्यम् । तद्विधिः ।
बोधायनः—

तीर्थे देवालये गेहे प्रशस्ते सुपरिष्कृते ।

कलशं सुनृतं तत्र सुनिर्भिक्तं विभूषितम् ॥

पुष्पपल्लवमालाभिसन्धनैः कुङ्कुमादिभिः ।

मृत्तिकायवसन्निधं वेदविद् विन्यसेत् ततः ॥

पञ्चाशद्भिः कुशैः कार्य्यो ब्रह्मा पञ्चमुखः स्थितः ।

'स्थापितः स्नापितः कुम्भे चतुर्बाहुस्तुर्मुखः ॥

वत्सजान्वाकृतिं देवमर्द्धभागैः कुशैः कृतम् ।

ब्रह्मोपधाने दत्त्वा तं ततः स्वस्थयनं पठेत् ॥

प्रतिष्ठां कारयेत् पश्चात् पुजाद्रव्यमथोच्यते ।

यज्ञोपवीतनेवेद्यवस्त्रचन्दनकुङ्कुमैः ॥

सधूपदोपताम्बूलैरक्षतैश्च पितामहम् ।

ब्रह्मयज्ञानमिति वा गायत्र्या वा प्रपूजयेत् ॥

उपाध्यायश्च सम्पूज्य यथापाठं पठेत् ततः ।

तथा स्थण्डिलं परिकल्पयित्वाग्निमुपसमाधाय परित्स्थीर्यार्ण्येन देवताभ्यो जुहोति । अग्नये । सोमाय । इन्द्राय । विश्वेभ्यो देवेभ्यः । ऋषिभ्यः । ऋग्भ्यः । यजुर्भ्यः । सामभ्यः । अद्वायै । मेधायै । प्रज्ञायै । वारणायै । अग्नये । भिग्नये । सावित्रे । सवित्रे । प्रजापतये । काण्डर्षये । सोमाय । काण्डर्षये । अग्नये । विश्वेभ्यो देवेभ्यः । काण्डर्षिभ्यः । संहिताभ्यः । उपनिषद्भ्यः । इव्यवाहाय । विश्वेभ्यः । वारणेभ्यः । अनुमत्यै । स्विष्टिक्तते । पृथक् स्वाहाकारेण हुत्वा व्याहृतिभिश्च पुनः परि-
सिञ्चति । समाप्तौ चैतद् यजुषा तर्पयति । एवमृग्वेदस्य काण्डर्ष्यादिवर्जमास्विष्टिक्तत् । तेषां स्थाने शतर्चिर्भ्यो मध्यमेभ्यश्च

(१) P. स्नापितः स्थापितः कुम्भे ० ।

(२) P. सञ्ज्ञायै अग्नये सावित्रे ।

गृह्यमदाय विश्वमित्राय देवायाम्नये भरद्वाजाय जामदग्नये
 गौतमाय वशिष्ठाय प्रागाथेभ्यः शुद्रसूक्तेभ्यो मन्त्रसूक्तेभ्यो मन्त्रा-
 नान्त्रीभ्य इति । ततो वेदादिमारभ्य सन्ततमधीयीतेत्याहु भगवान्
 बोधायनः । उक्तस्थाने शुभदिनेऽमुक्तकामो वेदपारायणमहं
 करिष्य इति सङ्कल्प्य स्थण्डिलेऽग्निमुपसमाधाय ततः पूर्वं यथोक्त-
 कलशे पञ्चविंशतिकुशकल्पितवत्सजान्वाकृतिदेवोपरि पञ्चाशत्कुश-
 निर्भिर्निर्भितं ब्रह्माणं दशभिर्दशभिः कुशैः प्रतिदिशु कृतमुखाकारग्रन्थि-
 मुपरि दशकुशैः कुशग्रन्थिं ब्रह्माणं स्थापयित्वा स्थापयित्वा ब्रह्मन्
 सुप्रतिष्ठितो भवेति प्रतिष्ठाप्य यथोक्तोपचारैः पूजा । तत्र उपा-
 ध्यायपूजा । ततो गृह्योक्तविधिना ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्तं
 कृत्वा आग्नेनाग्नये स्वाहेत्यादिभिर्होमैः । ऋग्वेदपारायणे
 खिष्टकृतः पूर्वकाण्डार्थादि लोपयित्वा तत्स्थाने शतर्चिर्भ्य इत्यादि
 होमः । होमसमाप्तौ होमसम्बन्धिनीं देवतां जलेन तर्पयति ।
 व्याहृतीभ्यश्च तर्पयति । भूर्देवांस्तर्पयामि । भुवोदेवांस्तर्पयामि ।
 भूर्भुवः स्वर्देवांस्तर्पयामि । ततो वेदादिमारभ्य सन्तताध्ययन-
 समाप्तौ नान्तरा व्याहरणम् । नान्तरा विरामः । अन्तराविरामे
 प्राणायामत्रयम् । प्रणवपूर्वं पुनरारम्भः । समाप्तौ भूरादिभि-
 स्तर्पणम् । गुरवे यथाशक्ति दक्षिणा ब्राह्मणभोजनञ्च । अत्रच
 'भोजनानन्तरं न पठनम् । इत्यमेवायुतहोमादौ पारायणम् ।
 अनन्यत्पारायणे विशेषः । यामात् प्राच्यामुदीच्यां वा दिश्युप-

क्रमः । आवेदसमाप्तेरभोजनम् । अग्रतौ जलं दुग्धं फलं हविषं
 वा किञ्चिद् भोज्यम् । भोजनानन्तरमपि पुनः पाठः । नान्तरा
 विरामः । न लौकिकवाक्योच्चारणम् । अन्तराविरामे प्राणा-
 यामत्रयं कृत्वा प्रणवपूर्वमारम्भः । सन्ध्याह्नये महानिशायां
 संचामेऽरण्ये वृष्टौ च न पाठः । अन्यदा नित्यकर्षकालपरि-
 हारेण सर्वदा पाठः । आदौ ब्राह्मणमन्त्रे च । गुरवे दक्षिणा ।
 पूर्ववद्ब्रह्मपूजाद्याज्यभागान्ते । अग्नये सोमाय इन्द्राय प्रजा-
 पतये बृहस्पतये विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे ऋषिभ्यो ऋग्भ्यो
 यजुर्भ्यः सामभ्यः अश्वायै मेधायै प्रजायै धारणायै सदसस्पतये त्रियै
 ऋष्यै सवित्रे सवित्रे प्रजापतये काण्डर्षये सोमाय काण्ड-
 र्षये अग्नये काण्डर्षये विश्वेभ्यो देवेभ्यः संहिताभ्यो देवताभ्यः ।
 उपनिषद्भ्यो देवताभ्यः । वारणीभ्यो देवताभ्यः । हव्यवाहाय ।
 विश्वेभ्यो देवेभ्यः । अनुमत्ये । स्विष्टकृते । पृथक् स्वाहाकारेण
 होमः । ऋग्वेदिना काण्डर्ष्यादिप्राक्स्विष्टकृतस्थाने शतर्षिर्भ्यो
 मध्यमेभ्यः गृत्समदाय विश्वामित्राय वामदेवाय अत्रये भरद्वाजाय
 जामदग्नये गौतमाय वशिष्ठाय प्रागायेभ्यः पावनीभ्यः क्षुद्रसूक्तेभ्यः
 महासूक्तेभ्यः महानान्त्रीभ्यश्च । होमसमाप्तौ भूरादिभिः पूर्ववत्
 तर्पणं अन्यादीनां होमदेवतानाम् । ततो वेदमारभ्य समापनम् ।
 अन्ते पूर्ववत् तर्पणम् । ब्राह्मणभोजनं दक्षिणादानञ्च । अख्येव
 पूर्वोक्तानि फलानि ।

इत्याश्वलायनोक्तानश्रुत्-पारायणविधिः ।

अथ सर्वरोगनाशाय घोषशान्तिः ।

यद्यपीयं प्रतिज्ञतिदानाङ्गत्वेन विहिता तथापि 'सर्वदेशीय-
विशिष्टशिष्टाचारात् पृथक् क्रियते । रात्रौ च । अमुकरोगशान्तये
आश्वलायनोक्तघोषशान्तिकर्म कुर्वीयेति । ततो वरणम् ।
वृतो जपति ऋष्यादिस्मरणपूर्वकम् । आ नो भद्रा इति दशर्चं
सूक्तं अदितिर्जातमादितिर्जनित्वमित्यन्तम् । अस्य गौतमो राहुगण
ऋषिः विश्वेदेवा देवता आद्याः पञ्च सप्तमी च जगत्यः षष्ठी
विराट् शेषास्त्रिष्टुभः । स्वस्ति नो मिमीताम् इति पञ्चर्चस्तत्-
परिशिष्ट ऋग्वेदेन सप्तर्चः 'अभयं नो इत्यन्ताः । अस्यात्रेय ऋषिः
तिस्रस्त्रिष्टुभः द्वे अनुष्टुभौ पुनर्द्वे त्रिष्टुभौ विश्वेदेवा देवताः ।
शन्न इन्द्राग्नीति पञ्चदशर्चं सूक्तं यूयं पातः स्वस्तिभिः सदा नः
इत्यन्तम् । वशिष्ठ ऋषिः त्रिष्टुप् छन्दः विश्वेदेवा देवताः । रक्षोहण-
मित्यादिपञ्चदशर्चं सूक्तं बलं चित्तञ्च वीर्यं(?)मित्यन्तम् । आङ्गिरसो
वायु ऋषिः त्रिष्टुप् छन्दः चतुर्थ्यनुष्टुप् अग्निर्देवता । आशुः शिशानो
इति त्रयोदशर्चं सूक्तं अनाष्टव्या यथासथ इत्यन्तम् । ऐन्द्रोऽप्रतिरथ
ऋषिः त्रिष्टुप् छन्दः चतुर्थी वा इति(?) अन्त्यानुष्टुप् इन्द्रो देवता ।
सुशामीत्येतत् पञ्चर्चं सूक्तं सर्वमायुष्यं तद्विदमित्यन्तम् । प्राजापत्यो
यक्ष्मनाशनऋषिः त्रिष्टुप् छन्दः अन्त्यानुष्टुप् इन्द्रो देवता । अमुष्य
त्वोदानमिति त्र्यर्चं सूक्तं युवन्तिव(?)दशर्च इत्यन्तम् । अग्निर्नेमि-

(१) P. सर्वदेशीयाभिनीतशिष्टाचारात् ।

(२) P. अभयं नोऽस्तु इत्यन्तः ।

तार्क्ष्यऋषिः त्रिष्टुप् ऋग्ः तार्क्ष्यदेवता । सर्वेषां शान्तिपाठे विनि-
 योगः । इति श्रुत्वा यथाक्रमं सप्तसूक्तानां 'त्रिःसप्तति-ऋचा पाठः ।
 अन्ते च संहितावसाने ऋग्द्वयपाठः तच्छ्रुत्वा योरावृणोमहे । गातुं
 यन्नाय । गातुं यज्ञपतये । देवी स्वस्तिरस्तु नः । स्वस्तिर्मानुषेभ्यः ।
 ऊँ जिगातु मेघजम् । शन्नो अस्तु द्विपदे । शं चतुष्पदे । ततः
 परिधानीयां त्रिः पठेत् । ॐ नमो ब्रह्मणे नमोऽग्नये नमः पृथिव्यै
 नम औषधीभ्यो नमो वाचे नमो वाचस्पतये नमो विष्णवे नमो
 महते करोमि भद्रन्नो अपि वाचस्पतये नमः । शान्तिः शान्तिः
 शान्तिः । समाप्तौ यथाशक्ति दक्षिणादानम् ।

इत्याश्वलायनीयघोषशान्तिः ।

अथ तैत्तिरीयाणां घोषशान्तिः ।

परमेष्ठौ ऋषिः आद्या षट्पदा जगती द्वितीया गायत्री
 इन्द्रायै वा स्वस्तीति हे यजुषी । आ वात वाहि हे अनुष्टुभौ ।
 यदतो वात पञ्चपदापंक्तिः । आवात आवात्विति हे गायत्र्यौ ।
 भूः प्रपद्यइति अन्तरिक्षं इति प्राणापानाविति त्रीणि यजूंषि ।
 द्युभिरक्तुभिरिति त्रिष्टुप् । कयानश्चित् इति तिस्रो गायत्रयः । वयः
 सुपर्णा इति त्रिष्टुप् । शन्नो देवीरिति हे गायत्र्यौ । सुमित्रिया न
 इति दुर्मित्रिया इति हे यजुषी । आपो हिष्ठेति तिस्रो गायत्रयः ।

पृथिवी शान्तेति अन्तरिक्षं शान्तिरिति द्यौः शान्तेति पृथिवी
शान्तिरिति तथाहं शान्तेति इह श्रीश्वेति षट् यजुषि । तदायु-
स्वेत्यनुष्टुप् । तच्चक्षुः, इन्द्रियाय इति पञ्चदशादिपंक्तिश्चतुष्पदा ।
ब्रह्मण्योभयस्य त्रिर्यजुरादिका (?) मा मोदोषीरिति हे एकपदा
गायत्री । मेधामनीषेति यजुः । आभिर्गीभिरित्यनुष्टुप् ब्रह्माग्रे
व्येष्टमिति यजुः । विश्वेदेवा देवताः शान्तिपाठे विनियोगः ।
श्रेष्ठे ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

इति तैत्तिरीयाणां घोषशान्तिः ।

अथ महासौरशान्तिः ।

“आरोग्यं भास्करादिच्छेत्” “आदित्यस्य सदा पूजन”मित्यादि
वचनमेव तत्प्रमाणम् । तन्मन्त्रोपस्थानस्यापि पूजात्वादेव कचित्
य एतेन सूर्यमहरहरूपतिष्ठन्ति तच्चायुष्मन्त आरोग्यवन्तो
भवन्ति सर्व्वकाम्या भवन्ति सूर्यसायुज्यं गच्छन्तीति स्मर्य्यते ।
शातातपीये च जपैः सुरार्चनैरित्यादिना जपस्य रोगक्षयहेतुत्वे-
नोक्तत्वात् । उदुत्यं जातवेदसमिति त्रयोदशर्चं सूक्तं १६. ब्राह्मं
द्विषतेरथ (?)मित्यन्तं प्रस्ताव ऋषिः गायत्रीच्छन्दः अन्थाश्च तिस्रो-
ऽनुष्टुभः । चित्रं देवानामिति षड्धर्चं सूक्तं अदितिः शिशुः पृथिवी-

(१) उदृतः ऋषोऽस्मिन् महासौरशान्तिप्रकरणे बह्वर्चं भजनमुक्तत्वात्
योधनानर्हं इति वचनावयवं रक्षिताः । इति सं ।

(२) P. इहान्तोऽहं • (१) ।

रुतद्यौ(?)रित्यन्तं आङ्गिरसः कुक्ष ऋषिः अष्टुप् छन्दः । इन्द्र-
 मिन्द्रावरुणमिति(?) तृचं पृथिवी विधन्त(?) इत्यन्तं चतुर्ऋचो दीर्घ-
 तमा ऋषिः त्रिष्टुप् छन्दः । इंसः शुचिषदित्यस्य गौतमपुत्रो वामदेव
 ऋषिः जगतीच्छन्दः । यदयदसूर्ये(?)त्यस्य मित्रो ऋषिः अनुष्टुप्
 छन्दः इत्यस्य सूर्य इति तृचं 'कासष्टुष्टं रयस्तेना(?) इत्यन्तं मैत्रा-
 वरुणोवशिष्ठ ऋषिः विराट् छन्दः । उद्यत्येति च तिस्रोऽर्धचञ्च
 विराट् छन्दः । उदित्यदर्शित(?)मिति तिस्रः मैत्रावरुणो वशिष्ठ
 ऋषिः दर्शत(?)मिति बृहती शान्तोशान्त(?)इति सतोबृहती
 तच्चक्षु(?)रित्युष्णिक् 'वण्महं (?) इति बृहती षट्सूर्य (?) इति
 सतोबृहती भृगुपुत्रोजमदग्नि ऋषिः नमो मित्रस्येति द्वादशचं सूक्तं
 सूर्यपुत्रोऽभिहिततपा ऋषिः जगतीच्छन्दः शताभवेति (?) त्रिष्टुप्
 सूर्योऽनोदिवस्यात्विति पञ्चचं सूक्तं सूर्यपुत्रोऽभिहिततमा ऋषिः
 जगतीच्छन्दः विभ्राडिति तृचं सूक्तं सूर्यपुत्रोऽभिहिततमा
 ऋषिः आम्तारपंक्तिः आयङ्गौरिति तृचं सूक्तं सर्पसंज्ञा ऋषिः
 गायत्रीच्छन्दः । सर्व्वत्र सूर्योदेवता इति महासौरमन्त्राः
 सौर्योपस्थाने विनियुक्ताः । महाभारते सहस्रनामाधिकारे—

रोगार्त्तो मुच्यते रोगाद् बहो मुच्येत बन्धनात् ।

विष्णुधर्मो श्रौदाल्भ्य उवाच,—

भगवन् प्राणिनः सर्व्वे ज्वररोगाद्युपद्रवैः ।

दुष्टग्रहोपघातैश्च सर्व्वकालमुपद्रुताः ॥

(१) P. काचं पूषं (b) ।

(२) P. वज्रहं (?) ।

आभिचारिककृत्याभिः स्पर्शरोगैश्च दाक्षिण्यैः ।
 सदा संपोष्यमानास्तु तिष्ठन्ति मुनिसत्तम ॥
 केन कर्मविपाकेन विषरोगाद्युपद्रवाः ।
 न भवन्ति नृणां तन्मे यथावद् वक्तुमर्हसि ॥

पुलस्त्य उवाच ।

व्रतोपवासैर्यैर्विष्णुर्नान्यजन्मनि तोषितः ।
 ते नरा मुनिशार्दूल ग्रहरोगादिभागिनः ॥
 यैर्न तत्प्रवणं चित्तं सर्वदैव नरैः कृतम् ।
 विषज्वरग्रहाणां ते मनुष्या दाल्भ्य भागिनः ॥
 आरोग्यं परमासृष्टिं मनसा यदयदिच्छति ।
 तत्तदाप्नोत्यसन्दिग्धं परत्राच्युततोषकत् ॥
 नाधीन् प्राप्नोति न व्याधीन् न विषग्रहवर्धनम् ।
 कृत्यास्पर्शभवं वापि तोषिते मधुसूदन ॥
 सर्व्वे दुष्टाः समास्तस्य सौम्यास्तस्य सदा ग्रहाः ।
 देवानामप्यधृष्योऽसौ यस्य तुष्टो जनार्दनः ॥
 यः समः सर्व्वभूतेषु यथात्मनि तथा परे ।
 उपवासादिना येन तोषितो मधुसूदनः ॥
 तोषिते तत्र जायन्ते नराः पूर्णमनोरथाः ।
 अरोगाः सुखिनो भोगान् भोक्तारो मुनिसत्तम ॥
 न तेषां शत्रवो नैव स्पर्शरोगाभिचारिकम् ।
 ग्रहरोगादिकं वापि पापकर्म न जायते ॥

अव्याहतानि कृष्णस्य चक्रादीन्यायुधानि तम् ।
रक्षन्ति सकलापङ्क्तो येन विष्णुरुपासितः ॥

दाल्भ्य उवाच ।

अनाराधितगोविन्दा ये नरा दुःखभागिनः ।
तेषां दुःखाभिभूतानां यत्कर्त्तव्यं दयालुभिः ॥
पश्यद्भिः सर्वभूतस्थं वासुदेवं महामुने ।
समदृष्टिभिरासीनैस्तन्मम ब्रूहि शेषतः ॥

पुलस्त्य उवाच ।

गृहीत्वा तु समूलाग्रान् कुशान् शुचांश्च रोगिणः ।
मार्ज्जयेत् सर्वगात्राणि कुशायैर्दाल्भ्य शान्तिकृत् ॥
रोगग्रहविषाक्तानां कुर्यात् शान्तिमिमां शुभाम् ।
विष्णुभक्तो विशेषेण शुचिस्तद्गतमानसः ॥
ध्यात्वा भूत्वा शुचिर्विष्णोर्नामान्यङ्गेषु विन्यसेत् ।
पूर्व्वं नारायणः पातु वारिजाक्षसु दक्षिणे ॥
प्रद्युम्नः पश्चिमे पातु वासुदेवस्तथोत्तरे ।
ऐशान्यां रक्षको विष्णुराम्नेय्यान्तु जनार्दनः ॥
नैर्ऋत्यां पद्मनाभसु वायव्यां मधुसूदनः ।
जर्हं गोवर्द्धनो देवो धरण्यान्तु जनार्दनः ॥
एताभ्यो दशदिग्भ्यस्तु सर्व्वतः पातु केशवः ।
अङ्गुष्ठाय च गोविन्दस्तर्ज्जन्याश्च 'गदाधरः ॥

मध्यमायां हृषीकेशोऽनामिकायां त्रिविक्रमः ।
 कनिष्ठायां न्यसेद् विष्णुं करमध्ये च वामनम् ॥
 शिखायां केशवं न्यस्य मूर्ध्नि नारायणं न्यसेत् ।
 माधवश्च ललाटे तु गोविन्दन्तु भ्रुवोः स्मृतम् ॥
 चक्षुर्मध्ये न्यसेत् कर्णं श्रवणे मधुसूदनम् ।
 त्रिविक्रमं कपोलयोर्बामनं कर्णमूलयोः ॥
 दामोदरं दन्तपंक्तौ वराहं चिवुके तथा ।
 जिह्वायां वासुदेवन्तु त्वक्स्थितं गरुडध्वजम् ॥
 हृषीकेशं चोत्तरोष्ठे पद्मनाभं तथाधरे ।
 वैकुण्ठं कण्ठमध्ये तु अनन्तं नासिकोपरि ॥
 दक्षिणे तु भुजे विप्रं विन्यसेत् पुरुषोत्तमम् ।
 वामे भुजे महायोगं राघवं हृदि विन्यसेत् ।
 पीतवासं सर्व्वतनौ हरिं नाभ्यान्तु विन्यसेत् ।
 करे तु दक्षिणे विप्रं ततः सङ्कर्षणं न्यसेत् ॥
 वामे रिपुहरं विद्यात् कटिमध्ये जनार्दनम् ।
 पृष्ठे क्षितिधरं विद्यात् अश्रुतं स्कन्धयोर्द्वयोः ॥
 वक्षःस्थले माधवन्तु कक्षयोर्योगशायिनम् ।
 स्वयम्भुवं मेढ्रमध्ये जम्बीर्यैव गदाधरम् ॥
 चक्रायुधं जानुमध्ये जङ्घयोरश्रुतं तथा ।
 गुल्फयोर्नरसिंहन्तु पादपीठे मितौजसम् ॥
 अङ्गुल्यां श्रीधरं न्यस्य पङ्कजाक्षश्च सन्धिषु ।
 रोमकूपे गुह्यकेशं कर्णं रक्तास्थिमज्जसु ॥

नखेषु माधवक्षैव न्यसेत् पादतलेऽश्रुतम् ।
 एवं न्यासविधिं कृत्वा यत् कार्यं शृणुत द्विजाः ॥
 वैष्णवेन तु कर्त्तव्या सर्वसिद्धिप्रदायिनी ।
 पूजाकाले च देवस्य स्नानकाले तथैव च ॥
 होमारम्भे च कर्त्तव्यं त्रिसन्ध्यासु च नित्यशः ।
 अभयं सर्वभूतेभ्यो विष्णुलोकञ्च गच्छति ॥

ॐ नमः परमार्थायेत्याद्यपामार्जनमन्त्रस्य पुलस्त्य ऋषिः
 अनुष्टुप् छन्दः नरसिंहो देवता हरामुकस्येति वीजं तप्तहाटक
 केशान्त इति कीलकं अभीष्टसिद्धौ विनियोगः । पुलस्त्य
 उवाच ।

ॐ नमः परमार्थाय पुरुषाय महात्मने ।
 अरूपबहुरूपाय व्यापिने परमात्मने ॥
 निष्कल्पाय शुद्धाय ध्यानयोगरताय च ।
 नमस्कृत्य तु वक्ष्यामि यत्तत् सिद्धान्तमेव च ॥
 त्रिविक्रमाय रामाय वैकुण्ठाय नराय च ।
 नमस्कृत्वा प्रवक्ष्यामि यत् तत् सिद्धान्तमेव च ॥
 वराह नरसिंहेश वामनेश त्रिविक्रम ।
 हयग्रीवेश सर्वेश हृषीकेश हरशुभम् ॥
 अपराजित चक्राद्यैस्तुभिः परमायुधैः ।
 अखण्डितानुभावैस्त्वं सर्वदुष्टहरो भव ॥
 हरामुकस्य दुरितं दुष्कृतं दुरुपोषितम् ।
 मृत्युबन्धाभिरहितं दुरिष्टस्य च यत् फलम् ॥

परापध्वानराहित्यं प्रत्युक्तं परिचारिकम् । (?)

परस्पर्शमहारोगप्रयोगं जरयाजर ॥

ॐ नमो वासुदेवाय नमः कृष्णाय खड्गिने ।

नमः पुष्करनेत्राय केशवायादिचक्रिणे ॥

नमः कमलकिष्कण्णपीतनिर्मलवाससे ।

महाहवरिपुस्तन्धपृष्ठचक्राय चक्रिणे ॥

दंष्ट्रोदृतचित्तिभृते त्रयीमूर्त्तिमते नमः ।

महायज्ञवराहाय शेषभोगोरुशायिने ॥

तप्तहाटककेशान्त ज्वलत्पावकलोचन ।

वज्राधिकनखस्पर्श दिव्यसिंह नमोऽस्तु ते ॥

कश्यपाय द्विहस्ताय ऋग्यजुःसामरूपिणे ।

तुभ्यं वामनरूपाय क्रमते गां नमो नमः ॥

वराहशेषदुष्टानि सर्वपापहराणि वै । (?)

मई मई महादंष्ट्र मई मई च तत् फलम् ॥

नरसिंह करालास्य दन्तप्राप्तानलोज्वल ।

भुक्तिमुक्तिनिदानेन दुष्टान् न्यस्यार्त्तिनाशन ॥

ऋग्-यजुः-सामगर्भाभिर्वाग्भिर्वामनरूपपृष्ठक् ।

प्रशमं सर्वदुष्टानि नमनस्य (?) जनार्दन ॥

ऐकाहिकं द्वाहिकं च तथा त्रिदिवसञ्चरम् ।

चातुर्विकं तथात्युषं तथैकसप्ततञ्चरम् ॥

(१) P. परापध्वानराहित्यैः प्रत्युक्तं गर्भचारिकम् । (१)

दोषोऽयं सन्निपातोऽयं तथैव चान्तर्वा ज्वरम् ।
 श्मं नयाश्च गोविन्द छिन्धि छिन्ध्यस्य वेदनाम् ॥
 नेत्रदुःखं शिरोदुःखं दुःखश्चोदरसन्धवम् ।
 अन्तःश्वासं वह्निः श्वासं परितापं सवेपथुम् ॥
 गुदघ्राणाङ्घ्रिरोगांश्च कुष्ठरोगं तथा क्षयम् ।
 कामलादीन् तथा रोगान् प्रमेहांश्चापि दारुणान् ॥
 ये वातप्रभवा रोगा ये च पित्तसमुद्भवाः ।
 कफोद्भवाश्च ये केचिद् ये चान्ये सान्निपातिकाः ॥
 अधातवश्च ये रोगा लूताविस्फोटकादयः ।
 ते सर्वे प्रलयं यान्तु वासुदेवापमार्जिताः ॥
 विलयं यान्तु ते सर्वे विष्णोरुच्चारणेन तु ।
 क्षयं गच्छन्तु चाग्नेवास्ते चक्राभिहता हरिः ॥
 अथुतानन्तगोविन्दनामोच्चारणभेषजात् ।
 नश्यन्ति सकला रोगाः सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥
 स्यावरं जङ्गमं वापि कृत्रिमं वापि यद् विषम् ।
 दन्तोद्भवं नखोद्भूतं आकाशप्रभवं विषम् ॥
 लूतादिप्रभवं यच्च विषमत्यन्तदुःखदम् ।
 श्मं नयतु तत्सर्वं कीर्तितोऽस्य जनार्दनः ॥
 ग्रहान् प्रेतग्रहांश्चैव तथावै डाकिनीग्रहान् ।
 वेतालांश्च पिशाचांश्च गन्धर्वांश्च यक्षराक्षसान् ॥
 ग्रहणीपूतनाद्यांश्च तथा वैनायकान् ग्रहान् ।
 सुखमण्यां तथा क्रूरां रेवतीं वृहदरेवतीम् ॥

वृद्धकाख्यास्तथा घोषास्तथा मातृग्रहानपि ।
 बालस्य विष्णोश्चरितं हन्तु बालग्रहानिमान् ॥
 वृद्धानां ये ग्रहाः केचिद् ये च बालग्रहाः क्वचित् ।
 नरसिंहस्य ये वृद्धा दग्धा ये वापि यौवने ॥
 सटाकरालवदनो नरसिंहो महाबलः ।
 ग्रहान्गेषान्निःशेषान् करोतु जगतः पतिः ॥
 नरसिंह महासिंह ज्वलमानोज्ज्वलानन ।
 ग्रहान्गेषान् सर्व्वेभ्यः स्नाद स्नादाम्निलोचन ॥
 ये रोगा ये महीत्पाता यद्विषं ये महाग्रहाः ।
 यानिच ग्रहभूतानि ग्रहपीडाश्च दारुणशः ॥
 शस्त्रक्षतेषु ये दोषा ज्वालागर्द्भकादयः ।
 तानि सर्व्वेषां सर्व्वान् परमात्मन् जनार्दन ॥
 अमोघकीर्त्तं सर्व्वान् नित्याखण्डितशसन ।
 किञ्चिद् रूपं समास्थाय वासुदेवास्त्र नाशय ॥
 चिह्ना सुदर्शनं चक्रं ज्वालामालातिभीषणम् ।
 सर्व्वदुष्टोपशमनं कुरु देववराच्युत ॥
 सुदर्शन महाज्वाल छिन्धि छिन्धि महारव ।
 सर्व्वदुष्टानि रक्षांसि क्षयं यान्तु विभीषिताः ॥
 प्राच्यां प्रतीच्यां दिशि च दक्षिणोत्तरतस्तथा ।
 रक्षां करोतु सर्व्वान्मा नरसिंहः स्वर्गजितैः ॥
 भुव्यन्तरीक्षे च तथा पार्श्वतः पृष्ठतोऽप्यतः ।
 रक्षां करोतु भगवान् बहुरूपी जनार्दनः ॥

यथा विष्णु र्जगत् सर्व्वं सदेवासुरमानुषम् ।
 तेन सत्येन दुष्टानि शममस्य ब्रजन्तु वै ॥
 यथा विष्णौ स्मृते सद्यः संचयं याति पातकम् ।
 सत्येन तेन सकलं दुष्टमस्य प्रशाम्यतु ॥
 परमात्मा यथा विष्णु वेदान्तेष्वभिधीयते ।
 तेन सत्येन सकलं दुष्टमस्य प्रशाम्यतु ॥
 यथा यज्ञेश्वरो विष्णुवेदान्तेष्वभिधीयते ।
 तेन सत्येन सकलं यन्मयोक्तं तथाऽस्तु तत् ॥
 शान्तिरस्तु शिवश्चास्तु प्रणश्यत्वसुखञ्च यत् ।
 वासुदेवशरीरोत्थैः कुशैर्निर्मार्जितं मया ॥
 अपामार्जितगोविन्दो नरोनारायणस्तथा ।
 तवास्तु सर्व्वदुःखानां प्रशमो वचनाद्वरेः ॥
 शान्तिं समस्तरोगास्ते ग्रहाः सर्व्वे विषाणि च ।
 भूतानि च प्रयान्त्वाशु संस्तुते मधुसूदने ॥
 एतत् समस्तरोगेषु भूतग्रहभयेषु च ।
 अपामार्जनकं शस्तं विष्णुनामाभिमन्त्रितम् ॥
 एते कुशा विष्णुशरीरसन्धवा
 जनार्दनोऽहं(यं) स्वयमेव चाग्रतः ।
 हतं मया दुष्टमशेषमस्य च
 स्वस्थो भवत्वेष यथा, वचो हरेः ॥
 शान्तिरस्तु शिवश्चास्तु दुष्टमस्य प्रशाम्यतु ।
 यदस्य दुरितं किञ्चित् तत्क्षिप्तं लवणार्णवे ॥

स्वास्थ्यमस्य सदैवासु हृषीकेशस्य कीर्त्तनात् ।
यत एवागतं पापं तत्रैव पथि गच्छतु ॥
एतद्दरोगादिपीडासु जन्तूनां हितमिच्छता ।
विष्णुभक्तेन कर्त्तव्यमपामार्जनकं परम् ॥
अनेकसर्व्वदुष्टानि प्रशमं यान्त्रसंशयम् ।
सर्व्वभूतहितार्थाय कुर्यात् तस्मात् सदैव हि ॥
अत्र वरणाभावे विष्णुभक्तेन कण्ठया स्नेह्या कार्य्यम् ।
अविशेषात् स्वदेहेऽपि ।

इत्यपामार्जनस्तोत्रम् ।

विष्णुधर्मे विष्णुपञ्जरस्तोत्रम् ।

शौनक उवाच ।

त्रिपुरं जघ्नुषः पूर्वं ब्रह्मणा विष्णुपञ्जरम् ।
शङ्करस्य कुरुश्रेष्ठ रक्षणाय निरूपितम् ॥
वागोशेन च शक्रस्य बलं हन्तुं प्रयास्यतः ।
तस्य स्वरूपं वक्ष्यामि तन्निबोध महीपते ॥
विष्णुः प्राच्यां स्थितश्चक्री विष्णुर्दक्षिणतो गदी ।
प्रतीच्यां शार्ङ्गधृक् विष्णुर्विष्णुः सङ्गी तथोत्तरे ॥
तिर्यङ्मनुष्यकुपाण्डुप्रेतादीन् हन्त्वशेषतः ।
सङ्गधाराञ्जलत्-ज्योत्स्नानिर्हृता ये समाहृताः ॥

तेषाम्नु सौम्यता सद्यो गच्छेनेव पञ्चगाः ।
 ये कुष्माण्डा स्तथा यच्चा ये दैत्या ये निशाचराः ॥
 प्रेता विनायकाः क्रूरा मनुष्या जम्बुकाः खगाः ।
 सिंहादयो ये पशवो दग्धशूकाश्च पञ्चगाः ॥
 सर्वे भवन्तु ते सौम्याः कृष्णशङ्करवाहिताः ।
 चित्तवृत्तिहरा ये मे ये च मे स्मृतिहारकाः ॥
 बलीजसाश्च हर्तारम्भायाविभ्रंशकाश्च ये ।
 ये चोपभोगकर्तारो ये च लक्षणनाशकाः ॥
 कुष्माण्डास्ते प्रणश्यन्तु विष्णुचक्ररवाहताः ।
 बुद्धिस्त्रास्यं मनःस्त्रास्यं स्वास्थ्यमैन्द्रियिकं तथा ॥
 ममाऽस्तु देवदेवस्य वासुदेवस्य कीर्तनात् ।

पृष्ठे पुरस्तात्प्रम दक्षिणोत्तरे
 विकीर्णतश्चास्तु जनार्दनो हरिः ।
 तमाद्यमीशानमनन्तमीश्वरं
 जनार्दनं न प्रणतोऽवसीदति ॥
 यथा परं ब्रह्म हरिस्तथा परं
 जगत्स्वरूपश्च स एव केशवः ।
 सत्येन तेनाच्युतनामकीर्तनात्
 प्रणाशमेतु त्रिविधं ममाशुभम् ॥

तथा नृसिंहकल्पा पातालनृसिंहाधिकारे,—

यन्मन्त्रजपसिद्ध्यर्थताङ्किता डाकिनीग्रहाः ।
 विद्रवन्ति भयन्नस्ताः पिशाचा ज्वरराक्षसाः ॥

इति । अनेन रक्षा ।

जङ्घाभ्यामन्त्रमाले तदुदरवितते खेटच्छङ्गे च दोर्भ्यां

चापं बाणं कराभ्यां कमलमपि गदां पाशमप्यङ्कुशञ्च ।

जर्वोर्निक्षिप्य दैत्यं तदुदरकुहरं दारयन्तश्च दोर्भ्यां

रक्तज्वालामयं तं ज्वररणसमये चिन्तये दिव्यसिंहम् ॥

ॐ नमो भगवते नृसिंहाय प्रदीप्तसूर्यकोटिसहस्रसमतेजसे
वज्रखट्वदंष्ट्रायुधाय स्फुटविकटविकीर्णकेशरमणिस्तुभितमहाभो-
धिदुन्दुभिनिर्घोषाय सर्वमन्त्रोत्ताराय एष्टोहि भगवन्नरसिंह
पुरुषपरापरब्रह्म सत्येन स्फुर स्फुर विजृम्भ विजृम्भ आक्रम आक्रम
गर्ज गर्ज मुञ्च मुञ्च सिंहनादान् विद्रावय विद्रावय आवेशय
आवेशय सर्वमन्त्ररूपाणि सर्वमन्त्रजातीञ्च हन हन क्षिप्तिक्षिप्ति
संचिप संचिप दर दर दारय दारय स्फुट स्फुट स्फोटय स्फोटय
ज्वालामालासङ्घातमय सर्वतोऽनन्तज्वालवज्राश्रयनिरवेण सर्व-
पातालान् छादय छादय सर्वतोऽनन्तज्वालवज्राश्रयनिरवेण सर्व-
पातालान् परिवारय सर्वपातालासुरलोकवासिनां हृदयान्
व्याकर्षय व्याकर्षय शीघ्रं दह दह पच पच मथ मथ शोषय
शोषय विजृम्भ विजृम्भ तावद् यावन्मे वशमागताः । पातालेभ्यः
फट् आसुरीभ्यः फट् यन्त्ररूपेभ्यः फट् सहायमागच्छ भगवन्
नृसिंहरूप विष्णो सर्वपादभ्यः सर्वजयरूपेभ्यः रक्ष रक्ष हूं फट्
साहा नमोऽस्तु ते । इति केचित् पठन्ति ।

रोगार्त्तेन नामत्रयजपः कार्य्यः ।

तद्विधिश्च । ब्रह्मोवाच—

अश्रुतानन्तगोविन्दैश्चतुर्थ्यन्तैस्त्रिभिः पदैः ।
 नमोऽन्तैर्जपकाले च मूलमन्त्र उदाहृतः ॥
 अथवाऽपि समस्तैस्तु चतुर्थ्यन्तैकमन्त्रता ।
 तद्विधिः शीनको ज्ञेयः पृथक्पक्षे पराशरः ॥
 व्यासश्च नारदश्चैव विराट् छन्द उदाहृतम् ।
 परं ब्रह्म तथा प्रोक्ता हरिणा देवतेत्यपि ॥
 जपकाले च पूजायां नमः शब्दं प्रयोजयेत् ।
 तर्पणे तर्पयामीति द्वितीयान्तं प्रयोजयेत् ॥
 स्वाहान्तु होमकाले च चतुर्थ्यन्तं प्रयोजयेत् ।
 षडङ्गमन्त्र एतैश्च हृदयादिक्रमेण तु ॥
 नेत्रान्तं स्वयमेवैते प्रयोज्या मन्त्रिसप्तमैः ।
 अविदित्वा ऋषिच्छन्दोदेवताङ्गान्यपि द्विजाः ॥
 केवलं स्वयमेवैतज्जप्तारं रक्षति ध्रुवम् ।
 साङ्गन्तु योजयेच्चित्थं सप्त सप्त च सप्त च ॥
 अथ ध्यानं प्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशनम् ।
 शङ्खचक्रधरं देवं चतुर्भुजं किरीटिनम् ॥
 सर्वायुधैरुपेतं तं गरुडोपरिसंस्थितम् ।
 सनकादिमुनीन्द्रैश्च सर्वदेवैरुपासितम् ॥

श्रीभूमिसहितं देवमुदितादित्यसन्निभम् ।
 प्रातरुद्यत्सहस्रांशुमण्डलोपमकुण्डलम् ॥
 सर्वलोकस्य रक्षार्थमनन्तं नित्यमेव च ।
 अभयं वरदश्चैव प्रयच्छन्तं मुदान्वितम् ॥
 एवं ध्यात्वा हरिं नित्यं परब्रह्मस्वरूपिणम् ।
 प्रातर्मध्यन्दिने चैव सायाह्ने च विशेषतः ॥
 अर्चयेद् देवदेवेशं गन्धपुष्पजलादिभिः ।
 हविषा जलेन गन्धैश्च पुष्पैश्च मनसा हरिम् ॥
 अर्चन्ति शुचयो नित्यं ध्यानेन रविमण्डले ।
 किञ्चिदयानार्चनं कृत्वा जपेन्नित्यमतन्द्रितः ॥
 अशुचिद्यात्मना वापि मनसा पापमाचरन् ।
 शुचिरेव भवेन्नित्यं नामत्रयजपाद् द्विजः ॥
 अष्टोत्तरसहस्रं वा शतं वा जपसंख्यया ।
 रोगार्तान् मार्जयेन्मूर्द्धि कुशैरेवाङ्गिरेव वा ॥
 अभिषिञ्चेत् तथा मूर्द्धि रविवारं तयाभ्रमा ।
 नित्यमेव पिबेत् तोयमष्टाविंशतिसंख्यया ॥
 हुते घृततिलैर्दूर्वागुलूचीभिः पृथक् पृथक् ।
 लक्षं चैव जपेन्मन्त्रं महारोगस्य शान्तये ॥
 श्रीवृक्षाश्वत्थमूले वा रोगिणं संस्पृशत् जपन् ।
 स्पृशन् जप्त्वा निरीक्षेत आदित्यं मनसा स्मरन् ।
 एवं कृतवतः पुंसो रोगशान्तिर्भवति ॥

तथा,—

रविवारे जले स्थित्वा नाभिमात्रे जपेन्नरः ।

अष्टोत्तरसहस्रन्तु ज्वरशान्तिर्भविष्यति ॥

क्रूरग्रहादिग्रस्तन्तु सृष्ट्वा लक्षं जपेन्नरुम् ।

असाध्योऽपि भवेत्स्वस्थो भस्मना ताडयेद्बुधः ॥

सुरार्चना च रोगशान्तये । आदित्यपूजा । ग्रहपूजा च ।

महाभारते विष्णुपूजायाम्,—

तमेव चार्चयेन्नित्यं भक्त्या पुरुषमव्ययम् ।

ध्यायंस्तु वन्नमस्यंश्च सर्व्वदुःखातिगो भवेत् ॥

तथा,—

चतुर्विधा भजन्ते मां द्विजाः सुकृतिनोऽर्जुन ।

आर्त्तो जिघ्रासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥

आर्त्तो रोगो । धनिष्ठानक्षत्रे च सुपूजा व्याधिनाशाय ।

द्विजनक्षत्रे मम पूजा रोगनाशाय ।

ब्रह्मपुराणनारदीयसंहितयोः,—

यं यं काममभिध्यायन् यजते नरकेशरीम् (?) ।

तं तं काममवाप्नोति नरो वै नात्र संशयः ॥

ब्रह्माभिषेके बौधायनो व्याधिविमोचनार्थी । विष्णुधर्मोत्तरे,—

सर्व्वेषामेव कामानामीश्वरो भगवान् हरिः ।

तस्य सम्पूजनादेव सर्व्वकामार्थमश्रुते ॥

विष्णुं सहस्रमूर्धानं चराचरजगद्गुरुम् ।

सुवन्नामसहस्रेण ज्वरान् सर्वांश्च व्यपोहति ॥

त्रिशुक्लञ्च बलिं दत्त्वा मुच्यते मानवो ज्वरात् ।

घृतोदनं पायसञ्च तथा दध्योदनं द्विज ॥

त्रिशुक्लसु बलिः पूर्व्वं सर्व्वकामप्रदः शुभः ।

विष्णवे एष त्रिशुक्लबलिर्नम इति बलिदानम् । एवमन्यत् ।

तिलक्षौद्रघृतैर्देवं आपयित्वा जनार्दनम् ।

कृष्णत्रयेणानुलिप्य सम्पूज्य कुसुमैः सितैः ॥

पञ्चमुहूर्त्तं बलिं दत्त्वा ह्यतीसारात् प्रमुच्यते ।

कृष्णत्रयं कस्तूरिकाकर्पूरकुङ्कुमानि ।

वटकानि च भक्ष्याणि कल्पाशं गाढवं तथा ।

मुहूर्त्तं पुष्योदनञ्चैव पञ्चमुहूर्त्तो बलिः स्मृतः ॥

पुष्यमित्रमोदनं पुष्योदनम् । गाढवाः स्वाहन्तकटुपाक-

वरुवाद्याः प्रलेष्टाः ।

त्रिसरस्त्रापितं देवं त्रिसुगन्धानुलेपितम् ।

कृत्वा दत्त्वा त्रिशुक्लञ्च बलिं कासाद् विमुच्यते ॥

घृततैलमधुस्नानं त्रिसरस्त्रानम् । कर्पूरकुङ्कुमचन्दनेस्त्रिभिः

सुगन्धिभिरनुलेपनम् । त्रिशुक्लबलिः पूर्व्वोक्तः ।

तथा,—

आपयित्वा च तैलेन त्रिभिः कृष्णैर्विलेपयेत् ।

पञ्चमाषं बलिं दत्त्वा वातव्याधिं विमुच्यति ॥

कृष्णत्रयमुक्तम् ।

कल्पाषेण्डरिकासचटकैर्गाढवान्वितैः ।

पञ्चमाषो बलिः प्रोक्तः सदामांसयुतैर्द्विजाः ॥

द्विस्नेहस्नापितं देवं शीतोष्णानुलेपितम् ।

सम्यूज्य यमलैः पुष्पैः कोठं व्याधिं विमुञ्चति ॥

वृत्तक्षीराभ्यां स्नानं द्विस्नेहस्नानम् । चन्दनकुङ्कुमाभ्यामनु-
लेपनं शीतोष्णानुलेपनम् । जातीनीलोत्पलं यमलं पुष्पम् ।

तथा,—

संस्त्राप्य पञ्चगव्येन दत्वा पञ्चानुलेपनम् ।

पञ्चशस्यबलिं दत्वा कुष्ठं त्यजति मानवः ॥

पञ्चगव्यं प्रसिद्धम् ।

चन्दनागुरुकर्पूरसृग्दर्पैः सकुङ्कुमैः ।

पञ्चानुलेपनम् ।

सपिष्टकमसूरैश्च सप्तशस्योदनैश्च वै ।

पञ्चशस्यो बलिः ।

सर्व्वव्याधिसाधारणीं पूजामाह ।

पञ्चभिः स्नापयित्वा तु रसैर् देवं सनातनम् ।

अनुलिप्य च धर्मज्ञं तथा पञ्चसुगन्धिना ॥

पञ्चवर्णानि पुष्पाणि तथा दत्वा यथाविधि ।

धूपञ्च पञ्चनिर्यासं दग्ध्वा चैवाप्यनन्तरम् ॥

ततस्तु पञ्चमधुरं बलिं सम्यक् निवेदयेत् ।

एतस्माद् व्याधितः पूर्व्वं मुञ्चते नात्र संशयः ॥

वृत्तं क्षीरं तथा क्षीद्रं दधि क्षीरञ्च पञ्चमम् ।

इति पञ्चरसज्ञानम् । पञ्चसुगन्धौन्युक्तानि । पीतशुक्लकृष्ण-
रक्तश्यामवर्णानि पञ्चवर्णपुष्पाणि । शङ्खकीगुग्गुलुकर्पूरवकुलकस्तू-
रिकाभिः पञ्चनिर्यासधूपः । क्षीरं क्षौद्रं घृतं द्राक्षां शर्कराञ्च
पञ्चमधुरं बलिं दद्यात् ।

चातुर्मासव्रते प्रत्यहं गणेशप्रणामाद् वा रोगनाशः । महा-
ज्ञानाधिकारे,—

राजाग्निचौरदुर्भिक्षसदारोगाद्युपद्रवे ।

उत्तमं रूपं कार्यं सर्वदोषोपशान्तये ॥

इति वचनाद् विष्णोर्महाज्ञानं रोगशान्तये कर्त्तव्यम् ।
वशिष्ठकल्पानुसारे त्र्यम्बकमन्त्रेण महेशपूजायां रोगनाशः ।
पूजा च पञ्चोपचारेण । चित्रपटे घृतकुम्भे वा । लिङ्गे वा ।
प्रथममेवंरूपेण त्र्यम्बकध्यानं कार्यं मुक्तास्कटिकसङ्काशं रोगान्
प्रति क्रोधावेशेन किञ्चिदारक्तमुखं साधकान् प्रति सुप्रसन्न-
मुखं चन्द्ररश्मिसमरश्मिभिः परीतं देव्या सपीनोत्पङ्गकुचया
सर्व्वावयवसन्निर्यातनेत्रया मुकुटालङ्कृतया माणिक्याभरणया एक-
हस्तस्वशर्कराखण्डखाद्यादिपूर्णपात्रया उर्ध्वहस्तद्वयस्त्र्यपाशाङ्गुगया
दक्षिणाधःकरस्त्र्यद्वया परिवेष्टितं दध्यन्नं हिरण्ययेन पात्रेण
दक्षिणाधःस्थले गृह्णानं त्रिशूलमुद्गरनागपाशाङ्गुशयुक्तहस्त-
चतुष्टयं एकहस्तेन दध्यन्नकवलं ग्रसन्तं अपरहस्तेन बाहुमुद्रया
शिरसि केशान् संयमयन्तं एवं षट्हस्तं हिरण्यचन्द्रकान्तमय-
सप्तदशघटेः ऋषिभिर्देवकन्याभिद्यानवरतं मुहुमुहुरमृताम्भसा

सिध्यमानं ब्रह्मादिदेवैर्बृहस्पतिमुखमुनिभिः सिद्धार्यान्तदूर्ध्वान्त-
हस्तैर्नानासुतिभिः स्तूयमानं ध्यात्वा पूजनम् ।

अथवा—

येन रोगेण यश्चार्त्तस्तस्य रोगस्य चोपरि ।

नृत्यन्तं विभुमीशानं चिन्तयेत् तस्य शान्तये ॥

सञ्चिन्त्यैवं महादेवं ततः पञ्चोपचारकैः ।

पूजयेत् परया भक्त्या द्रव्यैर्द्रव्यमयै(?)रपि ॥

अथ रोगमूर्त्तिं चिन्तयित्वा तस्योपरि नृत्यमानमीशं चिन्त-
यित्वा पूर्वोक्तान्यतमस्थाने पञ्चोपचारेण पूजनम् । एतावतापि
रोगशान्तिः ।

इति कर्मविपाकोक्ता सुरार्चनारूपा रोगशान्तिः ।

जपैः सुरार्चनैर्होमैर्दानैस्तेषां शमो भवेत् ।

इति कर्मविपाकोक्तेर्होमरूपा द्वितीयरोगशान्तिर्न्यस्यते ।

तत्रच,—

शान्तिके गणशान्तिश्च ग्रहशान्तिकपूर्वकम् ।

इति शातातपीयकर्मविपाकोक्तेर्गणशान्तिर्विनायकशान्तिः
कार्या । तथा ग्रहशान्तिश्च कार्या ।

जपकालेऽपि तत्सूक्तं कुम्भाण्डगणहोमकृतम् ।

सर्वपापविशुद्धयर्थं कुम्भाण्डगणहोमकृतम् ॥

इति कर्मविपाकोक्तेः कुम्भाण्डहोमो गणहोमश्च कर्मविपाक-
महार्णवविधिना सर्वरोगेषु कार्यः ।

वशिष्टकल्पे,—

आरोग्यकामो जुहुयादर्ककाष्ठैर्धृतभुतैः ।
 पयसा वापि जुहुयाद् गव्येनाज्येन वा पुनः ॥
 पलाशस्य समिद्धिर्वा सर्वरोगोपशान्तये ।
 एवं रोगः प्रशान्तः स्याद् रोगाणामप्यगुह्यवः ॥
 अष्टिद्वैरास्त्रपत्रैस्तु पयोऽक्षैर्जुहुयाज्ज्वरे ।
 गुल्मूचीगण्डिकाभिर्वा खादिरैर्वा घृतभुतैः ॥
 प्रमेहे मधुना होमः पयसा वा घृतेन वा ।
 भौदुम्बरेः समिद्धिर्वा होमः आमलकीन वा ॥

आमलकीन फलेन ।

गुगुलूद्यात्र होमः स्यात् तिलैः कृष्णैर्धृतेन वा ।
 वर्धमानसमिद्धोमः सद्यः शूलहरो भवेत् ॥
 करञ्जसमिधैर्वापि निर्गुण्डीसमिधैस्तथा ।
 तैलाभ्यक्षैश्च जुहुयाद् वातरोगप्रशान्तये ॥
 शान्त्यर्थमक्षिरोगाणां पलाशसमिधैर्हुनेत् ।
 उन्मत्तसन्निधा होमादपस्माराद् विमुच्यते ॥
 कुबेराक्षीन्द्रबल्लीभ्यामम्बररोगप्रशान्तये ।
 तैलेनाभ्यज्य जुहुयाद् वज्रकन्दैस्तथैव च ॥
 मातुलुङ्गगुल्मूचीभ्यां होमः कामलनाशनः ।
 मधुत्रितयहोमेन शान्तिः स्याद् राजयक्ष्मणः ॥
 होमेनोत्पलमूलानां गर्भरोगः प्रशाम्यति ।
 इच्छन् मधुरिकाशान्तिं मधुत्रितयसंयुतैः ॥

सक्तुकैर्वापि जुहुयात् पलाशे वा घृतप्लुतैः ।
 देवकाष्ठैश्च जुहुयात् कण्ठरोगप्रशान्तये ॥
 दन्तरोगेषु जुहुयाद् दन्तकाष्ठैर्घृतप्लुतैः ।
 अथवा तैलसंयुक्तैर्जुहुयाद् गौरसर्षपैः ॥
 ये चान्ये मुखजा रोगा कण्ठरोगास्तथैव च ।
 ते सर्वे प्रशमं यान्ति तिलहोमात् घृतप्लुतात् ॥
 भीरसानाञ्च सर्वेषां रोगाणां शान्तिमिच्छता ।
 शृण्ठीलवणपक्षांश्च होमं कुर्याद् द्विजोत्तमः ॥
 अन्तस्तापे तु जुहुयात् पद्मपत्रैर्घृतप्लुतैः ।
 दूर्वाभि वा पयोऽक्ताभिर्जुहुयाच्चन्दनेन वा ॥
 शृङ्गाटकसमिद्धोमादतीसारः प्रशाम्यति ।
 वैद्यशास्त्रेषु यत्प्रोक्तं यस्य रोगस्य भेषजम् ॥
 तस्य रोगस्य शान्त्यर्थं तेन तेन तु होमयेत् ।
 अथवानेन मन्त्रेण पावमानीभिरेव वा ॥
 ज्वररोगग्रहादीनां सर्वेषामेव शान्तये ।
 अथवा तर्पणं कुर्यान्मन्त्रं पूर्वोक्तसंख्यया ॥
 नद्यां समुद्रगामिन्यां तडागेषु सरित्सु च ।
 सर्व्वदा नियताहारो जपेन्मन्त्रं समाहितः ॥
 शान्तये सर्व्वरोगाणां तथैवानुद्भवाय च ।
 एवं होमं द्विजः कुर्यात् तर्पणं जपपूर्व्वकम् ॥
 एकाहं वा द्वाहं वापि दशाहं चादशाहकम् ।
 पक्षं मासं द्विमासं वा मासत्रयमथापि वा ॥

अथवा चतुरोमासान् षष्ठासानथ द्वायनम् ।

अष्टद्वयं त्रयं वापि मन्त्री कुर्यात् समाहितः ।

आकल्प्य कालं कुर्वीत जपहोमादिकाः क्रियाः ॥

अत्र कालविशेषानुसारेण शतं सहस्रमयुतं नियुतं वा लक्षं
वा कोटी वा कल्पनीयम् ।

रोगशान्तये दानानि ।

प्रतिज्ञातिदानं कर्मविपाकसारे,—स्वस्ति वाच्यं सङ्कल्पाचार्य-
ब्रह्मजापकचतुष्टयवरणम् । आचार्यकर्म । षोडशद्वादशाष्टहस्ती
वा मण्डपः । त्रिभागेण मध्ये वेदी । आग्नेय्यां दिशि कुण्डम् ।
स्थण्डिलं वा हस्तमितम् । स्वर्णपलेनातङ्कनान्त्री रोगप्रतिमा ।
तदर्धेन सूर्यप्रतिमा । अथवा तदर्धेन द्वयोर्वा पलमानेन ।
व्याधिप्रतिमालक्षणं तत्तद्ग्राधेर्भिन्नम् ।

सूर्यलक्षणम् । सूर्यो द्विलोचनः पद्मयुतहस्तद्वयः ।
आचार्यः कृतोपवासो रात्रौ आतङ्कनान्त्रीममुकव्याधिदेवता-
मधिवासयामीति मण्डपवेद्यां रोगप्रतिमां संस्थाप्य आतङ्कनान्त्री
अमुकरोगदेवतायै नम इति षोडशोपचारैः पूजयेत् । ॐ हृणिः
सूर्य आदित्यः श्रीरित्यष्टाक्षरमन्त्रेणाधिदेवतसूर्यप्रतिमामधिवास्य
पूजयेत् । अर्द्धरात्रे मण्डपप्राच्यां पायसमांसादिभिर्बलिं चतुर्भि-
र्विप्रैर्युक्तो दद्यात् । अत्र मन्त्रः,—

आदित्या वसवो रुद्रा देवा भूतानि पन्नगाः ।

बलिनानेन दत्तेन शान्तिं कुर्वन्तु सर्वशः ॥

रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रातः स्नात्वा नवे वाससौ परिधाय
शुक्लमाख्यगन्धः मण्डपं प्रविश्य वेदिकायां पिष्टचूर्णेन मण्डलं
चतुरस्रं वा कृत्वा तन्मध्येऽष्टदलपद्मं विलिख्य तदुपरि तिल-
द्रोणानामष्टपञ्चचतुरस्रं वा कुर्यात् । तदुपरि पलचतुष्टयेन
द्वयेन वा ताम्रपात्रम् । तत्पात्रं शालितण्डुलपूर्णं कृत्वा तण्डुलो-
परि पद्ममष्टदलं लिखेत् । तदुपरि पञ्चगव्येन संस्त्राप्य व्याधि-
प्रतिमां निवेश्य सूर्यप्रतिमामपि पूर्णपङ्कजोपरि निवेशयेत् ।
स्वर्णाञ्जद्वन्द्वदलमूले शुक्रः दक्षिणे भौमः पश्चिमे बुधः उत्तरे राहुः ।
आग्नेयादि दलमूलेषु गुरुशनिचन्द्रकेतवः स्थाप्याः । सूर्यसर्मापि
अश्विन्यादिनक्षत्रत्रयम् । पूर्व्यादिदलाग्रेषु रोहिण्यादीनि त्रीणि ।
तत आतङ्गनाम्नीं व्याधिप्रतिमां सम्पूज्य सूर्यसौराष्टाक्षरेण
ग्रहान् नक्षत्राणि च स्वस्वनाम्ना पूजयेत् । क्षीरं नैवेद्यम् ।
चतुर्भिर्ऋत्विग्भिः सहित आचार्यः वेदिकापूर्वे धान्यराशौ पञ्च-
रत्नस्वर्णयुतान् अश्वस्थानगजस्थानवल्मीकसङ्गमराजहारमृत्तिका
म्बितान् चन्दनगोरोचनागुग्गुलुपुण्ड्रतीर्थजलपूरितान् पञ्चपल्लव-
सुखान् श्वेतवस्त्रवेष्टितान् पञ्चकलशान् स्थापयेत् । तत आपं
हिष्ठेति वृत्रेण हिरण्या इति वृत्रेण पावमानाद्यनुवाकौ व-
श्य इन्द्रानुवाकेन घोषशान्तिवाचनम् । चतुर्भिर्ब्राह्मणैर्बह्वृच-
घोषशान्तिवर्गास्तैस्तिरीयघोषशान्तिवर्गाश्च पठनीयाः । त-
च्चतुर्भिर्जापकैर्मूलव्याधिदेवतामन्त्रः सूर्याष्टाक्षरमन्त्रः अयुतद्व

अयुतार्धं अयुतपादं वा जप्तव्यः । शुक्रादिग्रहाश्विन्यादिनक्षत्र-
मन्त्राणां शतं शतं सहस्रं सहस्रं वा दश दश वा जपः । सर्व-
व्याधिप्रतिमादाने सूर्याष्टाक्षरमन्त्र एव वा समुद्रादूर्ध्वः, वयं
स्याम, चत्वारश्च, गाः, मूर्ध्नीनं दिवः, पुनस्त्वादित्या, सप्तते अग्ने
इत्येतैः पूर्णाहुतयः । सर्वत्र हुतशेषसम्पातरक्षणम् । प्रणीतादि-
विमोचान्ते सुवर्णशलाकागर्भस्थेनाग्रदर्भमुष्टिना होमशेषसम्पृक्तेन
प्राप्तुखस्य रोगिणः शिरःप्रभृतिपादपर्यन्तं मार्जयेत् । ततो
ब्राह्मणैः सह कलग्नै रोगिणं स्नापयेत् । स्नानकाले सर्वं
स्वस्वशाखोक्तशान्तिं पठेयुः । मङ्गलस्नानार्थं जलरक्षणम् ।
ग्रहाणां ग्रहशान्तिविधिना शक्तौ मत्यां पूजाहोमौ । अशक्तौ
आवरणपूजारूपेण पूजा । बह्वानां बन्धनाद् विमोचनं आचार्यं
पूजाभिमुखमभ्यर्च्य तदनुज्ञया अन्यं वा मध्याह्ने तस्मै व्याधि-
प्रतिमां सोपकरणां दद्यात् । तत्र मन्त्रः—

पद्मासनः पद्मकरः समाश्रयवाहनः ।

प्रतिमानेन दत्तेन तुष्येत् सर्वजगद्गुरुः ॥

इह जन्मनि यत् पापमन्यजन्मनि वा कृतम् ।

प्रत्ययाप्रत्ययाभ्यां वा तत्सर्वं शमयत्वमौ ॥

इमां व्याधिप्रतिमां सूर्यप्रतिमां सोपकरणां तुभ्यमहं सम्म-
ददे । दक्षिणा निष्कशतम् । पञ्चगोदानाशक्तस्य पञ्च सुवर्णानि ।
प्रणिपत्य ग्राममीमान्तमनुव्रज्य तन्मुखं नायनोक्तयेत् । अन्यस्य
प्रतिग्रहीतृत्वे आचार्याय किञ्चिद् दत्त्वा सर्वापात्तदनुज्ञया गृहं
गत्वा ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दत्त्वा अश्विनौ पूजयित्वा धन्वन्तरि-

मभ्यर्च्य दीनानाथान् सन्तोष्य मङ्गलध्वनिना कुम्भावशिष्टजलेन
स्नात्वा स्वस्ति वाच्य मिष्टान्नेन शतं तदर्धं भोजयित्वा बन्धुभिः
समं स्वयं भुञ्जीत ।

इति रोगप्रतिमादानविधिः । सर्व्वरोगेषु
तत्तत्तुरोगलक्षणं ज्ञात्वा कर्त्तव्यः ।

अथासाध्यसर्व्वरोगसाधारणप्रतिमादानम् ।

ब्रह्माण्डे,—शतनिष्केण तदर्धेन त्रिंशता वा काञ्चनेन व्याधि-
प्रतिमा । रत्नाभ्यां चक्षुषी रजतेनास्त्रिगोलकम् । एवं कृत्वा
ताम्रादिपात्रे श्वेततण्डुलपूर्णे निधाय वासोयुग्मेन वेष्टयित्वा
हिरण्यभूषणमगुरुलेपनं दत्वा अलङ्कृताय विप्राय दद्यान्मन्त्रेण ।

ये मे रोगाः प्रबाधन्ते देहस्थाः सततं ततः ।

गृह्णीष्व प्रतिरूपेण तान् रोगान् द्विजसत्तम ॥

प्रतिग्रहणीता—

वाङ्मित्येव तदुवाक्यं गृह्णीयाद् व्याधिभिः सह ।

नात्र पूर्व्ववम्बणपकुण्डादिकं यावदुक्तं ज्ञातव्यम् ।

स्कन्दपुराणे सर्व्वव्याधिहरकांस्थदानम् । देव्युवाच ।

केनोपायेन देवेश सर्व्वव्याधिसमन्वितः ।

मुच्यते तन्महादेव ब्रूहि शम्भो वरप्रद ॥

महादेव उवाच ।

द्वात्रिंशत्पलसंयुक्तं कांस्यपात्रन्तु कारयेत् ।
 रम्यं हृद्यन्तु वै कार्यं तन्मध्यं घृतसंयुतम् ॥
 तन्मध्ये स्थापयेद् रोगी स्वर्णहयमतन्द्रितः ।
 गोमयेनोपलिप्ते तु भूमिभागे समाहितः ॥
 चतुर्द्वीणप्रमाणे तु तण्डुले तन्निवेशयेत् ।
 वस्त्रेणावेष्ट्य सूक्ष्मेण गन्धपुष्पैरलङ्कृतम् ॥
 ब्राह्मणं यौवनावस्थं वेदवेदाङ्गपारगम् ।
 आनीय तं गृहे रोगी पूजयेद् विधिपूर्वकम् ॥
 ब्राह्मणं मन्यते विष्णुं सदा धर्मविदुत्तमम् ।
 दद्याद् विप्राय विधिवत् तत्पात्रं मसुवर्णकम् ॥
 दक्षिणां तत्परीमाणां सुवर्णं च स्वशक्तितः ।
 शक्तौ सत्यां कदाचित्सु हानिपक्षो न युज्यते ॥
 अनेन विधिना यस्तु दद्याद्दानमनुत्तमम् ।
 कुष्ठो वा कुनखी वापि भगन्दरयुतोऽपि वा ॥
 नानाव्याधिसमायुक्तो मुच्यते नात्र संशयः ।
 चन्द्रवद् राजते रोगी पुष्टाङ्गः कामरूपधृक् ॥

इति सर्व्वरोगहरकांस्यदानम् ।

वायुपुराणे सर्वरोगहरदक्षिणामूर्त्तिदानम् ।

पलत्रितयमितहेन्ना महेश्वरमूर्त्तिः सवराभयहस्ता । गोमयोप-
लिप्तभूमौ पञ्चवर्णेन पद्मं तदुपरि पद्मपुष्पं तत्र देवस्थापनम् ।
संसारतारकदयालसर्वसर्वकारणवेदवेदत्वेन ध्यानम् । श्वेतचन्दन-
श्वेतपद्मेः कर्पूरागुरुधूपक्षौमवस्त्रद्वयपायसनेत्रेद्यैः पूजा । वेद-
वेदाङ्गविदं शान्तं शैवं ब्राह्मणं पूजयित्वा तस्मै दद्यान्मस्त्रेण ।

यत्पापं बाहुमनःकायसम्भवं मम शङ्कर ।

तव रूपप्रदानास्मै विलयं यान्तु सर्वशः ॥

अस्ते पापे निरालम्बे त्वामेव शरणं गते ।

मयि सर्वघनाशाय दयां कुरु महेश्वर ॥

शिवः संप्रीयतामिति दद्यात् । क्रियां तत्फलमात्मानश्च
समर्पयेद् भगवते ।

महाभारते स्नग्गन्धधूपस्नानीयानुलिपनप्रत्येकदानं रोग-
नाशाय । पद्मपुराणे,—

पानीयं पायसं मुद्गाः शर्कराघृतसंयुताः ।

इदमावश्यकं देयं सर्वरोगप्रशान्तये ॥

सर्वरोगहरशतमानदानं बीधायनोक्तम् । अष्टपलमितकांस्थ-
पात्रे तिलार्चनम् । तिलोपरि शुभ्रशालितण्डुलास्तदुपरि शुद्धसु-
वर्णेन शतकुशलमितं शतमानं तत्र सवित्रष्टाक्षरमन्त्रेणावाह्य रक्त-
वस्त्रमात्यपुष्पप्रधानषोडशोपचारेण सूर्यपूजा । गुणवते ब्राह्मणाय
प्राप्तुं स्वयमुदङ्मुखो दद्यान्मन्त्रेणानेन

पद्मोद्भवः पद्मकरः सप्ताम्बरयवाहनः ।
 शतमानेन दत्तेन तुष्टः सर्वजगद्गुरुः ॥
 इह जन्मनि यत्पापमन्यजन्मनि यत्कृतम् ।
 तत्प्रत्ययाप्रत्ययाभ्यां तत्सर्वं क्षपयत्वसौ ॥

बीधायनः,—

असाध्यव्याधिना यस्तु उद्येण प्राणहारिणा ।
 आ ते पितस्त्रित्यनेन सूक्तेन प्रत्यूचं शुचिः ।
 पूर्वमाज्याहुतीर्हुत्वा उपस्थाय च शङ्करम् ।
 हविः शेषेण वर्त्तत एकान्तरमतन्द्रितः ॥
 पूर्णे मासे जयेन्मृत्युं रोगेभ्यश्च प्रमुच्यते ।
 होमः शक्त्या तु कुर्वीत तत्क्षपं द्विगुणं बुधः ॥

सर्वरोगेषु,—

सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
 धनं ना जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् ॥

ब्रह्माण्डे,—

सर्वरोगप्रशमनं सौवर्णं दानमुच्यते ।
 ज्वरे मसूरिकायाश्च राजयक्ष्मणि चैव तत् ॥
 गुल्मे तथायसं प्रोक्तं कुष्ठे राजतमुत्तमम् ।
 रत्नदानाच्छमं यान्ति गुदोत्पन्नाश्च सर्वशः ॥
 शमः स्यादपरव्याधे भूदानात् कमलासन ।
 शमायं वातरोगाणां पयोदानं विधीयते ॥

कण्ठरोगोद्भवादीनां रोगाणां शान्तिमिच्छता ।

धान्यं वासो हिरण्यञ्च दातव्यानि प्रयत्नतः ॥

सर्वेषामक्षिरोगाणामाज्यं कनकसंयुतम् ।

पानीयं पायसं मुद्गाः शर्करामधुसंयुताः ॥

सर्वाङ्गवेपे कासे च खट्वां वै सोपवर्हणाम् ।

दद्याद् वै कण्ठुरोगाणां कम्बलं कमलोद्भव ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,—

लवणाज्यगुडोपेतमपूपं सूर्यवासरे ।

सहिरण्यं नरो दत्त्वा न रोगैस्त्वभिभूयते ॥

सम्बर्त्तः,—

भौषधं स्नेहमाहारं रोगिणां रोगशान्तये ।

ददानो रोगरहितः सुखी दीर्घायुरेव च ॥

गारुडपुराणे,—

लोके न सर्वरोगाणां क्षये कांक्ष्येन तोलयेत् ।

फलोद्भवं तथा दद्याद् ग्रहपीडार्थदारुणे ॥

गौडं भस्मकरोगे च पैष्टं स्याद् गण्डमालके ।

जाङ्गलं चाग्निमान्द्ये च रोगोत्पाते तु पौष्पकम् ॥

जाङ्गलं कापित्यम् ।

मधूद्भवं तथा देयं कासश्वासजलोदरे ।

ष्टतोद्भवं तथा देयं क्षर्हि रोगोपशान्तये ॥

क्षैरं पित्तविनाशाय दाधिकं भगदारणे ।

लावणं वेपनाशाय पैष्टं दद्रुविनाशने ॥

अथ सव्यरोगस्य नाशने स्मृतमेव च ॥

फले सीमो गुडे आपस्ताम्बूले च विनायकः ।

गन्धर्वाः कुसुमे चैव जाङ्गलेऽग्निस्तथैव च ॥

मधूङ्गवे च लक्ष्मीश्च घृते मृत्युञ्जयः स्मृतः ।

क्षीरे तारागणाः सव्ये दक्षि सर्पाः प्रकीर्त्तिताः ॥

पिष्टे प्रजापतिर्देवो ह्यग्ने सर्वाश्च देवताः ।

एतेषु तुलापुरुषदानेषु मृत्युञ्जयपूजा पूर्व्वं कर्त्तव्या । प्रतिग्रही-
तारमाचार्यं कृत्वा तेन पूजा । अष्टदलपद्मं कृत्वा तत्र लिङ्गं
स्थापयित्वा मृत्युञ्जयमन्त्रस्य कङ्कोल ऋषिः देवी गायत्रीच्छन्दः
मृत्युञ्जयो देवता जंबीजं सः शक्तिः जां हृदयाय नमः जीं शिरसे
स्वाहा जूं शिखायै वषट् जें कवचाय हुं जीं नेत्रत्रयाय वीषट् जः
अस्त्राय फट् एवमङ्गन्यासः । शिरोललाटकण्ठजिह्वामूलगण्ड-
हयनाभिब्रह्मरन्ध्रगुह्येषु समस्तस्य मन्त्रस्य प्रत्येकं न्यासः । चतु-
र्भुजं स्त्रिनेत्रीं दक्षोर्ध्वेऽक्षमाला वामोर्ध्वेऽमृतकुम्भः दक्षाधोऽभयं
वामाधो वरं त्रिनेत्रीं नीलवामाः शुक्लः । एवं ध्यानम् । ॐ मिति
तारेणावाहनम् । ॐ शुभ इति गवादिभिः पूजा । जया विजया
अजिता अपराजिता भद्रकाली कपाली क्षेमा मृत्युपराजिता
इत्यष्टशक्तीनां पूर्व्वादिवु पूजा । ॐ कारमुच्चार्य मृत्युञ्जयं क्षमस्व
यजमानहृदये स्थिरो भवेति यजमानहृदये विमर्जनम् । आर्त्त-
देहे स्वदेहवत् कराभ्याश्च न्यासः । शिरोललाटकण्ठजिह्वामूलगण्ड-
हयनाभिब्रह्मरन्ध्रगुह्येषु । ॐ शुभ इति न्यासः । तुला च मार-
दारुणा चतुर्हस्तमिता । काण्डयोरुत्तरं चतुर्हस्तं तोरणयुक्तं तत्र

शिक्षाद्वयेन पट्टद्वयोपरिद्रव्ययजमानयोरवस्थानम् । ततोऽवरुह्य
दानम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

पुण्यं दिनमथासाद्य तृतीयायां विशेषतः ।
गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ कुर्याद् धटं शुभम् ॥
दारवं शुभद्वयस्य चतुर्हस्तप्रमाणतः ।
सुवर्णं तत्र बध्नीयात् स्वशक्त्या घटितं धटे ॥
सौवर्णं स्थापयेत् तत्र वासुदेवं चतुर्भुजम् ।
शिक्षाद्वयन्तु बध्नीयात् स्थापयेत् पटिके ततः ॥
तत्रारोहेत वस्त्रस्रक्पुष्पालङ्कारभूषितः ।
अभीष्टदेवतां गृह्य स्थापयित्वा घृतादिभिः ॥
तुलादानस्य सर्वस्य विधिरेष प्रकीर्तितः ॥

एतावन्मात्रं कार्यम् । कृच्छ्रादिकरणाग्रहो प्रत्यान्नायः ।

प्राजापत्ये तुलामेकां दद्यात् सान्त्तपने उभे ।
पराकृच्छ्रातिकृच्छ्रेतु तिस्रस्त्रिंशसु ताः स्मृताः ॥
अष्टौ चान्द्रायणे देया स्त्रिंशो वा शक्त्यपेक्षया ।
गवामभावे निष्कं स्यात् तदर्धं पादमेव वा ॥
कृच्छ्रोऽयुतश्च गायत्र्या उदवासस्तथैव च ।
समुद्रगानदीस्नानं सममेतच्चतुष्टयम् ॥
कृच्छ्रो देव्ययुतश्चैव प्राणायामशतद्वयम् ।
तिस्रहोमसहस्रश्च वेदपारायणं तथा ॥

अन्यत्र च —

प्राजापत्ये भवेद्देनुस्तिस्त्रः सान्तपने तथा ।

पञ्च चान्द्रायणे प्रोक्ताश्चतस्रो वापि धेनवः ॥

तथा,—

हेऽतिकृष्टे समाख्याते धेनुः पञ्च पुराणिका ।

षष्ठी चतुर्विंशतिर्वा भोज्या द्वादश वा द्विजाः ॥

तत्समृद्धसमृद्धिभ्यां संख्यावेषम्यमुच्यते ।

तत्र गोमूष्यनिष्कं दीनारनिष्कं

दीनारो रौप्यकैरष्टाविंशत्या परिकीर्तितः ।

सुवर्णस्य सप्ततितमो भागो रौप्यक उच्यते ॥

अन्यत्र निष्कं सुवर्णासुत्वार इति याज्ञम् । शातातपः,—

गोदानेन वत्सयुक्ता गौः कृष्णा वासः सकाञ्चनम् ।

निवर्हणानि भूदानादीनि दद्यात् द्विजातये ।

सदुकूलं गवां दाने अश्वं सोपस्करं विदुः ।

महिषीं महिषीदाने दद्यात् स्वर्णासुत्वारहतान् ॥

दद्यादजमजदाने सुवर्णपलसंयुतम् ।

लघं पुष्यं पुष्यदाने सहस्रं विप्रभोजने ॥

इदं शक्तस्य अशक्तस्य न्यूनमपि । रुद्रजपो लक्षपुष्पैः पूजयित्वा

व्रतकम् ।

एकादश जपेद् रुद्रान् दशांशं गुणुलेन तु ।

हुत्वाभिषेचनं कुर्यात् मन्त्रैर्वरुणदेवतैः ॥

धान्यदाने शुभं धान्यं खारीषष्टिसमन्वितम् ।

वस्त्रदाने दुकूलञ्च देयं कार्पूरसंयुतम् ॥

इति सामान्येन रोगनिवर्हणानि ।

अथ ज्वरहराणि ।

गार्ग्यः,—ज्वरकर्माणां शीतज्वरः तत्र जातवेदसमन्वेणायुतजपः
शतधा द्विजभोजनम् ।

सहस्रकलशस्नानं शतभोजनमेव च ।

सहस्रकलशस्नानं रुद्रेणेनस्य पुरुषसूक्तेन विष्णोः । शतभोजन-
मङ्गम् । तथा मङ्गलकार्येषु सततं कोपादुष्णज्वरः । तत्र शान्तिः
कर्माविपाकसंग्रहे,—सहस्रकलशस्नानं रुद्रेणेनस्य शतभोजन-
मङ्गम् । शातातपः,—

देवस्त्रहरणाच्चेव जायते विविधज्वरः ।

ज्वरे रुद्रजपं कुर्यान्महारुद्रं महाज्वरे ॥

महारुद्रं जपेद्रौद्रे वैष्णवे तद्द्वयं जपेत् ।

रौद्रे ज्वरे महारुद्रं वैष्णवे ज्वरे पुरुषसूक्तं रुद्रादिजपम् ।

सर्वज्वरहरकुम्भदानम् ।

अगारदाही ज्वरवान् तत्र कुम्भदानम् । आचार्यब्राह्मणयो-
वरणम् । शुभस्थाने द्रोणपञ्चकमितशुभतण्डुलस्थापनम् । तदुपरि

मृन्मयवस्त्रवेष्टितपुष्पमालालङ्घितकुम्भस्थापनम् । मधुघृतखण्डगुड-
जलानामन्यतमेन पूरणम् । तत्र शैवमन्त्रेण तान्त्रिकेण वैदिकेन
वा महेश्वरपूजनम् । एवं वैष्णवमन्त्रेण विष्णुपूजनम् । कुण्ड-
दक्षिणे स्थण्डिलेऽग्निस्थापनम् । तत्र शैवमन्त्रेण च समिदाज्य-
चरुणामेकैकस्य षट्त्रिंशद्व्यवस्थयाऽष्टोत्तरशतहोमः । एवं षट्-
वैष्णवमन्त्रेण समिदाज्यचरुणां प्रत्येकं त्रिंशद्व्यवस्थयाष्टोत्तरशत-
होमः । त्रिभिः शतं शतं वा मार्जनान्ते ब्रह्मणे दक्षिणा ।
अथ हुतवते आचार्याय यथाशक्तिहिरण्यसहितकुम्भदानम् ।
देशकालवाक्यानन्तरं —

महेश देवदेवेश वासुदेव परात्पर ।

कुम्भदानेन दत्तेन ज्वरः क्षिप्रं प्रशाम्यतु ॥

ऐकाहिकं सान्निपातं तृतीयकचतुर्थकौ ।

पाक्षिकं मासिकं वापि सांवत्सरिकमेव वा ॥

नाशयेतां मम क्षिप्रं वासुदेवमहेश्वरौ ।

ज्वरशान्तये हिरण्यसहितमिमं कुम्भं ददानि । ततो दक्षिणा
पवित्रप्रतिपत्त्यादि ।

अथ ज्वरतर्पणम् ।

तत्र गोविन्दसंज्ञकतर्पणम् । ततोऽपुष्टतापसस्तु । ततो
ज्वरस्य ।

योऽसौ सरस्वतीतीरे वत्सगोत्रसमुद्भवः ।

त्रिरात्रज्वरदाहेन मृतो गोविन्दसंज्ञकः ॥

ज्वरापनुत्तये तस्मै दद्याम्येतत् तिलादिकम् ।

इति त्रिः । योऽसौ गोदावरीतीरे इति क्वचित् पाठः । ततः,—

योऽसौ च नर्मदातीरे अपुत्रस्तापसो मृतः ।

रात्रौ ज्वरविनाशाय तस्मै दद्यां तिलोदकम् ॥

इति त्रिस्तर्पणम् । ततोऽष्टशतं सहस्रमयुतं वा ज्वरस्य । तत्र

मन्त्रः—

त्रिपाद् भस्मप्रहरणस्त्रिगिरा रक्तलोचनः ।

स मे प्रीतः सुखं दद्यात् सर्व्वामयपतिर्ज्वरः ॥

इति तर्पणम् । अथवा ज्वरशान्तये ज्वरप्रतिकृतिदानम् ।

वशिष्टकल्पे,—

अच्छिन्नैरान्नपत्रैश्च पयोऽक्तैर्जुहुयाज्ज्वरे ।

गुलूचीपठिकादूर्ध्वाखदिरे वा दृतमुतैः ॥

नरसिंहपुराणे,—

तथा महाज्वरग्रस्ते धारां देवस्य मूर्धनि ।

सन्ततां नरसिंहस्य कुर्याद् वा कारयेद् बुधैः ॥

होमश्च भोजनश्चैव तस्य दोषः प्रशाम्यति ।

सन्ततधाराहोमभोजनानां पृथगेव ज्वरग्रमकत्वम् । निरपेक्ष-
विधानात् । तथा सुवर्णदानाधिकारे,—

ज्वरे मसूरिकायाञ्च तदेव परिकीर्त्तितम् ।

अथ ब्रह्मपुराणोक्तज्वरबलिः ।

अश्विनीनक्षत्रे शनैश्चरयुक्तवारि क्षेपितः पीयते दिनान्येकविं-
शतिः । अन्यवारि पञ्चदिनान्येकं वा । शीरवृक्षसमिद्धिर्होमः घृत-
तिलैर्वा । पिष्टमयाश्चसुखे अश्विनावभ्यर्थं सप्तव्रीहिवलिदानम् ।
अश्विनी देवता । अश्विना भेषजमिति मन्त्रः । अश्विनीभेषज्ये-
नेति केचित् । दानं दद्यात् सुवर्णम् । एवं सर्व्वत्र पिष्टमयी
आकृतिः । भरण्यां सोमबुधवारिषु महता कष्टेन जीवति । होम
स्तिलैः समधुष्टैः । गजमुखे तिलतण्डुलोदकदानं बलिः । यमो
देवता । यमेन दत्तमिति मन्त्रः । कृष्णवर्णवस्त्रदानम् । कृत्तिका-
नक्षत्रगुरुवारि दिनानि षष्टिः । अन्यवारि नवदिनानि । घृतं न
होमः । छागमुखेऽग्निमभ्यर्थं दध्यन्नं दद्यात् । अग्निर्देवता ।
अग्नेत्वमिति मन्त्रः । सुवर्णरजतदानम् । रोहिण्यां रविबुध-
वारि सप्तरात्रमन्यवारि त्रिरात्रम् । कुङ्कुमेन होमः । घाम्यबीजेन
वा । नागमुखे प्रजापतिमभ्यर्थं दधिपयसा बलिः । मधुसर्पिषा
वा । प्रजापतिर्देवता । प्रजापते न त्वदिति मन्त्रः । घृतकुम्भ-
दानम् । मृगशिरसि सोमगुरुवारि रुद्रसंख्या दिवसाः । अन्यवारि
पञ्च । गव्यपयसा होमः । मृगमुखे सोममभ्यर्थं मृगमांसं दद्यात् ।
सोमो देवता । सोमोधेनुमिति मन्त्रः । पयस्विनीं श्वेतधेनुं
दद्यात् । आर्द्रायां भौमशुक्रवारि सन्देहः । अन्यवारि न जीवति ।
सकृत् दध्ना होमः । सप्तर्षिर्मधुना वा । छागमुखे रुद्रमभ्यर्थं
रक्तं देयम् । रुद्रो देवता । नमस्ते रुद्र इति मन्त्रः । वृषसुरभी-

दानम् । पुनर्वसो सोमवारे पञ्चरात्रं अन्यवारे सप्त । तिलैर्हीमः ।
 वृताक्तै स्तिलतण्डुलकैर्वा । शूकरमुखेऽदितिमभ्यर्थं धान्याञ्जलिः ।
 मर्कटमुखे वा । अदिति देवता । अदितिर्द्यौरिति मन्त्रः । सुवर्णं
 कम्बलं वा दद्यात् । पुष्यायां बुधवारे त्रयोदशदिनानि । अन्यवारे
 सप्त वा दश वा दिनानि । पायसतण्डुलैर्हीमः । वृतपायसेन वा ।
 नागमुखे बृहस्पतिमभ्यर्थं दधिदानम् । बृहस्पति देवता । बृह-
 स्पते अतीति मन्त्रः । सुवर्णदानम् । अश्लेषायां सोमशुक्रवारे
 न जीवति । अन्यवारे नवरात्रम् । सर्पिर्युक्तेर्घ्नाभ्यौषधिभिर्हीमः ।
 घटवीजैर्वा । मार्जारमुखे सर्पानभ्यर्थं दधि मधु घृतं दद्यात् ।
 सर्पोदेवता । नमोऽसु सर्पेभ्य इति मन्त्रः । घृतपूर्णघटदानम् ।
 मघायामादित्यबुधशनिवारे नवदिनानि । अन्यवारे न जीवति ।
 वृताक्ततिलतण्डुलैर्हीमः । वानरमुखे पितृनभ्यर्थं तिलमाषं
 दद्यात् । पितरो देवता । नमो वः पितर इति मन्त्रः ।
 तिलमाषदानम् । पूर्वफल्गुन्यां सोमशुक्रवारे दिनान्यकादश ।
 अन्यवारे मासद्वयम् । माषयुक्ताक्षतेर्हीमः । कपिसुखे तिलो-
 दनदानम् । भगो देवता । इमा गिर इति मन्त्रः । घृतपूर्णताम्र-
 पात्रदानम् । पञ्चरत्नानि वा । उत्तरफल्गुण्यां भीमशुक्रवारे
 दिनान्येकविंशतिः । अन्यवारे पञ्चदश । सर्पिःप्रियङ्गुभिर्हीमः ।
 दध्ना वा । सर्पिः पलाशेन वा । गोमुखे प्रभूतशाकदानम् ।
 प्रभूतगव्यं वा । अर्यमा देवता । महि व्रीणामिति मन्त्रः ।
 हिरण्यं रजतं वा देयम् । हस्तायां शनैश्चरादित्यबुधवारे
 दिनानि पञ्चदश । अन्यवारे नव । दध्यक्षततिलैर्हीमः । महिष-

मुखे पुष्करदानम् । सविता देवता । देव सवितरिति मन्त्रः ।
 पयस्विनीधेनुदानम् । चित्रायां सोमवारे दिनानि दश । अन्यवारे
 सार्धमासम् । सष्टतदुग्धनवासेर्होमः । व्याघ्रमुखे तगरपुष्प-
 बलिः । त्वष्टा देवता । चित्रावसो इति मन्त्रः । घृतोदनदानम् ।
 स्वाती शनिवारे दिनानि सप्त । अन्यवारे मासद्वयम् । साण्ययवैः
 साण्ययवभक्तैर्वा होमः । महिषमुखे गुडतण्डुलाः । वायुर्देवता ।
 आ नो नियुद्भिरिति मन्त्रः । पयःकुम्भदानम् । विशाखानक्षत्रे
 भौमादित्यवारे महता कष्टेन जीवति । अन्यवारे विंशति-
 दिनानि । अष्टाविंशतिर्वा । पयोवसाहोमः । व्याघ्रमुखे गुडो-
 १ । इन्द्राग्नी देवता । इन्द्राग्नी आगतमिति मन्त्रः । पीतरक्त-
 २ । शनम् । अनुराधायां बुधवारे चत्वारिंशद्दिनानि । अन्यवारे
 ३ । माषभक्तेन होमः । गोमुखे जलसहितं गुडोदनम् । मृग-
 मुखे वा । मित्रो देवता । मित्रस्य चर्षणी धृत इति मन्त्रः ।
 चन्दनदानम् । ज्येष्ठायां गुरुशुक्रवारे दिनानि दश । अन्यवारे
 पञ्चदश । कण्टकमिश्रगोरोचनाधान्यमिश्रितयवैर्वा होमः ।
 सिंहमुखे तिलदानम् । मार्जारमुखे वा । कपिमुखे सौवीर इति
 केचित् । इन्द्रो देवता । सजोषा इन्द्र इति मन्त्रः । सुवर्णदानम् ।
 मूलायां भौमशनिवारे महता कष्टेन जीवति । अन्यवारे न
 जीवति । क्रमुकमूलैर्वा होमः । धान्यतिलयवगोधूममधु-
 माषैर्वा । यथोपपन्नमूलैर्वा । अश्वमुखे मार्जारमुखे वा तिल-
 दानं बलिः । अजामुखे शातजलमिति क्वचित् । निर्ऋतिर्देवता ।
 असुन्वन्तं इति मन्त्रः । कृष्णवस्त्रतिलमाषकाष्टदानम् । पूर्व्या-

षाढ्यां सोमबुधवारे पञ्चदिनानि । अन्यवारे त्रौणि । शाक-
 बीजेन शालिभक्तघृतदुग्धेन वा होमः । कुम्भीरमुखे लवणदानम् ।
 कूर्ममुखे वा । आपो देवता । इदमाप इति मन्त्रः । जलकुम्भ-
 दानम् । उत्तराषाढ्यां गुरुवारे दिनत्रयम् । अन्यवारे सप्त-
 दिनानि विंशति वा । करञ्जबीजैर्माषतिलैर्वा होमः । गोमुखे
 गोमायुमुखे वा तिलोदनं बलिः । विश्वेदेवा देवता । विश्वे देवास
 इति मन्त्रः । सुवर्णमाषद्वयदानम् । श्रवणायां शनिरविवारे
 दिनानि पञ्च । अन्यवारे मासद्वयम् । रक्तधान्यतण्डुलहोमः ।
 महिषमुखे रक्तबलिः । हरिर्देवता । तद्विष्णोरिति मन्त्रः ।
 पीतवस्त्रदानम् । धनिष्ठायां सोमसौम्यवारे दिनानि पञ्च विंशति
 वा । अन्यवारे पञ्चदश । न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थसमिद्धिर्होमः ।
 माषभक्तितिलैर्वा । मनुष्यमुखे शीतलजलं बलिः । वसवो देवता ।
 वसूनां भागो इति मन्त्रः । सुवर्णदानम् । शतभिषायां गुरुशुक्र-
 वारे दिनानि शतम् । अन्यवारे एकादश । यवैरन्नतिलाभ्यां वा
 होमः । परिजातपुष्पैरिति क्वचित् । गोमायुमुखे तण्डुलम् ।
 वरुणो देवता । इमं मे वरुण इति मन्त्रः । पञ्चरत्नदानम् । पूर्व-
 भाद्रपदे भोमशनिवारे कष्टेन जीवति । अन्यवारे मासद्वयम् ।
 पलाशसमिद्धिर्होमः । गोमुखे गोमायुमुखे वा तण्डुलबलिः ।
 अजैकपाद देवता । ऋतधामार्सोतिमन्त्रः । पयस्विनीधेनुदानम् ।
 उत्तरभाद्रपदे सोमबुधवारे दिनान्यष्टौ । अन्यवारे पञ्चदश ।
 पयसा घृतेन जातोपन्नैर्वा होमः । पृषदाग्न्येन वा । गोमुखे
 तण्डुलबलिः । अहिर्बुधो देवता । तत्र अहिर्बुधो इति मन्त्रः ।

ष्टतकुम्भदानम् । रेवत्यां गुरुवारि दिनैकम् । अन्यवारि दश ।
सयवाक्षतैः पलाशसमिद्धिर्वा होमः । अखण्डफलानामष्टोत्तर-
शतं वा । गजकुम्भे मधुयुक्तशङ्कुलीयुग्मं बलिः । पूषादेवता ।
पूषन्नैकर्षे इति मन्त्रः । नानापिष्टकदानम् ।

अथ होमद्रव्याणां गायत्र्याभिमन्त्रणम् । तत्तन्मन्त्रैर्होमः ।
होमश्च रात्रौ सन्ध्याप्रभृति । होमानन्तरं बलिः । तदनन्तरं दान-
मिति केषाञ्चित् सम्प्रदायः । अन्येषां तु गायत्र्या सर्व्वनक्षत्र-
शान्तौ यथोक्तद्रव्यहोमः ।

पूर्व्वोक्त एव । होमानन्तरं दानम् । सन्ध्यानन्तरं पिष्ट-
मयप्रतिक्रतिसुखे तत्तन्मन्त्रैस्तत्तद्देवतापूजनम् । ततोऽश्विभ्या-
मेव बलिर्नम इत्येवं बलिदानम् । एवं चिराच्च पञ्चरात्रं सप्तरात्रं
वा व्याधिगुरुलाघवमपेक्ष्य । अत्र सर्व्वज्वरेषु

मृत्युञ्जयाणुना होमः कर्त्तव्यो ज्वरशान्तये ।

इति कर्त्तव्यम् ।

इति ज्वरहराणि ।

अथातीसारहरम् ।

कर्मविपाके,—

आर्त्ताग्निं शमयेद् यस्तु सोऽतिमाग्यतो भवेत् ।

अग्निरस्मीत्यृचं जप्त्वा दशांशं जुहुयात् तिलान् ॥

सर्पिषा वा भुतान् दद्याद्विरहं ब्राह्मणाय वै ।

अपसंख्या व्याध्यनुसारेण । तत्रान्युक्तादप्रायश्चित्तमपि
कर्त्तव्यमिति महार्णवे ।

पाप्मे,—त्रेताग्निनाशादतीसारः । तत्प्रतीकारो बौधाय-
नोक्तः—पलेनाह्नेन वा सुवर्णेन ताम्रेण वज्रिमूर्त्तिं मेघस्थां कृत्वा
रक्तवस्त्ररक्तचन्दनरक्तपुष्पमुक्तादामविभूषितां कृत्वा ब्राह्मणायाग्नि-
होत्रिणे ब्रह्मचर्य्यस्थाय वस्त्राङ्गुलीयकभूषिताय दद्यात् ।

‘त्रेताग्निरूपोऽग्निस्त्वमन्तश्चरसि वै नृणाम् ।

त्वं वेत्य प्राप्तनं पापमतीसारं विनाशय ॥

अनेन मन्त्रेण दानम् । शातातपः,—

स्त्रीहस्ता चातिसारी स्यादश्वत्थान् रोपयेत्तु सः ।

दद्याच्च शर्करां धेनुं भोजयेच्च शतं द्विजान् ॥

प्रत्येकं समस्तं वा रोगानुरूपेण ।

दावाग्निदायकश्चैव रक्तातीसारवान् भवेत् ।

तेनोदपानं कर्त्तव्यं रोपणीयस्तथा वटः ॥

उदपानं शक्त्या कूपादि ।

अथ ग्रहणीरोगे ।

कर्मविपाके,—कारणं विना भार्यात्यागे ग्रहणीरोगः । तत्र
शिवसङ्कल्पसूक्तस्य माध्यन्दिनषडूर्चस्याष्टोत्तरसहस्रजपः । सौर-
मन्त्रस्य उद्यनुद्यन्निति वृचस्य जपः ।

धेनुं सलक्षणां दद्याद् वस्त्राभरणभूषिताम् ।

पद्मपुराणे,—‘ग्रहणीवान् प्रत्युद्देत निदानम् । हेमचन्द्रा-
रौप्यसुरा वासोभिर्वेष्टिता घण्टाचामरभूषिता पयस्विनी धेनुर्देया ।
इदं विष्णुः, प्रीत विष्णुः, विष्णोर्नुकमिति मन्त्रत्रयेण समिदाज्य-
चरुहोमः । होमान्ते हुतवते तस्मै वस्त्राङ्गुलीयकैः पूजिताय
विष्णुवद्दानम् । तत्र मन्त्रः—

देवकीपुत्र चानूरकंसासुरविनाशक ।

कृतेनानेन दानेन ग्रहणी शान्तिमृच्छतु ॥

प्रत्येकं द्रोणपञ्चकमिति धान्यनवकेन सह दानमिदम् ।
हिरण्यदक्षिणासहितञ्च ।

अर्शीरोगहरम् ।

कर्णविपाके,—भृतकाध्यापक--भृतकाध्यापित--गणपूर्वक--
होमयज्ञकर्त्ता अर्शीरोगवाम् ।

तन्निवृत्तौ प्रकुर्वीत कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रकम् ।

चान्द्रायणश्चैव तथा जपेत्कृत्वा पौर्व्वम् ॥

उद्यक्युद्यकृचं विष्णुहृदयञ्च जपेत् तथा ।

अग्निवर्णां शुभामिति जपेत् सूक्तं समाहितः ॥

सहिरण्यं घृतं दद्यात् श्रोत्रियाय कुटुम्बिने ।

(१) P. ग्रहणीवान्प्रत्युद्देतनिदानम् । (पाठह्रस्वस्य कस्यापि नाशः सङ्गच्छते ।
च ।)

कृच्छादीनां व्याधिग्रन्थाद्यनुसारेण व्यस्तानि वा समस्तानि वा योज्यानि ।

गुदरोगहरम् ।

शातातपीये,—देवालये शक्तत्करणाद् गुदरोगः । मासं सुरार्चनम् । गोदानद्वयम् । प्राजापत्यञ्चैकम् । तत्र निष्कृतिः । व्यस्तं समस्तं वा । सुरार्चनं सूर्यार्चनम् । विष्णूत्तोत्सर्गेऽक्ततशौचस्य भोजने सततं गुदस्त्रावः । कृच्छातिकृच्छ्रचान्द्रायणानि । व्यस्त-समस्तानि । अक्षीभ्यामिति सूक्तेन क्षीरसर्पिर्होमः । उद्यन्-यन्मृचस्य जपः ।

प्रवासरोगे ।

कृतघ्नो जायते मर्त्यः कफवान् श्वासकासवान् ।

कर्णविपाकसमुच्चये,—

चान्द्रायणत्रयं कुर्यात् पञ्चाशद्विप्रभोजनम् ।

अग्निर्नेताख्यसूक्तेन चरुणा सर्पिषा युतम् ॥

अष्टाधिकं च जुहुयादस्य रोगस्य शान्तये ।

वायुपुराणे तु तद्विष्णोरिति सूक्तेन जपो ब्राह्मणभोजनञ्च । एतद् व्यस्तं समस्तं वा । अन्यत्र च कुरुक्षेत्रादिदेशेषु महादान-ग्रहणं निषिद्धं कृष्णाजिनादिग्रहणं स्वस्थापात्रस्य (शय्यापात्रस्य)

वा प्रतिग्रहः निन्दितेभ्यो वा ग्रहणं श्वासकासहेतुः । तत्प्रायश्चित्तं
महिषीदानम् । पुरुषसूक्तजपः । सहस्रनामजपो वा । उद्यन्तु-
द्यन्तुच (चा) चर्व्याज्यहोमघाष्टोत्तरशतम् । हिरण्यदानम् । रक्तवस्त्र-
द्वयदानम् । पञ्चाशद्विप्रभोजनम् । सहस्रकलशस्नानञ्च रुद्रेण ।
तत्रापि व्यस्तं समस्तं वा । शातातपे तु पिशुनः श्वासकासी
घृतपलसहस्रं दद्यात् । पाशे,—ध्वजपाशदानम् । सुवर्णेन रौप्येण
वा पलेन पलाशेन वा ध्वजं पाशञ्च कारयेत् । मुक्ताविसक्त-
मरकतयुक्तं ध्वजं पाशञ्च । तत्र शुभस्थाने कुम्भस्थापनम् । कुम्भे
तिलद्रोणपञ्चकस्थापनम् । कुम्भस्य वस्त्रेण वेष्टनम् । गन्धपुष्पाक्षतेः
पूजनम् । तदुपरि ध्वजपाशयोः स्थापनम् । तत्पार्श्वे निष्कद्वय-
स्थापनम् । कुम्भे वरुणवायुपूजनम् । षोडशोपचारेण तस्मिन्मन्त्रा-
भ्याम् । स्वनाममन्त्रेण ध्वजपाशपूजनम् । श्रोत्रियाय कुटुम्बिने
दानम् । तत्र मन्त्रः—

नमः पाशभृते तुभ्यं नमो ध्वजधराय ते ।
जलाधिपतये तुभ्यं वायो सर्व्वजनप्रिय ॥
युवयोः प्रीतये दत्तो ध्वजपाशौ सुरार्चिती ।
श्वासकासी हरेतां मे प्रीती मर्व्वजनाग्रयो ॥

इत्युक्त्वा निष्कद्वयसहिती दद्यात् । दक्षिणा काञ्चनम् ।

क्षयरोगहराणि ।

ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात् ।

प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च ।

इति षड्विंशच्छ्रं प्रायश्चित्तम् । कदलीदानम् । बीधायनः,—
पचयुतः कदलीवृक्षः फलेन शतया फलद्वयेन त्रयेण वा सूत्रेणा-
वेष्टितः । कदलीवृक्षपूजानन्तरं ब्राह्मणत्रयभोजनम् । चाम्बकेण
तिलाज्याष्टोत्तरशतहोमः । होमकर्त्रे ब्राह्मणाय वस्त्रालङ्कार-
पूजिताय धर्मज्ञायात्मवेदिने स्वर्णकदलीदानम् । तत्र मन्त्रः,—

हिरण्यगर्भं पुरुषं परापरं जगन्मय ।

रश्मादानेन देवेश क्षयं नाशय मे प्रभो ॥

ततः पुण्याहवाचनम् । बन्धुभिः सह भोजनम् ।

शातातपः,—

राजहा राजयक्ष्मी स्यादेषा तस्यापि निष्कृतिः ।

गोभूहिरण्यमिष्टान्नजलवस्त्रप्रदानतः ॥

गुडधेनुप्रदानेन जलवस्त्रप्रदानतः ।

इत्यादिभिः क्रमेणैव यक्ष्मरोगः प्रशाम्यति ॥

आदिशब्दाद् ग्रहशान्तिर्विनायकशान्तिश्च । एते च व्याध्यनु-
सारेण व्यस्ताः समस्ता वा ।

मात्स्ये घृतधेनवः । गोमयोपलिप्तदर्भास्तत्र भूमौ चतुर्हस्त
क्षणाजिनास्तरणम् । तत्र प्राक्शौर्षधेनुकल्पनम् । एवमुदक्शौर्ष
वत्सकल्पनम् । माषचतुष्टयेन उत्तमा धेनुः । हाभ्यां मध्यमा ।

भाषेण कनिष्ठा । वत्सस्रतुर्थांशेन । ताम्रकुम्भे धेन्वाकारेण घृतं
कल्प्यम् । मुक्ताशुक्तिद्वयेन कर्णद्वयम् । मुक्ताद्वयेन चक्षुर्द्वयम् ।
शुक्लकम्बलो गलकम्बलः । सितसूत्राणि शिरास्थाने । ताम्रं
पृष्ठं ककुच्च । सितचामरेण पुच्छः । नवनीतेन स्तनी । कांस्येन
दोहः । इन्द्रनीलं चक्षुस्तारका । सुवर्णेन शृङ्गः । रौप्येण खुराः ।
कर्पूरेण पादाः । नानाफलानि दन्ताः । गन्धकरण्डको घ्राणः ।
एवमादि सर्वं वत्सस्यापि । एवं कृतौ धेनुवत्सौ गन्धपुष्पधूपदीपैः
प्रपूजयेत् ।

तत्र मन्त्रः,—

धेनुस्त्वं पृथिवीतुल्या यस्मात् केशवसन्निता ।

सर्वपापहरा नित्यं ततः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

* चतुर्मुखस्य या लक्ष्मीर्या लक्ष्मीर्धनदस्य च ।

लक्ष्मीर्या लोकपालानां सा धेनुर्वरदाऽस्तु मे ॥

इत्यामन्त्र्य दानम् । अथ दक्षिणा निष्कशतं पञ्चाशद् वा ।

अथवा पञ्च सुवर्णाः ।

* P. adds here इति पूजा । अथ धेनूनामासन्त्रयम् ।

या लक्ष्मीः सर्वदेवानां या च देवेष्वर्वास्थिता ।

धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छ त्व ॥

देहत्या या च दद्राणां शङ्करस्य प्रिया महा ।

धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु ॥

विष्णोर्वक्षसि या लक्ष्मी यां च स्वाहा विभावरोः ।

चन्द्रार्कशक्तियां नित्या धेनुरूपास्तु सा त्रिये ॥

शूलरोगे ।

याज्ञवल्करः,—

अन्नहन्ता आमयी स्यात् । आमयः शूलरोगः । अद्रोपपातक-
प्रायश्चित्तं त्रैमासिकम् । सार्धसप्तकच्छाणि ।

चिन्तामणौ,—

शूलेन मनुष्याणां हिंसकः शूली । तस्य शूलदानं प्रायश्चित्तम् ।
पलेन पलार्धेन वा सौवर्णशूलम् । राजतं वा ताम्रं वा लोहं
वा खादिरं वा । आचार्यब्राह्मणयोर्वरणम् । आचार्यस्तिल-
द्रोणोपरि तदर्धं तत्पादे वा शूलं स्थापयेत् । रक्तवस्त्रेण वेष्टयेत् ।
शैवपञ्चाक्षरेण त्र्यम्बकमन्त्रेण शूलं पूजयेत् । शूलस्य दक्षिणतः
स्थण्डिलेऽग्निस्थापनम् । अग्नेः पूर्वं नवग्रहयज्ञवत् कलश
स्थापनम् । ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्ते पुरुष एवेदमिति मन्त्रेणा-
ष्टोत्तरशतसंख्ययज्ञीयसमिद्धोमः । त्र्यम्बकमन्त्रेण तावदेवाज्य-
होमः । इत इन्द्र भयामहेत तेनो अभयं कधि । मघवंत्स्त्रिगंध
वेतन्न भजये विदिषो विमृथो जहि (?) इति मन्त्रेण तिलहोमः ।
होमान्ते कलशनिकटे 'घोषशान्तिपाठः । यस्यां शाखायां या
शान्तिः सैव पठनीया । कलशोदकेन सुरास्वामभिषिञ्चन्त्स्वित्थनेन
रीगिणोऽभिषेकः । ततो हुतवते पूजयित्वा प्राङ्मुखाय स्वय-
मुदमुखः पूर्वपापं स्मृत्वा मन्त्रेण शूलं दद्यात् । मन्त्रो यथा,—

त्वं शूल ब्रह्मणा सृष्टं त्रिपुराणां विनाशनम् ।

दैत्यानां दानवानाञ्च शङ्करस्याशुभं तथा ॥

कुक्षिस्थमथ पार्श्वस्थमथवा पृष्ठसङ्गतम् ।

शूलं विनाशय त्वं मे महादेवेन धारितम् ॥

ततो दक्षिणा ।

ततः स्नात्वा तु भुञ्जीत ब्राह्मणैः सह बन्धुभिः ।

इति सर्वशूलहरशूलदानम् ॥

अरुचिशूलहरम् ।

कर्म्मविपाकममुच्ये,—

चान्द्रायणं चातिक्लृष्टं प्राजापत्यमथापरम् ।

होमाद्यपि च कुर्वीत व्याध्यादेरनुरूपतः ॥

कर्म्मविपाकमंगहे, -

शूद्राद्यभोजनव्रात्यहिजाद्यभोजनं चार्जीर्णशूलकरं सकाञ्चन-
रूप्यपलत्रयदानं च तन्निष्कृतिः । विश्वस्तविषदानं ग्रीहशूलं
चान्द्रायणपराकं उद्यद्द्यन्निति त्र्यचो जपः । सन्ध्यात्रयेऽपामर्जन-
स्तोत्रजपश्च । तत्रैव

दातुं ब्राह्मणमाह्वय दानेन जठरे शूलम् ।

तत्र क्लृष्टातिक्लृष्टचान्द्रायणानि । तत्रैव गोगामी कटिशूली ।

क्लृष्टातिक्लृष्टसौरजपान् कुर्यात् । गां वस्त्रं काञ्चनं दद्यात्

महिरण्यष्टतः । आज्यावेक्षणमन्त्रः ।

अलक्ष्मीर्यत्र दीर्भाग्यं सर्वगात्रेष्ववस्थितम् ।

तत् सर्वं श्रमयाज्य त्वं लक्ष्मीं पुष्टिञ्च वर्धय ॥

तत्रैव सन्ध्याद्यकरणे हस्तशूलं । निष्कदादशदानं ब्राह्मण-
भोजनं सौरमन्त्रजपः हिरण्यदानम् । तत्रैव पितृर्मैथुनश्रवणे
कर्णशूलम् । कुटुम्बिने निष्कविंशतिदानं वैष्णवमन्त्रजपः
अपामार्जनस्तोत्रमन्त्रितजलपानं ब्राह्मणभोजनम् । तत्रैव नम-
परस्त्रीदर्शने अस्तमनोदये सूर्यदर्शने च नेत्रशूलम् । वर्चोदा
असि, वर्चो मे देहीति दशाक्षरमन्त्रेणाष्टोत्तरायुततिलाज्य-
होमः । प्रजापति ऋषिः अत्रिजगतीच्छन्दः अग्निदेवता । वयः
सुपर्णमिति मन्त्रेण जलेनाक्षिसेचनम् । अक्षीभ्यान्ते इति
सूक्तस्यायुतजपः ।

शातातपः,—

शूली परोपतापेन वपुषा जायते तनुः ।

अन्नदानं रुद्रजपश्च । तन्मते सर्वशूलेषु ।

कर्णविपाकसमुच्चये,—

शेषं कच्छद्वयं कुर्यात् गायत्र्यासायुतं जपम् ।

तिलहोमसहस्रान्तु जपेऽमृत्युञ्जयं तथा ॥

मृत्युञ्जयस्त्राग्वकस्तस्यायुतं जपः । व्यस्तं समस्तं वा ।

कर्णविपाकसंग्रहे तु पुण्यस्थाने वृक्षच्छायानदीपुलिनादिषु मूत्र-
पुरीषष्ठीवनादिकरणे खेदः । इदं व इति मन्त्रस्यायुतजपः ।
आपोहिष्ठेतित्र्यचन चरुणा युतसर्पिषा अयुतं होमः ।

पाण्डुरोगे ।

कर्म्मविपाके,—

देवहिजद्रव्यहारी पाण्डुरोगी । कृच्छातिकृच्छं चान्द्रायणम् ।
कुष्माण्डहोमः । स्वर्णरजतचन्द्रं वासोद्वयञ्च दद्यात् । शिरोवेदना
महितपाण्डुरोगे कृच्छातिकृच्छे चान्द्रायणं मिष्टान्नेन शतब्राह्मण-
भोजनञ्च । पाण्डुरोगहरपृथ्वीदानम् । पलत्रयेण तदर्धेन वा
पृथ्वीं सपर्वतवनसागरां कृत्वा नवरत्नाम्बितां श्वेतवाससावेष्ट्य
पलाष्टमितकांस्यपात्रे कृत्वा

एष्टेहि देवि धात्री त्वं रूप्येऽस्मिन् सम्यगाविश ।

सङ्घिता पर्वतैर्द्वीपैः सपवित्रैर्मनोहरैः ॥

इत्यावाञ्च षोडशोपचारेः पूजा । अग्निपूर्वं वेष्टिताश्वत्थादि
मृत्तिकायुतकुम्भस्थापनम् । भूमिर्भून्नेति मन्त्रेण समिद्धोमः ।
भूर्भूमिमगान्माता मातरमभ्यगादिति घृतहोमस्तिलहोमञ्च ।
होमान्ते पावमानादिमन्त्रैरभिषेकः । शान्तोवात इत्यनुवाकेन
शान्तिपाठः । अक्षीभ्यामित्यनुवाकेन रोगिणोऽङ्गमार्जनम् । ततः

धात्री धरित्री भूतानां वराहेणोद्धृता पुरा ।

रत्नगर्भा समुद्रेकवसना सर्वशोभना ॥

दानेनानेन सुप्रीता पाण्डुरोगं व्यपाङ्क्तु ।

इति मन्त्रः । ततो दक्षिणा ।

शीतोष्णज्वरगुददाह ।

वैश्यबधे गात्राणां क्लेदात् शीतोष्णज्वरौ गुददाहश्च । प्रायश्चित्तं
कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं शतविप्रभोजनं उद्यमिति वृश्चस्य जपः अयुत-
संख्यः । अन्ते पितरिति सूक्तेन चरुणा होमः । आज्यशतहोमश्च
अथवा महिषीदानम् । यथेच्छसुवर्णघटिता महिषी ।

अन्तर्वृद्धिहरनारायणदानम् ।

हयशीर्षे,—

ऊर्ध्वाधः करयोश्चक्रशङ्खौ दक्षिणयोः क्रमात् ।

वामयोश्च गदापद्मे श्रीः पुष्टिश्चास्य पार्श्वयोः ॥

*लक्ष्मीर्वीणाहस्ता पुष्टिः पद्महस्ता । व्यवहारिकनिष्काभ्यां
निष्केण वा स्वर्णेन । पञ्चगव्येन स्नाप्य कुङ्कुमोपरि स्थापनम् ।
श्वेतवस्त्रेणावेष्ट्य षोडशोपचारैः पूजा नारायणमन्त्रेण । तेनैव
समिदाज्यतिलहोमः । प्रत्येकं शतं शतं व्याहृतिभिश्च तिल-
होमः । ततो नारायणमन्त्रेण रोगी नारायणमर्चयेत् । ततः
प्राङ्मुखाय हुतवते उदङ्मुखस्य रोगिणी दानम् ।

नारायण जगन्नाथ शङ्खचक्रगदाधर ।

पूर्वजन्मनि यन्नादेर्विघ्नाद् यद् वैकृतं मम ॥

* लक्ष्मीः पद्महस्ता पुष्टिर्वीणाहस्ता इति पाठ एव लक्ष्माभ्यते । इति मं

अन्तेर्दृष्टं महारोगं दानेनानेन तोषितः ।

शङ्खचक्रगदापाणे शमयाशु जगत्पते ॥

इति मन्त्रः । ब्राह्मणभोजनं बन्धुभिः सह भोजनञ्च ।

वातरोगहराणि ।

कर्म्मविपाकसंग्रहे,—

देवब्राह्मणधनहरणात् स्वामिद्रोहाद् वातरोगी ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्री कुर्वीति चान्द्रायणमघापरम् ।

वात आदत्त मन्त्रञ्च जपेदयुतसंख्यया ।

अग्निरग्नीत्यृचं चैव जपेच्च शुद्धयादपि ॥

होमद्रव्यमान्यम् ।

कर्म्मविपाकसारे,—

गुरुप्रत्यर्थी वातरोगी ।

नामत्रयेण कुर्वीति जपहोमञ्च शान्तये ।

उन्मादे ।

कर्म्मविपाकसमुच्चये,—

परमोदनेन स्वकार्यसम्पादनमुन्मादहेतुः । तच्च कृच्छ्रं

चान्द्रायणं सारस्वतमन्त्रजपः ब्राह्मणतर्पणञ्च । यद् वागिति, देवीं
वाचमजनयन्त देवा इत्ययुतादिसंख्या ।

धनुर्वातहरम् ।

तत्रैव,—

अनिच्छन्तीमुपनतामुपभुङ्क्ते परस्त्रियम् ।
सर्व्वाङ्गवेदनायुक्तो धनुर्वातयुतो भवेत् ॥
कच्छ्रातिकच्छ्रचान्द्रायणं महिषीदानमेवच ।
उद्यन्मुद्यन् जपस्यैव शक्त्या ब्राह्मणतर्पणम् ॥
नामत्रयायुतत्रयं जपेन्नामसहस्रकम् ।
जपेत् पुरुषसूक्तञ्च तद्ग्रीगस्थोपशान्तये ॥
महिषीदानमन्त्रः श्वासकासहरे दर्शितः ।

पञ्चवातहरम् ।

तत्रैव,—

सभायां पञ्चपातीच जायते पञ्चवातवान् ।
निष्कशतमितं हेम दद्याद्दानं द्विजातये ॥
आङ्गञ्च वैष्णवं दद्यादात्मनोहितमिच्छता ।
सप्तधान्यानि दद्याच्च गोदानं तत्र कारयेत् ॥

वातहरमृगदानम् ।

वायुपुराणे,—वातव्याधियुक्तः स्तेयात् ।

बौधायनः,—

हिरण्यं कारयेत् ताम्रं घनन्तु दशभिः पलैः ।

तदर्धेन तदर्धेन शृङ्गे रूप्यमये कृते ॥

तण्डुलोपरि संस्थाप्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।

आढकत्रितयं वापि तदर्धं वा स्वशक्तितः ॥

पदेषु चतुर्षु स्थाप्यं कांस्यपात्रे चतुष्टयम् ।

वायुदेवतमन्त्रेण समिद्धोमः । चरुहोमः । एवं होमोऽष्टशत-
मष्टाविंशति र्वा प्रत्येकद्रव्यस्य । हुतवते हिरण्यदानम् । तत्रमन्त्रः

लक्ष्मीपते देदकिनन्दनेश

क्षीराब्धिशायिन् वचसामगम्य ।

गोविन्द दामोदर वातरक्तं

विनाशयाशु क्षयितारिवर्ग ॥

ततो दक्षिणादि ।

रक्तवातः ।

शातातपः,—

रक्तवस्त्रप्रबालानां हारी स्याद् रक्तवातवान् ।

चान्द्रायणद्वयं कुर्यादेतद्रोगस्य शान्तये ॥

बोधायनसु,—

सवर्णागमने वातरक्तवान् जायते नरः ।

एतद्रोगनिवृत्त्यर्थं षडङ्गं कृच्छ्रमाचरेत् ॥

'इति धनुर्वातः ।

अथ रक्तवातहराणि ।

शातातपः,—

रक्तवस्त्रप्रवालानां हारी स्याद् रक्तवातवान् ।

सवस्त्रां महिषीं दद्यात् पद्मरागसमन्विताम् ॥

वस्त्रं रक्तम् । महिषीदानमन्त्रः काशश्वासहरे उक्तः ।

वातपित्तहरम् ।

कर्णविपाकसंग्रहे,—

लशुनं गृञ्जनं तालफलं चाश्राति यो नरः ।

स वातरोगी भवति कृच्छ्रं चान्द्रायणं चरेत् ॥

वातपित्ते लक्ष्मीनारायणदानम् । मन्त्रे वातपित्तं विनाशये-

त्युहः ।

(१) अत्र "इति धनुर्वातः" इति वनाधानं न दृश्यते । वं

रक्तपित्तहरम् ।

शातातपः,—

मद्यपो रक्तपित्ती स्यात् स दद्यात् सर्पिषोघटम् ।

मधुनोऽर्धघटञ्चैव सहिरण्यं विशुद्धये ॥

अत्र मद्यपानप्रायश्चित्तं त्रैमासिकादिषड्दण्डपर्यन्तं व्याधि-
हरमभावे न कार्यम् । व्याधिनाशाय घृतघटदानम् । मधु-
घटदानञ्च । एवमन्यत् ।

अथ श्लेष्महरम् ।

शातातपः,—

त्र्युहारी श्लेष्मणः । तत्र शान्तपनं कृच्छ्रम् । तथा नित्यानु-
ष्ठानविमुखः कफरोगी । तत्र मासमेकं यावकम् । सहस्रनाम-
पाठः । नामत्रयेण चर्व्वाज्ययोरष्टोत्तरायुतहोमः ।

अपस्मारि ।

शातातपः,—

धूर्त्तोऽपस्माररोगी । ब्रह्मवूर्चत्रयं धेनुदानञ्च तत्र प्राय-
श्चित्तम् । कर्मविपाकसंग्रहे तु गुरुस्वामिद्रोहिणापस्मारः । तत्र
चान्द्रायणम् । सदसस्यति मन्त्रेण चर्व्वाज्यहोमः । ब्राह्मण-
भोजनम् । हिरण्यदानम् । व्यस्तं समस्तं वा ।

व्रणहराणि ।

शातातपः,—

जात्यन्तरस्त्रीगमने मस्तकव्रणम् । प्राजापत्येन शुद्धिः ।
नासिकाव्रणे प्राजापत्यचतुष्टयम् ।

कर्म्मविपाकसंग्रहे,—

कर्म्मकालेऽश्वकुक्कुटखरादिदर्शने नासिकाव्रणम् । तत उदयवृ-
द्धन्नितितृचेनाज्यायुतहोमः । चरोय । श्रीसूक्तजपः । शिव-
संकल्पेन मन्त्रयित्वा दूर्वां तस्य शिरसि बध्नीयात् ।

शातातपः,—

खदारत्यागे हृदयव्रणम् । तत्र प्राजापत्यम् । कर्म्मविपाक-
समुच्चये,—

आत्मघाते वक्षसि व्रणम् । तत्र गोदानद्वयम् । पञ्चागद-
विप्रभोजनम् ।

शातातपः,—

पितृष्वस्रभिगमने दक्षिणोष्ठे व्रणम् । तत्राज्यदानम् । तथा
मातृष्वस्रभिगमने दक्षिणाङ्गे व्रणम् । तत्र दासीदानं तामलङ्कृत्य ।

एवं दासी मया तुभ्यं स्त्रीवत् सम्प्रतिपादिता ।

सदा कर्म्मकरी भोग्या यथेष्टं भोगमश्रुताम् ॥

तथा फलचौर्येणाङ्गुलीव्रणम् । तत्र नानाफलायुतदानम् ।
तथा हीनस्त्रीगमने चरणव्रणम् । तत्र प्राजापत्यम् । भगव्रणे
कर्म्मविपाकसमुच्चये मृते भर्त्तरि व्यभिचारेण योनिव्रणम् । तत्र

नीलवर्णहृषदानम् । मधुसर्पिस्तिलदानञ्च । भगन्दरे वाराहे
उत्कोचेन धर्मनिर्णयात् भगन्दरः । पाप्मे आचार्यभार्यागमने
भगन्दरः । हृद्गौतमः—तत्र ग्रहवेद्यां ग्रहपूजां कृत्वा ग्रहहोमं
कृत्वा सौवर्णे राजते ताम्रे वा पात्रे गव्यघृतपूरिते माणिक्य-
पद्मरागहीरकवैदूर्यगोमेदमरकतपुष्परागमौक्तिकहरितरत्नानि नव
कृत्वा दद्यान्मन्त्रेण

आदित्यादियहाः सर्वे नवरत्नप्रदानतः ।

विनाशयन्तु मे हृष्टाः क्षिप्रमेव भगन्दरम् ॥

शातातपः,—

स्वगोत्रस्त्रीगमने भगन्दरः । तत्र मेघीदानम् । तत्राग्नि-
माण्डोक्तमेघीदाननितिकर्तव्यतान्वये मानाभावात् स्वरूपमेघीदान-
मात्रं कर्तव्यम् । पूयव्रणे,—लोभादिना धर्मनिशयान्यथाचरणे
पूयव्रणम् । तप्तकृच्छ्रं तिलप्रस्थदानम् । चरुघृततिलैरष्टोत्तर-
शतहोमो व्याहृतिभिः । सहस्रं वा । ब्राह्मणभोजनञ्च । नाडी-
व्रणे,—परेषां व्रणभेदेन नाडीव्रणम् । तत्र चान्द्रायणमतिकृच्छ्रं
चातिचान्द्रायणम् । अन्ते रौद्रेणाष्टोत्तरशताज्यहोमः । कुष्माण्ड-
होमः । सौम्यरुद्रजपः । यत्किञ्चेदमित्यस्यायुतजपः । एतद्
व्यस्तं समस्तं वा ।

कर्मविपाकसमुच्चये,—

शुक्लं वञ्चयित्वाध्ययने अभिषेकभक्षणे वा गण्डमाला । तत्र
कृच्छ्रचयं चान्द्रायणं पुरुषसूक्ताष्टोत्तरशतजपः । अर्चाभ्यामिति
मार्जनञ्च ब्राह्मणभोजनञ्च ।

कर्णविपाकसमुच्चये,—

अनिर्दयाया गोः क्षीरं पीत्वा स्फोटकवान् भवेत् ।

उपवासत्रयं कृत्वा भोजयेद् विंशतिर्द्विजान् ॥

तथा,—

भर्तारं हित्वा जारालिङ्गने स्ननस्फोटः । तत्र गोपञ्चक-
दानम् । लवणहरिद्राधान्यदानम् । उमामहेश्वरपूजा । द्वादश-
निष्कदानम् । तामग्निवर्णामितिसूक्तजपः ।

शिरोरोगः ।

शातातपः,—

‘शिषहरणे शिरोरोगः । तत्रोपोष्य शिषशतफलदानम् ।

नारदः,—

ब्रह्मचारिणो भिक्षपात्रभोजने एकाङ्गे शिरोरोगः । तत्रा-
क्षीभ्यामितिसूक्तशतजपः । चरुष्टतहोमस्तेनैव । शातातपः,—

श्वमार्जारादिस्पृष्टस्य भक्षणे मुखे पूतिगन्धः । तत्र गोमूत्र-
पानम् । विप्रत्रयभोजनञ्च । कर्णविपाकसंग्रहे तु कृच्छ्रातिकृच्छ्री
चान्द्रायणं कुम्भाण्डहोमः गायत्रयुतजपः । हिरण्यदानं ब्रीहि-
दानञ्च ।

शातातपः,—

भामानहरणे चैव दन्तपीडा । तत्र हेमनिष्कद्वयनिर्मिताम्ब-
द्वयदानम् ।

तथा,—

शूकरबधे दन्तुरः । तद्विशुद्धार्थं घृतकुम्भदानम् ।

तथा,—

सुरापः श्यावदन्तः । प्राजापत्याष्टकं चरेत् । शर्करां तु सप्त
दद्यात् । महारुद्रं जपेत् । दशांशं तिलहोमः । वारुणमन्त्रे-
रभिषेकः ।

तथा,—

परोद्दिगकरातिनिष्ठुरोक्तिः । हास्यकरणातिक्रूरोक्तिः । गर्हभ-
स्वरत्वञ्च । तत्र मुक्ताकाञ्चनयोर्दानम् ।

तथा,—

मूको भ्रातृबधात् । तत्र चातिचान्द्रायणत्रयम् । सुवर्णपल-
युतपुस्तकदानम् । पुस्तकदानमन्त्रः,—

सरस्वति जगन्मातः शब्दब्रह्माधिदेवते ।

दुष्कर्मकारिणं पापं रक्ष मां परमेश्वरि ॥

कर्म्मविपाकसङ्ग्रहे,—

वेदधर्मशास्त्रमूल्यपूर्वकाध्यापने जिज्ञास्फालनमस्फुटवाक्य-
त्वम् । जिज्ञाव्रणञ्च । कृच्छ्रातिकृच्छ्री चान्द्रायणं कार्यम् ।
तामग्निवर्णामिति सूक्तस्यायुतजपः । विप्रेभ्यो हिरण्यदानम् ।
ब्राह्मणभोजनञ्च ।

वायुपुराणे,—

वाग्विरोधं गुरोः कृत्वा वाचा गह्वदवान् भवेत् ।

तत्र सरस्वतीदानम् । सरस्वती दक्षिणे वराक्षसूत्रहस्ता
वामेऽभयपुस्तककरा हंसवाहना । पलतदर्शितचतुर्थीशकल्पिता ।
शुद्धरौप्येणासनं कृत्वा तदुपरि शक्त्या सुवर्णपद्मं दत्वा तत्र
सरस्वतीं स्थाप्य मुक्तामालाश्वेतवस्त्रश्वेतगन्धमास्थैः पूजा यद्-
वागिति ऋग्वेदेन कार्या । तेनैव शालिपयसाऽष्टशत-
होमः । समिदाज्यतिलानां प्रत्येकमष्टशतम् । एवं प्रथमदिने
कृत्वा आचार्यब्रह्मयजमानानामुपवासेन रात्रिनयनम् । प्रातः
सरस्वतीपूजा । हुतवते ब्राह्मणाय दानम् । मन्त्रः—

या वक्त्रं ब्रह्मणो देवी या सा वागीश्वरी परा ।

ब्रह्मविष्णुशिवैश्वर्यैः पूजिता सर्ववन्दिता ॥

तुष्टा भवतु दानेन दत्तेनानेन वाक् परा ।

वाग्विरोधं गुरोः कृत्वा यन्मे गह्वदभाषणम् ।

तत्सर्वं क्षपय क्षिप्रं ब्राह्मि त्वं लोकपावनी ॥

शातातपः,—

'विद्यापुस्तकहारी एङ्मूकः । महाभारतपुस्तकं दद्यात् ।

कर्म्मविपाकसंग्रहे,—

लवणहरणे घ्राणरोगः । उद्युक्तुद्युक्तुचस्थाष्टोत्तरायुतजपः ।

अनेनैव चरुष्टतहोमः । रक्तवस्त्रत्रयदानम् । काञ्चनदानम् ।
गोत्रयदानम् । सूर्यपूजा च ।

शातातपः,—

कुटुम्बवधे वक्त्रनाशः । निष्कदानम् ।

तथा,—

घृतचौरो नेत्ररोगी । घृतधेनुं दद्यात् ।

कर्णविपाकसमुच्चये,—

परदृष्टिरोधे भिषक्मिथ्याचरणे कामात् परस्त्रीदर्शने
नेत्ररोगः । चान्द्रायणं पराकः । पञ्चाशद्विप्रभोजनम् । वयः
सुपर्णेति चरुणा घृतेनाष्टोत्तरसहस्रहोमः । वर्चोदा असि,
वर्चो मे धेहीति मन्त्रजपः । आज्यदानं काञ्चनदानम् । एतद्रोग-
शान्तये पापनाशाय प्रायश्चित्तं कल्पम् ।

अन्धत्वहरम् ।

शातातपः,—

मातृहा अन्धः । तत्र पलचतुष्टयकृतताम्रपात्रे स्वर्ण-
निष्ककृतवासुदेवप्रतिमां यदुवंशकृतां संस्थाप्य तदग्रे स्वर्ण-
पलमितनौकां रौप्यपलमितनौकादण्डं संस्थाप्य विष्णुं सम्यग्य
दद्यात् । मन्त्रः—

वासुदेव जगद्वन्द्य सर्वभूताग्रये स्थित ।

पातकार्णवमग्नं मां तारयाश्रिततारक ॥

‘अर्थिभ्योऽपि किञ्चिद् दद्यात् ।

पाप्मे,—

पराक्षिरोधे अक्षिपीडा । तत्र गरुडदानम् । स्वर्णपलेन
गरुडः । पक्षौ राजतौ रत्नबद्धौ । माणिक्याभ्यामक्षिद्वयम् ।
पादयोः स्वर्णवलयं रत्नान्वितम् । कण्ठे स्वर्णभूषणम् । नासायां
वेदूर्यमौक्तिकान्वितभूषणम् । नानाविधवस्त्रैरलङ्करणम् । विष्णु-
प्रतिमायाः शालग्रामस्य वा अग्रे स्थापनम् । ब्राह्मणस्य वस्त्रा-
दिभिः पूजा । सुपर्णोऽसि गरुत्मानित्यादिभिर्गरुडप्रकाशनेः
पूजा अन्ते समिदाज्येन तिलैश्चरुणा च प्रत्येकं शतं जुहुयात् ।
ततः स्वस्तिवाचनान्ते प्राङ्मुखाय पूजितायोदङ्मुखस्य दातुर्दानम् ।
तत्र मन्त्रः,—

देवदेव जगन्नाथ लक्ष्मीप्रियपरायण ।

वाहनस्य प्रदानेन हर कर्णं विपाकजम् ॥

अक्षिरोगं जगन्नाथ नारायण जगन्नाथ ।

पुष्पं वा पटलं वापि अतिरक्तमथापि वा ।

रक्तं वाप्यथ रक्ताक्षं तथार्चुदमथापि वा ॥

स्नात्वा स्वस्ति वाच्य विप्रभोजनं स्वयञ्च ।

कर्णविपाकसंग्रहे,—

मातापितृगुरुनिन्दाश्रवणे कर्णे रक्तस्त्रावः । पूयःस्त्रावो वा ।
तत्र कृच्छ्रचतुष्टयं हिरण्यदानम् रक्तवस्त्रदानं विप्रभोजनं सौर-
मन्त्रजपः तेन होमः । एतद्व्यस्तं समस्तं वा ।

कामिकर्णेन पञ्च नीलवृषा देयाः । शातातपः,—विश्वस्त-
घाती बधिरः । अतिचान्द्रायणं कृत्वा अन्ते स्वर्णपल्युक्तं पुस्तकं
दद्यात् ।

सरस्वति जगन्मातः शब्दब्रह्माधिदैवते ।

दुष्कर्मकारिणं पापं रक्ष मां शरणागतम् ॥

कर्णकुञ्जः शय्यां दद्यात् ।

विविधरोगे ।

ब्रह्माण्डे,—

कण्ठरोगोऽभक्ष्यभक्षणात् । अत्र कृच्छ्रत्रयं धेनुसैका कम्बल-
दानम् । तत्र मन्त्रः ।

उर्णाच्छादनं लोकानां शीतवातभयापहः ।

मर्जदुःखभयादस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

विकृतस्वरः कृच्छ्रमेकं कर्पूरफलं दद्यात् । चीरहारी स्विन्न-
पाणिः । कुङ्कुमफलत्रयं दद्यात् ।

शातातपः,—

‘अयोनी गमनाद् भुजस्तम्भः । रुद्रेण शम्भोः पूजा । सहस्र-
कलसन्धानम् । चान्द्रायणम् । तप्तकच्छच्च ।

उदक्त्वां वीक्ष्यान्नभोजी कृमिलोदरी । सप्तरात्रं गोमूत्र
यावकाहारः स्यात् ।

शातातपः,—

हृदयकृमिले भीष्मपञ्चकव्रतम् ।

उदरगुल्म इक्षुविकारहरणात् । तत्र गुडधेनुदानम् ।

गुरुप्रत्यर्थी वातगुल्मवान् । मासं पयोव्रतम् ।

सुष्ठामि त्वेति प्रत्यृचं चरुमर्पिर्हीमः अयुतसंख्यः । वात
आ वातु मेषजमिति सूक्तस्य जपः । अन्नदानम् ।

अन्त्यजागमने गुल्मी । तत्र बौधायनः,—सुवर्णरजतताम्रार्क
मूलकाष्ठान्यतमेन विनायकः । पुष्करः । स्वर्णेन चक्षुर्दयम् ।
‘देवद्रव्यजातोयेनासुः । नागयज्ञोपवीती स्वर्णेन । चन्दनागुरु-
पुष्पाद्यैः पूजा । विनायकमन्त्रेणाज्येनाष्टगतहोमः । ततो
दक्षिणाभिमुखाय विप्राय दानम् । मन्त्रः,—

विनायक गणेशान सर्वदेवनमस्कृत ।

पार्व्वतीनन्दन मम गुल्ममाशु विनाशय ॥

शातातपः,—

गर्भपातने यकृत्-प्लीह जलोदराः । तत्र जलधेनुदानम् । स्वर्ण-
रौप्यताम्राणां प्रत्येकस्य पलदानम् ।

(१) १'. क्षत्रिययोनी ।

(२) आसुनिर्भाषवस्तुनः सम्यक् प्रतिपद्ये असमर्पः । सं ।

कर्त्तव्यविपाकसङ्ग्रहे,—

अयुतत्रयं श्रीसूक्तजपः । प्रत्यृचं चरुघृतहोमः ।

उदरव्याधी ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रचान्द्रायणानि । शिवस्य सहस्रकलशस्नानम् ।
उद्यन्मुद्यन्वित्युचस्यायुतजपः । अन्ते पितरिति सूक्तेन घृतेन सहस्र-
होमः । चरुणा च । हिरण्यमधुघृतदानं जलोदरे । मासत्रयं
पयोव्रतम् । 'इणस्य सहस्रकलशस्नानम् । शतविप्रभोजनञ्च ।

नित्ययागाननुष्ठानं मन्दाग्निः । तत्र प्राजापत्यत्रयम् । शत-
विप्रभोजनञ्च ।

अश्वहस्ताऽजीर्णी । उपवासत्रयम् । प्राजापत्यं वा । अग्नि-
रग्नीत्युचाष्टसहस्रं मधुहोमः । तावदेव घृतहोमः ।

मूत्रव्याधी ।

पराशरः,—

प्रज्ञाहीनोऽतिकृच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्यात् मूत्रकृच्छ्रे ।

शातातपः,—

गुरुतल्पगो मूत्रकृच्छ्री । गुरुतल्पप्रायश्चित्ताहं पादं वा
कुर्यात् ।

तथा,—

पशुयोनिगमनामूत्रक्षल्ली । तिलपात्रत्रयं दद्यात् । षोडश-
पलमितताम्रपात्रे तिलपूर्णं द्विरण्यं दत्वा दानम् । दक्षिणा
काञ्चनञ्च ।

मातुः सपत्नीगमने जायते अश्वरी । तत्र त्रैमासिकं प्रायश्चित्तं
मधुधेनुदानम् । मधुधेनुदानं घृतधेनुवत् । बहुमूत्रत्वे गुडधेनुः ।
कर्णविपाकसमुच्चये,—

सोदरागमने बहुमूत्रम् । पराकट्यं त्रिंशद् वा ब्राह्मणभोज-
नम् । अन्ते सूक्तेनाष्टोत्तरसहस्रहोमः । घृतेन चक्षुषा च ।
जपो वा । सहस्रनामजपो गायत्रीजपो वा ।

प्रमेहे ।

तथा प्रमेहे,—

चाण्डालीगमनात् सर्व्वप्रमेहः । यवमध्यचान्द्रायणमेकं
पिपीलिकामध्यचान्द्रायणत्रयम् । इदमाप इति द्वाभ्यामुदुत्तम-
मित्येकया च घृतहोमः । जपञ्च ।

शूलमेहः ।

सान्तपनमहासान्तपनातिसान्तपनानि ।

वातप्रमेहः । मधुमेहः । लिङ्गव्याधिश्च ।

सवर्णागमने । अत्र चान्द्रायणत्रयम् ।

मातृगामी मधुमेही । भगिनीगामी इक्षुमेही । षड्द्व्यं
पञ्चाब्दं त्र्यब्दश्च क्रमात् प्रायश्चित्तम् । सर्व्वे च सौरमन्त्रेण जप-
होमौ वा ।

शातातपः,—

मातृगमने लिङ्गनाशः । भूभागे लिप्ते उत्तरत्र नवग्रहयज्ञोक्तो-
पकरणं कुम्भं संस्थाप्य तच्च कृष्णवस्त्रच्छत्रं कृष्णमालालङ्कृतं कृत्वा
तदुपरि कांस्यपात्रं स्थापयेत् । सुवर्णनिष्कनिर्मिता धनदमूर्त्तिः
वराभयहस्ता नरवाहना तत्र स्थाप्या । निष्कविंशतिमितसुवर्णेन
लिङ्गहानिप्रतिमा कार्या । द्वयोः कुम्भस्यकांस्यपात्रे स्थापनम् ।
पुरुषसूक्तेन धनदपूजा । लिङ्गहानिप्रतिमायै नम इति रोग-
प्रतिमापूजा । तस्मिन्नेव दिने अथर्व्ववेदपारायणारम्भः । याव-
द्दिनेरथर्व्ववेदसमाप्तिस्तावद्दिनानि प्रतिमाहयपूजा । 'पारायणे तु
अनेन दानेन निष्कामः स्थामिति रोगप्रतिमादानम् । धनददाने
मन्त्रः,—

निधीनामधिपो देवः शङ्करस्य प्रियः सखा ।

सौम्याशाधिपतिः श्रीमान् मम पापं व्यपोहतु ॥

द्वयोराचार्याय पारायणकर्त्तुं दानम् ।

दुष्टवादात् षण्डः । रौप्यपलत्रयं पुष्यफलत्रययुतं दद्यात् ।

कर्म्मविपाकसङ्ग्रहे,—

दोषं विना भृत्यादिहस्तच्छेदने तृषणव्याधिः । अग्निदग्ध
इव भवति सन्नणश्च । तत्र महारुद्रजपः । अतिरुद्रजपो वा ।
यतिचान्द्रायणं गोत्रयदानं वा ।

पादरोगे ।

शातातपः,—

हरिणे निहते खञ्जः । शृगाले निहते स्तब्धपादः । स्वर्ण-
निष्केणाश्वं कृत्वा अश्विनं मन्त्रेण सम्पूज्य दद्यात् ।

कर्म्मविपाकसङ्ग्रहे,—

अश्वबधे वक्रपादः । निष्कत्रयं दद्यात् । सर्व्वपादरोगेष्वश्व-
दानं वा ।

कर्म्मविपाकसङ्ग्रहे,—

स्वगोत्रस्त्रीगमने स्त्रीपदम् । योन्यामसृक्स्त्रावः । तत्र
चान्द्रायणं मासं पयोव्रतञ्च ।

चर्मरोगे ।

पतितसंसर्गे वल्लीकाकारव्याधिः । तत्र—

गोमूत्रयावकाहारो मासाष्टैन विशुद्ध्यति ।

सहिरण्यं दृतं दद्यात् । वस्त्रीके कमी वस्त्रीकप्रतिमादानम् ।
त्वग्दोषे चान्द्रायणत्रयमीषधदानञ्च । गुरुतल्पगो दुश्कर्मा ।
गुरुतल्पप्रायश्चित्तं पादोनं कुर्यात् ।

बोधायनः,—

ब्राह्मणाङ्गपीडया दद्रुरोगः । तन्नोमामहेश्वरदानम् ।
सुवर्णेन तद्वर्णेन पादेन वा उमामहेश्वररूपम् । ईशसुतुर्भुजः ।
त्रिनेत्रः । अक्षमाला शूलञ्च दक्षहस्तयोः । वामकर एको देवी-
पृष्ठगतः अपरो वरदः । उमा वामोत्सङ्गता द्विभुजा शिवपृष्ठ-
गतैकहस्ता । रूप्यमयो वृषः घण्टामालावृतः । वृषोपरि द्वयो-
रुपस्थानम् ।

सर्वेश्वराय विष्णवे शूलहस्ताय धीमहि ।

तन्नोरुद्रः प्रचोदयात् ॥

इति रुद्रगायत्र्या पूजा । त्र्यम्बकेण समिधां हुमायेति (?)
वृत्तस्य रुद्रगायत्र्या तिलानां प्रत्येकं शतं शतं होमः ।

ब्रह्मोद्वासनान्ते पूजा । होमकर्त्ते आचार्याय प्रतिमादानं
मन्त्रेण ।

कैलासवासिन् भगवन्नुमया सहितः परः ।

त्रिनेत्र हर मे दद्रुरोगमाशु विनाशय ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं भोजनम् ।

शातातपः,—

गोदद्या 'गुतकी । प्राजापत्यशतं कृत्वा भूमिं दत्त्वा भारतं
शृणुयात् ।

लोहहारी वर्व्वराङ्गः । उपोष्य लोहशतपलं दद्यात् । तैल-
चीर्येण कण्डूयनः । उपोष्य तैलघटइयं दद्यात् । वस्त्रहारी
शीर्षाङ्गः । निष्कइयं हेम दद्यात् वस्त्रयुग्मञ्च ।^१ दद्रुमण्डले
दोहधेनुः पलषष्टिमिता सप्तधान्ययुता देया ।

शातातपः,—

विश्वस्तभार्यागमने गजचर्मता । तत्र षड्भ्यं प्रायश्चित्तम् ।
मयूरबधेन कृष्णमण्डलः । निष्कद्वयमितस्त्र्यंमयूरं दद्यात् ।

कर्णविपाकसमुच्चये,—

अमेध्यप्रदाता विषमव्याधिवान् ।

मासं पयोव्रतं कुर्यादन्ते दद्यात् पयस्विनीम् ।

दुर्गन्धत्वं कन्याहरणात् । पद्मलक्षणेन श्राम्यति ।

शातातपः,—

मधुचौरो वस्तिगन्धिः । मधुधेनुं दद्यात् ।

कामलरोगे ।

वृषगौतमः,—

कामली भक्तचौरः । यथाशक्ति सुवर्णेन गरुडः । पक्षयो-

(१) वर्व्वराङ्गकोषवनेव पाठः ।

(२) P. Adds होनच ।

मौक्तिकद्वयं नासायां मौक्तिकं राजतमुत्तरीयं तिलद्रोणोपरि
संस्थाप्य श्वेतवस्त्रेण वेष्टनीयः । तत्राचार्यस्तिलद्रोणस्यं गरुडं
सम्पूज्य तिलद्रोणस्य वायव्यां दिशि तीर्थोदकपूरितं पञ्चरत्न-
पञ्चपल्लवाग्धस्थानादिपञ्चमृत्तिकागोरोचनायुतं सितवस्त्रवेष्टितं
कुम्भं स्थापयित्वा गरुडादाग्नेय्यां स्थण्डिलेऽग्निमुपसमाधाय पलाश-
समिधामष्टशतं घृताष्टशतं गरुडगायत्र्या हुत्वा व्याहृतिभि-
स्तिलाष्टशतं हुत्वा स्विष्टकृदादिशेषं समापयेत् । आपोहिष्ठा
चूचेन हिरण्यवर्णा चूचेन स्वादिष्ठयेति सूक्तेन पवमानः सुवर्जन
इत्यनुवाकेन रोगिणं कलशेन स्नापयेत् । स्नातः शुक्लमास्थानु-
लेपनो रोगी उदङ्मुखः प्राङ्मुखयाचार्याय मन्त्रेण दद्यात् ।

श्रीकृष्ण परमानन्द जगतः परिपालक ।
पूर्वजन्मनि यत्पापं मुक्तस्थैर्यं मया कृतम् ॥
तेन प्राप्तन्तु वैरूप्यं यन्मया अतिदुःसहम् ।
कामलोत्थमिदं देव तव वाहनदानतः ॥
विनाशयाशु मे कृष्ण जगतः पालकोऽग्रिमि ।
एवं गरुडदानन्तु कृत्वा मर्त्यः सुखी भवेत् ॥

कुष्ठरोगे ।

यातातपः,—

ब्रह्महा शुक्लकुष्ठी । तत्र प्रायश्चित्तं षड्वार्षिकम् । रोग-
प्रायश्चित्तम् । पञ्चरत्नपञ्चपल्लवपञ्चमृत्तिकासर्वौषधिसितवस्त्रा-

श्वत्थादिपञ्चवृक्षकषाययुक्ताश्चत्वारः कलशाः प्रतिदिशं स्थाप्याः ।
 मध्ये पञ्चमः कलशः । मध्यकलशे राजतमष्टदलं पद्मम् ।
 तदुपरि स्वर्णपलाहेन तदर्धेन वा चतुर्भुजो वासुदेवः ।
 आचार्यः पुरुषसूक्तेन वासुदेवं पूजयेत् । यजमानाश्चत्वारो
 ब्राह्मणाश्चतुर्षु कुम्भेषु वेदपारायणं कुर्यात् । पूर्वे ऋग्वेदो ।
 दक्षिणे यजुर्वित् । पश्चिमे सामगः । उत्तरे अथर्वी । द्वादशदिनै-
 र्वेदसमाप्तिः । प्रतिदिनं वासुदेवपूजा त्रिकालम् । प्रथमदिने
 कुण्डपूर्वे ग्रहवेद्यां ग्रहपूजा । प्रतिदिनं यावता वेदभागं समा-
 प्रीति तद्दशांशेन होमः । व्याहृतिभिर्घृततिलैर्यवैर्वा । ततो भद्रा-
 सनोपविष्टस्य यजमानस्य पञ्चभिः कलशैः सहस्त्राक्षं शतधारं
 सुरास्वामभिषिञ्चन्वित्याद्यैरभिषिञ्चेयुः । ततो यथाशक्ति गोभू-
 हेमतिलदानम् । आचार्याय स्वर्णप्रतिमादानं मन्त्रेण ।

आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुद्गणाः ।

प्रीताः सर्वे व्यपोहन्तु मम पापं सुदारुणम् ॥

अन्येभ्योऽपि दक्षिणा ।

तत्रैव कुष्ठहरप्रदानम् । गोबधेन कुष्ठम् । पूर्वोक्तरीत्या
 कलशं रक्तचन्दनभक्तपुष्पयुक्तं दक्षिणे न्यसेत् । तदुपरि ताम्रमय-
 तिलपात्रम् । तदुपरि दक्षिणहस्तधृतदण्डो वामहस्तधृतपाशः
 महिषारूढः स्वर्णनिष्केण यमः । पुरुषसूक्तेनास्य पूजा । कुम्भ-
 वामे सामवेदपारायणं कथित् कुर्यात् । कुण्डे प्रतिदिनं व्याहृ-
 तिभिर्दशांशेन तिलहोमः । वेदपारायणसमाप्तौ कुम्भोदकेन
 पावमान्या स्वादिष्टयेत्याद्याभिषेकः ।

यमी महिषमारुढो दण्डपाणिर्भयावहः ।

दक्षिणाशापतिर्देवो मम पापं व्यपोहतु ॥

इत्यनेन दत्त्वा मासं गोभक्तिः ।

शिवगीतायाम्,—

जन्तुबधे कुष्ठम् । तत्र सान्तपनम् । इदं सुद्रकुष्ठे ।

वायुपुराणे तु,—

त्रिभिर्द्वाभ्यां वा एकेन वा रजतपलेन वृषः । हेमशृङ्गः ।
हेमखुरः । सुवर्णस्य पलैस्त्रिभिर्द्वाभ्यामेकेन वा हृषोपरि उमा-
महेश्वरप्रतिमा । अष्टपलमितकांस्यपात्रे तस्य स्थापनम् । श्वेत-
वस्त्रपुष्पैरभ्यर्थ्य गृह्योक्तविधानेनाज्यभागान्तं कृत्वा शिवमन्त्रेण
समिञ्चर्वाज्यतिलहोमः । प्रत्येकमष्टोत्तरशतसंख्यः । उदङ्मुख्याया-
चार्याय मन्त्रेण दद्यात् ।

अष्टमूर्त्तेरधिष्ठानं कृपया वृषभध्वज ।

श्वेतमोदुम्बरं सर्व्वमथवा श्वित्रमेव वा ॥

त्वग्दोषजनितं यस्मैन्मण्डनाय यथाहर ।

सर्व्वकर्मविपाकोत्थं पार्व्वतीनाथ सर्व्वशः ॥

कुष्ठहा भव सर्व्वेण रक्ष मां पार्व्वतीपते ।

शातातपः,—

दीक्षितस्त्रीगमने रक्तकुष्ठी । प्राजापत्यचतुष्टयं कुर्यात् ।
भगिनीगमने पीतकुष्ठम् । पूर्व्वतः कलशः पूर्व्ववत् । पीतवस्त्रं
पीतमाश्वं कलशे । तदुपरि यथाशक्तिज्ञतर्हेमपात्रे स्वर्णनिष्क-
षट्कृतः शक्रो वज्रहस्तो गजारुढः । तथा कुष्ठरोगप्रतिमा

कुञ्जः शूलयन्त्रोपवीतवान् वृद्धस्त्रिनेत्रः किङ्किणीयुतः दशसुवर्णेन
कार्यः । पुरुषसूक्तेनेन्द्रपूजनम् । कुष्ठप्रतिमायै नम इति रोग-
प्रतिमापूजनम् । कुम्भसमीपे ऋग्वेदस्य पारायणम् । यावद्
वेदपारायणं द्वयोः पूजा । प्रतिदिनं वेदपारायणं दशांशेन
व्याहृतिभिस्त्रिलहोमो यवहोमो वा । वेदपारायणसमाप्तौ
प्रतिमाद्वयदानम् । अनेन रोगप्रतिमादानेन निष्ठापः स्यामिति
रोगप्रतिमादानम् ।

देवानामधिपो देवो वज्री वज्रनिकेतनः ।

शतयज्ञः सहस्राक्षो मम पापं व्यपोहतु ॥

अनेन शक्रदानम् । एवं रक्तकुष्ठेऽपि । कुम्भे रक्तवस्त्रमाख्यं
विशेषः ।

गुल्मकुष्ठे,—

भ्रातृभार्यागमने गुल्मकुष्ठः ।^१ वैदुर्यमणिद्वयं दद्यात् ।
रूप्यहारी श्वेतकुष्ठी । प्राजापत्यद्वयं कृत्वा रूप्यपलद्वयं दद्यात् ।

ताम्रचौर उदुम्बरकुष्ठी । प्राजापत्यद्वयं कृत्वा ताम्रशतपल-
द्वयं दद्यात् ।

(१) P. Adds स्ववन्धुगमने कृष्णकुष्ठः तत्र त्रैवार्षिकम् । पितृपत्नीगमने
कटिकुष्ठगमनं तत्र त्रैवार्षिकम् । मातुलानीगमने नेत्रकुष्ठं तत्रापि त्रैवार्षिकं
कृष्णाजिनदानञ्च । कृष्णाजिनदानविधिर्लोख्यते । ताम्रलङ्करणे श्वेतकुष्ठम् ।

अपुष्पवतीत्वहरम् ।

क्षुत्पिपासातुरा नारी भर्तारमवमन्य या ।

मिष्टान्नं स्वयमश्नाति न सा पुष्पवती भवेत् ॥

तन्निवृत्तये स्त्रीपुंमिधुनानि पञ्चाशत् भोजयेत् । तेभ्यः
सीभाग्याष्टकदानम् । इक्षवः । कर्पूरम् । हरिद्रा । धान्यकम् ।
आमिश्चादिगोक्षीरविकाराः । कुसुमम् । कुङ्कुमम् । लवण-
चाष्टमम् । हरिद्रास्थाने निक्षेपो वा जोरकम् । प्रतिबन्धका-
धिक्ये आहृत्तिरस्य कर्मणः । बन्ध्यात्वहरसुवर्णधेनुदानम् ।

वायुपुराणे,—

सुवर्णपलेन गौस्तत्पादेन वत्सः । खुरा रूप्येण । पुष्पे
सुक्ता । गले घण्टा । गुणवन्तं ब्राह्मणं कृत्वा तेन धेनुवत्सयोः
पूजा । सोमो धेनुमितिमन्त्रेण चन्दनागुरुकर्पूरगन्धमाख्यवस्त्र-
प्रभृतिषोडशोपचारैः पायसनैवेद्यैः कारयेत् । मोदकपूपलवण
गुड़जीरकाणि सर्पे सन्धृत्य धेन्वये स्थापयेत् । तादृशमेव सर्पघट्कं
ब्राह्मणस्त्रीषु दद्यात् । ततः समिदाज्यचक्रभिः शतं शतं सोमो-
धेनुमितिमन्त्रेण होमः । ततो होमकर्त्तुं प्राङ्मुखाय स्वयमुदङ्मुखो
मन्त्रेण धेनुं दद्यात् ।

धेनुर्याङ्गिरसां सत्रे प्रतिष्ठा सुरभेय या ।

दुहिता या तथा भानोरग्नेश्च वरुणस्य च ॥

याश्च गावः प्रवर्त्तन्ते वनेषूपवनेषु च ।

प्राणभृतां मम स्याद् वा पुत्रपौत्रप्रदा भृशम् ।

अविच्छेदमविच्छेदमविच्छेदश्च सन्ततम् ॥

इति दत्त्वाष्टोत्तरशतविप्रभोजनम् ।

गर्भस्त्रावे ।

कुलजबधे गर्भस्त्रावः ।

वायुपुराणे,—

पलेनाह्नेन तदह्नेन वा हेन्नीपवीतम् । तन्मि तेन रौप्येणोत्तरी-
यम् । ग्रन्थिप्रदेशे मौक्तिकमभ्रश्च । हयोर्गायत्र्या पञ्चगव्येन
क्षालनम् । ताम्रपात्रे दधिद्रोणं दत्त्वा तदुपरि घृतं दत्त्वा
यज्ञोपवीतमुत्तरीयञ्च तत्र स्थाप्यम् । गायत्रैव हयोः पूजा ।
गायत्र्या मधुघृतमिश्रितिलैरष्टशतहोमः । हुतवते दानं मन्त्रेण ।

'उपवीतं परिमितं ब्रह्मणा विष्टृतं पुरा ।

भवनोकांश्च दानेन गर्भं सन्धारयेद्ब्रह्मम् ॥

दक्षिणां दत्त्वा अगुब्रज्य क्षमापणम् ।

योनिस्त्रावे ।

कर्णविपाकसमुच्चये,—

मासोपवासिनी यदि व्यभिचरति तदा स्त्रवद्वयोनिशोणिता
भवति । तत्र मासोपवासं मासं पयोव्रतं प्रायश्चित्तञ्च ।

स्तन्यसावे ।

स्त्री दुग्धचोरा स्तन्यक्षरणरोगिणी । सा क्षीरान्नमधुमण्डकेन
ब्राह्मणत्रयं भोजयेत् । ब्राह्मणोच्छिष्टपादोदकमनुलिम्पेत
स्तनेन । भूतेभ्यः पक्षेभ्यः सुरामांसमधुघृतपिष्टकानि गन्धपुष्पै-
र्बलिः ।

अर्वुदरोगे ।

शातातपः,—

वैश्यहन्ता रक्तार्वुदो । चत्वारि प्राजापत्यानि कृत्वा सप्त-
धान्यानि दद्यात् ।

प्रदरे ।

गुरुभिः शास्त्रनिर्णये संह्यायां प्रदररोगः । तत्र चान्द्रायणं
कच्छम् । तद्विशोरित्ययुतजपः । दधिघृतमण्डकेर्विप्रत्रयं भोज-
यित्वा तत्पादोदकेन प्रदरमार्जनम् ।

पाप्मे,—

तथा पशुबधेऽसृक्प्रदरः ।

गौतमः,—

लोहितां धेनुं स्वर्णशृङ्गीं रूप्यसूरां रक्तवस्त्रपल्लतदङ्घ्रितत्पाद-
मितहेमयुतां ब्राह्मणाय अग्निवर्णाथ मन्त्रेण दद्यात् ।

गावो मे हृदये सन्तु पार्श्वतः पृष्ठतोऽपि वा ।
देवानां त्वं हि सुरभिः क्षपयाच्छग्वरं मम ॥

मेदोवृद्धौ ।

शातातपः,—

दधिचौरो मेदोवृद्धिमान् । स दधिधेनुं दद्यात् ।

मृतभार्य्यत्वे ।

ज्येष्ठेऽनूढे स्वयं विवाहं चेत्करोति मृतभार्य्यः ।

सप्राजापत्यमैन्दवचयं च कुर्यात् । तामग्निवर्णामित्वनया-
र्चाज्येनाष्टोत्तरायुतहोमः । चरुणा च तावन्तम् । ब्राह्मणचय-
भोजनम् ।

शातातपे तु,—

मित्रभार्य्यागामी मृतभार्य्यः । ब्राह्मणोद्वाहेन शुच्यति ।

मृतवत्सत्वे ।

बालघाती च पुरुषो मृतवत्सः प्रजायते ।

ब्राह्मणोद्वाहनश्चैव कर्त्तव्यं तेन शुच्यति ॥

श्वणं हरिवंशस्य कर्त्तव्यञ्च यथाविधि ।

महारुद्रजपश्चैव कारयेत्तु यथाविधि ॥

शुश्रूषाश्च दशंशेन दुर्व्यामाज्यपरिभुताम् ।

एकादश स्वर्णनिष्काः प्रदातव्या च दक्षिणा ॥

एकादश पशून्सैव दद्याद् वित्तानुसारतः ॥

पशुरत्र गौः ।

अन्येभ्योऽपि यथाशक्त्या द्विजेभ्यो दक्षिणां दिशेत् ।

स्नापयेद् दम्पती पञ्चात्मन्त्रैर्वरुणदैवतैः ।

आचार्य्याय प्रदेयानि वस्त्रालङ्करणानि च ॥

ब्राह्मणोद्गाहनमेका निष्कृतिः । हरिवंशश्रवणं द्वितीया ।

तत्र स्वर्णशृङ्गी गौर्दक्षिणा शक्त्या । वाऽन्यत्र महारुद्रजपस्तृतीया ।

पयस्विनीधेनुदानं वा प्रायश्चित्तमिति क्वचित् पाठः । समस्तं

वा प्रायश्चित्तं व्यस्तं वा ।

विविधविपाकः ।

कर्मविपाकसमुच्चये,—

निषिद्धद्रव्यप्रतिग्रहनिषिद्धयोनिगमनब्राह्मणस्वहरणशस्त्रजीवि-
काभिः सर्व्वाङ्गवेदना । तत्र कच्छातिक्कच्छचान्द्रायणानि ।
गोभूहिरण्यवासोदानम् । तद्विष्णोरिति त्रृचस्यायुतत्रयजपः ।

प्रौतिभङ्गकरणात् अप्रतिष्ठः । शमीवरमश्वत्थमभिषिञ्चेत् ।
तस्मात्कारोपितमश्वत्थं शम्या सह विवाहयेत् । शुभदिने अश्वत्थं
शमीश्च वस्त्रादिभिर्भूषयित्वा व्याहृतिभिस्तलहोमं कृत्वा ब्राह्म-

णान् भोजयित्वा दक्षिणां दद्यात् । तत्र विनायकं व्याहृतिभिः
संस्थापयेत् ।

पुण्डरीकरोगे ।

शातातपः,—

कांस्थहारी पुण्डरीकरोगवान् । उपोष्य कांस्थपलशतं
दद्यात् ।

कुब्जो मूषिकहन्ता स्यात् । सप्तधान्यं सकाञ्चनं दद्यात् ।

सर्वकार्येष्वसिद्धार्थो गजघाती भवेन्नरः ।

स गणनाथस्य प्रासादं कारयेत् । गणानान्त्वेतिमन्त्रं लज्जं
जपेत् । रक्तकरवीरपुष्पैर्दशांशेन होमः ।

दारिद्र्याहरधनदमूर्त्तिदानम् । वायुपुराणे,—

दानविघ्नकारी दारिद्र्यः । स्वर्णपलेन अर्हेन चतुर्थांशेन वा
कुवेरमूर्त्तिः । द्विबाहुर्गदाहस्ता नरवाहना शङ्खपद्मनिधि-
पार्श्वस्था । तण्डुलद्रोणचतुष्टयं हयमेकं वा तदुपरि मूर्त्तिः स्थापनम् ।
श्वेतगन्धमाल्यैः पूजा । समिदाज्यतिलैराम्नेय्यां होमः । राजा-
धिराजायेति मन्त्रः । व्याहृतिभिस्त्रिलहोमः । ततो होमं
कृतवते प्रतिमादानं मन्त्रेण ।

उत्तराश्रापते देव कुवेर नरवाहन ।

शङ्खपद्मनिधीनां त्वं पतिः श्रीकृष्णबल्लभः ॥

प्रदानेन यथाप्राप्तं दारिद्र्यं मम दुःखदम् ।

तत्सर्वं मम दानेन पापमाशु विनाशय ॥

कर्म्मविपाकसमुच्चये,—

ऋणं दत्त्वा अधिकवृद्धिग्रहणे अन्येषां भयोत्पादने पाषा-
णादिप्रहारे च दारिद्र्यं देशान्तरवासः महाक्लेशी हृदरोगी उदा-
वर्त्ती च । तत्र कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं चान्द्रायणम् । प्राज्यचरुभ्यां
होमां व्याहृतिभिः । यत्किञ्चेदमिदं सूक्तं अजितां वा जपेत् ।

अथ ब्रह्मराक्षसत्वहरम् ।

कर्म्मविपाकसमुच्चये, —

अन्यायवृत्तिनृपतिसेवनात् विप्रहिंसनात् महादानसमा-
दानात् गुरुभार्याभिमर्दनात् दंष्ट्रिभ्यश्च मरणात् गुरुब्राह्मण-
निर्दयात् वेदवाङ्मस्य शास्त्रस्य पठनात् कर्म्मसेवनात् ।

विषोद्वन्धनशस्त्राद्यैः परस्त्रीगमनात् तथा ।

श्रुताध्ययनसम्पन्नश्चोत्रियब्राह्मणस्य तु ॥

उदासीनः सभामध्ये कृत्वा भङ्गं सुदारुणम् ।

परीक्षासमये प्राप्ते कृत्वा भङ्गं सुदारुणम् ॥

वेदाध्ययनसम्भूतफलदानाविशेषतः ।

देवब्राह्मणराक्षस्य स्वर्णापहरणात् तथा ।

अरण्ये निर्जले देशे जायते ब्रह्मराक्षसः ॥

ब्रह्मराक्षसत्वं पिशाचत्वस्याप्युपलक्षणम् । श्रुताध्ययनयुक्त

एतन्निमित्तवांशेद् ब्रह्मराक्षसः । श्रुताध्ययनरहित एतन्निमित्त-
वांशेत् पिशाचः । अत्र—

पुत्रादिभिर्गयाश्चाहजपहोमादिभिस्तथा ।

ब्रह्मस्वार्पणतस्तस्य वेदं वा नित्यशो जपन् ॥

देवतातीर्थ * * * कन्यादानेन चैव हि ।

ब्रह्मराक्षसपेशाचान्मुच्यते मनुरब्रवीत् ॥

जपो वेदपारायणं होमो लक्षहोमादि । ब्रह्मस्वार्पणं पिता
यस्मात् कृतं तद्द्रव्यस्य पुत्रेण तस्मै समर्पणम् । पुरुषसूक्तादि-
नित्यजपः । पुत्रादिभिरेवमादिकरणाद्ब्रह्मराक्षसपेशाचान्मुक्ति-
रित्यर्थः ।

इत्यग्निचिद्-वाजपेयिनरसिंहविरचिते नित्याचारप्रदीपे

द्वितीयभागकृत्ये जपरूपवेदाभ्यासप्रसङ्गेन

रोगनिवर्हणानि ।

अथाध्यापनरूपः पञ्चमो वेदाभ्यासोऽभिधीयते ।

तत्र दक्षः,—

तद्दानञ्चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ।

तत्र पुत्राध्यापनं नित्यं तथाच श्रुतिः । तथा तस्य पुत्रमनु-
शिष्टं लोकमाहुः तस्मादेनमनुशासति ।

याज्ञवल्काः,—

कृतज्ञोऽद्रोही मेधावी शुचिः कल्याणसूचकः ।

अध्याप्याः साधुशक्तास्तस्वार्थदा धर्म्मतस्त्वमे ॥

कृतज्ञ उपकारज्ञाता । अद्रोही प्रसिद्धः । शुचिः पातकादि-
रहितः । कल्याणसूचकः शुभलक्षणयुक्तः । साधुधर्म्मिकः । शक्तो
वेदाक्षरग्रहणधारणे । आप्तो हितैषी । स्वः स्वकीयो ज्ञात्यादिः ।
तथा वित्तदः स्वेच्छया न तु पणपूर्व्वकम् ।

मनुः,—

आचार्यपुत्रः शुश्रूषु ज्ञानदो धार्म्मिकः शुचिः ।

'आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुः स्वोऽध्याप्या दश धर्म्मतः ॥

ज्ञानदो विद्यान्तरदाता ।

विद्यादानेन सुमतिर्ब्रह्मलोके महीयते ।

विद्यादानात् परं दानं त्रैलोक्येऽपि न विद्यते ॥

येन दत्तेन चाप्नोति शिवं परमकारणम् ।

यावच्च पातकं तेन कृतं जन्मशतैरपि ॥

तत्सर्व्वं नश्यते तत्र विद्यादानेन देहिनाम् ।

पराध्ययनतः क्लेशं पुरुषम् यदश्रुते ॥

तपस्तत्परमं तस्य ब्रह्मलोकप्रदं स्मृतम् ।

यमः,—

संवत्सरोषिते शिष्ये गुरुर्ज्ञानमनुं दिशन् ।

हरते दुष्कृतं तस्य शिष्यस्य वसतो गुरुम् ॥

(१) Mss. read—

शक्तोऽर्थदाता स्वः साधुः अध्याप्या दश धर्म्मतः ।

मनुः,—

आचार्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः ।

'आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुः स्वोऽध्याप्या दश धर्मतः ॥

विष्णुः,—

नापरीक्षितं याजयेन्नाध्यापयेन्नोपनयेत् ।

'विद्या ब्राह्मणमेत्याह श्रेवधिस्तोऽस्मि रक्ष माम् ।

असूयकाय मां मा दा स्तथा स्यां वीर्यवत्तमा ॥

श्रेवधिर्निधिः । अत्र यद्यपि ।

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चैव षट् कर्माण्ययजन्मनः ॥

षष्ठान्तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।

याजनाध्यापने चैव विशुद्धाश्च प्रतिग्रहः ॥

इत्यध्यापनस्य जीविकात्वमुक्तं तेनास्य धर्मजनकत्वे माना-
भावः । तथा शुश्रूषा (?) [-षया] विद्यान्तरप्राप्तिप्रत्युपकारादि-
कामनया क्रियमाणस्य धर्मजनकत्वे मानाभावः । तथापि सर्व्वथा

(१) Mss. read —

शक्तोऽर्थादाता स्वः साधुरध्याप्या दश धर्मतः ।

पाठोऽस्मिन् इयं न सङ्गच्छत इत्ययं परित्यक्तः । सं

(२) P Adds —आपस्तम्बः,—जात्याचारसंशये धर्मार्थमागतमग्निस्तुपसमा-
धाव जातिमाचारं पृच्छेत् । साधुतां चेत् प्रतिजानीते शास्त्रं प्रतिपाद्यते
अग्न्युपसमाधानं संशयार्थं वसः,—नाष्टः कस्यचित् ब्रूयात् । न चान्धादेन
पृच्छतः । जानन्नपि हि मेधावी जडवक्त्रोक्तमाचरेत् ॥ मनुः,—विद्ययाैव सर्व्वं कामं
कर्त्तव्यं ब्रह्मवादिना । आपद्यपि हि कष्टाभाति ।

दृष्टफलाभिसम्मानमन्तरेण परोपकारबुद्ध्या क्रियमाणस्याध्यापनस्य
ब्रह्मलोकादिसफलार्थत्वं बोध्यम् । अत्र शिष्टाः,—

गृह्णीत योऽननुज्ञातः परस्मात् पठतो द्विजः ।
ब्रह्मस्तेयेन संयुक्तः स याति नरकं ध्रुवम् ॥
यश्च श्रुत्वान्यतः शास्त्रं संस्कारं प्राप्य वा शुभम् ।
अन्यस्य जनयेत् कीर्त्तिं गुरोः स ब्रह्महा भवेत् ॥
एकमप्यक्षरं यस्य श्रुतस्योपकरोति यत् ।
पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यददत्त्वा सुकृती भवेत् ॥
कपिलानां सहस्रेण सम्यग्दत्तेन यत्फलम् ।
तत्फलं सकलं लेभे धर्मशास्त्रप्रदायकः ॥
यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च मीमांसतेऽध्वरम् ।
सामस्वरविधिज्ञश्च पंक्तिपावनपावनः ॥

तथा,—

व्रीष्टाङ्गुरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वती ।

नरकादुद्धरन्धेताः

इत्यादिवाक्यबलाद् विद्यान्तरदानमपि तत्फलार्थं काम्य-
मित्यध्यापनान्तर्गतमेव ।

बृहस्पतिः,—

एवं दण्डादिकैर्युक्तेः संस्कृत्य तनयं पिता ।

वेदमध्यापयेत् यन्नाच्छास्त्रं मन्वादिकं तथा ॥

मनुः,—

भार्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।
प्राप्तापराधास्ताद्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायान्निचिद्वाजपेयिनरसिंहविरचिते
नित्याचारप्रदीपे द्वितीयभागकृत्यम् ।

अथ तृतीयभागकृत्यम् ।

तत्र दत्तः,—

तृतीये चैव भागे तु पोष्यवर्गार्थसाधनम् ।
माता पिता गुरुर्भार्या प्रजा दीनः समाश्रितः ॥
अभ्यागतोऽतिथिश्चान्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः ।
ज्ञातिबन्धुजनः क्षीणस्तथाऽनाथः समाश्रितः ॥
अन्येऽपि धनयुक्तस्य पोष्यवर्ग उदाहृतः ।
ज्ञानविद्वाश्च दातव्यमन्यथा नरकं व्रजेत् ॥
भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं धर्मसाधनम् ।
नरकं पीडने तस्य तस्माद् यत्नेन सम्भरेत् ॥
स जीवति पुमानेको बहुभि र्योऽनुजीव्यते ।
जीवन्तोऽपि मृतास्त्वन्ये पुरुषाः सोदराभराः ॥

अर्थसाधनं धनार्जनं । दीनः समाश्रितः न तु सम्यक्
आश्रितोऽपि । अभ्यागतः सम्बन्धी यामान्तरादागतः । ज्ञातिः
पितृबन्धुः । बन्धुर्महबन्धुः । जन आत्मजनः । अनाथः पित्रादि-
पोषकरहितः । तत्र मात्राद्यन्यानां कष्टायामप्यापदि गर्हित-

नाप्युपायेन पोषणीयत्वम् । आत्मादीनां सम्भवे नातिगर्हिते-
नोपार्जनेन पोषणम् ।

गुरुन् भृत्याद्योज्जिहीर्षन् चिन्थन् देवतातिथीन् ।

सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयात् न तु तृप्येत्स्वयं ततः ॥

इति मनुवचनात् न तु तृप्येत् प्राणयात्रामात्रं कुर्यादेव ।

तथा,—

श्रीमन्तं ज्ञातिमासाद्य यो ज्ञातिरवसीदति ।

सीदता यत्कृतं पापं तेन पापेन लिप्यते ॥

इति मार्कण्डेयपुराणाच्च ।

ज्ञातिसमानत्वान्मातृवन्वादीनामपि सम्भवे पोषत्वमवगम्यते ।

अतएव गुर्वादीनामपि प्रकारान्तरेण हस्ति-सम्भवे न पोषवर्गत्वम् ।

गुरुषु त्वभ्यतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन् ।

आत्मनो 'हस्ति-सिद्धार्थं गृह्णीयात् साधुतः सदा ॥

इति । विना वा तैर्गृहे वसन्निति तेषां प्रकारान्तरेण हस्ति-
सिद्धादितिभावः ।

वामनपुराणे,—

ततश्च कुर्यान्निजजातिधर्मं

देशानुशिष्टं कुलधर्ममग्रम् ।

स्वगोत्रधर्मं न हि सन्त्यजेत्

निजजातिधर्मं ब्राह्मणस्य याजनादीत्येवम् । देशानुशिष्टं

(१) उद्धृतजनौः—हस्तिनन्विष्टम् । Prof. Jolly's edition. अ० ४ ।

यस्मिन् देशे य उपायः शक्यत्वेन विधिविषयस्तं कुर्यात् । कुल-
धर्मं वक्ष्यमाणशालीनयायावरत्वादिरूपम् । तस्यावश्यकत्वाय
स्वगोत्रेत्यादि ।

विष्णुपुराणे,—

यज्ञसंस्था इविःसंस्थाः सोमसंस्थाश्च संस्थिताः ।

धने यस्मान्मनुष्याणां यतेतातो धनार्जने ॥

महाभारते,—

अर्थेन च विहीनस्य पुरुषस्याल्पमेधसः ।

उच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्व्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥

दुर्भिच्चादेव दुर्भिच्चं क्लेशात् क्लेशं भयाद्भयम् ।

गृहेभ्यः प्रसृता यान्ति दरिद्राः पापकारिणः ॥

तथा,—

धर्मोणार्थः समाहार्यो धर्मलब्धं त्रिसाधनम् ।

कर्त्तव्यं धर्मपरमं मानवेन प्रयत्नतः ॥

एकेनांशेन धर्मस्तु कर्त्तव्यो भूतिमिच्छता ।

एकेनांशेन कामश्च एकमंशं विवर्द्धयेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

पादेन तस्य पारित्यं कुर्यात्तच्छयमात्मवान् ।

अर्धेन चात्मभरणं नित्यं नैमित्तिकं तथा ॥

पादं चार्द्धार्द्धमर्द्धस्य मूलभूतं विवर्द्धयेत् ।

इति । पादमित्यस्य विवरणमर्द्धार्द्धमर्द्धस्येति । तच्चार्द्धेन

वृत्त्यन्तरासम्भवमालोक्य कुशीदवृत्त्यभिप्रायं वैश्याभिप्रायं वा ।

नारदः,—

धनमूलाः क्रियाः सर्वा 'यत्नस्तस्यार्जने मतः ।

रक्षणं वर्धनं भोग इति तस्य विधिः क्रमात् ॥

'यथैतत् त्रिविधं ज्ञेयं शुद्धं शबलमेव च ।

कृष्णञ्च तस्य 'विज्ञेयो विभागः सप्तधा पुनः ॥

श्रुतश्रीर्थतपःकन्याश्रित्याज्यान्वयागतम् ।

धनं सप्तविधं 'शुद्धमुदयोऽप्यस्य तद्विधः ॥

कुसौदकविवाणिल्यशुल्कशिल्पानुवृत्तिभिः ।

कृतोपकारादाप्तञ्च शबलं समुदाहृतम् ॥

'पार्श्विकयूतचौरार्त्तिप्रतिरूपकसाहसैः ।

व्याजिनोपार्जितं यच्च तत्कृष्णं समुदाहृतम् ॥

श्रुतेनाध्यापनेन । श्रीर्थेण विजयादिना । कन्यालब्धं कन्यया सह श्वशुरगृहलब्धम् । श्रित्यागतं गुरुदक्षिणया । याज्यागतं दक्षिणात्वेनागतम् । अन्वयागतं दायलब्धम् । उदयः फलञ्च तद्विधः शुक्लः । अनुवृत्तिः सेवा । पार्श्विकं उत्कोचादिलब्धम् ।

(१) उद्धृतनारदश्रुतौः—यत्नस्तस्याधने मतः । Prof. Jolly's edition.

प्रकरणं कथादानं नाम प्रथमं व्यवहारपदं श्लो० ४३ ।

(२) ,, तत् पुनस्त्रिविधं • do श्लो० ४४ ।

(३) ,, विज्ञेयः प्रभेदः do श्लो० ४५ ।

(४) ,, शुक्लसंयोगकस्य तद्विधः do श्लो० ४६ ।

(५) ,, उत्कोचयूतदौत्तार्त्तिप्रति •

• लब्धं हि तदुदाहृतम् । do श्लो० ४७ ।

आर्त्तिः पीडा । प्रतिकूपं द्रव्याभ्यासः । साहसं पीतयात्रादि ।
व्याजो द्रव्यमिन्त्रीकरणम् ।

तथा पुनर्नारदः,—

'तत्पुनर्द्वादशविधं प्रतिवर्णेतया श्रुतम् ।
साधारणं स्यात् त्रिविधं विशेषं नवधा विदुः ॥
क्रमागतं प्रीतिदायः प्राप्तञ्च सह भार्यया ।
अविशेषेण वर्णानां सर्वेषां त्रिविधं धनम् ॥
वैशेषिकं धनं विद्याद् ब्राह्मणस्य त्रिलक्षणम् ।
प्रतिग्रहेण यज्ञत्वं याज्यतः शिष्यतस्तथा ॥
त्रिविधं क्षत्रियस्यापि प्राहुर्वैशेषिकं धनम् ।
युद्धोपलब्धं काराञ्च दण्डाञ्च व्यवहारतः ॥
वैशेषिकं धनं ज्ञेयं वैश्यस्यापि त्रिलक्षणम् ।
कृषिगोरक्षवाणिज्यैः शुद्रस्यापि त्वनुग्रहात् ॥

(१) उद्धृतनारदश्रुतौः—

तत् • प्रतिवर्णान्त्रयात् श्रुतम् ।
साधारणं • शेषं नवविधं विदुः ॥ ५०
क्रमागतं • । • त्रिविधं शुभम् ॥ ५१
• धनं ज्ञेयं ब्रह्मणस्य शुभं त्रिधा ।
• स्यापि शुभं वैशेषिकं • ।
काराद् युद्धोपलब्धञ्च दण्डाञ्च व्यवहारतः ॥ ५२
• स्यापि त्रिधा शुभम् ।
• वाणिज्यैः शुद्रस्यैषाननुग्रहात् ॥ ५३

Prof. Jolly's edition. अन्धादानं नाम प्रथमं व्यवहारम्

कारः प्रजाभ्यः करः । व्यवहारतो दण्डतः । शूद्रस्यानु-
ग्रहात् शुश्रूषाकृतात् ।

विष्णुः,—

अथ गृह्याश्रमिणस्त्रिविधोऽर्थो भवति । शुक्तः शबलोऽसितश्च ।
शुक्तेनार्थेन यदोर्द्ध्वदेहिकं करोति तेनास्य देवत्वमासादयति ।
यच्छबलेन तस्मानुत्थम् । यत्कृष्णेन तत् तिर्य्यक्त्वम् । खट्वस्थु-
पार्जितं सर्व्वेषां शुक्तम् । अन्नन्तरहृत्स्थुपार्जितं कृष्णम् ।

क्रमागतं प्रीतिदायः प्राप्तश्च सहभार्य्या ।

अविशेषेण सर्व्वेषां धनं शुक्तमुदाहृतम् ॥

सम्पद्यापदि वा यस्य या वृत्तिर्विहिता तत्तत्तत् शुक्तम् । तेन
कर्म्मकरणे देवत्वम् । यदविहितमप्रतिषिद्धं सामान्येनानुज्ञातं
तत्तत्तत् शबलम् । यदत्यन्तविगर्हितं विषयपि निषिद्धं तत्कृष्णम् ।
तेन तिर्य्यक्त्वमिति विभागः । एतदेव सात्त्विकं राजसं तामसं
चेत्याख्यायन्ते । यद्यपि धनार्जननियमो न क्रत्वर्थः पुरुषार्थ
एवेति चतुर्थं साधितं तथापि वचनबलात् फलतारतम्यमिति
उपायान्तरेणार्जने क्रतुवैगुण्याभावः । तथा उपायाः ।

तत्र विष्णुनारदौ,—

क्रमागतं प्रीतिदायः प्राप्तश्च सहभार्य्या ।

अविशेषेण वर्णानां

इत्यनेन सर्व्वेषां शुद्धधनत्वेन कथितवन्तो । तेन प्रीतिदायेन

(१) उद्धृतविष्णुनारदौः—अन्नन्तरहृत्स्थुपार्जितं च कृष्णं । ८ । Prof. Jolly's
edition. ५८ प्रकरणम् ।

विवाहकाले श्वशुरदत्तेन पित्रपितामहादिक्रमागतधनेन वा धन-
वतो न तृतीयभागे धनार्जनार्थमाह ।

तथाच मनुः,—

‘नेहेत वा प्रसङ्गेन न विरुद्धेन कर्मणा ।

न कल्पमानेष्वर्थेषु नार्त्त्यामपि यतस्ततः ॥

प्रसङ्गेन गीतवाद्यादिना । कल्पमानेष्वर्थेषु पित्रादिक्रमा-
गतविवाहादिलब्धेषु । तस्य पित्रादिधनेनैव यावत् स्वकर्त्तव्य-
दृष्टादृष्टार्थकर्मनिर्वाहात् । पाकसंस्थादिवाजपेयपौण्डरीकगो-
सवादिमहायज्ञान्तकर्मणामपि बहुतरधनसाध्यानां पित्रादि-
क्रमागततावन्नवतः कर्त्तुं सौकर्यात् । एवं

वृत्त्यर्थादधिकं गृह्णन् नरो भवति किल्बिषो ।

इति बहुतरधनस्वीकारदोषस्य दायादिष्वसम्भवः । तस्य
प्रतिग्रहादिविषयत्वात् ।

तथाच व्यासः,—

प्रतिग्रहवच्च न स्यात् वृत्त्यर्थं तं समाचरेत् ।

स्थित्यर्थादधिकं गृह्णन् ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ॥

इति । किञ्च

विद्वांसु ब्राह्मणो ‘लब्धा पूर्वोपनिहितं निधिम् ।

अशेषतोऽप्याददीत सर्व्वस्याधिपतिर्हि सः ॥

(१) उद्धृतमनौः—नेहेतार्थान् प्रसङ्गेन • । Prof. Jolly's edition. अ० ८
श्लो० १५ ।

(२) उद्धृतमनौः—इहा • । Prof. Jolly's edition अ० ८ । श्लो० १० ।

इति मनुवचनेन निधियहणे दोषाभावात् तन्नवतो महा-
यज्ञाद्यनुष्ठानम् । एवं तपसा जपहोमादिना यज्ञव्यं । तथा
यजुर्विधानादौ सुवर्णपात्रशतमुत्पाद्यत इत्यादिश्रवणात् तन्नव-
धनवतो बहुधनसाध्यकस्मानुष्ठानम् । एवं सति

धर्मार्थं यस्य वित्तेहा तस्यानीहा गरीयसी ।

प्रक्षालनादि पङ्क्तस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ॥

इत्येतन्महाभारतवचनम् । तन्निन्दितमहादानादिप्रतिग्रहादि-
परमेव । प्रक्षालनादि पङ्क्तस्येति वाक्यशेषात् दायाद्यादिधने
पङ्क्ताभावात् ।

यस्य त्रैवार्षिकं 'द्रव्यं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये ।

अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥

इत्यादिना मनुवचनेन त्रैवार्षिकाधिकास्तत्त्वस्य दायाद्यादि-
धनवत्तयैव विवक्षितत्वात् ।

यत्तु ब्रह्मवैवर्ते,—

मातापितृगुरोरर्थं विवाहार्थञ्च धर्मतः ।

अध्वरार्थञ्च विदुषा यज्ञीतव्यं धनं सदा ॥

इति तन्निमित्तसोमयागार्थं मन्त्रप्रतिग्रहाभ्यनुज्ञातं मातापितृदि-
नित्यपोष्यमाहचर्त्तुम् ।

ननु च गृहस्थमात्राधिकारिकत्वान्नहाकृतविधीनां पुनश्च
घातकधर्मत्वेन पाकसंस्थाहविःसंस्थामोमसंस्थामहायज्ञस्वरूप-

पञ्चविधक्रतूनां देवलप्रभृतिभिः स्मरणात् तेषाञ्च धनं विना
 अग्रश्यानुष्ठानत्वेन महादानादिप्रभृतिग्रहेणापि धनार्जनं क्रतु-
 विधिभिरेव प्रयुज्यते । यद्यपि धनार्जनं क्रत्वङ्गं नचाधानवद्
 विध्यन्तरासिद्धमुपजीव्यते । यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य 'तस्मिन्पार्थ-
 लक्षणेति । स्वतः प्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् । किन्तु उपायान्तर-
 परिसंस्थारूपेण प्राप्यते । तदुक्तं भाष्यकृता द्रव्यवत्ता तु न
 केनचिद्विधिना कर्तुमिति । तथापि द्रव्यं विनाऽसिद्धता क्रतुना
 द्रव्यमाक्षिप्यते द्रव्येण तु तदुपार्जनाक्षिप्यत इत्येवमपि
 प्रतिग्रहादिकविध्यपेक्षितत्वात् कर्त्तव्यमेव । अतएव षष्ठे त्रयाणां
 द्रव्यसम्पन्नः कर्मणो द्रव्यसिद्धित्वादिति पूर्वपक्षं कृत्वा
 अनित्यत्वात् नैव स्यादिति निर्धनोऽप्यर्जयित्वा अधिक्रियेत-
 त्युक्तमिति चेन्नैवम् । यद्यपि क्रतुविधिभिर्द्रव्यमाक्षिप्यते द्रव्येण
 तु नार्जनोपाय आक्षेपं शक्यते । उपायं विनापि दायादिधन-
 सञ्चयेनानैकान्तिकत्वात् । यत्तु षष्ठे—निर्धनोऽप्यर्जयित्वा अधि-
 कारी इति तत्र नायमर्थः क्रत्वर्थमर्जनं कर्त्तव्यमिति । किन्तु
 निर्धनस्य पुरुषस्य धनमभिलषितमेव तेन तदुपाये तस्य प्रयत्नः
 सिद्ध एव । स यदि धनं लभ्यते तदा क्रतुकरणे शक्तत्वादधि-
 क्रियत एवेति । तत्रैतत् स्यात् जीवनार्थं धनसत्त्वेऽपि क्रतुपर्याप्तं
 धनाभावे जीवनार्थं धनेच्छा किन्तु क्रत्वर्थमेवेति फलतः क्रत्वर्थमेव
 धनार्जनमिति । नैवं न जीवनमात्रपर्याप्तधनवन्तं प्रत्याह

त्यक्तम्(?)विधिरस्य करोति किंस्वविशेषफलार्थिनं कर्त्तृशक्तिमन्तं
तेन जीवनार्थोपात्तधनेनैव निराकाङ्क्षत्वात् क्रतुविधिर्न स्वयं
धनार्जनं प्रयुङ्क्ते । पुरुषस्तु यदि जीवनार्थधनस्यास्पत्वेन बहुधन-
साध्यक्रतावपर्याप्तत्वेन क्रतुसिद्धिमेवोद्दिश्य प्रतिषिद्धोपायेन
धनमर्जयति तदा तदपि धनं क्रतुना गृह्यत एव । धनं क्रत्वङ्गं
नोपायः । जीवनार्थमपि धनं जीवनार्थत्वेन क्रत्वङ्गं किन्तु
व्रीहित्वादिरूपेण क्रतुमुद्दिश्यार्जितमपि व्रीह्यादिकं व्रीह्यादिक-
मेव । यथा क्रतुफलमुद्दिश्य क्रियमाणमप्याधानं न तु क्रतुविधिना
प्रयुज्यते । तत्र स्वविधिसिद्धवदिहापि द्रव्यस्वरूपस्य पुरुषाभि-
लक्षितत्वमेव तदुपाये प्रवर्त्तकम् । अयन्तु विशेषः द्रव्यस्याभि-
लक्षितत्वं कदाचिज्जीवनोपायत्वेन कदाचिच्च क्रत्वादिकलाकाङ्क्षा ।
तदुपायप्रवृत्तिश्च लोकतः । आहवनीयादीनामपेक्षितत्वञ्च क्रतु-
फलहारकमेव तदुपायस्याधाने शास्त्रत एव प्रवृत्तिः । न चैतावता
क्रतुविधिभिराहवनीयोपायग्रहणं द्रव्योपायग्रहणं वा माना-
भावात् । पुरुषस्य धनार्जने उपायविशेषनियमात् तदतिक्रमे
यथाशास्त्रं प्रायश्चित्तम् । यत्तु मनुवचनम्,—

सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥

इति । तत्र दायः पित्रादिक्रमागतम् । लाभो निध्यादिलाभः ।
क्रयः प्रसिद्धः । जयः क्षत्रियस्य । ब्राह्मणस्यापदि युद्धाद् विना (?) ।
प्रयोगः कुसीदप्रवृत्तिः । कर्मयोगः कृषिवाणिज्यादि वैश्यस्य ।
ब्राह्मणस्याप्यापदि । सत्प्रतिग्रहः द्विजातिभ्यः प्रशस्तेभ्यः ।

इत्यादि यद्वर्गहेतुत्वमर्जनस्योक्तं नैतावतापि क्रतुविधिप्रयुक्तत्वं
किन्तु पुरुषस्य शुद्धधनेन कर्मकरणे देवत्वमित्यादिकमेव वचनात्
कल्पयते । केवलं यो लोभेन गर्हितमहादानादिप्रतिग्रहं करोति
लोभेन भ्रमेण वा तत्त्यागपूर्वकं प्रायश्चित्तमकृत्वा पश्चात् तापेन
तेन महायज्ञं करोति तस्य क्रतुफलं स्यादेव । धनस्य राजसत्त्वा-
दिना फलं मध्यमम् । प्रतिग्रहदोषस्तु स्यादेव । धर्माकाङ्क्षया
तत्करणमनुचितम् । निन्दितः प्रतिग्रहः कृतः । कदाचिच्च
दैवमानुषविघ्नेन धर्मो नानुष्ठितः तदा महाननर्थः स्यात् ।

हारीतः,—

पतितदुष्कृतेभ्यः प्रतिगृहीतमस्वर्ग्यमयङ्गीयं न च तेन
पुष्ट्यार्थानाप्नोति । इति वचनात् पतितादिचाण्डालादिप्रति-
गृहीतेन धनेन यज्ञादिकरणे फलाभावः । तस्माद् गृहिभिस्तत्र
कर्त्तव्यम् । तत्सिद्धं दायाद्यादिधनासत्वेनार्जनार्थं तृतीयभागे
यत्नः ।

तथाच मनुः,—

नेहेतार्यान् प्रसङ्गेन न विरुद्धेन कर्मणा ।

न कल्पमानेष्वर्थेषु नार्त्यामपि यतस्ततः ॥

अर्थेषु कल्पमानेषु जातेषु धनार्थं नेहेतित्यर्थः । यस्य तन्नास्ति
समाप्तं वा तस्य शास्त्रोक्ता वृत्तयः ।

तत्र मनुः,—

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चैव षट् कर्माण्ययजन्मनः ॥

षष्ठान्तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।

याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥

विशुद्धोऽत्र यदीयप्रतिग्रहे न विशेषतः प्रायश्चित्तमाप्नातम् ।

च शब्दाद् देशकालद्रव्यस्वरूपनिबन्धनदोषाभावरूपविशुद्धत्वं प्रति-
ग्रहविशेषणम् ।

याज्ञवल्करः,—

इज्याध्ययनदानानि वैश्यस्य क्षत्रियस्य च ।

प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे याजनाध्यापने तथा ॥

गीतमः,—

द्विजातीनामध्ययनमिज्यादानं ब्राह्मणस्याधिका प्रवचन-
याजनप्रतिग्रहाः । पूर्वेषु नियमः । पूर्वेष्वध्ययनादिषु भावश्य-
कत्वं नियमः । न तु प्रवचनादिषु विभागादिप्राप्तकुटुम्बपोषण-
पर्याप्तधनस्य धनार्जननियमाभावादिति विज्ञानेऽक्षरः ।

मनुः,—

अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।

या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥

यात्रामात्रप्रसिद्धार्थं स्वैः कर्मभिरगर्हितैः ।

अक्लेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनमश्चयम् ॥

ऋतामृताभ्यां जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा ।

सत्यामृताभ्यामथवा न श्लुहत्या कदाचन ॥

ऋतमुच्छशिलं श्रेयममृतं स्यादयाचितम् ।

मृतन्तु याचितं भैक्ष्यं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥

सत्यामृतन्तु वाणिज्यं तेन चेवापि जीव्यते ।

सेवा श्रवृत्तिराख्याता तस्मात् तां परिवर्जयेत् ॥

गौतमः,—

आद्याश्चतस्रः श्रेष्ठाः स्युः । उच्छशिलायाचितयाचित-
रूपाश्चतस्र इत्यर्थः ।

हारीतः,—

ऋतामृतसत्योपहितसम्पन्नपवृत्तयो भवन्ति । ऋतमुच्छ-
शिलम् । भैक्ष्यममृतम् । अयाचितोपपन्नं सत्यम् । अध्यापना-
च्छिष्योपहितम् । सम्पन्नवृत्तिः सद्गो यचितम् । अपवृत्तिः
कृषिः । तासां पूर्वाः पूर्वा श्रेयस्यो भवन्ति । ब्राह्मणस्येत्यनु-
वृत्तौ ।

गौतमः,—

कृषिवाणिज्ये वाऽस्वयं कृते कुसीदश्च । कुसीदं स्वयं कृत-
मपि । कुसीदवृत्तिर्धर्मोऽति प्रदेशान्तरे गौतमेनाप्यभिधानात् ।

पैठीनसिः,—

गृहस्थधर्माश्चरिण्यन् न लोमित येन धर्मस्य वृत्तिसुपाददीत ।

आपस्तम्बः,—

दायाद्यं शिलोच्छी यश्चापरिगृहीतम् । अपरिगृहीतम-
स्वामिकं शाकनीवारादिकमिति लक्ष्मीधरः । निध्यादिकं वा ।

अत्रच शास्त्रादेर्निर्पतितस्य परित्यक्तवस्त्ररीयग्रहणं शिलम् । एकैकस्य
त्यक्तस्य कणस्योपादानं उच्छमिति विज्ञानेश्वरः ।

हारीतः,—

अयोनि । कण्डनम् । गोस्थानम् । धान्यकरणम् । लवनम् ।
इति पञ्च उच्छस्थानानि । लूनं शीर्णमनुज्ञातं शिलमित्याहुः ।
अयोनि मार्गादि । कण्डनस्थानं प्रसिद्धम् । गोस्थानं गोभ्यो
धान्यादिदानस्थानम् । धान्यकरणं खलम् । लवनं लूयतेऽस्मिन्
इति व्युत्पत्त्या क्षेत्रम् । अनुज्ञातं स्वाम्युपेक्षितम् । अयाचितं
याचितञ्च प्रतिग्रहरूपं प्रीतिदायरूपं च विशेषेण निर्द्देशात् ।

अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्म्मणः ।

अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यस्तथा द्विषः ॥

इति याज्ञवल्केरन प्रतिग्रहप्रकरणेऽभिधानात् । अपि दुष्कृत-
कर्म्मणः किमुत विशुद्धादित्यर्थः ।

प्रस्थापनं प्रध्यापनं प्रश्नपूर्व्यः प्रतिग्रहः ।

याजनेऽध्यापने वादः षड्विधो वेदविक्रयः ॥

न वेदविक्रयं कुर्यादग्निविक्रयमेव च ।

इति भारते याजनाध्यापननिन्दा वेतनपूर्व्यकयाजनाध्यापन-
विषयेति लक्ष्मीधरव्याख्यानात् । भृतकाध्यापनस्य उपपातक-
मध्ये गणनाच्च । अपणपूर्व्यकं ये याजनाध्यापने तयोरनावृत्ति-
त्वम् । अतएव

ज्ञतज्ञोऽद्रोही मेधावी शुचिः कल्याणसूचकः ।

अध्याप्या धर्मतः साधुशक्तामज्ञातिवित्तदाः ॥

इति याज्ञवल्क्यावचने वित्तदस्याध्यापनानुज्ञा । तत्रच वित्तद
इति अपणपूर्वकमर्थप्रदातेति विज्ञानेश्वरेण व्याख्यातम् ।

यत्तु मनुः,—

राजतो धनमन्विच्छेत् संसीदन् ब्राह्मणः क्षुधा ।

याज्यान्तेवासिनो वापि नत्वन्यत इति स्थितिः ॥

तथाच याज्ञवल्क्यः,—

राजान्तेवासियाज्येभ्यः सीदन्निच्छेदनं क्षुधा ।

इति याजनाध्यापनयोरापहर्षत्वसुक्तम् । वृत्तौ सीदन्निति-
पदाद् विधानाभाव इति विज्ञानेश्वरेण व्याख्यानात् न वृत्त्यन्तरा-
सम्भवरूपत्वेन आपहृत्तित्वम् । यद्वा राजप्रतिग्रहसाहचर्यात्
पणपूर्वकयाजनाध्यापनापरम् । सीदन्निच्छेदिति धनकामनया
पणपूर्वकयाजनाध्यापनप्रतीतिः । तेन अपणपूर्वकप्रशस्तयाजना-
ध्यापनयोरनापद्यपि स्नातकधर्मत्वम् ।

तथाच ब्रह्माण्डे,—

अनापद्यपि धर्मेण याज्यतः शिष्यतोऽपि वा ।

गृह्णन् प्रतिग्रहं विप्रो न धर्मात् परिह्वीयते ॥

तत्सिद्धम् ।

याजनाध्यापनप्रतिग्रहा सुख्या वृत्तयः । तत्रापि प्रतिग्रहाऽ-
सम्भवे अध्यापनम् । अध्यापनासम्भवे याजनम् । ब्राह्मणस्येत्यनु-
वृत्तौ गीतमः,—

याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः सर्वेषां पूर्वः पूर्वी गुरुः । सर्वेषां
प्रशस्तानामपि गुरु दीषावहः । विशुद्धप्रतिग्रहाद् विशुद्धा-

ध्यापनं गुरुः । विशुद्धाध्यापनाच्च विशुद्धयाजनं गुरुरिति भावः ।
बुक्तश्चेतत् । पतितसंसर्गे याजनाध्यापनयोः सद्यः पातित्य-
हेतुत्वम् । पतितप्रतिग्रहस्य संवत्सरेणेति गौरवस्य व्यक्तत्वात् ।

यत्तु याजनाध्यापनप्रतिग्रहमध्ये प्रतिग्रहस्य गर्हितत्ववचनं
मानवे—

प्रतिग्रहः प्रत्यवरः प्रेत्य विप्रस्य गर्हितः ।

इति तद्विशुद्धयाजनाध्यापनापेक्षया गर्हितप्रतिग्रहविषयम् ।
तथाच वाक्यशेषे ।

याजनाध्यापने नित्यं क्रियेते संस्कृतात्मनाम् ।

प्रतिग्रहस्तु क्रियते 'शूद्रादप्यन्यजन्मनः ॥

इति याज्यशिष्ययोः संस्कृतत्वेन प्रगस्तत्वं याजनाध्यापन-
प्राशस्ये हेतुः । अन्यः शूद्राद्याण्डालादिरूपः प्रतिग्रहगर्हितत्वे
हेतुरक्तः ।

यच्च हेत्वन्तरमुक्तम्,—

जपहोमैरपैत्येनो याजनाध्यापनैः कृतम् ।

प्रतिग्रहनिमित्तस्तु त्यागेन तपसैव च ॥

इति तदपि विशुद्धयाजनाध्यापनापेक्षया गर्हितप्रतिग्रहस्य
निन्दापक्षे सङ्गच्छते । अन्यथा निन्दितयाजनाध्यापनयोरिति
धनत्यागपूर्वकमेव प्रायश्चित्तमिति । जपहोमैरपैत्येन इत्य-
सङ्गतेः ।

(१) छद्मितजनौ :—शूद्राद्याप्यन्यजन्मनः । Prof. Jolly's edition. अ० १०
श्लो० ११० ।

यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।

तस्योत्सर्गेण शुद्धान्ति जप्येन तपसैव च ॥

इति मनुविष्णुभ्यां गर्हितार्जनमात्रे सामान्येन त्यागविधानात् । तथा पुरोहितयाजनाध्यापनाधिकारे यमेन

कर्मणा गर्हितेनेह यद्वित्तं समुपार्जितम् ।

तस्य त्यागेन शुद्धान्ति * * * न्वेषणेन च ॥

हारीतः,—

शुद्रयाजने गर्हितधनं न.....प्रक्षिप्य ब्राह्मणानुपेत्य
ब्रूयादिति ।

वशिष्ठः,—

गर्हितयाजनाध्यापनदक्षिणात्यागात् पूता भवन्ति । अयाज्य-
याजने पुनः संस्कारः श्रूयते । नत्वस्य प्रतिग्रहे । पतितयाजने
पातित्यं न पतितप्रतिग्रहे । तस्माद् यथोक्तमेव सम्यक् । अतएव
लक्ष्मीधरेण तथैव व्याख्यातम् । प्रतिग्रहः प्रत्यवर इति प्रतिग्रह-
निन्दा प्रशस्तयाजनापेक्षयेति ।

यस्तु वशिष्ठवचनम्,—

अग्नय इव दीप्यन्ते जपहोमैर्हिजातयः ।

प्रतिग्रहेण श्राम्यन्ति उदकेनाग्नयो यथा ॥

इति । तत्र प्रतिषिद्धप्रतिग्रहेणेति लक्ष्मीधरेण व्याख्यातम् ।

मनुः,—

कुसुलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा ।

व्रजैद्विको वापि भवेदम्बस्तनिक एव वा ॥

चतुर्णामपि चैतेषां द्विजानां गृहमेधिनाम् ।

ज्वायान् परः परो ज्ञेयो धर्मतो लोकजित्तमः ॥

षट्कर्माको भवेदेषां त्रिभिरन्यः प्रवर्त्तते ।

द्वाभ्यामेकस्तुर्थसु ब्रह्मसत्त्वेण जीवति ॥

कुसूलधान्यकः कोष्ठिकापरिमितधान्यवान् । कुम्भी मृद-
भाण्डविशेषः । ईहा चेष्टा तस्यां भवं ऐहिकं त्रहं ऐहिकं
यस्य स तथा । शोभवं स्वस्तनं अन्नं न तदस्तीत्यस्वस्तनिकः
सद्य इत्यर्थः । अत्र चाश्वस्तनापेक्षया त्रहैहिके त्रैगुण्यदर्शनात्
कुसूलकुम्भीधान्यकयोरपि पूर्वं पूर्वं त्रिगुणम् । कुम्भीधान्यकः
त्रहत्रिगुणनवदिनकुटुम्बभरणयोग्यधान्यवान् । एवं कुसूलधान्यकः
नवत्रिगुणसप्तविंशतिदिनकुटुम्बभरणयोग्यधान्यवान् । दर्शार्ध-
घृतश्राद्धाद्युपकरणवस्त्रव्यजनदक्षिणादिसाधनमजाद्रव्यं प्रविश्य
दिनपर्याप्तिसाधनत्वं धान्यानां बोद्धव्यम् । षट्कर्माको भवेदेषा-
मिति एषां चतुर्णां मध्ये एकः कुसूलधान्यकः षट्कर्मा
भवेत् । षड्भिः कर्माभिः सप्तविंशतिदिनपर्याप्तधनमर्जयेत् ।
षट्कर्माणि च पूर्वोक्तानि उच्छशिलायाचितयाचितकृषि-
वाणिज्यरूपाणि । अन्यो द्वितीयः कुम्भीधान्यकः त्रिभिरुच्छ-
शिलायाचितैर्नवदिनपर्याप्तधनमर्जयेत् । एकस्तृतीयः त्रहैहिकः
उच्छशिलाभ्यां त्रिदिनपर्याप्तधनमर्जयेत् । चतुर्थसु अश्वस्तनिकः
केवलेन उच्छेन जीवति । दिनमात्रपर्याप्तधनमर्जयेत् । ब्रह्म-

सत्रशब्द उच्छपरः । ब्रह्म सततं जायत इति व्युत्पत्त्या । एते च
वृत्तिप्रकारा न सर्वेषां ब्राह्मणानाम् । तथा सति—

यस्य त्रैवार्षिकं द्रव्यं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये ।

अधिकं वापि विन्देत स सोमं पातुमर्हति ॥

इत्यादिना मनुनेव सप्तविंशतिदिनाधिकधनवतो गृहस्थस्य
दर्शितत्वात् तद्विरोधापत्तेः । किन्तु धनसाध्यकस्यैवा यः पर-
लोकजयं नेच्छति धनजीवयोरनियतकालनाशित्वात् किन्तु
वृत्तिसङ्कोचेनैव तपोरूपेण परलोकमिच्छति तस्येमे वृत्ति-
विशेषाः । तत्राप्युत्तरोत्तरस्य दुःखातिशयेन तपःप्रकर्षात् श्रेष्ठ-
लोकप्राप्तिः फलम् ।

तदेतदुक्तम्,—

ज्यायान् परः परो ज्ञेयो धर्म्मतो लोकजित्तमः ।

इति । तेन कच्छचान्द्रायणादिकतपोरूपत्वेनैषां वृत्ति-
विशेषाणां फलसाधनत्वम् ।

कच्छकृद्धर्म्मकामस्तु महतीं त्रियमाप्नुयात् ।

इत्यादिवत् । तदुक्तं यौधरेण

अथ च वृत्तिविशेषपरिग्रहो धर्म्मातिशयार्थिगृहस्थमात्रविषयः ।

अथैव याज्ञवल्काः,—

कुसूलकुम्भीधान्यो वा त्रग्रहिकोऽश्वस्तनोऽपि वा ।

जीवेद्वापि शिलोब्धेन श्रेयानेषां परः परः ॥

इति । अत्र विज्ञानेश्वरव्याख्या,—कुसूलधान्यो द्वादशाह-
कुटुम्बपोषणपर्याप्तधनः । कुम्भीधान्यः षड्विंशपर्याप्तधनः ।

ब्राह्मिकस्रावपर्याप्तधनः । अश्वस्तनः एकदिनपर्याप्तधनः ।
एते चत्वारः शिलवृत्तयः उच्छ्वृत्तयो वेति जीवेहापि शिलोच्छ्वेने-
त्युक्तम् । गृहस्थो द्विविधः । शालीनो यायावरश्च । तत्र
प्रतिग्रहाधिको विप्र इत्यादिना

त्रैवार्षिकाधिकान्नो यः स हि सोमं पिवेद् द्विजः ।

प्रतिसंवत्सरं सोमं पशुः प्रत्ययनं तथा ॥

इत्यादिना शालीनस्य वृत्तयो दर्शिताः । कुसूलकुम्भी-
धान्योवेत्यादिना यायावरस्य चतुर्विधस्य शिलोच्छ्वृत्तिरुक्ता ।
यदाह

देवलः,—

द्विविधो गृहस्थो यायावरः शालीनश्च । तयोर्यायावरः
प्रवरो याजनाध्यापनप्रतिग्रहरिक्थचयविवर्जनात् । षट्कर्मा-
धिष्ठितः प्रेष्यचतुष्टयदृष्टग्रामधनधान्ययुक्तो लोकानुवर्त्ती शालीन
इति । शालीनोऽपि चतुर्विधः । याजनाध्यापनप्रतिग्रहकृषि-
वाणिज्यपाशुपाख्यैः षड्भिर्जीवत्येकः । याजनाध्यापनप्रति-
ग्रहैरन्यः । याजनाध्यापनाभ्यामपरः । चतुर्थस्तु अध्यापनेनैव ।

यदाह मनुः,—

षट्कर्माको भवेदेवां त्रिभिरन्यः प्रवर्त्तते ।

हाभ्यामेकचतुर्थस्तु ब्रह्मसन्नेष जीवति ॥

इति । तत्र विज्ञानेश्वरमते ब्रह्मसत्त्वपदमध्यापनपरम् ।

नैत्येको नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्त्वं हि तत्स्मृतम् ।

इति ब्रह्मयज्ञे मनुनेव ब्रह्मसत्त्वशब्दप्रयोगात् ।

हारीतः,—

द्विविधमेव गृहस्थं प्राहुः । शालीनं यायावरञ्च । शाली-
नात् पुण्यतरो यायावरः । श्रेयान् सर्व्वारम्भेषु । शाला विद्यते-
ऽस्य इति शालीनः । स द्विविधः । सम्पन्नवृत्तिरसम्पन्न-
वृत्तिश्च । तयोरसम्पन्नवृत्तिः श्रेयान् । उच्छशिलवृत्तिरित्यर्थः ।
सम्पन्नवृत्तिश्च उच्छशिलभैक्ष्यायाचिताध्यापनयाजनकृषिवाणिज्य-
वृत्तिरिति शालीनो द्विविध इत्युक्ता यायावरं प्रत्याह शालीनात्म-
वृत्तियापनतया यायावरः । दश दश रात्रिर्वा वसन् यातीति
यायावरः । वरासु वा वक्ष्यमाणासु वृत्तिषु यापयत्यात्मानमिति
वा यायावरः । स द्विविधः कृतप्रस्थानोऽकृतप्रस्थानश्च । यस्य
ऋत्विजः वपनपूर्व्वं पूर्व्वेन्दुराग्नेयीं कारयित्वा प्रातर्वैश्वानरीं
कारयित्वा इमां दिशं व्रज इदं द्रव्यमाहरेति व्यवस्थापयन्ति स
कृतप्रस्थानः । अकृतप्रस्थानश्च यस्य ऋत्विजः वपनं कारयित्वा
प्रातर्वैश्वदेवेनेष्ट्वा अस्यां दिशि इदं व्रीह्यादिद्रव्यं तिष्ठतीति कथ-
यन्ति न स्वयं गच्छन्ति ।

स एतयोरुभयोः साधारणधर्ममनाह मन्त्रतः,—

शयनासनाहारविहारोत्थानाशनप्रतिग्रहाः । पर्व्वसु वपनम् ।
पञ्चाग्निपरिचरणम् । स्वयं होमोपस्थानम् । यथोक्तबलिहोम-
करणम् । स्वाश्रमधर्मचरणम् । निषेधवर्जनम् । धनमाहृत्य
गार्हपत्याय निवेदनम् । यत्नमासक्तच्छाचरणम् ।

अस्य वृत्तयश्च,—

उच्छशिलमयाचितम् । तच्चासन्भवे शूद्रादपि द्रव्यं बाप्यु-

पेक्षितस्य त्रीन्नादेः स्वामिसन्दर्शने यद्दणं न तु प्रार्थनमसन्दर्श्य
वा यद्दणं स्वर्णवर्णवृषस्कन्धे वा हलवाहनं चतुर्विंशतिसीतापर्यन्तं
पलाशशाखया चतुःपञ्चाञ्जलिक्रमेण वीजवपनं यावत् तावत्
कृत्वा वा जीवनं राज्ञो भागदानम् । पक्षे कुदालेन वा यावत्
कर्षितुं शक्नोति तावता जीवनम् । तत्र नियमेन राज्ञे भाग-
दानम् । अयाचितादिभ्योऽन्नाधिक्ये सोमयागं साग्निचित्य-
मनग्निचित्यं कृत्वा तत्र सर्वस्वं दत्त्वा पूर्व्ववत् पात्रं श्रीवाया-
मासज्य धान्यवहनपात्राद् भिक्षाद् विशोर्णाद् भूमौ पतितधान्यं
तस्मादनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामेकैकं धान्यमादाय पात्रे करोति तेन
जीवनं भिक्षवृत्तिः । एतासामष्टवृत्तीनामेकया वृत्त्या द्रव्यमाहृत्य
गार्हपत्ये निवेद्य कालं नयन् संवत्सरमध्ये षण्मासं प्राजापत्यं
कृच्छं कुर्व्वन् यमनियमवान् यायावरो भवति । तस्य फलं परं
ब्रह्मामृतमाप्नोतीति यद्गत्वा नेह जायेतेत्यत्रापि यायावरस्य
वृत्तिविशेषाणां ब्रह्मावाप्तिरूपमोज्ज्वलार्थविधानात् यथोक्त-
कृत्वादेरपि विहितत्वादेव नाधर्मजनकत्वम् ।

अत्र बोधायनः,—

शालीनयायावरचक्रचरधर्मकाङ्क्षिणां नवभिर्वृत्तिभिर्वर्त्तमाना-
नाम् । तेषाम् नववर्त्तनावृत्तिरित्युच्यते । शालान्ययत्वाच्छालीनत्वम् ।
वृत्त्या वरया यातीति यायावरत्वम् । अनुक्रमचरणाश्चक्रचरत्वम् ।
ता अनु व्याख्यास्यामः । इत्युक्त्वा तत्र धर्मविशेषानुक्त्या दशधा
वृत्तिमाह । तत्र धर्मविशेषाः,—

आ नववृत्तिः । केशश्मश्रुवपनम् । कृत्वाजिनकमण्डलुभार-

यष्टिखनिद्राणानुपकल्पनम् । त्रैधातवीयेन वैश्वानर्या पूर्वदिने
 इष्टा प्रातरुदिते प्रस्थानम् । आहवनीये वास्तोष्पतीयं हुत्वा
 ग्रामान्तेऽवस्थानम् । तत्र मठं कृत्वा प्रवेशः । अन्यकृते मठे वा
 प्रवेशः । वक्ष्यमाणध्रुवावृत्तिपक्षे तत्र कृष्णाजिनादीनामुपयोगं
 कृत्वा वृत्त्यवगमनम् । वृत्त्या यदर्जयति तेषां विश्वेभ्यो देवेभ्यो
 जुष्टं निर्वपामीति निर्वापः । विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं
 प्रोक्षामीति प्रोक्षणम् । तूष्णीं वा । तेन द्रव्येणाग्निहोत्रं
 दर्शपौर्णमासी आग्रयणश्च संस्कृत्य पक्ता पञ्चयज्ञानुष्ठानपूर्वकं
 व्रतोपायनम् । भोजनं क्षीरलवणमांसपर्युषितवजं सर्पिर्दधि-
 मिश्रम् । ब्रह्मचर्य्यमृतौ वा गमनम् । पर्वणि पर्वणि केश-
 श्मश्रुनखरोमवपनम् । मृज्जलादिना वाह्यशुद्धिः । सत्यदमादि-
 नान्तरशुद्धिः । एते दशवृत्तीनां साधारणधर्माः ।

दश वृत्तयश्च,—

षण्निवर्त्तनी । कौहली । ध्रुवा । सम्यञ्चालनी । समूहा ।
 पालनी । शिलोव्छा । कापोता । सिद्धेच्छा । वान्या ।

तत्र,—

दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डा निवर्त्तनम् ।

षण्निवर्त्तनपरिमितां भूमिं अस्थूतनासिकाभ्यां समुष्काभ्यां
 कर्षति भोजनपर्यन्तं नातिश्रमं कृत्वा यावद्भिर्दिनैस्तावद्भूमि-
 कृषिनिर्वाहो भवति तावत् कर्षणीयं तेन जीवनं षण्निवर्त्तनी ।

जलाभ्यासे कुहालेन फालेन तीक्ष्णेन काष्ठेन वा खात्वा धान्य-
 वपनं कन्दमूलफलशाकौषधिनिष्पावनं तेन जीवनं कौहली ।

अथ ध्रुवा । पूर्वोक्तमठे भूत्यै त्वा शिरो वेष्टयामीति शुक्लवासो
धारणम् । ब्रह्मवर्चसमसि, ब्रह्मवर्चसाय त्वेति कृष्णाजिनदानम् ।
अद्भ्यः इति पवित्रम् । बलमसि, बलाय त्वेति कमण्डलुधारणम् ।
धान्यमसि, पुष्ट्यै त्वेति भारयष्टिधारणम् । सखा मा गोपा-
येति 'खनित्रम् । यथोपनिष्क्रम्य व्याहृतीर्जपित्वा दिशामनु-
मन्त्रणम् ।

पृथिवी चान्तरिक्षं च द्यौश्च नक्षत्राणि च या दिशः ।

अग्निर्वायुश्च सूर्यश्च पान्तु मां पथि देवताः ॥

इति पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौ नक्षत्राणि या दिशः मान-
स्तोकीयं जपित्वा गच्छन् गृहद्वारे भारयष्ट्या सहज्मानं
सन्दर्शयेत् तत्र ग्रावलमेत तेन जीवनं ध्रुवा । तत्र यद्यपि
न लमेत यद्यपि बहु लमेत तथापि तस्यां निवर्त्तमान-
त्वाद ध्रुवा वृत्तिः । एतद्वृत्तिसम्बन्धादेव चक्रचर इति
प्रसिद्धः ।

अथ सम्प्रक्षालनी । यथाकथञ्चिद् ब्रीह्यादिकं लब्ध्वा
सद्य एव तद्धूत्वा पाकपात्राणि प्रक्षाल्य न्युज्जतया स्थापयति न
दिनान्तरार्थं सिद्धमन्नं पाकपात्रे स्थापयति न वा कुशादौ
धान्यं स्थापयति न वाऽन्यहस्ते तण्डुलादिकं स्थापयति सा
सम्प्रक्षालनी ।

(१) उद्धृतबोधधाने,—इत्युक्तम् । Ānandāśrama Series अतीनां वसुधायः ।
१२०३ । १२०३ । १२०३ ।

अथ समूहा । पथि वा क्षेत्रे वा यत्र यत्रौषधयः प्रकीर्णा-
स्तिष्ठन्ति स्वाम्युपेक्षितास्तपोच्छनादिना रुण्डीकृत्य ताभिर्जीवनं
समूहा ।

अथ पालनी । बीजनाशभयान्न च धान्यानि गृह्णाति
किन्तु सज्जनेभ्यस्तुषविहीनतण्डुलान्येव चिनोति तेन जीवनं बीज-
पालनाद् बीजरक्षणाच्च पालनी ।

अथ शिलोच्छा । यत्रौषधयो विद्यन्ते तत्राङ्गुलिभ्या-
मेकैकमुच्छयित्वा शिलैर्वर्त्तयतीति शिलोच्छा ।

अथ कापोता । अवारितस्थानेषु पथिषु क्षेत्रेषु वा अप्रति-
हतावकाशेषु यत्र यत्रौषधयो विद्यन्ते तत्र तत्राङ्गुलिभ्यामेकैक-
मादाय कपोतवत् सन्दर्शनात् कापोता ।

अथ सिद्धेच्छा वृत्तिः । आन्तो वृद्धो य आत्मन्यग्नीन् समा-
रोप्य सन्नरासिवदुदासीनवृत्तिः पुत्रभार्यादिकं परित्यज्य सज्जनेभ्यः
सिद्धान्नं भक्षयति तेन जीवनं सिद्धेच्छा ।

अथ वान्या । वन्येन श्यामाकनीवारादिना वृक्षगुल्मलता-
दिना वा वर्त्तनं वान्या ।

एतासां दशवृत्तीनां एकया वर्त्तयन् पूर्वोक्तधर्मवान् नरो
भवति न पुनः संसारं प्रविशतीति मुक्तिफलत्वम् । एवं वृत्तिभि-
र्मुक्तिफलमभीप्सतां वृत्तय उक्ताः । ये तु प्रवृत्तिधर्मेण धन-
साध्यकर्मभिरिव धर्ममोक्षाभिलाषुकास्तेभ्यः प्रतिग्रहाध्यापन-
याजनादयो वृत्तयः । तत्र प्रथमं उच्छवृत्तिः ततः शिलवृत्तिः
तयोश्च प्रशस्तादाहरणमेव मुख्यवृत्तिः । तदावृत्तेनाग्निहोत्र-

दर्शपूर्णमासपशुबन्धपर्यन्तश्रौतकर्माणि आह देवपूजातिथिपूजा
स्मार्त्तकर्माणि च कुर्यात् । यदाह मनुः,—

वृत्तयश्च शिलोच्छ्राभ्यामग्निहोत्रपरायणः ।

इष्टीः पर्वायणान्तीयाः केवला निर्वपेत् सदा ॥

इति । पर्वणि अयने च तदन्ते वा भवा इष्टयः पर्वान्ते
दर्शपूर्णमासाग्रयणादि । अयनान्ते पशुबन्धः । यत्तु—

प्राक् सौमिकीः क्रियाः कार्या यस्यान् वार्षिकं भवेत् ।

इति याज्ञवल्क्यीयं तत्प्रतिग्रहादिवृत्तिकगृहस्थविषयमेव ।

शिलोच्छ्रवृत्तेस्तावद्वनाभावान्मनुना दर्शाद्यविधानादिति ।

प्रशस्तस्थानात् शिलोच्छ्रवृत्त्यभावे यतस्ततोऽपि कृष्टादपि
शिलोच्छ्रवृत्तिः । न तु प्रतिग्रहः ।

यदाह मनुः,—

शिलोच्छ्रमप्याददाति विप्रो जीवन् यतस्ततः ।

प्रतिग्रहाच्छिलः अयान् ततोऽप्युच्छं प्रशस्यते ॥

यतस्ततोऽपीत्यपिशब्दः क्रमः । शिलः अयान् अष्टप्रतिग्रहादप-
कृष्टोऽपि शिलः अयान् ।

अथायाचितम् ।

तद्विविधम् । प्रीतिदायरूपं प्रतिग्रहरूपञ्च । तद्विविधमपि
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्येभ्यः साधुवृत्तेभ्यः । साधुवृत्त्यसम्भवे जातिमात्रेभ्यो
न कथञ्चिदपि शूद्रात् ।

यदाह व्यासः,—

द्विजातिभ्यो धनं लिप्सेत् प्रशस्तेभ्यो द्विजोत्तमः ।

अपिवा जातिमात्रेभ्यो न तु शूद्रात् कदाचन ॥

लिप्सेत् स्वीकर्तुमिच्छेत् ।

बौधायनः,—

तस्य वृत्तिर्ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यरथकारेभ्यो धनं लिप्सेत् । अया-
चितमिति शेषः । रथकारश्च माहिष्येण करण्यं जातः ।

शूद्रयाजनान्तरं मनुः,—

वेदवानपि विप्रोऽस्य कृत्वा लोभात् प्रतिग्रहम् ।

विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवान्धसि ॥

याज्ञवल्क्यः,—

अयाचिताद्वतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्म्मणः ।

अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यस्तथा द्विषः ॥

एतेन शूद्रादपि अयाचिताद्वतं ग्राह्यमुक्तम् । जातिमात्रद्विजाद-
याचितासम्भवे चैतत् । न तु शूद्रादिति पर्युदासात् ।

ग्राह्यताभ्युदितां भिक्षां पुरस्तादप्रचोदिताम् ।

मेने प्रजापतिर्याह्यामपि दुष्कृतकर्म्मणः ॥

नाश्रन्ति पितरस्तस्य दशवर्षाणि पञ्च च ।

न च हव्यं वहत्यग्निर्यसु तामवमन्यते ॥

चिकित्सकाकृतज्ञानां शल्यहन्तुश्च वार्धुपेः ।

षण्डस्य कुलटायाश्च उद्यतामपि वर्जयेत् ॥

आह्वताभ्युदितां प्रतिग्रहीतृगृहे आनीयोपस्थापिताम् । भिक्षां
कुटुम्बभरणयोग्यद्रव्यरूपाम् । आमात्रसिद्धान्तरूपामिति भ्रमो
न कार्यः ।

यमः,—

चिकित्सकस्य मृगयोर्वेश्यायाः कितवस्य च ।

षण्डसूतिकयोश्चैव उद्यतामपि वर्जयेत् ॥

अयाचिताधिकारे वशिष्ठः,—

अद्विधानस्य भोक्तव्यं चौरस्यापि विशेषतः ।

नत्वेव बहुयान्यस्य यक्षोपनयते बह्वन् ॥

जाबालः,—

अभ्युदितं गृहे भैक्ष्यं याह्यं तत्सर्व्वतः स्वयम् ।

आत्मन्येव शुभायातं नियुञ्ज्यात् भृतकेऽपरम् ॥

एवकारो भिन्नक्रमः । शुभायातमेवात्मनोत्यर्थः । अपरं निन्दित-
प्रकारोपलब्धं भृतकेऽवश्यभरणीये नियुञ्ज्यात् इत्यर्थः ।

एतदयाचितं राजमहिषीराजामात्यपुरोहितेभ्योऽपि गृह्णी-
यात् । अयाचितानुज्ञाकाले विशेषतः कलशादीनामेव पर्थु-
दासात् ।

यत्तु यमः,—

तथैव राजमहिषीराजामात्यपुरोहिताः ।

पापेनार्हेन संयुक्ताः सर्व्वे ते राजधर्ममतः ॥

इति प्रतिग्रहनिन्दामाह तदयाचितप्रतिग्रहेऽपि सङ्गच्छत एव ।

एवं राज्ञोऽप्ययाचितं ग्राह्यमेव । अयाचितवाक्ये द्विजातिमात्रो-
पादानात् राज्ञश्च कुलटादिमध्ये प्रवेशात् प्रतिप्रसवाभावात् । यत्तु
आदित्यपुराणेऽपि,—

अपि पापकृतां राज्ञां प्रतिगृह्णन्ति साधवः ।

पृथिवीं नान्यदिच्छन्ति पावनं ह्येतदुत्तमम् ॥

इति राजकीयद्रव्येषु ग्राह्यत्वेन पृथिव्या एव नियमात् । द्रव्या-
न्तरमयाचितमप्यग्राह्यमिति । तदपि पापकृतमिति विशेषणो-
पादानात् तदीयद्रव्यविषयमेव । अथवा याचितप्रतिग्रहविषयम् ।
तत्र दुष्कृतकर्म्मभ्यो ग्रहणं नानुज्ञातमिति राज्ञोऽयाचितप्रति-
ग्रहे भूमिर्ग्राह्यत्वेन नियम्यते ।

अतएव मनुः,—

राजतो धनमन्विच्छेत् संसीदन् ब्राह्मणः क्षुधा ।

याज्यान्तेवासिनो वापि न त्वन्यत इति स्थितिः ॥

तथा याज्ञवल्क्यः,—

राजान्तेवासियाज्येभ्यः सीदन्निच्छेदनं क्षुधा ।

अत्र सीदनिति प्रशस्तद्विजातिभ्यो याचितायाचितप्रतिग्रहवृत्ता-
सम्भवे राजतोऽपि अयाचितं धनं ग्राह्यमिति गम्यते । विज्ञाने-
श्वरेण तु सीदनिति दादाद्यधनाभावे राजप्रतिग्रहशिष्यधन-
ग्रहयोर्ग्राह्यत्वमिति व्याख्यातम् ।

न चैतद् राजपदं परिपालनवृत्तिश्चतुर्यपरमिति वाच्यम् ।
नारदेन परिपालनवृत्तिश्चतुर्यधनग्रहणस्य मुख्यकल्पत्वेनाभि-
धानात् ।

तथाच नारदः,—

‘अर्थानां भूरिभावाद्देवतात्वान्महीभूताम् ।
 श्रेयान् प्रतिपद्यो राज्ञां नान्येषां ब्राह्मणादृते ॥
 ब्राह्मणश्चैव राजा ख द्वावप्येतौ धृतिं श्रितौ ।
 नैतयोरन्तरं किञ्चित् प्रजाधर्म्याभिरक्षणात् ॥
 धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रक्षार्थं शासतोऽशुचीन् ।
 मेध्यमेव धनं प्राञ्चं तीक्ष्णस्यापि महीपतेः ॥
 शुचीनामशुचीनाञ्च सन्निपातो यथान्वसाम् ।
 समुद्रे समतां याति तद्वद्वराज्ञां धनागमः ॥

(१) सुव्रितनारदश्रुतौः—

अर्थानां भूरिभावाच्च देवताच्च महात्मनाम् ।
 श्रेयान् परिपद्यो राज्ञां सर्वेषां ब्राह्मणादृते ॥ ४१
 ब्राह्मणश्चैव • इद्व्रतौ ।
 नान्योरन्तरं किञ्चित् प्रजा धर्म्येण रक्षतोः ॥ ४२
 मेध्यमेव धनं प्राञ्चस्तीक्ष्णस्यापि • ।
 • तद्वद्वराज्ञो धनागमः ॥ ४५
 यथाह्वानौ स्थितं दीप्ते • ।
 • नायानि राजसु ॥ ४६
 • ब्राह्मणस्त्रिषेदु •
 • परिपद्यीयात् वर्षेभ्यो निबन्धे सति ॥ ५१
 • भवति मानवः ।
 • सत्यं कथं राजा • ॥ ५२
 तस्य ते प्रतिपद्यन्तो न लिखन्ते कथञ्चन ॥ ४५
 Prof. Jolly's edition. प्रकीर्णं नाम व्यवहारपरं समुद्रचम् ।

यथाम्नौ संस्थितं दीप्ते शुद्धिमायाति काञ्चनम् ।

एवं धनागमाः सर्वे शुद्धिमायान्ति राजानि ॥

स्वधर्मे ब्राह्मणस्तिष्ठन् वृत्तिमाहारयेन्नृपात् ।

नासङ्गः प्रतिगृह्णीयाद् ब्राह्मणो विभवे सति ॥

अशुचिर्वचनाद् यस्य शुचिर्भवति पूरुषः ।

शुचिश्चैवाशुचिः सद्यः कथं राजा न दैवतम् ॥

विदुर्य एवं देवत्वं राज्ञो ह्यमिततेजसः ।

तस्य ये प्रतिगृह्णन्ति न दूष्येयुः कथञ्चन ॥

देवत्वञ्च राज्ञो मन्वादिभिरष्टलोकपालांशत्वेन स्तवनात् ।
 तीक्ष्णस्थापीति दण्डप्रधानत्वात् पीडापरस्यापि । बहुधनिक-
 त्वेन तदन्वयस्य च ग्राह्यत्वम् । भारते अगस्त्येन समानान्वय-
 राज्ञो धनस्वीकारात् । अद्रोहेणैव भूतानामिति मनुवचनात् ।
 अशुचिर्वचनात् शुचिः । जननाद्यशौचे राजा यस्य शुद्धिमिच्छेत्
 स शुद्धो भवतीति स्मृतिः । शुचेरशुचित्वं दण्डादिना । तत् सिद्धं
 परिपालनादिगुणयुक्तात् क्षत्रियादयाचितप्रतिग्रहे न दोषः ।
 याचितप्रतिग्रहे तु क्षत्रियनृपते विंशेषतो निन्दावचनाभावेऽपि
 याचितप्रतिग्रहे द्रव्यविशेषनियमादेव तदितरप्रतिग्रहे दोषः ।
 'तथाच मनुः,—

सौदमिः कूप्यमिच्छद्भिर्धनं वा पृथिवीपतिः ।

याचितः स्नातकैर्विप्रैरदिक्संस्थागमर्हति ॥

अज्ञातञ्च कृतं क्षेत्रं गौरजाविकमेव च ।

हिरण्यं धान्यमन्नञ्च पूर्वं पूर्वमदोषवत् ॥

कूप्यं सुवर्णरजताभ्यामन्यद् द्रव्यम् । अकृतं अकृतं चैवं भूमिः । पूर्वं पूर्वमदोषवदिति पूर्वपूर्वालाभे उत्तरोत्तर-स्वीकारे न दोषः । अदित्संस्थागमर्हतीति यदा न ददाति तदा न तस्य राष्ट्रे वस्तव्यमित्युक्तं भवति ।

एवञ्च सत्ययाचितप्रतिग्रहाभावे प्रशस्तेभ्यो याचितप्रतिग्रहा-लाभे च एषा वृत्तिरित्युक्तं भवति । नतु कृष्यादिवृत्त्यर्थमपि च देशवाससम्भवानिन्दितेतरकृष्यादिवृत्त्यन्तरासम्भव एव एषा वृत्तिरिति वाच्यम् । तस्य स्वधर्म एव श्रेयान्, स्वल्पोऽप्यनुष्ठितो नान्य आदरसेवितः, स स्यात् प्रशस्तसमयाचारः, सर्वतः प्रति-गृहीयादिति शङ्खलिखिताभ्यां सर्वप्रकारप्रतिग्रहासम्भवे सत्येव पारक्यकृष्यादिकस्यानुज्ञानात् ।

मनुरपि,—

वरं स्वधर्मो विगुणो न पारक्यस्वनुष्ठितः ।

परधर्मेण जीवन् हि सद्यः पतति याचितः ॥

तेन तद्विराजनि प्रतिग्रहालाभे देशान्तरे प्रतिग्रहसम्भावनया गच्छन् न तत्रैव कृष्यादिवृत्त्या तिष्ठेदित्यर्थः । एवं शूद्रादिभ्यो याचितायाचितप्रतिग्रहालाभे पारक्यकृष्यादिवृत्तिरित्यवगन्तव्यम् ।

यस्तु क्षत्रियव्यतिरिक्त उच्छास्त्रेणैव परिपालको भवति तस्य याचितायाचितरूपो द्विविधोऽपि प्रतिग्रहो न ग्राह्यः । याचित-प्रतिग्रहे तावन्नृपस्य दशवेश्यासमत्वप्रतिपादनात् वेश्यायाय यमेन

चिकित्सकस्य मृगयोर्वंश्यायाः कितवस्य च ।

इति निन्दनात् । अयाचितप्रतिग्रहे प्रतिप्रसवान्न प्रतिग्रह-
प्रसङ्गसम्भावनाऽपि । प्रतिग्रहानुज्ञावचनानां राजपुरष्कारेण
प्रवृत्तेः । राजशब्दस्य च अव्यध्यधिकरणन्यायेन क्षत्रियनृपति-
विषयत्वात् । वर्णान्तरनृपेऽनुज्ञावचनान्न प्रतिग्रहनिन्दावचनानां
वर्णान्तरनृपविषयत्वान्नितरां वर्णान्तरनृपाद्यायाचितप्रतिग्रहः ।
तथाच,—

निन्दावाक्येषु सर्वेषु अराजन्यप्रसूतितः ।

अराजन्यप्रसूतस्येत्येवं विशेषणं दृश्यते न चैतदुद्देश्यविशेषण-
स्यापि ब्राह्मणपदस्य विवक्षा । न च नारदवचनमत्यन्तापदि
अकृतञ्च कृतं क्षेत्रमित्यादिना द्रव्यविशेषप्रतिग्रहो योऽनुज्ञात-
स्तत्प्रशंसापरत्वेन सामान्यतो राजप्रतिग्रहानुज्ञापरमिति शङ्क-
नीयम् । अकृतञ्च कृतं क्षेत्रमित्यादेर्याचितविषयत्वेन नारद-
वचनस्यायाचितविषयत्वेन सामान्याकारत्वेऽपिच संहितान्तर-
गतत्वेनासन्निधानात् स्तावकत्वानुपपत्तेः । तदुक्तं जैमिनिना
विधिना त्वेकवाक्यत्वात् सुत्यर्थेन विधिना स्युरिति ।

तत्राक्षत्रियनृपप्रतिग्रहे मनुः,—

न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः ।

सूनाचक्रध्वजवतां वेशेनैव च जीवताम् ॥

दशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः ।

दशध्वजसमो वेश्या दशवेश्यासमो नृपः ॥

दश सूनासहस्राणि यो वाहयति सौनिकः ।

तेन तुल्यः स्मृतो राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रहः ॥

यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः ।

स पर्यायेण यातीमान् नरकानेकविंशतिम् ॥

तामिस्त्रमन्धतामिस्त्रं महारौरवरौरवी ।

नरकं कालसूत्रञ्च महानरकमेव च ॥

सञ्जीवनं महावीचिं तपनं सम्प्रतापनम् ।

सङ्घातञ्च सकाकोलं कुङ्मलं पूतिमृत्तिकम् ॥

लोहशङ्कुमृजीषञ्च पन्यानं शास्त्रालीं नदीम् ।

असिपञ्चवनञ्चैव लोहचारकमेव च ॥

एतद्विदन्तो विद्वांसो ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।

न राज्ञः प्रतिगृह्णन्ति प्रेत्य श्रेयोऽभिकाङ्क्षिणः ॥

अत्र यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्येति निषेधात्तरं तेन
लुब्धस्य शास्त्रातिक्रमकारिणः क्षत्रियाक्षत्रियस्य नृपमात्रस्य प्रति-
ग्रहोऽनेन निषिध्यते ।

तथाच याज्ञवल्क्यः,—

न राज्ञः प्रतिगृह्णीयात् लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः ।

प्रतिग्रहे सूनी चक्री ध्वजी वेश्या नराधिपाः ।

दुष्टा दशगुणं पूर्वात् पूर्वादेते यथाक्रमम् ॥

सूना प्राणिबधस्थानं यस्य जीविकात्वेन धर्मः स सूनी ।
यथा मांसविक्रयी । चक्री तैलकारः । ध्वजी शीष्टिकः । वेश्या
प्रसिद्धा । यमः,—

भराजन्यप्रसूतस्य राज्ञः स्वच्छन्दवर्त्तिनः ।

घोरः प्रतिग्रहस्तस्य मध्वास्वादो विषोपमः ॥

राजकिस्त्रिषदग्धानां विप्राणामकृतात्मनाम् ।

स्त्रिन्नानामिव बीजानां पुनर्जन्म न विद्यते ॥

तस्मात् प्रतिग्रहं राज्ञो वर्जयन्ति मनीषिणः ।

देवतान्नेर्द्विजाद्वैद्य पुनराप्याययन्ति ये ॥

तथैव राजमहिषीराजामात्यपुरोहिताः ।

तत्पापेनार्द्धसंयुक्ताः सर्व्वे ते राजधर्म्मिणः ॥

देवतान्नैरिति देवस्वब्राह्मणस्वाभ्यामाप्याययन्ति शरीरं न तु
राजप्रतिग्रहं कुर्व्वन्तीति तात्पर्य्यम् ।

हारीतः,—

दश सूनासहस्राणि अक्ला राजा करोति वै ।

अन्यच्च कुरुते राक्षौ घोरस्तस्य प्रतिग्रहः ॥

इति यद्यपि क्षत्रियनृपस्यापि दण्डादिना दशसूनासहस्र-
करणं समानं तथापि तस्य सम्यक् परिपालनात् तद्राज्यवासि-
धर्म्माचरणषष्ठान्शेन तत्पापक्षयात् तद्दोषाभावात् तत्प्रतिग्रहे न
दोषः । यथा गृहस्थस्य पञ्चस्थानसूनावतः पञ्चमहायज्ञानुष्ठाने
तद्दोषाभावात् तदन्नभोजनम् । यस्य तु पञ्चमहायज्ञानुष्ठानं
नास्ति तदन्नमभोज्यमिति । तथाच महाभारते धर्म्मेण चण्डाल-
रूपेण राजप्रतिग्रहे दोषमभिधाय,—

यद्ददाति यज्जुहोति यत्तपस्यति यदर्चति ।

तस्य षड्भागभुग् राजा सम्यग्भवति रक्षणात् ॥

आहिताग्निसु यो विप्रः प्रातःस्नायी जितेन्द्रियः ।

तस्य षड्भागमात्रेण तत्पापं सन्तरिष्यसि ॥

अतएव—

राजान्तेवासिशिष्येभ्यः सीदन्निच्छेदनं क्षुधा ।

इत्थत्त्र विज्ञानेश्वरेण राज्ञो विदितवृत्तान्तादिति व्याख्या-
तम् ।

अयाचितन्तूच्छास्त्रवर्त्तिनोऽपि नृपाद् भूमिमात्रं ग्राह्यम् ।
नान्यत् । आदित्यपुराणेऽपि पापकृतामित्यनुज्ञानात् ।

यत्तु मनुवचने अकृतं क्षेत्रमित्यादि द्रव्यान्तरानुज्ञावचनं
तत्र नृपपदस्य राजन्यशास्त्रातिक्रान्तनृपविषयत्वेऽपि देवब्राह्मण-
द्रव्यस्तेयवृत्त्यपेक्षया तदीयधनप्रतिग्रहगुरुत्वाभिधानात् सर्वप्रकार-
स्वकीयवृत्त्यसम्भवे

कर्म्मणा येन केनापि मृदुना दारुणेन वा ।

उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् ॥

इति न्यायेन प्राप्तस्योच्छास्त्रराजप्रतिग्रहस्य द्रव्यविशेष-
नियमः क्रियते अकृतञ्च कृतं क्षेत्रमित्यादिना ।

तत्सिद्धं क्षत्रियनृपादयाचितं मुख्यवृत्तिः । अयाचिता-
सम्भवेऽपि तत्प्रतिग्रहप्रसङ्गे क्षित्यादिद्रव्यविशेषनियमः । तस्या-
प्युच्छास्त्रवर्त्तिनः प्रतिग्रहो न याचितो ग्राह्यः । दशवेश्या-
साम्यात् । याचितप्रतिग्रहस्तु कष्टायामापदि द्रव्यविशेषो भूमि-
स्तस्या ग्राह्यतैव । अराजन्यनृपस्य तु नायाचितप्रतिग्रहो न वा
याचितप्रतिग्रहो ग्राह्यः । सर्वप्रकारस्वकीयवृत्तिराजवृत्ति-
सेवादिवृत्त्यन्तरासम्भवे तस्य अकृतञ्च कृतं क्षेत्रमेवं रूपेण द्रव्य-
विशेषप्रतिग्रह इति ब्राह्मणवृत्त्यन्तरं स्मृतिः । तदसम्भवे क्षत्र-

वृत्त्या वैश्यवृत्त्या वाऽसाधुभ्यः प्रतिगृह्णीयात् । असाधुरत्र यदीय-
प्रतिग्रहः कृत्वाद्यपेक्षया हीनः । श्रेयान् स्वधर्म इति तु विगुण-
प्रतिग्रहश्रेष्ठत्वं शूद्रादिप्रतिग्रहविषयम् । तेन वैश्यवृत्त्यसम्भवे
उच्छास्त्रवर्तिराजादिप्रतिग्रह इति लक्ष्मीधराभिप्रायः ।

इति राजप्रतिग्रहविधिनिषेधौ ।

अथ शूद्रप्रतिग्रहः ।

अयाचितप्रतिग्रहविषये,—

अयाचिते प्रीतिदाये च जातिमात्रहिजातिभ्योऽप्यलामे
शूद्रादपि प्रसङ्गोऽस्ति । तदुक्तं हारीतेन,—ब्राह्मणक्षत्रियविद्भ्यो-
ऽयाचितोपपन्नं शूद्रेभ्योऽप्येक आपदीति । एवञ्च नार्थमपि
यतस्तत इति मनुवचनं चाण्डालादिपरम् । अतएव कल्पतरी
तस्य स्वधर्म एव श्रेयान्, नान्य आदरसेवितः, स स्यात् प्रशस्त-
समयाचारः, सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयादिति शङ्खलिखितवाक्ये सर्व्वतः
शूद्रादेः प्रतिगृह्णीयान्न तु क्षत्रियादिवृत्तिं कुर्यादिति व्याख्यातम् ।
याचितविषये तु द्रव्यविशेषप्रतिग्रहगुणदोषौ वक्ष्यामः ।

यत्तु याज्ञवल्करः,—

शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धचारिणः ।

भोग्यान्ना नापितस्यैव यस्यात्मानं निवेदयेत् ॥

इति एतद्व्यतिरिक्तशूद्रेभ्योऽयाचितमयाज्ञमिति । तत्र

हारीतेनायाचितविषये द्विजातिभ्योऽलाभे शूद्रादपि अयाचित-
प्रतिग्रहानुज्ञानादस्याविशेषप्रवृत्तस्य याचितविषयमौचित्यात् ।

यमः,—

अनिर्देशाहे प्रेतस्य प्रतिगृह्णन्ति ये द्विजाः ।

समागतं समग्रं ते नरकं पर्युपासते ॥

इति । अत्र यद्यप्ययाचितप्रतिग्रहे विशेषेण कुलटादि-
वन्मृतकाशौचद्रव्यप्रतिग्रहस्यो नास्ति तथापि तद्रव्यस्याशुचित्व-
प्रसिद्धेस्तस्य दातृत्वाभावात् तेन प्रतिदत्तमप्ययाचितं न ग्राह्यम् ।

अङ्गिराः,—

संस्कारैः शुद्धाति ज्ञानं धान्यं तेन शुचि स्मृतम् ।

तस्माद्धान्यं ग्रहीतव्यं मृतिसूत्यन्तरेष्वपि ॥

पक्वान्नवर्जं विप्रेभ्यो गौ धान्यं क्षत्रियात् तथा ।

वैश्येभ्यः सर्वधान्यानि शूद्राद् ग्राह्याः पणास्तथा ॥

एतेन एतेभ्य एते द्रव्यविशेषा ग्राह्या मृतकेऽपि ।

यत्तु कल्पतरौ,—

एतत्सर्व्वमापन्नस्य बोद्धव्यं शूद्रस्य सर्व्वथा अप्रतिग्राह्य-
धनस्याशौचे पणग्रहणाभ्यनुज्ञानादिति ।

तत्र शूद्रस्याप्रतिग्राह्यधनत्वेन तद्विषयमात्रमापद्विषयम् ।
ब्राह्मणादीनान्तु तथात्वाभावेन तद्विषये अनापद्यपि मृतककाले
द्रव्यविशेषप्रतिग्रहे अनुज्ञायाः किं बाधकम् । अत्र पठन्ति

लवणं सर्पिर्मांसञ्च पुष्पमूलफलानि च ।

काष्ठं शाकं तृणं तोयं दधि क्षीरं घृतं तथा ॥

श्रीषधं तैलमजिनं शुष्कमन्नञ्च नित्यशः ।

अशौचिनां गृहाद् ग्राह्यं स्वयं शस्यञ्च मूलकम् ॥

इति । एवञ्च तोयस्य ग्राह्यत्वमयाचितविषये । याचित-
विषये तु,—

अङ्गिराः,—

सूतके तु यदा विप्रो ब्रह्मचारी विशेषतः ।

पिवेत् पानीयमन्नानात् सम्यक् स्नायात् स्पृशेच्च वा ॥

पानीयमाने कुर्वीत पञ्चगव्यस्य भक्षणम् ।

इति ब्रह्मचारिसाहचर्येणायाचितविषयत्वासम्भवात् । यद्यप्यत्रा-
शौचिनां गृहाद् ग्राह्यमित्यस्य विशेषण उक्तं नत्वयाचितमित्युक्तं
तथाप्ययाचितस्य सामान्यतोऽपि दुष्कृतकर्मणः अनुष्ठानेन
लक्ष्यत्वात् तद्विषयत्वमेव न्याय्यम् । एवमशौचिनामपि मृत्तिसूति-
साधारणमेव । सूतौ द्रव्यसामान्यनिषेधाभावेन तन्मात्रविषये
द्रव्यविशेषानुज्ञावैयर्थ्यादिति । अत्र गारुडपुराणे—

द्रव्यराशिरपि श्रेयान् न निन्द्यात् प्रतिगृह्यताम् ।

निन्द्यस्य द्रव्यलेशोऽपि निरयायैव जायते ॥

एवं दातृविशेषेणायाचितप्रतिग्रहप्रतीतिदाययोर्ग्राह्याग्राह्यत्वमुक्तं
तत्तद्द्रव्यविशेषेणोच्यते । वशिष्ठः,—शस्त्रं विषं अग्राह्याणि ब्राह्म-
णस्य । शङ्खलिखितौ,—न मयं दद्यान्न प्रतिगृह्णीयात् । मयं
मादकं सुराभिन्नमपि जातिफलादि । आदित्यपुराणे—

तरिष्यन्नित्यसौ विप्रो गृह्णद्भुभयतोमुखीम् ।

सहस्रं वारुणान् पाशानात्मनि प्रतिसुञ्चति ॥

सहस्रं वारुणाः पाशाः क्षुरधाराग्निसन्निभाः ।

पूर्णे वर्षसहस्रे तु पाश एको विमुच्यते ॥

एतामवस्थामाप्नोति गृह्णन्नुभयतोमुखीम् ।

आग्नेयपुराणे,—

हस्त्यश्वरथयानानि मृतशय्यासनानि च ।

कृष्णाजिनञ्च गृह्णाति अनापत्सु गतो द्विजः ॥

निरयं यातीत्यर्थः ।

कृष्णाजिनाधिकारे मत्स्यपुराणे,—

असृश्यः स द्विजो राजन् चितियूपसमो हि सः ।

दाने च आढकाले च दूरतः परिवर्जयेत् ॥

मृतशय्याधिकारे पद्मपुराणे—

तेन दुष्टा तु सा शय्या न ग्राह्या द्विजसत्तमैः ।

गृहीतायान्तु तस्यां स पुनः संस्कारमर्हति ॥

स्कन्दपुराणे,—

अजिनं मृतशय्याञ्च मेषीञ्चोभयतोमुखीम् ।

क्षुरवेत्रे च गृह्णानो न भूयः पुरुषो भवेत् ॥

पद्मपुराणे,—

ब्रह्माण्डं भूमिदानञ्च ग्राह्यं नैव च तद् भवेत् ।

भूमिदानमत्र ब्रह्माण्डसाहचर्यात् षोडशमहादानान्तर्गतकाश्चन-

मेदिनीदानमिति हेमाद्रिः । विद्याकरपद्धतौ,—

ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयात् वृत्त्यर्थं साधुतः सदा ।

अन्यस्ततिलपात्रञ्च मणिहेमांश्च वर्जयेत् ॥

अनिः प्राणो । अत्र तिलग्रन्थो निन्दिततिलधेन्वादिपरः ।

तिलानां सामान्यतोऽग्राह्यत्वाभिधानात् ।

अजिनं मृतशय्याश्च धेनुश्चोभयतोमुखीम् ।

कृष्णाजिनद्वयग्राही न पुनर्मानवो भवेत् ॥

तथा—मर्त्तव्याद् यद् गृहीतन्तु तत् कथं सन्तरिष्यति ।

मर्त्तव्यान्मूर्धोः । मृतस्य चेति पठन्ति ।

शय्यालङ्कारवस्त्राणि मृतस्य प्रतिगृह्य च ।

नरकान्न निवर्त्तन्ते धेनुं तिलमयीमपि ॥

तथा उदीच्याः पठन्ति ।

तिलधेनुर्गजो वाजो प्रेतान्नमजिनं मणिः ।

सूरिभिः श्रूयमाणाश्च घोराः सप्त प्रतिग्रहाः ॥

शतपथश्रुतिः,—तस्माद्गस्ती दुष्परिग्रह इत्याहुः । तथा न केशरिणो

ददाति नोभयतोदतः प्रतिगृह्णाति । तथाच शाबरभाष्ये अश्वा-

क्षोपकारकरा भवेयुर्यदेषां दानप्रतिग्रही न प्रतिषिद्धौ स्याताम् ।

तथा रोगप्रतिकृतिदानाधिकारे

दुष्प्रतिग्रहदग्धस्य तस्य विप्रस्य नो मुखम् ।

पश्येदिति । हारीतः,—मणिवासोगवादीनां प्रतिग्रहे सावित्र्यष्ट-

सहस्रं जपेत् । पञ्च मध्यमे दशोत्तमे । तथा नारदः,—

हिरण्यरत्नकौषेयाः स्त्रीपुंसौ गजवाजिनः ।

देवब्राह्मणराज्ञाश्च द्रव्यं विज्ञेयमुत्तमम् ॥

देवलः,—अन्नमधुदधिगोरुक्माश्वहस्तिदानान्युत्तमदानानि ।

तथा मध्यमद्रव्ये नारदः,—

वासः कौषेयवर्जश्च गोवर्जं पशवस्तथा ।

हिरण्यवर्जं लोहञ्च मध्यं ब्रीहियवा अपि ॥

देवलः,—रत्नक्षेत्रे वेश्म हेमरूप्याभरणानि धान्यकार्षा-
पणादीनि मध्यानि । एतद्व्यतिरिक्तानि द्रव्याण्यधमानि ।
एषां मध्ये यन्नामतो निषिद्धं तत्र न प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।
अन्येषान्तु देशकालाद्यपेक्षया अग्राह्यत्वदशायां ग्रहणे प्रायश्चित्त-
विशेषविधानम् । न तु उत्तमादिद्रव्याणां तेन रूपेण ग्राह्यत्व-
मिति । तथा—

एकां गां प्रतिगृह्णीयान्नद्वितीयां कदाचन ।

अथ महादानानां ब्रह्माण्डमेदिनीव्यतिरिक्तानां विशेषेण
निषेधाभावेऽपि कर्मविपाके महादानग्रहणस्य रोगहेतुत्व-
ब्रह्मराक्षसादिहेतुत्वस्मरणादग्राह्यत्वम् । तथा ब्रह्माण्डे,—

समाः षण्मासमासैकषड्वह्निदिनक्षपम् ।

एकाहिकञ्च धर्माय गृह्णीयादुत्तरोत्तरम् ॥

इति वर्षपर्यन्तकुटुम्बभरणयोग्यधनस्य कथञ्चिदनुज्ञायामपि
तदधिकग्रहणे

स्थित्यर्थादधिकं गृह्णन् नरो भवति किंस्वपी ।

इति दोषापत्तेः । त्रैवार्षिकाधिकाद्वादेश्च दायार्थनिध्यादि-
धनेनाप्युपपत्तेरित्युक्तत्वात् ।

तथा,—शतपथश्रुतौ 'गायत्रीब्राह्मणे । अन्यदिह वाप्येवं
विद्वदिव प्रतिगृह्णाति न हैतत् गायत्र्या एकञ्चन पदं प्रतीति । (?)

बहुप्रतिग्रहस्यातिदुष्टस्यापि गायत्र्युपासनं तारकमित्युक्तम् । स
य इमांस्त्रीन् लोकान् पूर्वान् प्रतिगृह्णीयात्तस्माच्चादेतदेवं प्रथमं
पदमाप्नुयादित्येवं रूपेण प्रतिग्राह्यद्रव्यबाहुल्यं दोषातिशयहेतुत्वेन
गायत्रीप्रशंसयैव दर्शयति । तदुक्तं सुरेश्वरवार्त्तिके,—

महाप्रतिग्रहेणापि 'नैवविदोषमृच्छति ।

द्रव्यदर्शनसुतिरेवेयं स य इत्यादिनोच्यते ।

प्रतिग्रहस्य निन्दा वा विद्वान् वा तत्प्रसङ्गतः ।

निःशेषपुण्यमोषित्वान्निषेधार्थाय कुर्व्यते ॥

विद्वानप्येतादृशं प्रतिग्रहं न कुर्यादिति दर्शयितुं श्रुतिराह
नैव कश्चनाप्य कुत्रचित् एतावद्गृह्णीयादिति । निन्दा प्रशंसैवैषा
बहुप्रतिग्रहस्य निन्द्यत्वञ्च लिङ्गादवगम्यत इति वार्त्तिकार्थः ।

बौधायनः,—बहु प्रतिगृह्य तरत्समन्दीयं जपेत् ।

छन्दोगब्राह्मणे,—यो बहुप्रतिगृह्य गरगीरिव मन्येत स पुन-
स्तोमेन यजेत । गरं विषं गिरतीति गरगीर्विषभोजिनमात्मानं
मन्यत इत्यर्थः ।

एवञ्च प्रीतिदायरूपेणापि बहुधनस्वीकारो निषिद्ध एवेत्यव-
गम्यते । महादानानि मत्स्यपुराणे,—

प्राद्यान्तु सर्व्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञकम् ।

हिरण्यगर्भदानञ्च ब्रह्माण्डं तदनन्तरम् ॥

कल्पपादपदानञ्च गोसहस्रञ्च पञ्चमम् ।

हिरण्यकामधेनुञ्च हिरण्याश्वस्तथैव च ॥

हिरण्याक्षरथस्तद्वहेमहस्तिरथस्तथा ।
 पञ्चलाङ्गुलकं तद्वहारादानं तथैव च ॥
 द्वादशं विश्वचक्रञ्च तथाकल्पशतात्मकम् ।
 समसागरदानञ्च रत्नधेनुस्तथैव च ॥
 महाभूतघटस्तद्वत् षोडशः परिकीर्तितः ।

तथा —

धान्यलवणतिलसुवर्णशुङ्कापीसष्टतरुनीप्यशर्करारूपदद्या-
 च्चलदानानि ।

तथा —

कनकाश्नतिला नागा दासीरथमहागृहाः ।

कन्या च कपिलाधेनुर्महादानानि वै दश ॥

अत्र यस्य प्रतिग्रहो विशेषेणान्नातस्तद् विहायान्येषां ग्रहणे
 दोषः । एतेषान्तु विशेषेणायाचितोपस्थितानामप्यग्राह्यत्वम् ।
 अयाचिताभ्यनुज्ञावाक्ये दाहदोषस्यैव सद्भावेनोक्तत्वात् अपि
 दुष्कृतकर्मेण इति ।

अथ देशविशेषेऽग्राह्याणि ।

तत्र प्रयागप्रतिग्रहे तीर्थनिष्पन्नत्वमभिधाय मत्स्यपुराणे,—

न तस्य फलदं तीर्थं 'यावत्तदनमश्रुते ।

तस्मात्तीर्थं न गृह्णीयात् पुण्येष्वायतनेषु च ॥

निमित्तेषु च सर्वेषु अप्रमत्तो भवेद् द्विजः ।

अत्र तीर्थशब्देन पुण्यप्रदजलाशयस्थानमुच्यते । समुद्रगङ्गापुष्कर-
सरस्वतीप्रभृतीनि । पुण्यायतनशब्देन क्षेत्रमुच्यते । पुरुषोत्तम-
कुरुक्षेत्रवाराणसीप्रभृतीनि ।

तच्च तीर्थप्रतिग्रहनिषेधातिक्रमेऽनिष्टफलापेक्षया न तस्य
फलदं तीर्थमिति वाक्यशेषोपात्ततीर्थफलानुत्पत्तिरेवानिष्टफल-
त्वेन कल्प्यते । नाधिकं नरकपातादि । तीर्थफलानुत्पत्ति-
रपि प्रतिग्रहधनसत्वे तदुपभोगकाले च द्रव्यक्रयविक्रयलभ्य-
द्रव्यान्तरसत्वेऽपि 'तद्वनाविशेषात् । तद्वनसमाप्तौ न तीर्थफल-
प्रतिबन्धः ।

याजनादौ तु तीर्थे कृते तद्वनसत्वेऽपि न तीर्थफलप्रतिबन्धः ।
प्रतिग्रहनिषेधवाक्य एव तीर्थफलप्रतिबन्धश्रवणात् । याजनादौ
दक्षिणास्त्रीकारे प्रतिग्रहरूपविशेषेऽपि क्रय इव प्रतिग्रह-
दोषाभावात् । अतएव वाजपेयादौ हस्त्यश्वानां बहुशः प्रतिग्रहेऽपि
न प्रतिग्रहदोषः ।

यत्तु वार्त्तिककारैरश्वप्रतिग्रहाधिकरणेऽश्वक्रयोऽपि अश्व-
प्रतिग्रहरूप इत्युक्तं तन्नोद्दिवादमात्रम् ।

एवं आद्येऽपि देवतोद्देश्यद्रव्यत्यागस्य आद्यपदार्थत्वाद्
ब्राह्मणस्याहवनीयादिवत् प्रक्षेपाधारत्वाच्चाहद्रव्यस्त्रीकारस्य न
प्रतिग्रहरूपत्वम् । पित्रभ्यो यद्दातीति दानश्रुतावपि पितॄणां

प्रतिग्रहीतृत्वाभावाद् ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहीतृत्वेऽपि दानविधा-
बुद्ध्यत्वात् । उद्देश्यत्वे सति प्रतिग्रहीतुरेव सम्प्रदानत्वात् ।
'सम्प्रदानानि दद्यादित्यर्थस्याभावात् आहस्य त्यागरूपत्वमेव ।

न च

कृत्वा ध्येयाश्च पितरस्तएव द्विजसत्तमाः ।

इत्यादिवचनात् पित्रादिरूपेण ध्यातेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दानं आहं
न पित्रादिभ्य इति वाच्यम् । वचनाभावात् । पित्राद्यावाहनं
पित्रादिरूपध्यानं शङ्खवचनात् । आहवनीयेऽग्न्याद्यावाहनवत् ।
पशोर्यागसाधनत्वे विशसनानन्तरं हृदयादिद्रव्यावस्थपशोर्याग-
साधनत्ववत् पित्रादेर्देवतात्वावगमस्य ब्राह्मणद्वारकत्वे माना-
भावात् । अतएव विज्ञानेश्वरः आहं नाम पितृनुद्दिश्य द्रव्य-
त्याग इत्येतावन्मात्रमेव आहपदार्थमाह ।

तथा मेधातिथिः,—

परिवेषणकालेऽपि पितर एवोद्दिश्या 'युष्मभ्यमिदं न ममेति ।
ब्राह्मणस्त्वाहवनीयस्थानीयः । एतावांस्तु विशेषो यदाहवनीये
हविः प्रक्षिप्यते । ब्राह्मणाः सन्निधाप्यन्ते ।

तेन यागोऽपि सन् आहकर्म्यं पितर्यमिति । ब्राह्मण-
स्वीकारस्य आहपदार्थान्तर्भावे प्रमाणसत्वेऽपि असम्प्रदान-
स्वीकारगर्भत्वात् दानशब्दार्थाभावाच्च । एवं प्रक्षेपाधिकरणक-

(१) P. सम्प्रदानत्वे दद्यादित्यर्थस्याभावात् ।

(२) P. युष्मभ्यं न न इति ।

ब्राह्मणस्त्रीकारोपाधिकं आहं नाम कर्मान्तरम् । यथा यागे
प्रक्षेपाधिको होमः । एवञ्च आहो 'प्राक् पितृगृहिभ्य इव्यत्याग-
माचरन्ति शिष्टाः । विष्टरब्राह्मणकआहश्च कुर्वन्ति । व्यक्तश्चे-
तदस्मत्कृते आहप्रदीपे । तेन सर्व्वथा आहस्य दानरूपत्वा-
भावाच्छाहद्रव्यस्य प्रतियहो न प्रतिग्रहवृत्तिप्रविष्टः । तेन तीर्थे
आहप्रतियहे न तीर्थफलप्रतिबन्धः । एवं क्षेत्रे पुण्यदिवसे च
प्रतियहे न दोषः । द्रव्यविशेषप्रतियहदोषश्च नेह केवलं पतित-
आहस्त्रीकारे शुद्धआहस्त्रीकारे च याजनान्तर्गतत्वान्महान् दोषः ।
एवं देवेभ्यो दत्तस्य नैवेद्यस्य ।

विप्रेभ्यस्त्वथ तद्देयं ब्रह्मणे यन्निवेदितम् ।

'तद्दानतत्स्त्रीकारे न दोषः । नैवेद्यप्रतिपत्तेरपि पूजा-
त्वेन स्त्रिष्टिकङ्किरित्युक्तम् । स्त्रीकारपूर्व्वकदानत्वेऽपि पूजा-
प्राधान्यात् तत्स्त्रीकारो याजनान्तर्गत एव । एवं व्रताङ्गदानादा-
वपि बोद्धव्यम् । यथा जन्माष्टम्याम् ।

हिरण्यं रजतं गावो वासांसि कुसुमानि च ।

इत्यादि । तुलापुरुषादौ तु ऋत्विजां दानाङ्गहोमसम्बन्धेऽपि
प्रतिग्रहप्राधान्यान्न याजकत्वम् ।

गङ्गातीरे विशेषः,—

सार्धहस्तशतं यावत् परितस्तीरमुच्यते ।

(१) P. पृथक् ० ।

(२) P. तद्दानं तत्स्त्रीकारे न प्रतिग्रहदोषः ।

तत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कथञ्चन ॥

तत्र न प्रतिगृह्णीयात् प्राणैः कण्ठगतैरपि ।

गङ्गाविक्रयणाद् राजन् ! विष्णोर्विक्रयणं भवेत् ॥

विक्रीते तु जगन्नाथे विक्रीतं भुवनत्रयम् ।

इति वचनात् तत्र प्रतिग्रहः अधर्मजनकोऽपि चेन्नप्रतिग्रहे
तत्तत्तीर्थवद् वाक्यविशेषाभावात् चेन्नफलप्रतिबन्धः फलं किन्तु
पुरुषार्थोऽधर्मः ।

कुरुक्षेत्रे विशेषः स्कन्दपुराणे,—

कुरुक्षेत्रे च गृह्णानो न भूयः पुरुषो भवेत् ।

निमित्तेषु सर्वेष्विति निमित्तपदेन प्रतिग्रह उपरागार्जोद-
यादिप्रशस्तकाल उच्यते । तत्राप्ययाचितोपस्थितमपि न ग्राह्यम् ।
तत्र विशेषो मनुः—

जाते कुमारि यन्नः स्यात् कामं कुर्यात् प्रतिग्रहम् ।

हिरण्यधान्यगोवासस्तिलान्यगुडसर्पिषाम् ॥

शङ्कः—

कुमारप्रसवं नाद्यामच्छिन्नायां गुडतिलहिरण्यवस्त्रगोधान्य-
प्रतिग्रहेऽप्यदोषः । अन्यदपि । कुमारप्रसवनिमित्तद्रव्यान्तरप्रति-
ग्रहेऽप्यदोषः ।

ब्रह्मस्यतिः,—

विवाहोत्सवकालेषु अन्तरा मृतमृतके ।

पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं न दुष्यति कदाचन ॥

अथ प्रतिग्रहविध्यनभिज्ञेनाप्रतिग्राह्याणि ।

तत्र मनुः,—

न द्रव्याणामविज्ञाय विधिं धर्म्यं प्रतिग्रहे ।

प्राज्ञः प्रतिग्रहं कुर्यादवसीदन्नपि क्षुधा ॥

हिरण्यं भूमिमश्वं गामन्नं वासस्तिलान् घृतम् ।

अविद्वान् प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति दारुवत् ॥

हिरण्यमायुरन्नञ्च भूर्गौश्चाप्योषतस्तनुम् ।

अश्वश्चक्षुस्त्वचं वासो घृतन्तेजस्तिलाः प्रजाः ॥

एतद्द्रव्याणां प्रतिग्रहं विध्यनभिज्ञेन कृतानामिमे न दोषाः ।

इतरद्रव्याणां प्रतिग्रहविध्यज्ञानेऽपि दोष ऊहनीयः ।

प्रतिग्रहविधिः ।

पारस्करे छागलेयः,—

दक्षिणहस्तमध्ये ब्राह्मणस्याग्नेयं तीर्थं तेन प्रतिगृह्णीयात् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

प्रतिग्रहीता सावित्रीं सर्व्वत्रैवानुकीर्त्तयेत् ।

ततस्तु कीर्त्तयेत् साहं द्रव्ये तद्द्रव्यदेवताम् ॥

समापयेत् ततः पश्चात् कामस्तुत्या प्रतिग्रहम् ।

तदन्ते कीर्त्तयेत् स्वस्ति प्रतिग्रहविधिस्त्वयम् ॥

प्रतिग्रहे पठेदुच्चैः प्रतिगृह्ण द्विजोत्तमात् ।

मन्दं पठेत् राजन्यादुपांशु च तथा विग्रः ॥

मनसा तु तथा शूद्रात् स्वस्तिवाचनकं भवेत् ।
 सोङ्कारं ब्राह्मणे कुर्याद्विरोङ्कारं महीपती ॥
 उपानिशु च तथा वैश्ये स्वस्ति शूद्रे प्रकीर्तयेत् ।

हृदपराशरः,—

भूमेः प्रतिग्रहं कुर्याद् भूमिं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
 करे गृह्य तथा कन्यां दासीदासी तथैव च ॥
 करन्तु हृदि विन्यस्य धर्मो ह्येष प्रतिग्रहः ।
 आरुह्य तु गजस्योक्तः कर्णे चाश्वस्य कीर्तितः ॥
 तथा चैकशफानाञ्च सर्वेषामविशेषतः ।
 प्रतिगृह्णीत गां पुच्छे शृङ्गे कृष्णाजिनं तथा ॥
 कर्णेऽजां पशवः सर्वं गृह्याः सर्वं विचक्षणैः ।
 प्रतिग्रहं तथोद्वस्य आरुह्यैकन्तु पादुके ॥
 ईक्षायान्तु रथो ग्राह्यश्चन्द्रदण्डे च धारयेत् ।
 द्रुमाणामथ सर्वेषां मूले न्यस्तकरो भवेत् ॥
 आयुधानि समाधाय तथामुच्य विभूषणम् ।
 वर्मध्वजौ तथा स्पृष्ट्वा प्रविश्य च तथा गृहम् ॥
 भवतीर्य च सर्व्याणि जलस्थानानि चैव हि ।
 उपविश्य तु शय्यायामुपस्पृश्य करेण वा ॥
 द्रव्याण्यन्यान्यथादाय स्पृष्ट्वा वा ब्राह्मणः पठेत् ।
 कन्यादाने तु न पठेत् द्रव्याणि तु पृथक् पृथक् ॥

(१) P. कृतज्ञते ।

(२) P. Adds after it प्रतिग्रहं द्विजश्रेष्ठा कर्त्तव्यमनर्हं ते ।

आमुच्य अङ्गे धृत्वा ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

गृह्णीयान्महिषं पृष्ठे खरं वै पृष्ठदेशतः ।
 प्रतिग्रहमथोद्वस्य यानानाञ्चाधिरोहणात् ॥
 बीजानां मुष्टिमादाय रत्नान्यादाय सर्व्वतः ।
 वस्त्रं दशान्तादादद्यात् परिधायथवा पुनः ॥
 आरुह्योपानहौ चैवमारुह्यैव तु पादुके ।

परिशिष्टे,—

प्रतिगृह्णीत गां पुच्छे कर्णे वा हस्तिनं करे ।
 रथ्यै भार्यां परां दूर्वां प्रतिगृह्णीत पार्श्वगाम् ॥
 पुत्रमुत्सङ्गमारोप्य प्रतिगृह्णीत दत्तकम् ।
 रथं रथमुखे स्मृष्ट्वा प्रतिगृह्णीत कूवरे ॥

अत्र गवादीनां स्थलभेदे प्रतिग्रहा वैकल्पिकाः ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

अभयं सर्व्वदैवत्यं भूमिवै विष्णुदैवता ।
 कन्या दासस्तथा दासी प्राजापत्याः प्रकीर्त्तिताः ॥
 प्राजापत्यो गजः प्रोक्तस्तुरगो यमदैवतः ।
 तथा चैकशफं सर्व्वं कथितं यमदैवतम् ॥
 महिषश्च तथा याम्य उष्ट्रो वै नेऋतो भवेत् ।
 रौद्री धेनुर्विनिर्दिष्टा ह्यग आग्नेय ईरितः ॥
 शेषन्तु वारुणं विद्याद् वराहो वैष्णवः स्मृतः ।
 आरण्याः पशवः सर्व्वे कथिता वायुदैवताः ॥

जलाशयानि सर्वाणि वारिजानि कमण्डलुः ।
 कुम्भं सकरकं चैव वारुणानि विनिर्दिशेत् ॥
 समुद्रजानि रत्नानि सामुद्राणि तथैव च ।
 आग्नेयं कनकं प्रोक्तं सर्व्वं लोहं तथैव च ॥
 प्राजापत्यानि बीजानि यज्ञीयमपि च द्विजाः ।
 ज्ञेयानि सर्व्वबीजानि गान्धर्वाणि विचक्षणैः ॥
 बार्हस्पत्यं स्मृतं वासः सौम्यान्यथ रसानि तु ।
 पक्षिणश्च तथा सर्व्वं वायव्याः परिकीर्त्तिताः ॥
 विद्या ब्राह्मी समुद्दिष्टा विदोपकरणानि च ।
 सारस्वतानि सर्वाणि पुस्तकादीनि पण्डितैः ॥
 सर्व्वेषां शिल्पभाण्डानां विश्वकर्म्मैव देवतम् ।
 द्रुमाणामथ सर्व्वेषां लताहरितकैः सह ॥
 फलानामपि सर्व्वेषां तथा ज्ञेयो वनस्पतिः ।
 मत्स्यमांसे विनिर्दिष्टे प्राजापत्ये तथैव च ॥
 छतं कृष्णाजिनं शय्या रथमामनमेव च ।
 उपानही तथा यामं यज्ञान्यत् प्राणिवर्जितम् ॥
 उत्तानाङ्गिरसश्चैव प्रतिगृह्णीत मानवः ।
 जपोपकरणं द्रव्यं कथितं शक्रदेवतम् ॥
 गृहश्च शक्रदेवत्यं यदनुक्तं द्विजोत्तमाः ।
 तज्ज्ञेयं विष्णुदेवत्यं सर्व्वं वा विष्णुदेवतम् ॥

अथ प्रतिगृहीतभेदेन निषेधः ।

याज्ञवल्क्यः,—

विद्यातपोभ्यां ह्यनेन न तु याज्ञः प्रतिग्रहः ।

गृह्णन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥

मनुः,—

अतपा ज्ञानधीयानः प्रतिग्रहरुचिर्द्विजः ।

अश्वस्यश्मश्रुवेनेव सहितेनैव मज्जाति ॥

तस्मादविद्वान् विभियाद् यस्मात् कस्मात् प्रतिग्रहात् ।

स्वल्पकेनाप्यविद्वान् हि पङ्के गौरिव सीदति ॥

अत्र—

मन्त्रपूर्वन्तु यद्द्रव्यममन्त्राय प्रदीयते ।

दातुर्निकृत्य हस्तं हि भोक्तुर्जिह्वां निकृन्तति ॥

एतेन विद्यातपोहीनेन प्रीतिदायादिरूपमेव प्रतिग्रहीतव्यं न
समन्त्रकप्रतिग्रहरूपमिति ।

याज्ञवल्क्यः,—

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् ।

ये लोका दानशीलानां सं तानाप्नोति पुष्कलान् ॥

अत्रायाचितप्रतिग्रहोपस्थितौ त्यागे यद्दानसम्बन्धप्रतिग्रह-
स्वादानफलं प्राप्नोति । यत्तु गृहागतस्य त्यागे दोषश्रवणं नाश्रन्ति
पितरस्तस्येत्यादि तद्विहितविषयत्वासम्भवाद्दानफलकामिनश्च प्रति-
ग्रहत्यागस्य विहितत्वादन्वयपुरुषं प्रति दोषः ।

मनुः,—

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि प्रसङ्गं तत्र वर्जयेत् ।

प्रतिग्रहेण तस्याशु ब्राह्मं तेजः प्रशाम्यति ॥

सर्व्ववेदाधिगमनात् सर्व्वतीर्थावगाहनात् ।

गवां कोटिप्रदानाच्च श्रेयान् हस्तस्य निग्रहः ॥

इदन्तु सर्व्ववेदाध्ययनसर्व्वतीर्थज्ञानकोटिगोप्रदानाधिकफल-
प्राप्तिफलकं यावज्जीवप्रतिग्रहनिवृत्तिसङ्कल्परूपं कर्म्मन्तरम् । तेन
गृहीतद्रव्यत्यागनिषेधो विहितैतत्सङ्कल्पव्यतिरिक्तविषय एव । एव-
मयाचितप्रतिग्रहालाभे प्रशस्तेभ्यो द्विजातिभ्यो निषिद्धद्रव्यनिषिद्ध-
देशनिषिद्धकालपरिहारे याचित्वाऽपि प्रतिगृह्णीयात् । प्रीति-
दायेन च प्रतिगृह्णीयात् । अध्यापनयाचनयोर्याचितप्रतिग्रहापेक्षया-
ऽपि गुरुत्वात् । तदसम्भवे निर्गुणेभ्योऽपि निन्द्यवर्जितेभ्यः । तद-
सम्भवे धार्मिकक्षत्रियनृपात् ।

अकृतञ्च कृतं चेन्न गौरजाविकमेव च ।

हिरण्यं धान्यमन्नञ्च पूर्वं पूर्वंमदोषवत् ॥

एवं क्रमेण । तत्र निषिद्धदातृविषये यमः,—

नटनर्त्तक'वैताल चर्म्मकारसुवर्णकृत् ।

स्याशुकाषण्डगणिका अभोज्यान्नाः प्रकीर्त्तिताः ॥

गन्धर्व्वी लोहकारश्च शुचिकस्तन्तुवायकः ।

चक्रोपजीवी रजकः कितवस्त स्करस्तथा ॥

ध्वजी मीनोपजीवी च शूद्राध्यापकयाजकौ ।
 कुलालश्चित्रकर्त्ता च वार्हुषी चर्मविक्रयी ॥
 समार्घ्यं पण्यमादाय महार्घ्यं यः प्रयच्छति ।
 स वै वार्हुषिको नाम यश्च वृद्धिं प्रयोजयेत् ॥
 वृथाश्रमी वृथा दाता आश्रमाणाञ्च दूषकः ।
 पुण्यस्य विक्रयी यश्च योनिसंकरजश्च यः ॥
 रङ्गोपजीवी कुण्डाशी वीरहा गुरुगुप्तिकः ।
 भिषक् च गरदस्यैव रूपार्जीवी च सूचकः ॥
 शौण्डिकः पार्णिकश्चैव निषादेन समाः स्मृताः ।
 कर्मस्वेतेषु यो मोहाद् ब्राह्मणो वर्त्तते सदा ॥
 प्रायश्चित्तेऽपि चरिते परिहाय्यो भवेत् स हि ।
 एते ब्राह्मणचण्डालाः सर्वे ब्रह्महताः किल ॥
 तस्मादैव च पित्रे च वर्जयेत् तत्त्वदर्शिभिः ।
 एतेषामेव सर्वेषां प्रत्यावृत्तिं तु मार्गताम् ॥
 भिक्षान्नमुपयुञ्जानो द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।
 एतेषां ब्राह्मणो भुक्त्वा दत्त्वा कृत्वा प्रतिग्रहम् ॥
 प्राजापत्येन शुद्धेयं तस्मात् पापान्न संशयः ।

स्थाणुका अभ्राह्मणी । गन्धर्वी गायनवृत्तिः । कुलालो-
 ऽत्रास्वकीयः । देवलेन कुलालस्य भोजान्नताभिधानात् तस्य
 स्वकीयविषयत्वम् । वृथा दाता दुष्टादुष्टप्रयोजनमनुद्दिश्य दाता ।
 आश्रमभेदको दूषकः । गुरुगुप्तिकः गुरुं गोपायति । रूपार्जीवी
 वेशकरणेन यो जीवति । पार्णिकः पत्नोपजीवी ।

सुमन्तुः,—अभिमतपतितपौनर्भवभूषणहपुंश्चल्यशुचिशस्त्रकार-
तान्तिकतैलिकध्वजीसुवर्णकारषण्डबन्धकिगणिकामानि वर्जयेत् ।
शौनिकव्याधचर्मकारनिषादानामन्त्रमप्रतिग्राह्यम् । तदशनप्रति-
ग्रहयोश्चान्द्रायणं चरेत् । तत्पदेनाभिगतादयः सर्वे परामृश्यन्ते ।
अत्रापि प्रायश्चित्तं साकाङ्क्षत्वात् । तेनैतेभ्यः प्रतिग्रहो निषिद्धः ।

हारीतः,—पतितदुष्कृतेभ्यः प्रतिगृहीतमस्यर्शमयज्ञीयं तेन
न पुण्यार्थानाप्नोति आदेशवदयथार्थं ब्राह्मणमभिजित्य तामस-
मन्यस्मै दीयमानं प्रतिषिद्धस्य प्रतिगृहीतस्य दुष्कृतमाप्नोति ।
आनृण्यार्थं प्रतिगृहीतेभ्योऽक्तत्वोपयोगात् स्तैन्यम् । असत्कार्यार्थं
निमज्जत्यात्मार्थं निबध्नीतेत्याहुः । एते प्रतिग्रहोपयोगाः । यैः
प्रतिगृह्णन् निरयाय कल्प्यते ।

अथ द्रव्यविशेषेण निषिद्धेभ्योऽपि प्रतिग्रहानुज्ञा ।

तच्च गौतमः,—एधोदकमूलफलशय्यासनावसथयानपयोदधि-
धानाप्रियङ्गुशाकान्यप्रणोद्यानि सर्वेभ्यः । पितृदेवगुरुभृत्यभरणे
चान्यत् । सर्वेभ्य इति । निन्दितेभ्योऽपि दातव्यः । केवलमया-
चितप्रतिग्रहे येषां कुसूलादीनां प्रतिप्रसवः । येषामयाचितप्रतिग्रहे
नचैतदेवमपि वचनमयाचितप्रतिग्रहविषयं किंत्वेष्यते ।

अत्राभ्युदितपदेनायाचितस्य द्रव्यमात्रस्य पृथगुपादानात् ।
अयाचितप्रतिग्रहे निषिद्धकृष्णाजिनादिव्यतिरिक्तद्रव्यमात्रस्याप्रत्या-
ख्ययत्वेन द्रव्यविशेषानर्थक्यात् । तन्न सामान्यप्रार्थनया दाता

चेदधोदकादिद्रव्यं दिक्षति तदा तन्न प्रत्याख्येयमित्येवं युज्यते ।
एवमुत्तरत्रापि पितृदेवभृत्यभरणार्थं याचितमयाचितं वा लब्ध्वा
न प्रत्याख्यानं कुर्यादित्यर्थः ।

केवलं,—

न यज्ञार्थं धनं शूद्राद् विप्रो भिक्षेत कर्हिचित् ।

यजमानो हि भिक्षित्वा चण्डालः प्रेत्य जायते ॥

इति मनुवचनाच्च यज्ञार्थं शूद्रात् प्रार्थनम् । अयाचितं यज्ञार्थं
शूद्रादपि ग्राह्यम् । पितृदेवभृत्यभरणे चान्यदिति देवार्थस्य प्रत्या-
ख्याननिषेधात् । केवलं—

यज्ञार्थं लब्धमददन्भासः काकोऽपि वा भवेत् ।

इति याज्ञवल्क्यवचनात् तस्यान्यत्र विनियोगो न कार्यः ।

सुमन्तुः,—अभोज्यान्नानामपि पुष्पमूलफलशाकटणकाष्ठ-
धान्यानि क्षेत्रस्थानि गोष्ठस्थं पयसाददतामदोषः । क्षेत्रमत्र उत्-
पत्तिस्थानम् । मनुः—

एधोदकं मूलफलं पुष्पमभ्युदितं च यत् ।

सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयात् तथैवाभयदक्षिणाम् ॥

शय्यां गृहं कुशान् गन्धानापः पुष्पं मणिं दधि ।

धान्यं मत्स्याः पयो मांसं शाकश्चैव न निर्व्वपेत् ॥

न नीत्वा कुर्यात् । एवं निन्दितद्विजातिभ्य एतानि द्रव्याणि
प्रतिगृह्णन्ते न शूद्रात् किमपि ।

अङ्गिराः,—

अस्मासान् यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं जुगुप्सितम् ।

जीवन् स च भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते ।

एते दोषा भवन्त्यत्र शूद्रादेव प्रतिग्रहे ॥

तथाच मनुः,—

वेदविज्ञापि विप्रोऽस्य कृत्वा लोभात् प्रतिग्रहम् ।

विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाश्वसि ॥

तथा—

शूद्रोऽपि धनवान् भूत्वा ब्राह्मणानेष बाधते ।

प्रतिग्रहदानेन नरकपातात् ।

तथा—

पक्वान्नवस्त्रं विप्रेभ्यो गौर्धान्यं क्षत्रियादपि ।

वैश्यस्य सर्वधान्यानि शूद्राद् याज्यं न किञ्चन ॥

तथापि निर्गुणद्विजातिभ्यः प्रतिग्रहलाभे प्रशस्ताध्यापनयाजना-

सम्भवे अयाचितशूद्रप्रतिग्रहासम्भवे शूद्रादपि याचितप्रतिग्रहः ।

तथाचाङ्गिराः,—

अनुगृह्य प्रहस्तस्य न दीपोऽङ्गिरसो मतम् ।

गुर्वयमतिथीनाञ्च भृत्यानाञ्च विशेषतः ॥

शूद्रासं प्रतिगृह्णीयात् न तु भुङ्क्ते स्वयं ततः ।

अनुगृह्य प्रहस्तस्य गुर्व्याद्यनुग्रहप्रहस्तस्य न तु स्वयं भुङ्क्ते

इति गोपालादिव्यतिरिक्तशूद्रविषयम् ।

तत्र तु याज्ञवल्करः,—

शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्धसीरिणः ।

भोग्यान्ना मापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥

एवामन्नं प्रतिगृह्य स्वयमपि भुञ्जीतेत्यर्थः ।

यत्तु क्षेत्रगतं धान्यं खले वाथ गृह्णाद् वह्निः ।

सर्वकालं ग्रहीतव्यं सर्वेभ्योऽङ्गिरसो मतम् ॥

सर्वकालमनापत्तावपि । तथा—

स्वपात्रे यच्च निक्षिप्तं दुग्धं तच्छुचिरिष्यते ।

पात्रान्तरगतं ग्राह्यं शूद्रात् स्वगृहमागतम् ॥

शूद्रवेश्मनि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि ।

निमित्तेनैव भोक्तव्यं शूद्राद्यं तदपि स्मृतम् ॥

ग्रामं मांसं दधि घृतं धाना क्षीरमथौषधम् ।

शुक्तक्रियरसा ग्राह्या निवृत्तेनापि शूद्रतः ॥

शाकमत्स्यमृणालानि कन्दुकाः शक्तवस्त्रिलाः ।

इक्षुः फलानि पिण्याकं प्रतिग्राह्याणि सर्वतः ॥

सर्वतः सूतकादावपि सवर्णेभ्यश्च ।

मनुः,—

नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानग्राहिनो द्विजः ।

आददीताममेवास्मादावृत्तावेकरात्रिकम् ॥

आवृत्तौ आपदि । याज्ञवल्करः,—

कुशाः शाकाः पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः ।

मांसं शय्यासनं धान्यं प्रत्याख्येयं न वारि च ॥

अङ्गिराः,—

संस्कारैः शुद्ध्यति ह्यग्रामं धान्यं तेन शुचि स्मृतम् ।

तस्माद्धान्यं ग्रहीतव्यं मृतसूतान्तरेष्वपि ॥

पक्वान्नवर्जं विप्रेभ्यो गोधान्यं क्षत्रियात् तथा ।

वैश्येभ्यः सर्वधान्यानि श्राद्धाद् ब्राह्म्याः पणस्तथा ॥

संस्कारैस्तक्षणादिभिः । ताम्रिकः कार्षिकः पणः । एतच्चा-
पदुगतस्येति लक्ष्मीधरः ।

अत्र गर्हितप्रतिग्रहाणां धनत्यागपूर्वकं प्रायश्चित्तम् ।
धनभोगेऽवशेषधनत्यागपूर्वकं प्रायश्चित्तम् । भोगेन धनसमाप्ती
वैराग्यं धनत्यागरूपाङ्गवैगुण्यात् प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यं न वेति सन्देहे
कर्त्तव्यमेवेति निर्णयः । आदिष्टप्रायश्चित्तानामसम्भवेऽपि

यच्चीकृतं यच्च वा नोक्तमिह पापप्रणाशनम् ।

प्राजापत्येन कृच्छ्रेण शुद्ध्यति नात्र संशयः ॥

इति विशेषप्रायश्चित्तस्थलेऽपि प्राजापत्यकृच्छ्रविधानात् तदेव
कर्त्तव्यम् । गुरौ च दोषे तस्यावृत्तिः । एनसि गुरुणि गुरु-
णीति स्मरणात् । प्रायश्चित्तविशेषात् तद्विधेयं प्रायश्चित्तप्रदीपे-
ऽस्मत्कृतेऽनुसन्धेयः । यथोक्तासत्प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमिति धनत्याग-
रूपाङ्गत्यागाभावेऽपि कर्त्तव्यम् । नैमित्तिकेऽशक्वाङ्गहीनेऽपि पाप-
क्षयफलोत्पत्तिः ।

अन्येत्वादुः,—अति निषिद्धानभ्यनुज्ञातप्रतिग्रह एव धनत्याग-
पूर्वकमेव प्रायश्चित्तम् । यस्यां दशायां यः प्रतिग्रहोऽनुज्ञातस्तत्-
प्रतिग्रहस्य कालान्तरे निषिद्धत्वेऽपि गर्हितपदानुविधेयत्वाच्च
न तत्र धनत्यागपूर्वकं प्रायश्चित्तम् ।

यदुगर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।

तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति जप्येन तपसेव च ॥

इति वचनात् । तेनाधर्मेत्वेनात्मातशुद्धप्रतिग्रहादेरपि धन-
त्यागपूर्वकं प्रायश्चित्तम् ।

किन्तु पतितचाण्डालादिधनप्रतिग्रहे तथेति चौर्यादेरपि
सर्व्वथाननुज्ञातत्वं तत्रापि धनत्यागपूर्व्वकमेव प्रायश्चित्तम् ।

यसु परोपकारार्थमेव गृह्णातीति कुटुम्बभरणे विनियुक्ते तस्य
गर्हितप्रतिग्रहेऽपि दोषाभावः । मनुः,—

असाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यो यः प्रयच्छति ।

स कृत्वा भ्रवमात्मानं सन्तारयति तावुभौ ॥

बृहस्पतिः,—

असतो यः समादाय साधुभ्यः संप्रयच्छति ।

धनस्त्रामिनमात्मानं सन्तारयति दुष्कृतात् ॥

यमः,—

यसु द्रव्यं पुनर्दद्यात् प्रतिगृह्य यतस्ततः ।

यमः पृच्छति राजानं केषा भवति दक्षिणा ॥

जानताऽजानता वापि यत्किञ्चिद् दुष्कृतं कृतम् ।

सर्व्वं तरति धर्मात्मा प्रतिगृह्य पुनर्ददत् ॥

इति प्रतिग्रहप्रकरणम् ।

अध्यापनप्रकरणम् ।

एवं प्रतिग्रहेण हृत्थसम्भवे साधुभ्योऽध्यापनेन जीवनम् । प्रति-
ग्रहसम्भवे न तत्कार्यम् । तच्च मूलनिर्णयं विनैव ।

मृहीत्वाऽपि च यो विद्वान् दक्षिणां न प्रयच्छति ।

तस्य कृतघ्नत्वस्मरणात् कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिरिति दोषा-
तिशयस्मरणाच्च शिष्यैर्यद्दीयते तेन जीवनम् ।

वेदाक्षराणि यावन्ति नियुज्यन्तेऽर्थकारणात् ।

तावतीर्भूणहत्यास्तु वेदं विप्लाव्य चाप्रुयात् ॥

भृतकाध्यापको यस्तु भृतकाध्यापितश्च यः ।

तावुभौ पतितौ विप्रौ स्वाध्यायक्रयविक्रयात् ॥

इति दोषः । एवं सम्पूर्णे वेदाध्यापने मूल्यपणपूर्वके पातित्य-
श्रवणात् एकदेशस्य पणपूर्वकाध्यापने चोपपातकश्रवणाद् वर्ज-
नीयम् । अन्यो यदि मूल्यं दत्वा धर्मार्थं परानध्यापयेत् तदाध्या-
पकस्य धर्मविक्रय एव परार्थजपादिवत् । धर्मविक्रयोऽपि
निषिद्ध एव ।

अत्र वेदविक्रय एव दोषाभिधानाद् वेदादिमौमांसादीनां पण-
पूर्वकमध्यापनेऽप्यदोषः । तथा पुराणश्रवणमध्यापनान्तर्गतम् ।
यस्तु व्यवहारनिर्णयोऽपि शास्त्रोपदेशरूपमेवेति नाध्यापनान्त-
र्भावः । व्यवहारान् नृपः पश्येदिति क्षत्रियधर्मविधानात् क्षत्रिय-
वृत्तिमध्ये देवलेन गणनाच्च क्षत्रियवृत्तिरूपमेव व्यवहारार्जनम् ।
एवं पर्वदि स्नात्वा प्रायश्चित्तस्योपदेशोऽपि नाध्यपनान्तर्गतः किन्तु
पृथगेव कर्मान्तरम् ।

आर्त्तानां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि ये हिजाः ।

जानन्तो न प्रयच्छन्ति तेषां ते फलभोगिनः ॥

इत्यादिकमन्यविधिविषयम् । सत्रादण्डधेनुपहणश्च नैमित्तिक-

दानप्रतिग्रहरूपमेव । एवं महापातकादावपि नाध्यापनात् सद्यः
पातित्यम् । एवं न शूद्राय मतिं दद्यादिति न चास्योपदिशेहम्भं-
मिति चानुपसन्नशूद्रविषयमिति व्याख्यानात् । उपसन्नशूद्रे दोषा-
भावः । अनुपसन्ने तु स्नातकव्रतलोपमात्रमिति न धर्मोपदेश-
स्याध्यापनान्तर्गतिः । एवं यज्ञादावुपदेष्टृत्वेन ऋत्विजां कर्मप्रचा-
रणमपि नाध्यापनं याजनान्तर्गतम् । तन्मूल्यग्रहणं प्रीतिदाय-
रूपम् । पणपूर्वकश्च प्रत्युपकारदानस्वीकारः । प्रसूतेभ्यश्चान्यदिति
यद्दीयते यज्ञाचेयाय हिरण्यं ददातीत्यादि तत्प्रतिग्रहान्तर्गतम् ।
यज्ञार्थप्रतिग्रहपदार्थत्वेनार्त्विज्यं याजनान्तर्गतं चेति नाध्यापने
प्रवेशः । ब्राह्म्याधिकारे पारस्करः,—नेतानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुः ।

अथ शूद्रपतिताध्यापने महान् दोष इति सर्व्वथा न कर्त्त-
व्यम् । पतिते पातित्यं शूद्रे च । यमः,—

वृषलाध्यापको यश्च वृषलाध्यापितश्च यः ।

तावुभौ नरके मग्नौ वसेतां शरदां शतम् ॥

शूद्राध्यापकयाजकानित्युक्ता यमः,—

एते ब्राह्मणचण्डालाः सर्व्वे दुर्ब्राह्मणाः किल ।

इति दोषाधिव्यात् । विकर्मस्यब्राह्मणाध्यापनमपि यथा
कथञ्चिदपि । शूद्रापप्रतिग्रहासम्भवे पापसंसर्गगुरुत्वात् ।

ऊतघ्नोऽद्रोही मैधावी शुचिः कल्प्योऽनसूयकः ।

इति शूद्रेरध्यापनीयत्वात् ।

इत्यध्यापनप्रकरणम् ।

याज्यप्रकरणम् ।

एवमध्यापनवृत्त्यसम्भवे प्रशस्तयाजनं वृत्तिः । तस्य तु महत्त्वं प्रतिग्रहाध्यापनापेक्षया प्रशस्तत्वम् । प्रतिग्रहः प्रत्यवर इति मनुः ।
तथा पद्मपुराणे,—

अयाज्यानां याजकश्च याज्यानां च विवर्जकः ।

रेतोविण्मूत्रसेवी च स प्रेतो जायते नरः ॥

याज्यत्यागी दोषकीर्त्तनात् प्रशस्तत्वं गम्यते । तथा

याजनाध्यापनादिभ्यस्तथा दानप्रतिग्रहैः ।

विरजाः स्वर्गमायान्ति विमानैः सङ्गता दिवः (?) ॥

इति प्रशस्तता स्मर्यते । तेन पौण्डरीकबहुसुवर्णवाजपेयादि-
याजनेन बहुग्रहणेऽपि न दोषः । एवं प्रशस्तयाज्यत्यागी दोषश्रव-
णाच्च बहुयाजनेऽपि न दोषः ।

वृत्त्यर्थादधिकं गृह्यन् नरो भवति किंश्चिषी ।

इति तस्य प्रतिग्रहविशेषपरत्वात् । यत्तु बहुयाजक इति
निन्दावचनं तत् “तथैव यामयाजकः” “याजयन्ति च ये बहून्”
इति वाक्ययोः समवादायाद् बहुवर्णयाजक इत्येधंपरम् । तदुक्तं
दानसागरे,—बहुयाजको बहुवर्णयाजक इति । ब्रह्मपुराणे,—

यस्योपनयनं चक्रे बहूनां बहुयाजकः ।

इति । याजनं नाम त्रैतकर्मणि ग्रहयज्ञादि स्मार्त्तकर्मणि
च वरणाभरणाभ्यां सत्कृतेन दक्षिणालाभमुद्दिश्याध्वर्यवादि कर्म-
करणम् । षोडशर्त्विजो नवग्रहमखे चत्वार ऋत्विज इत्यादि

रूपेण यत्र ऋत्विक्समाख्या तत्र ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीति ऋत्विक्सम्प्रदानजदानस्य दक्षिणात्वादृत्विजामिव याजनं वृत्तिरिति केचित् ।

अन्येषाम्नु चमसाध्वर्युप्रभृतीनां न याजनवृत्तिरिति केचित् । ऋत्विग्यज्ञकदुच्यते इति स्मृतेः यजमानस्याप्यार्त्विज्यात् । ऋतुयजननिमित्तत्वाच्च यज्ञार्थकर्तृत्वञ्च ऋत्विक्त्वम् । तन्निमित्तधनार्जनमेव याजनम् । कल्पसूत्रे तु व्यवहारार्थं संज्ञाकरणमिति प्रतिभाति ।

यस्तु वरणपूर्वकं त्रयम्बकजपसहस्रनामदेवीमाहात्म्यादिपाठदेवपूजातीर्थस्नानगयाश्राद्धादिकं परार्थं कृत्वा दक्षिणाग्रहणं तत्र याजनम् । यज्ञसम्बन्धाभावात् ।

तत्र त्रयम्बकजपादौ—

भ्रातरं पितरं शिष्यं गोसहस्रप्रदायिनम् ।

रक्षेदनेन मन्त्रेण—

इति दक्षिणाभिधानमस्ति । यत्र सहस्रनामपाठादौ समाचारप्रमाणकं दक्षिणादानं तदुभयत्रापि प्रतिग्रहशब्दार्थसत्त्वात् प्रतिग्रहरूपमेव ।

अर्थलोभेन यो दद्याद् गृह्णीयाच्च प्रतिग्रहम् ।

स पूर्व्यं नरकं याति ब्राह्मणस्तदनन्तरम् ॥

इति यच्छातातपवचनं तद्व्यलोभरूपकार्यविषयमेव । तेनात्र तुलापुरुषादिदक्षिणावदक्षिणाशब्दादक्षिणाग्रहणितिकर्तव्यता नैतद्भ्रमेतिकर्तव्यता । तच्च प्रत्युपकारार्थं दानमेव ।

यथा गौतायाम् ।—

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।

दीयते तु परिक्लिष्टं तद्राजसमुदाहृतम् ॥

इति । यथा व्रतादौ

असामर्थ्यं शरीरस्य व्रते च समुपस्थिते ।

कारयेद्धर्मपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितम् ॥

इति ।

भ्रातरं पितरं शिष्यं ब्राह्मणं दक्षिणादिभिः ।

इति । अत्र पद्मरादीनां प्रतिनिधित्वेन कर्मकर्तृत्वम् ।

दक्षिणाक्रीतस्य न प्रत्युपकारलाभेन प्रतिनिधित्वमिति विशेषः ।

यद्यपि तथा स्वामिनः फलसमवायादिति षष्ठाधिकरणन्यायेन

स्वामिनः प्रतिनिधिर्नास्ति । कर्त्तृत्वे तु भवत्येव । तदुक्तं 'बह्वनान्तु

प्रवृत्तावन्यमागमयेदवैगुण्यादित्यधिकरणे सत्रे कस्मिंश्चिद् यजमाने

मृते तत्स्थानेऽन्यः प्रतिनिधेयः सप्तदशसंख्याधिकरणककर्तृकत्व-

निर्वाहाय इत्युक्तम् । तथा स्मरन्ति

यज्ञदानव्रतजपतीर्थयाचादिकञ्च यत् ।

यस्त्वेवं कारयेदन्यं तेन सर्वमनुष्ठितम् ॥

इति । एतेन पौरोहित्यं व्याख्यातम् । तथापि

नित्ये नैमित्तिके काम्ये त्वं मे प्रतिनिधिर्भव ।

इति स्मरणान् ।

(१) सुश्रितपुस्तके,—बह्वनां तु प्रवृत्तेऽन्यः जैमिनीयन्यायमाकाविकारः

अ० ६. पा० १ सू० १२ ।

त्वया मया च भोक्तव्यमिदं राज्यमकण्टकम् ।

इति धनदानस्वीकाराद् व्यक्तमेव प्रतिनिधिकर्तृत्वम् । तत्र प्रतिनिधित्वेन वरणविधिवत् तत्रापि कारयेदिति कर्त्तारं प्रयोजयेदिति विधानादेव प्रतिनिधित्वम् । अतएव मण्डनः,—

पत्न्यामपित्वशक्तायां नियुक्तः कश्चनो यजेत् ।

इति स्वयमेव यागेऽपि प्रतिनिधिकर्त्तारं दर्शयति ।

प्रभासखण्डे च,—

पत्नी पुत्रः पुरोधाश्च भ्राता वापि सखाऽपि वा ।

यात्रायां धर्मकार्येषु जायते प्रतिहस्तकाः ॥

एभिः कृतं महादेवि स्वयमेव कृतं भवेत् ।

आपस्तम्बः,—

प्रयोजयिता अनुमन्ता कर्त्तेति स्वर्गनरकफलेषु भागिनः केवलम् ।

तथैव राजमहिषी राजामात्यपुरोहिताः ।

पापेनार्हेन संयुक्ताः सर्वे ते राजधर्मिणः ॥

इति यमवचनात् पुरोहितवृत्तिर्गर्हिता । स्तुतिजपपाठादिकरणं न तथा गर्हितमिति विशेषः । तेन प्रतिग्रहाश्रयदेशकालद्रव्यदोषास्तत्रापि भवन्त्येव । यत्तु—

इष्टमध्यापितं पूर्त्तं तप्तं वा ह्यात्मनस्तपः ।

प्रयच्छत्यपरेभ्यश्च धनार्थं धर्मविक्रयी ॥

इति वरणव्यतिरेकेण स्वयमेव यागं कृत्वा जपं कृत्वा तपः कृत्वा परस्माद्वनलाभेन तद्विक्रीणीते न कर्मणा तस्य वृत्तिः स्वकृतापूर्व

विनश्यति धनदातरि चापूर्वमुत्पद्यत इति कल्प्यते स धर्म-
विक्रयः ।

देवतानां गुरुणाञ्च मातापित्रोस्तथैव च ।

पुण्यं देयं प्रयत्नेन नापुण्यं चोदितं क्वचित् ॥

इति पुण्यदानविधौ पुण्यस्य कृतस्य दानेन स्वगतापूर्व्यं नश्यति
सम्प्रदानेऽपूर्व्यान्तरमुत्पद्यते तन्न धर्मविक्रये । यथा,—

तस्माद् यत् सुकृतं किञ्चिन्ममास्ति त्रिदशाधिप ।

तेन पुण्येन मुच्यन्तां पितरो यातनागताः ॥

इति पुण्यदानम् । तथाच ययातिः स्वर्गप्रच्युतस्य दौहित्रदत्त-
पुण्येन स्वर्गगमनम् । एवं धर्मविक्रयः कृतस्य धर्मस्य मूल्यग्रहण-
पूर्वकं परस्मै दानम् । स च निषिद्धः । पुण्यविक्रये तप्तकण्डं
कुर्यादिति प्रायश्चित्तविधानात् । तथाच शङ्खलिखितौ,—चैत्य-
देवगृहोद्यानारामसभाप्रपापुण्यतडागसेतुविक्रयं कृत्वा तप्तकण्ड-
माचरेदिति । तेन परार्थजपाद्याचरणं न धर्मविक्रयो न याजनं
तद्वनग्रहणं प्रतिग्रह एव । मनुः—

गोबधायान्धसंयाजपारदार्यात्मविक्रयी ।

इत्यादिनाऽयाज्ययाजनमित्ययाज्ययाजननिन्दायां तिलोत्पाद-
नविक्रययोर्निन्दनाञ्च तिलवपनमस्वकृतकषौ कथ्यन्तरासम्भवे । एव-
मित्युं न पीडयेत् इक्षुघ्नोऽस्त्रात्मघातक इति पीडननिषेधादिक्षु-
क्षिरपि न कार्यः । हारीतः—

अष्टगवं धर्महलं षड्गवं जीवितार्थिनाम् ।

चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम् ॥

तथा—

बालानां दमनश्चैव वाहनं न च शस्यते ।

वृद्धानां दुर्बलानाञ्च प्रजापतिवचो यथा ॥

देवलः—

पुंस्त्वोपघातं नस्यं वा वाहनानां न कारयेत् ।

वृद्धं युगे न युष्मत् जीर्णं व्याधितमेव च ॥

न घण्टं वाहयेद्देनूं न च भारेण पीडयेत् ।

न वाहनीयाः शिखरे वृषभा यच्च कुञ्चित् ॥

देवीपुराणे—

सुक्ततान् (?) पृष्ठदेशे तु स्कन्धदेशे तु यो वृषम् ।

वाहयेद् गुरुभारेण स तु भारघातं बहेत् ॥

रामायणे,—

यो दुर्बलं परिश्रान्तं वालिशः पापनिश्चयः ।

वाहयिष्यत्यनङ्गाहं स गोघ्नः पापमाप्स्यति ॥

शक्तं समर्थं बलिनं वृषं यो वाहयिष्यति ।

आसोपहारसंयुक्तं न स पापमवाप्स्यति ॥

स्वयं कृषी विशेषः । पुण्याहे लाङ्गलयोजनमिति मृद्धानु-

साराङ्गलयोजनविधिना कृष्यारम्भः । तथा—

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च कश्यपः सुरभिस्तथा ।

इन्द्रः प्रचेताः पर्जन्यः शेषचन्द्रार्कवक्रयः ॥

बलदेवो हलं भूमिवृषभौ रामलक्ष्मणौ ।

रघोन्नो जानकी सीता युगं गगनमेव च ॥

एते द्वाविंशतिः प्रोक्ताः कृत्थारभ्रमहोत्सवे ।

हारीतः,—आपत्सु कृषिं प्राहुः कृषेरायोजनवदायोज्यं बाल-
हृदकशादीन् वर्जयेत् । आयोजनवत् चयनभूसंस्कारः कृषावायो-
जनं यथा समन्त्रकं क्रियते तथेत्यर्थः ।

देवलः—

यो लाङ्गुले तु सम्पूज्य कृत्थारभ्रमहोत्सवे ।
गन्धैः पुष्पैस्तथा धूपैर्मात्स्यै रत्नैः पृथक् पृथक् ॥
सदक्षिणैर्दधानेन होमैर्ब्राह्मणतर्पणैः ॥
ततः शक्तिविमुक्तेन ब्रह्मवादेन भूरिणा ।
हलयेद् वाहयेद् भूमिं स्वयं स्नातः स्वलङ्कृतः ॥
पूर्वाक्षरां दिशं गच्छेत् क्रमात् पौरन्दरीं शुभाम् ।
कृत्वा प्रदक्षिणावृत्तिमीशानाभिसुखस्ततः ॥
विमुच्य वृषभं बीजं पुरुषो लक्ष्णान्वितः ।
तुष्टः सुवासाः स्रग्वी च सुवर्णं जलसेचकः ॥
सुवर्णपात्रसंयुक्तं प्राप्नुवन् निवपेत् भुवि ।
उभ्रा बीजञ्च तत्रैव भोक्तव्यं सह बन्धुभिः ॥
उत्सवश्चैव कर्त्तव्यो गीतवाद्यसमाकुलः ।

हारीतः,—अदीर्घेण प्रतोदेन शनैः शनैर्वाहयेत् । न पञ्चैकं
सन्धिवेलयोर्वाहयेत् । द्विहलकृते परित्यागेऽवसृज्य मेघणम् ।
तथा बाहकानां छायासु करणं जलदानं घासदानं दंशाद्युपद्रव-
निवारणं रोगार्त्तानां चिकित्सनञ्च हारीतोक्तं कर्त्तव्यम् । धान्य-
वपनकाले छेदनकाले मर्दनकाले निर्वपणकाले गृहानयनकाले

च बलिहोमकरणञ्च हारौतोक्तम् । गवां स्वस्तिकामनया ब्राह्मण-
भोजनम् । स्नापयित्वानडुहामलङ्करणम् ।

धान्यानयनकाले च बृहस्पतिः—

राशे दत्त्वा तु षड्भागं देवतानाञ्च विंशकम् ।

विंशभागञ्च विप्राणां क्षपिं कृत्वा न दोषभाक् ॥

पुनर्हारीतः—

यूपोऽयं निहितो मध्ये मेध्यानामिह कर्षकैः ।

तस्मादतन्द्रितो दद्यादत्र धान्यञ्च दक्षिणाः ॥

भूमिं भित्त्वीषधीर्भित्त्वा भित्त्वा कीटपिपौलिकाः ।

पुनन्ति खलयज्ञेन कर्षका नात्र संशयः ॥

खलयज्ञो यथोक्तरूपेण खले विभज्य दानम् ।

इति क्षपिप्रकरणम् ।

कथा जीवनासम्भवे स्वयङ्मतवाणिज्येन जीवनम् । तत्र
शङ्कलिखितौ,—आपद्गतो ब्राह्मणः कामं जिजीविषुः वैश्या-
चरणम् । वृत्तिमास्थाय न पण्यं पण्यमिति ब्रूयात् । सकृदेवोक्तं
मूल्यमिच्छेदित्यर्थः । आपस्तम्बः,—अक्रीतपण्यैर्व्यवहरेत् । मुञ्च-
वत्स्वर्जैर्मूलफलेः । वृणक्ताष्टैरविकृतैः । नात्यन्तमवस्येत् । वृत्तिं प्राप्य
विरमेत् । अक्रीतपण्यैः क्रयादतिरिक्तव्यवहारवर्जितैः । नात्यन्त-
मवस्येदासक्ती भवेदित्यर्थः । अत्र मूलफलानामविक्रीयत्वे अक्रीत-
त्वेन विक्रीयत्वम् । विक्रयनिषेधः क्रीतमूलफलविषय इत्येके ।
एवञ्चास्य मते फलानां विक्रयनिषेधः क्रीतलब्धफलविषयः ।

बीधायनः—

पशवसैकतोदन्ता अश्मा च लवणादृते ।

एतद् ब्राह्मण ते पण्यं तन्तुस्त्रारजनीकतः ॥

लवणादृते लवणादन्यः पाषाणः । अयमश्मनो विक्रयोऽत्यन्ता-
पदि स्मृत्यन्तरे निषेधादिति लक्ष्मीधरः । अरजनीकतः कुसुम्भा-
दितररक्तीकतः । नारदः,—

ब्राह्मणस्य तु विक्रेयं शुष्कं दारुं दृणानि च ।

गन्धद्रव्यैरकावेचं तूलस्तूलीकतादृते ॥

स्वयं शीर्णञ्च विदलं फलानां वदरेङ्गदे ।

रज्जुः कार्पाससूत्रञ्च तच्चेदविकृतं वदेत् ॥

एरका दृणविशेषः । तूलः शास्त्राद्यादिभयः । विदलं वल्कलम् ।

तथाऽविक्रेयाणि । याज्ञवल्क्यः,—

लाक्षालवणमांसानि पतनीयानि विक्रये ।

पयो दधि च मद्यञ्च हीनवर्णकराणि च ॥

हीनवर्णः शुद्रः । हारीत मनु-वशिष्ठ-शातातपाः,—

व्रज्येण शुद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ।

सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च ॥

इतरेषामपण्यानां विक्रयादिह कामतः ।

ब्राह्मणं सप्तरात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥

मनुः अविक्रेयाधिकारे

सर्वान् रसानपोहेत कृताञ्च तिलैः सह ।

अश्मनो लवणञ्चैव पशवो ये च मानवाः ॥

सर्व्वन्तु तान्त्वयं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च ।

अपि चेत् स्युररक्तानि फलमूले तथौषधीः ॥

अपः शस्त्रं विषं मांसं सोमं गन्धांश्च सर्व्वशः ।

क्षीरं क्षौद्रं दधि घृतं तैलं मधुगुडं कुशान् ॥

आरण्यांश्च पशून् सर्व्वान् दंष्ट्रिणश्च वयांसि च ।

मयं नीलिञ्च लाक्षाञ्च सर्व्वानेकशफांस्तथा ॥

रङ्गं सीधं तथा लोहं तैजसानि च सर्व्वशः ।

बालान् चर्म तथास्थीनि 'सस्त्रायूनि च वर्जयेत् ॥

अपोहेत त्यजेत । कृतान्नं पक्वान्नम् । रसनिषेधेन सिद्धेऽपि

पुनर्लवणनिषेधो दोषाधिक्यार्थः । याज्ञवल्क्यः,—

'फलौषधक्षौमसोममनुष्यापूपवीरुधः ॥

तथामृच्चर्मशुष्काणि केशतक्रविषक्षितीः ॥

शाकाद्रौषधिपिण्याकपशून् पक्षींस्तथैव च ।

वैश्यदृष्ट्यापि जीवंसु विक्रीणीत ना जातुचित् ॥

न विक्रीणीतेत्यनुवृत्तौ यमः,—

कुसुम्भनारिकेलञ्च कृत्राकं पूतिकं तथा ।

सोमः श्लेष्मातको धर्मस्तोमं यज्ञश्च सर्व्वशः ॥

शङ्खलिखितौ,—यानभक्ष(?)जतुलोह-पाषाण-कुतपशस्त्रवि

(१) मूले --० वसुस्पर्द्धिनि रोचनाः (?) ॥

(२) सुद्वितयाज्ञवल्क्ये,—फलपलक्षौम ० ॥ अश्चर्मपुष्पकुतपकेशतक्र
शाका—पशून् गन्धांस्तथैवच । वैश्य—जीवसो विक्रीणीत कदाचन ॥ ३४: प्राय
ज्ञायावः । आपद्वर्ममकरवल्क्यम् । लो० ३५—३७ । आनन्दाश्रम Series.

मानुषक्षीमकृष्णाजिनैकशफेभ्यः । ब्राह्मणानुवृत्तौ गौतमः,—तस्या-
पथं क्षीरं सविकारम् । अपथ्यानि । पशवश्च हिंसासंयोगे । पुरुष-
वशाकुमारीवेहतश्च नित्यं ब्रीहियवाश्च । ऋषभधेनवनडुहश्चैके ।
अपथं विषादि । वशा बन्धा गौः । कुमारी अवलसाक्षा
गौः । वेहद् गर्भघातिनी गौः । विष्णुः,—श्लेष्मतोक्म मधूच्छिष्टशङ्ख-
शक्तिप्रपुसीसकृष्णलोहोदुम्बरविक्रीयी महासान्त्वनम् । बौधा-
यनः,—श्लेष्म-तोक्म-किण्व-सुकता अविक्रेया इत्यर्थः । श्लेष्मा
धर्मादिसन्धानहेतु हस्तनिर्यासः । तोक्म ईषद्विरुद्धं बीजम् ।
किण्वं सुरासाधनमन्नम् । सुकता दुहिता । तथा,—धान्यस्य
मध्ये तिलतण्डुला अविक्रेयाः । पैठीनसिः,—जिह्वापूर्तिर्मपुंगावः
शङ्खद्योर्णा चेत्यविक्रेयाणि । बौधायनः,—पितृन् वा एष विक्री-
णीते यस्तिलान् विक्रीणीते तण्डुलान् विक्रीणीते । मनुः,—

भोजनाभ्यञ्जनाहानाद् यदन्यत्कुरुते तिलैः ।

'कृमिर्भूतः स विष्ठायां पितृभिः सह मज्जति ॥

तथा —

काममुत्पाद्य कृष्णां तु स्वयमेव कृषीवलः ।

विक्रीणीते तिलान् शुद्धान् धर्मार्थमचिरस्थितान् ॥

एवञ्चात्र शुद्धान् द्रव्यान्तरामिश्रितान् । अचिरस्थितान्
मूल्याधिक्याय चिरं न रक्षयेदित्यर्थः । विक्रयस्यात्र धान्येन
वेनिमयः ।

(१) कश्चित्पन्नौ,—कृमिर्भूतः अविष्ठायां पितृभिः सह मज्जति ।

सर्व्वन्तु तान्तवं रक्तं श्राणक्षौमाविकानि च ।
 अपि चेत् स्युररक्तानि फलमूले तथौषधीः ॥
 अपः शक्लं विषं मांसं सोमं गन्धांश्च सर्व्वशः ।
 क्षीरं क्षौद्रं दधि घृतं तैलं मधुगुडं कुशान् ॥
 भारण्यांश्च पशून् सर्व्वान् दंष्ट्रिणश्च वयांसि च ।
 मद्यं नीलिश्च लाक्षाश्च सर्व्वानेकशफांस्तथा ॥
 रङ्गं सीषं तथा लोहं तैजसानि च सर्व्वशः ।
 बालान् चर्मं तथास्थीनि 'सस्त्रायूनि च वर्जयेत् ॥

अपोहेत त्यजेत । कृतान्नं पक्वान्नम् । रसनिषेधेन सिद्धेऽपि
 पुनर्लवणनिषेधो दोषाधिक्यार्थः । याज्ञवल्क्यः,—

'फलौषधक्षौमसोममनुष्यापूपवीरुधः ॥
 तथासृक्षर्मशुष्काणि केशतक्रविषक्षितीः ॥
 शाकाद्रौषधिपिण्याकपशून् पक्षींस्तथैव च ।
 वैश्यवृत्त्यापि जीवन्तु विक्रीणीत ना जातुचित् ॥

न विक्रीणीतेत्यनुवृत्तौ यमः,—

कुसुम्भनारिकेलश्च कृत्राकं पूतिकं तथा ।
 सोमः श्लेष्मातको धर्मस्तोमं यज्ञश्च सर्व्वशः ॥

शङ्खलिखितौ,—यानभक्ष(?)जतुलोह-पाषाण-कुतपशस्त्रविष-

(१) मूले —० वसुस्पर्द्धिनि रोचनाः (१) ॥

(२) सङ्घितयाज्ञवल्क्ये,—फलपलक्षौम ० ॥ सृक्षर्मपुष्पकृतपकेशतक्र ० ॥
 शाका पशून् गन्धांस्यैवच । वैश्य जीवन्तो विक्रीणीत कदाचन ॥ श्वः प्रायश्चि-
 ताथावः । आपहर्म्म्यपकरणम् । ज्ञो० ३५—३७ । आनन्दान्न Series.

मानुषक्षीमकृष्णाजिनैकशफेभ्यः । ब्राह्मणानुवृत्तौ गौतमः,—तस्या-
पण्यं क्षीरं सविकारम् । अपथ्यानि । पशवश्च हिंसासंयोगे । पुरुष-
वशाकुमारीवेहतश्च नित्यं ब्रीहियवाश्च । ऋषभधेन्वनडुहस्यैके ।
अपथ्यं विषादि । वशा बन्धा गौः । कुमारी अवशसाक्षा
गौः । वेहद् गर्भघातिनी गौः । विष्णुः,—श्लेष्मतोक्म मधूच्छिष्टशङ्ख-
शक्तिप्रपुसीसकृष्णलोहोदुम्बरविक्रयी महासान्तपनम् । बीधा-
यनः,—श्लेष्म-तोक्म-किण्व-सुकृता अविक्रेया इत्यर्थः । श्लेष्मा
चर्मादिसन्धानहेतु वृक्षनिर्यासः । तोक्म ईषद्विरूढं बीजम् ।
किण्वं सुरासाधनमन्नम् । सुकृता दुहिता । तथा,—धान्यस्य
मध्ये तिलतण्डुला अविक्रेयाः । पैठीनसिः,—जिह्वापूर्त्तिमपुंगावः
शङ्खयोर्षा चेत्यविक्रेयाणि । बीधायनः,—पितृन् वा एष विक्री-
णीते यस्तिलान् विक्रीणीते तण्डुलान् विक्रीणीते । मनुः,—

भोजनाभ्यञ्जनाहानाद् यदन्यत्कुरुते तिलैः ।

'कृमिर्भूतः स विष्टायां पितृभिः सह मज्जति ॥

तथा —

काममुत्पाद्य कृष्णां तु स्वयमेव कृषीवलः ।

विक्रीणीते तिलान् शुद्धान् धर्मार्थमचिरस्थितान् ॥

एवञ्चात्र शुद्धान् द्रव्यान्तरामिश्रितान् । अचिरस्थितान्
मूल्याधिक्याय चिरं न रक्षयेदित्यर्थः । विक्रययात्र धान्येन
विनिमयः ।

(१) कृष्टिमनौ, - कृमिभूतः अविष्टायां पितृभिः सह मज्जति ।

अशक्तो भेषजस्यार्थं यन्नहेतोस्तथैव च ।

यद्यवश्यञ्च विक्रेयास्तिला धान्येन तत्तमाः ॥

धान्यसामान्यन्तु धान्यान्धूना देया इत्यर्थः ।

विक्रेता दानपुण्यानां प्रोच्यते भ्रूणहा बुधैः ।

वक्ता च दानधर्माणां शपथे सोमविक्रयी ॥

रक्तशक्तिप्रबालानां मणीनां मक्षिकस्य च ।

प्रतिरूपककर्त्ता च भ्रूणहा प्रोच्यते बुधैः ॥

दानपुण्यानां शपथे वक्ता एतन्निष्ठा मम दानपुण्यं नश्यती-
त्येवं रूपेण । भविष्यपुराणे—

अनुयोगेन यो दद्याद् ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम् ।

स पूर्वं नरकं याति ब्राह्मणस्तदनन्तरम् ॥

वेदाक्षराणि यावन्ति नियुज्यन्तेऽर्थकारणात् ।

तावतीर्भ्रूणहत्यास्तु वेदविक्रय्यवाप्नुयात् ॥

गवां विक्रयकारी तु गवि रोमाणि यानि तु ।

तावद्वर्षसहस्राणि गवां गोष्ठे कृमिर्भवेत् ॥

कागलेयः,—

न वेदविक्रयं कुर्यादग्निविक्रयमेव वा ।

प्रस्थापनं प्राध्ययनं प्रश्नपूर्वकः प्रतिग्रहः ॥

याजनाध्यापने वादः षष्ठ्विधो वेदविक्रयः ।

अग्निविक्रयस्यानाहिताग्नित्वम् । शङ्खलिखितौ,—वस्त्रा-

श्वादीन्विक्रीणीयादित्युक्ता सद्यः पततीत्याह । सुमन्तुः,—

देवर्षिसोमचैत्यापत्यभृत्योदपानानां विक्रयी तप्तकच्छम् । देव

प्रतिमा । ऋषिप्रतिमा । अन्यत् प्रसिद्धम् । भविष्यपुराणे,—
गुडतिलविक्रयं तप्तकच्छापनोद्यमाह । हारीतः,—हिङ्गुहिङ्गुल-
सर्जरसमनःशिलाज्जनक्षीरलवणगैरिकमणिमौक्तिक-प्रवासावर्तन-
शङ्खशक्तिवैण्णवैण्वमृन्मयविक्रये तथारामतडागोदपानपुष्करिणी-
पुण्यसुक्तविक्रये त्रिषवणस्त्रायी अधःशायी चतुर्थकालभुक् संवत्-
सरेण पूतो भवति । हारीतः,—

यस्य सन्धृत्य सन्धारं दुर्भिन्नं समुदौक्षते ।

हीनार्थमानदाता वै प्रोक्तो दुर्भिन्नकण्टकः ॥

हीनसङ्करमानेन यद्यैव हरते मलम् ।

स मलः प्रोच्यते पापः प्रजानां मलहारकः ॥

हीनोऽर्थो मानञ्च यस्य द्रव्यस्य तस्य बहुमूढ्येन विक्रीणीत
इत्यर्थः । हीनेनाल्पसारेण । सङ्करेणापद्रव्यमिश्रीकरणेन । मानेन
तत्तद्द्रव्याल्पहेतुना । एतैर्यो हरते मलं मलिनद्रव्यं पापहेतुत्वात् ।
हारीतः,—मानोन्मानसङ्कीर्णसङ्करविक्रये । मानं मापकादि ।
उन्मानं तदादिमापनेन विक्रयः । सङ्कीर्णं द्रव्यान्तरमिश्रणम् ।
सङ्करः सङ्कीर्यत इति कृत्यया । द्रव्यं कु[सु]भादि ।

अथ विनिमयः ।

यद्यपि द्रव्यविनिमय इति स्मृतेः क्रयोऽपि विनिमय एव
तथापि लोके साक्षादुपयोगिद्रव्यं गृहीत्वा द्रव्यादानं विनिमय
उच्यते । कपर्दकतान्त्रमुद्रादिपङ्कषपूर्वकं द्रव्यादानं विक्रय

उच्यते । द्रव्यहारद्वैविध्येन पदार्थद्वैविध्यं स्मृतावपि क्रयश्च परि-
वृत्तिश्चेत्येवं निर्देशभेदो दृश्यते तेन येषां पदार्थानां विक्रये दोषः
स विनिमये नास्ति । कपर्दकसङ्कलनया यदि द्रव्यमेव मूष्य-
रूपेण गृह्यते तदा क्रय एव । तदाच क्रयदोषः स्यादेव ।
न च येषामेव द्रव्याणां रसारसैर्निर्मितस्य इत्येवं विनिमयः
श्रूयते तेषामेव विनिमयदोषाभावो नान्देषां विनिमये दोषः
स्यादिति वाच्यं तथा सति परिसंख्यायां त्रिदोषापत्तेः । न च
विनिमयस्य विक्रयविशेषत्वे दोषप्रसङ्गे प्रतिप्रसवार्थं वचनम् ।
यत्र प्रतिप्रसववचनं नास्ति तत्र दोष एवेति वाच्यम् । व्यवहार-
द्वैविध्येन क्रयत्वसिद्धेः । किंत्वप्राप्तविध्यपेक्षया नियमविधेर्लाघ-
वात् तेषु द्रव्येषु विनिमये द्रव्यविनिमयः । सोमाभावे पूतिका-
प्रतिनिधिनियमवदिति । द्रव्यान्तरे यद्येष्टद्रव्यैरेव विनिमयेन
दोष इति । नन्वेवं

विनिमयसु रसादीनां विक्रयो नैव दुष्यति ।

यच्चाथदक्षिणानाञ्च प्रजापतिवचो यथा ।

इति । हारीतेन विनिमयरूपे विक्रये रसादीनां दोषा-
भावादिति चेत् मैवं तत्र रसादिविनिमये दोषाभावमनूय यच्चाथ-
दक्षिणाविक्रये विभागार्थं अश्नादेः क्रियमाणे ऋत्विजां न दोष
इति कथ्यते अन्यथा वाक्यभेदापत्तेः ।

तत्र विनिमयः । वशिष्ठः,—रसा रसैः समतो वा न्यूनतो
वा विनिमातव्याः । नन्वेव लवणं रसैः । तिलतण्डुलपक्वान्न-
विद्यामनुष्याय विहिताः परिवर्त्तकेन । न्यूनत इति स्वयं न्यून-

ग्रहणेनेत्यर्थः । तिलतण्डुलानुवृत्तावापस्तम्बः,—विहितशेषां मिथो विनिमयोऽन्नेनान्नस्य । मनुष्याणां मनुष्यैः । रसानां रसैः । गन्धानां गन्धैः । विद्यया विद्यानाम् । गौतमः,—विनिमयसु रसै रसानां पशूनाञ्च । न लवणकृतान्नयोस्त्रिलानाञ्च समेनासमेन तु पक्वा-न्न[स्य] सम्प्रत्यर्थे । पशूनां पशुभिरित्यर्थः । पक्वान्नस्य सम्प्रत्यर्थं आमस्य तदानीमुपयोगाय पक्वान्नं दत्त्वा संप्राप्तमित्यर्थः । लवणस्य च रसत्वेन रसेन विनिमये प्राप्ते पर्युदासः । तेन लवणव्यतिरिक्त-रसै रसानि मातव्यानीत्यर्थः । एवञ्च तस्य रसव्यतिरिक्तद्रव्यान्तरेण विनिमये दोष इति प्रतिभाति ।

इति वाणिज्यप्रकरणम् ।

एवं वाणिज्येन जीवनासम्भवे कुसीदवृत्त्या जीवेत् । एतस्मै च स्वयं कृतमपि काम्यम् । स्मृत्यन्तरे च ।

बहवो वृत्तिदोषा ये ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः ।

सर्वेषामपि चैतेषां कुसीदमधिकं विदुः ॥

इति प्रशंसादर्शनाच्च ।

यत्तु नारदः,—

आपत्स्वपि च कष्टासु ब्राह्मणो न च वार्द्धी ।

वृद्धिस्तयोक्ता धान्यानां वार्द्ध्यं तदुदाहृतम् ॥

आगलेयः,—

न कुर्याद् ब्राह्मणो वृद्धिं ब्रह्महत्याविशेषतः ।

ब्रह्महत्याञ्च वृद्धिञ्च तूलया समतोलयत् ॥

इति वचनात् कृषिवाणिज्यादिवैश्यवृत्तिसम्भवे न कर्त्तव्यं
कुसीदम् । प्रशंसावाक्यं कृषिवाणिज्यासम्भवविषयम् ।

ननु,—

ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वृद्धिं नैव प्रयोजयेत् ।

कामन्तु खलु धर्मार्थं दद्यात् पापीयसेऽल्पकम् ॥

धर्मार्थं कृषिवाणिज्यासम्भवेऽवश्यकर्त्तव्यधर्मार्थमित्यर्थः ।
पापीयसे हीनवर्णीय । अल्पकं अवश्यकार्यार्थम् । नतु भोगार्थ-
मित्यभिप्रायः । व्यासः,—

सबन्धे भाग आशीतः साष्टभागः सलग्नके ।

निराधानं द्विकशतं स्थासलाभ उदाहृतः ॥

सबन्धके ऋणप्रयोगे आशीतो भागः । अशीतिकार्षापणे
कार्षापणं मासेन वर्द्धते । सलग्नके यत्र दर्शनप्रत्ययवानेकत्र
प्रतिभूस्तिष्ठति तत्र धनप्रयोगे पणद्वयाधिककार्षापणो वर्द्धते ।
अशीतितमभागस्याष्टमांशप्रवेशात् । निराधाने बन्धकप्रति-
भूरहिते द्विकशतं द्विसहितं शतं गृह्णीयात् । शतपणस्य मासे
पणद्वयवृद्धिरित्यर्थः । एतच्च ब्राह्मणात् । याज्ञवल्क्यः,—

वर्णक्रमान्धृतं द्वित्रिचतुः पञ्चकमन्यथा ।

शतपणस्य ब्राह्मणात् पणद्वयवृद्धिग्रहणम् । क्षत्रियात् पण-
त्रयग्रहणम् । वैश्याश्चतुःपणी । शूद्रात् पञ्चपणी । मासि मासि
वृद्धिरित्यर्थः । तथा—

कान्तारगातुर्द्व्यंशकं सासुद्राद् विंशकं स्मृतम् ।

कान्तारं वर्त्म दुर्गमम् । समुद्रगाः पोतवणिजः । कान्तारगेभ्यः

शतपणस्य दशपणवृद्धिर्मासि मासि ग्राह्या । सासुद्वेभ्यः पण-
शतस्य विंशतिपणवृद्धिर्मासि मासि ग्राह्या । मूलनाशस्य शद्धि-
तत्वात् ।

याग्नवत्स्यः,—

सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणां रसस्याष्टगुणापहा ।

वस्त्रधान्यसुवर्णानां चतुस्त्रिगुणापहा ॥

पशुस्त्री यदि व्याधैर्हीयते तदा तस्य सन्ततिवृद्धिः । रसस्य
वृद्धयर्थं दत्तस्य मासि मासि वृद्धिं चेन्न गृह्णाति तदा
बहुकालातिक्रमेऽपि अशीतिभागद्विशतादिक्रमेणाष्टगुणपर्यन्तमेव
अतोऽधिकत्वेऽपि न ग्राह्यम् । एवं वस्त्रे चतुर्गुणपर्यन्तं वृद्धिः
काष्ठा । धान्ये त्रिगुणपर्यन्तम् । हिरण्ये द्विगुणपर्यन्तम् ।

मनुः,—

धान्ये शदे लवे वाह्ये नातिक्रामति पञ्चताम् ।

शदः क्षेत्रफलं लवो मेघलोमानि वाह्योऽश्वबलीवर्हादिः ।
एतेषु पञ्चता नातिक्रामति पञ्चगुणपर्यन्तं वृद्धिर्भवतीत्यर्थः । अत्र
धान्यस्य त्रिगुणं पञ्चगुणं वा अधमर्णयोग्यतावशेन दुर्भिक्षादि-
कालवशेन व्यवस्थितम् । वशिष्ठः,—द्विगुणं हिरण्यम् । त्रिगुणं
धान्यम् । धान्येनैव रसा व्याख्याताः । पुष्पफलानि चातुलाधृत-
मष्टगुणम् ।

कात्यायनः,—

मणिमुक्ताप्रवालानां सुवर्णरजतस्य च ।

तिष्ठति द्विगुणा वृद्धिः फलकैर्व्याविकस्य च ॥

कैद्यं कीटप्रभवं भाविकं कम्बलादि । दृश्यति,—

हिरण्ये द्विगुणा दृष्टिं स्त्रिगुणा वस्त्रकुप्यके ।

धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता श्रद्धाहलवेषु च ॥

दृश्यति:,—

दृष्टकाष्ठेष्टकासूत्रकिण्वचर्मास्थिवर्माणाम् ।

हेतिपुष्पफलानाम् दृष्टिस्तु न निवर्त्तते ॥

एतद्विगुणाधिकं मासि मास्यनर्पणे । मासि मासि ग्रहणे
तु द्विगुणाधिकमपि बहुकालेन वर्धते । तथा पुरुषान्तर-
सञ्चारादिनाधिकदृष्टौ न दोषः । सकृदादितेति मनुवचनात् ।

यान्नवस्कारः,—

'बहुवासकृतां दृष्टिं सर्व्वे सर्व्वासु जातिषु ।

स्वयमेतदशीतिभागन्यूना ततोऽप्यधिका वा धनिकाध-
मर्णाभ्यां कृतसबन्धके वर्धते न वा तदा तामेव दृष्टिं विदुः ।
अन्यत्र न्यूनग्रहणे न दोषः । अधिकस्यात्मकतत्वेऽपि ग्रहणे न
दोषः । अशीतिभागं द्विकथं वा गृह्णानो न भवत्येव किलि-
षीति वचनात् ।

तथा कृतदृष्टिः । कात्यायनः,—

कृत्वोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् ।

जह्वं मासत्रयात् तस्य तदर्धं दृष्टिमाप्नुयात् ॥

(१) दृष्टितयात्रवस्त्रप्रभृतौ न दृश्यत एष लोकार्धः । (Anandācrama
series.)

पथि गृहीत्वा यो मूल्यमदत्तैव दिशं व्रजेत् ।
 ऊर्ध्वं मासत्रयात् तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥
 निक्षेपं वृद्धिशेषश्च क्रयं विक्रयमेव च ।
 याचमानो न चेत् दद्याद् वर्धते पञ्चकं शतम् ॥
 यो याचितकमादाय तमदत्त्वा दिशं गतः ।
 ऋतुत्रयस्योपरिष्ठात् धनं वृद्धिमवाप्नुयात् ॥

अथायाच्या वृद्धिः ।

याज्ञवल्करः,—

दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यः स्वकं धनम् ।
 'मध्यस्थस्थापितस्यास्य वर्धते न ततः परम् ॥

नारदः,—

पण्यमूल्यं हृतिन्यासो दण्डी यश्चाभिहारिकम् ।
 वृथादानाच्चिकपणा वर्धन्ते नापि वर्द्धिताः ॥
 आभिहारिकं क्लृप्तेन । आक्षिकं द्यूतोत्थम् ।

कात्यायनः,—

धर्मशस्यासवद्यूतपणमूल्येन सर्व्वदा ।
 त्रिशुक्लेन च वृद्धिः स्यात् प्रातिभाव्यागतेषु च ॥

(१) सुद्धितयाज्ञवल्करे,—मध्यस्थस्थापितं तत्कालं वर्धते न ततः परम् ।

Anan-lāṅrama series व्यवहाराध्यायः ऋणादानप्रकरणम् ।

सम्बर्त्तः,—

न वृद्धिः स्त्रीधने लाभे निक्षेपे च तथा स्थिते ।

सन्दिग्धे प्रातिभाष्ये च यदि न स्यात् स्वयं कृतः ॥

याज्ञवल्करः,—

गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ हापिते ।

अथ गर्हिता वृद्धिः ।

मनुः,—

नातिसंवत्सरीं वृद्धिं न चादृष्टां पुनर्हरेत् ।

चक्रवृद्धिर्न च याज्ञा कारिका कायिका च या ॥

मासमारभ्य संवत्सरपर्यन्तं वृद्धिनिर्णय उत्तमर्णेन कर्त्तव्यः । अधिकमधमर्णे चेच्छ्रया । संवत्सरादूर्द्ध्वमपि वृद्धिं दास्यति यदि मया ऋणं देयमिति समयो न कर्त्तव्य इत्यर्थः । एवञ्च भूम्यादौ बन्धककरणे समयसमाचारो लाभमूल एव । न चादृष्टां शास्त्रेणा निरूपितामशीतिभागाधिकां स्वयं कृतामपि न गृह्णीयात् ।

याज्ञवल्करः,—

'वृद्धेर्वृद्धिस्तुर्वृद्धिः प्रतिमासं तु कालिका ।

इच्छाकृता किरिका स्यात् काक्षिकाकायकञ्जजा ॥

नारदमते—अशीतिभागस्य प्रतिदिनं व्यवस्थां कृत्वा दिने

दिने ग्रहणं कायिकेत्युक्तम् । एतेन मासवृद्धिरपि पीडया प्रति-
मासमवश्यं न प्राप्ता । किंत्वधर्मस्वाच्छन्देनेत्युक्तं भवति ।

मनुः,—

धर्म्येण व्यवहारेण क्लृप्तेनाचरितेन च ।

धर्म्येण सत्यवलेन व्यवहारेण साक्षाद्युपन्यासेन । क्लृप्तेन
उत्सवादिभ्याजेन । अलङ्कारणादिग्रहणात् । आचरितेन अभी-
जननिगडबन्धनादिना । .

यान्नवस्कारः,—

हीनजातिं परिक्षीणसृणार्थं कर्म कारयेत् ।

ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्यो यद्योदयम् ॥

अधिकं विघ्नानिश्चरनिबन्धादावनुसन्धेयम् ।

इति कुसीदवृत्तिप्रकरणम् ।

कुसीदवृत्त्यसम्भवे पाशुपात्यम् । मूखं गृहीत्वा गोमहिषी-
जातिरक्षणम् । गोषु विशेषः । शङ्खलिखितौ—गां रक्षेत् । तासु
पीतासु पिबेत् । तिष्ठन्तीषूपविशेत् । न स्त्रयमुत्थापयेत् । शनै-
रार्द्रशाखया पृष्ठतोऽभिहन्यात् । नातीर्थं न विषमे नाल्पोदके
भवतारयेत् । बालवृद्धरोगार्त्तग्रान्तमुपासीत शक्तितः । प्रतिकारं
कुर्यात् । गवामेषधर्मोऽन्यथाभिप्लवः । ब्रह्मपुराणे,—

उन्मार्गगां तर्जयेत् तां क्षीरवृक्षोत्पविष्वजैः ।

हे श्रीमातर्मां पाहि वत्सायेति हुवन् वचः ॥

गोब्राह्मणार्थं संयामि निहतः शङ्करं पदम् ।

गोपकशेनरो याति किं पुनर्ब्राह्मणादयः ॥

इति पाशुपात्यम् ।

अथात्यन्तापहृत्तयः ।

तत्र न वृत्तिसङ्करं कुर्यादिति वृत्तिसङ्करनिषेधातिक्रमेणापि वर्त्तनम् । न च कथादिपरवृत्तिपरस्य प्रतियङ्गालामि योगा-
नौचित्याद् वृत्तिसङ्करनिषेधः सद्वृत्तिकाले न्यायप्राप्तकुवृत्ति-
निषेधानुवाद इति वाच्यम् । अतोऽन्यतमया वृत्त्या वर्त्तयनित्य-
नुवादायोगात् । किन्तु विपक्षी नियमान्तरवदयमपि नियम-
स्याग्न एव । तथाच गौतमः,—सर्व्वथा वृत्तिरशक्नोती । सर्व्वथा
प्रतिषिद्धवृत्तिसङ्करादिभिरिति लक्ष्मोदरः । यच्छङ्खलिखितौ,—
नान्तरितां नाविशिष्टां नाधिकां नासमां न ह्रीनां न कुत्सितां
नानर्थकरीं वृत्तिं लिप्सेत् । अन्तरिता व्यवहृता । यथा अत्रि-
यस्य शुद्धवृत्तिः । विशुद्धासम्भवेऽविशुद्धा प्रतियङ्गरूपा । अधिका
तूत्कृष्टवर्णसम्बन्धिनी । असमा अवश्यभृत्यभरणासम्बन्धा । ह्रीना
वर्णसम्बन्धिनी । कुत्सिता गर्हिता चौर्यवर्जिता । अनर्थकरी
अहृता । हारीतः,—अपरे श्ववृत्तिश्चिकित्सितम् । उपपत्ति-
वृषवेक्ष्योपजीवनम् । वणिक् किरटकावाहुषिकी । अनृता कितव-
वृत्तिः । विवादप्रेष्यवृत्तिस्तार्किकवृत्तिः । राजपौरुषादिभिर्सीजीवनं
वकवृत्तिः परस्त्रापहरणं स्त्रीयवृत्तिः । बधबन्धोपजीवनप्रभृतय-

श्रेताः किस्त्रिषहस्तयो भवन्ति । किस्त्रिषहस्तयो निरयानुशिष्टाः पापयोनिषु जायन्ते । हववेश्योपजीवनं गोषु हवदानेन मूल्यग्रहणम् । वणिक् पश्योपजीवनम् । किरटो घृतादिविक्रयी । निषिद्धहृद्रूपजीवी वारुण्यी । एतस्त्वनृतवृत्तिः । कलहेन जीवनं विवादवृत्तिः । सेवया प्रेष्यवृत्तिः । हेतुवादजीवनं तार्किकवृत्तिः । राजभयदर्शनेन उत्क्रोचग्रहणं राजपौरुषम् । देवलः,—

चिकित्सां ज्योतिषं रूपं शकटं तिलपातनम् ।

सुरातुलाञ्च नाजीवेत् पुत्राचार्यत्वमेव च ॥

रूपं अर्जनार्थं शरीरशोभाकरणम् । शकटं वाहनाभ्युददानेन । सुरा विक्रयेण । परस्य द्रव्यस्य क्रयादिकालोत्तलनया जीवनं तुला । पुत्राचार्यत्वम् अध्याप्य पुत्रान् धनग्रहणम् ।

मनुः,—

नेहेतार्थं प्रसङ्गेन न विरुद्धेन कर्मणा ।

न कल्पमानेष्वर्थेषु नाम्थामपि यतस्ततः ॥

प्रसङ्गेन गीतवाद्यादिना । यतस्ततोऽभिग्रामपतितादेः । अतिकष्टायामव्यापदि एतान् न कुर्व्यादित्यर्थः । अतिकष्टापदुर्भिन्नादी सामान्यानुज्ञातं सर्वमेव कर्तव्यम् । किन्तु विशेषेण यस्यानुज्ञा तदसम्भवे पूर्वोक्ताः कुहस्तयः ।

अथ विशेषविहिताः ।

अत्र मनुः,—

विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गौरव्यं विपणिः कृषिः ।

'धृतिर्भैक्ष्यं कुसीदश्च दश जीवनहेतवः ॥

विद्या गारुडादिविद्या । शिल्पं चित्रादिकर्म । भृतिर्वेतनम् ।
कर्मकरणार्थम् । सेवा प्रसिद्धा । धृतिर्धैर्यम् । गर्हितक्षाधि-
वाणिव्यकुसीदानामत्र निर्देशः । बृहस्पतिः,—

सेवा गोशकटारामयाच्चावृत्तिर्वणिक् कृषिः ।

अनूपं पर्वतो राजा विपत्तौ जीवनानि तु ॥

अनूपं जलप्रायो देशः । शालूकाद्याहरणेन । राजा सर्व-
प्रकारवृत्त्यसम्भवे अशास्त्रवृत्त्यराजन्यप्रसूतोऽपि प्रतिग्रहेण जीवन-
हेतुः । छागलेयः,—

शकटं शाकटी गावो जालमस्यन्दनं वनम् ।

अनूपं पर्वतो राजा विपत्तौ नृप वृत्तयः ॥

शाकटी शाकटिकः । एतद्वयं धान्यादिबहनमूल्यभावेन ।
जालं मत्स्यादिहरणेन । अस्यन्दनम् एकत्रावस्थानम् । व्ययाधिक-
विरहात् । कृष्यादिलाभाच्च जीवनं फलमूलाहरणेन । यत्तु
हारौतस्मृतौ शकटनिन्दनं तत् सुखविषयम् । यथाह युक्तभार-
मयोगक्षेमपञ्चशूनं(?)मनो मन्यते । दशशूनं(?) रात्रौ । शतशूनं(?)
वर्षासु । तस्मान्न रात्रौ चरेन्न वर्षासु । मासेन किलानोवृत्तिः
पतति । धर्मविद्योऽग्निदेवातिथिगृह्यश्लोपकरणेनानेनोभवती

त्याहुः । शतशून(?)मित्ययन्त्रम् । भारो ब्रीह्यादिसमूहः । अयोग्य-
शाकटिकाधिष्ठितत्वेनायोगक्षेममनः शकटं रात्री दशशूनम् (?) ।
अभ्याद्युपकरणसमिदाहरणादनेनो निष्ठापो भवतीत्यर्थः ।
गीतमः,—सर्वधातुवृत्तिरगन्तावशूद्रेण तदप्येके प्राणसंशये ।
तद्वर्णसङ्करोऽभक्ष्यनियमसु प्राणसंशये ब्राह्मणोऽपि शस्त्रमाददीत ।
अशक्तौ सर्ववृत्त्यसम्भवे अशूद्रेण सेवादि । शूद्रवृत्तिव्यतिरेकेण
सर्वथा वृत्तिसङ्करादिनापि वृत्तिः । शूद्रमपि प्राणसङ्करे तद्वर्ण-
सङ्करः । शूद्रवर्णसहासनादिनियमवृत्तिरित्यर्थः । अङ्गिराः,—

व्याधितस्य कदर्यस्य कुटुम्बात् प्रस्थावितस्य ।

अथानङ्गप्रचालस्य भिक्षाचर्या विधीयते ॥

मनुः,—

तथैव सप्तमं भक्तं भक्तानि षडनश्रता ।

अश्वस्तनविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्म्मणः ॥

खलात् क्षेत्रादगाराद् वा यतो वाऽप्युपलभ्यते ।

ख्यातव्यन्तु तदा तस्मै पृच्छते यदि पृच्छति ॥

स्वामिनि पृच्छति वक्तव्यमुपवासत्रयं कृतमस्त्राभे न तेन नीयत
इति । इदं चाब्राह्मणात् । अब्राह्मणादरेदिति याज्ञवल्क्यात् ।
ब्राह्मणयोरपि नित्यकर्म्महीनयोर्हर्त्तव्यम् ।

दस्युनिष्क्रिययोश्च क्षमजीवन् हर्त्तुमर्हति ।

इति मनुवचनात् ।

अधिकारी तु यो यस्य सदस्यस्तस्य कीर्त्तितः ।

तस्यापि योत्तमेनैतदकार्यं कर्म्मगर्हितम् ॥ (?)

इति हारीतवचनं स्वस्यविषयम् । अधिकारः परद्रव्यरक्ष-
णाय व्ययादिकरणेनोपजीवनम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

आपन्नतः सम्पद्यन् भुञ्जानोऽपि यतस्ततः ।

न लिप्यतेनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः ॥

अत्र येषां निषिद्धानां कथञ्चिदनुज्ञातेऽप्यत्यन्तकष्टापदि दोषा-
भावः । येषां विशेषानुज्ञा नास्ति किन्तु सामान्यानुज्ञा तत्र
क्रियान् दोषः ।

तदुक्तं भट्टैः—

एकं विनाप्यनुज्ञानात् क्रियते न्यायसम्भवात् ।

क्रियतेऽनुज्ञया चान्यद् विशेषश्च तयोर्महान् ॥

सामान्येनाभ्यनुज्ञानाद् विशेषो हि विशिष्यते ।

विशेषोऽत्यन्तनिर्दोषस्तोकदोषेतरा क्रिया ॥

तथा,—

तत्रत्यपापशेषाणामन्ते शौचं विधीयते ।

कर्म्मणा येन केनेह मृदुना दारुणेन वा ॥

उद्धरेद्हीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् ।

धर्मश्च प्रथमं तावद्वायस्यैतान्नको भवेत् ॥

ततस्तेन विशुद्धस्य फलार्थोऽन्यो भविष्यति ।

इति नित्याचारप्रदीपे तृतीयभागकृत्ये वृत्तिनिर्णयप्रकरणम् ।

अथ तृतीयभागे देवतायतनगुरुधार्मिकब्राह्मण-
गृहगमनम् । योगक्षेमार्थमीश्वर-
सन्निधिगमनञ्च ।

अलम्बलाभो योगः । लम्बपरिपालनं क्षेमः । मनुः,—
देवतान्यधिगच्छेच्च धार्मिकांश्च द्विजोत्तमान् ।
ईश्वरं चैव रक्षार्थं गुरुणैव च पर्व्वसु ॥
अभिवादयेत् वृक्षांश्च दद्याच्चैवासनं स्वकम् ।
कृताञ्जलिरुपासीत गच्छतः पृष्ठतोऽन्वियात् ॥

तथा—

जङ्घं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥
अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।
चत्वारस्तस्य वर्द्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशो बलम् ॥

बृहस्पतिः—

सांख्यं सामोधिकैः कुर्यादुपेयादीश्वरं सदा ।
इदं देवायतनादिगमनं मनुना स्नातकव्रतमध्ये गणितम् ।
ततोऽन्यतमया वृत्त्या वर्त्तयन् स्नातको द्विजः ।
स्वर्गायुष्यशस्यानि व्रताणीमानि धारयेत् ॥

इत्युपक्रम्य वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादित्यादिना
स्नातकधर्माण्युक्ता अन्ते च पुत्रं सर्व्वं समासज्य ब्रह्मध्याननिष्ठो
भवेदित्युक्ता—

एषोदिता गृहस्थस्य वृत्तिविग्रस्य शाश्वती ।

स्नातकव्रतकल्पश्च सर्व्ववृद्धिकरः शुभः ॥

इत्युपसंहृत्य—

एतेन विप्रो वृत्तेन वर्त्तयन् वेदशास्त्रवित् ।

व्यपेतकल्मषो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते ॥

इति फलमुक्तम् । तत्रोपक्रमोपसंहारेण सर्व्वेषां फलोद्देशेन विधानप्रतीतिः । नेहेतार्थान् प्रसङ्गेन इत्यादीनामपि निषेध-
रूपाणां पर्य्युदासरूपेण प्रसङ्गपदवाच्यगीतवाद्यकरणकधनार्थचेष्टा-
प्रसङ्गे तदभावसङ्कल्पः कार्य्य इत्येवं व्रतविधानरूपेण गम्यते ।
यद्यपि पर्य्युदासत्वेन नोपलक्षणादोषस्तथापि व्रतानीमानि धार-
येदिति प्रथमं व्रतस्य विधेयत्वप्रतीतिः । तस्य स्वरूपज्ञयैव उत्तर-
वाक्यानि त्वन्तरावाक्येभ्यो गृह्यन्ते । यथोच्चै ऋचा क्रियत
इत्यादौ प्रथमं त्रयोवेदा अजायन्त इत्येवं वेदानां विधिसम्बन्ध-
प्रतीत्या पश्चात् प्रतीत्य ऋगादिपदं लक्षणावृत्तं कल्प्यते । विधि-
माचक्षु वाक्याद् गृह्यते । तथेह व्रतसविधेयत्वनिषेधवाक्याना-
मपि व्रतविधिरूपत्वम् ।

ननु चैवं ब्राह्मणताडनादौ—

शोणितं यावतः पांशून् संगृह्णाति द्विजम्बनः ।

तावन्मृद्दसहस्राणि तत्कर्त्ता नरके वसेत् ॥

तथा—

यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः ।

स पर्यायेण यातीमान् नरकानेकविंशतिः ॥

इत्यादिरूपेण निषेधापेक्षितनरकादिफलवर्त्तनमसङ्गतम् ।
निवृत्तिसङ्ख्यरूपव्रतस्य फलार्थाभिधेयत्वेन निषेधाभावे तदतिक्रमे
नरकपाताभावात् । तथाच संख्याधिकरणे,—यो ब्राह्मणायावगुरेत्
तं शतेन घातयेत् । यः शोणितं कुर्यात् यावतः पांशून् गृह्णीयात्
तावतः परिसंवत्सरान् स्वर्गान् लोकान् न प्रजानीयात् तस्माच्च
ब्राह्मणायावगुरेच्च शोणितं कुर्यात् इत्युदाहृत्य निषेधरूपत्वेन
निवर्त्तनापेक्षितानिष्टफलत्वेन नरकसाधनत्वं ब्राह्मणावगोरणादि-
रूपनिषिद्धकार्त्तणो यदुक्तं तदविरुद्धते । यच्च प्रजापतिव्रते नेष्टे-
तोद्यन्तमादित्यमित्याद्युदाहृत्य स्वरूपेणानीक्षणसङ्ख्ये विधेय
उक्तः तत्र विपर्यये नरकपाताश्रवणादेव ता हैमसा युक्तो
भवतीति फलश्रवणादेव तथोक्तम् । एवमिहापि यत्र निषेध
अनिष्टफलश्रवणं नास्ति तत्रानु नानोपक्रमोपसंहारयोर्व्रतरूप-
प्रतीतिः ।

ज्ञातकव्रतकल्पस्य सह वृद्धिकरः परः ।

अनेन विप्रो वृत्तेन वर्त्तयन् वेदशास्त्रवित् ॥

व्यपेतकल्मषो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते ।

इति फलश्रवणाच्च पर्युदासरूपेण निवृत्तिसङ्ख्यरूपस्य
व्रतस्य विधानम् । नरकपातावनिष्टपातश्रवणस्यले कथं पर्युदास
इति चेत् उच्यते यथाग्निहोत्रदर्शपौर्णमासपशुसोमादेः श्रुतौ तत्
तत् फलावनिहितस्य यजनादेश धनप्राप्तिरूपेष्टफलार्थस्य याव-
ज्जीवमग्निहोत्रं शुद्ध्यादित्यादिविधानात् पृथगेव फलार्थित्वं
याजनादौ तु नियमस्यैव ज्ञातकव्रतत्वम् । किम्बहुना मेहनादौ

देशकालदिक्षुखादिनियमस्यापि स्नातकव्रतत्वम् । एवं निषेधत्वे-
 नान्यत्र नरकपातादिफलत्वेऽपि ब्राह्मणावगोरणराजप्रतिग्रहा-
 दीनां संयोगान्तरे चेह स्नातकव्रतरूपत्वमपि । यथा सत्यवदन-
 स्यामृतवदननिषेधसङ्कल्पस्यापि स्नातकव्रतत्वम् । दर्शपौर्णमासा-
 दिप्रकरणपाताच्च असत्यवदनप्रतिषेधस्य धर्माङ्गत्वम् । तदुक्तं विधिर्वा
 संयोगान्तरादिति । अमृतवदने दोषश्रवणाच्च पृथगमृतवदनस्य
 निषिद्धत्वं विधिसंयोगभेदादेव तत्र प्रायश्चित्तभेदवत् । इहापि
 ब्राह्मणावगोरणाभावसङ्कल्पातिक्रमेण नरकपातफलनिषेधातिक्रम
 प्रायश्चित्तम् । गुरुः स्नातकव्रतलोपप्रायश्चित्ती च लघुद्रव्यकम्
 स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ।

इति विधानात् । अतएव

यत्कर्म कुर्व्यतीऽस्य स्यात् परितोषोऽन्तरात्मनः ।

तत्प्रयत्नेन कुर्वीति विपरीतं विवर्जयेत् ॥

इत्यन्तमनुवचने आत्मतुष्टेः पुनर्वचनं स्नातकव्रतत्वज्ञापनार्थ-
 मिति लक्ष्मीधरः । अत्र स्नातकव्रतलोपे प्रायश्चित्तात्मनादेवा
 वश्यकर्तव्यतालाभात् अवश्यकर्तव्यस्य काम्यफलार्थत्वे विरोधात् ।
 स्वर्गायुर्यमो ब्रह्मलोकादीनामर्थवादोपस्थितत्वे ह्यपि न फलत्वं
 किन्तु स्तुतिमात्रोपयुक्तं नित्यकर्मान्तरवत् पापक्षय एव फलं
 सत्वद्विपदेनात्मपापक्षयस्य विवक्षितत्वादपेतकत्वाच्च इति च
 व्यक्तमभिधानात् । तत्तद्विधिभेदाच्च प्रत्येकमेव व्रतत्वम् । व्रता-
 नीति बहुवचनाच्च न राजसूयवदेकप्रयोगत्वम् । अतएव क्रमादरः ।
 यथाकालमेव विध्यन्तरानुसारादनुष्ठेयः ।

अथवा येषां बलवता प्रमाणेन निषेधरूपत्वं गम्यते ज्ञातक-
व्रतकाण्डान्तःपातित्वेऽपि तेषां पृथगेव निषेध्यत्वं यथा दर्शयौर्ण-
मासप्रकरणपठितानामपि पूषानुमन्त्रणादीनामुत्कर्ष इति ।

अतएव—

वारिदः क्षमिमाप्नोति सुखमन्नयमन्नदः ।

इत्यादेः पृथक् फलार्थं विहितस्य दानस्य ज्ञातकव्रतत्वम् ।
तथासति सर्व्वदा दानानां प्रत्यहमकरणे दोषापत्तेः । किन्तु
धनत्वेन किञ्चिदेव दानं ज्ञातकधर्मः । एकस्मिन्नेव दत्ते ज्ञातक-
व्रतमशुभितं भवति । तत्र मानसकायिकदशेन्द्रियद्वारकप्रवृत्तीनां
तद्द्वारकद्वादशविधप्रसङ्गनिवृत्तानां भेदाच्च मानससङ्कल्परूपं
व्रतं द्वादशविधं भवति । तत्र मानसं यज्ञदानपूर्त्ततपोध्यानभेदात्
पञ्चविधम् । निवासभोगज्ञानसङ्गरवर्जनभेदेन चतुर्विधम् ।
कायिकं प्रतिग्रहशुक्रश्रूपादिपाणिजं गमनागमनादिचेष्टादिकं
पादिकं मेहनसम्बन्धि पायुजं सूक्ष्मोत्सर्गब्रह्मचर्यादिसम्बन्धमौप-
स्थिकं घ्राणमात्रेयात् घ्राणं भक्ष्याभक्ष्यं पेयापेयं रासनिकं अवलोक-
नीयावलोकनं चाक्षुषं स्मृश्यस्पर्शस्वाचिकः अव्ययवर्णं श्रौतिक-
मिति । तथाच—

एकादशेन्द्रियैः पापं यत्कृतं वैश्यमानधैः ।

इति पद्मपुराणि । गीतायाम्—

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

ये जनाः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥

मनुः—तच्च मानसे यज्ञादि ।

व्यासः,—

प्रधानं वैदिकं कर्म गुणभूतमथेतरत् ।

गुणनिष्ठोऽतिप्रमाणं बाधयन् यात्यधोगतिम् ॥

गुणनिष्ठः सत्याचारनिष्ठः । अतिप्रमाणं वेदः । मनुः,—

अग्निहोत्रञ्च शुद्धयादायन्तेद्युनिशोः सदा ।

दर्शेन चार्धमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि ॥

सस्यान्ते नवसस्येष्ट्या तथर्त्विन्ते द्विजोऽध्वरेः ।

पशुना ह्ययनस्यादौ समान्ते सौमिकैर्मखैः ॥

ऋत्वन्तेऽध्वरेषातुर्मासैः ।

याज्ञवल्क्यः—

कर्त्तव्याऽययणेष्टिश्च चातुर्मास्यानि चैव हि ।

एषामसम्भवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं द्विजः ॥

चैवार्षिकाधिकादौ यः स हि सोमं पिवेद् द्विजः ।

प्राक् सौमिकीः क्रियाः कार्या यस्यान्नं वार्षिकं भवेत् ।

वैश्वानरीं प्रकृत्य मनुः,—

ऋतानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसम्भवे ।

वशिष्ठः,—अवश्यं ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत दर्शपौर्णमासायय-
णेष्टिचातुर्मास्यपशुसोमैश्च यजेत् । नैयमिकं ह्येतादृशं संस्तुतञ्च
नित्यमेकं नित्यं ऋणसंस्तुतं जायमानो वै ब्राह्मण इति सोमा-
कारणे ऋणस्तुतिः । देवलः,—हुतः अहुतः प्राहुतः शूलगवः वलि-
हरणं प्रत्यवरोहणमष्टकाहोमश्चेति प्राक् संस्थाः सप्त अग्न्याधेय-
मग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासावाययणमयनयज्ञचातुर्मासानि सौत्रा-

मणिरिमा हवियज्ञसंस्थाः सप्त अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थः
 ब्रीह्यो वाजपेयोऽतिरात्रो आतोऽर्याम इति इमाः सोमसंस्थाः
 सप्त । एकविंशतिविधो यज्ञाध्वरो वेदोक्ता वाजिमेधराजसूय-
 पौण्डरीकगोसवादयो महायज्ञाः । एतावदिति कालमुद्दिश्य
 यज्ञानुष्ठानं सत्रम् । पक्वापक्वान्नं पञ्चयज्ञप्रवृत्तिर्भुतम् । देवेभ्यो
 होमः स्मार्त्तंऽग्नीं प्रभुतो ब्राह्मणाय पक्वादानमद्भुतो बलिहरणं
 शूलगवः स्मार्त्तं एव । पुंगवः पशुयागः । बलिहरणं सर्पबलि-
 हरणम् । प्रत्यवरोहणं मार्गशीर्षप्रत्यवरोहणमित्याद्युक्तम् । एता-
 वदिति द्वादशरात्रादिसहस्रदिनपर्यन्तं कालमपेक्ष्य विहितं सत्र-
 मित्यर्थः । एवं प्रकारेण यज्ञस्य वृत्तिः पञ्चपदा पञ्चप्रकारा प्राक्-
 संस्था हविर्यज्ञसंस्थाः सोमसंस्था महायज्ञाः सौत्रामणी चेति ।
 हारीतेन यज्ञप्रकारान्तरेण यज्ञसंस्था दशहोमः अष्टकानुष्ठानं
 पक्षादिकरणं अमावास्यादिश्राद्धं श्रवणाकर्ण्य आययणक्रिया
 आश्वयुजीकर्ण्य । अथैमान्यजस्त्राणि भवन्तीत्युपक्रम्य बोधायनेन
 प्रतिवसन्तसोमपर्यन्तं दर्शिताः । तथा जाबालेनाग्निहोत्रदर्श-
 पोर्णमासाश्रयणचातुर्मास्यपशुबन्धसोमानुक्ता इत्या युक्तो न संशय
 इत्युक्तम् । विष्णुः,—

नाख्ययज्ञस्य लोको वै नायज्ञो विन्दते सुखम् ।

अग्निष्टयज्ञोऽपूतात्मा त्रस्यते चलपर्णवत् ॥

यजमानस्य ये निन्दां प्रवदन्त्यबुधा जनाः ।

यज्ञाघोदन्तु ते तस्य पापं गृह्णन्त्यचेतसः ॥

यज्ञाघोदं पापं यज्ञवैराग्यरूपम् । तथा प्रायश्चित्तविषये

गीतमः,—पुनस्तोमेनेद्वा चरति मृत्युं तरति पाप्मानं तरति
ब्रह्महत्यां येऽश्वमेधेन यजन्तेऽग्निष्टुताऽभिग्रस्यमानं याजयेदिति
च । वशिष्ठः,—

वैश्वानरीं व्रतपतिं पवित्रेष्टिं तथैव च ।

रुद्रावृत्तौ प्रयुञ्जानः पुनाति दश पूरुषम् ॥

मनुः,—

पुण्यान्यश्वानि कुर्वति अहधानो जितेन्द्रियः ।

न त्वत्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कदाचन ॥

प्राजापत्यमदत्वाश्वमग्न्याधेयस्य दक्षिणाम् ।

तच्चाहिताग्निर्भवति ब्राह्मणो विभवे सति ॥

तथा—

रथं हरेदथाध्वर्युर्ब्रह्माधाने च वाजिनम् ।

इति । अत्राग्न्याधाने—

अश्वस्य ब्रह्मणे दानं केषाञ्चिच्छास्त्रिनामिति ।

व्याख्यातेनान्यशास्त्रिनामश्वस्य विभाज्य नयनमेव च ।

हारीतः,—असद्व्यप्रणीतो यज्ञः स्रवति अनर्त्वक्प्रणीतो व्यथत
अविद्यप्रणीतो नावकः सङ्कीर्णप्रणीतोऽसिद्धार्थोऽक्तृत्वाऽत-
जस्तः विधिविहीनो यातयामः अध्रुवः सोपधोऽल्पफलोऽनृद
उपदस्यत्वदक्षिणोऽनृतः एते यज्ञस्योपसर्गाः । यैरुपसृष्टो यज्ञो-
ऽनावुको भवति असद्व्यं असद्व्यजितं व्यं तद्व्यक्तः
स्रवति न फलति अनर्त्वजः यज्ञानुष्ठानज्ञानरहित — ऋत्विक् कृतः
अविद्ययजमानप्रणीतो नावकः । नास्ति अवको रक्षको यस्य ।

सङ्कीर्णः पापकृत् .तन्मणीतो निष्फलः । अकृत्स्नोऽङ्गीन
अतेजस्कः फलातिशयासमर्थः । विधिहीनः इतिकर्त्तव्यताहीनः ।
अध्रुवः अल्पकालफलदः । सोपधः दृष्टकीर्त्त्यर्थमनुष्ठितः । अन्नदः
क्षेत्रान्नं दीयते स उपदस्यति क्षीणो भवति । अदक्षिणः अनृतः
मिथ्या भवति । मनुः,—

ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते ।

ऋत्विजस्ते हि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु गर्हिताः ॥

छागलेयः,—

ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते ।

दाता तत्फलमाप्नोति कर्त्ता च नरको वसेत् ॥

इदं च यज्ञानुष्ठानार्थमेव शूद्रात् प्रार्थनात् पूर्वग्रहणे ।

न यज्ञार्थं धनं शूद्राद् विप्रो भिक्षेत—

इति भिक्षानिषेधात् । अयाचितस्य तु देवपित्रर्थे अन्यदित्यप्रत्या-
ख्येयत्वोक्तेः । एवं प्रतिग्रहादिरूपेण वृत्त्यर्थं शूद्रार्थं शूद्राद् ग्रहणे
ततो यज्ञकरणेऽपि नायं दोष इति भाव्यम् । अतएव—

यज्ञार्थं लब्धमददद्भामः काकोऽपि वा भवेत् ।

इति यज्ञार्थमेव गृहीतस्य धनस्यानुपयोगे दोषः । हारीतः,—

योन्वय इत्युक्त्वा यजति महान्तं वाक्रान्तं संवीक्ष्य स्वल्पेन कृतष्ट्या
न सर्वमुपयुनक्ति तत्र त्रैधातवीया प्रायश्चित्तिः । तथा उक्तृष्वाग्निं
प्रवसन् प्रवक्ष्यन् वा वैज्ञानर्या यजेत । अयाज्यं याजयिष्यन्
अप्रतिग्राह्यस्य प्रतिग्रहीष्यन् वैज्ञानर्या यजेत । तथा अभिशस्तो-
ऽभिद्रोह अन्नावारुण्या यजेत । अभिद्रोहो गुरुमित्राद्यपकारी

आरण्ययज्ञस्य तु देवाद दक्षिणार्थद्रव्यासम्भवे दक्षिणाद्रव्यं यथा-
निश्चाहम् । तत्र प्रकारमाह ।

मनुः,—

यज्ञश्चेत् प्रतिकृष्टः स्यादेकांशेनैव यज्वनः ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ॥
यो वा वैश्यो बहुपशुर्हनिक्ततुरसोमपः ।
कुटुम्बात् तस्य तद् द्रव्यमाहरेद् यज्ञसिद्धये ॥
आहरेत् त्रीणि वा हे वा कामं शूद्रस्य वैश्वनः ।
नहि शूद्रस्य यज्ञेषु कश्चिदस्ति परिग्रहः ॥
योऽनाहिताग्निः शतगुरयज्वाच्च सहस्रगुः ।
तयोरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेदविचारयन् ॥
आदाननित्याच्चादातुराहरेदप्रयच्छतः ।
तथा यशोऽस्य प्रयते धन्यश्चैव विवर्धते ॥

प्रतिकृष्टः विलम्बितः । आहरेत् तेन दीयमानमपि तदङ्गभूतं
द्रव्यं तस्माद् गृह्णीयात् । वैश्यादलामे शूद्रादपि बलादाहरेत् ।
तदीयधनस्य सर्व्वथा यज्ञानुपयुक्तत्वेनोक्तविधिना यज्ञार्थं हरणे-
ऽप्यदोष इत्यर्थः । शूद्रादलामेऽन्योपि यः शतगुः सन्नाहिताग्निः
सहस्रगुर्वा नासोमपस्तयोर्गृहाहर्त्तव्यम् । तयोरप्यलामे यः
प्रत्यहमर्जनेन धनं सञ्चिनोति न किञ्चिद्दानादिना व्ययं करोति
तद्गृहादिकं साङ्गं कुर्यात् । धार्मिके सति राजनीति सर्व्वत्र
सम्बध्दते । अधार्मिको राजा कदाचिदेवम्बिधं शास्त्रमज्ञात्वा
कदाचिद् दण्डयेन्निवारयेद्वा । गौतमः,—द्रव्यादानं विवाह-

सिद्धार्थं धर्मान्ते प्रसङ्गे च । विवाहकालातिक्रमशङ्कया धर्मान्त-
स्वान्निहोपादेर्लोपप्रसङ्गे द्रव्यादानम् । शूद्रादिभ्यो वलेन द्रव्य-
मादेयमित्यर्थः । अङ्गिराः,—

खलवेचगतं धान्यं वापीकूपगतं पयः ।

अभोज्यादपि तदृषाह्वं यच्च गोष्ठगतं पयः ॥

विहितान्नेषु यज्ञेषु हविष्याग्रयणेषु च ।

इष्टिं तच्च मर्तुं (?) कुर्यात् सृष्टं न तु लोपयेत् ॥

अभोज्यशूद्रादेर्यज्ञविच्छेदशङ्कया प्रतिग्रहः कर्त्तव्य इत्यर्थः ।
एवं च यज्ञानुष्ठानं ऋषियज्ञइत्यादिना मनूक्तम् । तथा इन्द्रिय-
वृत्तिरोधरूपेण वाचि प्राणहोमेन ज्ञानेन वा पञ्चयज्ञानुष्ठानं
एतानेव महायज्ञानित्यादिना मनूक्तं कर्त्तव्यम् ।

इति यज्ञरूपस्नातकप्रकरणम् ।

अथ दानम् ।

मनुः,—

शक्तितो यतमानेभ्यो दातव्यं गृहमेधिना ।

संविभागश्च भूतेभ्यः कर्त्तव्योऽनुपरोधतः ॥

तथा—दानधर्मं निषेवेत नित्यमैष्टिकपौष्णिकम् ।

इति दानं स्नातकव्रतम् ।

तथा—वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमन्नयमन्नदः ।

तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदयचुरुत्तमम् ॥

भूमिदो भूमिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ।
 मृहदोऽग्राणि वेश्मानि रूपदो रूपमुत्तमम् ॥
 वासोदस्यन्दसालोक्यमखिसालोक्यमश्वदः ।
 अनडुहः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रध्नस्य पिष्टपम् ॥
 यानशय्याप्रदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रदः ।
 धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्म शाश्वतम् ॥
 सर्वेषामिव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते ।

यान्नवल्काः,—

हेममृङ्गी शफै रोष्यैः सुशीला वस्त्रसंयुता ।
 सकांस्यदोहा दातव्या क्षीरिणी गौः सदक्षिणाः ॥
 दशसौवर्णिके मृङ्गे खुराः पञ्चपलानि तु ।

इति स्मृत्यन्तरोक्तं ग्राह्यं साकाङ्क्षत्वात् ।

स्मृतिशास्त्रविकल्पः स्यादाकाङ्क्षापूरणे सति ।

इति न्यायात् कांस्यपात्रमुधःसमानं तत्स्थाने धार्यम् ।
 कांस्यदोहमिति स्मृत्यन्तरात् । ताम्रपृष्ठादिकं विकल्पेन ।

तथा—

दातास्याः स्वर्गमाप्नोति वत्सरान् रोमसश्चितान् ।

कपिला चेत् तारयति भूयसासप्तमं कुलम् ॥

तथा—

सवत्सारोमतुल्यानि युगान्युभयतोमुखी ।

(1) उद्धृतयान्नवल्के,—सकांस्यपात्रा • AnandāGrama series आचारा-
 ध्यायः दानप्रकरणम् ।

दातास्याः स्वर्गमाप्नोति पूर्व्वेण विधिना ददत् ।

पूर्व्वविधिः सुवर्णशृङ्गादिः । वक्षरोमसहितगोरोमसमान-
युगमितस्वर्गः फलम् । गोदानानुवृत्तौ विष्णुः—शतप्रदो ब्रह्म-
लोकम् । महाभारते—

गवां सहस्रदः प्रेत्य नरकं न प्रपद्यते ।

बृहवशिष्ठः,—

यत्किञ्चित् कुरुते पापं जन्मप्रभृति मानवः ।

अपि गोचर्ममात्रेण भूमिदानेन शुद्ध्यति ॥

गवां शतं वृषद्यैको यत्र तिष्ठत्ययन्त्रितः ।

एतन्नोचर्ममात्रं हि प्राहुर्व्वेदविदो जनाः ॥

तथा—

दशहस्तेन दण्डेन दशवंशान् समन्ततः ।

पञ्च वाभ्यधिकं दद्यादेतन्नोचर्ममुच्यते ॥

पञ्च वाभ्यधिकमेकस्मिन् पार्श्वे । बृहस्पतिः,—

अपि गोचर्ममात्रेण सम्यग्दत्तेन मानवः ।

धौतपापो विशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ॥

दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डा निवर्त्तनम् ।

दश तान्येव गोचर्मं ब्राह्मणेभ्यो ददाति यः ॥

राजाधिराजो भवति तद्दि दानमनुत्तमम् ।

नगरञ्च तथा दत्त्वा राजा भवति भूतले ।

कर्पटं खेटकं वापि ग्रामं वा शस्यशालिनम् ॥

निवर्त्तनशतं वापि तदर्द्धार्द्धमथापि वा ॥

अपि गोचर्ममार्गं वा दत्त्वोर्वी सर्वभाग् भवेत् ।

योजनार्चाईविष्णुभमष्टभागायतं पुरम् ॥

तथा—

वाञ्छन्ति पितरोऽप्येवं सर्वलोकव्यवस्थिताः ।

यदस्मात्कुलजः कश्चिद् भवेदवनिदः कश्चित् ॥

इति वचनात् पिढतारणार्थं भूमिदानम् । नामास्थाः प्रियदत्तेति

वचनात् प्रियदत्तामितिदानवाक्यम् । यमः,—रुक्मदः सर्वमाप्नोति ।

सर्वफलं पर्यायेण ।

नन्दिपुराणे,—

कुड्मलाः पञ्च मासासु मासेः षोडशभिः स्मृतम् ।

सुवर्णमेकं तद्दानाद् दाता स्वर्गमवाप्नुयात् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,—

दत्त्वा कुड्मलमाचक्षु नरः पापात् प्रमुच्यते ।

दत्त्वा तु मासकं तस्य फलं पुण्यमवाप्नुयात् ॥

तथा त्रिसन्ध्यं सुवर्णदानात् सर्वपापक्षयः । आग्नेयपुराणे,—

पुण्ये वा जन्मनक्षत्रे विषुवे अयनेषु च ।

ग्रहणे च व्यतीपाते संक्रान्तौ च दिनक्षये ॥

यानमश्नमनङ्गाहं हेम रूपमणी तिलान् ।

ये प्रयच्छन्ति पापेषु नियताः सर्वदा मुने ॥

न तेषां भैरवः पुण्याहर्तृषां दानमुत्तमम् ।

सम्बर्त्तः—रूप्यदो रूप्यमुत्तमम् ।

रत्नानाञ्च प्रदानेन राजैवेह प्रजायते ।

तथा,—तिलपूर्णं तु यो दद्यात् ताम्रपात्रं द्विजातये ।

गुरौ प्रदक्षिणं शक्त्या सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

ताम्रपात्रं तिलैः पूर्णं प्रस्थमात्रं द्विजातये ।

सहिरण्यं तु यो दद्यात् अष्टाविंशानुसारतः ॥

सर्वपापविशुद्धात्मा लभतेऽत्र गतिं पराम् ।

ताम्रपात्रं दशगुणं जघन्यं परिकीर्तितम् ॥

द्विगुणं मध्यमं प्रोक्तं त्रिगुणं चोत्तमं स्मृतम् ।

स्वर्णमेकं जघन्ये तु द्विगुणं मध्यमे क्षिपेत् ॥

त्रिगुणं चोत्तमे तद्वत् सुवर्णं दक्षिणेऽथते ।

माहात्म्ये,—वैशाखी-पौर्णमासी-चन्द्रसूर्यग्रहो माघ्याषाढी-
कार्त्तिकी-उत्तरायणं द्वादशी च कृष्णाजिनदानकालः । आहि-
ताग्निः पात्रम् । गोमयोपलिप्ते कम्बलास्तरणम् । तत्र मशृणं
सखुरकृष्णाजिनास्तरणम् । दशसौवर्णिकं शृङ्गद्वयं सुवर्णेन दन्त-
पङ्क्तिद्वयं सुक्तानेत्रं विद्रुमो लाङ्गूलं कृष्णाजिने तिलद्रोणेना-
प्लवादनं सुवर्णं नाभौ । पूर्वस्यां दिशि घृतपूर्णं कांस्यपात्रं मृन्मय-
पात्रञ्च । दक्षिणस्यां दिशि क्षीरपूर्णं तत्पात्रद्वयं पश्चिमे दधिपूर्णं
उत्पात्रद्वयम् ।

यानि चान्यानि पापानि मया लोभात् कृतानि तु ।

लोहपात्रप्रदानेन प्रणश्यन्तु ममाशु वै ॥

इति मन्त्रेण तिलपूर्णलोहपात्रस्य वामपदे स्थापनम् ।

यानि कानीह पापानि कर्म्मोत्थानि कृतानि वै ।

कांस्यपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा ॥

अनेन मन्त्रेण मधुपूर्णकांक्षपात्रं दक्षिणपादे ।
 परापवादपैशुन्यात् पृष्ठमांसस्य भक्षणत् ।
 तत्रोत्थितञ्च पापं मे ताम्रपात्रात् प्रणश्यतु ॥
 अनेनोत्कृष्टसुवर्णयुतं ताम्रपात्रं अग्रवामपादे ।
 कन्यामृतं गवां चैव परदारप्रधर्षणम् ।
 रौप्यपात्रप्रदानाद् वै क्षिप्रं नाशं प्रयान्तु मे ॥
 अनेनोत्कृष्टमुक्तायुक्तं रूप्यपात्रं अग्रदक्षिणपादे ।
 यद्यज्जम्बसहस्रेषु कृतं पापं कुबुद्धिना ।
 सुवर्णपात्रदानात् तन्नाशमीयात् जनार्दन ॥

अनेन विद्रुमयुतस्वर्णपात्रं मध्ये । वामकर्णे दाडिमफलं
 दक्षिणे बीजपूरं खुरचतुष्टयं शृङ्गाटकसर्वशाकसर्वफलयुतं नव-
 रत्नाद्युत्तमरत्नत्रयेण गन्धैश्चालङ्करणम् । एवं कृष्णाजिनं प्रकल्प्य
 दानस्थानाद्विद्यम्बकशाखया सहितजलकुम्भं गात्रसम्भार्जनार्थं
 जीर्णपीतवस्त्रञ्च स्थाप्यम् । ब्राह्मणमग्निमन्तं वस्त्रद्वयेनाच्छाद्य
 गन्धार्थैरभ्यर्च्य दद्यात् प्रीयतां वृषध्वज इति पुच्छदेशे प्रतिग्रहः ।
 दक्षिणां दत्वा ब्राह्मणं प्रेष्य मण्डलं कृत्वा तन्मध्ये पूर्वस्थापित-
 जलकुम्भेन चम्पकशाखान्तरितेन स्नानं जीर्णपीतवस्त्रेण गात्र-
 सम्भार्जनं अहतवस्त्रद्वयधारणम् । वस्त्रकुम्भयोश्चतुष्पदे प्रक्षेपः ।
 समयभूमिदानफलम् । सर्वलोकजयकामचारिविमानेनाकाश-
 गामित्वं पितृपुत्रमरणभार्यावियोगक्षेहाननुभूय कल्पान्तस्वर्ग-
 लाभः । स्कन्दपुराणे,—

शालग्रामशिलाचक्रं यो दद्याद्दानमुत्तमम् ।

भूचक्रं तेन दत्तं स्यात् सशैलवनकाननम् ॥

महाभारते,—

न तं त्यजन्ति पशवः संग्रामे विजयत्यपि ।

पुत्रं त्रियञ्च लभते यच्छतं सम्ययच्छति ॥

बृहस्पत्युक्तम्,—छत्रोपानहानमसिपन्नरकसन्तरणफलम् ।
विषमसन्तरणफलमुपानहानम् । भारते नन्दिपुराणेऽपि गजदानं
शक्रलोकभोगपूर्व्वकराज्यदम् । एवमश्वदानं रथदानञ्च । विष्णु-
धर्मोत्तरे महिषदानं यमलोकसुखदम् । महिषीदानं वारुण-
लोकदम् ! सम्बर्त्तः,—

भूताभयप्रदानेन सर्व्वकामानवाप्नुयात् ।

रामायणे,—शरणागतरक्षणमश्वमेधतुल्यं तत्त्यागे सर्व्वपुण्य-
क्षयः । विष्णुधर्मोत्तरे,—चक्षुरुत्पाटनभयत्राणे ब्रह्मलोकावाप्तिः ।
अङ्गच्छेदभयत्राणे रुद्रलोकावाप्तिः । बधवन्धनभयत्राणे भृगु-
लोकावाप्तिः ।

पशूनाञ्च मृगाणाञ्च पक्षिणाञ्च तथा हिजाः ।

तृणदुमलतानाञ्च त्राणाद् भवति नाकभाक् ॥

तथा,—सर्व्वोपकरणगुप्तगृहदानं कल्पान्तस्वर्गभोगपूर्व्वक-
राज्यदम् । विष्णुः,—शय्यादाने भार्यां प्राप्नोति । विष्णुधर्मो-
त्तरे,—चन्दनदानं सर्व्वपापक्षयदं कुङ्कुमदानं सौभाग्यदं कर्पूरदानं
यशःप्रदं अगुरुदानं यशःप्रदम् । ब्राह्मे,—कर्पूरदानं धर्मपु-
त्रप्राप्तये । विष्णुः,—पुष्पदाने श्रीमान् भवति । मधुघृततैलदाने-
नारोम्यं प्राप्नोति । तैलामलकपादाभ्यङ्गदानं सम्बर्त्तोक्तं तेजस्वित्व-

सुखित्वाय । स्कान्दे,—पीठासनकाष्ठपादुकादानं यममार्ग-
सुखदम् । तेजसपात्रदानं विष्णूक्तं सर्व्वकामदम् । जलपात्रदानं
सुखदम् । आग्नेये,—

ब्रह्महत्याकृतं पापमन्त्रदस्त्रं प्रणश्यति ।

पुण्यं यशस्यमायुषं तथा पुष्टिविवर्द्धनम् ॥

कौर्मो,—

आममन्त्रं गृहस्थाय दत्त्वाप्नोति परां गतिम् ।

नन्दिपुराणे,—

अपि कौटपतङ्गानां शूनां चाण्डालयोनिनाम् ।

दत्त्वात्रं लोकमाप्नोति प्राजापत्यसमां गतिम् ॥

अत्रात्रदानं सङ्कल्प्य तन्मूल्यकपर्दकदानेऽपि तद्वारा तस्यात्र-
स्वीकारात् दानसिद्धिर्भवत्येव । केवलं प्रतिग्रहीत्वा जयकाले
तदादाय कपर्दकेन तण्डुलं गृह्णामीति बुद्धिः कार्य्या । अतएव
रामायणे,—श्वेतेन राज्ञाऽन्नदानरूपेणागस्थाय कङ्कणं समर्पितं
तच्च तेन रामचन्द्राय समर्पितमिति प्रवादः ।

तथाच यज्ञपार्श्वे,—

हान्निग्रत्यणिका गावश्चतुः कार्ष्णपणो वरः । (?)

वृषे षट्कार्ष्णपणिकं अष्टावनडुहः स्मृताः ॥

दशकार्ष्णपणा धेनुरश्वे पञ्चदशेव तु ।

हिरण्ये कार्ष्णपणकाः पणा नव तथाऽधिकाः ॥

वस्त्रे कार्ष्णपणश्चाग्निऽष्टौ पणा द्वादशाविके ।

दृष्टमूल्यमथमूल्यं कार्ष्णपणाः स्मृताः ॥ (?)

निष्के पञ्चायदेव स्वाद् ध्वजे पञ्चयतानि तु ।

पञ्च कार्पापणाः प्रोक्ता दोलायां षड्दूरये रथाः ॥ (?)

गृहेऽष्टौ कार्पापणिकास्तान्त्रकार्ये पणः स्मृतः ।

कांक्षकार्येण च पण इति मूल्यप्रकल्पना ॥

अधिकं कल्पयेन्मूल्यं नीमं वित्तानुसारतः ।

इत्युक्तम् । यत्र यज्ञादौ मूल्यकल्पना इति आदिशब्दाद्
यद्यपि दक्षिणायामावश्यकप्रायश्चित्तादिदानान्तरप्रारब्धेनानेन
मूल्यकल्पना ।

ताम्बूलदानं मेधावित्ताय सम्बन्धीकृतम् । विष्णुधर्मोत्तरे,—
प्राणदः सर्वमाप्नोति परमात्मेन शश्वत् वृत्तिः । वाराहे,—
दधिचौरघृतदानं परलोके गोरसपूर्णसत्पात्रप्राप्तये । विष्णु-
धर्मोत्तरे,—प्रपाणकदाने सर्वकामसमृद्धिः । बालक्रीडणक-
दानेऽग्निष्टोमफलम् । शिविकादानेऽग्निष्टोमफलम् । दन्त-
काष्ठदाने सौभाग्यम् । मृत्तिकादाने शुचिः । शङ्खदाने वृत्तिः ।
आरण्यपशुदाने वायुलोकप्राप्तिः । शिल्पिकभाण्डदाने विद्यादान-
फलम् । विष्णुः,—तालवृन्तदानेनादुःखित्वम् । वित्तानकदाने
सर्वपापक्षयः ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

वेददानादवाप्नोति सर्वयज्ञफलं नरः ।

उपवेदप्रदानेन गन्धर्वैः सह मोदते ॥

वेदाङ्गानां प्रदानेन धर्मैश्च सह मोदते ।

सिद्धान्तानां प्रदानेन मोक्षमाप्नोत्यसंग्रहम् ॥

सिद्धान्ताः पञ्चरात्रकापिल-सनत्कुमार-पाशुपतादयः । मीमांसादानं चन्द्रपूरदम् । वैद्यशास्त्रदानमग्निलोकदम् । भक्तिशास्त्रदानं वारुणलोकदम् । नन्दिपुराणे,—विद्यादानमध्यापनं पुस्तकदानञ्च । ग्रन्थनिर्माणन्तु न विद्यादानम् । किन्तु एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यक्ज्ञातः स्वर्गलोके महीयते कामधुग् भवेदित्यादिफलकम् । परोपकारभूयस्त्वेन फलभूयस्त्वम् । नन्दिपुराणे,—दीपदानादक्षयफलम् ।

तथा दीपप्रदो नित्यं सन्तारयति वै पितॄन् ।

कार्त्तिके दीपदानं शाश्वतफलम् । विष्णुधर्मोत्तरे,—सम्बत्सरतिलदानम् । सम्बत्सरसंज्ञके वर्षे तिलदानम् । दारुदानञ्च महाफलम् । परिसम्बत्सरे यवदानम् । अनुसम्बत्सरे धान्यदानम् । उदावत्सरे रजतदानम् । उत्तरायणे वस्त्रदानम् । तिलदानं दक्षिणायने । वस्त्रदानं शिशिरे इन्धनदानञ्च महाफलम् । वसन्ते स्नानाय विलेपनदानम् । ग्रीष्मे प्रपाणकदानम् । वर्षासु कटुद्रव्यदानम् । शरद्वत्सदानम् ।

मेषसंक्रमणे भानोर्मेषदानं महाफलम् ।

वृषसंक्रमणे वृषाणाम् । मिथुनसंक्रमणे शयनासनानाम् । कर्कटसंक्रमणे शर्करासक्तगुडफाणितखण्डदानम् । उदकुम्भदानम् । सिंहप्रवेशे तैजसपात्रदानम् । कन्याप्रवेशे धूपितवस्त्राणाम् । तुलप्रवेशे धान्यानां मुद्गानाञ्च । वृश्चिकप्रवेशे खड्गादिशस्त्रदानम् । गृहदानञ्च । धनुःसंक्रमणे वस्त्रत्रयदानम् । नौकादियानदानञ्च । मकरसंक्रमणे इन्धनदानम् । वज्रदानञ्च ।

कुम्भसंक्रमणे गोधासदानम् । मीनसंक्रमणे स्नानीयदानम् ।
 वामनपुराणे,—माघे माधवप्रीत्यै तिलधेनुहोमसाधनकाष्ठेन्धन-
 कम्बलतुलघटीदानम् । फाल्गुने गोविन्दप्रीत्यै ब्रीहिसुप्तवस्त्र-
 कृष्णाजिनदानम् । चैत्रे विष्णुप्रीत्यै चित्रवस्त्रशयनासनदानम् ।
 वेशाखे मधुसूदनप्रीत्यै सुरभिगन्धमाख्यदानम् । ज्येष्ठे त्रिविक्रम-
 प्रीत्यै उदकुम्भचन्दनतालवृन्तव्यजनदानम् । आषाढे वामन-
 प्रीत्यै छत्रोपानत्कम्बलदानम् । श्रावणे श्रीधरप्रीत्यै घृतकुम्भ-
 क्षीरघृतधेनुफलानाम् । भाद्रपदे हृषीकेशप्रीत्यै पायसमधुसर्पि-
 लंबणगुडोदनदानम् । आश्विने पद्मनाभप्रीत्यै तिलहेमवृक्षदधि-
 शस्त्रायसदानम् । कार्तिके दामोदरप्रीत्यै रजतकनकदीपमणि-
 मुक्ताप्रवालदानम् । मार्गशीर्षे केशवप्रीत्यै खरोद्गाश्चतरशकटरथा-
 जीविकदानम् । पौषे नारायणप्रीत्यै प्रासादनगरयामखर्व्वटगृह-
 प्राङ्गणोत्तरीयदानम् ।

तिथिदानानि । विष्णुधर्मोत्तरे,—

प्रतिपद्यश्च पुष्याणां द्वितीयायां घृतस्य च ।
 तृतीयायान्तु वस्त्राणां चतुर्थ्यां कनकस्य च ॥
 पञ्चम्यान्तु फलानां वै षष्ठ्यां स्वन्नस्य मानवाः ।
 सप्तम्याश्चाप्यूपानामष्टम्यान्तु गुडस्य च ॥
 कुल्पावस्य नवम्यान्तु दशम्यां रजतस्य च ।
 कुल्पावो राजमाषः ।
 एकादश्यां सुवर्णस्य द्वादश्यां वसनस्य च ।
 त्रयोदश्यां सुगन्धानां श्रितायास्तदनन्तरम् ॥

दानम् परमात्मस्य पञ्चदशां महाफलम् ।

यसु कृष्णचतुर्दशां स्नात्वा देवं पिपाकिनम् ॥

आराधयेद् विप्रसुखो न तस्य पुनरुद्वेगः ।

शिवसुहृद्व्यं ब्राह्मणाय गन्धपुष्पभक्ष्यादिदानम् । स्कान्दे,—

अमावास्यायां तिलपात्रत्रयदानं पितृलोके सुखप्रदम् ।

नक्षत्रदानानि । विष्णुधर्मोत्तरे,—

क्षत्तिकासु सुवर्णस्य दानं बहुफलं स्मृतम् ।

रक्तवस्त्रस्य रोहिण्यां सौम्ये च लवणस्य च ॥

कशेरस्य तथार्द्रायामादित्ये लवणस्य च ।

वृत्तस्य च तथा पुष्पे चन्दनानां च सर्पमे ॥

गन्धानाञ्च मघायोगे प्रियङ्गोर्भगदैवते ।

आर्य्यन्ने चाप्यूपानां सावित्रे पायसस्य तु ॥

चित्रायां चित्रवस्त्राणां शक्तूनां वायुदैवते ।

ऐन्दर्वे चैव लोहानां मैत्रे मातृफलस्य च ॥

पुत्रस्य च तथा शक्रे मूले मूलफलस्य च ।

हिमस्य मधुयुक्तस्य दानमाप्ये महाफलम् ॥

विश्वेश्वरेऽन्नदानस्य श्रवणे वसनस्य च ।

धान्यस्य वासवे विप्रा वाहणे क्षीवधस्य च ॥

आजे पुराणबीजानां शय्यानां तदनन्तरे ।

गोरसानां तथा पौष्णे श्राद्धसानां तथाश्विने ।

तिलानाञ्च तथा दानं भरणीषु महाफलम् ॥

वारदानानि । विष्णुधर्मोत्तरे,— गुह्याञ्चलवयोपेतसहिरण्या-

पूपदानं सूर्यप्रीत्यारोग्यफलम् । सोमवारे पूर्वोक्तापूपदानं
सौभाग्यदम् । अभ्यङ्गस्नानीयदानं रोगघ्नम् । भीमवारे काष्ठदाना-
च्छुत्रनाशः । बुधवारे बालेभ्यः क्रीडणकदानं जीववारे वस्त्रदानं
परमपुष्टिदम् । शक्रवारे रत्युपयोगिगन्धमाख्यवस्त्रादिदानम् ।

अभ्यङ्गं सौरदिवसे दत्त्वा जीवितमाप्नुयात् ।

विष्णुधर्मो,—आवणशुक्लपत्रे गोविन्दं स्नापयित्वा सम्पूज्य
ब्राह्मणाय गां दद्यात् । गोविन्दप्रीत्यर्थं पौषशुक्लद्वादश्यां गोदानं
गोलोकप्राप्तये । आश्विनशुक्लद्वादश्यां जलधेनुदानं जलशायि-
प्रीत्यै । विष्णुधर्मोत्तरे,—चैत्रशुक्लद्वादश्यां तुलघटीदानं धन-
प्राप्त्यै । मार्गशीर्षद्वादश्यां लवणदानं महाफलम् । माघशुक्ल-
द्वादश्यां दारुदानं फाल्गुने सर्वगन्धदानं महाफलम् । एतासु
द्वादशीषु क्रमेण पूर्वफल्गुनीहस्तास्वातीज्येष्ठामूलान्नवणापूर्व-
भाद्रपदेरेवतीकृत्तिकामृगशिरःपुनर्वसुपुष्याणां यथामन्त्रयोगे एता
न्येव दानानि महाफलानि । विष्णुधर्मोत्तरे,—माघ्यां कृष्ण-
तिलप्राधान्येन श्राद्धकरणे सर्वपापक्षयः । फाल्गुन्यां स्वास्तीर्ण-
शयनदाने रूपधनयुतकुटुम्बिनीभार्यालाभः । चैत्रां पूर्वमुपोष्य
चित्तवस्त्रद्वयं दत्त्वा ब्राह्मणान् सन्तर्प्य सौभाग्यं लभते । वैशाख्यां
कृष्णाजिनदानं महाफलम् । यमः,—वैशाख्यां ममभ्यः पञ्चभ्यो
वा विप्रेभ्यो मधुमहितपायसदानं यावर्ज्जावक्तनपापक्षयदम् ।
दानान्ते प्रीयतां धर्मराज इति वदन्त्युक्ते प्रीयतां धर्मराज इति
ब्राह्मणा ब्रूयुः । कौर्म,—वृताक्षमुदकुम्भश्च ब्राह्मणेभ्यो देयं धर्म-
राज प्रीयतामिति वाचनं भयं न भवति । आदित्यपुराणे,—ज्येष्ठां

जलदानमश्नमेधफलम् । आषाढ्यामन्नदानेन बहुधनलाभः ।
 श्रावण्यां जलधेनुदानं स्वर्गदम् । प्रौष्ठपद्यां गोदानं महाफलम् ।
 आश्वयुज्यां घृतपूर्णसहिरण्यकांश्यपात्रदानं दीप्ताग्नित्वदम् । तथा
 प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा देवगृहे दीपवृक्षदानम् । नदीपर्वत-
 चतुष्पथश्मशानवेश्मसु विलहारेषु च दीपदानं महापुण्यफलदम् ।
 कार्तिक्यां चन्द्रवर्णं वृक्षं चतुर्दिगवस्थितदीपचतुष्टयं नवरत्नसप्त-
 धान्यकर्पूरागुरुचन्दनकसुरीयुक्तं च चन्द्रोदयं दत्त्वा यममार्गे
 सर्वभोगसुखलाभः । नदीषु दीपदानं महाफलम् । पौष्यां पूर्व-
 सुपोष्यापरदिने प्रातः श्वेतसर्पपक्त्वेन उहृत्य गव्यघृतकुम्भेन
 स्नातस्तण्डुलचूर्णादिभिर्विभूषणं कृत्वा सर्वधान्यमिश्ररत्नगन्धफल-
 युतजलेन स्नातः ससुवर्णघृते सुखे वीक्ष्य तं घृतं ब्राह्मणाय दत्त्वा
 विष्णुं घृतेन संस्नाप्य पूजयित्वा ब्राह्मणद्वारा होमं कारयित्वा
 होमकक्षं वस्त्रयुगं दक्षिणां दत्त्वा घृतमर्चितमर्चिताय विप्राय
 दद्यात् । एवं कृते महती पुष्टिः ।

तथा,—

पौर्णमासीषु चैतासु मासर्चसहितासु च ।

एतेषामेव दानानां फलं दशगुणं भवेत् ॥

महत्पूर्वासु चैत्रासु फलमक्षय्यमश्रुते ।

मासर्चाणि च मार्गशीर्षशुक्लशिरःप्रभृतीनि ।

मासर्चगतौ यस्यां चन्द्रवृहस्पती सा महती ।

महामाघ्यादिशब्दवाच्या । तस्यां दत्तानि दानानि अक्षय्य-
 फलानि ।

दृश्येते सहितौ यस्यां दिवि चन्द्रहृदयतो ।

पौर्णमासी तु महती प्रोक्ता संवत्सरस्य तु ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,—माघकृष्णद्वादश्यां तिलदानं महाफलम् ।

श्रवणायोगे विशेषतः ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां द्विजोत्तमाः ।

यद्दाति नरश्रेष्ठ तत्तदक्षयमश्रुते ॥

रोमायणे,—

आषाढी कार्तिकी माघी तिथयः पुण्यसंज्ञिताः ।

अप्रदानवतो यान्तु यस्यर्चोऽनुमते गतः ॥

मनुः,—

यद् यदिष्टतमं लोके यच्चास्य वर्द्धितं गृहे ।

तत्तद् गुणवते देयं तदेवायाज्यमिच्छता ॥

तथा,—

यत्किञ्चिदपि दातव्यं याचितेनानसूयता ।

इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ॥

सान्त्वानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सर्व्वेवेदमम् ।

गुर्व्वथे पितृमात्रथं स्वाध्यायार्थ्युपतापिनौ ॥

नवैतान् स्नातकान् विद्याद् ब्राह्मणान् धर्मभिक्षुकान् ।

निःस्त्रेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः ॥

एतेभ्योऽपि द्विजाद्येभ्यो देयमन्नं सदक्षिणम् ।

इतरेभ्यो वह्निवेदिकृतान्नं देयमुच्यते ॥

सान्तानिकं विवाहार्थिनम् । अध्वगमध्वनीतं तीर्थयात्रार्थम्
सर्व्ववेदसं विश्वजिदादौ दत्तसर्व्वस्त्रम् । स्वाध्यायार्थं अध्ययनकाल-
निमित्तम् । उपतापी रोगी । एतेभ्योऽदाने दोषः । तथाच श्री-
कृष्णदेहत्यागेन निःश्रीकमर्ज्जुनं प्रति व्यासवाक्यम्—

सान्तानिकादयो वा ते याचमाना निराकृताः ।

इति । एतेभ्योऽत्यन्ताग्रतो न देयम् ।

बृहस्पतिः,—

कुटुम्बभक्तवसनाद् देयं यदतिरिच्यते ।

मनुः,—

शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखजीविनि ।

मध्वाघातो विषाखादः स धर्मप्रतिरूपकः ॥

इति । शिवधर्मे,—

तस्माद् विभागं वित्तस्य जीवनाय प्रकल्पयेत् ।

भागद्वयन्तु धर्मार्थमनित्यं जीवितं यतः ॥

एतेभ्यो याचमानेभ्यः शक्तिसत्त्वेऽदाने दोषः । स्नातक-
व्रतलोपात् । यत्तु व्यासवचनं—

कुटुम्बं पीडयित्वापि ब्राह्मणाय महात्मने ।

इति । तदावश्यकातिथ्यादिविषयमिति हेमाद्रिः ।

तच्च दानविधिः । याज्ञवल्काः,—

'देशे काले च पात्रे च दानं श्रद्धासमन्वितम् ।

पात्रे प्रदीयते यत् तत् सकलं धर्मवृक्षणम् ॥

(१) संहितयाज्ञवल्क्ये श्लोका एते न दृश्यन्ते ।

शूद्रे समगुणं दानं वैश्ये तु द्विगुणं स्मृतम् ।
 क्षत्रिये त्रिगुणं प्रोक्तं ब्राह्मणे षड्गुणं स्मृतम् ॥
 श्रोत्रिये चैव साहस्रमाचार्यं द्विगुणं ततः ।
 आत्मके शतसाहस्रमागन्तं चाग्निहोत्रिणि ॥

अत्रिः,—

आचार्यं पञ्चरात्राणां सहस्रगुणितं भवेत् ।
 पञ्चरात्रं हयग्रीर्षादि । मनुः,—
 • सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणभुवे ।
 सहस्रगुणमाचार्यं अनन्तं वेदपारगे ॥
 अमनुष्ये सर्व्वदानं येषु देयं महाफलम् । (?)

द्विगुणं वर्णशङ्करे ।

श्रीभ्रष्टे चातिरोगार्त्ते दत्तमन्नयमुच्यते ।

इति पठन्ति । शातातपः,—अब्राह्मणाः षट् राजवेतन-
 भृतः निषिद्धवाणिज्यजीवी बह्वनां वर्णानां याजकः ग्रामस्थ
 वेतनपूर्व्वकं याजकः ग्रामनगरयोर्भृतिजीवी सन्ध्योपासनहीनश्च ।
 व्यासः,—उपनीतोऽपि यो नाध्यापयति नाधीते स ब्राह्मणभुवः ।

अत्र मनुः,—

न वार्य्यपि प्रयच्छेत्तु वैडालव्रतिके द्विजे ।

न वक्त्रतिके पापे नावेदविदिधर्मवित् ॥

एवं सति पूर्व्वोक्तवचनेषु शूद्रवैश्यक्षत्रियब्राह्मणभुवादीनां
 पात्रत्ववचनं प्रीतिदानापेक्षं प्रीतिदायस्य सर्व्वेषां शुद्धधनभाजि-
 त्वात् ।

तथाच वशिष्ठः,—

मन्त्रपूर्व्वन्तु यद्दानममन्त्राय प्रदीयते ।
 दातुर्बिज्ञात्य हस्तं तु भोक्तुर्जिह्वां निवृत्तमिति ॥
 उपरुध्यति कान्तारं गौरश्वः काञ्चनं क्षितिः ।
 अश्रोत्रियस्य विप्रस्य हस्तं दृष्ट्वा निराकृतः ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरे,—

उपाध्यायत्विजस्यैव गुरावपि च मानवैः ।
 वर्णापेक्षा न कर्त्तव्या मातरं पितरं प्रति ॥

व्यासः,—

मातापितृषु यद्दत्तं भ्रातृस्वसृसुतेषु वा ।
 जायापत्येषु यद्दत्तं सोऽनन्यः स्वर्गसंक्रमः ॥
 पितुः शतगुणं दानं सहस्रं मातुरुच्यते ।
 अनन्तं दुहितृणान्तु सोदर्ये दानमक्षयम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,—

मातृस्वसा स्वसा चैव तथैव च पितृस्वसा ।
 मातामही भागिनेयी भागिनेयस्तथैव च ॥
 दौहित्रो विट्पतिश्चैव तेषु दत्तमयाक्षयम् ।

स्नान्दे,—

प्रथमन्तु गुरोर्दानं दद्यात् ज्येष्ठाननुक्रमात् ।
 ततोऽन्येषान्तु विप्राणां दद्यात् पात्रानुरूपतः ॥
 तथा,—पञ्चयोजनमध्ये तु श्रूयते च गुरुर्यदि ।
 तदा नातिक्रमेद्दानं दद्यात् पात्रान्तरेऽन्यथा ॥

शूरोरभावे तत्पुत्रं तद्भार्यां तत्कुलं तथा ।

पौत्रदौहित्रमेवास्य यदि वा तत्कुलोद्भवम् ॥

पात्रं कुर्यात् तदभावेऽन्यपात्रान्वेषणाश्रयः । भविष्यपुराणे,—

तस्मान्नातिक्रमेत् प्राज्ञो ब्राह्मणान् प्रतिवेशकान् ।

सम्बन्धिनस्तथा सर्वान् दौहित्रं विट्पतिं तथा ॥

भागिनेयं गृहपतिं सुमुखानपि गोपते ।

एवञ्च सति यज्ञपार्श्ववचनम्,—

‘यस्य चैव गृहे मूर्खो दूरे चैव बहुश्रुतः ।

बहुश्रुताय दातव्यं नास्ति मूर्खं व्यतिक्रमः ॥

इति । एतदुक्तव्यतिरिक्तमूर्खविषयम् । तथाच विष्णुः,—

पुरोहितस्वाम्न एव पात्रम् । स्वसृदुहितपुत्रजामातरञ्च ।

गुणहीनापेक्षया । शातातपः,—

सन्निकृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् ।

भोजने चैव दाने च दहत्यासप्तमं कुलम् ॥

स्कान्दे,—

त्यक्त्वा क्रमागतं विप्रं पूजितं प्रपितामहेः ।

न दद्यादित्यर्थः । ब्रह्मवैवर्ते,—

ये पूर्वपूजिता ये च पुरस्तात् सुनमस्कृताः ।

तान्निराकृत्य चान्येषु यज्ञं तत्पतत्यधः ॥

शातातपः,—

अन्नदाने न कर्त्तव्यं पात्रान्वेषणमप्यपि ।

अपात्राणि । विष्णुधर्मोत्तरे,—आरुद्रपतितः पतिततस्करः

शुद्धेषी कृतज्ञः ग्रामयाजकः वेदविक्रयी सोपपतिभार्यः स्त्रीजितः
 व्यालगाहः ब्रह्मबन्धुः वृषलीपतिः परिचारकब्राह्मणश्च । एतेभ्यो
 दत्तं निष्फलम् । विष्णुः,—अनृतगौनशालेभ्यः । (?) यमेन तु,—
 अणिमन्तुस्थजान्निहोत्रिणः । (?) शूद्राध्यापकाय न देयमित्युक्तम् ।
 श्रीचह्नीनसन्ध्याह्नीनयज्ञोपवीतह्नीनेभ्यो न देयमिति व्यासः ।
 मनुः,—वेङ्कालव्रतिकवकवृत्तिक्षमव्ययश्रीलत्यागदानेन (?) सञ्चय-
 कारिणः अपात्रभूताः । यमेन च कपटलेखित्रिपुरुषोत्सववेद-
 विद्याभ्यो न देयमित्युक्तम् । दक्षः,—

धूर्त्तं वन्दिनि मत्ते च कुवेद्ये कितवे शठे ।

चाटुचारणचौरेभ्यो दत्तं भवति निष्फलम् ॥

महाभारते,—

पङ्कजबधिरा मूका व्याधिनोपहिताश्च ये ।

भर्त्तव्यास्ते महाराज न तु देयः प्रतिग्रहः ।

यमः,—

अन्नतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।

तेषां प्रतिग्रहो देयो न शिला तारयेच्छिलाम् ॥

तथा,—

दरिद्रान् भर कौन्तेय मा प्रयच्छेऽक्षरे धनम् ।

व्याधितस्त्र्योषधं पथं नीरुजसु किमोषधैः ॥

तथा,—

किञ्चिद् वेदमयं पात्रं किञ्चित्पात्रन्तु गोमयम् ।

पात्राणामपि तत्पात्रं शूद्राद्यं यस्य नोदरे ॥

शूद्रार्थं शूद्रेण भोजनार्थं दीयमानं यत् तण्डुलादि ।
भोजनकाले च शूद्रस्वामिकत्वात् । न तु प्रतिग्रहलब्धं भोजन-
काले शूद्रस्वामिकत्वाभावात् । अङ्गिराः,—

बहुभ्यो न प्रदेयानि गौर्गृहं शयनं स्त्रियः ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

ताञ्च विक्रीणीते राजन् वचसा कल्पवीकताम् ।

तस्याधर्मप्रवृत्तस्य तुल्यस्यानृतवादिनः ॥

इत्थकव्यपेतस्य न देया गौः कथञ्चन ।

विक्रेष्यत्ययमिति सम्भावनायां गौस्तस्मै न देयेत्यर्थः । अग्नि-
पुराणे,—

मनसा पात्रमुद्दिश्य तीर्थं भूमौ ससुक्ष्मजेत् ।

विद्यते सागरस्यान्तो दानस्यान्तो न विद्यते ॥

दानस्य प्रतिग्रहावसानत्वात् पश्चात् प्रतिग्रहेऽपि दानसाद्-
गुण्यम् । दातुः सर्व्वातिशायिफलोत्कर्ष इत्यर्थः । अतएव तीर्थं
प्रतिग्रहाकरणेऽपि दातुस्तीर्थफलं स्यादेव । धौम्यः,—

परोक्षेण च यहत्तं तीर्थदानेन सोदकम् ।

तद्दानं सोदकं प्राङ्मुरनन्तफलदायकम् ॥

परोक्षे पात्राभावे ।

स्वगोत्रेभ्यस्तथा दद्यादभावे गन्धिवन्धुषु ।

नारदः,—

यदा च न सकुल्याः स्थुर्न च सम्बन्धिवान्धवाः ।

तदा दद्याद्विजेभ्यस्तु अभावे चाप्सु निक्षिपेत् ॥

वृक्षपराशरः,—

पात्रं मनसि संस्मृत्य क्रियावन्तं गुणान्वितम् ।

अप्सु ब्राह्मणहस्ते वा भूमौ वापि जलं क्षिपेत् ॥

अन्यविप्रकरे कृत्वा दानं पात्राय दीयते ।

अत्र स्नातकव्रतत्वेन नित्यदानस्य कथनाद् दानदेश-
कालाः । नारदः,—देशकालविशेषात् फलविशेषः स्यादेव । मल-
मामादिवर्जनस्याप्यत्रासम्भवः तस्य महादानविषयत्वात् । बृहद्दाने
तस्मादेव देशकालापेक्षा । गीतायाम्,—

ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ॥

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ।

अत्र समाचारात् सङ्कल्पः ।

केचित्तु तस्माद् यः पुरुषो मनसाभिगच्छति तदाचावदति
कर्म्मणा करोतीति स्मृतिः । क्रियमाणस्य कर्म्मणः पूर्वं वाचा-
भिलाषे प्रमाणमिति तदसत् अनुवादकत्वेन लोकसाधारणकर्म्म-
मात्रे कदाचिदभिलाषः कदाचिन्नेत्येवं रूपस्यानुवादात् । एकान्ते-
नाभिलाषे मानाभावात् । यत्तु यज्ञो प्रजापतिर्वाचि व्याकृताया-
मिति प्रायश्चित्तान्त्रानं तदपि लौकिकजनसमस्तवचनपरमेव ।
तथाच कल्पतरौ,—यो यच्च इत्युक्त्वा न यजते तस्य त्रैधातवीया
प्रायश्चित्तिरित्यत्र ऋत्विक्सन्दापनसम्भारादि कृत्वा यच्च इत्यभि-
प्रायेति व्याख्यातम् । यत्तु वार्त्तिके रूपाग्रायादिति सूत्रे इह
खलु सर्व्वं क्रियमाणं मनसा सङ्कल्प्या वाचाभिलष्य क्रियत इति

लौकिकसाधारणकर्म्ममात्रे वाङ्मनसोर्यथाप्राप्तमेव व्यापारमनु-
वदति । तस्मात् समाचारादेव सङ्कल्पः । एवञ्च सति यत्र काम्य-
कर्म्मणि समाचारो नास्ति तत्राकरणेऽप्यदोषः ।

योऽर्चितं प्रतिगृह्णाति ददात्यर्चितमेव वा ।

इति मनुः । अर्चितं प्रतिगृह्णाति इत्यनेन द्रव्यार्चनं दाढ-
कर्तृकमित्युक्त्वा ददात्यर्चितं पात्रमुद्दिश्य ददातीति पात्रस्यार्च-
नमुक्तम् । तेन सम्प्रदेयार्चनं कृत्वा सम्प्रदानमर्चयित्वा दद्या-
दित्यर्थः ।

तद्ववशिष्टः,—

नामगोत्रे समुच्चार्य सम्प्रदानस्य चात्मनः ।

सम्प्रदेयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने तु पुंत्रयम् ॥

स्मृत्यन्तरे,—

सङ्कीर्त्य देशकालादि तुभ्यं सम्प्रददेति च ।

न ममेति स्वसत्ताया निवृत्तिमपि कारयेत् ॥

अर्धसोमार्कग्रहणसंक्रान्त्यादौ च कालके ।

गङ्गागयाप्रयागादितीर्थे देशे महागुणे ॥

तथाचामुकगोत्राय तथाचामुकशर्म्भणे ।

वेदवेदाङ्गयुक्ताय विशिष्टाय महात्मने ॥

द्रव्यनाम ग्रहीतव्यं विष्णुरुद्रादिदैवतम् ।

सव्येपापोपशान्त्यर्थं स्वर्गार्थं मुक्तिमिदये ॥

एतत् तुभ्यं सम्प्रददे प्रीयतां मे हरिः शिवः ।

अत्र कालपदेन मासपक्षतिथिवारनक्षत्रादीनामपि ग्रहणम् ।

देशविशेषणत्वेन तीर्थं भारतवर्षादेरप्युपलक्षणम् । हरिः शिवः
प्रीयतामिति सूर्यादेरप्युपलक्षणम् । विष्णुधर्मोत्तरे,—

द्रव्यस्य नाम गृह्णीयाद्दानीति तथा वदेत् ।

तोयं दद्यात् तथा दाता दाने विधिरयं स्मृतः ॥

एवञ्च दानवाक्ये ददानीति पदं प्रयोज्यं सम्प्रददे पदं वा
प्रयोज्यमिति द्वयोर्विकल्पः । स्मृतिः,—

अन्तर्जानु करं कृत्वा पुष्पं कुशतिलं तथा ।

फलञ्च प्रतिसन्धाय प्रदद्यात् अहयान्वितः ॥

अमुकोक्तिमिति धर्मशास्त्रनामग्रहणं विश्वासार्यं अक्षरूप-
दानाङ्गसम्पादनायावश्यकं द्रव्यम् । अक्षसमन्वितमिति याज्ञ-
वल्करस्मरणात् । एवं दत्ते उक्तप्रतिग्रहविधिना प्रतिग्रहे कृते
पश्चाद् दक्षिणादानम् । दक्षिणादानस्य दृष्टसम्भवेऽदृष्टकल्पना-
नवकाशादधिकद्रव्यलाभे सम्प्रदानावधिरेव प्रयोजनमिति नान्यस्मै
दक्षिणादानप्रसङ्गसम्भावनापि । तथा—

देवद्रव्यद्वितीयांशं दक्षिणात्वेन कल्पयेत् ।

अनुक्तदक्षिणे दाने दशांशं वापि शक्तितः ॥

सर्वेषामेव दानानां सुवर्णं दक्षिणेष्यते ।

सुवर्णे हीयमाने तु रजतं दक्षिणेष्यते ॥

अत्र सर्वेषामिति सर्वनामपदस्य विशेषरूपेणैव सुवर्णदान-
स्याप्युपस्थानात् सुवर्णदाने रजतसुवर्णयोर्विकल्पः । द्वयोर्विशेष-
त्वेन सामान्यविशेषवाधाभावादिति न सुवर्णदाने दक्षिणात्वेन
रजतनियम इति । दक्षिणाभावे फलानां मूलानां भक्ष्याणां वा

इत्यादिति वचनादशक्तौ साङ्गत्वाय फलादि ज्ञेयम् । अत्र स्नातक-
व्रतमध्ये विष्णुसम्प्रदानकदानस्यायङ्गणेऽपि

श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यङ्निबद्धं श्लोककर्मसु ।

धर्ममूलं निषेवेत सदाचारमतन्द्रितः ॥

इति सामान्यतो मनुना स्वकीयवर्णाश्रमानुगतसम्यक्सदा-
चारस्य स्नातकव्रतत्वेनाम्नानात् सदाचारमध्ये च विष्णुभक्तेर्मूर्धा-
भिषिक्तत्वाविशेषतश्च

• यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात् परितोषोऽन्तरात्मनः ।

तत् प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतम् वर्जयेत् ।

इति स्वमनोविश्वासविषयकर्मणः स्नातकव्रतत्वाभिधानात्
सर्व्वविवेकिनाञ्च विष्णुभक्तेरेव मनोविश्वासविषयत्वाद् विष्णुभक्त-
रूपत्वेन विष्णुसम्प्रदानकदानस्यापि स्नातकव्रतत्वम् ।

किञ्च—

दानं धर्मं निषेवेत नित्यमैष्टिकपौष्टिकम् ।

इत्यैष्टिकपदेन देवताप्रतिष्ठादिकर्मण एव विवक्षितत्वम् ।
यज्ञानां पूर्व्वमुक्तेन पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । तेन प्रतिमाप्रतिष्ठा प्रति-
ष्ठितप्रासादस्य प्रतिमायै दानं तदुपकरणद्रव्यदानञ्च देवतायै सर्व्व-
मैष्टिकपदेन लक्ष्यते । तच्च प्रासादविषये ददात्यर्थाश्रवणेऽपि
विष्णुधर्मोत्तरे—

यत्किञ्चिदेव देवाय दद्याद् भक्तिसमन्वितः ।

तदेवाक्षयमाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥

इति सर्व्वद्रव्याणां दानम् । तदेव द्रव्यं परत्रानन्तं भोक्तुः

स्वर्गश्च विधीयते । प्रतिष्ठितप्रासादस्यापि दानं तेन प्रकारेण विहितमेव ।

ननु च प्रासादादिकारणस्य फलं श्रूयते न तु देवतायै प्रासाद-
दानस्य ।

हयग्रीवं,—

अष्टेष्टकासमायुक्तं यः कुर्याद् वैष्णवं गृहम् ।

न तस्य फलसम्पत्तिर्वक्तुं शक्येत केनचित् ॥

वामनपुराणे,—

पितामहस्य पुरतः कुलान्यष्टौ तु यानि तु ।

तारयेद् वामनः सार्धं विष्णोर्मन्दिरकल्पकः ॥

नरसिंहपुराणे,—

यः कुर्याच्छोभनं वेश्म नरसिंहस्य भक्तिमान् ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥

प्रतिमां लक्षणोपेतां नरसिंहस्य कारयेत् ॥

सर्वपापानि सन्त्यज्य स तु विष्णुपुरे वसेत् ॥

प्रतिष्ठां नरसिंहस्य यः करोति यथाविधि ।

निष्कामो नरशार्दूल देहबन्धात् प्रमुच्यते ॥

हयग्रीवं,—

यो विष्णुं स्थापयेद् देवं सर्वदेवनमस्कृतम् ।

स्थापितं तेन सर्वस्माज्जगत्स्वावरजङ्गमम् ॥

अतीतान् दश पूर्वान्स्तु तथैवानागतान् दश ।

आत्मानं सपरीवारं विष्णुलोकं नयेन्नरः ॥

कोटिजम्भकृतं पापं स्वल्पं वा यदि वा बहु ।

तत्सर्वं भक्षसात् [भूतं] स्थापनाम्बुघातिनः ॥

तथा,—

प्रासादविम्बद्रव्याणां यावन्तः परमाणवः ।

तावद्वर्षसहस्राणि तत्कर्त्ता विष्णुलोकभाक् ॥

एतत् पुण्यं कोटिगुणं भवेदारोपिते ध्वजे ।

कुम्भाण्डवेदिविम्बानां धारणाद् वायुनानघ ॥

कपेऽस्य (?) वेष्टनात् ज्ञेयं फलं कोटिगुणं ध्वजात् ।

विष्णुः,—यस्य देवस्थालयं करोति तस्यैव लोकमाप्नोति ।

सुधासितं कृत्वा यशसा विराजते । विचित्रं कृत्वा ब्रह्मलोक-
माप्नोति । यमः,—

कृत्वा देवकुलं शुभ्रं प्रतिष्ठाप्य च देवताम् ।

विधाय विविधं चित्रं तत्लोकं विन्दति ध्रुवम् ॥

भविष्यपुराणे,—

प्रशस्तदेवभूभागे प्रशस्तभवनं रवेः ।

कारयित्वाक्षयान् लोकान् स नरः प्रतिपद्यते ॥

तथा,—

मादँष्टकशैलं वा यः कुर्याद् ब्रह्मणो गृहम् ।

त्रिःसप्तकुलसंयुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥

तथा—

अष्टेष्टकासमायुक्तं यः कुर्याच्छङ्करालयम् ।

विधूय पापं सकलं स गच्छेच्छङ्करालयम् ॥

देवीपुराणे,—

देव्या गृह्णन्तु यः शक्र संस्कारयति शोभनम् ।
 सदृघाटयति स्वर्गस्य कवाटमर्गलान्वितम् ॥
 तस्मिन् घण्टां ध्वजं छत्रं वितानं दर्पणानि च ।
 दत्त्वा सुरजवंशादिनृत्यगीतादिकानि च ॥
 देवीशाल्लार्थवेत्तारं पूजकन्तु नियोजयेत् ।
 दशपूर्व्यान् परांस्तात आत्मानं चैकविंशकम् ॥
 उद्धृत्य स कुलं पापाद् ब्रह्मलोके महीयते ।

भविष्यपुराणे,—

सृज्यात् कोटिगुणितं फलं स्याद् दक्षभिः कृते ।
 कोटिकोटिगुणं पुण्यं फलं स्यादिष्टकामये ॥
 द्विपरार्धगुणं पुण्यं शैलजेतु विदुर्बुधाः ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

ततो दशगुणं पुण्यं ताम्रेण त्रिगुणं ततः ।
 सहस्रगुणितं रौप्ये तस्मात् फलमुपायुते ॥
 ततः शतसहस्रं वै सौवर्णे द्विजसत्तमाः ।
 अमन्तफलमाप्नोति रत्नचित्रे कृते नरः ॥

एवं सर्वत्र प्रतिष्ठाकूपं शिष्यादिपरद्वारा प्रासादप्रतिमाघटना-
 पूर्त्तकमाधार्यद्वा रास्यापनमेव फलार्थं विधीयते न तु प्रासाद-
 दानम् । सत्यं यथावचनमेव फलावगतेः प्रतिष्ठाकर्त्तव्य एव
 फलम् । घटनादिकन्तु होमादिवत् तदङ्गम् । तथापि घटितस्य
 प्रासादादेर्निवृत्तौ यद्येष्टद्रव्यव्यवहारप्रसङ्गात् पूर्वोदाहृतसामान्य-

द्रव्यदानवाक्याच्च यज्ञावभृथो यागद्रव्यार्थमण्डपमित्यादियाग-
समाख्यानाच्च देवतोद्देशेन सोपकरणप्रतिष्ठितप्रतिमासहितप्रासा-
दोत्सर्गः शास्त्रीय उत्सर्गस्यापि च पृथगेव फलं विधिसंयोगभेदा-
देव । तथा,—

स्वर्गार्थस्यापि होमस्य दधिरे साधनं तदा ।

इन्द्रियफलकं विधिप्रामाण्यादवगम्यते । श्रुत्याद्यभावाच्च ।
प्रासादयागतप्रतिष्ठयोर्नाङ्गाङ्गीभावः इयोरपि फलसाधनाङ्गत्वेन
निराकाङ्क्षत्वात् । तथाच सिद्धं दृश्यते । इयशीर्षे ध्वजप्रतिष्ठा-
नन्तरम्—

ध्वजदानेन चाप्नोति स्वर्लोकं शक्रदुर्लभम् ।

इति । तथा देवीपुराणे,—देवीगृहं त्यक्त्वा—

तस्मिन् घण्टां ध्वजं कृतं वितानं दर्पणानि च ।

दत्त्वा मुरजवंशादिनृत्यगीतादिकानि च ॥

इत्युपकरणेषु दानमनुवदनं गृहस्यापि दानं सूचयति ।

विष्णुधर्मोत्तरे स्पष्टं वचनम्—

कूटागारं तथा दत्त्वा नगराय पतिर्भवेत् ।

दत्त्वा तु देवकन्यायै नवां देवीं दृष्ट्वा शुभाम् ॥ (?)

पार्थिवत्वमवाप्नोति देवी हि पृथिवीपतिः ।

वासः कूटो इयोः शालेति कोषाद् विष्णुप्रतिमानिवास-
योग्यं गृहं दत्त्वा नगराधिपतिरित्युक्ते प्रामादमण्डपगृहेषु सर्व-
प्रकारं प्रतिमास्थितियोग्यगृहदानं विहितम् । पूर्वोक्तवाक्याच्च—

सृज्याहारघटिते फले कोटिगुणं भवेत् ।

इति । एवं रत्नपर्यस्तगृहे फलविशेष जहनीयः । एवं प्रतिमाद्रव्यविशेषात् फलविशेषः । तथा प्रतिमापरिमाणविशेषेण फलविशेषः । योगशिवीये,—प्रासादवाह्यप्रतिमा प्रासादप्रतिमा गृहप्रतिमेति त्रिधा प्रतिमामाह ।

महार्चान्तःस्थिता वाह्ये हस्तमानात् सपिण्डिका ।

तथा,—

सर्वोत्तमेषुकोणैः स्यात् त्रिरामैर्मध्यमोत्तमा ।

कन्यसाया क्षमायुग्मैः करैर्वाह्ये समुच्छिताः ॥

इयं इयमधोऽधोऽपि चतुष्करपरिच्युतेः ।

सान्तरा हस्तदानेन रसरामैर्दशान्तिकम् ॥

प्रासादं विनैव वाह्ये प्रशस्तस्थाने या प्रतिमा स्थाप्यते सा महाप्रतिमा सा हस्तमानेन पञ्चचत्वारिंशहस्तमिता त्रैष्ठोत्तमा पिण्डिका तस्या तावद्वस्ता । एवं मध्यमोत्तमा त्रयस्त्रिंशद्वस्ता । एवं कनिष्ठोत्तमा एकविंशतिहस्ता । चतुर्हस्तहान्या इयं इयं त्रयोदशहस्तेन कनिष्ठकनिष्ठिका । सप्तदशहस्तेन मध्यम-कनिष्ठा । एवमूनत्रिंशद्वस्तेन मध्यममध्यमा । पञ्चविंशहस्तेन कनिष्ठमध्या । सप्तत्रिंशद्वस्तेन कनिष्ठोत्तमा । एकचत्वारिंश-द्वस्तेन मध्यमोत्तमा । एवं नवविधा । दशहस्तावधि एकैक-हस्तद्वया पञ्चचत्वारिंशद्वस्तपर्यन्तं वा षट्त्रिंशद् । वाह्यप्रतिमा । लिङ्गमप्येवं रूपेण । एतामां प्रतिष्ठादिविधिना प्रतिष्ठामात्रं नात्र तद्गुह्यं पूजादिनियमः । प्रतिष्ठामात्रादेव देवताङ्गपरमाणु-संख्यककल्पसहस्रपर्यन्तं तद्देवलोकावाप्तिः फलम् ।

तदुक्तं तत्रैव—

दाहसृद्वावताम्नादि तथा हेमादिरूपिणाम् ।

देवीप्रासादलिङ्गानां यावन्तः परमाणवः ॥

तावत् कल्पसहस्राणि निजदेवालये वसेत् ।

दार्ढ्यादिभिः क्रमेणैव द्विगुणं द्विगुणं भवेत् ।

मणिरत्नविशेषे स्यात् फलमूर्ध्वं पृथक् पृथक् ॥

लिङ्गपदमत्र लिङ्गप्रतिमासाधारणम् । तथा प्रासादप्रतिमा ।

तत्रैव,—

कर्त्तव्या गर्भरूपेण प्रतिमेषा सुरालये ।

नवहस्तात्रिहस्तान्ता ज्येष्ठमध्यकनीयसी ॥

हस्तद्दिनवहस्तान्ता पादद्वयेन सान्तरा ।

अस्यार्थः—प्रासादे प्रतिमाहस्तमानेन दाहमानेन गर्भमानेन वा त्रिहस्ता कनिष्ठोत्तमा । षड्दस्ता मध्यमोत्तमा । नवहस्तोत्तमोत्तमा । तथा कनिष्ठकनिष्ठा हस्तमिता । कनिष्ठमध्यमा द्विहस्ता । कनिष्ठोत्तमा त्रिहस्ता । मध्यमकनिष्ठा चतुर्हस्ता । मध्यममध्या पञ्चहस्ता । मध्यमोत्तमा षड्दस्ता । सप्तहस्ता कनिष्ठोत्तमा । अष्टहस्ता मध्यमोत्तमा । नवहस्ता उत्तमोत्तमा । एवं नव भवति । एकहस्तादिषट्षडङ्गुलवृद्धा सान्तरा प्रतिमाः सप्तविंशतिः । सम्भूय षट्त्रिंशदभेदाः । एवं द्वारदैर्घ्यं त्रिधा विभज्य तद्भागद्वयेन प्रतिमा द्वाराणां दैर्घ्यानुरूपेण भिद्यते । प्रासादगर्भस्य कोणात् कोणं विभज्य तत्तृतीयांशेन प्रतिमा गर्भभेदाद् भिद्यन्ते । एवमाद्यां प्रतिमानां तदभेदेन फलभेदः ।

शिलासृङ्गारलोहोत्था त्रिधैकैका पुनर्मता ।

लोहा अयःप्रभृतिसुवर्णान्तास्तेषां सारविशेषात् फलविशेषः ।

हयशीर्षे तु—

लेपजा * * * चान्या चित्रजा पुष्पजा तथा ।

शैलजा वृक्षजा चैव शस्त्रोत्कीर्णा तथैव च ॥

स्फाटिकी प्रतिमा शस्ता राजपट्टप्रबालजा ।

मणिजा रत्नजा गन्धा सर्व्वकामफलप्रदा ॥

सौरकाण्डे,—

एकहस्तादिहारभ्य यावद्धस्ता नव द्विज ।

कन्यसा मध्यमा ज्येष्ठा प्रतिमा स्यात् त्रिभिस्त्रिभिः ॥

एतासां प्रतिमानां प्रासादे प्रतिष्ठा विशिष्टफलदा ।

प्रतिष्ठानन्तरं तत्र पूजादिनियमः ।

पूजोपयोगिद्रव्यस्य यावत्कालं दानम् । तथाच नरसिंह

पुराणे,—

नारसिंहं प्रतिष्ठाप्य यः पूजामारभेद् द्विजः ।

तस्य कामाः प्रसिद्ध्यन्ति पुत्रपौत्रादयो भुवि ॥

हयशीर्षे,—

एकाङ्गुलात् समारभ्य यावद्धस्तं गृहे शुभम् ।

मत्स्यपुराणे,—

अङ्गुष्ठमात्रादारभ्य वितस्तिर्यावदेव तु ।

गृहेषु प्रतिमा कार्या नाधिका शस्यते बुधैः ॥

योगशिवीये,—

अङ्गुलादिवितर्यन्ता क्वचित् तिथ्याङ्गुलान्तिका ।

क्वचिच्च जिनपर्यन्ता क्वचिद्दिन्दुयुगाङ्गुला ॥

तिथ्याङ्गुला पञ्चदशाङ्गुला । चतुर्विंशतिपर्यन्ताङ्गुला जिन-
पर्यन्ता । विन्दुङ्गुला त्रिंशदङ्गुलपर्यन्ता वेत्यर्थः । एतासां प्रति-
मानां गृहे स्थापयित्वा पूजनम् । तदुक्तं ह्यश्विषे,—

प्रतिष्ठितापि न त्याज्या यावज्जीवं समर्चयेत् ।

अथ प्रासादविशेषाः ।

ह्यश्विषे,—

वैराजपुष्पकौलासा मणिकोऽथ त्रिपिष्टकः ।

पञ्चैते मेरुशिखरे क्रमेणैव व्यवस्थिताः ॥

आद्यो वेदास्त्रकस्तत्र चित्रे वस्त्रायतोऽपरः ।

वृक्षवृक्षायतौ चाद्यावष्टास्त्रः पञ्चमो मतः ॥

भिद्यते नवधा भेदे शिबैकैको न संग्रयः ।

एवं भवन्ति प्रासादाश्चत्वारिंशश्च पञ्च व ॥

तत्राद्यः कथितो मेरुर्मन्दरम् द्वितीयकः ।

विमानो भद्रकश्चैव सर्वतोभद्रकस्तथा ॥

रुचिको नन्दकश्चैव नन्दिर्वर्द्धन एव च ।

श्रीवत्सश्च नवैते ये वैराज तु समुत्थिताः ॥

अयमर्थः,—चतुरस्त्राः प्रासादा वैराजसंज्ञका भवन्ति । तत्र
चोत्तमादिक्रमेण मेरुप्रभृतयो नव ।

तथा,—

वङ्गभीष्टहराजौ तु तथा शालागृहोऽपरः ।

मन्दरश्च विशालश्च ब्रह्ममन्दिर एव च ॥

भवनः प्रभवश्चैव शिविका वेङ्ग एव च ।

नवैते सुरशार्ङ्गल कीर्त्तितः पुष्पकोङ्गवाः ॥

अयमर्थः—चतुरस्त्रायताः प्रासादाः पुष्पसंज्ञकाः । तत्र
चोत्तमादिक्रमेण वङ्गभीष्टप्रभृतयो नव ।

वल्लयः प्रथमो नाम द्वितीयो दुन्दुभिः स्मृतः ।

तथा पद्ममहापद्मे मुष्टिकस्वस्तिकौ तथा ॥

शङ्खश्च कलशश्चैव श्रीवृक्षश्च तथा परः ।

वृक्षा नवैते कैलाससम्भवाः परिकीर्त्तिताः ॥

एतेषां वृक्षानां नवानां कैलाससंज्ञा ।

गजो वृषो हंसनामा गरुडो सिंह एव च ।

भूषणो भूधरश्चैव श्रीजयः पृथिवीधरः ॥

वृक्षायता नवैतेऽपि कीर्त्तिता मणिकोङ्गवाः ।

नवानां मणिकसंज्ञाविशेषसंज्ञा चोत्तमादिक्रमेण गजा-
दयः ।

तथा,—

वक्रचक्रौ स्वस्तिकश्च वज्रस्वस्तिक एव च ।

चक्रस्वस्तिकनामा च गरुडो गद एव च ॥

श्रीकण्ठो विजयश्चैव त्रिपिष्टपसमुद्भवाः ।

अयमर्थः,—पञ्चाशत्प्रासादा न च तेषां त्रिपिष्टपसंज्ञा विशेष-
संज्ञा चोत्तमादिक्रमेण गजादयः । पञ्चविधेषु उत्तमा मेर्वा-
दयः । पञ्चाशद्वस्तुविस्तृताः शतहस्तोच्छ्रिताः । अन्ये पञ्च पञ्च
प्रासक्रमेण ।

लिङ्गकाण्डे,—

त्रयस्त्रिंशत् समारभ्य यावत् पञ्चाशदसंख्यया ।

• ज्येष्ठमेतत् तत्प्रासादं ज्येष्ठं लिङ्गं निवेशयेत् ॥

कर्णोद्धगमारभ्य यावद् द्वात्रिंशद्वस्तुवत् ॥

मध्यमं कथितं धाम तत्र लिङ्गन्तु मध्यमम् ।

चतुर्हस्तात् समारभ्य यावत् पञ्चदश द्विज ॥

प्रासादं कन्यसस्तत्र कन्यसं स्थापयेच्छ्रद्धम् ।

मध्यमेषु भवेद् ज्येष्ठं कन्यसं मध्यमेषु च ।

एवं विस्तारस्तुक्ता उच्चतामाह,—

सुरधान्त्राण्यु सर्व्वेषां विस्ताराद् द्विगुणोच्छ्रयः ।

अर्द्धाद्द्विगुणो वापि सप्ताद्विगुणोऽपि वा ॥

एवं मेरुप्रासादः पञ्चाशद्वस्तुविस्तृतः । शतहस्तोच्छ्रित
इत्युक्तं भवति ।

शतशृङ्गः स्मृतो मेरुश्चतुर्द्वारो मनोहरः ।

भूमिको षोडशैर्युक्तो विचित्रशिखरोत्खलः ॥

द्विषट्कभौमो बहुभिः शिरोभिर्मन्दरः स्मृतः ।

चतुर्भुजत्रिभौमसु अनेकशिखरोत्खलः ॥

नन्दिवर्धनसंज्ञोऽयं विशालच्छन्दकं नृणाम् ।

चतुर्द्वारोऽष्टभौमश्च शिखरानेकसंयुतः ॥

एवमादिलक्षणानि विस्तरभयात्नेह लिख्यन्ते ।

तथा प्रासादविशेषे देवताविशेषाः ।

चतुष्कोणात्मकश्चैव चतुः प्राक् शिवमण्डपः ।

चतुर्मुखस्य लिङ्गस्य तथा पद्मासनस्य च ॥

त्रिमुखस्य तु लिङ्गस्य तथा त्रिशिरसो हरेः ।

एकद्वारः समाख्यातस्तथान्येषां दिवौकसाम् ॥

वृत्तो रुद्रप्रियो नित्यमात्मनश्च मधुह्रिषः ।

विष्णोर्भवति चेष्टा सा दष्टास्तेलमुखसु यः ॥ (?)

वृत्तायतास्तथा ये च चतुरस्त्राकृतास्तु ये ।

शयितस्य हरे स्ते तु भैरवस्य वृषाकपेः ॥

एकद्वारास्तु ते सर्वे चण्डिकायास्तु ये प्रियाः ।

हंसे प्रजापतिः स्थाप्यो वृषे देवो महेश्वरः ॥

गरुत्मति तथा कृष्णः सर्व्वकल्याणमिच्छता ।

गजे सुरेश्वरः स्थाप्यो घटे नित्यं जलेश्वरः ॥

वराहस्यापि कलशे वङ्गभ्याश्च नृकेशरी ।

मन्दरे धनदस्तद्वन्दरे कुसुमायुधः ॥

श्रीभवान्यौ सदा विप्र वङ्गभ्यां स्थापिते शुभ ।

सर्व्वत्र स्थापयेत्लिङ्गमव्यक्तं लिङ्गमेव च ॥

सर्व्वत्र स्थापयेद् विष्णुं स्थितं चक्रगदाधरम् ।
सर्व्वे सर्व्वत्र वा देवा स्थापनीया यथाविधि ॥
प्रासादेषु च सर्व्वेषु बाणलिङ्गं निवेशयेत् ।

इयशीर्षे,—

यो लिङ्गं स्थापयेदेकं सम्यक् अष्टासमन्वितः ।
न तस्य फलसम्पत्तिर्वक्तुं शक्येत केनचित् ॥
यदि वक्त्रसहस्राणां सहस्राणि भवन्ति हि ।
आयुश्च ब्रह्मणस्तुल्यं वक्तुं शक्ये न विस्तरम् ॥
किं तत्रोद्देशतो वक्तुं यद्वक्ष्यामि च तत् शृणु ।
सवेयन्नफलं प्राप्य सर्व्वतीर्थतपःफलम् ॥
शिवलोके वसेद्दीमान् यावदाभूतसंप्रवम् ।
भिन्ने देहे स तत्रैव लीयते परमात्मनि ॥
इति सामान्यलिङ्गस्थापनफलम् ।

तस्य च महत्वेन द्रव्यविशेषे फलविशेष उक्तः । बाणलिङ्गे
विशेषः । इयशीर्षे,—

वैदिकेन विधानेन यथावत् स्थापयेत्तु यः ।
सहस्रमेकं लिङ्गानां प्रासादे चोत्तमोत्तमे ॥
तत्फलं कोटिगुणितं बाणलिङ्गे निवेशिते ।
मयसङ्कहे,—लिङ्गप्रतिष्ठानन्तरम्—

एवमुक्तक्रियायोगं साधको लिङ्गमाश्रयन् ।
प्राप्नोत्यभिमतान् लोकान् मोक्षार्थी मोक्षमाप्नुयात् ॥
भवत्सागरसंहितायां प्रतिष्ठानन्तरम्,—

या या प्रतिष्ठिता मूर्त्तिस्त्रिकालञ्च तदर्चनम् ।

कर्त्तव्यमिति यत्नेन प्राङ्मुरागमराशयः ।

प्रतिष्ठाङ्गत्वेन पूजायामवधिः—

अवधिर्वाधकः प्रोक्तस्तथा षास्मासिकोऽवधिः ।

मासिकः पान्चिकश्चेति नित्यपूजाविधिक्रमः ॥

तथा,—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि प्रतिष्ठापितमूर्त्तिषु ।

यथायथा प्रकर्त्तव्या पूजा साधकसत्तमैः ॥

देवस्याग्नेयदिग्भागे नैवेद्यं स्थापयेच्छुभम् ।

भक्ष्यं भोज्यं तथा लेह्यं पेयञ्चैव चतुर्विधम् ॥

तत्र प्रस्थानां सहस्रं नैवेद्यमुत्तमार्चासु ।

त्रिंशतं मध्यमोत्तमे कनिष्ठोत्तमे शतप्रस्थम् ॥

मध्यमप्रतिमात्रये उत्तमे शतन्यूनं मध्यमे चतुःषष्टिः कनिष्ठे
द्वात्रिंशत् प्रस्थं कनिष्ठप्रतिमात्रये षोडशप्रस्थं द्वादशप्रस्थं चतुःप्रस्थं
एवं यथा भवति तथा पाकं देवालये कारयित्वा तत्र वैश्वदेवे
तदुक्तविधिना कृत्वा नैवेद्यबलिदानादिकं कार्यमित्युक्तम् । प्रस्थः
षोडशपलम् ।

एवं देवालयं कृत्वा तत्फलार्थं विष्णुसम्प्रदानकदान-
मिति । नरसिंहपुराणे,—गरुडसहितध्यजदानेन विष्णुलोकप्राप्तिः ।
कपिलागोदाने गोसहस्रदानफलम् । वामनपुराणे,—बहुविध-
भोगार्थं फलान्विताश्वमदानम् । विष्णुधर्मोत्तरे,—विष्णुलोक-
प्राप्तये विष्णुकथापुस्तकदानम् । ब्रह्मलोकमहित्वकामनया पुराण-

वाचकवृत्तिदानपूर्वकं पुराणपुस्तकदानम् । पार्थिवत्वकामनया
 पूजाद्रव्यस्थापनार्थं वेदिकादानम् । स्वर्गद्वाराधिकरणाय तोरण-
 दानम् । गणेशत्वकामनया नानाविधशिल्पभाण्डदानम् । वारुण-
 लोकाय कुम्भदानम् । चतुःकलशसागरदानम् । चतुःसागरान्तः
 पृथ्वीदानफलम् । धारिधानीदानं वारुणलोकदम् । कमण्डलु-
 दानं गोदानफलदम् । पूजोपयोगिनानाविधपानादिदानं यज्ञ-
 फलाय । मातृधारपुष्पाधारधूपाधारगन्धाधारपात्रदानं काम-
 पात्रतायै । शक्तिशङ्कतैजसपात्रदानं पूर्ववत् । पापक्षयार्थं पतद्-
 ग्रहदानम् । पतद्ग्रहः परिचा इति प्रसिद्धः । सर्वपदानं रूप-
 लाभार्थम् । देवाङ्गमाञ्जनाय चित्रकूर्चदानं सन्तापशान्तये ।
 श्रीकामस्य चामरकूर्चदानम् । आसनपादपीठदानम् । सर्वत्र
 स्थानलाभः फलम् । खट्वादानं शाश्वतस्थितिफलम् । उत्तर-
 ऋदादिदानं सर्वकामावाप्तये । सर्वपापक्षयार्थं वितानदानम् ।
 सूत्रसममंख्यवर्षसहस्रमितस्वर्गाय कार्पासवस्त्रयुग्मदानम् । महा-
 रजनरक्तवस्त्रदानं सौभाग्यफलम् । कुसुम्भरक्तवस्त्रदानं श्रीभव-
 त्वाय । नीलीव्यतिरिक्तवस्त्रदानं व्याधिनाशाय । दूकूलदानमग्नि-
 शोमफलदम् । अश्वमेधफलाय कौप्येयमृदुवस्त्रदानम् । तूलघटी-
 दानं पूर्वफलाय । नानाविधविचित्रदानं राजसूयफलदम् ।
 आभरणदानमग्निशोमफलदम् । मुकुटदानं श्रेष्ठत्वफलम् । किरीट-
 दानं राजसूयफलम् । सर्वत्र स्मृतिलाभाय कर्णपूरदानम् । कर्णा-
 भरणदानं श्रीधरत्वफलम् । श्रैवेयकदानं सर्वज्ञास्त्रज्ञानाय । केयूर-
 दानं शत्रुक्षयाय । सौभाग्यायाङ्गुलीयकदानम् । अङ्गददानं

राज्यदम् । नूपुरदानं सर्व्वत्र स्थानदम् । पादाङ्गुलीयकदाने
 शुभ्रकाधिपत्यम् । छत्रचामराद्यसाधारणराजलिङ्गदानं राज्यदम् ।
 पादुकादानमुत्तमगतये । उपानहानं विमानाधिरोहणदम् । पाद-
 दानं गोदानफलम् । आचमनीयदानान्निर्म्मलत्वम् । मधुपर्कदानं
 मधुचीरदृताप्तये । गोदानं विशिष्टस्वर्गदम् । गन्धतैलादिस्नानौय-
 दानं गन्धर्व्वलोकलाभाय । वस्त्रदानं पूर्व्वमुक्तम् । यज्ञोपवीत-
 दानं ब्रह्मदानफलदम् । कुङ्कुमचन्दनादिलेपनदानं रूपलाभाय ।
 विष्णुधर्मो,—सुगन्धिमनोज्ञपुष्पदानं उत्तमभागवतत्वाय । विष्णु-
 धर्मोत्तरे,—ग्रामप्राप्तये पुष्पवृक्षदानम् । नगरप्राप्तये फलवृक्ष-
 दानम् । सगुग्गुलशर्करधूपदानं सर्व्वपापक्षयफलं नरसिंहपुरा-
 णीयम् । विष्णुधर्मोत्तरे,—कर्पूरदीपदानं कुलोच्चरणमश्वमेध-
 फलदम् । पट्टसूत्रगन्धतैलदीपदानं नीरोगत्वसुभगत्वदम् । विष्णु-
 लये दीपमालादानं चन्द्रास्यददम् । दीपवृक्षदानं स्वर्गे लक्ष्म्य-
 वाप्तिदम् । दीपागारदानं शक्रास्यददम् । एकादशद्वादशरात्र-
 मभिव्याप्य दीपदानं सुवर्णमणिमुक्ताम्बुदीपान्वितविमानदम् ।
 तथा,—महावर्त्तिदानं कृष्णपक्षे कार्तिके विशेषतः । तथाप्य-
 मावास्यायां द्वादश्यां वा पूर्व्वदिने शेषेऽपि महावर्त्तिदानं वासु-
 देवस्य पार्श्वयोर्दक्षिणपार्श्वेऽष्टोत्तरशततैलपलपूर्णपात्रे समग्रं महा-
 रजनरक्तं वस्त्रं प्रवेष्ट्य ज्वालयेत् । वामपार्श्वे तावद्वृत्तपात्रे तादृशं
 वस्त्रं प्रक्षिप्य ज्वालयेत् । स्वर्गरुचिरस्वर्गभोगोत्तरदम् । एक-
 वर्त्तिदाने तदर्धफलम् । स्मृत्यन्तरे,—भस्मभोज्यलेह्यपेयचतुर्विध-
 नेवेद्यदानं विशिष्टस्वर्गदम् । स्कन्दपुराणीयं ताम्बूलदानं परि-

तुष्टिफलम् । पुनर्विष्णुधर्मोत्तरे, हृष्यदानं राज्यदम् । ताल-
हस्तदानं सुखदम् । चामरदानं श्रीप्रदम् । पताकादानं वायु-
लोकप्रदम् । नीलपताकायुततालध्वजदानं राज्यदम् । मकर-
ध्वजयुतश्वेतपताकादानं वरुणलोकदम् । रक्तपताकायुतहरिष-
ध्वजदानं पापक्षयदम् । शिविकादानममरावतीप्रदम् । अश्वदानं
स्वर्गलोकदम् । हस्तिदानं स्वर्गभोगपूर्वकभूरान्यदम् । भनडुहानं
हृष्येणुदानफलाय । अजाविमहिषीखरोद्गाश्वतरदानं वरुण-
लोकप्राप्तिसहस्रगुणितफलम् । पारश्वमृगपक्षिदानमग्निष्टोम-
फलदम् । दासीदानं स्वर्गभोगफलपूर्वकसुखस्नानदम् । नृत्य-
गीतविशारदगणिकादानममरावतीप्रदम् । नृत्यसङ्कल्पं देवाय-
तने कारयित्वा रुद्रलोकप्राप्तिः । श्रीनृत्यकरणं शक्रलोकमङ्गित्व-
दम् । गीतकरणाय द्रव्यं दत्त्वा कारयित्वा वा गन्धर्वल्लोका-
वाप्तिः । वाद्यदानं स्वर्गलोकावाप्तये । दुन्दुभिदानं कीर्त्तये ।
घान्धशस्यबीजदानं तस्य तस्यायुषः प्राप्तये । रम्यशाकाक्षदानं
विशोकत्वाय । तथा व्यञ्जनोपकरणमुद्गादिदानं फलवृक्षदानञ्च
गन्धाधिपत्यदम् । प्रतिमाचित्राद्याश्चर्यकरणप्रेक्षणायवस्त्रदानं सुख-
लाभाय । रूप्यदानं रूपदम् । सुवर्णदानं सर्वकामाप्तये । अत्र
च दानमात्रफलाय देवतोद्देशेन विधीयते । ददातिश्च यद्यपि
स्त्रीकारान्तस्तथापि देवतायाः प्रतिपद्यद्दत्त्वाभावेऽपि तदुद्देश-
त्वागमात्रे गौणत्वं ददातिः कस्यते । विधिवाक्यशेषबलाच्च दीय-
मानद्रव्यस्य प्रतिमायां विनियोगः क्लियते ।

गन्धस्य स्तेपनं पुष्पस्य शिरसि दानं फलहरणस्त्राङ्गेषु धारणनिव-

क्रमेण तेनात्र दानक्रिया । विष्णुलोकावाप्तये नरसिंहपुराणीय
 ध्वजदानमहं करिष्ये इति सङ्कल्पः । ध्वजपूजनं विष्णुमुद्दिश्य
 पूजनं विष्णवे ददानीति त्यागः । कृतैतद्दानप्रतिष्ठार्थं हिरण्यं
 दक्षिणां विष्णवे ददानीति सुवर्णदानम् । एवं दानं कृत्वा ध्वजस्य
 देवालयोपरि धारणम् । दक्षिणा सुवर्णस्य । देवागारे कोणदेशे
 स्थापनम् । देवद्रव्यं त्वया रक्ष्यमिति विष्वक्सेनस्य प्रतिष्ठा-
 काले प्रार्थनात् । एवं भूषणदानादौ । दानोत्तरं भूषणस्य प्रति-
 माङ्गे धारणम् । एवमन्यदूह्यम् । पूजोपयोगिनाञ्च पूजाकाले
 विनियोगः । नैवेद्यपाकस्य देवालये विहितत्वात्तदुपयोगि धान्यादि-
 दत्त्वा तत्पाकादौ विनियोज्यम् ।

यस्तु नरसिंहपुराणे—

चन्दनागुरुग्रीखण्डचन्दनैरभ्युताकृतिम् ।

विलिप्य भक्त्या राजेन्द्र कल्पकोटि वसेद् दिवि ॥

यच्च—

ईदृशेनापि चैकेन पद्मेन मधुसूदनम् ।

यदा कदाचिदभ्यर्थ्य नरो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥

इति तत् पूजाप्रकरणाद् वद्ध्यैव्यपि श्रूयते तथापि वाक्येन पूजा
 सम्बन्धे जुह्वर्णमयी न्यायेन फलश्रुतेरर्थवादत्वम् । यद्वा पूजा-
 प्रकरणे पूजाङ्गत्वेन विहितानां पद्मादीनां पुनरनारब्धवादे फल-
 श्रवणपूर्वकं विधानम् । न दानरूपमर्चयति श्रवणात् । नचा-
 प्रकरणतो गुणफलसम्बन्धे वाक्येनैव पूजासम्बन्धे वाक्यभेदापत्तेः ।
 किञ्च फलञ्च कर्मसन्निधाषिति न्यायेन पद्मार्चनं गन्धानुलेपनं वा

क्रियारूपमेव फलार्थं विधीयते । तत्र च दानत्वाभावाच्च दक्षिणा-
दानादिरूपा दानेति कर्त्तव्यता । न च पूजायां पञ्चोपचारत्व-
नियमः । केवलगन्धादिसमर्पणस्य पूजात्वात् प्रीतिहेतुक्रियामात्रे
पूजाशब्दप्रयोगात् ।

तदुक्तं--

सुतेऽपि हि पूजात्वाज्जायेत यदि वाच्यता ।

इति । यस्य प्रकरणात् स्नानं नास्ति तस्यारभ्य विधानादपि पूजा-
सम्बन्धे फलश्रुतेरर्थवादत्वम् । फलाश्रवणे स्पष्टपूजाङ्गत्वम् । यत्र
तु पूजाप्रकरणाद् बहिरेव केतकीपुष्पं यो ददातीत्यादिरूपेण
पुष्पदानं तत्र दानेति कर्त्तव्यतया दानम् ।

• प्रतिष्ठा च देवानां संक्षेपाक्षरसिंहपुराणीकता । तत्रादौ मत्स्य-
पुराणीकविधिनाऽर्घ्यः । प्रथमं भूमिसमकरणम् । मातेव पुच-
मिति बलीवर्द्धपूजा । युञ्जान इति बलीवर्द्धयोजनम् । फालसान्ना
फालयोजनम् । शुभं सु फाला इति लाङ्गलपूजा । युनक्ति सीरेति
हलवाहनम् । इने दावेति पीडनम् । इदं भूमिं यां विद्या
महीस्याम भूरसि या ओषधीः एतैर्बीजावापः । धान्ये प्ररुद्धे
गोभिः खादनम् । तत्र शुभदिने वास्तुपूजा । एकाग्र्येति पदवास्तु-
लिखनम् । मध्ये नव पदम् । प्रास्तपंक्तिचतुष्टयमध्यमपञ्च-
काष्ठानां स्वस्यान्तरालकोष्ठेन एकौकरणम् । ईशानादिवह्निर्द्वा-
त्रिंशत्कोष्ठेषु द्वात्रिंशद्देवता ।

शिखी चैवाथ पर्जन्यो जयन्तः कुलिशायुधः ।

सूर्यस्तत्पृष्ठाकाशा दिशि प्राच्यां व्यवस्थिताः ॥

अग्निः पूषाथ वितथो गृहक्षेत्रयमावपि ।
 गन्धर्व्वभृङ्गराजौ च सृग एते तु दक्षिणे ॥
 प्रतीक्षां प्रथमं पितृगणा दौवारिकास्ततः ।
 सुग्रीवः पुष्यदन्तश्च पञ्चमस्तु जलाधिपः ॥
 असुरश्च तथा शेषो वायुरेते प्रकीर्त्तिताः ।
 रोगाहिमुखभङ्गाटाः सीमसूर्य्योऽदितिस्तथा ॥
 दितिसैतास्तु विज्ञेया दिशुर्दीक्षां व्यवस्थिताः ।

अन्तःकोष्ठसु ईशानो द्वितीयकोणकोष्ठे आपः । अन्तराग्नेय-
 कोणकोष्ठे सावित्रिः । नैर्ऋतकोणकोष्ठे जयः । वायव्यकोणकोष्ठे
 रुद्रः । मध्यनवपदस्य पूर्व्वत्रिपदे अर्थ्यमा । आग्नेयद्वितीयकोण-
 कोष्ठे सावित्रिः । नवपददक्षिणत्रिपदे विवस्वान् । नैर्ऋत-
 द्वितीयकोणकोष्ठे विबुधाधिपः । नवपदपश्चिमत्रिपदे मिथः ।
 वायव्यद्वितीयकोणकोष्ठे राजयक्ष्मा । नवपदोत्तरत्रिपदे पृथ्वी-
 धरः । ईशानद्वितीयकोणकोष्ठे आपवत्सः । मध्ये नवपदे ब्रह्मा ।
 एषां गन्धादिभिः पदार्थानुसमयेन पूजा । ततः पायसबलिः ।
 एष पायसबलिः शिखिने नम इति मन्त्रेण गृह्योक्तविधिनाग्नि-
 सुपसमाधाय शिखादिभ्यो दश दश ब्रह्मणे शतं होमः । तत
 आग्नेये उत्तरीत्या ब्रह्मस्थाने विष्णुपूजनम् । श्रीपूजनम् । गन्धेश
 पूजा । वासुपुरुषपूजा । मध्ये वस्त्रयुग्मच्छत्रपद्मपद्मपद्मव-
 शोभिततीर्थजलपूर्णार्घ्यकुम्भस्थापनम् । तदुत्तरे तादृशकर्करी ।
 तत्र ब्रह्मपूजा । दिक्षिन्द्रादिपूजा । कर्करीं गृहीत्वा प्रासाद-
 सीमाम्रादक्षिणेन जलधाराभ्रामणम् । जलधारायां समबीज-

वपनम् । वास्तुमध्ये हस्तमाचखाते चतुरङ्गसंगर्तं चन्दनाद्यैर्लिप्ते
विष्णुं ध्यात्वा र्घदानम् ।

भूतानि राक्षसाद्यैव येऽत्र तिष्ठन्ति केचन ।

सर्वे ते व्यपगच्छन्तु ^(१)चात्तं गृह्णाम्यहं हरेः ॥

इति मन्त्रे कर्करौजखेन गर्त्तपूरणम् । तत्र ^(२)रक्तपुष्पाक्षत-
न्यासः । दक्षिणावर्त्तं शुभम् । बौजैर्मृद्भिर्गर्त्तपूरणम् । ततः
पादमंस्कारः स्मार्त्तं विधिना । शिलाचतुष्टयस्येष्टकाचतुष्टयस्य
वास्तेण चासनम् । पुनर्वक्ष्यमाणनन्दादिमन्त्रैः चासनम् । शित-
तण्डुलेषु स्थापनम् । नन्दायै नमः । भद्रायै नमः । जयायै नमः ।
पूर्णायै नमः । इत्येतैर्मन्त्रैर्गन्धाद्यैः पूजा । कोणेषु स्वातचतुष्टयम् ।
तत्र स्थाने मन्त्रः ।

नन्दे नन्दिनि . पुष्पं रक्ष स्थापयाम्यहम् ।

अस्मिन् सन्निष्ठ यावदाचन्द्रतारकम् ॥

आयुष्कामं त्रियं मन्ये ददामि सर्वदा नृणाम् ।

अस्मिन् रक्षा मदा कार्या ^(३)प्रस्तावे रक्ष सर्वदा ॥

इतीशाने ।

भद्रे त्वं सर्वदा भद्रं पुंसां कुरु शुभावशाः ।

आयुष्कामप्रदे देवि शीघ्रदा सर्वदा भव ॥

इत्याग्नेय्याम् ।

(१) वास्तुपूजामहं ।

(२) मुक्ता ।

(३) प्रासादे ।

अथे त्वं सर्व्वदा भद्रे ! सन्निष्ठ स्थापिता मया ।

(१)नित्यं जया-वद्वा देवि स्थास्यामि ग्रीवतो भव ॥

इति नैर्ऋत्याम् ।

पूर्णे त्वं हि महावीर्य्ये सर्व्व(२)सम्पदोद्भवक्षणे ।

सर्व्वं सम्पूर्णमेवात्र प्राप्तादे कुर्व्व सर्व्वदा ॥

इति वाचथे ।

एवं पाद्यं संस्क्रात्य तदुपरि प्रासादघटनामक्षपुराणाग्निषाद्यनु-
सारेण । ततो यथोक्तदिने नरसिंहपुराणोक्तविधिना प्रतिष्ठा ।
स्नानवाचनसङ्कल्पः ।

पुष्पपौषादिकामो मोक्षकामो वा नरसिंहप्रासादप्रतिष्ठामहं
करिष्ये आचार्य्यकर्म इति । आचार्य्यब्रह्मावरणम् । पुरुषसूक्तपूजाजाप-
ककरणं, प्रासादाये चतुर्दशमण्डपकरणं, मध्ये अष्टदशपद्मलिखनम् ।
घटोदकैः प्रतिमास्थापनम् । मण्डपे प्रवेशनं तचोत्तरभागे पद्म-
गण्ड्येन स्थाप्य उद्गोदकेन स्थापनम् । ततः ग्रीतोदकेन हरिद्राकुङ्कुमादि-
युक्तचन्दनैरुपलेपनम् । वस्त्रमाख्येयलङ्कारैश्च वैष्णवश्चग्निः प्रार्थनम् ।
नद्यां इदं वा नीत्वा प्रवेष्ट्य चिरात्प्रमथिवासनम् । सद्योऽधिवासो
वा । तत्र उत्थाप्य पूर्व्ववत् स्थापयित्वा मण्डपे नयनम् । विष्णु-
मन्त्रैः स्थापनम् । वस्त्रमाख्येयलङ्कारैश्च लङ्करणम् । ब्राह्मणभोजनम् ।
पुण्याक्षतमिश्राग्नेन दग्धदिक्षु वलिरिन्द्रः प्रीयतामित्यादिमन्त्रैः ।
एवं मन्थरात्रे तचोषधि । उदिते वा । मातृभ्यो नमः । विज्ञेयाय

नमः । इति उदिते वसिः । प्रभाते पुरुषसूक्तजापकस्य पुरुषसूक्त-
जपः । आचार्यकर्म । ततः पुण्योदकेन प्रासादप्रोक्षणम् । पञ्च-
गव्यकषाथोदकाभ्यां श्रीमन्मेष पिण्डिकाचासनम् । प्रासादे प्रवेश्य
देवमानुषभागधोः किञ्चिदौशानिमाश्रित्य पिण्डिकास्थापनम् ।
उपोषितो यजमानो द्विजैः सह “उत्तिष्ठ ब्राह्मणस्य त” इति
प्रतिमास्तुत्याय प्रासाददारेण प्रवेशपात्रे स्थापयित्वा र्घ-पात्र-मधु-
पर्कादिभिरभ्यर्च्य मन्त्रेणाच्छादयेत् । आचार्यः पिण्डिकागर्त्तं सुवर्णं
किञ्चित् दत्त्वा वस्त्रेण गर्त्तमाच्छाद्य पञ्चघोषवाद्यब्रह्मघोषादिषु
क्रियमाणेषु ध्रुवसूक्तेन पिण्डिकागर्त्तं देवं स्थापयेत् । “ध्रुवाशौ भ्रवा
श्रुधिवौ ध्रुवं विश्वमिदं जगत्” । इति मन्त्रः । विष्णुसूक्तेन कुश-
वारिणा प्रतिमाप्रोक्षणम् । तदग्रेऽग्निमुपसमाधाय परिलीर्य
देवस्य जातकर्माद्यर्थं चतस्रः चतस्र आहुतौर्विष्णुगायत्र्या
ऊत्वा ऐम्ह्यां चातारमिन्द्रमिति याम्यां परेऽपि वाममिति
वायव्यामिमं मे वरुण इति यत्ते सोमेति सौम्यां आभ्यं चरं
च ऊत्वा परो माता तत्तेति सूक्ताभ्यां सर्व्वचाहुतौऊत्वा जपं
च कुर्यात् । यद्यस्य कर्माण्यन्तरितं यत् वा नूनमिहाकरम्
अग्निः स्निष्टकृत् दिव्याम् । अर्घं स्निष्टन् सुहृतं करोतु । इति
स्निष्टकृत् । वस्त्रे दे कुण्डले दे अङ्गुरीषकं गां काश्वनं दक्षिणां
दद्यात् । त्वय्यवाद्यवेदध्वनिदीपपताकावचामरादिषु यत्तु
कस्यशास्त्रसंस्मरणप्रतेनैकविंशेन वा देवस्य स्थापनम् । ब्राह्मण-
भोजनं ब्रह्मजापकदक्षिणा च मन्त्रपुराणोक्तविधिना प्रतिष्ठा ।
प्रासादस्य प्राच्यामुदीच्यां वा दशहस्तचतुर्हस्तावरवेदिकमण्डप-

करणम् । पूर्वादिदारेषु ज्ञोदुम्भराश्वत्यवटकृतानि भूपचैकहस्तानि
चतुर्हस्तोष्णितानि दाराणि । उपरि पताकादिपुष्पमालाशोभा ।
दारेष्वष्टौकलशा वस्त्रयुग्माश्च सास्यन्दनोदकपूर्णाः काञ्चनचूत-
पल्लावादिगर्भाः अष्टदिक्षु अष्टौ ध्वजाः । चातारमिष्ट्रं । तन्त्रोऽग्ने ।
सुयावोदेवाः । असुन्वन्तं तत्त्वया^(१) । आनोनियुभिः । वयं मोम ।
तमौग्रानम् । आब्रह्मन् नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति मन्त्रैस्तत्र लोक-
पालपूजा । तेभ्यो मामभक्तबलिं च दद्यात् । मण्डपोत्तरे चतुर्भागेन-
स्नानमण्डपः तत्र कुशास्तरणे प्रतिमास्थापनम् । स्वामिनः शिल्पि-
पूजा । चमध्वमिति वषणम् । आचार्याय गोदक्षिणादानम् ।

“ नमो भगवते तुभ्यं शिवाय हरये नमः ।

हिरण्यरेतसोर्विष्णोर्विश्वरूपाय ते नमः ” ॥

इत्यामन्त्र्य काञ्चनेन नेत्रज्योतिःप्रकल्पनम् ।

समुद्रज्येष्ठेति पञ्चगव्येन स्नानम् । या आपो देव्या इति कषायेण
^(१)या सा त्यज्येति मृत्तिकोदकेन । आपो हिष्ठेति भस्मोदकेन एवं
शुद्धिं कृत्वा संस्थाप्य गन्धादिभिः पूजा । वस्त्रयुग्मदानम् तेषु
ब्राह्मणस्य त इत्युपस्थाप्य रथे तिष्ठेति शिल्पिभिः सह रथे करणम् ।
आकृष्णेनेति मण्डपे प्रवेशः । गय्यायां कुशपुष्पाण्यालीर्य प्राङ्मुखं
स्थापनम् । आपो देवा आपो अस्मानिति मन्त्राभ्यां वस्त्रकाञ्चनादि-
युते निद्राकलशस्य शिरःप्रदेशे स्थापनम् । दुकूलपट्टाश्चकनेत्रो-
पधानस्य शिरसि दानम् । मधुसर्पिभ्यामञ्जनम् । निद्रार्थं प्रयुज्य

(इ) मसुदा ।

शर्वः पशुपति-उग्र रुद्रभव-ईशानमहादेव इति मूर्तिभ्यो
वैदिकैर्मन्त्रैर्यथास्वं होममाचरेत् । हस्तमात्रेषु कुण्डेषु मूर्तिंगाः
सर्वतो दिशः । तथा शान्तिघटान् कुर्यात् । सर्वकुण्डेषु तेषु
होमसंपातानयनम् । श्रतान्ते वा सहस्रान्ते शुचा पूर्णाहुति-
र्भवेत् ।

“ समपादस्तथो न्यस्तः समार्द्धमभिनिक्षिपेत् ।

मूलमधोत्तमाङ्गेषु देवस्य च शिरःस्थिते ” ॥

पूजा च सम्यक् कार्या । सर्वभ्यो वस्त्रादिदानम् । हेमांगुरी-
यकदानं ब्राह्मणभोजनं नृत्यगीतादि । एवं प्रतिमायाः
चिराचमेकरात्रं वाधिवासं कश्चित् सद्योऽधिवासनम् । पुष्पोदकेन
प्रासादप्रोक्षणम् । मन्त्रेण तेन प्रासादमध्ये किञ्चिदौशा^(१) नमाश्रित्य
कूर्मशिला । तदुपरि तदुपमाना^(२) ब्रह्मशिला स्थाप्या । ततो
देवता-भार्याश्रयमन्त्रेण पञ्चगव्येन पिण्डिकाचालनम् । ततः
कषायोदकेन प्रासादस्य मध्ये ब्रह्मभागः । तत्परितः देवभागः
तत्परितो मनुष्यभागः । तत्परितः ईशानभागः । एवं
ज्ञात्वा ब्रह्मभागात् किञ्चिदाश्रित्य देवमानुषभागयोः पिण्डिका
स्थाप्या । मध्यात् किञ्चिदैशानीं दिशमाश्रित्य । उत्तिष्ठ ब्राह्मणस्य
त इति देवोत्थापनं प्रासादमध्ये नयनम् । पीठे स्थापयित्वा
पाश्चमधुपर्कादिदानं सर्वबीजानि सर्वधातूनि सर्वरत्नानि
सर्वौषधीः स्वर्लोकपालानामोङ्कारपूर्वं न्यासः । सर्वबीजाभावे

यवाः सर्व्वरत्नाभावे सुक्ताः हरितालम् । सर्व्वधातुभावे सुवर्णं ।
सर्व्वौषध्यभावे सहदेवाः एषामष्टदिक्षु प्रत्यावरणे न्यासः ततः
स्नानादिभिः तल्लोकपालमन्त्रः ।

“ इन्द्रस्तु सर्व्वदा दीप्तः सर्व्वदेवाधिपो महान् ।
वज्रहस्तो महामत्तस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
अरुणः पुरुषो दीप्तः सर्व्वदेवमयोऽव्ययः ।
धूमकेतुरनाध्यक्षस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
यमस्योत्पलवर्णाभिः किरीटी दण्डधृक् सदा ।
सर्व्वमाची विशुद्धात्मा तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
नैर्ऋतस्तु महान् कृष्णः सर्व्वरक्षोऽधिपो महान् ।
खड्गहस्तो महामत्तस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
वरुणः पुरुषो दीप्तः सर्व्वदेवमयोऽव्ययः ।
शक्रस्तु विष्णुपुरुषो वरुणो निम्नगाधिपः ।
पाशहस्तो महावाक्स्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
वृत्तयष्टिसमायुक्तः पवनो मृगवाहनः ।
दाध्यक्षश्च^(१) चतुर्वक्त्रस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
गौरौ यस्तु पुमान् भौम्यः सर्व्वौषधिमन्वितः ।
कुबेरोऽथ महावाक्स्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
ईशानः पुरुषः शुक्लः सर्व्वविद्याधरो महान् ।
शुक्लहस्तो विष्णुपाचस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥

पद्मयोनिस्तुमूर्त्तिर्देवानाञ्च पितामहः ।

यज्ञाध्यक्षस्तुर्वक्त्रस्तस्यै नित्यं नमो नमः ॥

योऽसावनन्तरूपेण ब्रह्माण्डं सचराचरम् ।

पुष्पवत् धारयेत् मूर्ध्नि तस्यै नित्यं नमो नमः ” ॥

रत्नन्यासानन्तरं शुक्लवस्त्रेण गर्ताच्छादनं तत्र शुभचणे भ्रुवा
द्यौरिति मन्त्रेण गर्तोपरि स्थापनम् । स्थिरीकरणं देवस्य मस्तके
चक्षुं दत्त्वा निरञ्जनानन्यब्रह्मत्वेन देवस्य मूर्त्यभिन्नत्वेन ध्यात्वा
स्वस्य देवेनैकचित्तनम् । देवव्रतसामरूढसूक्तपठनम् ।

“अतसौपुष्पमङ्गाग्रं ब्रह्मचक्रगदाधरम् ।

संस्थापयामि देवेशं देवो भूत्वा जगद्जनम् ” ॥

इत्युक्त्वा वैष्णववेदमततान्त्रिकस्नान्तमन्त्राणां च अपः । स्थापि-
तस्य देवस्य पार्श्वस्थितानां परिचराणां स्मरणम्^(१) । ततः पूजा ।

आगच्छ भवस्तुपहाय शिवो भव शाश्वतो भव पूजां
(१) गृह्णाण ।

ॐ नम इत्यावाहनं । आगतं भगवतः सोमाय^(२) सग्रीवाय
सपरिवाराय प्रतिगृह्यात् भगवन् मन्त्रपूर्वमिममर्घ्यं पाद्य-
माचमनीयमासनं ब्रह्मणा^(३) विहितं नमो नमः । आह्वा यज्ञोप-
वीतादीनामुपलक्षणात् गन्धादिताम्रस्नानसमर्पणं च । गुणा हि
ब्रह्मदोषैर्दधिशीरमधु^(४) शर्करापुष्पगन्धोदकैः । यत् आयतः । ततो
विराट् सहस्रशीर्षा अभित्वा शूरपुरुष एवेदम् । चिपादूर्ध्वं येनेदं

(१) स्मरणम् ।

(२) प्रतिगृह्यात् ।

(३) सग्रीवाय ।

(४) ब्रह्मणाभिहितं ।

(५) दत्त ।

भूतम् इत्येतैः स्नपनं । ततः कृत्वा सृष्टेर्द्भूमौ मध्ये शिरस्यपि ।
प्रासादोपरि ध्वजारोपणम् । यथोक्तफलकामनया प्रासादोत्सर्गः ।
विष्णवे (१) इदं श्रेष्ठमयमिष्टकामयं वा मेदनामानं मन्दरनामानं
प्रासादं ददानौति । ततो यजमानस्य सर्वाङ्गद्वाराद्यैराचार्य्य-
ब्रह्ममूर्त्तिपानां पूजनम् । अन्येषां च ततस्तु मधुना प्रथमे-
ऽहनि लेपयेत् । हरिद्रासिद्धार्थेन द्वितीये । चन्दनयवैस्तृतीये ।
मनःशिलाप्रियङ्गुभ्यां चतुर्थे । कृष्ण^(२)तिलैः पञ्चमे । “ दत्तचन्दन-
केसरै रोचनानागपुष्पैः । यत्र मद्योऽधिवासः स्यात् तत्र सर्व्वं
निवेदयेत् ” । सिकतांसर्ज्जर-सतैलादिभिः स्वर्णसन्धाने देवस्य
निखलौकरणम् । चलने महान् दोषः । ^(३)पुण्याहजयमङ्गल-
करणं, त्रिपञ्चसप्त वा दिनानि स्यात् महोत्सवः । चतुर्थे हि
महास्नानम् ।

“ दध्यक्षतकुशापाणि क्षीरं दूर्वास्तथा मधु ।

यवाः सिद्धार्थकान्तश्चेदष्टांगि योषितैः सह ” ॥

इत्यर्घदानं कुम्भचये । गजाश्वरथवर्णमौकवराहोद्धृतवेष्ट्यागार-
तीर्थं ब्रह्मदां उद्धृतासीति मन्त्रेण प्रक्षेपः । शम्भोदेवैः आपो
हिष्ठेति मन्त्रेण जलपूरणं । तैः स्नपनम् । गायत्र्या^(४) गोमूत्रं,
गन्धद्वारेति गोमयम्, आप्यायस्तेति पथः । तेजोऽसि इति दत्तम् ।

देवस्य तेति कुम्भोदकं गृहीत्वा सर्व्वेषां पात्रे करणं । तेन

(१) इमं ।

(२) कृष्णाजिनतिलैः ।

(३) अन्नसन्नदानं ।

(४) सावित्र्या ।

स्वपनं । दधिकावणो इति दध्ना^(१) । आष्यायस्वेति क्षीरेण, तेजोऽसि
इति हतेन । मधुवातेति मधुना । सरस्वत्यै भेषज्येति पुष्योदकेन ।
हिरण्यगर्भं^(२) इति रत्नोदकेन । देवस्य त्वेति कुशोदकेन । ^(३)अङ्गु-
ष्ठाया चिफलोदकेन । सावित्र्या गन्धोदकेन स्वापयित्वा सहदेवा
व्याघ्रवल्गा अतिवल्गा शङ्खपुष्पा वल्गासिंहसुवर्षला इति महौषध-
ष्टकम् । यवगोधूमनौवारतिलशामाकशाखिप्रियङ्गुत्रौक्षीत्यष्टकम्
दत्त्वा सुवर्णहृष्यकांस्थानाम् अभावे मूर्त्तिकैः कुम्भैः सहस्रैः ^(४)पञ्च-
शतैर्वा षष्टिभिः पञ्चाशद्भिः^(५) पञ्चदशभिर्वा स्वपनम् । कश्चित्पात्रे
गोमयेन मृदा वा खल्लिकशङ्खोत्पलश्रीवत्संदर्पणमन्दावर्त्तानि कृत्वा
पञ्चवर्णोदकपञ्चवर्णरजतदूर्वाचततिलैः कृत्वा तेन गौराजनम्^(६) ।

“देव^(७)सूचसमायुक्ते यवदानसमन्विते ।

सर्ववर्णप्रभेदे च वाससौ तव निर्मिते ” ॥

वस्त्रयुग्ममिदम् ।

“शरीरं तेन जानामि चेष्टां नैव च नैव च ।

मथा निवेदितान् गन्धान् प्रतिगृह्य विस्त्रिप्यताम् ” ॥

इति कर्पूरकुङ्कुमगन्धदानम् ।

“त्वं चन्द्रसूर्य्यज्योतिष विद्युदग्निस्तथैव च ।

त्वं सर्वज्योतिषां ज्योतिर्दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ” ॥

(१) केवल दध्ना ।

(२) अङ्गुष्ठाया ।

(३) त्रिंशद्भिर्वा ।

(४) वेद—

(२) हिरण्येति ।

(३) अष्टशतैर्वा ।

(४) शङ्खोदकेनाचमनदानम् ।

इति दीपदानम् । महाभूषाद्य ते नम इति आभरणदानं ।
 सप्तस्वरजकरजवस्त्रैश्चतुर्भिः कलशैरष्टभिर्वा देवस्य त्वेति स्नपनं^(१)
 नवग्रहाभिवेकमन्त्रै^(२)र्यजमानाभिवेचनम् । यजमानस्य महोपचारेण
 देवपूजनम् । वस्त्रालङ्कारयज्ञभाण्डमण्डपादीनि आचार्याय दानम् ।
 सर्वोपाद्येन आचार्यस्य प्रसादनं गृहस्थविप्र एव आचार्यः ।

पाषण्डिनि कृते कुलचयम् । स्नानमते प्रासादध्वजप्रतिष्ठादे-
 रभावाङ्गजारोपणं कृत्वा प्रासादोत्सर्ग एव तत् फलार्थः । प्रासाद-
 प्रासादगुणाधिकादुत्सर्ग एव विशेषः । इति स्नानदेवप्रतिष्ठा,
 पंचरात्रानुसारेण प्रतिष्ठा प्रतिष्ठादौपेऽस्मत्कृते विसृतेषोक्ता ।
 देवगृहप्रसङ्गात् मनुष्यगृहकरणविधिरुच्यते । पुण्याहे मातृका-
 पूर्वकमाभ्युदयिकं आहुं कृत्वा पूर्णाहुतिवदाख्यं संस्क्रुत्य क्षमस्वाप-
 नावटेषु चतुर्षु प्रत्येकमाग्नेयकोणादारभ्यमच्युताय भौमाय स्वाहे-
 त्येका^(३)हुतिर्होमः । होमक्रमेण प्रत्यवटं शिलास्नापनम् । तद्-
 परि क्षमोद्भूयणमाग्नेयादिक्रमेण । तच्च मन्त्रः ।

“ इमासुद्भूयामि भुवनस्य नाभिं,

वसोद्वारां प्रतरणां वसूनाम् ।

इहेव भुवां निमिलोमिशालां,

चेमे तिष्ठतु द्रुतमुच्यमाणाः ॥

अस्मामतीगोमतीसूनुताव,

त्युद्भूयस्व महते भौभगाय ” ॥

(१) आद्यवर्णैर्नवग्रहैर्होमः ।

(२) अभिवेकमन्त्रैर्यजमानाभिवेचनं ।

(३) एकैकाहुतिः ।

आत्मा शिशुराकन्दत्वा गावो धेनवो वास्यमानाः ।

आत्मा कुमारस्तरुण (१)आच्छोजपदैः सह । (२)आत्माप्रसृतः कुम्भ आदध्नः कलशैरुपचेमस्य पत्नी वृहतीसु वासारयिनो धेहि सुभगेसुवीर्यं अन्धावत्गोमद्यजस्तराणं इव । अभिन्नः पूजितारं धिरिदमनश्रेयोऽवसानः । इति चतुष्टुं (३)हस्तेषु मन्त्रावृत्तिर्धवल- गृहेष्वनेनैव मन्त्रेण शिक्षाचतुष्टयस्थापनम् । अथाद्धनिष्पन्न- शास्त्राकर्म । गृहमध्ये आवसथ्याग्निस्थापनम् । (४)ब्रह्मवरम् । ब्रह्मोप- वेशनम् । अग्रेरुत्तरे जलपूर्णताम्रपात्रस्थापनम् । (५)परिस्तरणम् । पात्रासादनम् । (६)प्रोक्षणासंस्कारपात्रप्रोक्षणाज्यनिर्वज्याधिअयणं च ह्यधिअयणं अयसमार्जनाज्योदासनप्रोक्षणात्पवनान्ते गृहात् (७)वह्निर्गमनम् । ब्रह्मन् प्रवेशामौति प्रश्नः । प्रविशेति ब्रह्मानु- ज्ञातस्य प्रवेशः । इत्तं प्रपद्ये शिवं प्रपद्ये । इति मन्त्रेण प्रवेशः । उपविश्य औपयमनकुशादानसमिधादानं पर्युक्षणाणि ।

अथ होमः । आज्येन षडाहुतयः । इह रति विहरमर्थाभिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहा । इदं अग्नये । उपसृजं धरुणमावे धरुणो मान्तरं धयताराय स्फोषमस्मासु दधरत् स्वाहा । इदमग्नये ।

वास्तोष्पते प्रतिजानाम्यस्त्रांस्त्रां वेशो अगमौवो भवानः । मत्ते महे प्रतितन्नो जुषस्व शन्नोभव दिपदेसं चतुष्पदे स्वाहा ।

(१) आवत्सोजपदैः सह । (२) आत्मा । (३) हस्तेषु ।

(४) निरग्नेलौकिकाग्निस्थापनं । (५) ततः प्रणिताप्रणयनं ।

(६) प्रोक्षणाज्यचरुवर्ज्याधिअयणं । (७) गृहाभिमुखस्य प्रश्नः ।

इदं वास्तोष्यतये । वास्तोष्यते प्रतिरक्ष्येन एधि चायस्का नोगोभि-
रश्वेभिरेधि^(१) । अजस्रस्ते राक्षसे पितेव पुत्रान् जुषस्व शस्त्रो भव
द्विपदेसं चतुष्पदे स्वाहा । इदं वास्तोष्यतये वास्तोष्यतेऽश्वयट्
संसजाते महामहिरण्मथाशातु मया ।

पाहि छेड़पयोगे च रक्षो यूयं पातस्वस्तिभिः । सदा नः
स्वाहा । इदं वास्तोष्यतये । अमौवहा वास्तोष्यते विश्वरूपाया
विश्वत् मखासुक्षेव एधिनः स्वाहा । इदं वास्तोष्यतये । तच्च
आचारावाज्यभागौ तच्च स्थालीपाकाऽतयः । अग्निमिन्द्रं वृहस्पतिं
विश्वेदेवापनुत्तये । मरस्वतीं वाच वाजिनं च वास्तुदत्तवाजिनः
स्वाहा । इदमग्नये इन्द्राय वृहस्पतये विश्वेभ्यो देवेभ्यः मरस्वत्यै
वाजिने ।

“सर्पदेवजनाः सर्वान् हिमवतं सुदर्शनम् ।

वसुंश्च रुद्रानादित्यानीशानं जगवै^(२) सह ॥

एतान् सर्वान् प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्तवाजिनः स्वाहा”^(३) ॥

इदं कर्त्तुं विकर्त्तुं विश्वकर्मणे ओषधीभ्यः वनस्पतिभ्यः ।

“धातारं च विधातारं निधीनां च पतिं सह ।

एतान् सर्वान् प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्तवाजिनः स्वाहा ॥

इदं धात्रे विधात्रे च निधीनां पतये नमः ।

श्वेनं^(४) शुभमापदं वास्तुदत्तं ब्रह्मप्रजापतिम् ” ॥

(१) रिन्दो ।

(२) जगदं ।

(३) इदं सर्वदेवजनेभ्यो हिमवते सुदर्शनाय :

(४) श्वेनं ।

सर्वाश्च देवताः स्नाह्यः । इदं ब्रह्मप्रजापतिभ्यां सर्वाश्च देवताभ्यः । स्नास्त्रीपाकेन सिष्टकृतम् । भूरादिप्राजापत्यान्तम् । प्राशनम् । मार्जनं, ब्रह्मणे दक्षिणादानम् । कांशपात्रे सम्भारः । सचीराण्यौदम्बराणि । दूर्वा-गोमय-दधि-घृत-कुश-यवानां चतुः-सम्भारैः वा सदत्त^(१)स्थानेषु प्रोक्षणम् । अथ गृहस्य पूर्वं सन्धौ स्पर्शनम् । पूर्वकोणे मन्त्रपाठः । औष्यं ताशश्च पूर्वं सन्धौ गोपात्रयताम्^(२) । इति यश्चत्वा सन्धौ गोपात्रेन^(३) तामिति । दक्षिणांश-सन्धावभिन्नाग्रतिथञ्जस्यत्वादक्षिणा च दक्षिणसन्धौ गोपात्रेतामिति । अक्षं च त्वा ब्राह्मणस्य पश्चिमे सन्धौ गोपात्रेतामिति पश्चिमे सन्धौ । उज्ज्वला सुनृता च मा उत्तरे सन्धौ गोपात्रेतामिति ^(४) उत्तरमन्ध्यमदर्शनम् । केता च मासुकेता च पुरस्तात् गोपात्रेतामित्यग्निर्वैके तातौ प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु तौ मा पुरस्तात् गोपात्रेतामित्यनेन प्रत्युपस्थापनम् । गोपात्रमाणा च वक्ष्यमाणा च दक्षिणतो गोपात्रेतामिह वै गोपात्रयनम् । रात्रिं च रक्षणाते^(५) प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु ते नो दक्षिणतो गोपात्रेतामित्यनेन मन्त्रेण वा व्युपस्थापनम् । इति शृङ्गाग्रविशेषस्यात् गोपात्रेतामित्यक्षं वै दितिः प्राणोजास्यं विस्तौ प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु तौ मा पश्चात् गोपात्रेतामित्यनेन प्रत्युपस्थापनम् ।

(१) गर्भस्थानेषु ।

(२) गोपात्रयनिति ।

(३) गोपात्रयतामिति ।

(४) उत्तरसन्धावभिभर्शनं ।

(५) रक्षमाणाते प्रपदेय ।

अस्त्रप्रस्थानवद्राण्योत्तरतो गोपाथेतामिति चन्द्रमादाय स्वप्नो
वायुरनवद्राण्यौ प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु तौ मोत्तरतो गोपाथेता-
मित्यनेन उदीच्युपस्थापनम् । ततः^(१) पवित्रप्रतिपत्तिः प्रणौता-
विमोकः । इत्यनिष्ठितकर्म । प्रवेशविधिः । सम्पूर्णं गृहकर्मणि
ज्योतिःशास्त्रोक्तेऽहनि नववेक्षण इति वचनात् तत्पूजापूर्वक-
माभ्युदयिकम् । उदकपात्रस्य धान्यस्य गृहे स्थापनं मङ्गलवाद्य-
ब्रह्मघोषादिषु कियमाणेषु गृहं मङ्गल्यशोभितम् कृत्वा पूर्ण-
कुशं दिजानयतः कृत्वा सुवेशपुत्रदारमहितः शास्त्रादारेण
प्रविशति गोष्ठदत्तकरः प्रवेशमन्त्रः । “ धर्मस्तुणा राज श्रीस्तुय
महोरात्रे दारफलके इन्द्रस्य गृहावसुमतो वरुणस्य नस्तानहं
प्रपद्ये महयजया मह पशुभिर्यन्त्रे किञ्चिदस्यपद्धता सर्पगणः
सखायः साधुसंवृतः । तां त्वा शाले वीरा गृहा नः मन्तु मर्वतः ” ।
इति प्रविश्य देवब्राह्मणपूजनम् । ब्राह्मणभोजनम् । यथोक्तरूपेण
वास्तुपूजा च होमान्ता । प्रविशेऽपि विधानात् । तत्र गृहप्रवेश-
काले च मर्वसम्पत्समृद्धये इति वचनात् त्वम्बकेन पायमचर-
होमपुष्कर्यः । इति गृहप्रवेशविधिः ।

अथ पूर्णं हयग्रीर्वै । अथमेधमहसं यः समाचरेत् । एकाहं
स्थापयेत् तोयं तत्पुण्यमधिकं विद्ः । मर्वकस्यसुमन्त्रं वैदूर्य-
मणितोरणम् ।

“ विमानं कामगं दिव्यं दिव्यस्त्रीगणशोभितम् ।

सौवर्णं शक्रलोके तु प्राप्नुयात् कृपकञ्जरः ॥

एवं वायादिकर्तृणां फलं स्यादुत्तरोत्तरम् ।
 वर्षाकाले जलं यस्य तडागे तिष्ठति द्विजाः ॥
 स स्वर्गलोकं संप्राप्य वर्षकोव्ययुतं वसेत् ।
 शरत्काले जलं यस्य जलाधारे तु तिष्ठति ॥
 न दुर्गतिमवाप्नोति पापकर्मापि यो नरः ।
 हेमन्ते यस्य पानीयं तडागे तिष्ठति द्विज ! ॥
 गतमन्वन्तरं सोऽपि स्वर्गलोके महीयते ॥
 शिशिरे यस्य पानीयं तडागे स प्रतिष्ठति ।
 सप्तमन्वन्तरं यावत् चन्द्रलोके महीयते ॥
 वसन्ते यस्य मलिनं तडागे भुवि तिष्ठति ।
 ब्रह्मलोके स वसति यावदिन्द्रास्यतुर्दश ॥
 निदाघे यस्य मलिनं तडागे तिष्ठतेऽमलम् ।
 स ब्रह्मलोकमाप्नोति यावदाभूतसंज्ञवम् ॥
 त्वषितं गोकुलं यौग्रे तडागे यस्य त्वष्यति ।
 न तस्य दुष्कृतं किञ्चित् इह पश्यसि सर्व्वदा ॥
 ब्राह्मणास्तृषितास्तोयं पिवन्ति यस्य निर्मलम् ।
 तडागे चर्मसमये स याति परमां गतिम्” ॥ श्रुतिः ।
 स्नात्वायोदकं गृह्णाति । स्यल एकजलकरणं स्थातेनेत्यर्थः ।

महाभारते,

“कुलं मन्तारयेत् मय्यं यस्तु पाने जलाग्रथः ।

तडागे यस्य यावन्तः पिवन्ति ^(१) त्वषितं जलम् ॥

मृगपक्षिमनुष्याश्च सोऽश्वमेधफलं लभेत् ।

यत् पिवन्ति जले तच्च स्नानं वा विश्रमन्ति च ।

तडागकर्तुं स्नातृष्वैव प्रेत्यागन्ताय कल्पते” ॥

तत्रैव,

“वर्षाकाले तडागे तु पानीयं यस्य तिष्ठति” ॥

तस्याग्निहोत्रफलं निदाघकाले जलसत्वे वा जलापेयफलं
विष्णुधर्मोत्तरे,—

“शस्यानां रोचनार्थाय नदीवन्धे तथा हृदे ।

अन्नदः प्राणदस्यैव पानदस्य सदा भवेत् ॥

भगौरथस्य लोकांस्तु समवाप्य न संग्रथः ।

पानीयगोधनं कृत्वा हृदे देवविनिर्मिते ।

पुरुषः फलमाप्नोति दशगोदानजं द्विजः” ॥

दाहपाषाणरचितं सुखसेव्यं जलाग्रयं ।

पुराणं मानवः कृत्वा ^(१)नागलोके महीयते ।

प्रणालकरणान्तश्च दत्तिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ।

स्नवाज्ज्वातं यः कुर्याद्राजसूयाश्वमेधभाक् ।

यमः,—

यस्य वप्रेऽथ गौरेका पिवते सखिलं कश्चित् ।

तडागं ^(१)प्रथमं कृत्वा स्वर्गे ^(२)दशमुखान् वसेत् ।

(१) नागलोके ।

(२) तावृष्टं ।

(३) दशयुगान् ।

विष्णुः,—

कूपकर्त्तृत्वात्कते पानौघे दुष्कृतं नश्यति ।

विष्णुपुराणे,—

सेतुबन्धकरा ये च तीर्थशौचकराश्च ये ।

तडागकूपकर्त्तारो ^(१)मुच्यन्तेऽ^(२)तिभयाकूले ॥

चतुर्विंशान्कुलो हस्तस्यतुर्भिश्च करैर्द्वन्द्वतुः ।

एकधन्वादिद्वय्यान्तं कूपमानमुदाहृतम् ॥

शतधन्वन्तरा वापी पुष्करिण्यश्चतुर्गुणाः ।

सहस्रेण तडागः स्यादयुतेन तु सागरः ॥

त्रिगुणा दौर्घिका प्रोक्ता महत्पूर्वचतुर्गुणा ।

तथा,—

(१) खातचिराशिका जंघा कर्त्तव्या सुपरिचिता ।

तद्वाङ्मे भित्तयः कार्या वर्त्तुलाः पर्वतोपमाः ॥

देवीपुराणे,—

वाजिमेधकृत्यहत् सोपायं पुण्यदो भवेत् ।

वारिबन्धस्तथा तच्च पुण्यदो जायते नृणां ॥

(४) कुर्यात्तानि तडागानि अष्टौ पापहराणि च ।

तेषु (५) वारिभये श्रेष्ठो देवश्रमसमन्वितः ॥

(१) पथ्यते ।

(२) अतिभयादृते ।

(३) खातव्यांशिका ।

(४) उपान्तानि ।

(५) वारिभवे ।

तथा,—

(१) वारिबन्धः शिवोपेतः शक्तिर्वैनायकैर्युतः ।

तथा,—

(१) कूले चारामभूषितं सर्वकामफलप्रदम् ।

बन्धने (२) वारिरक्षणे वारिबन्धः । पर्वतादिसमौपे (३) बन्धनं कृत्वा जलस्थापनम् । तच्च दौर्धिकापेक्षाया अधिकपरिमाणपर्यन्तम् । तस्य ममन्तादारामदेवतायतनकरणमित्येवं रूपं एवं जलाशयं कृत्वा प्रतिष्ठायां कृतायां यथोक्तफलम् । अन्यथा जलपात्रकरणे जलदानोपकारफलम् ।

यद्वा,— तडागे यस्य पानौयं तिष्ठतीत्यादिफलमपि स्यादे-
वानुसर्गोऽप्येति वदन्ति । जलाशयं चिकीर्षाः शुभदिने जलाशयार्थं
(४) भूपरिग्रहः ।

“ अत्र ये जन्तवः स्थूला ये च सूक्ष्मा जलाशये ।

मया मंप्रार्थिताः सर्वे (५) इन्द्रोऽन्यत्र विराजते ॥

नमाम्यष्टकुलादिभ्यो वीराणां पतये नमः ।

भृशया येऽत्र तिष्ठन्ति ये तिष्ठन्ति जलाशयाः ॥

जलाशयात् जलाधारादतोऽन्यत्र व्रजन्तु ते ।

नो यावत् साध्यते खातः पुण्यप्रसवविन्दुभिः ॥

तावदन्यत्र तिष्ठन्ति प्रार्थितास्ते सुखामिनः (६) ” ।

(१) वारि ।

(२) तथा कूपजलागम ।

(३) बन्धने वारिरक्षणे वारिबन्धः ।

(४) सर्वत्र ।

(५) भूमिप्रतिग्रहः ।

(६) इतोऽन्यत्र व्रजन्तु ते ।

(७) सुखार्थिनः ।

इह भूपरियहः तत्र स्तुतिवाच्य संकल्पः^(१) आचार्यब्रह्मणो-
र्वरणं । आचार्यकर्म । अष्टदिषु^(२) मासरेण क्रूरभूतवलिः ।

वासुपूजा ।

द्वादशकोष्ठे मण्डले कृतकोणसूत्रे ईशकोणादिषु ।

शिखिपर्जन्यजयन्तशक्रभारसत्यभृशान्तरीक्षाः ।

आग्नेयादिषु पूषवितथ^(३) गृह्यतयमगन्धर्व^(४) भृंगराजमृगाः ।
नैर्ऋतकोणादिषु पित्रदौवारिकसुग्रीवपुष्यदन्तवह्मणासुरशोषरोगाः ।
वायुकोणादिषु^(५) रोगाहि-मुख्यभस्माटकसोम^(६) सूर्यादितिदितयः
इति वाग्ने द्वाचिंशत् । अथ मध्ये । मध्यकोष्ठात् पूर्वपंक्तिदये
^(७) दशकोष्ठे अर्थमा । आग्नेये कोष्ठदये सविता । सावित्रौ ।
दक्षिणपंक्तिदये दशकोष्ठे विवस्वान् । नैर्ऋते कोणदये कोष्ठे
इन्द्र इन्द्रजयः । पश्चिमदशकोष्ठे मित्रः । वायव्यकोणकोष्ठदये
रुद्ररुद्रजयौ । उत्तरदशकोष्ठे धराधरः । ईशानकोणकोष्ठदये
आप आपवत्सौ । मध्ये ब्रह्मा । ऐशाने चरकी । आग्नेये
^(८) विदारौ । नैर्ऋते पूतना । वायव्ये पापराक्षसी । पूर्वे स्कन्दः ।
दक्षिणे अर्थमा । पश्चात् जृम्भकः । उत्तरे पित्रपिच्छः ।
कुशदध्यक्षतगन्धादिभिरेषां पूजा । दुग्धाक्षेन वलिः । ऐशान्यां
कुण्डे स्तुष्टिजे वाग्निसंस्कारः । अतुमन्त्रशक्तिं विचिन्त्य योनौ

(१) संकल्पः ।

(२) मासभक्तेन ।

(३) गृह्यसूत्रेण ।

(४) भृंगमृगाः ।

(५) नाग ।

(६) शिखिश्चैवदितिदितयः ।

(७) द्वादश ।

(८) विदा ।

वरुणबीजमग्निं संख्याय गृह्योक्तविधिना वारुणाग्नेर्गर्भाधानादि
(१)विहातुं प्रत्येकं मूलेनाष्टाऊतिहोमं कृत्वा (२)आचारावाग्यभागो
होमः । (३)अग्निद्यादिभ्य एकैकाऊतिः । ब्रह्मणे दश । मण्डलवाद्ये
हैमन्तकं त्रिपुरघ्नं विरूपाक्षं द्विजिह्वं (४)कालकरालिनं (५)एकाग्र-
भीमं इत्यष्टौ च पासाचनं ।

यहमण्डले यहपूजनम् ।

पृथक्पद्मे अग्नन्मवासुक्तिचक्रकर्कोटकग्रंथकुलिकपद्ममहा-
पद्म इति नागानां पद्माः (१)चपला-सुपथ्या-सुमध्या-त्रिया दधिप्रिया
दधिप्रिया श्वेतमुखौ सुनेचा सुगन्धिनीति नागपत्नीनां च पूजनं ।
मण्डलमध्ये वेद्यां पद्मधान्योपरि वस्त्रपुष्पकुशतिलयवफलगराव-
पंचरत्नयुक्ततोयपूर्णतण्डुलफलसमवपिहितं कुम्भं संख्याय तत्र
इसृष्टस्त्रयमभयनागपाशहस्तं वरुणं संख्याय संपूज्य (२)दिक्पाल-
पत्नीभ्य एकैकं, वरुणाय शतं ऊत्वा न्यं पीठवरुणेभ्यश्च ऊत्वा
गृह्यशेषं संख्याय पूर्णाऊतिं ऊत्वा प्रागाद्यैशानान्तजलं मिचन्
कलशं जलाशयसीमान्तं भ्रामयेत् । खं तु (३)कुहालेन चिः
खाला (४)रूपपात्रे मृदं शिरसादाय यजमान ऐशान्यां क्षिपेत् ।
मधुघृतचौरैः खातमापूर्य गङ्गा-यमुना-सरस्वती-मूर्तीर्ध्यात्वा

(१) विवाहान्तं ।

(२) ईशानादिभ्यः ।

(३) एकाग्रिभीमे ।

(४) दिक्पालनागनागिनीभ्यः ।

(५) खड्गकुहालेन ।

(२) आचारावाग्यहोमः ।

(३) कालीकराली ।

(४) उत्पन्ना ।

(५) शेषं समाप्य ।

(१०) खनिता ।

पुंवत्सां धेनुमाचार्याय दद्यात् । अष्टमीं चतुर्दशीं हित्वा प्रत्यं
खानयेत् । जौर्णसंस्कारे पूज्यं यष्टिं न चाखयेत् । इति
जज्ञाग्रयाधविधिः ।

(१) निष्यन्ने ते यूपयष्टिः कर्त्तव्या । मथादेकां (२) काष्ठां त्यक्त्वा
ऐशान्ये वास्तुपूजाहोमौ । (३) यूपो प्रायः च तुल्यांशं खात्वा हस्त-
मिताष्टाङ्गुलोच्छ्रितां शिलां (४) ऐष्टिके । दृष्टकां प्रचाञ्च
गन्धपुष्पैरभ्यर्च्य पञ्चरत्नौषधियुतं कुम्भं संस्थाप्य तदपरि शिला-
न्यासः । तत्र मन्त्रः ।

(५) आद्यंशे चाचते पूर्णे (६) मूले (७) लङ्गीरसः सुते ।

अभ्यर्चिते प्रयच्छेष्टं प्रतिष्ठां कारयाम्यहमिति भूमौ प्रणामः ।

स्तम्भकुले स्थिराज्जतिर्होमः । स्थिराय स्वाहा । अग्रणाशाय
स्वाहा । आदिवोधाय स्वाहा । नित्याय स्वाहा । पर्वताय
स्वाहा । अविनाशिने स्वाहा । तन्नाय स्वाहेति मन्त्रः । आचार्याय
धेनुं दद्यात् । तत्र यूपयष्टिघटनं । खातममं द्विहस्तादिकं वा
चतुस्त्रिद्विकं (८) पटकं कृत्वा तत्र वरुणस्थापनं । काष्ठयूपो वा मधु-
खदिरविष्वादिषारदारुकाष्ठं कलशमस्तकं घटयित्वा गर्त्ते कृत्वा
गर्त्ते रत्नौषधिदूर्वाग्रीहीणां प्रक्षेपं कृत्वा तस्मिन् यूपारोपणम् ।
निसृज्यैकतय स्थिराज्जतयः । कूपे तु न यूपारोपणम् ।

(१) निष्यन्ने खाते ।

(२) काष्ठिकां ।

(३) यूपोऽष्टाशंतेवाशं ।

(४) ऐशान्ये ।

(५) अद्यक्षे ।

(६) मुने ।

(७) रङ्गीरसः ।

(८) पटलं ।

अथ प्रतिष्ठा, नारदौयोक्तसंक्षेपविधिः । पश्चिमे दशहस्त-
मण्डपः मध्ये अर्द्धभागेन वेदी । यजमानस्य स्वस्तिवाचनं, संकल्पः,
आचार्यब्रह्मणोर्वरणं । आचार्यकर्म । हैमं रौप्यं वा वरुणं
कृत्वा पीठे स्थापनं । तत्पश्चिमे ^(१)कुशे गृह्योक्तवेदविधिना
आज्यभागान्तं कृत्वा आज्येन गायत्र्या ^(२)शतहोमः । उत्तरे
^(३)वरुणपीठे वरुणस्थापनं । आपो हृष्टेति तिसृभिः जलकुम्भैः
क्षपनं । गन्धदारेति गन्धोदकेन । पावकानः सरस्वतीति तीर्थ-
वारिणा । वेद्यां स्थापयित्वा वस्त्रेण मपविषेण आच्छाद्य राधौ
जागरणं । प्रभाते गायत्र्या गोत्रयदोहनं तत्पश्चात् चक्षुःक्षपणं ।
अग्नये सूर्याय प्रजापतये दिवेऽन्नरौचाय पृथिव्यै इराय
अन्नरौचाय । ^(४)दिविषते उग्राय भीमाय ^(५)भीमाय रौद्राय
वैष्णवे इन्द्रायाग्नये यमाय नैर्ऋताय वरुणाय वायवे कुबेराय
ईशानाय ब्रह्मणे अनन्ताय ^(६)महाराजाय वरुणाय च कृत्वा
दधिसर्पिषा इदं विष्णुरिति होमः । दशदिक्षु दिक्पालेभ्यो-
मावभक्तवल्किदानम् ।

“मन्त्राय सदारापत्यभृत्याय कोटिसंघटताय च ।

वल्किं ददाति शक्राय शक्रो गृह्णाति मे वल्किं” ॥

“वल्किं ददाम्यग्नये अग्निर्गृह्णातु मे वल्किं” । दशदिक्षु
इन्द्राय नमः इति वल्किहरणं इति मावभक्तवल्किदानं ।

शान्तिवारिणा वरुणप्रतिमासेचनम् ।

(१) कुम्भे ।

(२) ऋग्यजुःसंस्कृत ।

(३) भद्र ।

(४) दिवते ।

(५) भीमाय ।

(६) महाराजाय ।

उत्थाप्य रथे कृत्वा जलाशयं चिः सप्त वा भ्रामयित्वा आपो-
हिष्ठेति जलमध्ये चिपेत् । ब्रह्मघोषादौ क्रियमाणे यूपं कृत्वा
वरुणं ध्यात्वा सर्वमापोमयं ध्यात्वा यज्ञाय किञ्चित् वृक्षं यूपं
गन्धादिभिः पूजयित्वा प्रणिपत्य शान्तिमवधार्य दक्षिणादानं ।
ब्राह्मणभोजनं । आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं सर्वभूतेभ्योऽमुं जलाशय-
मुत्सृजेत् ।

“आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं ये केचित् सलिलार्थिनः ।

ते दप्तिमनुगच्छन्तु महत्तेनैव वारिणा ” ॥

इति प्रार्थनं । आपो हिष्ठेति तिसृभिः^(१) गन्धप्रक्षेपः ।

तीर्थतोयञ्च शान्तितोयेन ध्वजं प्रोक्ष्य ध्वजदण्डं यूपे दत्त्वा
ध्वजशीर्षसंस्पर्शजतण्डुलं कांस्यपात्रे कृत्वा कांस्यपात्रं शिरसि कृत्वा
जलाशयं प्रदक्षिणैकृत्य ध्वजमुत्सृजेदिति ।

“हेमाक्तं हयजं वापि वरुणं हंसपृष्ठकम् ।

नागपाशधरं वामे दक्षिणेनाभयप्रदम् ॥

कूपे तु द्वाङ्गुलं वायां त्र्यङ्गुलं चतुरङ्गुलम् ।

पुष्करिण्यां तडागे च पञ्चाङ्गुलमथेष्टया ” ॥

अथ वङ्गुलीयसंक्षेपविधिः । वापीकूपतडागयज्ञविधिं व्याख्या-
स्यामः । ^(१)पुण्ये तीर्थकरणेषु शुभनक्षत्रे प्राचीं दिशमास्थाय प्राक्प्रवण
उदक्प्रवण उदक्प्रवणेनाग्निमुपसमाधाय वारुणं चरुं अपयित्वा
आव्यभागानां कृत्वा आव्याज्जतीर्जुं ज्ञयात् । “समुद्रज्येष्ठ ” इति
प्रत्युचं ।

“समुद्रज्येष्ठाः सलिलस्य मध्यात्,
 पुनाना^(१)यन्यनिविशमानाः ।
^(२)इन्द्रो या वज्री वृषभो^(३)ररादता,
 आपोदेवैरिह मामवन्तु स्वाहा ” ॥
 “यासां राजा वरुणो षाति मध्ये,
 सत्यानृते अवपश्यन्जनानां ।
 मधुसूतः शुचयो याः पावकास्ता,
 आपोदेवैरिह मामवन्तु स्वाहा ॥
 यासु राजा वरुणो यासु सोमो,
 विश्वेदेवा यासूर्जं मदन्ति ।
 वैश्वानरोयास्त्रग्निः प्रविष्टस्ता
 आपोदेवैरिह मामवन्तु स्वाहा ॥

ततो वरुणाया^(४)ष्टार्च्येण चरुहोमः ।

तत्त्वायामि ब्रह्मणा वन्दमानः तदाशस्ते यजमानोहविर्भिः ” ।
 “अहेलमानो वरुणेह बोध्यच्छ्रं समान आयुः प्रमोषीः स्वाहा ।
 तद्विक्रं तद्विवामह्यमाऊ स्तदयं^(५) केतो हृद आविचष्टे ” ।
 “शुनः शेफोयमङ्गदृग्भौतः सोऽस्मात्ताजा वरुणो सुमोक्तु स्वाहा” ।
 “शुनः शेफोयमङ्गदृग्भौतस्त्रिष्वदित्यं दृपदेषु बद्धः ” ।
 “अवैनं राजा वरुणो समुज्यादिदं अद्भ्योविमुक्तु पाशान्
 स्वाहा ।

(१) यज्ञजि ।

(२) इन्द्रावज्यो ।

(३) रगाणः ।

(४) असुर्च्येण ।

(५) स्तदयं ।

अवते हेलो वरुण नमोभिरवयज्ञेभिरौमहे हविर्भिः ।
 जयस्रस्रभ्यमसुर प्रचेता राजज्ञेनांसि शिश्रयः कृता निः स्वाहा ।

उदुत्तमं, त्वंज्ञो अग्ने, इमं मे वरुण । ततस्वरारेव खिष्टकृत् ।
 भुराद्रिप्राजापत्यान्ते पूर्णाहुतिं मूर्द्धानं दिवमिति । मार्ज-
 नान्तेन्द्रारणं । नैर्ऋत्या धेनोः प्रविशतात्रया अन्नमन्त्रणं ।
 नैर्ऋत्यालौशानानं धेनुतारणं जले । कूपे जलपार्श्वे अनुमन्त्रणे
 मन्त्रः । इदं सलिलं पवित्रं कुरुष्व शुद्धः पूतोऽमृतस्वर्णं
 नित्यं । चारयन्ति सर्व्वतीर्थाभिषिक्ता लोकालोकं चरन्ति
 नावेति । पुच्छाग्रे स्वयं लग्ने आरुह्य तारयेत् ततः मन्त्रः ।
 आगो अस्मा इत्यादि एमा^(१)त्यन्तं । “स्वयं शुद्धा व्यजमानस्य
 तारणं सुयवसा भगवती भूया अथो वयं भगवतः साम”
 अद्धि त्वणमन्ये विश्वदानौ पिव,” शुद्धमुदकमाचरन्तौत्यनेन ।
 ऐशान्यां धेनुस्थापनं हिंक्रन्वती वसूपत्नी वसूनां वत्समिच्छन्तो
 मनसाभ्यागात् दुहामि स्त्रिभ्यां पथोऽग्नेयं सा वर्द्धतां महते मौभ-
 गायेति । गोर्हिकारे मति । मचेलाकरटीकांचनशृङ्गारौष्य-
 खुराकांश्चदोहागोर्हिल्लणा^(२) । शक्त्या वा कांचनादिकं किंचित् ।
 तत उत्सर्गः । देशकालवाक्यानन्तरं देवपितृमनुष्याः प्रीयन्तां
 आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तं सर्वभूतेभ्य इदं सलिलाग्रयाय समुत्सृजेत् ।
 ब्राह्मणभोजनं स्वस्तिवाचनं इति जलाग्रयप्रतिष्ठा ।

अथ वृक्षारोपणं ।

तद्विधया आरामकरणं । पथि वृक्षारोपणं च ।

“यः कूपारामकारौ च तथा वृक्षप्ररोपकः ।

कन्याप्रदः सेतुकारौ स्वर्गमाप्नोत्यभंगयम्” ॥

शावभाष्ये,—

आरामकृत् देवदत्तो नियतो स स्वर्गं दत्ति । लोकप्रसिद्धि-
प्रमाणमानं ।

महाभारते,—

“किञ्चरोरगरक्षांश्च देवगन्धर्वमानवाः ।

तथा महर्षयश्चैव संश्रयन्ति महौरुहान्” ।

पुष्पिताः फलवन्तश्च तर्पयन्तौह मानवान् ।

वृक्षदं पुत्रवत् दृष्ट्वा तारयन्ति परत्र च ॥

तस्मात्तडागे रोष्या वै रक्षाश्रयोऽर्थिभिः सदा ।

पुत्रवत्परिपाल्याश्च पुत्रान्ते धर्म्मतः स्मृताः” ॥

विष्णुः,— “वृक्षारोपयितुर्वृक्षाः परलोके पुत्रा भवन्ति” ।

पद्मपुराणे,—

“अपुत्रस्य च पुत्रत्वं पादपा इह कुर्वते ।

यच्छन्ति रोपकेभ्यश्च सुतोर्थं तर्पणादिकम्” ॥

तर्पणजन्यदत्तिं कुर्वन्तीत्यर्थः ।

“यत्नेनापि च राजेन्द्र ! पिप्पलारोपणं कुरु ।

स ते पुत्रसहस्राणामेक एव करिष्यति” ॥

पुत्रं सहस्रं कर्त्तव्यं करिष्यतीत्यर्थः ।

तथा,—

“ धनी चाश्वत्यवृक्षेण अग्नौकः शोकनाशनः ।
 अघो यज्ञप्रदः प्रोक्तः शिरसायुःप्रदः कृतः ॥
 जम्बुकी कल्पकाः^(१) प्रोक्ता भार्यादा दाडिमी तथा ।
 रोगनाशाय पाप्माग्नौ चिरं ब्रह्मप्रदः सदा ॥
 प्रेतत्वं जायते पुंसो ^(२)रोपितेन विभीतके ।
 निम्बप्ररोपको यस्तु तस्य तुष्टो दिवाकरः ॥
 श्रौतृक्षे शंकरो देवः पाटलायान्तु पार्वती ।
 पुत्रप्रदायकश्चैव चन्दनः पद्मप्रदाया ॥
 सौभाग्यदक्षम्यकश्च करीरे पारदारिकः ।
 अपत्यनाशकस्तान्नो वक्रलो दस्युदस्तथा ॥
 बज्रभार्या नारिकेली द्राक्षा सर्वाङ्गसुन्दरी ।
 रतिप्रदा तथा केळिर्मेचकौ शत्रुनाशिनौ ” ॥
 केलिः कदली, मोचकी शास्त्रली ।

भविष्यपुराणे,—

“ बज्रभिः किञ्चु संजातैः पुत्रैर्दुर्मार्थवर्जितैः ।
 वरमेकः पथि तदर्थं च विभ्रमते जनः ” ॥

तथा,—

पचैर्देवान् फलैः पितृन् तत्करोत्यग्निहोत्रं न स्वाध्याया-
 श्रितः सुतः । ।

“यत्करोति वनहारां पादपः पथि रोपितः ।

स ह्याया च सपुष्पा च सफला वृक्षवाटिका ॥

कुललोषेव भवति भर्तुर्लोके दद्यानुगा ।

अशोकपल्लवकरा (१)तिलकालकृतानना ॥

सर्वोपभोग्या वेश्मेव वाटिका रतिदा सदा ।”

“अस्यत्यमेकं पिबुमर्दमेकं न्ययोधमेकं दशतिमिङ्गीकं ।

कपित्थविष्णामलकचयं च पञ्चाश्वरोपौ मरकं न पश्येत्” इति

(२)पूर्त्तं मानसं स्नातकं इदं चेष्टं (३)प्रमादादि(४)पूर्त्तं । च तडाग-

वृक्षरोपणादि । (५)नित्यमैष्टिकमिति मनुवचनाश्रित्यं । शक्तस्था-

करणे दांषः ।

भविष्यपुराणे .

“न स्नाताः पुष्करिण्योऽपि रोपिताश्च महीरुहान् ।

मातुर्यौवनचौरेण तस्य जातेन किं कृतं” ॥

स्कन्दपुराणे,—

“केनवायतने यस्तु कारयेत्तुलमौवनं ।

लभते चाक्षयं स्थानं पिबभिः सह वैष्णवः ॥

शिवालये फलं तद्-यत् तुलमौरोपणे भवेत् ।

तावदर्धमहस्त्राणि याव(६)दीनदलानि तु ।

वसन्ति वैष्णवे लोके तुलमौरोपका नराः ।

(१) तिलक्रां ।

(२) पूर्त्तं ।

(३) प्रमादादि ।

(४) पूर्त्तं ।

(५) नित्यमैष्टिक ।

(६) दीनवनानि ।

“रोपणात् पालनात् सेकात् दर्शनात् स्पर्शनात् नृणां ।
तुलसी हरते पापं वाङ्मनःकायसंचितम् ” ॥

अथ तपः गीतायां,—

“श्रमो दमस्तपः श्रौचं चान्निरार्जवमेव च ।
ज्ञानविज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ” ॥

तथा,—

“मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानस उच्यते ” ॥

अथ यमनियमाः ।

“यमान् सेवेत मततं न नियं नियमान् बुधः ।
यमान् पतत्यकुर्वाणो नियमान् केवलान् भजन् ” ॥

इदं च यमनियमविरोधे समविकल्पः ।

प्रसङ्गे यमस्य तद्वाच्यत्वं दर्शयितुं विरोधाभावे द्वयोः
कर्त्तव्यत्वं । व्यासो मनुष्य ।

“अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्पता ।
अस्तेयमिति पंचैते यमाश्चैते व्रतानि च ॥
अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहार^(१)मानवं ।
अप्रमादश्च नियमाः पंचैवोपव्रतानि च ” ॥

ब्रह्मचर्यमच प्रमिद्वं परदारादिवर्जनं स्त्रदारे पर्वादिवर्जनं च ।
अकल्पता दक्षराहित्यं ।

तथा,—

“श्रौचमिज्यातपोदानं स्वाध्यायोपस्थनियहः ।

व्रतोपवासमौनं च ज्ञानं च नियमाः स्मृताः” ॥

याज्ञवल्क्यः ।

“ब्रह्मचर्यं दया चान्तिर्धानं सत्यमकल्पता ।

अहिंसास्तेयमाधुर्यदमश्चेति यमाः स्मृताः ॥

ज्ञानमौनोपवासेज्यास्वाध्यायोपस्थनियहः ।

नियमा गुरुशुश्रूषा श्रौचाक्रोधाप्रमादताः” ॥

ध्यानं निराकारस्य ब्रह्मणः । साकारस्य विष्णोः । दमः
वाङ्मेन्द्रियनियहः । उपवासा एकदश्यादौ । व्रतं अनन्तव्रतानि
च । ब्रह्मचर्यं निषिद्धमैयनवर्जनं । यममध्ये गणितं । नियममध्ये
तृपस्थनियहः । ऊर्द्धरेतस्त्वं । इदं पुत्राद्युत्पादनानन्तरं बोध्यं ।

हारीतः,—“अहिंसा सत्यमस्तेयं श्रौचं ^(१)ब्रह्मचर्यनियमाः” ।
तत्र मनुः । क्रोधनियमाश्चार्जवं । अकल्पता सन्तोषो गुरु-
शुश्रूषा चेति नियमाः । श्रौचस्य यम मध्ये च गणनं प्रकार-
भेदेन । तत्र कर्माधिकारसंपादकं लेपमूचकाद्यपनोदनरूपं यमः ।
^(२)मालसादिरूपं नियमान्तर्गतं । एवमकल्पता अपि मानम-
दम्भराहित्यं यमः । वाङ्मादम्भराहित्यं च नियम इति ।
^(३)विवेकवक्तव्यं । अत्र यमानां निषेधान्तरवर्जितहिंसामिथ्याप्रति-
षिद्धमैयनदम्भचेष्टानां रागात् देषात् लोभात् वाकरणप्रसङ्गे ^(४)तं

(१) ब्रह्मचर्यमितिनियमाः ।

(२) मनसा ।

(३) विवेकवक्तव्यं ।

(४) तस्मिन्निवृत्ते ।

निवृत्ते संकल्पः कर्तव्यापाररूपव्रतत्वेन विधेयत्वात् । स्वातक-
 व्रतत्वेन गणनं तत्सोपे प्रायश्चित्तविशेषार्थं । तच्च एवोक्तं
 यमाश्चैते व्रतानि चेति । तेन हिंसाकरणेन हिंसादिनिषेधाति-
 क्रमादेकं पापं । व्रतलोपाद्यापरमिति । तत्तद्वये प्रायश्चित्तद्वयं ।
 नियमेषु व्रतमात्ररूपत्वादतिक्रमे एकमेव प्रायश्चित्तं । तत्रायं
 विशेषः । गृहस्थस्याप्यात्मज्ञानाभ्यासस्य वक्ष्यमाणत्वात् । स्वातकं
 व्रतत्वेनात्मज्ञानस्य नित्यत्वाच्च । निषिद्धकर्मानुष्ठानस्य कदाचित्-
 (१) भयादशक्त्या वा प्रसङ्गे अप्रसङ्गोदामीनाकत्तुः पुष्करपर्णमदृश-
 (२) निर्भेदात्मस्वरूपप्रतिसन्धाने नाहं कर्त्ता भूतान्येव भूतेष्विन्द्रिया-
 ण्येव इन्द्रियार्थेषु व्यवहरन्तीति । दृढनियमकरणेन पापोत्पत्तिः ।
 तदङ्गं भगवता ।

“ न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिः स (२) न लिप्यते ॥

त्यक्त्वा कर्मफलसमङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।

कर्मण्यतिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः” ॥

रागेण निषिद्धकर्मकरणे पापमवश्यं ।

त्यक्त्वा कर्मफलसंगमिति वचनात् । (४) निषिद्धकर्मणैव
 फलं आश्रमात् ।

तथा,—

“ नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

(१) पादशक्त्या ।

(२) निर्लेपात्मस्वरूप ।

(३) निवध्यते ।

(४) निषिद्धकर्मण्यैहिकफले आसंगात् ।

“ पश्यन् शृण्वन् स्मृशन् जिघ्रन् अश्नन् गच्छन् स्वपन् म्रसन् ॥
 प्रलपन् विसृजन् गृह्णन् उन्मिषन् निमिषन्नपि ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥
 ब्रह्मण्याधायकर्माणि मङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
 लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ” ॥

(१) इदं तद्रुचितरां निश्चयेनात्मनो कर्तृकज्ञानोत्तरं करणे ।
 अहिंसा च मामान्यतो हिंसावर्जनरूपा । देवलः,— दशविधा
 हिंसा । उद्देगजननं । मन्तापजननं । रुजाकरणं । शोणितोत्पादनं ।
 पैशून्यकरणं । सुस्वापहरणं । अतिक्रमः । संरोधो । हितविप्रति-
 षेधोवध इति । उद्देगो मनोदुःखं । मन्तापस्तदेवाधिकतरं ।
 रुजा शरीरदुःखं । अतिक्रमः अवज्ञा । संरोधोऽतिस्नेह्याचार-
 निषेधः । हितविप्रतिषेधो भेषजादिनिषेधः । वधो मारणं ।
 एते यद्यपि सर्वे मानसाः प्रयाणवाचिककायिकास्तथापि मनो-
 व्यापारमूलकत्वेनास्माभिर्मानसमध्ये सौकर्याय कथ्यते । “ यस्मान्नो-
 द्विजते लोक ” इति गीतायां । विष्णुपुराणे,—

“ कर्मणा मनसा वाचा परपौडां करोति यः ।

तद्वौजं जन्म फलति प्रसूतिस्तस्य चाशुभम् ” ॥

पुनर्देवलः,— वेष्मलेचस्य दहनं । (२) सेतुरेव न मार्गोऽढाधातन-
 ततप्रणाशनं द्रव्यापध्वंसनं । गन्धदूषणमिति । एतच्च संताप-

(१) इदं च वृद्धनिश्चयेनाकर्तृत्वमात्मनोज्ञात्वाकरणे ।

(२) सेतुभेदमनार्जवोपघातनं ।

जनकत्वेन प्राणिमात्रविषये ब्राह्मणविषये अधिकं गुणादि-
विषये ततोऽप्यधिकं ।

उग्रनाः,—

“न ब्राह्मणस्यापदं कुर्यात्” ।

मनुः,—

“आचार्यं च प्रवक्तारं मातरं पितरं गुहं ।

न हिंस्यात् ब्राह्मणं गां च सर्वाश्चैव तपस्विनः” ॥

तथा,—

“अवगूर्यं लब्धशतं सहस्रमभिहन्य च,

जिघांसायां ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥

शोणितं यावतः पांशून् मंगटकाति द्विजन्मनः ।

तावन्त्येव सहस्राणि तत्कृत्ता नरके वसेत्” ॥

मनुः,—

“हीनाज्ञानतिरिक्ताज्ञान् विद्याहीनान् त्रयोधिकान् ।

रूपद्रविणहीनांश्च जातिहीनांश्च नाचिपेत्” ॥

तथा,—

“क्षत्रियं चैव सपे च ब्राह्मणं च बज्रश्रुतं ।

नावमन्येत ^(१) वेकृताज्ञानं कृशानपि ^(२) विशेषतः ॥

एतत्क्षत्रियं हि पुरुषं निर्दह^(३) व्यवमानितं ।

^(४) आत्मानमवमन्येत ^(५) तत्पूवांत्तरसमृद्धिभिः ॥

(१) वैभुषाः ।

(२) कदाचन ।

(३) त्वयि ।

(४) नात्मान ।

(५) पूर्वातुर ।

आमृत्योः त्रिय^(१)माकांचेनैनां मन्येत दुर्लभां ।

पूयशोणितसंपूर्णं अन्ये तमसि दारुणे ॥

षष्टिवर्षसहस्राणि हत्वात्मानं विगेश्वरः ” ।

शङ्खलिखितौ, न शिष्टानमत्कुर्व्यात् ॥

यमः,—

“ विवादे ब्राह्मणं जित्वा यो हर्षमधिगच्छति ।

अग्नाने जायते वृक्षः कंकटधनिषेवितः ” ॥

हारौतः,—

“ समौपस्थो दहत्यग्निस्तेजमेवेन्द्रियं तनुम् ।

^(२)मयूनां तद्देद्विप्रः कुलमायुर्गतिं ययः ” ॥

हारौतः,—“^(३)सवर्णेषु ^(४)शूचनं । वर्जयेदित्यनुषङ्गः । ^(५)शूचनं

पैगूयं । मत्यवचनरूपं यमं वाच्यावाच्यप्रमङ्गे वक्ष्यामः । तथा स्तेयं” ।

देवलः,—“ स्थूलमध्यक्षुद्राणां पदार्थानां प्रमङ्ग्य तृष्णौ वा

प्रच्छन्नं वा हरणं स्तेयं । रत्नक्षेत्रवेश्महेमरुप्याभरणादौनि स्थूलानि ।

चतुष्पदद्विपदधान्यवस्त्रलोहकापाम^(६)स्त्रोपकरणादौनि मध्यानि ।

^(७)दन्तनखदारुचर्मपाषाणमृण्मयादौनि क्षुद्राणि । प्रमङ्ग्य बलेन

तृष्णौ ^(८)वलं विनापि दृश्यमानस्यापि स्वाभिना । हारौतः,—

“ द्विविधं च द्रव्यं, मचेतनमचेतनं स्यात्वरजङ्गमं । मचेतनमपि

जङ्गमस्यावरभेदेन द्विविधमित्यर्थः । इत्यभिधाय दग्धा स्तेय-

(१) मन्विच्छे । (२) मन्यना तु । (३) सवर्णौ ।

(४) सूचनं । (५) सूचनं । (६) सर्वोपकरणादौनि ।

(७) शूचनं । (८) वलं ।

माह । स्वामिना अदत्तस्य ग्रहणं यावद्दत्तं ततोधिकपरिमाण-
ग्रहणं । देवपितृमनुष्याद्यर्थमिति यद्द्रव्यं रक्षितं तस्य स्वयं च
भोगः । मृत्यान् मूल्या^(१) कारयित्वा कर्ममूल्यादानं । पुनरानीयं
दास्यामौति प्रार्थनया नीत्वा पुनरादानं । विश्वासेन स्थापितस्य
धनस्याप्रत्यर्पणं । कूटमानतुल्लादिना अधिकनयनं । ब्रह्मचारिणो
यतेर्वा सुवर्णादिग्रहणं । चित्रियादेः प्रतिग्रहादि । प्रतिश्रुत्यादानं ।
दत्तस्याच्छेदनं चेति तथा स्तेयिनो हि प्रमिताः पूर्वधनिना-
मुपकाराय जायते । तस्मात् स्तेयं न कुर्यात् । उपकाराय
जायन्ते पशुदासादिजन्म लभन्ते ” ।

यमः,—

“ सुवर्णमेकं गामेकां भूमेरप्यर्द्धमङ्गुलम् ।

हरन् नरकमाप्नोति यावदाभृतसंश्रवम् ॥

हिरण्यपशुयानानि स्त्रियो वासांसि यो हरेत् ।

स पर्यायेण यायेत नरकानेकविंशतिं ” ॥

विष्णुः,—

“ यद्यत्परेभ्य स्वावद्यात्पुरुषस्तु निरङ्कुशः ।

तेन तेनापि हीनः स्यात् यत्र यचाभिजायते ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन धनहिंसां विवर्जयेत् ।

यस्तु लब्धं पुनर्दद्यात् देवद्रव्यं यतस्ततः ॥

गुरुद्रव्यं दिजद्रव्यं सोऽश्वमेधफलं लभेत् ।

अपहृत्य परस्वार्थं यस्तु दानं प्रयच्छति ॥

(१) मूल्यान ।

(२) पुनरादाय ।

स दाता नरकं याति यत्पार्थस्तस्य तत्फलम् ।
परस्वपरितुष्टा ये जीविता तुरगाश्च ये ” ॥
तेषां रजः पतेद्यत्र तदमेध्यतरं भवेत् ।

दृश्यतिः,—

“स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेत वसुन्धराम् ।
षष्टिवर्षसहस्राणि विष्टायां जायते कृमिः ॥
तडागानां सहस्रेण अश्वमेधघनेन च ।
गवां कोटिप्रदानेन भूमिहर्त्ता न शुद्ध्यति ॥
अन्यायेन हता भूमिरन्यायेन च हारिता ॥
हरतो^(१) हारयन्तश्च दहत्यासप्तमं कुलं ।
ब्रह्मस्त्रं प्रणयाङ्गुलं दहत्यासप्तमं कुलं ॥
विक्रमेण च भुञ्जन्ते शतपूर्वान् दशावरान् ।
ब्रह्मस्त्रे न मतिं कुर्यात् प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥
अग्निदग्धा निरोहन्ति ब्रह्मदग्धो न रोहति ।
न विषं विषमित्याहुः ब्रह्मस्त्रं विषमुच्यते ॥
विषमेकानिनं हन्ति ब्रह्मस्त्रं पुत्रपौत्रिकं ।
लोहचूर्णाश्च चूर्णं च विषं च जरयेन्नरः ।
ब्रह्मस्त्रं त्रिषु लोकेषु कः पुमान् जरयिष्यति ” ॥

ब्रह्मपुराणे,—

“सामान्यां दक्षिणां लब्ध्वा गृह्णात्येको विमोहितः ।
नास्ति क्वभावनिरतः स वै प्रेतोऽभिजायते ” ॥

(१) हारयितुञ्चैव ।

अथास्तेयापवादः,—

आपस्तम्बः,— “यथा कथा च परपरिग्रहमभिमन्यते स्तेनो भवतीति । कौत्सहारीतौ, तथा, काण्वपुष्करसादौ । सापदा^(१) परिग्रहेष्विति वार्षायणिः । ^(२)ग्रन्थपलुब्धघातेन स्वामिनः प्रति-
षेधयति । अव्यवहारो विरुद्धो भवति । सर्वचानुमतिपूर्वं
ग्रामीषणकादौनां बीजकोषः । उषः यवादिकालका । युग्यानां
वहानां घासः । एवंविधं वस्तु ^(३)परादत्तं गृह्णन् न निषेधन्ति
स्वामिनः । अव्यवहारः अधिकग्रहणं । विरुद्धो निषिद्धः ” ।

यमः,—

“अस्तेयमग्नये काष्ठमस्तेयं च गवे दणम् ।
कन्याहरणमस्तेयं यो हरत्यनलंकृताम् ॥
पुष्ये शाकोदके काष्ठे तथा मृज्जफले दणे ।
अदत्तदान^(४)मस्त्वेषामस्तेयं च यमोऽब्रवीत् ॥
दणं काष्ठं फलं पुष्यं प्रकाशं वै हरेद्विजः ।
गोब्राह्मणार्थं गृह्णन् वै न स पापेन लिप्यते ” ॥

मनुर्यमः,—

“पथिकः क्षीणवृत्तिस्तु दादिचू देवमूलकौ ।
आददानः परचेत्रात् न दोषं मनुरब्रवीत् ” ॥

(१) सत्यं-पवादा ।

(२) ग्रन्थोपयुग्मघातेन ।

(३) परैर्दत्तं गृह्णन्तं ।

(४) अदात्तदानानीत्येषां ।

वृहस्पतिकात्यायनौ,—

“चपुषोर्वाहकं द्वे तु पञ्चासं पञ्च दाहिमम् ।

खर्जूरवदरादीनां षष्टिं गृह्णन् न दोषभाक्” ॥

उर्वाहकं कर्कटौ ।

नारदः,—

“शालिम्रीहिप्रसूनानां मुष्टिग्राह्यो विधौयते ।

यवगोधूमयोर्वापि यदि वा माषमुद्गयोः ।”

“श्राकपरिमाणे सुमनसां चानननन्दने ।

पाणिद्वयेन यावद्ग्रहणं तावच्छाका ग्राह्याः । अर्चयामपि न निन्द्वे आच्छादने यावन्ति पुष्पाण्यपेक्ष्यन्ते^(१) तावत् पुष्पं परस्मादाहर्त्तव्यमित्यर्थः ।

“शौचं हारौतः,—

शौचं बाह्यमान्तरं च । कुलशौचं, अर्थशौचं, शारौरं च । सूतकाद्यशौचराहित्यं । अर्थशौचमन्धलेपचण्डालादिसर्गादि-गुडिः । आभ्यन्तरं शौचं पञ्चविधं । तद्यथा ।

मानसं चाक्षुषं घ्राणं गन्धं स्वाद्यं चेति । तत्र मानसम् ।

य पुण्यानुद्धानदोषविरहः । चाक्षुषाशौचं चाण्डालादि-स्पर्शनकाले अपहोमजलादिनिषेधात्, तस्मिन्मिन्ताशौचापगम-रूपतत्तत्कर्मणि ।

(१) हारौतः । पाण्योःश्राकपागीमाणे सुमनसां चार्चयामपि न निन्द्वे ।

(२) यावत्पुष्पापेक्षा — ।

(३) अथ शौचं ।

तथा,—

सूतिगन्धे नित्यानध्यायस्मरणान्तत्तत्कर्मणि तदग्नौचविरहः,
तस्मात्तस्याग्नौचं ध्वनिरिति सामकौर्त्तनावेदनान्तराध्ययनं ग्नौच-
रूपत्वात् तदशुद्धिः^(१) । एवं सूतकादौ भोजनराहित्यं स्वाद्यग्नौच-
मिति । एतेषां^(२) पंच आतुराग्नौचविरहरूपत्वात् नियमे अन्त-
र्भावः । वाद्याग्नौचस्य यमे अन्तर्भावः । इत्युक्तं प्राक् ।

अथ ब्रह्मचर्यं ।

हारीतः,—

ब्रह्मचर्यं नाम दिव्यमानुषाणां तथा चित्रकाष्ठपात्रस्थमृण्मयादी-
नामपि ^(३)आर्यमसंकल्पनमनभिप्रेक्षणमसंकौर्त्तनमन^(४)भिगमन-
सन्दर्शनमसंगमस्यासां । तत् चतुर्विधं, कृष्णं रक्तं शुक्लं विमलमिति ।
परदारवर्जनं नित्यं, नित्यं स्वदारसेवनं कृष्णं । पर्ववर्जननियमं
रक्तं । अतुकालाभिगमनं शुक्लं । ऊर्द्धरेतस्त्वं विमलं एवं ह्याह ।

“कृष्णेनेमं जयेत्लोकं मध्यं रक्तेन वै जयेत् ।

शुक्लेन तु जयेत्स्वर्गं^(५) विमले मोचमाप्नुयात्” ॥

दिव्या तु विश्वान्याः^(६) पुराणकृताः । पोतं प्रतिमायोगं
रजतादि तस्यास्तेन घटिताः । अर्था ^(७)अर्थनमिच्छाविरहः । असं-
कल्पनं करिष्यामीति ^(८)अभिलाषाभावः । अनभिप्रेक्षणं आभि-

(१) तस्मात् तस्मात् शुचिध्वनिरिति सामकौर्त्तनावेदो वेदान्तगा-
ध्ययनाग्नौचरूपत्वात् तदशुद्धिरिह वाक्यशुद्धिः ।

(२) एतेषां च ।

(३) अप्रार्थन— ।

(४) मनभिभाषण— ।

(५) स्वर्गं ।

(६) ऊर्द्धस्यादयाः ।

(७) अप्रार्थनमि— ।

(८) अभिसन्धानभावः ।

मुख्येनावलोकनं । असन्दर्शनं सकलावयवानवलोकनं । असमागमः ।
असन्निधानं । पर्वणि अमावास्यादौ नियमे व्रतादौ वर्जनं । अच
च हृणारक्तब्रह्मचर्यस्यैव यममध्ये प्रवेशः । तथाच लक्ष्मोधरः,—
“ ब्रह्मचर्यमत्र ^(१)प्रसिद्धमैयुनवर्जनमिति ” । शुक्लविमलयोस्तु निय-
मान्नाभावे उपस्थग्रहपदेन वक्ष्यते । अथा-कल्पिता-दम्भराहित्यं ।

मनुः,—

“ न धर्मस्थापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् ।
व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन् स्त्रीशूद्रदम्भनम् ॥
प्रेत्येह चेदृशा विप्रा विगर्हन्ते द्विजातिभिः ।
^(२)अलिङ्गलिङ्गदे देवे यो वृत्तिमुपजीवति ॥
सलिङ्गानां ^(३)हरत्येनस्त्रीर्यकृथोनौ च जायते ” ।

तथा,—

“ धर्मध्वजी मदा लुब्धश्चादिको लोकदम्भकः ।
वैडालव्रतिकोज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसन्धिकः ॥
अधोदृष्टिर्नैर्ऋतिकः स्वार्थमाधनतत्परः ।
शठो मिथ्या विनोतश्च वकवृत्तिरुदाहृतः ” ॥

अथ दया, महाभारते,—

“ ^(४)दया भद्रेष्वलोलुप्तमार्जवं ह्यौरचापलं ।

भवन्ति सप्तदं देवीमभिजातस्य भारत ” ॥

(१) प्रतिषिद्ध ।

(२) अलिङ्गलिङ्गवेष्टेन ये चगन्त्युपजीवति

(३) हरत्येन ।

(४) दयाभूतेष्व ।

यमः,—

“दयया धर्मदानाभ्यां तपसा ब्रह्मचर्यया ।
श्रमयित्वेन्द्रियग्रामं ब्रह्मलोके महीयते ” ॥

तथा,—

“विभागशालिता यस्य चमायुक्तो दयालुकः ।
गृहस्थस्तु समाख्यातो न गृहेण गृहाश्रमी ” ॥

हारौतः,—

दमो दयादानं धृतव्रतत्वं चेति ब्राह्मणस्य । सर्वभूतानुकंपनं
दया । चमा ।

देवलः,—

“यूकामशकदंशादौन् खादतश्चात्मनस्तनुं ।
पुत्रवत्परिरचन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ” ॥

हारौतः,—

“क्रोधनिन्दानन्तरं क्रोधो हि तमोरूपं तस्य चमा नियमनं
व्याख्यातेति । विवादं न समाचरेदित्युक्त्वा मनुः,—

“एतेर्जितस्तु जयति सर्वान् लोकान् दमान् गृही ” ।

हारौतो यमश्च,—

“आलुष्टस्ताडितः क्षिप्तः चमते योऽनुलिप्यति ।
न तस्य दुष्कृतं दत्त्वा सुकृतं सर्वमश्रुते ” ॥

ध्यानं मनुः,—

“ ब्राह्मणे मुहूर्त्तं बुध्येत धर्मार्थावपि चिन्तयेत् ।

कायक्लेशांश्च तन्मूलान् वेदतत्त्वार्थमेव च ” ॥

वेदतत्त्वार्थः । परमात्मा ।

विष्णुपुराणे,—

“ प्रायश्चित्तान्यनेकानि तपःकर्मात्मकानि च ।

यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परं ॥

कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।

प्रायश्चित्तं तदस्येकं हरिसंस्मरणं परं ॥

हरिसंस्मरणक्षीणमस्तत्क्लेशमंशयः ।

मुक्तिं प्रयाति स्वर्गाप्तिस्तस्य विघ्नोऽनुमोयते ॥

तस्माद्दर्हिर्निगं विष्णुं संस्मरन् पुरुषो मुने ! ।

न याति नरकं मद्यः ॥^(१) मञ्जौणाखिलपातकः ॥

॥^(२) आयामः स्मरणे कोऽस्य स्मृतौ यच्छक्तिः शोभनं ।

पापक्षयश्च भवति स्मरतां तमहर्निगं ” ॥

तथा, -

“ स्मृतेः सकलकल्याणभाजनं यत्र जायते ।

पुरुषस्तमजं नित्यं ब्रजामि शरणं हरिं ॥

० तदस्मत्प्रीयते विष्णुः स्मर्यतां बन्धमुक्तिदः ” ।

(१) प्रक्षीणाश्वकन्मथः ।

(२) आयामः ।

(३) तदस्मत्प्रीयते ।

तथा प्रह्लादवाक्यं गीतायां,—

“ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥

तेषामहं समुद्धृतां मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि न चिरात्पार्थ ! मय्यावेशितचेतसां ॥

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।

निवसिष्यमि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ” ॥

विष्णुरहस्ये, प्रह्लादं प्रति शुक्रवाक्यं ।

“जन्मभिर्वड्भविर्वत्स ! नरास्तद्गतचेतसः ।

भवन्ति वे भागवतास्ते विष्णुं प्रविशन्ति च ॥

अनेकजन्मसंसाररचिते पापमंचये ।

नाचीणे जायते पुंसां गोविन्दाभिमुखौ मतिः ” ॥

इति विस्तरभयात् न लिख्यते । निराकारं ब्रह्मध्यानं विस्तरेण वक्ष्यामः । माधुर्यं प्रियवादित्वादित्वादि । वाचिके वक्ष्यते । यमः,—

“यमेन यत्त्वमातिष्ठेत् वशश्चेत् इन्द्रियाणामप्रकीर्णता । दान्तस्थायं लोकः । (१)विशेषतश्च तत्तदिन्द्रियमयमे वक्ष्यते ” । इति (२)माधुर्यं ।

अथ नियमेषु अक्रोधः सक्रोधवर्जन-संकल्पः । चमा तु क्रोध-विरोधा मनोवृत्तिविशेषः । ततो भिक्षा चमा यममध्ये गणिता । शरीतः,—“मानसौ तु क्रोधातौतपरितापात् पौड्यमानस्य काय-वेवर्ण्यवेरूप्यव्याधयः संभवन्ति । अहंकारेभ्यांमूयादेवपरोपघाता-

(१) तत्र वाह्येन्द्रियमयमरूपं यमः ।

(२) यमाः ।

दौनि क्रोधरूपाणि । यत्क्रोधनो जपति, यज्जुहोति यदातपति,
यद्दाति वैरोचनो हरते तस्य सर्वं । वैरोचनो बलिः ” । पुन-
र्हारीतः,— (१) क्रोधाग्निनाद्रुतं स्वेष्टामप्यबहुमतो न गमनीयो
ऽविश्वमनीयश्च भवति । कार्याकार्यवाच्यावाच्यानि न तर्कयति ।
हितवादिनो गुरुनप्यतिक्रामत्याविष्टः । प्रेतलोकानात्मानं गमयति
तत्र घोरां नरकयातनामनुभूय क्रूरकव्यादतीर्यक्योनिषु
जायते । (२) क्रमशो मनुष्यतां प्राप्य सर्वजनविद्वेषितां प्राप्नोति ।
अर्जवं हारीतः,— निष्कृतिनियमो जैह्वनियमश्चार्जवं । कृशमाया-
(३) कुलपुत्रा निष्कृतिः । काठिन्यग्राह्यवैषम्य^(४) दोषसङ्गावयुतं जैह्वं ।
कृशं कृशं, मायाकौटिल्यं व्याजः । अर्थान्तरोपन्यासः । एतेषां
(५) निष्कृतिरूपाणां नियमो वर्जनं अर्जवं, एवं काठिन्यं
निष्ठुरता । दयाविरोधिपदार्थः । ग्राह्यं अयत्नता । वैषम्यं
निगूढपरद्रोहप्रतिसन्धानम्^(६) ।

“ जैह्वं पञ्चविधं । तस्य निवृत्तिराजर्वम् ” ।

पुनर्हारीतः,—

“ सर्वभूतात्मभूतत्वादार्जवं ब्रह्मणः पदम् ।

अजिह्वामग्रठां शुद्धां वर्त्तं ब्राह्मणजौविकाम् ” ॥

(१) नियमोपकल्पता । हारीतः,— (२) स्वनियमो दम्भनियमश्चेद-
कल्पता । (३) स्वनियमो दर्पवर्जनम् । दम्भनियमो^(४) दम्भवर्जनम् ।

- (१) क्रोधाविर्भूतः क्रोहा । (२) तत्र सर्वासां भयो भवति ।
(३) व्याजयुक्ता निष्कृतिः । (४) दौष्ट्य । (५) निष्कृतिः ।
(६) दौष्ट्यं परसुखासहिष्णुत्वं । (७) नियमेष्वकल्पता ।
(८) स्मय । (९) स्मय ।

ज्ञानदानतपश्चैश्वर्यविशेषास्त्रयं वर्जयेत् । स्यावपक्वास्तेजभोप-
पक्वा भवन्ति । स्यावपक्वाः स्यायहीनाः । मनुः,—“तपःचरति
(१)विस्मयात्” । गीतायां,—

“ ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ।
आत्माऽभिजनवानस्मिऽकोऽन्योस्ति सदृशो मया ॥
यच्छे दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ” ॥

शारीतः,—

विद्वान्निविदत्तां स्थापयति । अदत्तादानं । अथाज्ययाजनं
(१)आतपास्तपः । अनाश्रयत्वं लिप्यते । एवं वृत्तानां दुष्कृतं भवति,
एवं दम्भरूपं तद्वर्जनम् दम्भवर्जनं । अकल्पता नियम इत्यर्थः ।
सन्तोषः ।

मनुः,—

“ सन्तोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत् ” ।

निषिद्धकर्मणा सुखं नेच्छेत् । अनिषिद्धेनान्तेनापि साधनेन
मनो रमयेदित्यर्थः । एतदेव शारीतेन विस्तरेणोक्तं । “ निषिद्ध-
स्थान-निषिद्धद्रव्य-विक्रयायाज्ययाजनासत्परिग्रहेण, शूद्रश्रवणे वेद-
पाठेन, मूल्यग्रहणाध्यापनवेदप्रश्नपूर्वं प्रतिग्रहादिना सुखं नेच्छेत् ।
अनिषिद्धेन साधनेन मन्तुष्टः भवेदिति ” ।

सन्तोषः परमो धर्म इत्युक्तं । गुरुश्रुषा वेदाध्ययन-
प्रस्तावे निरूपिता । नियमेषु स्नानं नित्यं नैमित्तिकं काम्यं च ।

(१) स्यात् ।

(२) अतपस्वीतपो ।

“नदीषु देवस्नातेषु” इत्यादि मनुक्तं नित्यं नैमित्तिकं संक्रान्तिप्रदोपरागादौ । तीर्थप्राप्त्यादौ चेत् माध्याह्निकप्रकरणे वक्ष्यते । अथ मौनं ।

यमः,—

“सुभाषितसहस्राणि सुभाषितशतानि च ।
सर्वाणि व्याहृतस्यैव कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
दुष्टवाक्यं न वक्तव्यं ब्राह्मणानां कथंचन ।
तूष्णीमासीत् निद्रायां न ब्रूयात् किञ्चिदुत्तरम्” ॥

ज्ञातातपः,—

स्नातस्य वारिणस्तेजो जुह्वतोऽग्निः समाहरेत् ।

भुञ्जानस्यागमत्स्वायुस्तस्मान्न व्याहरेत्क्षिपु ।

(१) अथ स्नातकव्रतानि । पूर्वं ग्रामा इत्युपक्रम्य मन्थयोस्य वह्निर्ग्रामस्यासनं वाग्दत्तस्य ।

अङ्गिराः,—

“मन्थयोस्यभयोर्ज्ये भोजने दन्तधावने ।

पितृकार्थं दैवते च तथा मूत्रपुरीषयोः ॥

गुरुणां सन्निधौ दाने (२) यागे चैव विशेषतः ।

एषु मौनं समातिष्ठन् स्वर्गमाप्नोति मानवः” ॥

एषु मौननियमः स्वर्गफलाय । व्यक्तेषु मन्तेषु च ।

“मनः प्रसादसौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः” । इति गौतायां ।

(१) अथ स्नातकव्रतानि । पूर्वेण ग्रामा इत्युपक्रम्य मन्थयोस्य वह्निर्ग्रामादासनं वाग्यतस्य ।

(२) योगे ।

तथा,—

“ उभे मध्ये च यो विप्रो मौनमास्ते समाहितः ।

दिव्यं वर्षसहस्रं स ब्रह्मलोके महीयते ” ॥

अथोपवासः,— एकादशुपवासो नित्यः ।

कूर्मपुराणे,—

(१) एकादशी नित्यमिति एकादशी सदोपोष्येति च ।

तथा,—

“ एकादक्षां न भुञ्जीत पचयोरुभयोरपि ।

वनस्थयतिधर्मोऽयं शुक्लामेव सदा गृही ” ॥

तथा,—

“ शयनीबोधनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् ।

सेवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन ” ॥

अत्र कृष्णानिषेधो व्रतविषयः ।

“ यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ।

अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति संप्राप्ते हरिवासरे ॥

न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं संप्राप्ते हरिवासरे ।

भोजनस्य निषिद्धत्वात् कृष्णायामपि न कार्यं ॥

इति भोजननिषिद्धत्वात् कृष्णायामपि न कार्यं ” ।

कात्यायनः,—

“ एकादशौषु कृष्णासु रविसंक्रमणे तथा ।

चन्द्रसूर्योपरागे च न कुर्यात्पुनवान् गृही ” ॥

(१) उपोष्यैकादशीनित्यं ।

कौर्म,—

“संक्रान्तां कृष्णपक्षे च रवि^(१)शुक्लदिने तथा” ।

संक्रान्तादिविषये जैमिनिः,—

“तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ।

(१) नानुसंगच्छते ग्राहो यतो नित्यमुपोषणं” ॥

तेन शुक्लैकादक्षां संक्रान्तिरविवारादौ नैकादशी निषेधः

किन्तु संक्रान्तिनिमित्तोपवासस्य गृहस्थं प्रति निषेधः ।

कात्यायनः,—

“उपवासो यदा नित्यः आहुं नैमित्तिकं भवेत् ।

उपवासं प्रकुर्वीत आग्राय पिदसेवितम्” ॥

वराहे,—

“सूतकेऽपि नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिं ।

एकादक्षां न भुञ्जीत व्रतमेतत् न लुप्यते ।

मृतकेऽपि न भुञ्जीत नारीदृष्टे रजस्यपि” ॥

अशक्तस्य मार्कण्डेयः,—

“एकभक्तेन नक्तेन तथैवावाचितेन च ।

उपवासेन दानेन न निर्वाद्ग्रौको भवेत्” ॥

प्रकारान्तरमाह, स्कान्दे,—

“अशामर्थ्यं शरीरस्य व्रते च समुपस्थिते ।

कारयेद्-धर्मपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितं ।

भ्रातरं पितरं शिष्यं ब्राह्मणं दक्षिणादिभिः” ॥

(१) शुक्ल ।

(२) नानुसंगच्छतो ।

अन्यार्थमुपवासे कृते कर्त्तरपि फलमाह,—

“कर्त्ता दशगुणं पुण्यं प्राप्नुयात् नात्र संशयः”
तत्रैकादश्यां द्वैधे निर्णयः ।

“यद्योदये कलाकाष्ठा मुहूर्त्तमपि दृश्यते ।

तत्र सैकादश्यापोष्या न तु पूर्व्या कथंचन” ॥

दिनद्वयेऽप्युदयसम्बन्धे द्वादशीवृद्धौ सर्वेषां उत्तरैव ।
द्वादशीचये—

“संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

द्वादशी च त्रयोदश्यां नास्ति चेत्तत्कथं भवेत् ।

उत्तरां तु यतिः कुर्यात् पूर्व्यामुपवसेदुच्यते” ॥

इति व्यवस्था । “निष्कामस्त्रुत्तरां वसेत्” इति वाक्यान्तरात्
विधवाया अपि द्वितीयायामुपवासः । यदा त्वदये दशमी क्षीणा
च एकादशी परदिने द्वादशी तदा दशमीविद्धायामेका-
दश्यामुपवासः ।

एकादश्यामुपवासस्य नित्यत्वात् दशमीविद्धयतिरिक्तायासा-
भावात् दशमीविद्धनिषेधवाक्याना^(१)मपरदिने एकादशीसङ्गाव-
परत्वात् । उक्तं च^(२) विष्णुधर्मे,—

“एकादशी दश्याविद्धा सकलाद्वादशी परे ।

उपोष्या^(३) द्वादशी विद्धा रुषिब्रह्मकोऽग्रवीत्” ॥ इति ॥

(१) परदिने ।

(२) विष्णुधर्मोत्तरे ।

(३) दशमी ।

एवं च,—

“ कक्षाद्वैनापि विद्धास्याद् दशम्यैकादशी यदि ।

तावदेकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ” ॥ इति

तत्काम्यद्वादशीव्रतनिमित्तेन दशमीविद्वन्निषेधपरम् ।

न तु एकादशीव्रतनिषेधपरं ।

(१)काम्यं व्रतं द्वादशीव्रतं ।

“ द्वादश्यामुपवासं तु ये वै कुर्वन्ति मानवाः ।

वत्स ! मामेव ते यान्ति मम व्रतपरायणाः ” ॥

अन्यथा दशाविद्वोपवासविधायक वाक्यानामनवकाशप्रसङ्गात् ।

“ एकादशी दशाविद्धा परतोऽपि न^(१) विद्यते ।

गृहिभिर्यतिभिश्चैव सेवोपोष्या सदा तिथिः ” ॥

यदा तु दशाविद्धा पूर्वदिने परदिने चोदय-एकादशी

द्वादशी क्षीणा तदापि दशमीविद्धायां गृहीणामुपवासः ।

उत्तरदिने यतीनां इति काष्ठादर्शादिव्यवस्था ।

अन्येतु यद्यपि ।

“ एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे चयोदशी ।

व्यवसृक् तदहोरात्रं नो पोष्यं तत्सुतार्थिभिः ” ॥

इति यद्यपि गृहस्थस्य निषिद्धं । तथापि,—

“ दशमीशेषसंयुक्ता गान्धार्या समुपोषिता ।

तस्याः पुनश्चतुर्थं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत् ” ॥

दशाविद्धाया निषेधात् एकादशीचयवदिह विगृह्यादशमी-
विद्ध-परवचनाभावात् ।

“उपवासनिषेधे तु भक्ष्यं किञ्चित्प्रकल्पयेत्” ॥

इत्यस्याशक्तविषयत्वे मानाभावात् ।

“एकादशीदशाविद्धा द्वादशी च क्षयं गता ।

दानं वाप्येकभक्तं वा तदा कुर्यादयाचितमिति” ॥

वाक्याच्च,—

एकादशा-उदयसत्त्वेऽपि द्वादशीक्षये गृहस्थस्य उपवास-
निषेधवाक्यानां नक्तादिरूपे नैकादशीप्रतविधिपरत्वमिति ।

अथ (१) व्रतकर्म,—

दशम्यां प्रातर्नित्यकृत्यान्तरं—

“दशमौ दिनमारभ्य करिष्येऽहं व्रतं तव ।

चिदिमं देवदेवस्य निर्विघ्नं कुरु केशव” ॥

इति प्रार्थनं,—

मध्याह्ने सविशेषं विष्णोः पूजनं तदहरेकवारं हविष्य-
भोजनम् ।

मात्स्ये,—

“काश्यं मांसं सुरां क्षौद्रं तैलं वितथभाषणम् ।

व्याधामं च व्यवायं च दिवास्त्रप्तं च नैयुनं ॥

तिलपिष्टं समसुरं दशम्यादिषु वर्जयेत् ।

द्युतमत्यम्बुपानं च पुनर्भोजनमेव च ।

चणकं कोरदूषांसु पराशं शाकमेव च ” ॥

सायं दन्तधावनं, रात्रौ नियमेन विष्णुं स्मृत्वा श्रयनं । प्रात-
र्नित्यस्नानान्तरं स्नानवाचनं संकल्पः । भगवन्-सूर्य्यभगवत्यः
सोमादयो देवता भगवन्प्रीतये एकादशीव्रतमहं कुर्वीयेति ।

(१) अष्टाक्षरमन्त्रजपेन संकल्पपात्रगतजलपानं । आचमनं । प्रार्थना,—

“एकादशीं निराहारो भूत्वा चैवापरेऽहनि ।

भोक्ष्येऽहं पुण्डरीकाक्ष ! शरणं मे भवाच्युत ! ॥

ततो वाङ्माभ्यन्तरशुद्धिः ।

“शरीरमन्तःकरणोपघातं वाचस्य विष्णुर्भगवानग्रेषम् ।

शमं^(१) नयत्याशु ममेहशर्म पापादनन्तो हृदि सन्निविष्टः” ॥

“अन्तःशुद्धिं वहिःशुद्धिं शुद्धोऽन्तर्मम योऽच्युतः ।

स करोत् त्वमस्ते तस्मिन् शरीरे चास्मि सर्वदा ॥

(२) वाङ्माभ्यन्तःकरणोपघातनयोर्घ्वां च भगवानजः ।

शमं^(३) नयत्वमेवात्मा विष्णुश्चेतसि संस्थितः” ॥

इति देवस्योपरि नानापुष्पैर्मण्डपकरणम् । मध्याह्ने स्नानं
पञ्चोपचारेण पूजा । पायसप्रधानं नैवेद्यं । व्याहृतिभिरष्टोत्तर-
शतमिति घृतहोमः ।

(१) अष्टाक्षरमन्त्रेण त्रिर्जपेन ।

(२) नयत्याशु ।

(३) वाङ्माभ्यन्तःकरणोपघातनयोर्घ्वां ।

(४) नयत्वमेवात्मा ।

भविष्ये,—

“समासत्यं दद्याद्दानं श्रौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

देवपूजाग्निहोत्रश्च सन्तोषास्तेषु^(१)भाजनम्” ॥

(१) सर्वव्रतेष्वयं कर्म । विष्णुधर्मोत्तरे,—

“तज्ज्वाप्ययजनध्यानं तत्कथामवणादिकं ।

तदर्चनं च तस्मामकीर्त्तनमवणादयः ।

उपवासकृतामेते गुणाः प्रोक्ता मनोविभिः” ॥

वर्जनीयानि,—

“पाषण्डिभिरसंस्पर्शमसंभाषणमेव च ।

रात्राभ्यङ्गं शिरोभ्यङ्गं ताम्बूलं च विवर्जयेत् ॥

वक्षिर्पामान्यजान् सूतिं पतितं च रजस्वलां ।

न स्पृशेत् नाभिभाषेत नेचेत व्रतवासरे ॥

दन्तानां धावनं हिंसामनृतं स्तेयमैथुने ।

असक्तत् जलपानं च दिवास्त्रापं विवर्जयेत् ॥

गन्धालंकारमाख्यानि वर्जान्यञ्जनमेव च ।

सृष्ट्यालोकनगन्धादिस्त्रादनं परिकीर्त्तितम् ॥

अस्त्रस्य वर्जयेन्नित्यं^(१)प्राग्रनस्याभिकाञ्चिणम्” ॥

प्रमादादेषां करणे प्रायश्चित्तम् ।

पाषण्डपतितादि स्पर्शं स्नात्वा सूर्यावलोकनम् । सभाषणे
विष्णुस्मरणमाचमनं च । अवलोकने सूर्य्यक्षणं सभाषणे पारणे

(१) भावनं ।

(२) यासानामभि ।

(३) सर्वव्रतेष्वयं धर्मः ।

तुलसीदत्तामलकीदत्तप्राशनं वा । स्नेहप्राणिहिंसयोर्मन्वाद्युक्तप्राय-
श्चित्तानन्तरं व्रताङ्गत्वेन नामचयाष्टशतजपः ।

“ मिथ्यावादे दिवास्नापे वज्रशोऽमुनिषेवणे ।

अष्टाक्षरं व्रती जप्त्वा शतमष्टोत्तरं श्रुतिः ” ॥

ताम्बूलचर्वणे मांसस्य भक्षणे व्रतलोपो भवेत् कुर्व्यात् दृष्ट्या-
वह्निवर्जनमिति पैठीनसिवचनात् । “ भिक्षते तु ब्रह्मचर्यं
खदारेषु न संगमादित्येकादशीत्यतिरिक्तविषयं ” । केवलं ।

“ रेतःसेकात्मकं भोगमृतेऽन्यत्र तपः कृतः ” ।

इतिवचनाद्वेतःसेके व्रतभङ्गः ।

“ स्मरणं प्रेक्षणं केचिः स्पर्शनं गृह्यभाषणम् ।

संकल्पोऽध्यवसायश्चाकार्यनिवृत्तिरेव च ” ॥

इति सर्व्वेषां नैद्युनत्वास्मरणादौ नामचयजपः अष्टाक्षरजपो वा
न व्रतभङ्गः । दन्तधावने गायत्रीजपद्वयवारपूर्व्विकाभिमन्त्रित
जलपानम् । अन्यवर्जनौघ सेवनेऽपि नामचयजपोऽष्टाक्षरजपो वा
उक्तप्रायश्चित्तानन्तरं वाद्यान्तरश्रद्धिः ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

“ शरीरमनःकरणोपघातं वाचस्य विष्णुर्भगवानग्रेषः ।

शमं नयत्याशु मनेऽशर्म पापादनन्तो हृदि सन्निविष्टः ॥

अनःश्रद्धिं वहिःश्रद्धिं श्रद्धोऽन्तर्मम योऽप्युतः ।

सकरोलमले तस्मिन् शरीरे चास्मि सर्वदा ॥

वाङ्मोपघाताननघो बौद्धांस्य भगवानजः ।

शमं नयत्वमेयात्मा विष्णुश्चेतसि संस्थितः ॥

एतत् संभाव्य जप्त्यं पाषण्डादीनुपोषितैः ।

नमः (१)शचीपते इत्युक्ता सूर्यं पश्येत वीक्षितैः ॥

रात्रौ तु स विशेषं विष्णुपूजा । जागरस्वरूपं च ।

स्कन्दपुराणे,—

“ गीतं वाद्यं च नृत्यं च पुराणपठनं तथा ।

धूपं दीपं च नैवेद्यं पुष्पगन्धानुलेपनम् ॥

फलमन्नं च अर्द्धा च शौचमिन्द्रियनियमः ।

सत्यान्वितं विनिर्द्रं च सुदायुक्तं क्रियान्वितम् ॥

साख्यं चैव सोक्तासं पापाक्षय-विवर्जनम् ।

प्रदक्षिणाभिसंयुक्तं नमस्कारपुरःसरम् ॥

नौराजनसमायुक्तमग्निर्विद्धेन चेतसा ।

यामे यामे (२)महाराज ! कुर्यादाराचिकं हरेः ॥

षड्विंशगुणसंयुक्तमेकादश्यां तु जागरम् ” ।

तथा,—

“ रात्रौ जागरणं कृत्वा समुपोष्य हरेर्दिने ॥

दश वै पित्रके पक्षे माहके दशपूर्वतः ।

(३)श्रमूणां दशपक्षे तु पुष्यानुद्धरेक्षरः ॥

इति जागरणं (४)संयोगपृथक्कृत्याद्येनाङ्गं फलार्थं च ।

“ शास्त्रायामग्निज्ञापे तु ये कुर्वन्तीह जागरम् ।

यामे यामे फलं प्रोक्तं कोटिपङ्कणसम्भवम् ” ॥

(१) श्रुचिपदेत्युक्ता ।

(२) महाभाग ।

(३) कससायां ।

(४) संयोगपृथक्कृत्याद्येनाङ्गं ।

जागरणं^(१) विष्णुचयतने कार्यं, तदभावे शिवाचयतने, शिवाच-
तनाभावे सूर्याचयतने, सर्वाभावेऽप्याकाशे विष्णुपदं दृष्ट्वा, तदभावे
गृहे विष्णुप्रतिमासन्निधौ, तस्याप्यभावेऽश्वत्थमूले, तदभावे धात्री-
मूले तुलसीवने वा । तीर्थे वा, नदीतीरे वा । सर्वाभावे
वैष्णवसन्निधौ । प्रातर्दादृश्यां नित्यकर्मानन्तरं षोडशोपचारेण
विष्णोः पूजा । यथाशक्ति वैष्णवसङ्क्रान्ताङ्गणभोजनम् । पारणं
मन्त्रेण—

“अज्ञानतिमिरान्धस्य कृतेनानेन केशव ! ।

प्रसौद सुमुखो नाथ ! ज्ञानदृष्टिप्रदो भव ॥

कृष्ण ! कृष्ण ! दयालुस्त्वमगतौनां गतिर्भव ।

संसारार्णवमग्नानां प्रसौद मधुसूदन !” ॥

इत्युपवासं समर्थं पारणम् ।

“नैवेद्यं तुलसीमिश्रं पापकोटिविनाशनम्” ॥

पारणमिति तेन सह पारणम् । दशम्युक्तमचापि वर्जनं ।

“दिवानिद्रां च तैलं च पुनर्भुक्तं च वर्जयेत्” ।

दादृश्यात्पले^(२) मध्याह्निकापकर्षः ।

“यदा भवेदतौवात्स्या दादृशौपारणादिने ।

उषाकाखे इयं सूर्यात् प्रातर्मध्याह्निकं तदा” ॥

अथ जन्माष्टमीव्रतं ।

तच्च नित्यं काम्यं च । अकरणे प्रत्यवायश्रवणाच्चित्यम् ।
भविष्योत्तरे,—

“आवणे बज्जले पचे हृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।

न करोति नरो यस्तु भवति ब्रह्मराक्षसः” ॥

तथा,—

“वर्षे वर्षे भागवतो मङ्गलो धर्मनन्दन !” ।

इति वीष्णाश्रवणाच्च ।

“पुत्रसन्तानमारोग्यं धनधान्यद्विमदृष्टम् ।

शालीक्षयवसंपूर्णं मण्डलं सुमनोहरम् ॥

तस्मिन्नाद्रे प्रभुर्भुक्ते दीर्घायुर्मनसेषितान् ।

परश्चकभयं नास्ति तस्मिन्नाद्रेऽपि पाण्डव ! ॥

पर्यन्यः कामवर्षी स्यादितिभ्यो न भयं भवेत्” ।

तथा,—

(१)“गुणानवाप्य समुपैति पदं स विष्णो”रिति फलश्रवणात्
काम्यं च । सैव जन्माष्टमी रोहिणीयोगगुणसंयोगेन जयन्तौमंजां
लभते, न संज्ञायाः कर्मभेदः । एकान्तिकोत्पत्तिवाक्यगतत्वनिर्णया-
भावेन भेदबीजाभावात् । दाक्षयणादिवत् गुणसंज्ञो^(१)पबन्धन
इति नीत्या भेदेनोपपत्तौ भेदस्यापूर्वभेदापादकस्याकल्पनात् ।

(१) पुत्त्रानवाप्य ।

(२) गुणात्मकोपबन्धन—इति ।

भेदेन पूर्वदिने अष्टमीनिशीयस्याप्तावपि,—

“उदये चाष्टमी किञ्चित् नवमी सकला यदि ।

सा भवेद् बुधसंयुक्ता प्राजाप्रत्यर्चसंयुता” ॥

“अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वा न वा विभोः” । इति स्कन्दपुराणे ।

तथा,—

“मुहूर्त्तमप्यहोरात्रं यस्मिन् युक्तं हि लभ्यते ।

अष्टम्यां रोहिणीश्च तं पुण्यां समुपावसेत्” ॥

इत्युक्तानीत्या उत्तरदिने जयन्तीव्रतकरणे पूर्वदिने जन्माष्टमी-
व्रतं पृथक् कर्त्तव्यं स्यात् । न चेष्टापत्तिः । समाचारविरोधात् ।

दयोर्नित्यत्वे त्यागे मानाभावात् । भेदपक्षे चोत्तरदिने जन्मा-
ष्टमीव्रतस्य कालाभावात् । तस्मात्,

“प्रेतयोनिगतानां च प्रेतत्वं नाशितं नरैः” ।

“यैः कृता आवणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ।

किं पुनर्बुधवारेण सोमवारे विशेषतः” ॥

इति पद्मपुराणात् ब्रह्मपुराणे च केवलाष्टम्यां फलकथनात् ।

“मासि भाद्रपदे कृष्णपक्षेऽष्टम्यां कलौ युगे ।

अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽमौ देवकीसुतः” ॥

तस्मात् स तत्र संपूज्य इति रोहिणीयोगबुधवारादियोगयो-
गुणयोरेव फलसंबन्धः । यथा सूर्यग्रहणस्य सूर्यवारे चूडामणि-
संशकलेऽपि तद्विहितकर्मणो गुणादेव फलं । तेन जन्माष्टमीव्रतमेव
केवलाष्टम्यां क्रियमाणं थावत्-फलं रोहिणीयोगे तदधिकफलं ।

बुधवारे, सोमवारे, ततोऽप्यधिकतरफलं इत्यध्यवसेयं । तत्र,

“अर्द्धरात्रादधसोर्द्धं कलयापि यदा भवेदि”त्यादित्यपुराणात् ।

“मुहूर्त्तं विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः” ।

इति वचनाच्च पूर्वापरदण्डद्वयोपेतमर्द्धरात्रमत्र मुख्यः कर्म-
कालः । तत्र यत्र^(१) मन्वत्सरे रोहिणीयोगो नास्ति तत्र शुद्धा-
ष्टम्यामसन्देहः । विद्धा चतुर्द्धा । पूर्वद्युरेव निग्रीयव्यापिनी,
उत्तरेद्यु^(२)रेव निग्रीयव्यापिनी, उभयत्र निग्रीयव्यापिनी च ।
प्रथमायां पूर्वदिने व्रतम् । द्वितीयायां द्वितीयदिने । तृतीय-
चतुर्थयोस्तत्तरदिने एव व्रतं, संकल्पकालमारभ्य सर्वकर्मकालस्या-
ष्टमौषमन्वात् । रोहिणीमहिताष्टम्यां विशेषः, अष्टमौ षष्ठी-
दण्डमिता तत्र संपूर्णरोहिणीयोगः, अथवा अहोरात्रमध्ये यत्
किञ्चित् मुहूर्त्तं योगः । त्रिधा शुद्धाष्टमौ तत्र न सन्देहः ।
रोहिणीयुक्ता^(३)ष्टम्यन्तराभावात् । एवं सप्तमौविद्धाष्टमौ त्रिधा
भवति । रोहिणीयोगत्रैविध्येन तत्राप्युत्तरदिने रोहिणीयोगा-
भावे पूर्वैवोपोष्या ।

“मुहूर्त्तमप्यहोरात्रे यस्मिन् युक्तं हि^(४) लभ्यते ।

अष्टम्यां रोहिणीच्छन्नं तां पुण्यां समुपावसेत्” ॥ इति विष्णु-
रहस्यवचनात् शुद्धाष्टमौ^(५)दिनद्वयेऽपि वर्द्धते चेत् तदा, शुद्धा-
धिका, सा त्रिधा, पूर्वद्युरेव रोहिणीयुक्ता, परेद्युरेव रोहिणी-

(१) यस्मिन् ।

(२) परेद्युरेव ।

(३) अष्टम्यन्तराभावात् ।

(४) कल्प्यते ।

(५) द्वितीयदिनेऽपि ।

युक्ता, उभयत्र रोहिणीयुक्ता चेति । प्रथमे पूर्व्येः, द्वितीये परेद्युः, तृतीयेऽपि पूर्व्येद्युरेव, उत्तरदिनाद्धरात्रे अष्टम्यभावात् । तिथेर्मुख्यत्वात्, “उदये चाष्टमी किञ्चिदि”ति स्कान्दवाक्येन द्वितीयदिने कर्त्तव्या स्यादिति चेत् न तस्य पूर्व्यदिने रोहिणी-योगाभावपरत्वेऽप्युपपत्तेः । निशीथादर्वाक् सप्तम्या युता परेद्युरपि विद्यमाना विद्धाधिका । अत्रापि पञ्चत्रयं । पूर्व्येद्युरेव रोहिणीयुता, परेद्युरेव तथा, उभयत्र तथेति च । प्रथमे पूर्व्यविद्धाद्याहकवचनात् ^(१)पूर्व्यविद्धैव, परेद्युरेव रोहिणीयोगे परचोपवासः । “सुहृत्त-मण्यहोरात्र” इत्यादिवाक्यात् उभयत्र रोहिणीयुक्ता ^(२)विद्धा चतुर्धा भिद्यते । पूर्व्येद्युरेव निशीथे तिथिनक्षत्रयोगवती । परेद्युरेव निशीथे तिथिनक्षत्रयोगवती । उभयत्र तद्योगवती । उभयत्र तद्योगरचिता च । प्रथमायां पूर्व्वोपोष्या । “सप्तमी-सहिताष्टम्यां निशीथे रोहिणी यदि । तत्रोपवासं कुर्वीत” इति वज्रिपुराणात् । अवशिष्टपञ्चत्रये परचैवोपवासः । दिनद्वये निशीथयोगवत्यां संकल्पावधिमर्वकर्मकाले रोहिण्यष्टमीयोगस्य विद्यमानत्वात् ।

“मासर्चापि न कर्त्तव्या सप्तमी मंयुताष्टमी” । इति ब्रह्म-वैवर्त्तवचनात् । परेद्युरेव निशीथयोगवत्यां परचैवोपवासः । दिनद्वये निशीथयोगराहित्यं चिन्धा भवति । पूर्व्येद्युरेव निशीथा-दूर्द्धं तिथिनक्षत्रद्वयं प्रवृत्तं परदिने निशीथादर्वाक् समाप्तं इत्येकः प्रकारः । तत्र परचैवोपवासः । निशीथयोगाभावेऽपि संकल्पकाक्ष-

मारभ्य योगस्य सत्तात् । पूर्वदिने रोहिणीं महतीं परेद्युः खल्पा ।
 अष्टमीं निग्रीयादूर्ध्वं प्रवृत्ता पूर्वदिने खल्पा परेद्युर्महती ।
 दिनद्वये च निग्रीये योगोऽस्ति एवं द्वितीयः प्रकारः, तत्रापि
 परचैवोपवासः ।

“सप्तमीसहिताष्टम्यां भूत्वा ऋचं दिजोत्तम । ।

प्राजापत्यं द्वितीयेऽङ्गि सुहर्ताङ्गं भवेद्यदि ॥

सा भवेद् बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्चसंयुतेति स्कान्दवचनात्” ।
 यदा पूर्वदिने अष्टमी भूयसी परेद्युः खल्पा । रोहिणी तु
 निग्रीयादूर्ध्वं प्रवृत्तत्वात् पूर्वदिने खल्पा । परदिने भूयसी
 तदापि परचैवोपवासः ।

“पूर्वदिनेऽष्टमी या च उदये नवमी दिने ।

सुहर्त्तमपि संयुक्ता संपूर्णा चाष्टमी भवेत्” ॥

इति पद्मपुराणे ।

“उदये चाष्टमी किञ्चित् नवमी सकला यदि ।

सा भवेत् बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्चसंयुता” ॥

इति स्कान्दवचनात् । बुधवारयोगनिमित्त एव अष्टम्या-
 अल्पत्वेऽपि परविद्धास्त्रीकारः प्रतिभातीति चेत्, अस्य^(१) यथाप्राप्त-
 जन्माष्टम्यनुवादेन बुधवारयोगप्राप्त्यस्य कथनपरत्वात् । उदये
 किञ्चिदित्यस्यानुवाद्यविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वात् । तथाच प्रेत-
 योनिगतानामित्यादिवाक्यसमामार्थत्वेनैव । अतएवास्य बुधवार-
 योगपरत्वात् । इन्द्राधिकायां पूर्वदिने चर्दुरात्रेऽष्टमीयोगसत्त्वेन

पूर्वदिने प्राप्ते न बाधकत्वं अन्यपरत्वात् । विद्धाधिकायां पूर्वदिने-
ऽर्द्धरात्रे अष्टमीयोगाभावेन “पूर्वविद्धाष्टमी या त्वि”ति स्कान्द-
वचनेनोत्तरदिनस्यार्द्धरात्रयोगा^(१)भावेऽपि याज्ञल्यमिति विशेषः ।
तेन माधवाचार्यानुसारेण उक्तेषु जयन्तीभेदेषु वारयोगेन
प्राग्वह्यं, न तु वारयोगानुसारेण व्यवस्था^(२) ।

अथ पारणं । स्कन्दपुराणे,—

“तिथिगच्छन्नित्यने तिथीभान्ते च पारणं” ।

ब्रह्मवैवर्ते च,—

“सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते ।

अन्यथा पुण्यहानिः स्यादृतेधारणपारणादिति” ।

एवं च सति विद्वभेदेषु दिवा तिथ्यन्तो भान्तो वा, तदा-
न्यतरान्ते पारणम् ।

यदाह नारदौघे,—

“तिथिगच्छन्नसंयोगे उपवासो यदा भवेत् ।

पारणं तु न कर्त्तव्यं यावन्नैकस्य संचयः” ॥

यदा त्वन्यतरान्तोऽपि दिवा न लभ्यते ; पूर्वदिनेऽर्द्धरात्र-
मारभ्य प्रवृत्तयोस्तिथ्यर्चयोत्तरदिने रात्रिप्रहरव्यापितान्तदा
रात्रावपि पारणं प्रतिप्रसववचनात् ।

“तिथ्यर्चयोर्यदा ऋदो गच्छन्तमपि वा ।

अर्द्धरात्रेऽपि वा कुर्यात् पारणं तपरेऽवनीति” ॥

(१) योगभावेऽपि ।

(२) व्यवस्थेति ।

राचावपीत्यपि शब्दार्थः । एवं गार्हपत्यपुराणे,—

“जयन्त्यां पूर्वविद्धायां उपवासं समाचरेत् ।

(१)व्रतान्ते चोत्सवान्ते (२)च व्रती कुर्यात्-तु पारण”मिति ॥

एतदशक्तस्य, प्रातरेव पूजापूर्वकं व्रतं समाप्य व्रतरूपोत्सवान्ते प्रातः पारणं कुर्यादित्यर्थः ।

अथ च ब्रह्मपुराणे,— “तस्मात् सतत संपूज्या यशोदा देवकी तथा ” । इत्येतावत् (३)मन्त्रोक्तावपि (४)पूजाप्रकारानुक्तेः साकाञ्चत्वेन स्मृतिशास्त्रविकल्पः स्यादाकाञ्चापूरणे सतीतिन्यायेन भविष्योत्तरोक्तो विधिरवगन्तव्यः । ब्रह्मपुराणे च,—

“अरुणोदयवेलायां रक्तवस्त्रावृताः स्त्रियः ।

नयन्ति प्रतिमां स्नेतां नानाविभव(५)संभवाम् ” ॥

“नदीकूलं शुभं रम्य”मिति । प्रतिमानयनादिकम् स्त्रीकर्तृकं व्रताङ्गं न तु (६)तद्वशेन स्त्रीमात्रस्याधिकारः । तथाहि चातुर्मास्येष्टौ-कुमार्यश्च त्रिः परित्यज्येति कुमारीणामग्निपरिगमनमष्टाङ्गमिति ।

नैतावता चातुर्मास्येष्टौ कुमारीणामेव कर्तृत्वं । भविष्योत्तरे,—

“ततः स्नात्वा तु मध्याह्ने देवक्याः सूतिकागृहम् ” ।

कुर्यादित्युक्ता,—

“रम्यामेवंविधां कृत्वा देवकीनवसूतिकाम् ।

(१) तिष्ठन्ते ।

(२) वा ।

(३) मात्रोक्तावपि ।

(४) पूजाप्रकारानुक्तेः

(५) संपदा ।

(६) वेशे ।

तां प्राञ्च्यं पूजयेद्-भक्त्या,” इति पूजाकथनेऽपि न पूजायाम्
मध्याह्नसम्बन्धः, कृत्यन्तरानुसारेण पूजाया रात्रिकासत्तात् ।

तथा,—

“ध्यात्वावतारं पूर्वोक्तं मन्त्रेणानेन पूजयेत्” ।

इति पठित्वा गायद्भिः किंनराद्यैरित्यादिवाक्यं लिखित्वा
ततः किंमन्त्रोऽयं ध्याने पूजायां वा, तत्र पूजायां स्नानमचतुर्थ्यनेन
तत्रैव मन्त्रान्तरवक्ष्यमाणत्वात् । ध्यानमात्रेणमिति माधवमान-
मोक्षासादिभिः प्रायो लक्ष्यते । तत् तु न युक्तम् । ध्यात्वावतारं
पूर्वोक्तं मन्त्रेणेत्यसङ्गतेः, न हि मन्त्रस्यास्य पूर्वावतारध्यानसाध-
नत्वं तस्मिन्नाभावात् ।

पूर्वोक्तमवतारं ध्यात्वा मन्त्रेणानेन ध्यात्वेत्येवमनुसङ्गे माना-
भावात् स्नानमचतुर्थ्यन्तैरित्यस्य देवतान्तरे सावकाशत्वात् स्त्रीशूद्रा-
मन्त्रवर्जिता इत्यत्र मन्त्रपदं प्रणवपरमिति केचित् । विध्यन्तर-
मपि इच्छतीत्यस्यायमर्थः । “चर्द्धरात्रे वसोर्द्धारा”मित्यादि
वक्ष्यमाणार्द्धरात्रकालीनदृष्ट्याजन्मकर्ममात्र (१)मुच्यविधिः । “तस्या-
मभ्यर्चनं श्रौरेरि”त्युक्त्वा पूजापि जन्मादिकरणमेव । तदपेक्षया चेदं
चन्द्रार्धदानादिष्वष्टिले पूजापर्यन्तं विध्यन्तरं केचिदिति वचनाच्च
वैकल्पिकं । यद्यपि चन्द्रोदयः कदाचिदर्द्धरात्रादूर्ध्वमपि तथाप्युत्तरगत-
त्वं रोहिणीचन्द्रस्य सिंहाकर्कऽर्द्धरात्रात्पूर्य्यं रोहिण्युदयत्वात् (२) ।
चन्द्रोदयस्यार्द्धरात्रात् पूर्वकालौनत्वेनायं क्रमः । चर्द्धरात्रादूर्ध्वं

(१) पुण्यो विधिः ।

(२) रोहिण्युदयात् ।

चन्द्रोदये^(१) ऽर्घमाचम्योत्कर्षः न कृष्णपूजादेः । “पूर्वधुरमावास्यायां वेदिं करोतीति वेदिकरणाऽर्घेऽपि तत्पूर्वपदार्थानपकर्षवत्” । अक्षुप्तक्रमदशायां उत्कर्षस्य तन्माचम्याहिनात् तेन पूर्वचन्द्रोदये चन्द्रार्घं दत्त्वा कृष्णपूजां कृत्वा स्थण्डिले देवादिपूजनं कृत्वाङ्कुराचे कृष्णजन्मकरणम् । पश्चात् चन्द्रोदये तु कृष्णपूजां स्थण्डिलपूजादिकं च समाप्याङ्कुराचे जन्म कारयित्वा चन्द्रोदये चन्द्रार्घं इति विवेकः । अथ प्रयोगः । “देवपितृर्षेभ्योभूते औपवस्त्रामश्नातीति” शारीतः । औपवस्त्राङ्गमाषमांभबहुमर्षिष्टमिति कल्पतरुव्याख्यानात् दर्श पौर्णमासाभ्यामन्यत्रापि श्योभूते । देवपितृभ्यो वा कर्त्तव्यं हविष्यभोजनं^(२) मायं दन्तधावनं, नियमेन रात्रिचोषणं, प्रातर्नित्यकृत्या-
नन्तरं स्नानाचनं ।

संकल्पः । तासृपात्रं जलपूणे गृह्यत्वा उदङ्मुखः । भगवान् सूर्य ! भगवत्यः सोमादयो देवतादशनकलचमृतनिष्क्रान्तिगर्भ-
पतनव्याधिपरश्चेति वेधव्यदौर्भाग्यभयाभावे पूर्वकालैकस्थित-
सुतमन्तानारोग्यधनधान्यमदगृहमकलयापि राज्यपर्जन्यकाम-
वर्षित्वशालौच्यवपूणक्षेत्रमकलसम्पदधिभवननिवासोधिकरणक-
प्रचुरभोगभोगोत्तरकालिक भगवद्व्युत्तपःप्राप्तिकामो भगवत्प्रौति-
कामो इत्येव वा जन्माष्टमौषतमहं कुर्वीय । जयन्तौवर्ष-
प्रेतयोनिगतपूर्वपुरुषोद्भरणपूर्वकं पूर्वोक्तफलं, बुधवारादियोगं
कुलकोटिमुक्तिकाम इति चाधिकं । ततः प्रार्थना ।

(१) चन्द्रार्घमाचम्य ।

(२) इति पूर्वदिने हविष्यभोजनं ।

“अथ कृष्णाष्टमी देव ! नभश्चन्द्रं मरोहिणीं ।

अर्चयित्वापवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥

एनोविमोचकामोऽस्मि यद्गोविन्देति जन्मजं ।

तस्मै मुञ्चतु मां ^(१)चाहि पतितं शोकसागरे” ॥

मध्याह्ने नद्यादौ स्नात्वा देवकौस्तुतिकागृहकरणं पद्मराग-
ताम्रपट्टीवस्त्रबन्धनरज्ज्वासपक्षवमालागारुडमणिधण्टामर्दलमाङ्गल्य-
कलशदूर्वाचतुष्कण्ठंखलालाहखड्गभस्मकागदधिमन्यकाष्ठयूपाकार-
काष्ठजलवज्रिमूषलवज्रिसर्पपषष्ठौदेवीपूजार्थगन्धपुष्पमाल्यनैवेद्य
धूपदीपगो^(२)गोपौप्रतिमायुक्तं काय्यं । तन्मध्ये देवक्यादिप्रतिमा-
स्थापनं । प्रतिमा च यथामश्वत्थं सुवर्णरजतताम्रपित्तलमृण्मय-
काष्ठमणिदर्पणि^(३)कालिखितान्यतमः । आमाषात् फलपर्यन्तं ।
देवकीलक्षणं ।

“प्रतप्तकाञ्चनाभासा पर्येकांकेऽर्द्धसुप्तिकां” ॥

प्रसवयुक्ता प्रसूतस्तनौ देवकीकोडे शशचक्रगदाशार्ङ्गहस्ता
वनमायाविभूषितबालकृष्णप्रतिमास्थापनं । देवकीचरणमन्वाहिका
श्रीप्रतिमा यशोदाप्रसूतवरकन्यकामहिता स्थाप्या । खड्गचर्मधरा
वसुदेवप्रतिमा । श्वेतनीलवमना-हलमघलहन्ता वज्रदेवप्रतिमा ।
भगुडहस्ता नन्दप्रतिमा । दण्डकमण्डलुहस्ता गर्गप्रतिमा । तथा
मरोहिणीका चन्द्रप्रतिमा । निद्राविमादितार्पिजमल्लिखनं ।
अरिष्टधेनुककेशकालीयनागानां जितवन् नृगदप्रारोगध्वं

(१) पाहि ।

(२) गोपाल— ।

(३) वह्निकान्वितान्यतमः ।

सिद्धविद्याधरकिञ्जरस्त्रिखनं च । ततः सायंसंध्यां नमस्कृतं पूजारम्भः ।
पूजासामर्थ्यं संपूर्णं संपादय नमोदेव्यै श्रियै^(१) इति मन्त्रेण पंचोप-
चारेण औपूजा । शस्त्रैः षोडशोपचारेण दशोपचारेण वा ।
अदितिरूपेण देवकौ ध्यात्वा,

“ गायद्भिः किञ्जराद्यैः सततपरिवृता वेषु वीणाजिनादैः,

सङ्गारारदर्शकुम्भप्रवरवरकरैः सेव्यमाणा सुरोच्चैः ।

पर्यङ्के स्थास्यते या मुदिततरमणाः पुञ्जिता सम्यगास्ते,

देवी या देवमाता जयति सुवदना देवकौ कान्तरूपा ” ॥

देवकौ नम इति मन्त्रेण षोडशोपचारेण पंचोपचारेण वा
पूजा । कुम्भाष्टनारिकेलखर्जूरदाडिमबीजपूरपूगसकुचाखपनश-
कदलीफलानां यथासम्भवं देवकौ नैवेद्ये ग्रहणं । ततो यथोक्तं कश्यपं
ध्यात्वा वसुदेवाय इति मन्त्रेण वसुदेवपूजनं । श्रेष्ठं नागरूपं
ध्यात्वा ॐ वसुदेवाय नम इति मन्त्रेण वसुदेवपूजनं । दक्षरूपेण
नन्दपूजा । ॐ यशोदायै नमः इति अदितिरूपेण यशोदापूजनं ।
गर्गाय नम इति गर्गपूजनं ब्रह्मरूपेण ।

अथ वैकल्पिकः विध्यन्तरविधिः । अर्द्धरात्रात् पूर्व्यं चन्द्रोदये
प्रथमं चन्द्रार्धः । तदङ्गत्वेन वक्ष्यमाणनामभिः प्रथमं हरिसंस्मरणं ।

तथा,—

“ अनघं वामनं शौरिं वैकुण्ठं पुरुषोत्तमम् ।

वासुदेवं हृषीकेशं माधवं मधुसूदनम् ॥

दामोदरं पद्मनाभं केशवं गरुडध्वजम् ।
 गोविन्दमश्रुतं कृष्णमनन्तमपराजितम् ॥
 अधोक्षजं जगद्गौजं सृष्टिस्थित्यन्तकारिणम् ।
 अनादिनिधनं विष्णुं चिह्नोक्तेषां चिविक्रमम् ॥
 नारायणं चतुर्बाहुं शंखचक्रगदाधरम् ।
 पीताम्बरधरं नित्यं वनमाळाविभूषितम् ॥
 श्रीवत्साकं जगत्सेतुं श्रीधरं श्रीपतिं हरिं ॥ इति ध्यायन्
 “ श्रीरोदार्णवसमूत ! अचिनेचसमुद्भव !
 गृह्णाणां ग्रन्थाक ! त्वं रोहिण्या संहितो मम ” ॥

एषोऽर्चः सरोहिणीकचन्द्राय नम इत्यर्थः ॥

ततः स्तण्डिले बाह्यकृष्णप्रतिमास्थापनं । सरोहिणीकचन्द्रस्थापनं ।

देवकीयशोदानन्दनवक्त्रदेवानां च स्थापनं । ततो महा-
 विभवोपचारैः श्रीकृष्णपूजा । योगेश्वराय योगसम्भवाय योगपतये
 गोविन्दाय नमो नमः । स्नानमन्त्रः । यज्ञेश्वराय यज्ञसम्भवाय
 यज्ञपतये गोविन्दाय नमो नमः^(१) । इति पाश्चात्तमनीयमधु-
 र्कात्तमनीयवस्त्रात्तमनीयगन्धपुष्पधूपदीपमन्त्रः । विश्वेश्वराय
 विश्वसम्भवाय विश्वपतये गोविन्दाय नमो नमः इति त्रैलोक्यमन्त्रः ।
 धर्माय धर्मेश्वराय धर्मपतये गोविन्दाय नमो नमः इति श्रयणमन्त्रः ।
 ततः सरोहिणीकाय चन्द्राय नमो नमः इति पूजनं, एवं देवकी-
 यशोदावसुदेवनन्दनवक्त्रदेवानां च पुनः पूजनं । इति विष्ण्वर-
 विधिः । अर्चुराचे प्रदीपाब्जादनं^(२) । नःशब्दतात्पर्यादनं ।

(१) इति पूजनं ।

(२) दीपप्रज्वादनं ।

जलमध्ये कृष्णप्रतिमास्थापनं । एजति दशमास्थौ गर्भो जरायुणा
मह । यथायं वायुरेजति । यथा समुद्र एजत्येवायं दशमास्थोऽस्त्र
जरायुणा मह इति जलाद्गर्भस्थानीयात् कृष्णप्रतिमावहिकरणं ।
देवक्या उदरात् कृष्णो जात इति ध्यात्वा ।

“ स्तुतोऽमि देव ! देवेश ! शंखचक्रगदाधर ! ।

दिव्यरूपमिदं देव ! प्रमादेनोपमंहर ” । इति प्रार्थनं,
क्षणं स्थित्वा शंखवादित्र^(१)जयस्वनादपुरःसरमालोक्याद्योतनं ।
‘ वसोःपवित्रमसि शतधारं वसोःपवित्रमसि सहस्रधारं ” । इति
मन्त्रेण भित्तौ गुडमर्पिभ्यां वसोद्वारारेखापंचकरणं ” । वामदेवाय
नमो ज्येष्ठाय नमः श्रेष्ठाय नमः कालाय नमः कलविकरणाय
नमः वलविकरणाय नमः वलप्रमथनाय नमः सर्वभूतदमनाय नमो-
मनोऽन्यथाय नमः इति सुवर्णचतुर्णेन नाड्यौकेटनचिन्तनं । षष्ठीं
पंचोपचारेण संपूज्य प्रार्थनं ।

“ गौर्याः ^(२)स्कन्दो यथा स्कन्दः शिशुः संरक्षितस्त्वया ।

तथा ममाप्ययं बालो रक्षतां षष्ठिके नमः ” ॥

ततः कृष्ण इति नामकरणं । “ तच्चतुर्देवेति मन्त्रेण
वह्निर्नीत्वा चन्द्रदर्शनं ” । “ अस्मात् परिश्रुतो रमं ब्रह्मणा व्यपिवत्-
क्षत्रं पयः सोमं प्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विशालं च
शुक्रमन्त्रस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु ” । इत्यक्षप्राशनम् ।
शिवो नामासि स्वधिति स्तोऽपि जानमस्तोऽस्तु मामहिंगुंसिरिति

चूडाकर्म । “भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमार्थभि-
यंजता । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाग्ं मस्तनुभिर्यज्ञेभ्यो देवहितं ^(१)यदायु”-
रिति कर्णवेधः । उपनयनं चिन्तयित्वा वस्त्रं परिधाप्य “यज्ञोपवीतं
परम”मिति मन्त्रेण यज्ञोपवीतदानं । समाचारादेतावत् संस्कारं
कृत्वा ^(२)बालोपहारनानाद्रव्यप्रधानमहोपचारेण पूर्वमन्त्रैरेव कृष्ण-
पूजनं । पश्चाच्छेच्छन्दोदयस्तथा यथोक्तं हरिं ध्यात्वा चन्द्रार्घ्यः । दत्तं
चेत् ^(३)पुनर्न काय्यं, व्याहृतिभिस्तिलहोमः । नृत्यगीतवाद्यपुराण-
श्रवणादिभिराग्निशेषनयनं । पक्षे अरुणदये तथो-रक्तवस्त्रं महा-
शोभया देवक्यादिप्रतिमां नौत्वा नदीकूले संस्थाप्य स्नानार्पयित्वा
पुनर्गृह्णामागयेयुः । प्रभाते स्नात्वा दर्गापूजामहोपचारेण औष्ण-
देवक्यादीन् पूजयित्वा व्रताङ्गदानानि । १हरण्यं, रजतं, गोक्षयं,
वस्त्रक्षयं, कुसुमानि, *पूर्वचन्दनादिकं, यद् यदिष्टतमं ।

एतज्जन्माष्टमोव्रताङ्गत्वेन ^(४)हिरण्यं ददामि । कृष्णो मे प्रीयतां
एवं सर्वे दत्त्वा ।

“यं देवं देवकौ देवौ वसुदेवादग्नौजनत् ।

भौमस्य ब्रह्मणो ^(५)पुष्टौ तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥

^(६)सुजन्मवासुदेवाय गंगब्राह्मणहिताय च ।

शान्तिरस्तु शिवं चास्तु इत्युक्त्वा तान् विमर्जयेत् ” ॥

(१) यदायुग ।

(२) पुनः काय्यं ।

(३) गोष्ठ्यै ।

(४) वाङ्मोपहार ।

(५) हिरण्यदानानि ।

(६) सुजन्मने वासुदेवाय ।

देवस्यादिदेवाः स्वस्थानं गच्छन्त इति । पक्षे स्त्रीभ्यो मध्याह्न-
इक्षुविकारयुक्तं यवाक्षदानं । ब्राह्मणभोजनं ततः पारणं । व्रत-
सामान्यधर्मेण हविष्यभोजनं दादग्रीपारणधर्मेण ।

इति जन्माष्टमीव्रतम् ।

अथ शिवरात्रिव्रतम् ।

तदपि नित्यं काम्यं च । अकरणे प्रत्यवायः स्मर्यते । स्कान्दे
शिवरात्रिमधिकृत्य—

“ न पूजयति भक्तेशं रुद्रं त्रिभुवनेश्वरं ।

चतुर्जगत्सहस्रेषु भ्रमते नाचसंशयः ” ॥

तथा । वर्षे वर्षे इति वीष्णा । तत्रैव । तथा नित्यं नित्य-
श्रद्धादपि नित्यत्वे ।

“ माघकृष्णचतुर्दश्यां यः शिवं संश्रितव्रतः ।

सुसुचुः पूजयेन्नित्यं स लभेदौत्थितं फलम् ” ॥

इति स्कान्दवचनात् ।

काम्यरूपतेग्रानसंहितायां,—

“ एवमेतद्ब्रतं कुर्यात् प्रतिसंवत्सरं व्रतौ ।

द्वादशाब्दिकमेतत्स्याच्चतुर्विंशाब्दिकं तथा ॥

सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य चेह च मानवः ।

शिवरात्रिव्रतं नाम सर्वपापप्रणाशनम् ।

आचक्ष्णात्तमनुयायां भुक्तिमुक्तिप्रदायक”मिति ॥

द्वादशाब्दिकावृत्तियुक्तं च चतुर्विंशतिशतिकावृत्तियुक्तं वा ।
काम्यं फलसाधनं नरमाणाधिकारिकं । अथ उपवासः, पूजा,
जामरणं चेति त्रयं प्रधानं ।

“उपवासप्रभावेन तथा चैवाथ जागरात् ।

शिवरात्रेस्तथा शम्भोर्लिङ्गस्यापि प्रपूजया ।

अक्षयान् लभते कामान् शिवसायुष्यमाप्नुयात्” ॥ इति
स्कन्दपुराणात् ।

एवं च, “अथवा शिवरात्रं तु पूजाजागरणैर्नवेत्” इति
वचनमशक्तस्य तावन्मात्रेण प्रत्यवायपरिहार इत्येवं परं ।

अथ काष्ठनिर्णयः । तत्र प्रदोषव्याप्तिरर्द्धरात्रव्याप्तिश्च इयं याज्ञा ।
स्मृत्यन्तरे,—

“प्रदोषव्यापिनौ याज्ञा शिवरात्रिचतुर्दशी” ।

ईशानमंहितायां,—

“माघकृष्णचतुर्दश्यां महादेवो महानिशि ।

शिवलिङ्गतथोद्भूतः कोटिसूर्य्यसमप्रभः” ॥

तत्काष्ठव्यापिनौ याज्ञा शिवरात्रिघ्नते तिथिः” ॥

एवं च सति द्वैधे पूर्वद्युरेव प्रदोषनिशीयोभयव्याप्तौ पूर्वद्यु-
रेव व्रतं । स्कान्दे,—

“चषोदशी यदा देवि । दिनशुक्तिप्रमादतः ।

(१)आचारे शिवरात्रिः स्यात् निशिपूर्णा चतुर्दशी” ॥

या शिवरात्रिस्तस्यामेव व्रतमित्यर्थः । परेद्युरेव प्रदोषनिग्रीयो-
भयव्याप्नो तत्रैव व्रतं । कामिके,—

“ निशिदये चतुर्दश्या पूर्वा पापा परा शुभा ” ।

(१) पूर्वदिननिग्रीयमारभ्य चतुर्दशी परदिननिग्रीयपर्यन्तं चेत्
व्याप्नोति तदा परत्र व्रतमित्यर्थः । पूर्वद्युर्निग्रीयव्याप्तिः, परेद्युः
प्रदोषव्याप्तिश्चेत् पूर्वत्र व्रतं ।

“ अर्द्धरात्रात्-पुरस्ताच्चेत् जयायोगोऽवगम्यते ।

पूर्वविद्वैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः ॥

जयन्तौ शिवरात्रिस्तु कार्ये भद्रा जयन्ति ” ॥ इत्यादि
वचनात् पूर्वद्युः प्रदोषव्याप्तिर्नास्ति निग्रीयव्याप्तिरपि नास्ति
उत्तरत्र प्रदोषमात्रव्याप्तिश्चेत्^(१) तदा सैव याज्या ।

“ माघे मिते भूतदिनं कदाचित्,

उपैति योगं यदि पञ्चदश्या ।

जयाप्रयुक्तां न तु जातु कुर्या-

च्छिवस्य रात्रिं प्रियकृच्छिवस्य ” ॥ इति वचनात् ।

पूर्वद्युः प्रदोषादूर्द्ध्वं प्रवृत्ता परेद्युः जयवशात् प्रदोषादवर्गाव-
समाप्ता एत, परेद्युर्व्याप्तिद्वयाभावात् पूर्वद्युर्निग्रीयव्याप्तेः कदावात्
जयायोगाच्च पूर्ववोपोष्या ।

नित्यश्रायां कलाधिक्यं,—

“ चयोदशी कलाप्येका मध्ये सैव चतुर्दशी ।

(१) पूर्वदिननिग्रीयमारभ्य चतुर्दशी परदिननिग्रीयपर्यन्तं— ।

(२) प्रदोषमात्रव्याप्तित्वे सैव याज्या ।

अन्ते चैव शिनीवाक्यौ चित्पृष्ठां शिवमर्चयेत् ” ॥

तथा वारविशेषे फलाधिक्यं,—

“ माघशुक्लचतुर्दश्यां रविवारो यदा भवेत् ।

भौमो वाच भवेद्देवि ! कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम् ॥

शिवयोगस्य योगो वै यद्भवेदुत्तमोत्तमम् ” ।

यच्च च पूर्वविद्धायामुपवासे परेद्युन्तिचिदेधे^(१) वा पारणं,
तिथ्यन्ते वा । “ तिथिनक्षत्रनियमे तिथिभान्ते च पारणं ” मिति
समन्तवचनात् तिथ्यन्ते पारणं प्राप्तं । यच्च देवस्य वचनं,—

“ उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाह्णे पारणं भवेद्दि ” ति—

“ तिथ्यन्ते चैव भान्ते च पारणं यच्च चोद्यते ।

यामचयोर्द्ध्ववर्द्धिन्यां प्रातरेव हि पारणम् ” ॥

इति वचनात् ।

यामचयोर्द्ध्वव्याप्तिरितिथ्यन्तपरं । तेनात्रापि—

“ तिथीनामेव सर्वाभामुपवामव्रतादिषु ।

तिथ्यन्ते पारणं कुर्यात् ^(२) दिवा शिवचतुर्दशीम् ” ॥

इति चतुर्दशीमध्येऽपि पारणं । तथापि ^(३) यामचयोर्द्ध्वं चतुर्दश्यन्ते
मति द्रष्टव्यं । एतदेव स्कन्दपुराणे ।

“ उपोषणं चतुर्दश्यां चतुर्दश्यां तु पारणं ।

कृतैः सुहृत्सख्येभ्यः लभ्यते वाचवा न वा ॥

(१) मध्ये ।

(२) विना ।

(३) यामत्रयादूर्द्ध्वं ।

ब्रह्मा स्वं चतुर्वक्त्रः पञ्चवक्त्रस्तथाह्वयं ।

सिक्वये सिक्वये फलं तस्य शक्ता वक्तुं न पार्वती ” ॥

यामचयात् पूर्वं तु तिथ्यन्ते तिथ्यन्त एवमिति माधवाचार्य-
स्ववस्था । वस्तुतोऽत्र तिथ्यन्ते पारणं कुर्यात् विना शिवचतुर्दशौ-
मिति तिथ्यन्तपारणविधौ शिवरात्रिपर्युदासात् । यामचयात्
पूर्वमपि तिथ्यन्ते चतुर्दशमेव पारणं । उपोषणं चतुर्दशां तु
पारणमिति वचनस्य ^(१)गुणसम्बन्धपरस्य निरवकाशत्वेन वक्ष्यते ।
तिथ्यन्तपारणवचनस्य व्रतान्तरे सावकाशत्वात् नित्यत्वात् काम्या-
दुर्बलत्वात् च । केवलं आहुताधिकारिणा दर्शनाहुतस्य नित्यस्या-
करणे गुणफलकामना न कर्तव्या । तस्य यामचयोद्धं तत्पूर्वं वा
तिथ्यन्ते दर्शं आहुं कृत्वा पारणकरणमेव शास्त्रार्थ इति ।

अथ शिवरात्रिव्रतानुष्ठानक्रमः । पूर्वविद्धापचे द्वादशा उत्तर
विद्धापचे त्रयोदशमहनि हविष्यमेकवारं कृत्वा सन्ध्याकाले
नियम-स्त्रीकारः ।

“रात्रिं प्रपद्ये जननीं सर्वभूतनिवासिनीम् ।

भद्रां भगवतीं कृष्णां विश्वस्य अगतो निग्राम ॥

संवेगिनीं प्रपद्येऽहं ग्रहणक्षममासिनीम् ।

(१) प्रपद्येऽहं शिवां रात्रिं भद्रे पारमसीमहि ” ॥

ततो व्रतदिने प्रत्युषे नद्यादि अस्नाशचे ज्ञानं । ज्ञानकाले
जलप्रार्थना—

“आपस्वमधि देवेश ज्योतिषां ^(१)गतिरेव च ।

पापं नाशय देवेश ! वाङ्मनःकर्मभिः कृतम् ॥

त्वमापोज्योतिः सर्वेषां दैत्यदानवरक्षसाम् ।

शस्त्रिधं सर्वतीर्थानां खानकाले भवेत्तुभम् ॥

खातोऽहं सर्वतीर्थेषु गर्त्तप्रसवणेषु च ।

नदीषु देवखातेषु खानमेतेषु मे भवेत् ॥

नियतं च करिष्यामि देवदेव ! तवाज्ञया ” ।

मृहमागत्य लिङ्गसमीपं गत्वा लिङ्गपूजा । स्तुतिवाच्य
संकल्पः । भगवन्-सूर्य-भगवत्यः सोमादयो देवताः औपुष
राज्यादिप्राप्तिपूर्वकग्रैवपुरप्राप्तिकामो द्वादशवर्षपर्यन्तं प्रतिफाल्गुन-
कृष्णचतुर्दश्यां शिवरात्रिब्रतमहं करिष्ये इति । प्रथमवर्षे संकल्पः
द्वादशवर्षान्ते दक्षिणादि । अन्यथा प्रतिवर्षे संकल्पः । शिव-
प्रौतिकामः सर्वपापक्षयपूर्वकसर्वयज्ञफलप्राप्तिकामो वा शिवरात्रि-
ब्रतमहं करिष्ये इति । प्रार्थना ।

“ प्रातर्देवचतुर्दश्यां जागरिष्याम्यहं निशि ।

पूजां दानं जपं होमं करिष्याम्यात्मशक्तिः ॥

चतुर्दश्यां निराहारो भूत्वा चैवापरेऽहनि ।

भोक्षेऽहं वै त्रिरूपाच्च ! शरणं मे भवाव्यय ! ” ॥

तत्र ब्रह्मावरणं । अस्तमिते सन्ध्यानन्तरं खानं लिङ्गायतनगमनं ।

“ हर ! शंकर ! सर्वेश ! ब्रतानां फलदायक ! ।

शिवरात्रि ब्रतं चैव करोमि त्वत् प्रसादतः ” ॥

ततो द्वारपालपूजा । गणेशपूजा । दिगीशपूजा । लिङ्गममोप-
गत्वा निर्मात्मपक्षस्य तोयेन स्नपनं । पञ्चामृतेन स्नपनं शैवपंचा-
वरमन्त्रेण पूजा । सूक्ष्मवस्त्रनानाविधगन्धपुष्पधूपदीपशर्कराक्षीर-
दध्यज्जखण्डलङ्गुकमण्डकनानाविधफलमूलप्रधाननेत्रेद्यैः पुष्पफलकुश-
विष्वक्चतुःषमदूर्वाकराक्षतपूतमघैः संस्क्रुत्य ग्रहणं । ततो चर्चार्थं
प्रार्थना—

“पुरा कृतं तु यत्कर्म इहलोके तु यत्कृतं ।
करिष्यामि च यत्किञ्चित् घोरं कर्म सुदारुणं ॥
हर ! संहर तत्पापं कालकृटविवं यथा ।
चिपुरं च यथा कालं दग्धं कामस्त्वया हतः ॥
तथा मे द्यूकृतं सर्वं शंभो ! नेत्राग्निना दह ।
जितोऽहं भवदोषेण काललोभग्रहेण च ” ॥
“ (१) स्वभक्तिरचना मेऽस्तु शिव ! जन्मनि जन्मनि ॥
इहलोके परां भक्तिं परलोके परं पदं ।
देहि मे देवदेवेश ! त्रेलोक्येष्वाम्नादेवतां ” ॥

एवं संप्राप्य वक्ष्यमाणमन्त्रेणार्घदानं ।

“नमः शिवाय शान्ताय सर्वपापहराय च ।
शिवरात्रौ ददाम्यर्घं भक्त्या (२) ख्यातमहं प्रभो ! ” ॥

ॐ नमः शिवाय अघं स्वाहा । मूलमन्त्रशतत्रयः ।
ततः कुण्डे अग्निमुपममधाय तिलतण्डुलब्रीहिभिस्तृप्तं कृत्वा

आव्यभागान्ते शिवपञ्चाक्षरमन्त्रेण चरोरष्टशतहोमः । तत-
स्त्रिलैरष्टशतहोम इत्यपि कनित् । शिवध्यानस्तुति-शिवरात्रि-
माहात्म्यश्रवण-भुवतारादर्शन-पुराणपठन गौतनृत्यवाद्यानि । इति
प्रथमपहरकृत्यम् ।

द्वितीयप्रहरे स्नात्वा द्वारपालादिपूजापूर्वकं क्षिप्त्वे निर्मास्य
मपकृत्य तोयेन स्नपनानन्तरं पञ्चामृतस्नानपूर्वकं पूर्ववत् पूजा ।
पूर्ववदर्थं संकृत्य “पुराकृतं च यत् कर्मेत्यादि त्रैलोक्येष्वात्म-
योग्यता”मित्यन्तवाक्येन प्रार्थनम् ।

“नमः शिवाय शान्ताय भुक्तिमुक्तिप्रदाय च ।

शिवरात्रौ ददाम्यर्घं सर्वाभिमतमाधनम्” ॥

ॐ नमः शिवाय अर्घं स्वाहा । एवमर्घं दत्त्वा मूलमन्त्रेण
शतत्रयः । पूर्ववत् चरुहोमस्त्रिलहोमस्य । शिवध्यान शिवमाहात्म्य-
श्रवण-भुवतारादर्शन-पुराणपठन-नृत्यगौतवाद्यानि । इति द्वितीय
प्रहरे ।

एवं तृतीयप्रहरे स्नात्वा द्वारपालादिपूजा निर्मास्यवह्निष्करण-
पञ्चामृतस्नानपूजां कृत्वा अर्घं संकृत्य “पुराकृतं च यत्कर्म”
इत्यादिमन्त्रेण प्रार्थ्य ।

“ज्ञानादज्ञानतो वापि मया दत्तं च शंकर ! ।

गृह्णाणार्घं महादेव ! शिवरात्रौ प्रमोद मे” ॥

ॐ नमः शिवायार्घं स्वाहेत्यर्घं दत्त्वा ततो मूलमन्त्रत्रयः ।
चरुहोमस्त्रिलहोमस्य । शिवध्यान-शिवरात्रिमाहात्म्यश्रवण-भुव-
तारादर्शन पुराणपठन-नृत्यगौतवाद्यानि ।

एवं चतुर्थप्रहरे खालः । द्वारपात्रपूजा निर्मास्यविष्करण-
पंचामृतस्नानपूजां कृत्वा अर्घं संकृत्य “पुराकृतं च यत्कर्म”
इत्यादिमन्त्रेण संप्रार्थ्य ।

“शिव ! शंकर ! सर्वज्ञ ! पश्यपते ! प्रभो ! हर ! ।

ऋषार्षार्घमुमाकान्त ! शिवरात्रौ प्रसीद मे ” ॥

ॐ नमः शिवायार्घं स्नाहेति दत्त्वा मूषमन्त्रजपं कृत्वा
पूर्ववत् चरुहोमं तिलहोमं च कृत्वा भूरादिप्राजापत्यान्ना
नवाहुतयः । पूर्णाहुतिं कृत्वा संश्रवप्राशनं मार्जनं च कृत्वा ब्रह्मणे
दक्षिणां दद्यात् ।

ततः शिवध्यान-शिवरात्रिमाहात्म्यश्रवण-भुवतारादर्शन-पुराण-
श्रवण-मृत्युगौतवाद्यादिभिराग्निशेषनयनं । ततः स्नानाशामर्घ्यं
देहादिशक्तिवशेनाथ मन्त्रस्नानादिकं चरेदिति वचनात् मन्त्र-
स्नानमग्न्यः प्रतियामं कुर्यात् । तथा “होमकर्मस्यग्न्यानां
जपस्तु दिगुणो मतः ” इतिवचनात् होमाग्न्यस्तु दिगुणं पंचाक्षर
जपः । इति राचिकृत्यं । ततः प्रातःस्नानानन्तरं निर्मास्यमपहृत्य
शिङ्गपूजा । व्रतोपदेशगुरोश्च सूक्ष्मवस्त्रादिभिः पूजा । तुरवे
जलकुम्भदानं । दक्षिणालेन सुवर्णदानं च । मूषमन्त्रं जप्त्वा
(१) देवस्यमापनं । तद्यथा,

“अविज्ञेन व्रतं देव ! त्वत्प्रसादात् समन्वितम् ।

चमस्तु मे जगन्नाथ ! चैकोक्याधिपते ! हर ! ॥

व्रतोपवासयागाद्यैः सुकृतं यन्मयाकृतम् ।

त्वत्करुणं महादेव । ममास्तु फलसाधनम् ॥

ज्ञानादग्निरिहैवास्तु त्वत्प्रसादात् ^(१)महाप्रभो ! ” ।

इति देवस्य दक्षिणहस्ते फलपुष्पं दत्त्वा व्रतं समर्पयेत् ।
एवमस्त्विति गृह्णन्त्यात् । ततो यतौन्, शिवबुद्ध्या संपूज्य प्रार्थनम् ।

“ त्वत्प्रसादात् ^(१)महादेव ! व्रतमद्यसमर्पितम् ।

प्रसन्नो भव मे श्रीमन् मद्गृहं प्रतिगम्यताम् ॥

त्वदालोकनमात्रेण पवित्रोऽस्मि न संशयः । इति ।

गृहं यतौन् नौत्वा सक्त्य वस्त्रकौपीनकचोपानहादिदानं
मन्त्रेण ।

“ देवाधिदेवदेवेश ! लोकानुग्रहकारक ! ।

यन्मया अद्भुत्या दत्तं प्रीयतां तेन मे प्रभो ” ॥

इति दत्त्वा भोजयेत् । अन्यामपि ब्राह्मणान् भोजयित्वा
अच्छिद्रावधारणं कृत्वा पारणं कुर्यात् । चतुर्दशौपारणे, पेशून्य
हस्तघ्नतामिन्द्रोहपारदार्याभक्ष्यभक्षणादिजन्यपापक्षयो गुणफलं ।
तत्कामनया कर्त्तव्यं । अमावास्यायां तु प्रातरेव व्रतसमाप्तिं
यथोक्तरूपेण कृत्वा आङ्गानन्तरं पारणं कुर्यादिति इति शिव-
रात्रिप्रयोगः ।

ईश्या अग्निहोत्रादिका पंचयज्ञादिरूपा तथा आङ्गस्यापि तत्
संग्रहः । तदुक्तं मनुना, —

“ पितृंश्चैवाष्टका^(१)मूचे ^(२)नित्यमन्नफलासु च ।

(१) मया ।

(२) मया ।

(३) सूचे ।

(४) नित्यमन्वष्टकासु च ।

च शब्दात् सृत्यन्तरोक्त-नित्यकर्त्तव्य-श्राद्धानामप्युपसंगहः ।
 तथाच विष्णुः, अमावास्यास्तिस्रो अष्टकास्तिस्रोऽष्टका माघौ-
 प्रौष्ठपद्युद्धं कृष्णत्रयोदशी ब्रौह्मयवपाकौ चेति । माघौपौर्ण-
 मासौ युगादिः । प्रौष्ठपद्युद्धं युगादिः । तत्प्रायपाठात् । ब्रौह्म-
 यवपाकपदेन युगादिद्वयमुक्तं । कार्तिकशुक्लानवमी । वेश्वा-
 शुक्लादतौथा च । तेन युगादिश्राद्धमिति नित्यं । सृत्यन्तराश्र-
 वाश्रमाद्धं च । तथा गृह्णश्राद्धं सृत्यन्तरात् ।

तथाच मनुः—

“सावित्रीं श्रान्तिहोमांश्च कुर्यात् पर्वसु नित्यशः ।

श्रान्तिक्रामस्तु जुहुयात् सावित्रीमन्त्रेण शुचिः” ॥

इति शंखवचनात्.

श्रान्तिस्य ऐहिकानिष्टहेतुद्विरितनिवृत्तिः । तेनानिष्टहेतुसूचकोत्-
 पातरोगादिदर्शने तस्मिन्निमित्तमेव गायत्र्या होमः । अथ स्वाध्यायः
 मनुः—

“वेदमेव जपेन्नित्यं यथाकालमतश्चितः ।

तं ह्यस्याहुः परं धर्ममुपधर्माऽन्य उच्यते ॥

वेदाभ्यासेन सततं श्रौचेन तपसेव च ।

अद्रोहेणैव भूतानां जातिं स्मरति पौर्विकी” ॥

दाननियमरूपं पूर्वं प्रपञ्चितं । श्रौचं मानसरूपं पूर्वमेवोक्तं ।
 वाचं च यमे अन्तर्गतं । उपस्थनिग्रहः ।

चारीतः—

“वाचोवेगं मनोवेगं क्रोधवेगं तूद्रोपस्थवेगं ।

एतान् वेगान् पारयेद् यस्तु विप्रस्रं वै ब्रूयुर्ब्रह्मनिष्ठं
मुनिं वा ” ॥

तथा, पौष्ठात् साक्षसं हरेतः । तस्य वीजं तदनुताबुत्सर्गे दोषः ।
अनुताबुत्सर्गे ब्रह्मचर्यं व्याख्यातं । तदेवादिप्रवृत्तत्वात् जगतः प्रथमं ।
यज्ञनियमार्थं द्वितीयं । तपःसिद्ध्यर्थं तृतीयं । मोक्षसिद्ध्यर्थं चतुर्थं ।
पुंसो बलवत्त्वेन रेतःसंपादने तत्पुरुषस्य वीजं ब्रह्मचर्यं व्याख्यातं ।
कृष्णरक्तविमलशुक्लरूपेण । तत्पर्व्यापर्वमाधारणं जगतः सर्वस्य
भवति । देव तिर्यक् पर्यन्तं स्वभावप्रवृत्तत्वात्, द्वितीयं पर्वण्युपवस्ये
वर्जनं । यज्ञसिद्ध्यै तृतीयं अतावेव गमनं पुत्रोत्पादनेन अणापा-
करणद्वारा स्वर्गार्थं । चतुर्थमूर्द्धरेतस्त्वं । तत्र पूर्व्योर्थमेऽन्त-
र्भावः । उत्तरयोर्नियम इत्यर्थः । आहारलाघवानां च नियमः ।
आपस्तम्बः । उदरात्सर्वकामेन्द्रियदोषाः संभवन्ति । यैरुपसृष्टो
विविधा आपद उपैति । तस्मात् शुचिर्यथावत् परिमिताहारः स्यात् ।
आहारशुद्धौ मत्त्वशुद्धिरित्याद्याः इति नियमाः । एवं यम-
नियमानुक्ता तत्र करणे फलं अकरणे च दोषं हारयैतः । “ यमेषु
नियमेषु च प्रमत्तः तिष्ठन् याति लोकान् परिभ्रष्टान् । भ्रष्टस्तेभ्यो
विविधां याति योनिं यास्वत्यन्तं सज्जते यातनासु । तस्माद्
(१)धीरः शुश्रूवाश्रयायवृत्तौ यस्मिन् यशो न व्यथते न धर्मः । धर्मा
लोकः ससहायो जनानां (२)योऽस्मात् घोरात् चायते मृत्युदुर्गात् ”
इति ज्ञातकत्रतेषु यमनियमाः । इह मानसतपःप्रसङ्गेन यम-
नियमा उक्ताः । अथान्ये मनोदोषनिपहास्तपोरूपा उच्यन्ते ।

हारीतः । परोपतापःपराभिद्रोहः क्रोधो मोहो लोभोऽहंकार-
श्चेति मानसः ।

देवताः.— अथातः पापदोषान् मनोवाक्कर्मजान् व्याख्यास्यामः ।
मोहो रागद्वेषमानलोभमदशोकममताहंकारभयहर्षमोघचिन्ता-
श्चेति द्वादश मानसाः ।

तेषां स्वरूपनिरूपणं निरोधापायस्य तेनैवोक्तः । शास्त्रार्थस्य
ज्ञानम् । शास्त्रार्थं संग्रहः । अधर्मे धर्मबुद्धिरिति मोहलक्षणं,
तस्य शास्त्रार्थज्ञानं निवर्त्तकं । तदुपायः शास्त्रावेक्षणं ।

मनुः,—

“ बुद्धिदृष्टिकराण्याशुधान्यानि च हितानि च ।

नित्यं शास्त्रानवेक्ष्येत निगमांश्चैव वैदिकान् ॥

यथा यथाहि पुरुषः शास्त्रं ममधिगच्छति ।

तथा तथा विजानाति विज्ञानं चास्य रोचते ” ॥

विषयसन्निकर्षं विषयदोषाज्ञानं ^(१)विकल्पाभिमानमुख्येभ्यः ।

विषयेषु रागः ।

“ ज्ञानाद्वेषादसामर्थ्यात् क्लेशादन्यत् प्रसङ्गतः,

नियोगात् कालतः शोकात् धर्माच्च विनिवर्त्तते ॥

रोषोऽमर्षः तथासूयाद्रोहोभिष्याभितर्कितं

^(१)दुःखात् किं चेति तत्त्वज्ञैर्देवः षोढा निगद्यते ” ॥

परानिष्टचिकीर्षा । उद्गारोषः ^(२)परभावकर्तारमालोक्य

द्वेषोऽमर्षः । परगुणेष्व्वात्मगुणाधिष्योऽनभिहृषिरसूया । सुहृदा-

(१) संकल्प ।

(२) दुःखाहं ।

(३) परीभाव ।

मर्षनाशेच्छा द्रोहः । निर्दोषेषु ^(१)साधुसहानिकरबुद्धिर्मिथ्या-
भितर्कितम् । देशलोभमूलं पापकर्मचिन्तनं दुःखार्हं । अस्य देवस्य
निवृत्तिः ^(२)कालात्ययाद्धर्मात् प्रीतेषु निवर्त्तते । देशस्योपद्रवाः ।
अतत्त्वग्रहणं तापो । वेपथुर्ज्ञानसंभवः । स्नेहो अचिररोगः । पारुष्यं
शासस्य देवदोषजाः । सर्वेभ्यो आत्मन उत्कृष्टज्ञानं मानम् । तस्य
विवेकेन निवर्त्तते । तथा दृष्ट्वा लोभः ।

“दुःखादित्वाद्भूरंतत्वादित्यत्वाददृष्टितः ।

पश्चाद्दोषवज्जलाच्च न कश्चित् श्रेयसी दृष्टा ” ॥

तस्य सन्तोषो निवर्त्तकः । यदुक्तं—

“या दुःखजादुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।

योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां दृष्ट्वां त्यज्यतः सुखं ॥

सन्तोषमूलं हि सुखं दुःखमूलं विपर्ययः ।

कुलविद्यावित्तादिभिरन्यं वा धनं मदः ” ॥

तद्विशेषा ^(३)अविमर्शवलेपदम्भदर्पणर्वाः । तेषां परोत्कर्षदर्शनं
विधाय अनिष्टसंयोगेष्टविद्योगाभ्यां दुःखं शोकः । तस्य भावनाम-
नित्यत्वदर्शनं वर्जनोपायः ।

तथा,—

“नैवं हि शोचेत्सत्त्वस्थसामसो वापि केवलं ।

शोकदुःखमवाप्नोति ममासेमेव राजसः ” ॥

पुषदारधनादिषु स्वाभ्यवृद्धिर्ममत्वम् । तेषामनित्यत्वचिन्तनं
तद्वर्जनोपायः । अहमित्यभिमानेन क्रियासु प्रवर्त्तनमहंकारः ।

(१) साधुसहानिकर्त्तृत्वबुद्धिः । (२) ज्ञानात् । (३) हर्षा ।

तस्यात्मनो निर्लेपस्य शुद्धस्याकर्तृत्वबुद्धिर्वर्जनोपायः । तथा आत्म-
बाधकं दृष्ट्वा श्रुत्वा वा मनसि यो विकारस्तद् भयं । तस्य भवितव्यं
भवत्येव तस्य का चिन्तेति विचारो बाधकः आत्मनः संपदं
परस्य विपदं दृष्ट्वा य आनन्दः स हर्ष उच्यते । तस्य संपद्
विपदो (१) विनाशित्वम् । सर्वगामित्वबाधकम् ।

तथा,—

“ भोगैश्वर्यमदातौ नि यो लुब्धः संस्मरेत् सदा ।

स मोघचित्त आत्मानं हन्ति बुद्धिं च कर्म च ” ॥

तस्य भवितव्यं भवत्येव, किं चिन्तयेति विमर्षो बाधकः ।

देवसः,—

“ एते मनोभवा दोषा द्वादशा शिवहेतवः ।

मोहादयो समाख्याता देवासुरनृमोहनाः ” ॥

विष्णुः,—

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारमाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत् त्रयं त्यजेत् ॥

गौतामी,—

“ एतेर्विसृक्तैः कौन्तेय ! तमोदारैस्त्रिभिर्नरः ।

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ” ॥

बौधायनः,—“ दैन्यं ग्राह्यं जेष्ठ्यं च वर्जयेत् ” । इति मानसं

तपः । समाप्तानि मानसानि स्वातन्त्र्यानि ।

अथ शरीराणि । निवासः ।

(१) व्यासनाशत्वं ।

वृत्त्यतिः—

“ निवास^(१)मोक्षो वर्णानामाचारः समुदाहृतः ।

गुणदोषममुत्पत्तिलोके मन्थर्गजा स्मृता ॥

भूरिमात्रः कुशो ध्यानं शस्याभसि^(२) च नैगमे ।

(१) निष्कण्टके धार्मिके च वसेत् स्थाने निरामये ” ॥

शस्त्रं घासः । नैगमो, याणिजकः । कण्टकोऽत्र गौरवादिः ।

धार्मिके धर्मवज्जले । निरामये ^(३)देशस्वभावजडिमरोगशून्ये ।

आपस्तम्बः । यथाधनं प्रयमणं, तत्र वासो धर्म्याब्राह्मणस्य ।

प्रयमणं पवित्रौकरणं, जलगोमयकुशादि ।

बौधायनः,— प्रभृतयव मोदक कुशमात्रोपनिष्क्रमणशा^(४)द्वस-

मनाकुलं । अनलम सुखसमृद्धजलाधिष्ठितं । अदस्यप्रतिवेश-

ग्राममावसितं यतेत धार्मिकः । उपनिष्क्रमणं निर्गमनमार्गः ।

अदस्यप्रतिवेशितं असन्निहितचौरं । तथा भस्मकण्डितशरीरः

तत्परिपूर्वनेत्रवदनस्तु नगर एवमनियतात्मा सिद्धिं न अवाप्स्यतीति ।

रथाश्वगजधान्यानां गवां चैव रजःशुभम् ।

अप्रशस्तं समुञ्जित्वाश्वाजाविगरवामसाम् ॥

नगरे पुरे । तज्जलणं—

मार्कण्डेयपुराणे,—

“ सोच्छ्रेष्ठमुषप्राकारं सर्वतः परिस्वावृतम् ।

योजनाद्धार्द्धविष्कम्भमष्टभागाद्यतं पुरम् ॥

(१) सुखो । (२) द्विज । (३) निर्गुणके ।

(४) वर्ण । (५) प्राक ।

एवंविधे वस्तव्यमित्यर्थः ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

“जितामित्रो नृपो यच्च वलवान् धर्मतत्परः” तच्च नित्यं वसेदित्यर्थः ।

“यस्मिन् कृषीवज्रो राक्षे प्रायशो नातिलोभिनः ।

यचौषधान्यशेषाणि वसेत्तच्च विचक्षणः” ॥

महाभारते,—

“यच्च कामयमानानामसंकोचेन पृच्छतां ।

प्रब्रूयाद्वाङ्मणे धर्मं वसेत्तं देशमात्मवान् ॥

श्रियोपाध्यायिकावृत्तिर्यच्चस्थात्सुसमाहिता ।

यथावत् शास्त्रसंपन्ना कस्तं देशं परित्यजेत्” ॥

तथा,—

“ओचिथास्तृग्यभोक्तारो धर्मनित्यास्तपोधनाः ।

याजनाध्यापने युक्ता यच्च विप्रस्तमाविशेत्” ॥

यमः,—

“एककूपोदके यामे ब्राह्मणो वृषक्षीपतिः ।

अग्नेन शूद्रो भवति कृष्णबन्धुमुपाश्रितः” ॥

कृष्णबन्धुं शूद्रम् ।

बौधायनः,—

“उदपानोदके यामे ब्राह्मणो वृषक्षीपतिः ।

उषित्वा दादशसमाः सग्नौद्रं धर्ममृच्छति” ॥

आपस्तम्बः,— “चुद्गान् चुद्गचरितांश्च देशान् विवर्जयेत्” ।

सर्मा समाजं च । सर्मा चेद्गच्छेत्प्रदक्षिणीकृत्योपेयात् । नगरप्रवेश-

नानि वर्जयेत् । चुद्राः प्रसाररहिताः, चुद्राचरिता निषादादिभि-
रभ्युषिताः, नगरं प्रविश्यते यैः प्रदेशैस्तत्र न वसेत् ।

मनुः,—

“ न शूद्रराज्ये निवसेन्नाधार्मिकजनादृते ।

न पाषण्डजनाक्रान्ते नोपसृष्टेऽन्यजैर्जनैः ” ॥

विष्णुः,— न साम्प्रसारिक वैद्यहीने नोपसृष्टमरके न चिरं
पर्वते न पतिताभिग्रस्तलोकनिन्दिताचारैः संवसेत् ।

व्यासः,—

“ तत्र तत्र न वस्तव्यं यत्र नास्ति चतुष्टयं ।

शृणुप्रदाता वैद्यस्य ओचियः सजला मदौ ॥

तत्र तत्र न वस्तव्यं यच्चैतन्नित्यं सदा ।

जिगीषुः कृतवैरस्य जनस्य मततोत्सवः ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

“ कर्मणा ^(१) येन पापेन वर्त्तन्ते जीवितेऽप्यवः ।

व्यवधावेतूतस्त्रिं सपर्या ^(२) स्तरणादि च ” ॥

मनुः,—

“ सरस्वतीदृषदृत्योर्देवनद्योर्यदन्तरं ।

तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते ॥

कुक्ष्येचं च मत्स्याश्च पञ्चाङ्गाः सुरसेनकाः ।

एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादन्तरः ” ॥

(१) यत्र जातेन ।

(२) सपर्या ।

तथा,—

“ हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये यः प्राग्निन^(१)ग्रनादपि ।

प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥

आसमुद्राच्च वै पूर्वादासमुद्राच्च पश्चिमात् ।

तथोरेवान्तरं गिर्योराख्यावर्त्तनं प्रचक्षते ” ॥

भविष्ये,—

“ ब्रह्मावर्त्तपरोदेशोऽष्टदिशस्त्वनन्तरं ।

मध्यदेशस्ततो नूनमार्यावर्त्तस्त्व^(१)नन्तरं ” ॥

ततोऽपि न्यून इत्यर्थः ।

“ कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।

स ज्ञेयो यज्ञियो देशो स्नेच्छदेशस्ततः परः ” ॥

विष्णुः,—

“ चातुर्वर्ण्यवस्थानं यस्मिन् देशे न दृश्यते ।

स स्नेच्छदेशो विज्ञेय आर्यावर्त्तस्ततः परः ” ॥

इदं चापरिगणित-देशवर्जित-देशव्यतिरिक्ताविहिताप्रति-
षिद्धादेशविषयं । न स्नेच्छदेशविषयं विरोधात् । नापि ब्रह्मा-
वर्त्तादिविषयं वैयर्थ्यात् ।

भविष्यपुराणे,

“ कृष्णसारैर्यवेर्दर्भैश्चातुर्वर्ण्यैश्चमैस्तथा ।

समृद्धो धर्मदेशस्तमाश्रयेरन् विपश्चितः ” ॥

पितामहः,—

“ भास्करायतनाभ्यासे सूर्योच्चैश्च समंततः ” ।

विष्णुः,—

“क्रोशाद्धं कल्पयेद्राजन् तदर्द्धार्द्धमथापि वा ।

मनुजैः स्थापिते सूर्य्ये चेत्^(१) मानमिदं स्मृतं ” ॥

तस्मादावसथ्यान् कुर्यात्सूर्यालयसमौपतः ।

तथा,—

“क्रोशमानं परं चेत्^(२) शिवालयसमौपतः ।

मनुजैः स्थापिते लिङ्गे चेत्मानमिदं स्मृतं ॥

स्वायम्भुवे सहस्रं स्थादार्षं चेत् तदर्द्धकं,

तस्मादावसथ्यान् कुर्यात् शिवालयसमौपतः ।

शूद्रराज्येऽपि निवसेद्यत्^(३) देवौ तु जाह्नवौ ॥

कुत्तचेत्निवासेन वाराणस्यां च मानवः ।

अहिंसकः स्नानरतः पापं हित्वा दिवं व्रजेत् ॥

न गङ्गाया विना वामः सर्वचेत् चयादृते ।

काश्यां हि मरणं श्रेष्ठं विना चेत् प्रजापतेः ॥

गङ्गाद्वारे प्रयागं च गङ्गामागरमङ्गमे ।

निवासो न विना पुण्येनराणामिह जायते ” ॥

व्यासः,—

“सुख्यं हि मरयूतौरं पुष्करं नैमिषं तथा ” ।

मत्स्यपुराणे,—

“ज्ञात्वा कलियुगं घोरं हाहाभूतमचेतनं ।

अविमुक्तं न मुच्यन्ति कृतार्था^(३) स्ते न मंग्रयः ” ॥

एवं कलावविमुक्तवासस्य विहितत्वात् ।

हरिवंशे,—

“अन्तर्द्धानं कलौ याति तत्पुरं शूलाशस्त्रिनः” । इतिवचनं
गृह्यसमुदायान्तर्द्धानपरं ।

तथा च पुनर्वदति पुरि तु वसते पुनरिति । एवं च न
क्षेत्रस्य कलावन्तर्द्धानं ।

देवसः,—

“अरण्यं देवतास्थानं तीर्थान्यायतनानि च ।

तस्मान्नचमृतालोका ^(१)लोकान् यान्ति दिवौकसां” ॥

ब्रह्मपुराणे ।

“तपस्तप्त्रान्यतीर्थेषु वर्षायुत^(२)ज्ञतं नरः ।

यदाप्नोति तदाप्नोति मासेन पुरुषोत्तमे ॥

वार्षिकांश्चतुरो मासान् यस्तिष्ठेत् पुरुषोत्तमे ।

विहाय सर्वपापानि विष्णुलोकं स गच्छति ॥

हरेः सन्निहिते स्थाने उत्तमे पुरुषोत्तमे ।

सम्पत्सरमुषित्वा तु मासमात्रमथापि वा ॥

प्रयाति परमं स्थानं यत्र योगेश्वरो हरिः” ।

विष्णुपुराणे,—

“ततः स भगवान् कण्वः क्षीणे तपसि सत्तमाः ।

पुरुषोत्तमाख्यं मैत्रेय विष्णोरायतनं यथौ ॥

तत्रैकाग्रमतिर्भूत्वा चकाराराधनं हरिः ।

ब्रह्मपारम्यं कुर्वन् स्तोत्रं परमपावनं ” ॥

नरसिंहपुराणे,—

ततः,—

“पुरुषोत्तमाख्यं स गत्वा देवदेवं महामतिः ।

तत्र स्नात्वा यथा योगं मार्कण्डेयो महातपाः ॥

तपस्तेपे निराहारो ^(१)द्रष्टुं नारायणं हरिं ।

ब्रह्मवर्षं ^(२)गतं तत्र गृह्णन् ब्रह्ममनातनं ॥

पुरुषोत्तमं समभ्यर्च्य गन्धपुष्पादिभिः कमात् ।

तुष्टाव वाग्निरिष्टाभिर्विष्णुं तत्रोर्द्ध्वाङ्गकः ” ॥

महाभारते,—

“एतेऽत्र स्निग्धाः कौन्तेय यत्र वैतरणीनदी ।

यत्रायजत धर्माऽपि देवान् शरणमेत्य वै ॥

ऋषिभिः समुपायुक्तं यज्ञीयं परिशोभितं ।

उत्तरं तीरमेतद्विमतं द्विजशोभितं ॥

शुभेन देवयानेन यथा स्वर्गमुपेयुषः ।

तत्र देवर्षयोऽन्येऽपि पुरा क्रतुभिरेजिरे ॥

तत्रैव रुद्रो राजेन्द्रः पशुमादत्तवान्मखे ।

अदात्पशुं न चेन्द्राय भागोऽयमिति चाब्रवीत् ॥

हृते पशौ तदा देवास्तमृचुर्भरतर्षभ ! ।

मापरस्वमभिद्रोग्धो माधर्माधि^(३)कलान् वृथा ॥

(१) स्तवन्नारायणं हरिं ।

(२) गतं ।

(३) माधर्मान् सकलान्यगाः ।

ततः कल्याणरूपाभिर्वाग्मिस्तोदद्रमस्तुवन् ।
 इद्धा चेनं तर्पयित्वा समग्रं चक्रिरे तदा ॥
 ततः स पशुमुत्सृज्य देवयानेन ^(१)यज्ञवान् ।
 तत्रानुवंशा रुद्रस्य तान्निबोध युधिष्ठिर ! ॥
 अथातथामं सर्वभ्यो भागेभ्यो भागमुत्तमं ।
 देवाः संकल्पयामासुर्भयाद्रुद्रस्य ग्रास्यते ” ॥

तथा,—

“ एतत्स्वायम्भुवो राजन् ! वनं रम्यं प्रकाशते ॥
 यत्रायजत कौन्तेय विश्वकर्मा प्रतापवान् ॥
 तस्मिन् यज्ञे हि भूदत्ता कश्यपाय महात्मने ।
 स पर्वतवनोद्देशाद्विष्णा वै स्त्रियम्भवा ॥
 अवासौत्तत्र कौन्तेय दत्तमात्रामहौ तदा ।
 उवाच वापि कुपिता लोकेश्वरमिदं प्रभुं ॥
 न मां मर्त्याय भगवन् कस्मैचिद्वातुमर्हसि ।
 प्रदानं योग^(१)मेतत्ते यस्याग्रेषारसातलं ॥
 विषीदन्तीं तु तां दृष्ट्वा काश्यपो भगवान् स्रष्टुः ।
 प्रसादयावम्भुवाथ ततो भूमिं विश्रांपते ॥
 ततः प्रसन्ना पृथिवी तपसा तस्य भूपतेः ।
 पुनरुत्सृज्य सलिलावेद^(२)रूपा स्थिताबुभौ ॥

(१) जग्मिवान् ।

(२) प्रदानं मेवमेतत्ते यास्याग्नेश्च रसातलं ।

(३) देवीरूपा ।

सैषा प्रकाशते राजन् ! वेदौ^(१)संस्थानसङ्गणा ।

आरुह्यान्तर्महाराज ! वीर्यवान् वै भविष्यति ॥

सैषा सागरमासाद्य वेदौ राजन् प्रकाशते ।

एतामारुह्य भद्रं ते त्वमेकस्तरसागरं ” ॥

अहं च ते स्वस्त्ययनं प्रयोक्षे यथात्वमेता^(१)मथराक्षसेन ।
नृदाहि मर्त्येन ततः समुद्रमेषा वेदौ प्रविशत्या^(२)जमौढं अग्नि-
र्मिचाद्योनिरपां देव्यो विष्णोरेतस्तममृतस्य नाभिः । एतद्भुवन्
पाण्डवः मत्स्यवाक्यं ततो वेदौ^(३) त्वं तरमाधि^(४)रोह । अथ
उत्तरं तीरमित्युपक्रम्य सैषा सागरमासाद्य देवी राजन् प्रकाशत
इत्युप^(५)संहृत्य वैतरणीप्रभृति समुद्रपर्यन्तं पुरुषोत्तमचेचमुक्तं
भवति । यद्यपि पुरुषोत्तम चेचशब्देन कीर्तनं पुरुषोत्तमाख्य-
लक्ष्णमूर्त्तिदर्शनं च नोपनिबद्धं तथापि चेचस्वरूपं चेचमेतावदे-
वेति मत्स्यपुराणे काश्यां केशवदर्शनं यथा नोक्तं तथेह प्रत्येकं ।
एकं चास्य देवस्य कलिं मध्यगतत्वेऽपि चेचत्वेन प्राशस्त्याश्विवास-
योग्यं । निषिद्धदेशाः ।

आदित्यपुराणे,—

“ अङ्गवङ्गकलिङ्गांश्च सौराष्ट्रगुर्जरांस्तथा ।

आभौरं कोङ्कणं चैव द्रविडं दक्षिणापथं ।

अवन्तौ मागधं चैव देशान्येतानि वर्जयेत् ” ।

(१) देवी ।

(२) त्याजहीद ।

(५) तिरोह ।

(२) मधोत राजन् ।

(४) देवी ।

(६) इत्युपसंहारात् ।

चन्द्रिकायां—

“ सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रान् तथा पर्य्य^(१)नवाशिनः ।

अङ्गवङ्गकलिङ्गांश्च गत्वा संस्कारमर्हति ” ॥

स्कन्दपुराणे,—

“ अङ्गवङ्गकलिङ्गोद्भान् ^(२)पार्वतीयान् मयास्तथा ।

सिन्धुसौराष्ट्रसौवीरान् पारदानाम्भमाश्रवान् ॥

निवासाय द्विजो नित्यमनापदि ^(३)विवर्जयेत् ।

एतान्यपि यदि गृही संश्रयेत् वृत्तिकर्षितः ” ॥

विष्णुः,—

“ क्षेष्ण^(४)विषये आह्वं न कुर्वीत ” ।

आदित्यपुराणे,—

“ अधर्मदेशमध्ये तु कृत्वा क्रतुशतान्यपि ।

न पश्यन्ति द्विजाः स्वर्गं जातु श्रेयो महामनाः ” ॥

एतच्च अनापदिकाम्यकर्मविषयं ।

हारीतः,— नारत्तागन्धावास्तज आवद्भूयात् । अन्यच्च काश्यप-
कमलकुवलयेभ्यः ।

आपस्तम्बः,—

नित्यं शुचिः सुगन्धिः स्यात् शुक्ताम्बरधरः पुमान् ।

गौतमः,— अनुचक्षुश्चक्षुर्नाकस्मात् । अकस्मात् शास्त्रीयनिमि-
त्तत्वं विना दीर्घश्चक्षुर्न स्यात् ।

(१) प्रत्यन्त ।

(२) पार्वत्या गमां स्तथा ।

(३) विपर्ययेत् ।

(४) देशे ।

आपदि तु काव्यकर्मापि तात्कालिकरोगादिशान्तिफलकं
तथापि कर्त्तव्यमेव सुतरां नित्यं । एवं अनापदि नित्यकर्म
‘अनापि कर्त्तव्यमेव, जातु मेव इति फलस्यैव निरा^(१)-
करणात् ।

अथ भोगः आपस्तम्बः,—“संप्रहीता मनुष्यान् भोक्ता च धर्मा-
विद्वद्भ्यान् भोगान्, एवमुभौ लोकावभिजायते । मनुष्यसंप्र-
हृतसुखाय ।

सम्पर्तः,—

“अस्तुकास्त्राभिगामी स्थात्राप्नोति परमं^(२) पदं” ।

विष्णुः,—सङ्गोवाक्यं । वसामीत्यनु^(३)वृत्तौ ।

“आचारसेविन्यथ शास्त्रशिष्टे विनीतवेशेन तथा सुवेशे ।

सुशुद्धदन्ते ऋतु^(४)वर्जिते च मृगाशनेनातिथिपूजनेन ॥

स्वदारनिष्ठे नियते स्वधर्मे सत्योत्कटे गत्यशनाविमुक्ते ।

यदा सुगुण्ये च सुगन्धिगात्रे नित्यानुशिष्टे च विभूषिते च” ॥

वशिष्ठः,—

“न बहिर्मांसां धारयेदन्यत्र इक्ष्मणाः” बहिर्दृष्ट्यात्

हारौतः,—

“गुह्याऽनुज्ञातोऽलंकारान् गृह्णीयात् । यद्यर्थं तान्
विभृष्यात्” । यद्यर्थं यथाप्रयोजनं ।

(१) नित्यकरणात् ।

(२) परमां गतिं ।

(३) सोमा. उवृत्तौ ।

(४) मृतवर्जिते ।

विष्णुपुराणे,—

“सदानुपश्यते वस्त्रे प्रग्रस्ताश्च तथैवधीः ।

गाद्वह्निनि च रत्नानि विभृयात् प्रयतो नरः ॥

सुशुद्धामलकेशश्च सुगन्धिसाहवेशधृक् ।

यिताः सुमनसो हृष्टा विभृयाश्च नरः सदा” ॥

महाभारते,—

“अन्यदेव भवेद्वासः शयनौघे सदैव हि ।

अन्यद्रथ्यासु देवानामर्पयाम्यन्यदेव हि” ॥

न सुवर्णमन्यं धारयेत् । अनामिकाधारणे कुण्डलधारणे
सामान्येन प्राप्तस्य स्नातकव्रतत्वेन पर्युदासः ।

काशिकापुराणे,—

“कायस्थेनैव हेन्वा तु यत् पापं कुर्वते नरः ।

आचरेत्तद्वधं तस्य वस्त्रलेपो भविष्यति ॥

अनामिकायां तद्वायुं दक्षिणस्य करस्य च” ।

दक्षिणानामिकाधिकरणं सुवर्णधारणं पुरुषार्थं विधीयते ।
तस्यैव वाक्यान्तरेण कर्माङ्गता विधीयते । जपहोमेत्यादिना ।
एवं च दक्षिणानामिकाङ्गस्थेन हेन्वा निषिद्धानुष्ठाने पापं गुरु
स्नादित्यर्थः ।

मनुः,—

“वहिर्माख्यं न धारयेत्, गृहाद्वहिः, नात्मना^(१)चाहरेत् स्रजं” ।

यमः,—

“ नैकवस्त्रेण भोक्तव्यं न नग्नः स्नानमाच^(१)रेत् ।

स्नानं नैव नग्नेन उच्छिष्टस्यो न संविशेत् ” ॥

मनुः,—

“ न जीर्णमक्षवासाः स्यात् भवे च विभवे सति ।

नीचकेशनश्चक्षुर्दान्तः शुक्लाङ्गुरः शुचिः ” ॥

तथा—

“ नोत्सृजे भक्षयेद्गृह्यान्नं जातु स्यात् कुट्टरक्षी ।

न नृत्येनापि गायेत न वादिचाणि वादयेत् ॥

न च स्फोटके च स्तेजेष्वाश्वेः क्रौड़ेत्कदाचन । ”

स्फोटमङ्गुलीनां । स्तेजनं सिंहनादः ।

यन्तु—

“ त्रीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिशास्त्रविशारदः ।

ताक्षश्चक्षुःप्रयासेन प्राप्नोति परमं पदं”मिति याज्ञवल्क्य-
वचनं । तच्चित्तैकाग्रताकामनया क्रियमाणपरं । तस्य विहित-
त्वादस्य नैतद्विषयत्वं ।

एवं,—

“ गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदं ।

वद्रेष्यान्चरोभूत्वा तेनैव सहमोदत ” इति वद्रेष्योतये

क्रियमाणपरं, तस्यापि निषेधः ।

विष्णुः । “ न सर्पशास्त्रैः क्रौड़ेत् ” ।

वशिष्टः,—

“ नाङ्गनखवादनं कुर्यात् ।

न पादेन पाणिना वा जलमभिहन्यात् । नेष्टकाभिः फलानि निपातयेत् न फलैः फलानि ।

न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो भवेत् । न वाचा चपल-
इति शिष्यस्य गोचरे ” । स्नानविधिनिषेधकाद्याः प्रातःस्नान
प्रकरणे दर्शिताः ।

अथ संकरवर्जितं । वृहस्पतिः,—

“ विप्रजातिं समासाद्य संकरं परिवर्जयेत् ।

मानुष्यं दुर्लभं लोके ब्राह्मण्यमधिकं ततः ॥

एकशय्यासनं पङ्क्तिर्भाण्डपकास्त्रमिश्रणं ।

याजनाध्यापने योनिस्तथा च सहभोजनं ॥

नवधा सङ्करः प्रोक्तो न कर्त्तव्योऽधर्मैः सह ।

उत्तमैश्चत्तमैः साद्धं कर्त्तव्यं तु समेन वा ॥

योनिर्द्योनिस्त्वन्धः सहभोजनमेकपात्रभोजनम् ।

यमस्मृतावधिकं ह्येनयोनिगमनं । दृष्टैः सह ब्रूया^(१)दिति
व्यवहारः । तद्व्यपारिभोग^(२)स्तदासनशयनोपभोगः तद्गात्रस्पर्शनम् ।
तत्संस्नापः । तद्गृहभोजनम् ।

तथा,— गौर्यादियोगस्य पापसंक्रमहेतुः ।

हारौतः,—

“ हन्यादशुद्धः शुद्धं तु शोधयेत् । तथोर्थदत्र भूयिष्ठं शुद्धिः

(१) क्रियादि ।

(२) ग्रह ।

शुद्धतः कृतेः । योऽत्यन्ततपस्वी तत्संसर्गेण पापिनः पापक्षयो-
भवति, तथा विश्वामित्रस्य त्रिशकुल्याजने, यस्तत्पुत्रं पापिप्रमत्तकण-
शामान्यतः साधोः पापसंक्रमो भवति, तथा स्नानश्रद्धासमान्यपि
परिचार्याणि एके मन्यन्ते स्नानुपपत्तौ एवं श्लाघः ॥

“आसनं शयनं स्नानमन्तर्द्धाय समाचरेत्” ।

स्नानुपपत्तौ स्नासनाद्यसम्भवे । शुद्धिं वस्त्रादिकमामनादि-
व्यन्तर्द्धाय परिपद्यः कार्यं इत्यर्थः ।

मनुः,—

“उपानहौ च वामस्य धृतमन्यैर्न धारयेत् ।

उपवौतमसंकारं स्रजं करकमेव च” ॥

अत्र ब्रह्मसूत्रमन्योपभुक्तं सर्वथैव न धार्यं । वामः प्रमृतां ना-
निर्णीया^{१)} मलामिति गौतमस्मृतेः प्रचाख्य धारणं ।

विष्णुस्मृतौ,—

परोपभुक्तमाख्यवर्जनं । याज्ञत्रिकस्यैव,— परकृपोद्यानगृहाणां
वर्जनमधिकं । पक्विभोजने विशेषः ।

“अग्निना भस्मना चैव मलिनं न विगच्छतः ।

दारेण स्तम्भमार्गेण षड्भिः पक्विर्विभज्यते ॥

देवादि निश्वासहतं ग्ररौर यस्य वेद्यं च ।

न तेन मङ्गलं कुर्याद्गृहासनपरिष्कदैः” ॥

निश्वासहतं पूजादिविरहान् ।

विष्णुपुराणे,—

“ दिक्षीं चुपतितोऽन्नतवज्जविराजिकौटकैः ।

बन्धकौ बन्धकौ भर्तृचुद्रान्वितकथैः सह ॥

तथातिथ्ययग्रीसैश्च परिवादपरैः शठैः ।

बुधो मैत्रौ विस्ववीत नैकः पन्थानमात्रजेत् ” ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

“ न सर्वशक्तिभिर्नित्यं न तु दैवपरैर्नरैः ” ।

मैत्रौ कुर्यादित्यनुषङ्गः ।

मनुः,—

“ पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वैङ्गास्रतिकान् शठान् ।

हैतुकान् वक्तव्यं वाक्प्राप्तेनापि नार्चयेत् ” ॥

मनुः,—

“ न शूद्राय मतिं दद्यान्नोष्णिष्टं न वशिष्कृतं ।

न चास्योपदिशेद्भूमं न चास्य प्रतिमादिशेत् ” ॥

उष्णिष्टं भोजनपाचशिष्टं, हविः पुरोडाशादि, देवनैवेद्यश्राद्ध-
दत्तानि । तत्रापि हविःशब्दप्रयोगात् । उष्णिष्टनिषेधो नाश्रित-
शूद्रविषयः ।

“ उष्णिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि वा ” ।

इति केचित् ।

मनुना आश्रितशूद्रे दानविधानात्, शङ्ख-सिंहितौ,— “ कृषरं
पायसापूपमांसदधिमधुघृतं कृष्णाजिनानि शूद्रेभ्यो न दद्यात् ” ।
कचिदन्यत्र प्रकृताविति । प्रकृतसुखः । उत्सवादिषु विवाहादिषु

देवमित्यर्थः । विष्णुसूक्तौ,— तिलदानमपि निषिद्धं । कुक्षनाग्रनादि ।
मनुर्वैधायनस्यतुर्ये ।

“ कुम्बिवाहैः क्रियालोपेन वेदाध्ययनेन च ।

कुक्षान्य^(१)कुक्षतां याति ब्राह्मणातिक्रमेण च ।

शिष्येण व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः ॥

गोभिरश्वैश्च यानैश्च हृषीराचोपसेवया ।

अथाज्यायाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्मणा ॥

कुक्षान्यकुक्षतां यान्ति यान्ति हौनानि मन्त्रतः ।

मन्त्रतस्तु ममृद्भानि कुक्षान्यन्यधनान्यपि ॥

कुक्षमन्त्रां च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः ” ।

शिष्यं पित्रादिजीविकात्वेन, व्यवहारेण शृणादानादिना, यानैः
शकटादिभिः । यमशातातपय्यामाः,—

देवद्रव्यविनाशेन ब्राह्मणातिक्रमेण च ।

कुक्षान्यकुक्षतां यान्ति गवां ^(२)यातिक्रमेण च ॥ देवद्रव्यं

देवोद्देशेन यद्रव्यं ।

अथ त्याज्यात्याज्याः ।

विष्णुर्मनुष्य,—

“ एनस्त्रिभिरनिर्लिक्तेनायं किञ्चित्समाचरेत् ।

कृतनिर्णजनासैतान् जुगुप्सेत्तु कटाचन ” ॥

एनस्त्रिभिरः महापातकिनः ।

(१) कुक्षान्याम् विनश्यन्ति ।

(२) ब्राह्मणातिक्रमेण च ।

वशिष्ठः,—

“ पतितः पिता परित्याज्यो माता पुत्रं प्रति न पतति ”

वौधायनः,—

“ न पतितैः सद्गुणहारो विद्यते, पतितामपि मातरं विभृया-
दनुभावमाणः ” ।

गौतमः,—

“ त्यजेत् पितरं सद्यः शूद्रायाजकं, शूद्राक्षपाचकं, शूद्रार्थयाजकं,
वेदविज्ञावकं मृणह्ननं, यस्यान्यावमायिभिः सह संवसेदन्त्यावसा-
यित्वाच । ” शूद्रार्थयाजकं शूद्रधनेन यज्ञकर्त्तारं, वेदविज्ञावकं अन-
ध्याये वेदाध्यापकं । यत्तु शङ्खलिखितौ,— “ अथाध्याः, माता
पिता सपिण्डा गुणवन्तः सर्व एवात्याध्याः, गुणवन्तो विद्यावन्तः ।
औतस्मार्त्तानुष्ठानरतश्च ” ।

देवकः,—

“ पितरं भ्रातरं पुत्रं पुत्रिकां भगिनीं स्त्रियां ।

न त्यजेद्देव(१)भोगार्थं दारानपि कदाचन ॥

मादृत्यागो हि शास्त्रेषु नोपदिष्टः कदाचन ।

पतिता चाभिग्रस्ता च न माता त्यागमर्हति ॥

कुलवृद्धा वधोवृद्धा ज्ञानवृद्धाश्च मानवाः ।

ग्रीष्मवृद्धाश्च संपूज्या यथा स्वगुणगौरवात् ” ॥

तदेतेषां मादृषिद्वयतिरिक्तानां पञ्चमहापातकिलेऽपि न
त्याज्यत्वमित्येवं परं । मातुस्तु महापातकिलेऽपि अत्याज्यत्वम् ।

(१) द्वेषलोभाभ्यां ।

हारीतेन, — तु आचार्यत्तिकुपितृणामत्याज्यत्वमुक्ता, —

“अशुद्धौ च परित्यागः पातकेऽयाज्ययाजके ।

उपाध्याये च याज्ये च न पितृत्याग उच्यते” ॥

पातके महापातकव्यतिरिक्ते, अयाज्ययाजने च उपाध्यायत्विग्-
याज्यानां त्यागोऽपि न पितुः, महापातकेषु पितरमपौत्यर्थः,
एतच्च पतितत्यागविधिं विनापि पातित्ये सर्व्वव्यवहारवर्जनं ।
पापमंसर्गस्त्वैव दोषावहत्वात् । न तु त्यक्तमंसर्गत्वेन दोषनिमित्तत्वं ।
त्यागविधिस्त्वच ज्ञातीनां पुरुषार्थः । तदतिक्रममेतेषामेव दूरितं;
न तु त्यागविध्यभावेन पातकिनो व्यवहार्यत्वं । यत्तु वशिष्ठेन त्याग-
विध्यन्तरं अत ऊर्द्धं तेन सधर्मयेयुः, तद्धर्मिणो वा स्युः, सधर्मव्यति-
दिति, तत्सूतका^(१)तुरविषयं, त्यागे कृते तु सूतकमृतकयोः सूतक-
मृतकं न कर्त्तव्यं, करणे तत्साम्यापत्तेः, रिक्त्यपिण्डोदकानि व्यवर्त्तत-
इति शङ्खलिखितवचनात् आहुदाद्यभागादिकमपि त्यागे सति न
भवति । न पतितमात्रे वचनाभावात्, एवं चाग्नौचव्यतिरिक्त-
व्यवहारः त्यागं विनापि पतितैः सह न कर्त्तव्यः । पतिताभिग्रस्त-
दृष्टात्मकुलचयकरस्य तस्य पुरो वाम्भवानां राज्ञश्च समचं
दोषानभिस्थायाः, पुनः पुनरवस्थां लभस्वेति स यदेवमपि अनव-
स्थितमतिः स्थात्ततो मित्रपाचमादाय पूर्वमपाचमपसव्यं कृत्वा
वामपादेन दक्षिणां दिशं न्युजयेत् । पाचमपसव्यं कृत्वापविद्धादिकं
कृत्वा ग्नौचमुपाचमौरन् । अपापादिकस्य रिक्त्यपिण्डोदकानि निव-

(१) तत्सूतककाङ्गादिविषयं ।

तन्ते, अवस्थां लभस्वेति प्रायश्चित्तं कुर्वीत । सभायां पुनः पुनर्वक्तव्यं ।
यदि प्रायश्चित्तं न करोति तदोक्तविधिना त्यागः कार्यः, मनु-
वचनाग्निन्दितेऽहनि सायाह्ने सर्वे ज्ञातयः कुर्युः । वशिष्ठस्मृतेः
संमार्ज्यनाशसंस्कृतस्थानस्थघटेन दासी दासीसवर्षपुत्रान्यतमदारा
जलानयनं, जलानेता जल नमपसव्यो वामपादेन दक्षिणाभि-
मुखो घटमन्युल्लमधोमुखं कुर्यात् । अमुकशर्मणे पतिताचेदं जल-
मुपतिष्ठतामिति गैरिकरिक्तेषु कूपेषु, ज्ञातयः प्रकीर्षकेषा अप-
सव्यास्तमन्वालभेरन् । ततः स्नात्वाचम्य मनुवचनादहोरात्रं अग्नौच-
मासीरन् । गौतमवचनाच्च सर्वाणि प्रेतकार्याणि जौवत एव अस्य
कुर्युः पुत्रादयः । पूरकपिण्डघोडश्राद्धादिकं ।

मनुः—

“ एवं तस्य विधिं कुर्याद्योपि सुपतितास्त्रपि ।

वस्त्राञ्जयानदेयं तु वसेत् पुण्यगृहान्तिके ” ॥

त्यागे कृते यदि प्रायश्चित्तं करोति तदा पयः पानीयं घृतं
वरणं मधूपलभ्य नद्यां पुण्यजलायां स्नायात् । ब्राह्मणा ब्रूयुश्चरितं
त्वयेति । चरितमिति प्रतिवचनं । वशिष्ठवचनाद्विरण्मयं मृण्मयं वा
कुम्भं नदीजलपूर्णं तस्मै च दद्युः ।

“ तदापः प्रतिगृह्णाति ; ग्रान्ता द्यौः ; ग्रान्ता पृथिवी ; ग्रान्तं
शिवमन्तरौचं यो रोचनस्तमिह गृह्णामीति ” यजुर्भिः । पाव-
मानौभिरितरसम्बन्धिभिश्च कुशाण्डिभिर्होमः । ततस्तेनोदकेनैव
मापोद्दिष्टेति तिसृभिरभिषिञ्चेयुः । ततः सर्वेषां ज्ञातीनां तेनैव सह
नद्यां स्नानं । जलकुम्भापवर्जनं । गोभ्यो घासदानं । गोभिर्घासे

भक्षिते ततो गृहं प्रविश्य जातकर्मादि तस्य कर्त्तव्यम् । गां
हिरण्यं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । आचार्याय चैवं । ततोऽग्नेन सह सर्वं
अथ च पुनरङ्गारविधिस्थानविध्यभावेन भवति । प्रायश्चित्तमात्रं
व्यवहाराः । व्यवहार्यत्वात् ।

मनुः,—

“वाल्मीकिं कृतघ्नं विप्रं कृतघ्नं धर्मतः ।

शरणागतहन्तं न तैः मन्थ्य मन्थयेत्” ॥

एतैः सह कृते च प्रायश्चित्ते व्यवहारो वर्ज्यः । उदकपानपदं
व्यवहारमात्रोपलक्षकम् । स्मृत्यन्तरात् स्त्रीघ्नानपि इति शारीराणि
स्वातन्त्र्यानि । अथ वाचिकं तच्च वाच्यावाच्यभेदेन द्विविधं । तच्च
वाच्यं सर्वश्रेष्ठं विष्णोर्नाम ।

विष्णुपुराणे,—

“यस्मान्मर्त्योऽर्त्तनं पुंसां विलायनमनुत्तमं ।

मन्त्रेयाशेषपानानां धातूनामिव पावकः” ॥

गौतायां,—

“सततं कौर्त्तयन्तो मां यजन्तश्च दृढव्रताः ।

महाभारते,—

“एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः ।

यद्धत्वा पुण्डरीकाक्षं सर्वैरर्च्यैः सदा” ॥

विष्णुधर्मे,—

“चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कौर्त्तयेत् ।

नाश्रौचं कौर्त्तने तस्य स पवित्रकरो यतः” ॥

अज्ञानादथवा ज्ञानादुत्तमलोकनाम यत् ।

संकीर्तितमघं पुंसो दृष्ट्येधो यथानलः ” ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,—

“ आर्त्ता विषणा विषयाभिभूताः,

घोरेषु च व्याधिषु पच्यमानाः

संकीर्त्य नारायणशब्दमात्रं

विमुक्तदुःखाः सुखिनो भवन्ति ” ।

विष्णुरहस्ये,—

“ साक्षात्कृत्यहृष्टिद्रं म मोहः म च विभ्रमः

यन्मूर्च्छं क्षणं वापि वासुदेवं न कौन्तयेत् ” ॥

महाभारते,—

“ प्राणप्रथाणपाथेयं मसारव्याधिभेषज ।

दुःखगोका^(१)पविद्राण हरिरित्यक्षरद्वयं ” ॥

रामायणे,

“ न तत्र दानवाः सन्ति न पिशाचा न राक्षसाः ।

यत्र देवो गृहे विष्णुः कौर्त्त्यते हि मदा सता ” ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,—

“ नामसंकौर्त्तनं नित्यं क्षुतिप्रखलितादिषु ।

“ यः करोति महाभाग ! तस्य तस्यति केशवः ” ॥

पुनर्विष्णुपुराणे,—

“ अथशेनापि यज्ञानि कौर्त्तिते सर्वपातकैः ।

पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहचस्तेर्मुर्गैर्यथा ” ॥

तथा अर्थविशेषे नामविशेषमुक्त्वा

“ सर्वार्थपदशक्तस्य वासुदेवस्य शक्तिणः ।

यथाभिरोचते नाम तत्सर्वार्थेषु कौर्त्तयेत् ” ॥

महाभारते,—

“ एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः ।

यद्गत्वा पुण्डरीकाक्षं स्तनैरर्चयन्नरः मदा ” ॥

एवं महत्सनामगजेन्द्रमोचणादिकौर्त्तनमपि तत्तत्प्रकार्यार्थं ।

तथा मनुः,—

“ वेदाभ्यासरतं चान्तं पश्ययज्ञक्रियारतं :

न स्पृशन्तीह पापानि महापातकजान्यपि ” ॥

तथा, -

“ परिनिष्ठितकायस्तु स्वाध्यायेनैव हि दिशः ” ।

तत्र ब्रह्मभागः साक्षाद्विष्णुपरः । कर्मभागोऽपि यज्ञरूपविष्णु-
नामकौर्त्तनपरः । दत्त्यादिमर्वस्मृतपुराणेषु कोटिशो वाक्यानि
वित्तरभयाच्च लिख्यन्ते ।

तथा भविष्यपुराणे,—

“ महादेव ! महादेव ! महादेवेति चैव हि ।

पठेदंतस्त्रियमवान् शृणुयाद्वापि यः मदा ” ॥

यद्देहभेदमावाच,—

“मृत्युञ्जयाय रुद्राय नीलकण्ठाय शम्भवे ।
 इतीरयन्ति ये नित्यं न हि तान् बाधते कलिः ॥
 कौर्त्तयन्ति च ये रुद्रं सकृदप्यत्र मानवाः ।
 सर्वपापैः प्रमुच्यन्ते सप्तजन्मकृतैरपि ॥
 अश्वमेधसहस्रस्य सहस्रगुणितस्य च ।
 फलं प्राप्नोति यो भक्त्या महादेवेति कौर्त्तयेत् ॥
 प्रसङ्गात् कौतुकाभाभाङ्गयादज्ञानतोऽपि वा ।
 हरइत्युच्चरन्मर्त्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 त्रिपुरहर ! हराऽऽदिदेव ! शम्भो !
 चिनयन ! शंकर ! रुद्र ! शूलपाणे ! ।
 भव ! शरणमितीरयन्ति ये वै,
 भवजलधौ न विशन्ति ते मनुष्याः” ॥

एवमन्यान्यपि शिवकौर्त्तनपराणि वाक्यानि विस्तरभयात्
 लिख्यन्ते ।

शाम्भपुराणे—

“विकर्त्तनो विवस्त्रांश्च मार्त्तण्डो भास्करो रविः ।
 लोकप्रकाशकः श्रौमान् लोकचक्षुर्गृहेश्वरः ॥
 लोकसाक्षी चिलोकेशः कर्त्ता हर्त्ता तमिस्रहा ।
 तपनस्तापनस्यैव शुचिः सप्ताश्रवाहनः ॥
 गभस्तिहन्तो ब्रह्मा च सर्वदेवममकृतः ।
 यत्र तेन महाबाहो ! द्वे सन्ध्येऽस्तमनोदये ॥
 स्तौति मां प्रणतो भूत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते” ।

भविष्यपुराणे,—

“ उपवासी रविं यस्तु भक्त्वा ध्यायति मानवः ।

तन्नामजापौ तत्कर्मरतस्तद्व्रतमानसः ॥

निष्कामं पूजयेद्देवं परं ब्रह्माधिगच्छति ” ।

त्रिष्णुपुराणे—

“ ये त्वामार्य्येऽतिदुर्गेति वेदगर्भेऽम्बिकेति च ।

भद्रेति भद्रकाशीति चेमाक्षेमं करोति च ॥

प्रातश्चैवापराह्णे च कौर्त्तयि^(१)ष्यन्ति मानवाः ।

तेषां हि प्रार्थितं सर्वं तत्प्रसादाद्भवति ” ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

सावर्णिः सूर्य्यतनय इत्यारभ्य सावर्णिर्भविता मनुरित्यन्तं

देवौमाहात्म्यं प्रकृत्य—

“ मधुकैटभनाशं च महिषासुरसूदनं ।

कौर्त्तयिष्यन्ति ये तदद्भुतं शुभनिशुभयोः ॥

न तेषां दुष्कृतं किञ्चिदुष्कृतोत्था न चापदः ।

भविष्यति न दारिद्र्यं न चैवेष्टावयोजनं ” ॥ इत्यादि ।

त्रिष्णुपुराणे—

“ गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूयाद्योजनानां शतैरपि ।

स्थितं रुच्यारितं हन्ति पापं त्रय्यचयार्जितं ” ॥

गङ्गामधिकृत्य—

या पावयति भूतानि कौर्त्तिता च दिने दिने ।

(१) स्तोष्यन्त्या नमस्कृत्यः ।

महाभारते,—

“कुरुचेचं गमिष्यामि कुरुचेचे वसाम्यहं ।

य एवं सततं ब्रूयात्सोऽपि पापात् प्रमुच्यते ” ॥

तथा—

“अहं काशीं गमिष्यामि तत्रैव निवसाम्यहं ।

इति ब्रुवाणः सततं काशीवासफलं लभेत् ” ॥

स्कन्दपुराणे नन्दिनं प्रतीश्वरवाक्यं ।

“अनामयस्येतनो वा नाम कौर्त्तयता तव ।

सोऽश्ममेधफलं चैव लप्स्यते नात्र मंगयः ” ॥

मत्स्यपुराणे,—

“कार्त्तवौर्यार्जुनो नाम राजा वाङ्महश्चष्टक् ।

योऽस्य कौर्त्तयते नाम कल्यमुत्याय मानवः ॥

न तस्य वित्तनाशः स्यादिष्टं च लभते भुवं ” ।

विष्णुधर्म,—

“नमोऽस्तु ते कार्त्तवौर्यैत्यभिधायति चैव यः ।

तिलप्रस्थप्रदानस्य नरः पुण्यमवाप्स्यति ” ॥

स्कन्दपुराणे,—

“सोमन्दिनीति यः प्रोक्ता कर्त्तारं प्रतिपद्यते ।

न तस्य द्विपिशादूलभयं कुर्वन्ति कुत्रचित् ” ॥

तथा -

“कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।

ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कौर्त्तमं कलिनाशनं ” ॥

अथ सत्यवचनं ।

मनुयमौ,—

“सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयाच्च ब्रूयात् सत्यमप्रियं ।

प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः” ॥

एतेन प्रियं सत्यं च मिलितं इयं वक्तव्यमित्युक्तं भवति ।

हारीतः—

अनृतमधिकृत्य, चतुर्विधं भवति, पणितानृतं, प्रत्ययानृतं, सुकृतानृतं, साधारणमिति, विष्णेतुरसहुणकौर्त्तनं, क्रेतुर्गुणपङ्कजः, दोषकौर्त्तनं च पणितानृतं, एतच्च कितवदृष्टिरूपं निषिद्धं । प्रत्ययानृतं त्रिविधं, उपादाने परस्मै दापने अग्निष्यावचनं । तदि प्रसम्भानृतं ।

साक्षिणः कूटसाक्षिके त्वभ्रान्था मिथ्यावादित्वे साक्षित्वापलापे यदनृतं । यो द्वयोरर्थिप्रत्यर्थिनोर्जयपराजयनिर्णयकर्त्ता मैत्र्यात्-
देषाक्षोभादा पक्षपातेन मिथ्या वदति तद्व्यवहारानृतं, एवं त्रिविधं, प्रत्ययानृतं, एतस्मिंश्चतुर्विधप्रत्ययानृते द्रव्यविशेषे पापविशेषः ।

यमः,—

“पञ्च पञ्चनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।

शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥

हन्ति तानसंख्यातान् शिरश्चार्थानृते वदन् ।

सर्वे भूम्यनृतं हन्ति मास्र भूम्यनृतं वदेत् ॥

अप्सु भूमिर्वादित्याहुः स्त्रीणां भोगे च मैथुने ।

पशुवत् क्षौद्रघृतयोर्धृत्वापि तासु सम्भवं ॥

गोवधस्तेषु सर्वेषु शयनेष्वासनेषु च ।

अश्ववत् सर्वपापेषु खरोद्गाश्वतरौषु च ” ॥

अथमर्थः, (१)पशुलोभेनानृतं वदन्, पञ्चसंख्यकान् स्ववन्धू-
न्निहन्ति नरके पातयति, गोऽर्थे ऽनृते दश, एवमन्येषु ।

पुनर्हारीतः,—

“ (१)विश्रम्भं त्रियुगं हन्ति पञ्च मिथ्यावसायतः ।

चणात् सप्तगुणं हन्ति तनृतं व्यवहारतः ” ॥

विश्रम्भसंज्ञके (१)सृजानृते (२)त्रियुगं जन्मचयं (३)नरके पातयति ।

मिथ्यावसायतः साक्षादनृते पञ्चगुणं पञ्चजन्मपर्यन्तं नरकपातः ।

व्यवहारो जयपराजयानृते सप्तजन्मनरकपात इत्यर्थः ।

पुनर्हारीतः,—

दानानृतमिज्यानृतं तपोऽनृतमिति त्रिविधं सुकृतानृतं ।

दत्त्वा द्रव्यमदत्तमिति मिथ्यावचनं दानानृतं । यो यच्छति-
इत्युक्त्वा न यजते मशान्नं । कर्तुं कर्तुंमुद्यतः स्वल्पं करोति
तदिज्यानृतं । तच्च चेधा भवति प्रायश्चित्तं । यस्तु उपक्रम्यायथार्थं
तप्यति तत्तपोऽनृतं ।

तच्च चान्द्रायणं ।

“ तच्च दानानृते देयद्रव्यविशेषेण दोषः ।

(१) पशुलोभे ।

(२) विश्रम्भात् त्रियुगं ।

(३) ऋणग्रहणानृते ।

(४) त्रियुगं ।

(५) नरकपातः ।

अज्ञानृते जन्म इति हे तु वासोऽनृते तथा ।
 चीणिरत्नानृते इति चतुरं काष्ठानृते ॥
 पञ्च पञ्चनृते इति दश इति गवानृते ।
 शतमश्वानृते इति सहस्रं पुरुषानृते ॥
 एतत्तु द्विगुणं इति कृत्वा भूष्यनृतं नरः ।
 ततस्तु द्विगुणं भूषो^(१) भुवं दत्त्वा हिनस्ति यः ” ॥

हारीतः,—

साधारणं नाम गोब्राह्मणहितं, आपत्कल्पः, खैराभिधानं
 इति त्रिविधं, तच्च त्रिविधमपि न दोषाय ।

एवं ह्याह स एव,—

“ न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न खैरवाक्यं च न मैथुनार्थं ।
 प्राणायत्ये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याङ्गरपातकानि ” ॥

देवसः,—

“ (१) विवाहे ब्रह्म-हासार्थं प्राणिनां जीविताय वा ।

आत्मनः प्राणहेतोर्वा न स्थादेवानृतं वदन् ” ॥

विहारे मैथुने ब्रह्महासार्थं, ब्रह्मार्थं ब्राह्मणनिमित्तं,

हासार्थं गोष्ठ्यां ।

गौतमः,—

“ सप्त पुरुषान्दहति मनसापि गुरोरनृतं वदन्नस्तेऽप्येवार्थेषु,
 अनृतं द्विविधं, असत्यं विमम्बादस्य । दृष्टश्रुतकृतानामन्यथावच
 नमसत्यं । प्रागल्भ्यापगतानां असंप्रवर्त्तनं विमम्बादः, इति ।

(१) अभयं ।

(२) विहारे ।

तथा,—

“परप्राणोपघातार्थं परद्रव्यापहारतः ।

विशिष्टोऽनृतवादस्तु न वृथाकथनादिषु” ॥

अथ विशेषमाह मनुः,—

“(१)वह्मनां हि वधो यत्र तत्र साध्यनृतं वदेत्” ।

अथ साक्षिणः (१)सत्यवदनेन द्विजानां वधः शङ्क्यते । तत्र साक्षी मिथ्या ब्रूयात् । इदं च न्यायमूलं, (२)सत्यवदनस्य मरणानुकूलव्यापाररूपत्वेन हिंसात्वात्, तस्यां च (३)दोषभयत्वात्, साध्यनृते दोषात्पलादेव कर्त्तव्यं । (४)न साध्यवदनस्य विधेयत्वेन निषेधाविषयत्वं, मिथ्या हि निषिध्यते सत्यं त्वर्थप्राप्त्यर्थं न विधेयम् ।

सत्य(१)वदनस्य प्रियरूपस्य च ज्ञातकप्रतत्वेन विधेयत्वं नाप्रियस्य, तेन ब्राह्मणादिवधानुकूलसाक्षिसत्यवाक्यस्य निषिद्धत्वात्, न (२)सत्यानृतवदनस्य निषिद्धत्वेऽपि दोषान् (३)त्यत्वात् कर्त्तव्यत्वं, तथा च प्रायश्चित्तं चारस्वतीष्टिः स्मर्यते, एवं साक्षिण्यतिरेकेणापि वर्णवधानुकूलसत्यवचनं निषिद्धं । “पश्चानृतान्याजुरपात कानीति” वचनं, तत्र प्रतिप्रसवादेव निषेधाभावात् पातकाभावः, तथा च, तत्र प्रायश्चित्तं स्मर्यते, ऋणमिति, उत्कर्षार्थवचोऽनृतं महापातकसमत्वेन गणनादित्यतिगर्हितं वर्जनौयं ।

(१) वर्गिनां ।

(२) सत्यकथने ।

(३) सत्यमूलस्य ।

(४) दोषभयत्वात् ।

(५) नयसाध्यसत्यवचनस्य ।

(६) सत्यवचनस्य ।

(७) तत्र ।

(८) दोषान्यत्वात् ।

मनुः,—

“भूतं भद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव वा वदेत्” ।

प्रथमभद्रपदं अभद्रवस्तुपरं, अभद्रं वस्तु भद्रमित्येवं ब्रूयात्
नत्वभद्रमिति, पुण्यं प्रशस्तमिति ब्रूयात् इत्यापस्तम्बवचना-
द्भद्रपदं पुण्यप्रशस्तादिपदोपलक्षणं, भद्रमित्येवेत्यनेन पक्षान्तरं
पुण्यप्रशस्तादिपदं न वाच्यं भद्रमित्येव वाच्यमित्यन्वयः, आपस्तम्बः,—
“अधेनुं धेनुं भद्रमित्येव ब्रूयात्” । धेनुभयाग्रब्धो धेनुभविष्यत्यर्थं,
धेनुभवायामुपगमः । पारस्करः, “गर्भिणीं विजयेति ब्रूयात्, सक्तु-
मिति न कुलं, कपालमिति कपालं, मणिधेनुरितौ धेनुः” ।

महाभारते,—

“पुण्यानां शोभनं पुण्यं वृक्षाणामुद्धृता रुचिः ।

वज्रकारं च वासानां वाष्पे वाष्पां तथा गवां ॥

सम्यक् भोजनं ब्रूयात् पानीये तर्पणं तथा ।

सुशृणुं पायसे ब्रूयाद्वाच्यं रुशरे तथा ॥

आश्रमकर्मणि संप्राप्ते क्षुते खाते तु भोजने ।

आधितानां च सर्वेषामायुष्यमभिनन्दितं” ॥

पण्ड्रये शोभनं पण्ड्रमिति वाच्यं ।

वज्रवारं वज्रशब्दं गवां मध्ये वाक्च दातुमिति ब्रूयात् । भोजने-
भोष्येऽज्ञादौ पानीये पेयद्रव्ये दग्धादौ । आयुष्यमभिनन्दितं
ब्रूयादित्यर्थः ।

यमः,—

“जीवेति क्षुवतो ब्रूयाज्जीवेत्युक्तः सचेति च” ।

क्षुतः क्षुतं कुर्वतो जीवेति वक्तव्यं । क्षुत्कर्ता च त्वया महेति वदेत् । इति वाच्यानि । गच्छन् यदि सभां पश्यति तदा सभां पश्यन्निमं मन्त्रं पठित्वा सभामभ्येति, “सभा शिरमिनामा त्वं क्षयिर्नामामि तस्यै तेनः” । सभाप्रवेशे मन्त्रः । सभावभाषमिति शोभे प्रजापते दक्षितरौ सचेतसौषोनविषादुपमास तिष्ठेत् सचेतनो भवति संसवो वाजन इति, प्रविश्य ।

जपः,— अभिभूहेमागमविराट् प्रतिवासाः कविपादुपमास तिष्ठेत् सचेतनो भवति, संसवो जनः । सपर्वे सभापतिं बुद्धिं मन्येते, दास्यक्रोधशान्त्यै अभिमन्त्रणं, जात एषारभ्यातनुर्मन्ये, क्रोधस्य नाशिनौः ।

“तां देवीं ब्रह्मचारिणीं विनयन्तु सुमेधसः ।

द्वौरहं पृथिवीं चाहं तौ ते क्रोधं नयाममि” ॥

गर्भमथतय्यां मह महमा वा पाठमहयज्ञैः ।

यदि मन्येत सभापतिर्मम द्रोहं करिष्यतीति तर्भाभिमन्त्रयेत् । गते वामोवास्या आदते हृदयमादधते यत्र निहिता बाधकतां ततस्तत्राददे यदहं ब्रवीमि तत् समिधरो । एतदेव सभापतिं वशीकरणमन्त्रः । सर्वदा गमनकाले मार्गाभिमन्त्रणं ।

नमो रुद्राय पथि^(१)मदे स्वस्तिमांसं पारय, एवं नमो रुद्राय चतुष्पथमदे स्वस्तिमांसं पारयेति चतुष्पथा^(२) भिमन्त्रणं, नमो रुद्राय पथमदे स्वस्तिमांसं पारय, गौकारोद्गणे मन्त्रः । सुनावमारु-

हेयमिति उत्तरेण मन्त्रः । सूचामा च्छणं^(१) कानभं प्रवेष्टुं कान-
नाभिमन्त्रणं, नमो रुद्राय वनमदे खस्तिमांसं पारयेति, पर्वता-
रोहणे मन्त्रः । नमो रुद्राय गिरिमदे खस्तिमांसं पारयेति ।
अग्निनाक्रमणे मन्त्रः । नमो रुद्राय^(२) अग्निनामदे खस्तिमांसं
पारय, गोष्ठप्रवेशे, नमो रुद्राय मरुत्पिण्डमदे खस्तिमांसं पारय,
वस्त्रस्नात^(३) वाताहतोवस्त्रमभिमन्त्रयते, शिवा चामिन वज्रोऽग्नि
नमस्तेऽस्तु मा मा हिंसीः, गर्जितमेघमभिमन्त्रयते, शिवा नो वर्षाः
सन्तु शिवा नः सन्तु विद्युतः, शिवा नस्त्वामन्तु यास्त्वं^(४) हनसि
वृचहन्, शब्दं कुर्वाणां शृङ्गाक्षीमभिमन्त्रयते, शिवा नो नामाग्नि
स्वधितस्तेतिजानः नमस्तेऽस्तु मा मा हिंसीः । शब्दायमानं
पक्षिणमभिमन्त्रयते ।

“ हिरण्यवर्ण ! शकुने देवानां प्रहितं शिव ! ।

यमदूत ! नमस्तेऽस्तु किंत्वाकार्करिकोऽभवौत् ” ॥

लक्ष्मणस्य^(५) वृचस्याभिमन्त्रणं । मा त्वाग्निर्मापरशूर्मादण्डो-
राजप्रेषितः ।

“ अङ्कुरास्ते प्ररोहन्तु निवाते त्वाभिवर्षतु ।

अग्निष्टिसुख मा हिंसीत् खस्ति तेऽस्तु वनस्पते ” ॥

खस्ति मेऽस्तु वनस्पते ” म यदि किञ्चिद्^(६) तवाहि लभते
तत् प्रतिगृहे मन्त्रः । द्यौस्त्वाददातु पृथिवी ददातु प्रतिगृहा

(१) सूत्रामागं ।

(२) पितृमदे ।

(३) वस्त्रप्रान्तवाताहतो

(४) मृजमि ।

(५) देवस्य :

(६) द्यौर्भुतिनादिन न लभते ।

मौति । ओदनप्रतिपदे एतन्मन्त्र^(१)पाठानन्तरं वक्ष्यमाणमन्त्राभ्यां प्राशनं, ब्रह्म प्राश्नात्विति प्रथमं, ब्रह्मत्वाप्राश्नात्विति द्वितीयं, अक्ष-
प्रतिपदे प्रतिपदाक्षन्तरं प्राशनं, ब्रह्म प्राश्नात्विति प्रथमं, ब्रह्म
त्वाप्राश्नात्विति द्वितीयं, ब्रह्म त्वापि वत्विति तृतीयं । इतिवाच्यं,

अथावाच्यानि, मनुः—

“अवाच्यो दौक्षितो नास्ति यवौयानपि यो भवेत्” ।

एतच्चाग्निषोमौषपर्यन्तं तदूर्ध्वं कात्यायनः, नामघृण-
भोजने स्यातः कुर्वीतेति ।

“शुष्कं वैरं विवादं च न कुर्यात्केनचित् सह” ।

वशिष्ठः,— “^(१)न मित्रभाषणमिच्छेत्” ।

मनुः,—

“अलिकपुरोहिताचार्यैः शालकातिथिसंश्रितैः ।

वृद्धवालातुरैर्वैद्यैश्चातिषमन्धवान्धवैः ॥

मातापितृभ्यां नारौभिर्धर्मा पुत्रेण भार्यया ।

दहिचा वा सवर्गेण विवादं न समाचरेत् ॥

तस्मादेतैरधिचिन्तः स हेता संज्वरः सदा” ।

देवीपुराणे,—

“न कुर्याज्जनसंवादं न वैद्यैर्न च वत्सलैः ।

नृपवन्धुगुप्तमानभिषक्ष्योतिःपुरोहितैः ।

विरोधेन महद्दुःखं प्रीत्या सुखमवाप्नुयात्” ॥

वन्धादयो नृपण, ज्योतिः (१)ज्योतिष्कः, विष्णुपुराणे,—
नारभेत कक्षिं प्राञ्चः, प्राग्दोषानुवृत्तौ, देवसः, पदवचनं, अपवादः,
पैशून्यं, अनृतं, वृथावापः, निष्ठुरं, इति वाङ्मयाष्ट, कुक्षविद्या-
चारदोषकथनात्मकं तत्कासक्रोधसन्तापजनकं वचः पदवं, पदव-
चनानामेव परोक्षे भाषणमपवादः, गुरुनृपतिवन्धुभृत्याये कार्य-
नाशार्थं गुप्तं (२) पैशून्यं, अनृतं प्रसिद्धं । देशराज्यपराश्रितहास-
क्रीडादिविषयं निष्प्रयोजनभाषणं, वृथावापः, गुह्याचार (३)-
मैथुनसम्बन्धकीर्तनं, असेधनामग्रहणं, अमाङ्गल्यशब्दोच्चारणं
निष्ठुरं ।

विष्णुः,— “ न कस्यचिन्मर्मणि स्पृशेत् ” ।

गोप्यशब्दकीर्तनं मर्मशब्दः ।

हारीतः,—

“ न वेदगुरुब्राह्मणगोपरिवादं कुर्व्यात् ” ।

आपस्तम्बः,—

“ गोदक्षिणानां कुमार्याः परिवादांश्च वर्जयेत् ”

गोरदक्षिणार्थेऽपि, दक्षिणानां वस्त्रहिरण्यादीनां आप इत्य-
धिकृत्य ।

वायुपुराणे,— “ नचैताः परिचक्षौत ।

न परिवदेत् तथा नवायुः परिवदेत् ” ॥

(१) ज्योतिषिकः ।

(२) जनपादं तु ।

(३) गुप्तदोषकथनं ।

(४) गुह्याङ्गमैथुन

तथा,—

तावत्कालं दौर्चितो ^(१)भुवस्तनं परिवदेत् । तथा ।

योगं परिवदेद्यस्तु ध्यानिनं मोक्षकामिनं ।

“स गच्छेन्नरकं घोरं ओतारस्य न संग्रथः” ।

महाभारते,—

“सदा नारायणं देवं सर्वपापहरं ^(२)शुभं ।

निन्द्यमानो नरः शीघ्रं नरकं प्रतिपद्यते” ॥

वराहपुराणे,—

“विष्णुवद्रान्तरं ब्रूया, सत्त्वमीगौर्यान्तरं तथा ।

मर्त्यानां नास्तिकानां च काव्यं शास्त्रं विगर्हितं” ॥

अन्तरं भेदं, काव्यं कविकल्पितं न प्रमाणं ।

यमपैठौनसी,—

“न निन्द्या ब्राह्मणा गावः काञ्चनं सलिलं स्त्रियः ।

पृथिवी च षडेतानि यो निन्दति स निन्दितः” ॥

यमः,—

“यस्तु निन्द्यात् परं जीवन् प्रशंसत्यात्मनो गुणान् ।

स वै वार्द्धषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितं” ॥

वराहपुराणे,— अधिकं, पूर्वभुक्तस्त्रीनिन्दनं च निषिद्ध ।

गौतमः,— न स्त्रेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह संभाषेत, संभाष्य

^(३)पुण्यकृतो मनसा ध्यायेत्, ब्राह्मणेन सह संभाषेत ।

(१) रुद्र ।

(२) प्रभुं ।

(३) गुणकृतो .

पैठीनसिः— “मत्तोन्नतप्रमत्तैः सह न संभाषेत, परस्मिन्
रहसि न संभाषेत” ।

सांख्यधनगृह्यं,— “सूतकथुदकीभ्यां न संवदेत्” ।

मनुः,—

“नापृष्टं कस्यचिद्भूयास्तन्यायेन पृच्छतः” ।

देवसः,—

“न नदीषु नदीं ब्रूयात् पर्वतेन च पर्वतं ।

नान्यं प्रशंसेत्तस्यसौर्ध्वं स्थायतनेषु च” ॥

मनुः,—

“पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वैदालव्रतिकान् शठान् ।

हैतुकान् वक्तव्यमेषु वाक्प्राप्तेष्वपि नार्जयेत्” ॥

आपस्तम्बः,—

“न सौम्ये सपत्न इति ब्रूयात्,” पुनरापस्तम्बः,— “वर्जये-
द्गुरोः स्तुतिं समन्त्रे, सुस्नातमिति च, स्नानप्रशंसां विवर्जयेदित्यर्थः” ।

मनुः,— “न विगृह्य कथां (१) कुर्यात्” । विगृह्य आश्चर्य्य ।

पुनरापस्तम्बः,— वाक्येन वाक्यप्रतिघातमाचार्य्यस्य वर्जयेत् ।

विद्यया विद्यानां प्रतिघातं वर्जयेत्” ।

सांख्यधनगृह्यं,— “न समेत्याक्रोशनोपिग्नो कुलं कुले चेति-
हेतिहः स्यात्” आक्रोशनो आक्रोशनवाक्तां कुलं कुलः, वृषागृहाद्
पृथगमनशौकः । इति हेतिहः पुरावृत्तिकथनपरस्य न स्यात् ।

महाभारते,—

“महात्मनां हि गुह्यानि न वक्तव्यानि कर्हिचित् ।
 त्वंकारं नामधेयं च ज्येष्ठानां परिवर्जयेत् ॥
 अधराणां समानानां उभयेषां न दुष्यति ” ।

देवसः,—

“चक्षुष्मानिति सुभ्रातृं चाण्डालं ब्राह्मणेति च ।
 जुगुप्सा निन्दनं द्वेषात् पदधित्वं विशिष्यते ॥
 दृषणं दृषलेत्युक्त्वा पतितं पतितेति च ।
 सत्येनापि सदोषः स्यान्मिथ्या द्विगुण^(१)वान् भवेत् ” ॥

यमः,—

“प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा पतितं यदि पश्यति ।
 प्रत्यादिशो न कर्त्तव्यो रचेदात्मानमात्मना ॥
 यानि मिथ्याभिग्रहानां गच्छन्त्यश्रूणि क्षोचनात् ।
 पतिपुत्रान् पशून् हन्ति तेषां मिथ्याभिग्रंशिनां ” ॥

ब्रह्माण्डे,—

“मास्मै देहोति चेवं यः प्रव्रवीति दरात्मवान् ।
 अपि जातिगतं गत्वा न विसृजेत किञ्चिदात् ” ॥

शङ्खलिखितौ, “देवेन्द्रधनुस्सुखसुखपरिवेशोक्ताः परस्मै न
 कथयेत्, नात्मानः प्रतिकूलं महाजनविरोधं कुर्यात् । गोष्ठौभिः
 संवध्येत, महाजना वेदार्थज्ञास्मैर्विरोधः, गोष्ठौ वृथाकथाः ” ।

पैठौनमिः,—

“सुहृन्मरणमार्त्तिं वा न स्तुतुं आवयेत्परान्” ।

यमः,—

“तिथिं पक्षस्य न ब्रूयात् नक्षत्राणि न निर्दिशेत्” ।

अथ द्वितीया, अथ अवणेत्येवं न काम^(१)येत् । शङ्खलिखितौ,—
नगचेबागारे चरन्तीं गां धयन्तीं^(२) न चक्षौतान्यस्मै, न वाह्यान-
वाह्य^(३)तामिति ब्रूयात्, अवाह्यं^(४) मदि ।

हारीते विशेषः,—

“परस्वस्त्रावतौर्णां नाचक्षौत, पिवन्तं च परवत्सं” ।

तथा, आपस्तम्बः,—

“वर्जयेद्देवताभिधानं नचाप्रयतः वर्जयेच्च सुवर्णेषु सूचनं ।

परिभोगं यथोक्तेषु मत्सरः पुत्रशिश्वयोः”

सूचनं पेशन्य, परिभोगं पराभवं कृत्वा धनग्रहणं ।

वशिष्ठः,—

न स्नेच्छभाषां शिञ्चेत, अष्टादशनरकष्टेतुक्कर्माधिकारे ।

हारीतः,—

“पारुष्यमनृतं वादश्रुतिविक्रयस्येति वाग्जानि” ।

एवं विस्मष्टम^(५)धौयात्, न शूद्रजनमस्त्रिधावध्ययनं
अनध्यायाध्ययनं च मनूक्तं वर्ज्यं, इत्यवाच्यानि, समाप्तं वाचिकं
स्वातकव्रतं ॥

(१) आपयेत् ।

(२) पायन्ता ।

(३) न वाह्यजाने वाह्यतामिति ब्रूयात्, (४) अवाह्यं नगादि

(५) मभिधेयात् ।

अथ पाणिजं, नरसिंहपुराणे,—

“नरसिंहगृहे नित्यं यः समार्जनमाचरेत् ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ” ॥

वराहपुराणे,—

“यावत्कानि प्रहाराणि भूमिसंमार्जने ददुः ।

तावद्वर्षसहस्राणि विष्णुलोके महीयते ” ॥ इत्यादि ।

तथोपलेपने,—

तत्रैव,—

“गोमयं गृह्य वै भूमिं मम वेष्मोपलेपयेत् ।

यावन्ति तु पदान्यत्र समन्तादुपलेपनात् ॥

तावद्वर्षसहस्राणि मङ्गलो जायते तथा ।

यदि द्वादशवर्षाणि लिप्यते मम वेष्मनि ॥

जायते विष्णु^(१)जे वंशे धनधान्यसमाकुले ” । इत्यादि ।

तथा,

“स्थानोपलेपने कार्यं मलिलं यो ददाति मे ।

यावन्ति जलविन्दूनि लिप्यमानस्य सुन्दरि ! ।

तावद्वर्षसहस्राणि विष्णुलोके महीयते ” ॥

विष्णु^(१)पुराणे,—

“अभ्युक्षणं च यः कुर्यात् पानौयेन सुरालये ।

स शान्तपापो भवति-- नात्र कार्या विचारणा ” ॥

स्कन्दपुराणे,—

“ अगम्यागमने पापमभवस्य च भक्षणे ।

सर्वे तस्माशमाप्नोति मण्डयित्वा हरेर्गृहं ” ॥

तथा,—

“ सा^(१) कृणं वर्त्तिकोपेतं स्वस्तिकैश्च विभूषितं ।

देवदेवस्य कुरुते^(२) जयते भुवनत्रये ” ॥

नरसिंहपुराणे,—

“ निर्मात्रमप^(३) ह्यथा तोयेन स्नाय केशवं ।

नरसिंहाकृतिं राजन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ” ॥

तथा,—

“ यवगोधूमजैश्चूर्णैरुदत्योष्णेन वारिणा ।

प्रक्षाल्य देवदेवेशं वारुणं लोकमश्नुते ” ॥

भविष्यपुराणे,—

“ यावन्मयः पांशुकणिका मार्जन्ते भास्करालये ।

दिनानि दिवि तावन्ति तिष्ठत्यस्ममज्जो नरः ” ॥

तथा,—

“ शिवमांन्यापनयनं पूजान्ते तत्र मार्जयेत् ।

एकैकं तत्र तुभ्यं स्याच्चान्द्रायणफलेन तु ” ॥

एवमन्वेषामपि देवानां स्नानमार्जनादौ नि तत्तत्शास्त्रोक्तानि ।

(१) प्राङ्गणं वर्गकोपेतं

(२) क्रीडते भुवनत्रये ।

(३) मपनीय ।

मनुः,—

“धारयेद्वैणवीं यष्टिं सोदकं च कमण्डलुं” ।

तथा,—

सुवर्णरजतसुद्रिकाधारणं पूर्वमुक्तं, दर्भवटुकधारणं च ।

मनुः,—

“न कुर्वीत वृथाचेष्टां नवार्थञ्जलिना पिवेत्” ।

तथा,—

“न मृत्तोद्वं च मृद्वीयान् ष्किञ्चात् करजेक्षुणं” ।

तथा स्वयं नोपानहौ हरेत् हस्तेनेति शेषः ॥

तथा,— न पाणिस्थं भुञ्जीत ।

तथा,—

“न संहृताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मनः शिरः ।

न स्पृशेच्चैतदुच्छिष्टो न च स्नायादिनाततः ॥

केशग्रथान् प्रहारांस्य शिरस्येतान् विवर्जयेत् ।

न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः ॥

न स्पृशेत् पाणिनोच्छिष्टो-विप्रगोब्राह्मणानक्षान् ।

स्पृशेत् तान् शुचिर्नित्यमङ्गिः प्राणानुपस्पृशेत् ॥

गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं पाणितलेन तु” ।

कण्डूयेदात्मनः शिरः ।

“अनातुरः स्नानिस्नानि न स्पृशेदनिमित्ततः ।

रोमाणि च रहस्यानि सर्वाण्येव विवर्जयेत्” ॥

न पाणिपादचपलः

देवीपुराणे,—

“नेचाञ्जनं निषेवेत्तु दन्तधावनपूर्वकं” ।

विष्णुपुराणे,—

“न कुर्यात् वस्त्रसंघर्षे न गृहीयाच्च नासिकां” ।

महाभारते नन्दाधिकारे,—

“ब्राह्मणैः कारयिष्यन्ति वृषसादन्तधावनं” ।

नाङ्गनखवादनं कुर्यात्, न पाणिना जलमभिह्वयात्, नेष्ट-
काभिः फलानि पातयेत्, न फलैः फलानि, तथा हृदन भेदन
लेखन विमर्दन विदलनास्फोटनादिनाकस्मात् कुर्यात् । अव-
स्फोटनं हस्ताद्यङ्गस्य विस्फोटनं ॥

आपस्तम्बः,— “वृष्टतस्त्रात्मनः पाणिं न संक्षेपयेत् । गोत्राङ्गण-
स्पर्शनवर्जानुवृत्तौ स एवाह— “हस्तेन^(१) शरणात्” ।

वृद्धशतातपः,—

“उद्धृत्य वामहस्तेन यत्तोयं पिवति दिजः ।

सुरापानेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः” ॥

वशिष्ठः,— “अग्निमापस्य न च युगपद्भारयेत्, । नानानं^(२)
सन्निवापं वर्जयेत्,” सन्निवापः संसर्गः, अयं^(३) सौक्तिकाग्नि विषयः,
वैदिकाग्नौ तु संसर्गविशेषात् प्रायश्चित्त विशेषः ।

पैठौनसिः,—

“प्राणिनो हिंसितव्याश्च क्लिष्टपातं तु नर्जयेत् क्लिष्टपातं
वज्रक्लेशपूर्वकं ।

(१) हस्तेन वाकारणात् ।

(२) नानाश्रिणां ।

(३) च ।

“ नावपुरे ह्यथा^(१)ग्रस्त्रं गोकुलस्त्रौकुमारके ।

पुण्यस्नानोदकस्थाने मा^(२)त्वावाहणेन तु ॥

निजनिधि^(३)प्राप्तौ तथैव पुनरर्पयेत् । परस्यरे पशून् वोस्नान-
दर्भच्छणोवाच योजयेत् ॥

“ मरवाधां न कुर्वीत जलवातायनादिभिः ।

साधं प्रातर्गृहदारं भिक्षार्थं नावघट्टयेत् ” ॥

जलायनं प्रणालीं, वातायनं गवाक्षं, भिक्षार्थं भिक्षावृत्त्यर्थं,
तथासमिद्धमग्निं हस्ताभ्यां न स्पृशेत् ।

उग्रनाः,—

“ न वस्त्रेण वीजयेत्, यं कंचिदपि ” ।

महाभारते,—

“ देवमास्यापनयनं दिजोष्णिष्टापमार्जनं

आकल्पपरिचर्या च गात्रसंवाहनानि च ।

अत्रैकैकं नृपश्रेष्ठ ! यो गतो व्यतिरिच्यते ” ॥

तथा,—

“ कपिलायां च दत्तायां यत्फलं ज्येष्ठपुष्करे ।

तत्फलं भरतश्रेष्ठ ! विप्राणां पादधावने ॥

दिजपादोदकक्षिप्त्वा यावत्तिष्ठति मेदिनौ ।

तावत् पुष्करपर्णेन पिवन्ति पितरो जलं ” ॥

इति “ पाण्डिजानि स्नातकव्रतानि ” ॥

(१) ह्यथाशस्त्रं गोशुद्ध ।

(२) सीमानं वाहणेन तु ।

(३) निक्षेपो ।

अथ पादजानि ।

नरसिंहपुराणे,—

“ प्रदक्षिणेन चैकेन देवदेवस्य मन्दिरे ।

पृथ्वीप्रदक्षिणफलं प्राप्य पश्चाद्भूरिं व्रजेत् ” ॥

वराहपुराणे,—

“ यस्तु प्रदक्षिणं कुर्यात् साष्टाङ्गं च प्रणामकं ।

दशशश्वमेधस्य फलं प्राप्नुयाच्चात्र मंग्रयः ” ॥

भविष्यपुराणे,—

“ कृत्वा प्रदक्षिणं भक्त्या शिवस्यायतने नरः ।

शश्वमेधमहस्यस्य सुद्वीष्टस्य फलं लभेत् ” ॥

सूर्यमधिकृत्य तत्रैव,—

“ कृत्वा प्रदक्षिणं यस्तु नमस्कारं प्रयोजयेत् ।

राजसूयाश्वमेधाभ्यां स परं लभते फलं ॥

चिद्वृत्प्रदक्षिणं कृत्वा यो नमस्कुरुते रविं ।

भूमौ गतेन शिरसा स याति परमां गतिं ” ॥

एवमन्यदेवानां प्रदक्षिणं ।

स्कन्दपुराणे,—

“ प्रदक्षिणं यः कुरुते पठेन्नाम महस्रकं ।

तुल्यशीपार्श्वतो नित्यं यज्ञायुतफलं लभेत् ” ॥

तथाऽन्यत्र प्रदक्षिणं सर्वपापक्षयार्थं । तच्च मन्त्रः,—

“ अग्निगर्भं ! प्रमौगर्भं ! यज्ञगर्भं ! सनातन ! ।

शिरस्यगर्भं ! श्रीगर्भं ! वेदगर्भं ! नमोऽस्तु ते ॥

“ नोद्धंतिर्यन्मिदूरं वा निरीक्ष्य पर्यटेद्बुधः ।

सुगमाचं ^(१)महीपुष्टं नरो गच्छेदि ^(२)लोमचम् ॥

रथारोहणप्रसङ्गे, सारथिना युक्तो रथ इत्युक्ते ^(१)सर्वमित्यनेन रथ-
समीपागमनं । ^(२)रथान्तरं वाम ^(३)सीति ^(४)दक्षिणचक्राक्षम्, दृष्ट-
दशीत्युत्तरस्य वामदेश्यामसीति ईषादण्डाद्यं, रथोपवेशनस्थानाभि-
मन्त्रणं, चक्राण्युत्तरा ^(५)वरतो रथं स्थातुं स्थातमग्निमदभिः सम्पत्-
सरं तं, दूरेहेतिरिष्टियावाध्वतस्तिष्ठो ^(६)अग्नयः पथः पारथक्य-
नमो माणिक्यत्वाय, उपविश्य दक्षिणं धूयं प्रतोदेन प्रेरयति,
देवास्तथं दृष्ट्वा दूराद्वरोहणं, विप्रनिकटेऽवरोहणं, गवां मध्येऽव-
रोहणं, ^(७)मुहूर्तमारुह्य जपः, इह रतिरिह मध्यमा मास्तिह रति-
रथभङ्गशङ्कायां जपः, अयं वामश्विना रथो मा दुर्गमाशुचोभिषत्,
तदाभयं न भवति, वञ्चादन्यत्र गमने रथं ध्वजं स्पृष्ट्वा ^(८)जपः ।
रथादवह्य यवसोदके दीयतामिति भृत्यान् प्रतिप्रैथ्यः । इत्या-
रोहणप्रसङ्गे ^(९)हस्तौ यशसमसिहस्तौ वर्चसमसि इन्द्रस्य त्वा वज्रेणा-
भितिष्ठामि स्वस्ति मासं पारय । अश्वारोहणे मन्त्रः, अश्वयशसमसिः
अश्ववर्चसमसि । इन्द्रस्य त्वा वज्रेणाभितिष्ठामि स्वस्तिमासं पारय-
निषेधान्तिकमेणाश्रया गर्दभारोहणे त्वाहोऽसि विष्णुर्देवतयः स्वस्ति-

(१) महीपुष्टं ।

(२) विलोकयन् ।

(३) सविह ।

(४) रथान्तरं ।

(५) मामीति ।

(६) रथ ।

(७) वभितो ।

(८) पित्राद्यभिमुखे च दूरात् ।

(९) दृष्ट्वा मन्त्रजपः ।

(१०) हन्तिपसममसि ।

मासं पारय, एवम^(१)ग्रन्था ओझारोहणे मन्त्रः । शुद्धोऽसि शुद्ध-
जन्मा आग्नेयो वै हिरण्यरेताः, उत्तरेण खसि मासं पारय, मार्गभि-
मन्त्रणं, नमो ब्रह्माय पचि^(२)कृदे खसि मासं पारय, चतुष्यय-
दर्शनेऽभिमन्त्रणं, नमो ब्रह्माय चतुष्ययसदे खसि मासं पारय ।

“ न दुष्टं यानमारोहेत् कुलकायां न संशये ।

जनैकशून्यामटवो गच्छेन्नैव शून्यगृहे वसेत् ” ॥

मनुः,—

“ नाविनीतैर्ब्रजेत् धूत्तैर्न चक्षुष्याधिपीडितैः ।

न भिक्षुशृङ्गास्थिशुरैर्न वासधिविरूपितैः ॥

विनीतैश्च ब्रजेत् धूर्त्यैराशुचौर्लक्षणाश्वितैः ।

(२) न बहर्गोपसंपन्नैः प्रतोदे^(४)नातुदङ्गुलं ” ॥

“ अविनीतैर्दष्टैः वासधिरिविरूपितैः^(५)शृङ्गा^(६)कुलैः ” ।

तथा, “ गवां याने च पुष्टेन सर्वथैव विगर्हितं ” एतेन रथ-
शकटादिषु गोयानं^(१) न निषिद्धं, स्कन्धस्थ निषेधात् । अतएव
विष्णुः, “ गोभिर्नादान्तैः ” अदान्तैरग्नितैरेति ।

स्कन्दपुराणे,—

“ प्रदक्षिणं यः कुरुते पठेन्नथ सहस्रकं ” ।

मन्त्रवागोनिषेधादिश्रुतितानां निषेधः ।

(१) श्वमशक्तौ ।

(२) पत्तमदे ।

(३) वस्त्रवपौ ।

(४) नार्त्तवृत् ।

(५) पृच्छेः ।

(६) निषिद्धं ।

रात्रौ वर्षासु नाक्षत्रो गच्छेद्भारौतवचनात् ।

दिवासु च पञ्च^(१)सु नरोक्तेरशक्ताववसिदिवागमने दोषः,
तथा, “ नातिकल्पं नातिसाधं नातिमध्यं दिने स्थिते ” ।

विष्णुः—

“ नैको ध्यानं प्रपद्येत नाधार्मिकैः साङ्गं न वृषत्तेर्न दिषद्भिः ।

नामंनिहितपानीयं नातिदूषणं न संततं ” ।

असंनिहितपानीयमिति क्रियादिविशेषणं । संततं, निरन्तरं
प्रतिदिनमित्यर्थः ।

मनुः,— “ नाज्ञातेन समं गच्छेत् ” ।

भारौतः,—

पूर्ववृत्तिवृत्त्यर्थं “ नासूर्यमध्वानं गच्छेत्, न नियमवेलायां,
नानुदको अयज्ञोपवीतः, पूर्ववृत्तिसु वृत्तिमानास्त्रसूर्यं रात्रौ
न गच्छत् । वृत्तिक्षीणस्तु गच्छेदित्यर्थः ”, नियमवेला नित्य-
कर्मकालः ।

बौधायनः,—

“ विना कमण्डलुं नाध्वानं व्रजेत्, न सामन्तं गृहाद्गृहं ।
पदमपि गच्छेदिषुमात्रमित्येके, विना कमण्डलुमिति सर्वत्र
सम्बन्धः । कमण्डलुग्रहणमुदकोपलक्षणं इषुमात्रादिषु प्रक्षेपमिति
देशादधिकः पदमित्यर्थः ।

तथा, “ न स्त्रिया सह व्रजेत् ” ।

(१) दिवा च पञ्चसु नरोक्तेरशक्तावनसिदिवागमने न दोषः ।

देवीपुराणे,—

“ नासहायो मजेद्रात्रौ नोत्पथे न चतुष्यथे ” ।

यावत्तः, “ वाङ्मन्त्रं न नदीं तरेत्, न महावृक्षमारोहेत् ” ।

आपस्तम्बः,—

“ गर्भभयानारोहणरोहणावरोहणानि वर्जयेत् ।

न विनाशं शासयिकीं जले मज्जनक्रियां ” ।

विष्णुः,—

न “ प्रवर्षति धावेत्, न नदीं तरेत् देवताभ्यः पितृभ्य-
स्योदकमप्रदाय नदीतरणप्रसङ्गे तर्पणं कृत्वेव नदीं तरेदित्यर्थः ।
न चैतन्नदीतर्पणनिमित्तं तर्पणं, तथा सत्येकस्मिन् दिने वज्रनदीतरणे
वज्रतर्पणं स्यात् । किं तु नित्यतर्पणस्यैव निमित्तस्य न काल-
नियमः । तेन प्रथमनदीतरणकाले कृततर्पणो न नद्यन्तरे कुर्या-
दित्यर्थः । यदा, यदि नदीतरणे तर्पयेदिति तर्पणस्य निमित्तत्वं
श्रूयेत, तदा प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वमिति निमित्तमुद्दिश्य
विधानात् कर्मभेदः स्यात्, इह च गमनप्रकरणे न नियमो-
विज्ञेय इति तत्तर्पणात् पूर्वं नदीतरणं निषिध्यते, तेन नियम-
कालेन तर्पणवेलायामित्यनेन नदीतरणप्रसङ्गो नास्त्येति तर्पण-
कालात् पूर्वमिवावगन्तव्यं वचनसामर्थ्यात्, तथा न भिक्षयानेन
तरेत् । नौकया भिक्षया ।

मनुः,—

“ अचक्षुर्विषयं दूरीं न प्रपद्येत कर्हिचित् ।

अदृष्टपूर्वमरणं न गच्छदुष्टमत्तादिशङ्कया ” ॥

वशिष्टः,—

“ नाग्निं ब्राह्मणं चान्तरेण व्यपेयात्, ”

नाम्योर्ब्राह्मणयोः, अनुज्ञाय वा व्यपेयात् ” ।

पैठीनसिः,—

“ न गोब्राह्मणान्तरे व्यपेयात् ” ।

यमसूतौ, ।

“ सन्निकृष्टाधानयोरन्तरा गतिनिषेधः ” ।

शङ्खसिखितौ,— “ दम्पत्योः ” ।

बौधायनः,—

“ पुरदारेन्द्रकौलपरिषावन्तरेण नातीयात् ।

प्रेक्ष्ययोरन्तरेण न गच्छेत्, इन्द्रकौलं कौलयष्टिः, परिघमर्गलं.

प्रेक्षा हान्दोलिका ।

मनुः,— “ न लघयेदत्समूचं, ” वत्सरञ्जुः, य संगच्छेत्-
गच्छतः,

“ नमस्कर्तुं ब्रजेत् कामं दिदृचुर्यज्ञकर्म वा ।

कुलात्-कुलरहस्यार्थं मन्त्रेज्जानिमित्ततः ” ॥

कुलात्कुलं, गृह्णाद्गृहं, रहस्यं गोप्यं, अनिमित्ततः प्रयोजनं
विना, अदारेण नोपेयात् ग्रामं वा वेश्म वावृतं आवृतमन्यदपि
चेचाराभावदारेण न गच्छेत् ।

आपस्तम्बः,— न कुसृत्या ग्रामं प्रविशेत्, नमो ह्यद्राय
वांसोस्तथ इति मामृतं जपेत्, अन्यां वा रौद्रीं, कुसृत्या
कुमार्गेण ” ।

शङ्खलिखितौ,— “ न वधवन्धनसमर्थं गच्छेत्, न दावं, न
 क्षौणीं प्रभवः, न महात्मनां, वधवन्धनसमर्थं, वधवन्धनार्थं
 निक्षितजनसमुदायं, दावो वनाग्निः । क्षौण्यमुपरिस्थानं कलहाव
 यामादिकमिति माधवस्वामी । शङ्खलिखितौ,— “ न बाह्य-
 रूपातपानीयैः पयः पिबेत् ” ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

“ एकस्यायं प्रयोक्ता ये निःस्त्रमजादिकं नरं ।

अदत्त्वा स्नादमग्नन्ति त इमे श्रेष्ठभोजनाः ” ॥

विष्णुपुराणे,—

“ ततः प्रभृति वै भ्राता भ्रातुरन्वेषणं गतः ।

प्रयातो मतति तथा तं न कार्यं विजानता ” ॥

देवजः,—

“ आर्वाद्यैर्भोजने चापि न त्यजेत् सहचारिणः ।

देवानृषीन्पृषींश्चैव अनुसप्तपदं व्रजेत् ” ॥

गौतमः,—

“ न प्रातृत्य शिरोऽङ्गि पर्यटित्, अप्रातृत्य रात्रौ ” ;

देवजः,— “ अशुद्धयानवाहनं वह्निर्निष्क्रमणं च न कुर्वीत,

तथा प्रदीपं— गृहमामकमभियायात् त्वरात्स्वितः ”

वशिष्ठः,—

स्वविरकास्त्रान्तरस्त्रीचक्रगणः पन्थाः समाचान् परस्मै

देवः, सर्वैरेव वध्या ऊह्यमानायाः, चक्रान् शकटादि, ऊह्य-
 मानाया विवाहकाले ” ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

“मूकान्धवधिराणां च मरकोन्मत्तकस्य च ।

पुंश्चल्याः हतवैरस्य वालस्य पतितस्य च” ॥

शङ्खलिखितौ,— “पापरोगीगर्भिणीश्चातकप्रव्रजित-विद्यावित्
गुणवृद्धेभ्यः पन्था देयः” । देवस्तः,— “पन्था देयो गवे राज्ञे दुर्व
लाय” । आपस्तम्बः,— वर्णानां चेतरैः पन्था देयः, याज्ञवल्क्यः,—
पन्था देय इत्यनुवृत्तौ नृपस्तेषामाद्यः स्वातकस्तु महीपते” । अत्र
गमनसमये शुभाशुभशकुनानि,—

मत्स्यपुराणे,—

“श्वेताः सुमनसः श्रेष्ठाः पूर्णकुम्भस्तथैव च ।

जलजानि च पुष्पाणि मांसमत्स्यास्तथैव^(१) च ॥

गावस्तुरङ्गमा नागा वाक्पक्ष^(२) एकपशुस्तथः ।

चिदशाः सहृदोविप्रा ज्वलितोज्ज्वलनस्तथा ॥

गणिका च महाराज ! दुर्वा चार्द्रं च गोमयं ।

रुक्मं रुप्यं तथा वस्त्रं सर्वरत्नानि चाप्यथ ॥

श्रीषधानि च सर्वज्ञा । यवाः मिद्धार्थकास्तथा ।

नृवाद्य^(३) मानं च भद्रपौठं तथैव च ॥

शङ्खं चक्रं पताकांश्च सुदमायुधमेव च ।

राजलिङ्गानि सर्वाणि शवं रुदितवर्जितं ॥

(१) पार्थिवः ।

(२) दन्त्य-एकपशुस्तथा ।

(३) नृवर्द्धमानं यानं च ।

दृतं मधु पयस्यैव फलानि विविधानि च ।
 खस्तिकं वर्द्धमानं च नन्दावर्त्तं म कौस्तुभं ॥
 नद्यस्य तत्र विन्यस्ता मङ्गलान्यपराणि च ।
 अचताः श्वेतमुख्याश्च तथा दर्पण एव च ॥
 अञ्जनं रोचना चैव मृङ्गारो माक्षिकं तथा ।
 वादिचाणां सुखशब्दो गम्भीरस्य मनोहरः ॥
 गान्धारः षड्जच्छषभौ ये च शस्तास्तथा स्त्रराः ।
 मेघः^(१) शस्ता घनाः खिग्धा गजदृङ्घितमिस्त्रनः ॥
 नानुलोमतडित्शस्ता शक्रचापस्तथैव च ।
 अनुलोमा यक्षाः शस्ता दिक्पतिस्तु विशेषतः ॥
 आस्तिक्यं अद्भुधान्तं तथा प्रज्याभिप्रजनं ” ।

तथा, —

“यानोत्सुकत्वं मनसः प्रहर्षः शुभस्य लाभो विजयस्य वादः ।
 माङ्गल्यलभ्यश्रवणं च राजन् ज्ञेयानि नित्यं विजयप्रदानि ” ॥

नृवाङ्ममानं यानं पुरुषयुक्तदोलादि, भद्रपौठस्त्रस्तिक-
 कौस्तुभाः सुवर्णादिघटितमन्त्रिवेशाः । लोमाः^(२) दिक्पतिर्यथा
 पूर्वस्थां रविः ।

स्मृतिः,—

“यः स्मृत्वा तुल्यो गच्छेत् कार्यमिद्विस्तु तस्य वै ।

(१) मेघाः

(२) अनुलोमाः पृथ्व्याः

तथा,—

“ प्रवाणे चारुगङ्गाकूटं पारिजातहरं हरिं ।

सत्यया सहितं वन्दे सर्वकामार्थसिद्धये ” ॥

अशकुनानि, विष्णुः,— “ मत्तोन्मत्तव्यङ्गान् दृष्ट्वा निवर्त्तेत,
वान्तविरक्तमुष्टजटिलवामनांश्च काषायप्रव्रजित^(१)मलिनांश्च । तैश्च
गुडशुष्कगोमयेन्धनस्तृणपलाशभस्माङ्गारकवन्धांश्च, खवणक्लौवामव-
नपुंसककार्पासरज्जुकेशांश्च । क्लौवो निरेतस्कः, आशवः सन्धानकं ।
नपुंसकस्त्रीपुंसकचणूरहितः ।

मत्स्यपुराणे,—

“ औषधानि च युक्तानि धान्यं कृष्णं च या^(२)दव ! ।

इन्धनं च तथाङ्गारं खगुडश्च तथा शुभः ॥

अभ्यक्तं मलिनं मुण्डं^(३) तथा मग्नं च मानवं ।

मुक्तकेशं ज्वरान्तं च काषायाम्बरधारिणं ॥

अन्धः पङ्कस्तथा चर्म केशं वपनमेव च ।

तथैवोद्धृतसाराणि पिण्याकादौनि यानि च ॥

चाण्डालस्त्रपपादौनां वधवन्धनपालकाः ।

कुञ्जकः पापकर्माणो गर्भिणौ स्त्री तथैव च ॥

कुशभस्मकपाष्ठास्त्रिभिन्नभाण्डानि यानि च ।

रक्तानि चैव भाण्डानि मृतं साक्रन्दमेव च ॥

(१) काषायप्रवर्त्तितमलिनांश्च ।

(२) पावकं ।

(३) कुण्डं ।

शवमादीनि चान्यानि न शस्त्रान्धभिदर्शने ।
 न शस्त्रो वाद्यशब्दस्य भिन्नत्वेन च जर्जरः ॥
 एहीति पुरतः शब्दः शस्यते नैव पृष्ठतः ।
 गच्छे^(१)अपस्याद्धर्मज्ञः पुरस्तात्तदिगर्हितं ॥
 क यासि तिष्ठ मा गच्छ किं ते तच्च गतस्य तु ।
 एते शब्दा^(२)गता निष्ठास्ते विपत्तिकरा अपि ॥
 ध्वजादिषु तथा ज्ञानं^(३) क्रव्यादाणां विगर्हितं ।
 स्फालनं वाहनं चैव वास्तुसङ्गस्तथैव च ॥
 शस्त्रध्वजानां शस्त्राणां पतनं च तथाशुभं ।
 वायुः मशर्करो ह^(४)न्धः सर्वदिग्भ्यः मसुत्थितः ॥
 प्रतिलोमस्तथा नीचो विज्ञेयो भयहृद्भिजः ।
 अनुकूलो मृदस्पर्शः सुखस्पर्शः सुखावहः ॥
 द्वाद्वादस्त्रगायण्डाः क्रव्यादाश्च विगर्हिताः ।
 अग्रशस्त्रस्तथा ज्ञेयः परिवेशप्रदक्षिणे ॥
 दृष्टे निमित्ते प्रथमं माङ्गल्यादिविनाशनं ।
 शङ्करं पूजयेद्विद्वान् तथैव मधुसूदनं ॥
 द्वितीये तु तथा दृष्टे प्रतापं प्रविशेद्गृहं” ।

हृष्णधान्यं तिलमाषादिः क्रव्यादा गृभ्राः, अच च देवतादि-
 गमनस्य स्नातकव्रतत्वेन नित्यत्वेऽपि, अशकुनिदर्शनेऽगमनेऽप्यदोषः ।

(१) गच्छेति ।

(२) कथा निष्ठा ।

(३) ज्ञानं ।

(४) अन्धः ।

अकुलदर्शनत्वगमने दोषः. उभयदर्शनेऽपि गमनमेवा^(१)विशकुन-
भूयस्त्वे गमने न दोष इति तात्पर्यं ।

अथ तीर्थगमनं, महाभारते,—

“अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिद्धाविपुलदक्षिणैः ।

न तत् फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत्” ॥

तथा,—

“तान्युपोष्य चिराचाणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।

अदत्त्वा कांस्यं गां च दरिद्रो नाम जायते ॥

यथा शरीरस्योद्देशः केचिन्मोक्षतमाः स्मृताः ।

तथा पृथिव्या उद्देशः केचित् पुण्यतमाः स्मृताः ॥

प्रभावादद्भुता भूमेः सलिलस्य च तेजसा ।

परिग्रहान्मनूनां च तीर्थानां पुण्यता स्मृता ” ॥

अत्र तीर्थानां पुण्यप्रदत्वेन अवणा^(२)सिद्धस्य च ज्ञेयस्य क्रिया-
विशेषप्रवेशमन्तरेण फलजनकत्व-उपदेशवैयर्थ्यात् क्रियाविशेषा-
पेक्षाया 'तद्गमन-तन्निवासतत्त्वज्ञानतद्दानश्राद्धतपस्यादीनां क्रियाणां
फलसाधकत्वं'^(३) । तथाचाविशेषाद्गमनमपि फलार्थं, न चान्यानर्थक्या-
दिति न्यायेनाश्वमेधाज्ञानस्यैव गमनस्य निवासस्थानादिकमङ्गित्वेन,
तत्र फलश्रुतिरर्थवादः. तौ^(४)र्थोत्पन्नस्य विनापि तीर्थज्ञानादि-
सम्भवे गमनस्य क्रतुज्ञानवत्कर्माङ्ग^(५)त्वासिद्धेः ।

(१) विशकुन भूयस्त्वे ।

(२) अवणाभाव ।

(३) फलसाधनत्वं ।

(४) अर्थोत्पन्नस्य गमनं विनापि ।

(५) कर्माङ्गत्वात् सिद्धेः ।

तथा च शङ्कः, -

“तौर्थं प्राप्यानुमङ्गेन खानं तौर्थं समाचरे^(१)त् ।

खानजं फलमाप्नोति तौर्थयाचाश्रितं न तु” ॥

इति तौर्थयाचाफलं पृथक् दर्शयति । न च तौर्थयाचाश्रितं तौर्थयाचापूर्वकं खानादिफलमित्येवं परमिति वाच्यं । तौर्थ्यगमनस्य खानाद्यङ्गत्वे मानाभावात्, (२) अनैकान्तिकत्वे लिङ्गाभावस्य स्फुटत्वात्, तथा च तावत् फलश्रवणस्य वैयर्थ्यापत्तेः, अत एव लक्ष्मीधरेण खानफलं गमनफलं च पृथक् दर्शितं ।

महाभारते तौर्थयाचाप्रसङ्गे,—

“यस्य हस्तौ च पादौ च मनस्यैव सुसंयतं ।

विद्या तपस्य कौर्त्तिश्च स तौर्थफलमश्नुते” ॥

हस्तमंथनो अटन्तदानादिनिवृत्तिः, पादमंथनो क्लेशदेश-
गमनादिनिवृत्तिः, मनोविशुद्धिः कुमंकल्पनिवृत्तिः, विद्या तौर्थ-
विधिज्ञानं, तपः उपवासदि, कौर्त्तिः, मच्चरितत्वेन प्रसिद्धिः ।
तेनाभिगस्तस्य तौर्थफलानधिकारः, अभिगस्त अटोषनिवृत्तिः
स्यादेव ।

“प्रतिगृह्याद्युपावृत्तिः, मन्त्रुष्टो येन केनचित् ।

अहंकारनिवृत्तश्च स तौर्थफलमश्नुते ॥

अकल्पको निरालम्बो लब्धाहारां जितेन्द्रियः ।

विमुक्तः सर्वसङ्गेयः स तौर्थफलमश्नुते ॥

(१) खानं समाचरेत् ।

(२) श्रद्धाद्यभावात् ।

अकोपनश्च राजेन्द्र ! सत्यवादी दृढव्रतः ।

आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते ” ॥

एतच्च तीर्थयात्रामुपक्रम्य महाभारते ऽभिधानात् तीर्थयात्राङ्गं।

शङ्खः,—

“ यस्य हस्तौ च पादौ च मनस्येव सुसंयतं ।

विद्या तपश्च कौर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ ”

इदं तीर्थस्नानाद्यङ्गं यात्राश्रवणाभावेऽपि तीर्थफलप्रतिबन्ध-
वचनात् ।

वायुपुराणे,—

“ तीर्थान्यनुसरद्वीरः श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।

कृतपापो विशुध्येत किं पुनः शुद्धकर्मकृत् ॥

तीर्थगोनिं^(१) न गच्छेच्च कुदेशे नैव जायते ।

स्वर्गं भवति वै विप्रो मोक्षोपायं च विन्दति ॥

अश्रद्धधानः पापात्मा नास्तिको च्छिन्नसंग्रहः ।

हेतुनिष्ठश्च पश्यते न तीर्थफलभागिनः ॥

कामं क्रोधं च लोभं च यो जित्वा तीर्थमाविशेत्

तेन किञ्चिन्न वा प्राप्तं तीर्थाभिगमनाद्भवेदिति ” ॥

ब्रह्मपुराणे,—

“ या या काचित्तीर्थयात्रा मुनीन्द्रैः

कृता प्रयुक्ताप्यनुमोदिता वा ।

तां ब्रह्मचारी विधिवत् करोति

सुसंयतो गुरुणा चानुयुक्तः ॥

सर्वस्वनाशे त्वयवा नृपस्तु स ब्राह्मणानयत एव कृत्वा ।
यज्ञाधिकारेऽप्यथवा निवृत्ते विप्रस्तु तौर्थाणि परिभ्रमेत ॥
तौर्थं फलं यज्ञफलं तु यस्मात् प्रोक्तं सुनौष्ठैरमरप्रभावैः ।
यद्यस्ति यज्ञेऽप्यधिकारितातः तस्य वरं गृहं गृहधर्मास्तु सर्वे ॥
एवं गृहस्थाश्रममंस्थितस्य तौर्थं गतिः पूर्वतरैर्निषिद्धा ।
सर्वाणि तौर्थान्यपि चाग्निहोचतुल्यानि नै^(१)वेति वयं वदामः ॥ ”
अथ च नैव सर्वाणि तौर्थान्यपि चाग्निहोचतुल्यानीतिवचना-
न्तौर्थफलं तौर्थयाचाफलं च औताग्निमतो निषिद्धमिति प्रतिभाति,
तत्तु नैव ।

“ महाग्निमान् सपत्निको गच्छेत्तौर्थाणि यत्नतः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो यथेष्टं गतिमाप्नुयात् ” ॥

इति वचनेन साग्नैरपि तौर्थयाचाफलकल्पनात् ।

किंतु,— “ प्रधानं वैदिकं कर्म गुणभूतमथेतरत् ।

गुणनि^(२)ष्ठोऽतिप्रमाणं बाधयन् यात्यधोगतिं ” ॥

इति साचादेदोक्तकर्मविरोधसृष्ट्युक्तकर्मवर्जनस्य स्नातकप्रतत्वेन
गणनात् । दर्शाग्निहोचादिकर्मलोपनिमित्तभूतं चेताग्निमुत्सृज्य
तौर्थगमनं निषिध्यते ।

तथा च ।,‘छाः,—

“ चर्यार्थी प्रवसेद्विद्वान् धर्मार्थी न कदाचन ” ।

इति धर्मार्थप्रवासस्य निषेधं स्मरन्ति, तौर्थस्नानादिकलमपि
यज्ञादिविरोधि निषिध्यते । अचाग्निहोचसमयेऽग्निहोच-

होममकृत्वा तीर्थस्नानादि^(१)कार्यमित्याशयः, एवं तत् औत
विरोधिरूपेण तीर्थगमनस्नानादेर्निषिद्धत्वात् यात्रानिषेधातिक्रमेण
तीर्थस्नानादिकरणे यात्रानिषेधातिक्रमदोषः स्वल्पः । तीर्थ-
स्नानादिफलं च भूयः मंपद्यत इति ^(२)तेषां विकल्पनमसत्कल्पन
मेव, ^(३)यथा यात्रावत् स्नानादेरपि औतयज्ञ^(४)विरोधिरूपेण
निषेधः । न च विहितस्य निषेधामम्भवः, विहितेऽपि कर्मणि
कर्त्तृविशेषस्य निषेधात् । यथा विहिते साम्नाय्येनासोमयाज्ञौ
मन्त्रयेदित्यत्र ^(५)सोमयाज्ञौकर्त्तृकनिषेधः । एवमिह तीर्थस्नानादौ
यज्ञाधिकारिकर्त्तृनिषेधः ।

तद्वक्तुं भट्टैः,—

त्रिधैव ^(६)जायते कर्त्ता विशेषेण प्रतिक्रियां ।

योग्यत्वाप्रतिषिद्धत्वविशेषोपपदान्वयैः ॥

न च तीर्थगतिर्निषिद्धेत्युपक्रमात्, यात्राया एव निषेधः ।
यज्ञाविरोधिमाश्रित्यात्रानिषेधाभावेन यज्ञविरोधितीर्थगमनत्वेन
निषिध्यत्वप्रतीत्या यात्रात्वेन विशिष्य विशेषणे वाक्यभेदात् ।
स्नानाद्युद्दिश्य यात्राया एवं च ^(७)तीर्थस्नानादेरपि यज्ञविरोधोऽस्त्येव
तथा च, तीर्थं फलं यज्ञफलं । मर्वाणि तीर्थान्यपि चाग्निहोत्र
तुल्यानि ^(८)नैवेति तीर्थान्श्रितकर्ममात्रपरामर्शो दृश्यते ।

(१) न कार्यम् ।

(२) केषांचित् कल्पनमेव ।

(३) यतो ।

(४) विधि ।

(५) असोमयागकर्त्तृनिषेधः ।

(६) जायते ।

(७) तीर्थयात्रायां च ।

(८) चैव ।

न च परिकल्प्यत्विजं तथेत्येवं, प्रवामविधाने यज्जानुष्ठान-
विरोधाभावः । अमृतपस्थानाज्यावेक्षणंगहीनावश्यकत्वात्, न च
स्नानादिप्रधानं । प्रमेयवलेन वक्तव्यः, निषेधनाम्यविषयत्वा-
दाचमनादौ निषेधाभावेन वैषम्यात् । न च श्रुतिविरोधे स्मृत्यर्थ-
वाधकस्य न्यायसिद्धत्वेनास्य विधेयत्वं, न्यायप्राप्तस्यापि स्नातकव्रत-
मध्यपाठेन विधानोपपत्तेः, तस्मात् तौर्थास्नानादिफलमुद्दिश्य
श्रौताग्निमतः प्रवासे तौर्थास्नात्वाफलं ^१ 'तौर्थास्नानादिफलं न च
भवत्यधिकाराभावात् । ब्राह्मणस्य वैश्वस्तोमवत् ।

यदा तु,—

“ निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यत्विजं तथा ।

प्रवासे कार्यवान् विप्रो तथैव न चिरं क्वचित् ” ॥

इति कुन्दोगपरिशिष्टात्, आपत्सु प्रोषितोऽग्निर्वेलायां
वाग्यतः प्रतिदिनमग्नीन् मनसा ध्यात्वा मन्त्रेणाहुतं ज्ञात्वा व्रतये-
दित्यादि चारौतवचनात् ।

“ चुत्कौलोक्तवर्गस्य परिभृतस्य शत्रुभिः ।

मासद्वयं प्रवामोऽस्तु शरणेनाहिताग्निवत् ” ॥

इति प्रामाणिकलिखनाच्च प्रवाम आपत्काले क्रियते तदा
दैवात्तौर्थाप्राप्तौ तौर्थास्नानादिफलं स्यादेव, प्रवामस्य तौर्थास्नानाद्यर्थत्वेन
यज्ञविरोधाभावात्, यज्ञविरोधि ^२ 'देवतौर्थास्नानादावाधिकारो

(१)वैकल्यते, यथा तीर्थ एवोत्पन्नस्य तीर्थवासपरस्य चाहिताग्नेरपि तीर्थस्नानादिफलं यज्ञविरोधाभावादेव ।

तथा, मत्स्यपुराणे,— (१)काश्यामधिकृत्य,—

“तच्च चेष्टं कृतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।

सर्वमवयमेवास्मिन्न (२)वियुक्ते न संग्रहः” ॥ इति ।

चेत्ते यज्ञादिकर्म दर्शयति, इदं चेताग्निमत्परं, केवलं स्नात्ताग्नेस्तु तीर्थयात्रा तत्पूर्वकं स्नानादिकं (४)दाननिषिद्धं, धर्मार्थ-प्रवासोऽपि तस्याख्येव यज्ञाधिकारवत् एव तीर्थयात्रादिनिषेधो न च केवलस्नात्ताग्नेर्यज्ञाधिकारोऽस्ति, यज्ञपदस्य चेताग्निमाध्ययज्ञ-परत्वात्, अन्यथा पञ्चयज्ञाधिकारस्यार्थः (५) यज्ञादिमाधारणेना- (६)व्यापकत्वापत्तेः । अतएव समाचारोऽप्येवं । मदाचारस्त्यो-र्विध्यर्थनिर्णायकत्वेन प्रामाण्यमिति (७)शाङ्करभाष्यप्रदीपे प्रपञ्चित-मस्माभिः, अत्र भारते तीर्थयात्रापदेनोपक्रम्य चेत्त्रपुण्यायतन-यात्रायामपि कथनात्तीर्थपदं मृष्टिन्यायेन पुण्यस्थानोपलक्षणं । तेन पुरुषोत्तमगयाकुरुक्षेत्रादावपि तीर्थयात्राविधिर्ज्ञातव्यः ।

ब्रह्मपुराणे,—

“यो यः कश्चित्तीर्थयात्रां तु गच्छेत्, सुमंयतः स च पूर्वं स्वर्गहे ।

कृतोपवासः शुचिरप्रमत्तः, संपूजयेद्भक्तिमदो गणेशं” ॥

(१) वैकल्यस्यूतेः ।

(२) काशी ।

(३) वियुक्ते ।

(४) वा निषिद्धं ।

(५) पंचाग्न्यादि ।

(६) व्यावर्त्तक ।

(७) शावर ।

देवान् पितृन् ब्राह्मणांश्चैव साधून्,
धौमान् पितृन् वित्तशक्त्या प्रयत्नात् ।
प्रत्यागतश्चाथ पुनस्तथास्तु :
देवान् पितृन् ब्राह्मणान् पूजयेत्तु ॥

अथ (१) उक्तफलकामनया तीर्थयात्रां मङ्कल्य स्वगृहे कृतोप-
वासो गणेशं पूजयेत्, ततोऽभौष्टदेवं पूजयित्वा आर्द्रं ब्राह्मणानां
पूजनं, पितृन् वित्तशक्त्येत्यनेन धनवता वञ्चय्येन आर्द्रं कार्य-
मित्युक्तं, प्रत्यागत्य पुनर्देवब्राह्मणं आर्द्रं च, एतावत्तीर्थयात्रां
नित्यं, यस्य तु प्रत्यागमनं नास्ति ततः प्रभृति तीर्थ एव वासः,
तस्य प्रत्यागतदेवपूजाद्यभावः ।

यत्तु,—

“ विधाय कर्पटौवेशं कृत्वा ग्रामं प्रदक्षिणं ।

ततः प्रतिदिनं गच्छेत् प्रतिग्रहविवर्जितः ॥

इत्यादि (२) गयाश्राद्धाङ्गं, नान्यत्र तत्प्रसङ्गः, प्रयागाद्यतिरिक्त-
तीर्थगमने ग्रामनिषेधदर्शनात्तीर्थान्तरे यानेन गमनेऽप्यविरोध-
इति सञ्जीवरः ।

“ (३) गयायां भास्करचेत्रे मातापित्रोर्मतेऽहनि ।

मुण्डनं उपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ॥

वर्जयित्वा कुरुचेत्रं विशालां विरजं तथेति ॥

तत्र उपवासः, मुण्डनं शिखावर्जनकेशवपनात्मकं कर्त्तृमंस्कार-
रूपं । तीर्थस्नानदानश्राद्धादिरूपकस्यांगं, यत्तु देवत्ववचनं.

(१) कतु ।

(२) तद्गयायात्राङ्गं ।

(३) गङ्गायां ।

“तौर्थादनुगम्य तदर्थमनभिगम्य त्रतोपवासनियमयुक्तस्य ह्रस्वगच्छ
मानस्त्रीराचमुषिता सर्वपापैर्विमुच्यते । स्त्रिमांश्च भवति
तत्तीर्थयात्राप्रकरणानामाद्यायप्रथमेव फलार्थः ।

यत्तु महाभारते,—

“अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।

अकृत्वा कांश्चन गां च दरिद्रो नाम जायते ” ॥

तदपि त्रिरात्रोपवासतीर्थाभिगमनकाञ्चनगोदानादौनि दारि-
द्र्याभावफलानौति ज्ञापयति । तीर्थश्राद्धे विशेषः ;—

देवीपुराणे,—

“अकालेऽप्यथवा काले तीर्थं श्राद्धं तथा नरैः ।

प्राप्तेरेव सदा कार्यं कर्त्तव्यं पित्रतर्पणं ॥

पिण्डदानं च तत् शस्तं पित्रणामपि दुर्लभं ” ।

तथा,—

तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव परीक्षेत कथञ्चन ।

सक्तुभिः पिण्डदानं च ^(१)द्यावकैः पायसेन वा ॥

कर्त्तव्यमृषिभिर्दुष्टं पिण्याकेन गुडेन च ।

श्राद्धं तच्च प्रकुर्वीत अर्घावाहनवर्जितं ॥

अर्घ्याश्चमृप्रकाकानां नैव दृष्टिहृतं च यत् ” ।

एवं तत्तद्दानानां तीर्थविशेषात् फलविशेषः । तपःपूजा-
यज्ञादौनां च तीर्थ एव कृतानां फलविशेषः. तर्पणं च पृथक्

तौर्धप्राप्तिनिमित्तकं, तन्त्रेण स्नानाङ्गतर्पणसिद्धिस्तु तौर्धप्राप्तिदिने
स्नानाशक्तस्यापि (१) तन्त्रस्नानादिपूर्वकं तौर्धप्राप्तिनिमित्तकं
तर्पणमावश्यकं ।

एवं तस्मिन् दिनेऽनेकतौर्धप्राप्तौ आहुं (२) तर्पणाङ्गं वर्त्तते ।

पैठौनसिः, —

“ षोडशांशं स लभते यः परार्थेन गच्छति ।

अहुं तौर्धफलं तस्य यः प्रमङ्गेन गच्छति ॥

प्रतिवृत्तिं कुशमर्थे तौर्धवारिण मज्जयेत् ।

मज्जयेत्तु यमुद्दिश्य अष्टभागं (३) लभेत्तु सः ” ॥

तच्च मन्त्रः ।

“ कुशोऽसि (४) संप्रवृत्तोऽसि ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ।

त्वयि स्वाते स च स्वायाद्यस्यार्थं ग्रन्थिवन्धन ” ॥

इतिशिष्टाः ।

शङ्खः,—

“ नृणां पापकृतां तौर्धं पापस्य शमनं भवेत् ।

यथोक्तफलदं तौर्धं भवेत् शुद्धात्मना पुनः ” ॥

अथ पादचापस्य ।

मनुः,— “ न पाणिपादचपसः, चापस्य वृथा चेष्टा ।

देवलः,— “ वक्त्रं नातिब्रजेत्पदा, ” गौतमः,— “ न पदा स

मानमाकर्षेत् ” ।

(१) मन्त्र ।

(२) तर्पणं च ।

(३) लभेत सः ।

(४) संप्रवृत्तोऽसि

शङ्खलिखितौ,— “न पदा भूमिमभिहन्यात्,” आपस्तम्बः,—
 “पदा (१)पादसंचालनमधिष्ठानं च वर्जयेत्, (२)प्रंखोलनं पादयोः
 जानुनि (३)“गत्याध्वानं जंघायाः” । (४)प्रंखोलनमितस्तत्संचालनं,
 शङ्खलिखितौ,— “न पादं पादेन चालयेत्, न दर्भैः परि-
 मृज्यात्,” विष्णुः,— “न पादौ प्रतापयेत्, न कांस्यभाजने
 पादौ धावयेत्” ।

आपस्तम्बः—

“अग्निमापोब्राह्मणं गां देवताद्वारं प्रतिवातं ।
 शक्तिविषयेणाभिमारयेत् पादावितिशेषः” ॥

याज्ञवल्क्यः,—

“गोब्राह्मणानलास्त्रानि नोष्किष्टो न पदा स्पृशेत् ।
 नाग्निं गां ब्राह्मणांश्चैव पादेनाधितिष्ठेत्” ॥

आपस्तम्बः,—

“देवतानां राजस्य ब्राह्मणस्य पादस्पर्शनं वर्जयेत्” ।

आपस्तम्बः,—

“यतिकामेत्तु (५)अवर्तौ ज्वलन्तं ज्वलनं तथा,
 चूडप्रवासं न संघयेदित्यर्थः” ।

तथा,—

“नामेधं प्रक्षिपेद्ग्नौ न च पादौ प्रतापयेत् ।
 अधस्तात्पदध्यास्य न चैनं पादतः कुर्यात्” ॥

(१) पदस्य चालनं ।

(२) प्रंखोलनं ।

(३) गत्याधीनं ।

(४) प्रंखोलनं ।

(५) स्मरन्तौ ।

अग्निना प्रयत आसीत्, इषुमाचादित्येके । न चैन-
मुपधमेत् । खट्वायां नोपदध्यात्, इषुमाचदेशादशुचिर्नाग्निसमीपं
गच्छेदित्यर्थः ।

पैठौनसिः,— “ नापुष्पितं वृक्षमारोहेत् ” ।

विष्णुपुराणे,—

“ प्रदीप्तं वेश्म न विगन्तारोहेत् शेखरं तरोः ” ।

याज्ञवल्क्यः,—

“ गोब्राह्मणानलास्त्रानि नोष्कृत्योऽपि पदा स्मृशेत् ” ।

विष्णुपुराणे,—

उपतिष्ठेन्नवव्यालांश्चिरं तिष्ठेन्नरोऽस्मृतः^(१) ।

अतौव जागरस्वापौ तदत्^(२) भोतामिके बुधः ॥

न सेवेत तथा शय्यां व्यायामं च नरेश्वरः ।

दंष्ट्रिणः श्टङ्गिणश्चैव प्राज्ञो दूरेण वज्जयेत् ॥

अवश्यायं च राजेष्ट ! पुरो वातातपौ तथा ” ।

देवलः,— “ घर्षयेन्नपदं पदा, अग्नीं न प्रलिपेदग्निं नाग्निं
प्रशमयेन्नथा अथानाक्रमणानधिष्ठेयानि ” ।

मनुः,—

“ देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकाचार्ययोक्तया ।

नाकमेत् कामतश्चायां वभुगोर्दौर्लभितस्य च ” ॥

वभुः कपिलः

तथा, -

“मध्यादिनेऽर्द्धरात्रे च आर्द्धं भुक्त्वा च मासिकं ।

मन्ध्ययोर्भयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथं ॥

उदत्तनमपस्त्रानं विण्मूत्रे रक्तमेव च ।

श्लेष्मनिष्ठतवातानि नाधितिष्ठेत कामतः ॥

वैरिणं नोपसेवेत सहायं चैव वैरिणं ।

अधार्मिकं तस्करं च परस्यैव च योषितं” ॥

उदत्तनं कृतमलापकर्षणशिष्टादि, अपस्त्रानं स्नानोपयुक्तजनं, निष्ठुतमुद्गौर्षं ताम्बुलादि, यमसृतौ, - प्राज्ञः सति कपिलगवां क्वायां नाक्रमणायेत्यधिकं, प्राज्ञः प्रशक्तबुद्धिः, चर्चियादिरपि, याज्ञवल्क्ये^(१), अत्रिक् परस्त्रीकायां नाक्रमेदित्युक्तं ।

यमः,—

“स्त्रिकीयां नाक्रमेत् क्वायां क्रौवेन पतितेन च ।

चाण्डालेन दिषद्भिश्च नित्यं रोगान्वितेन च” ॥

शङ्खलिखितौ. “नोद्धूत कुहकैः सहैकतस्तिष्ठेत्,” उद्धूतोऽविनौतः, कुहको वशौकरणादिपरः, विष्णुः,— “चतुष्पथमधि तिष्ठेत् च राज्ञौ वृक्षमूलं, न शून्याल्लयं, शूलावन्धनागारं.” हारीतः, आवपनापमार्जना च, स्नाने तु स भस्मास्थिकपाल-केयशंसं च याज्ञाधितिष्ठेत्, आवपनं द्रव्यस्थानयोग्यं गोप्यादि, अपमार्जनां मार्जनानन्तरं तत्साधनकुशादि, कपालं स्वर्पः,

शङ्खलिखितौ, नारेः^(१) पद्मधितिष्ठेत्, न केशकपालभस्मास्थि-
दण्डसंस्कारकूटेषु तिष्ठेत्, संस्कारो मार्जित^(२) धूम्रादिममृहः, मनुः,—
नाधितिष्ठेत् कार्पासास्थिकार्पासबीजं, नाधितिष्ठेदित्यनुवृत्तौ ।

मार्कण्डेयपुराणे,— शौर्णानि^(३) रज्जुवस्त्रादिकानि च ।

विष्णुपुराणे,—

“ सतुष्यथचैत्यतरुश्मशानोपवनानि च ।

दृष्टस्त्रीमन्त्रिकर्षश्च वर्ज्यानि शौणि सर्वदा ” ॥

तथा,

“ स्नानार्द्रां धरणीं चैव दूरतः परिवर्जयेत् ।

श्लेष्मविण्मूचरक्तानि सर्वदेव न संघयेत् ” ॥

देवीपुराणे,

“ शून्यागारे न तिष्ठेत् न च पर्वतमस्तके ।

न श्मशानेषु देवानां प्रामादेषु कटाचन ” ॥

प्रामादेऽपि मनथ्यान्तराग्नये ।

तथा,—

“ न चैव गोः प्रसूताया विप्रसेत् स्त्रीजनस्य च

न मुखेन धमेदग्निं न च खड्गं विलिखयेत् ॥

तथा शैवायुधान् मवान् न चोपस्करमार्जनो

न प्रमत्तजनाकीर्णं न च स्त्रीवाल्लसं वतं ॥

गृहे वामागमं कुर्याद्विद्यासकौटुम्बं च न ” ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

“नोत्कृष्टग्रथ्या^(१) ग्रथनो न निरुष्टस्य चारोहेत् ।

नोद्यानादौ विकालेषु प्राञ्जन्तिष्ठेत्कदाचन ” ॥

इत्यनाक्रमणीयानधिष्ठेयानि, समाप्तानि पादजानि स्वातक-
व्रतानि, पायुजानि पुरीषोत्सर्गे व्याख्यातानि, अथोपस्थजानि, तत्र-
च्छणापाकरणे प्रजोत्पादनं । वौधाथनः, प्रजाकामस्योपदेशाः^(२),
प्रजनननिमित्ता मस्याखेत्यश्विनावूचतुः ।

“आयुषा तपसा युक्तः स्वाध्यायेज्यापरायणः ।

प्रजामुत्पादयेद्युक्तः स्त्रे स्त्रे वर्णं जितेन्द्रियः ” ॥

प्रजननं प्रजोत्पादनं, तन्निमित्ता ममाख्या कुलख्यातिः आयुषा
आयुष्येण दीर्घमन्थोपामनविप्रा^(३)शब्दादि—वर्जनादिकर्मणां,
तपसा नियमेन पुत्रकामव्रतादिना, अनन्तव्रत-कृष्णाष्टमीव्रत-दुवां-
ष्टमीव्रतादिना, स्वाध्यायः पुत्रकामस्य महारुद्रजपादिरूपः, मौभरि
मन्त्रसन्तानगोपालमन्त्राभ्यासादिर्वा, इज्या द्वादशाहादिचिराच्चादि
प्रजाकामयागाः, चातुर्मास्यं वैश्वदेवपूर्व^(४)रूपं प्रतिकाममाग्रेयं च,
एतच्च पुत्रोत्पादनविलम्बो^(५)युक्तः, यन्नवान् तेन वैद्यशास्त्रोक्त औष-
धादियोगोऽपि, हरिवंशश्रवणादिष्व, पुनर्वौधाथनः—विज्ञायते-
जायमानो ब्राह्मणस्त्रीभिर्गुणवान् जायते, ब्रह्मचर्य्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन-
देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एवमृणमंयोगं वेदो दर्शयति, तथा
स पुत्रमुत्पाद्य तारयति ।

(१) सनयोर्न— ।

(२) उपदेशः ।

(३) विप्रापवाद— ।

(४) पर्व्व— ।

(५) विलम्बे युक्तः ।

“सप्तावरान् सप्तपूर्वान् षडन्यासात्मसप्तवान्” ।

विष्णुवशिष्ठौ,—

“अणमस्मिन् सञ्जयति अमृतत्वं च गच्छति ।

पिता पुत्रस्य तातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखं” ॥

पुत्रस्य जातस्य अणपाकरणयोग्यस्य इति भर्तृयज्ञः, अणं संजयति संक्रामयति. शङ्खलिखितपैठौनमयः,—

“यच्च कचन जातेन पिता पुत्रेण निन्दति ।

तेन चानृण्यतां याति पितृणां पिण्डदेन वै” ॥

यच्च कचन वैजिच्चिणोरन्योन्यममयपूर्वकं पारस्तेजेणेति लक्ष्मीधरः ।

बृहस्पतिः,—

“पुंनाक्षो नरकाद्यस्मात्पितरं चापते सुतः ।

मुखं^(१)मदर्शनेनापि तदत्युत्तौ यतेत मः” ॥

एतत्पुत्रोत्पत्तिमात्रफलं, हारीतः,—

“यस्य पुत्रः शुचिर्दक्षः पूर्वं वयमि धार्मिकः ।

नियन्ता चात्मदोषाणां मन्तारयति पूर्वजान्” ॥

शङ्खलिखितौ,—

“अग्निहोत्रं त्रयोवेदा यज्ञाश्च वज्रदक्षिणाः ।

ज्येष्ठपुत्रप्रसूतस्य कलां नार्कन्ति षोडशौ ॥

पुत्रपौत्रप्रतिष्ठस्य वज्रपत्यस्य जीवतः ।

अस्कन्दन् देवयज्ञस्य हस्तप्राप्तं त्रिपिष्टपं” ॥

(१) मुखमस्यदर्शनेनापि ।

व्येष्टपुत्रप्रसूतस्य प्रथमं पुत्रजन्मतः, पिण्डोदकक्रियाहेतोः ।

मनुशङ्खलिखितविष्णुवशिष्ठहारौताः—

“पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्रुते ।

अथ पुत्रस्य पौत्रेण वध्नस्याप्नोति पिष्टपं” ॥

शङ्खलिखितौ,—

“सन्तानवर्द्धनं पुत्रमुद्युक्तं पुत्रकर्षणि^(१) ।

देवब्राह्मणमंपन्नः देवब्राह्मणपूजकः” ॥

वशिष्ठः,—

“पुत्रिणो लोकानपुत्रस्य लोकोऽस्ति श्रूयते ।

अग्रज^(२)सहितः सन् श्रीला राक्षसाः” ॥

“अपुत्रेण सुतः कार्यो यादृक् तादृक् प्रयत्नतः ।

पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नाममंकीर्त्तनस्य च” ॥

यादृक्तादृक् मुख्यः । पुत्रिकापुत्रादिः, शतपथश्रुतिः,—

“अथ त्रयो वा लोका मनुष्यलोकः पितृल्लोको देवल्लोक इति” ।

“पुत्रेणैव जयो नान्येन न कर्मणा कर्मणा पितृल्लोको ।

विद्यया देवल्लोकः, तथा अथं वा आत्मा ।

सर्वेषां लोकानां लोकः, यज्जुहोति, यद्यजते स तेन देवानां लोकोऽथ यदन्नं प्रब्रूते तेन ऋषीणामथ यत्पितृभ्यो निमृणाति यत्प्रजामिच्छते तेन पितृणामपि” । मनुः, तस्मात् पुत्रमनुशिष्टं-

(१) देवब्राह्मणमम्यन्नमभिनन्दन्ति पूर्वजाः ।

सन्तानवर्द्धनः पुत्रः प्रजोत्पादनविहितः ॥

(२) अप्रजाः अपुत्रिणः सन् श्रीला राक्षसाः ।

लाभमाहुः, तस्मादेनमनुशासति, लोकां देवल्लोकादिप्रापकं,
तदेवाह. म यद्यनेन किञ्चिद^(१) ण्या कृतं भवति तस्मादेन^(२) सर्व-
स्मात् पुत्रो मुञ्चति तस्मात् पुत्रो नाम, यदारभ्यदौर्घव्रतापूर्ण-
प्राप्तादादि, तदण्यथा असंपूर्णं कृतं यजमानः ^(१)प्रसितः, तत्-
समापनेन पुत्र एनं यजमानं मुञ्चति, प्रारब्धममापनव्रताद्रक्षति,
एतच्चाग्निमाध्यकर्मव्यतिरिक्तपरं, अग्निना स्वार्थपरत्वादिति मन्त्रव्यं,
यदप्येतत् संप्रति कर्मशेषभूतं तथा पितृलोकं प्राप्य भावेनास्वार्थस्य
मयं हि मनुष्याः प्रथममाञ्जलीत्यादिकविधिप्रकल्पनः पित्रादि-
कृतं पुत्रेण समापनौयमिति कल्प्यते ।

वृहस्पतिः--

“ यथा जलं कुप्लवेन तरन्मज्जति मानवः ।

तच्च पित्रा कुपुत्रेण तमस्यन्धे निमज्जति ” ॥

एतावदेकपुत्रोत्पादनं नित्यं, वज्रपुत्रोत्पादनमपि स्वस्य संगति-
कामनायां द्रष्टव्यं ।

तदकं.

“ एष्टव्या बहवः पुत्राः शौलवन्तो गुणान्विताः ।

तेषां वै समवेतानां यदेकोऽपि गयां व्रजेत् ।

यजेत्तदाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ” ॥

तस्मात् पुत्रसमानुशाम^(३) नमवश्यकर्त्तव्यमित्यर्थः, ब्रह्मचर्यं च

(१) किञ्चिदन्या — ।

(२) प्रसितः ।

(३) एतस्यानुपामनं अवश्यं कार्यमित्यर्थः ।

व्याख्यातं, यमेषु, एवं पुत्रोत्सर्गदेशकालदिङ्निधमादयोऽप्युप-
सृज्य स्नातकव्रतेऽवगन्तव्याः ।

अथ प्राणजानि, तत्र औक्त्योपभुक्तगन्धमाख्यादिघ्राणं सर्व-
पापलघार्थं तदङ्गं,—

“विष्णुनाघ्रातं जिघ्रत तेन शस्त्रं प्रशंसति च” ।

स्कन्दपुराणे,— “निर्माल्यशेषं व्रतदानतुल्यं” ।

विष्णुपुराणे,—

“न संवृतमुखोजिघ्रेत्^(१) श्यामकामैश्च वर्जयेत् ।

नोच्चैर्हसेत् सशब्दं च न शूचेत् पवनं बुधः ।

न हि कुर्यात् शवं जिघ्रन् शवगन्धो हि सोमजः” ॥

तथा,—

“क्षेप्तमिंहाणिकोत्सर्गो नान्यकाले प्रशस्यते ।

वस्त्रिमङ्गल्यजप्यादौ न होमेन महाजने” ॥

महाजने जनसमूहमध्ये ।

भविष्यपुराणे,—

“गवामस्थि न लंघेत मृदो गन्धं च वर्जयेत् ।

यावदाघ्राति तं गन्धं तावत् पुण्येन युज्यते” ॥

मेहनाधिकारे हारीतः,— घ्राणस्य समावेष्टयित्वा, प्रमेध्यगन्ध-
घ्राणशङ्कया ।

जातातपः,—

“अमृतं मदगन्धश्च दिवामैयुनमेव च ।

पुनाति वृषलाक्षं च सन्ध्या वहिर्^(१)पासिता” ॥

(१) षट्मेत् ।

(१) वहिःसन्ध्याप्युपासिता ।

लक्ष्मीवाक्यं, धृतपुष्पं न जिघ्रति योषितं ।

(१) सोऽयमनुसरमो रोचते नरः ।

आपस्तम्बः,—

“शौषधीवनस्यतीनास्त्रिंशो नोपजिघ्रेत्” ।

तथा,— “जातिभ्रंशकारे घ्रातिरन्नेयमदयोः” ॥

(१) अथाग्रगानि, श्रिष्टाः,—

“जन्मजन्मान्तराभ्यस्तं पापराशिं विनाशयेत् ।

कृष्णोपभुक्तशेषाक्षप्राशनं भक्तिचेतसा ॥

चान्द्रायणं-महत्त्वं च मासोपोषणमेव च ।

कृष्णशेषाशनं प्राप्य कलां नार्हन्ति षोडशी” ॥

तथा,—

“विष्णुनाश्रितमश्रन्ति तेन पीतं पिवन्ति च ।

पादोदकसमायुक्तं तुलसौदन्मिश्रितं ॥

भक्ष्या भुक्तं हरेर्भुक्त्वा हृत्याकोटिविनाशनं” ।

स्कन्दपुराणे, “नैवेद्यशेषं कतुकोटितुल्यं, विष्णुपुराणे, गङ्गा-
मधिकृत्य ।

“स्यताभिलषिता दृष्टा स्पृष्टा पौतावगाहिता ।

या पावयति भूतानि कौर्त्तिता च दिने दिने” ॥

तथा —

“चान्द्रायण-महत्सेतु यः कुर्यात् कायशोधनं ।

पिवेद्यस्यापि गङ्गाभ्यः समौ स्यातां न चासमौ” ॥

(१) स च मे रोचते हरः ।

(२) अथ गार्ग्यनिकानि ।

तथा,—

“ भिक्षाक्षं श्रोत्रियाक्षं च ऊतशेषं च यद्ध्रुविः ।

आनखाया^(१)द्वरेत् पापं ” ।

तथा,—

“ सर्वपापविग्रहार्थं वैष्णवस्य च मन्दिरे ।

(१) आश्रयाद् वैष्णवस्याक्षं तदभावे जलं पिबेत् ” ॥

“ स्नातकप्रताधिकारे मनुः,— “ नाक्षमद्यादेकवामाः ” ।

“ नाश्रयाद्द्वार्या साद्धं, न भुञ्जीतोद्भृतस्त्रेहं ।

नाश्रयात् (२) सर्ववेलायां, नातिमौहित्यमाचरेत् ॥

नातिप्रगे नातिमायं, न मायं प्रातराश्रितः ।

नोत्सङ्गे भवयेद् भक्षान्, न वार्यञ्जलिना पिबेत् ॥

भिक्षभाण्डे न भुञ्जीत, न भावप्रतिदूषिते ।

शयनस्थो न भुञ्जीत, न पाणिस्यं न सामने ॥

मनं च तिलमम्बुद् नाद्यादक्षमिते रवौ ।

आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत् ॥

न श्रोत्रियतते यज्ञे ग्रामयाजिह्वते तथा ।

स्त्रिया कौवेन च ऊते भुञ्जीत ब्राह्मणः कश्चित् ” ॥

अग्निषोमौयादूर्द्धमपि ।

तथा,—

“ (३) मत्तकुङ्गातुराणां च न भुञ्जीत कदाचन ।

(१) दहेत् ।

(२) नाश्रयाद्

(३) सन्धिवेलायां

(४) मत्तकुङ्गातुराणां च ।

केयकौटावपन्नं च पदा स्पृष्टं च कामतः ॥
 भूणप्रावेक्षितं चैव मंसृष्टं चाप्युदकतया ।
 पतत्रिणावलीढं च शुना मंसृष्टमेव च ॥
 गवा चाक्षमवप्रातं घृष्टाक्षं च विशेषतः ।
 गणान्नं गणिकाक्षं च विदुषा च जुगुप्सितं ॥
 स्तेनगायनयोश्चाक्षं दह्मणोर्वाङ्मृषिकस्य च ।
 दौक्षितस्य कदर्यस्य वद्धस्य निगडस्य च ॥
 अभिशप्तस्य षण्डस्य पुंस्रत्या दाम्भिकस्य च ।
 शुष्कं पर्युषितं चैव शूद्रस्योच्छिष्टमेव च ॥
 चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः ।
 उग्राक्षं सूतिकाक्षं च पर्याचान्नमनिर्देशं ॥
 अनर्क्षितं यथा मांसमवीगायास्य योषितः ।
 दिषदक्षं नगर्यन्नं^(१) मवधूतमवचुतं ॥

पर्याचान्नमाचमनस्यानस्यं, अवधूतं मार्जननिकटस्थं, अवचुतं
 क्षुतमक्षिप्तं ।

पिशुनानृतिनोश्चान्नं क्रतुविकथिणस्तथा ।
 शैलूषतुल्यनायासं हतप्रस्थान्नमेव च ॥
 कर्मारस्य निषादस्य रज्जावतरकस्य च ।
 सुवर्णकर्तुर्वेणस्य शस्त्रविकथिणस्तथा ॥
 श्वतां श्रोण्डिकानां च सेलनिर्णजकस्य च ।
 रञ्जकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिगृहे ॥

मृष्यन्ति ये चोपपत्तिं स्त्रीजितानां च सर्वैशः ।

अनिर्दशं च प्रेताक्षमतुष्टिकरमेव च ॥

राजाक्षं तेज आदत्ते शूद्राक्षं ब्रह्मवर्चसं ।

कारुकाक्षं प्रजां हन्ति यशस्यर्मावकर्त्तिनः ॥

भुक्तातोऽन्यतमस्यान्नममत्याक्षपणं अहं ।

मत्या (१) जग्ध्वा चरेत् कृच्छ्रं रेतोविण्मूत्रमेव च ” ॥

तथावलोक्यानवलोकनीयानि, तत्र दैवतान्यधिगच्छेत् (२) पदेन
द्वेवतादर्शनस्यार्शनप्रदक्षिणतद्गृहमार्जनादीनामप्युपलक्षणादधिगमनस्य
दृष्टे सत्यदृष्टे (३) कल्पमवकाशाच्च भगवद्दर्शनादि लिख्यते । तत्र-
सामान्यतस्मावत् ॥

“ ये चिकालं प्रपश्यन्ति मुखं कृष्णस्य नित्यशः ।

न तेषां पुनरावृत्तिर्विष्णुलोकात् कथंचन ॥

अर्चितं केशवं दृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

पूजितं पूज्यमानं च यः पश्येद्भक्तितो हरिं ॥

अद्वया मोदयेद्यस्तु सोऽपि योगफलं लभेत् ।

ये पश्यन्ति नरा विष्णुं हेमभूषणभूषितं ॥

महद्भक्ता कलौ विप्र (४) पुनात्यासप्तमं कुलं ।

ये पश्यन्ति महद्भक्ता पद्मपत्रोपरिस्थितं ॥

भक्ता पद्मालयाकान्तं तेराप्तं दुर्लभं पदं ।

चिचस्थं पुण्डरीकाक्षं सविलासं सविभ्रमं ॥

(१) भुक्त्वा ।

(२) चेत्यनेन ।

(३) कल्पमवकाशाच्च ।

(४) पुनत्या ।

दृष्ट्वा विमुच्यते पापैर्जन्मकोटिषु ^(१)संस्थितैः” ।

तथा,—

“ देवार्चादर्शनादेव प्रणमेन्मधुसूदनं ॥

स्थानापेक्षा न कर्त्तव्या दृष्टार्चां दिजसत्तमः ।

देवतार्चादृष्टिपूतः शूचिर्थाशु कौर्त्तितः ” ॥

अनेनार्चादर्शनाव्यवहितकालौनदण्डप्रणामविधिप्ररोचनार्थेनापि स्मार्थं^(१)प्रसिद्धार्थं सत्यं हि मनुष्याः प्रथममञ्जलीत्यादौ विधि-
कल्पनवत्, प्रतिमादृष्टिगोचराणामग्नौचापवादो विधीयते, तेना-
ग्नौचशङ्कया प्रणामविलम्बो न कर्त्तव्य इत्युक्तं भवति, स्पृष्टा-
मेध्यादिदर्शने तु तत्परिहारः कर्त्तव्य एव, लेपस्यापगममन्तरेण
शङ्काभावात् न च स्पृष्टलेपाग्नौचत्वापवादः, यावदर्थिगानुवादा-
सम्भवस्तावद्गोचरविधिकल्पनेनोपपत्तौ नागाविधिवाधाकल्पनात् ।

शङ्किताग्नौचापवादमात्रेणोपपत्तेश्च नातिस्पृष्टाग्नौचापवाद-
कल्पनमर्हन्ति, अत्र पुरुषोत्तमस्त्रे वसता देवतागमनं^(१) कर्त्तव्यं,
तद्दर्शनादिविधिरुच्यते ।

ब्रह्माण्डपुराणे,—

“ पुरुषाख्यं सकृद् दृष्ट्वा सकृत् ज्ञात्वा महोदधौ ।

ब्रह्माविद्यां सकृज्ज्ञात्वा न भूयः पुरुषो भवेत् ॥

अत्र पुरुषाख्यं पुरुषोत्तमचक्रं इति केचित् ।

(१) सुसंस्थितैः ।

(२) स्मार्थप्रसिद्धभावादर्थमिदं ।

(३) कृष्णवर्णदेवाद्यायतनगमनं ।

वामनपुराणे, प्रह्लादतीर्थयात्रायां,—

“त्वात्वा विरजसे तीर्थं दत्त्वा पिण्डं पितृसुता ।
दर्शनार्थं ययौ श्रीमान् पूजितं पुरुषोत्तमं ॥
तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षमक्षरं परमं शुचिः ।
उपोष्य षड्दिनान्येष माहेन्द्रं दक्षिणं ययौ ” ॥

तथा, विष्णुपुराणे,—

“ब्रह्माक्षरमजं नित्यं यथासौ पुरुषोत्तमः” ।
इति कृष्णमूर्त्तिरेवाभिधानं ।
ब्रह्मपुराणे,—

“दृष्ट्वा ^(१)च तं वैनतेयं यः पश्येत् पुरुषोत्तमं ।
दशानामथमेधानां फलं प्राप्य हरिं व्रजेत् ” ॥

वटदर्शनं,—

“ॐ नमो व्यक्तरूपाय महाप्रलयपरिणते ।
महद्भ्रसोपविष्टाय न्यग्रोधाय नमो नमः ॥
अमरत्वं सदा ^(२)कल्प ! विष्णोरायतनं वट ! ।
न्यग्रोध ! हर मे पापं कल्पवृक्ष ! नमो ऽस्तु ते ॥
भक्त्या प्रदक्षिणं कृत्वा गत्वा ^(३)कल्पवटं नरः ।
महसा मुच्यते पापैर्जीर्णलक्ष्मिवोरगः ॥
ह्याद्यां तस्य समाकृत्य कल्पवृक्षस्य भो द्विजाः ।
ब्रह्महत्यां नरो जज्ञात् पापेभ्यन्वेषु का कथा ” ॥

तथा,—

“वैनतेयं नमस्कृत्य कृष्णस्य पुरतः स्थितं ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं न गच्छति” ॥

तथा,—

“प्रविश्यायतनं विष्णोः कृत्वा तत्र प्रदक्षिणं ।
संकर्षणं स्वमन्त्रेण भक्त्या पुष्पैः प्रपूजयेत् ॥

स्वमन्त्रः शिवपञ्चाक्षरमन्त्रः ।

नमस्ते हस्तधृक् ! राम ! नमस्ते ^(१)लाङ्गलायुध ! ।

नमस्ते रेवतीकान्त ! नमस्ते भक्तवत्सल ! ॥

नमस्ते वलिनां श्रेष्ठ ! नमस्ते धरणौधर ! ।

प्रलम्बारे ! नमस्तेऽस्तु चाहि मां कृष्णपूर्वज ! ॥

इति स्तुतिः, प्रणामश्च, लभेदभिमतं फलं ।

दादशाक्षरमन्त्रेण कृष्णं संपूजयेत्ततः” ।

पूजनानन्तरं स्तुतिः,—

“जय कृष्ण ! जगन्नाथ ! जय सर्वाधनाशन ! ।

जय चाणूरकेशिन्न ! जय कमनिसुदन ! ॥

जय पद्मपलाशाक्ष ! जय चक्रगदाधर ! ।

जय ^(१)नीलाम्बरश्याम ! जय सर्वमखप्रद ! ॥

जय लोकपते ! नाथ ! जय वाङ्काफलप्रद ! ।

जय देव ! जगत्पूज्य ! जय संसारमाशन ! ॥

संसारमागरे घोरे निःसारे दुःखफेनिले ।

क्रोधपाशाकुले रौद्रे विषयोदकसंभवे ॥
 नानारोगोर्मिसलिले मोहावर्त्ते सुदुस्तरे ।
 निमग्नोऽहं सुरश्रेष्ठ ! चाहि मां पुद्गलोत्तम ! ॥
 एवं स्तुताञ्जलिं वद्धा दण्डवत् प्रणिपत्य च ।
 अश्वमेध-सहस्रस्य फलमाप्नोत्यनुत्तमं ॥
 दृष्ट्वा कृष्णं प्रणम्याथ मोक्षमाप्नोत्यनुत्तमं ।
 ततः संपूज्य मन्त्रेण सुभद्रां भक्तवत्सलां ॥
 देवीसूक्तेन विधिवत् प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ।
 नमस्ते सुभगे ! देवि ! नमस्ते सुखसौख्यदे ! ॥
 चाहि मां पद्मपत्राक्षि ! कात्यायनि ! नमोऽस्तु ते ।
 नमः प्रकृतिरूपिण्यै त्रैलोक्योत्पत्तिकारिणि ! ॥
 विष्णुमाये ! नमस्तुभ्यं त्रिशक्तिरूपधारिणि ! ।
 योगनिद्रासि विष्णोस्त्वं मोहयन्ती जगन्नयं ॥
 मोहनार्थाय जगतः स्थापिता विष्णुवा स्त्वयं ।
 एवं संप्रार्थ्य भद्रां च विष्णुलोकं स गच्छति ” ॥

अथ,—

न सृष्टयः कदाचित् (१) नित्युक्तादन्यमानुषैः ।
 “सृष्ट्यन् पापमवाप्नोति दरिद्रो दःखितो भवेत् ” ॥
 इति वचनात् संकर्षणादौनः सृष्ट्यन् निषिद्धं ।
 “निःकर्म्य देवतागारात् प्रणम्यायतनं व्रजेत् ।
 इन्द्रनीलमयो विष्णुर्यचास्ते वालुकानृतः ॥

अन्तर्द्विऽपि तं ^(१)नत्वा नरो विष्णुपुरं ब्रजेत् ।
 तस्य दक्षिणतः कोणे नरसिंहाकृतिर्हरिः ॥
 तं दृष्ट्वा नृहरिं देवं पूजयित्वा प्रणम्य च ।
 मुच्यते पातकैर्मर्त्यः समस्तेर्नात्र मंशयः ।
 न स्पृष्टव्यः स चान्येन स्पृष्टो हन्ति नराधमं ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नियमस्यः मदा स्पृशेत् ” ।

तथा, -

“अनन्ताख्यं वासुदेवं दृष्ट्वा भक्त्या प्रणम्य च ।
 सर्वपापानिर्मुक्तो नरो याति परं पदं ॥

तथा, -

श्वेतगङ्गां नरः स्नात्वा दृष्ट्वा च श्वेतमाधवं ।
 मत्स्याख्यं माधवं चैव श्वेतद्वीपं ^(२)च गच्छति ” ॥

गयायां गदाधरदर्शनं ।

वराहपुराणे,—

“^(३)कामतः प्रोच्यते दैत्य ! तव पुण्यमिह प्रभो ! ।
 येन शार्ङ्गी गदापाणिर्दृष्टो नारायणः स्वयं ॥
 यतो गदाधरः साक्षादर्क्षिन् ^(४)पूर्वं व्यवस्थितः ” ।

मत्स्यपुराणे,—

“कृतश्रीं महातीर्थं सर्वपापनिस्तुदनं ।
 यत्रास्ते नरसिंहस्तु स्वयमेव जनार्दनः ” ॥

(१) दृष्ट्वा ।

(२) म ।

(३) कामतः ।

(४) तीर्थे ।

नरसिंहपुराणे,—

केषु (१) द्रष्टव्योऽसीति ब्रह्मप्रश्ने विष्णुवाक्यं,—

“(१) काकासुखे च वाराहं, दारकायां च गोपतिं ।

गङ्गादारे पयोधरं गोविन्दं नागमाङ्गये ॥

वृन्दावने तु गोपालं मथुरायां स्त्रयंभुवं ।

केदारे माधवं विद्यादाराणस्यां च केशवं ॥

नरसिंहं महावने पुरुषोत्तमं दशवने ।

प्रयागे योगमूर्तिं च कावेर्यां नागशायिनं” ॥

इत्यादीन्युक्ता,—

“ सर्वत्र परमात्मानं यः पश्यति स मुच्यते ” ।

आत्मानं सर्वगतं दृष्ट्वा यथा मुक्तो भवति तथा,

एतेषु स्थानेषु मन्मूर्तिं दृष्ट्वा मुक्तो भवतीति विष्णुवाक्यं ।

लिङ्गपुराणे, काशीमधिकृत्य,—

“ देवेश्वरस्योत्तरतः स्त्रयं तिष्ठति केशवः ।

चेचस्य कारणं चास्य चेचज्ज इति चोच्यते ॥

तेन दृष्टेन सुश्रोणि ! दृष्टं सर्वं चराचरं ।

वामनपुराणे, प्रयागमधिकृत्य,—

“ दृष्ट्वा वटेश्वरं रुद्रं माधवं योगशायिनं ” ।

तथा,—

“ गङ्गायां गोपतिं द्रष्टुं स जगाम महासुरः ” ॥

विरजयेच्चमधिकृत्य. ब्रह्मपुराणे,—

“ चास्ते स्वयंभुस्तत्रैव क्रोडरूपौ हरिः स्वयं ।

(१) तस्मात् प्रणम्य तं भक्त्या नरो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥

अथ शिवदर्शनं, विद्याकरपद्धतौ. ईश्वरवाक्यं,—

“ भ्रमिता दूरमध्वानं यो मां पश्चात् शूकिनं ।

म मे देवि! प्रियो नित्यं शरजम्मा यथा (२) स्मृतः ॥

सुदूरमपि गच्छेत्तु यच्च देवो महेश्वरः ।

दृष्ट्वा लिङ्गं महेशस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

ममजन्मकृतेर्देहौ मनोवाक्कायकर्मभिः ।

पूजितं वा महेशानं पूज्यमानमथापि वा ॥

दृष्ट्वा प्रयाति वै मर्त्यो ब्रह्मलोकं न मंशयः ” ।

तथा,—

“ यः प्रातर्देवदेवेश शिवलिङ्गस्वरूपिणं ।

पश्येत् स यति सर्वस्मादधिकं गतिमेव च ॥

मध्याह्ने च महादेवं दृष्ट्वा (३) विष्णुपुरे व्रजेत् ।

मायाह्ने सर्वयजानां फलं प्राप्य त्रिमुच्यते ॥

प्रदोषे शङ्करं दृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ” ।

तथा,—

“ प्रातः सदर्शनं शम्भोर्नेत्रमेव व्यपोहति ।

आजन्मनस्तु मध्याह्ने ममजन्मकृतं निशि ॥

(१) दृष्ट्वा ।

(२) स्मृतः ।

(३) यज्ञफलं लभेत् ।

अर्द्धमासकृतं पापं दृष्ट्वा पर्वणि संत्यजेत् ” ।

ब्रह्मपुराणे. एकादशमधिकृत्य—

“ततः शम्भोर्गृहं गच्छेत् वाग्यतः संयतेन्द्रियः ।
 प्रविश्य पूजयेत् सर्वान् कमशस्तत्र देवतान् ॥
 गणेश्वरं प्रथमतो देवीं स्कन्दं वृषं तथा ।
 गणं चण्डं कल्पवृक्षं सावित्रीं देवमेव च ॥
 तान् चिःप्रदक्षिणं कृत्वा उपचारैर्यथाक्रमं ।
 कृत्तिवासं ततः पश्येत् कृत्वा तं चिःप्रदक्षिणं ॥
 आगमोक्तेन मन्त्रेण वेदोक्तेन च शङ्करं ।
 अदीक्षितस्य नास्तीति मूलमन्त्रेण चार्चयेत् ॥
 सर्वपापहरं देवं गन्धपुष्पाभ्युपरादिभिः ।
 एवं संपूज्य विधिवत् सर्वपापत्रिवर्जितः ॥
 कुलैकविंशमुद्धृत्य शिवलोकं स गच्छति ।
 भुक्त्वा तत्र सुखं विप्रा यावदाभूतसंज्ञवं ॥
 पुण्यक्षयादिहायातो जायते योगिनां कुले ।
 योगं पाशुपतं प्राप्य ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥
 तस्मिन् चेश्वरे लिङ्गं भास्करेश्वरमञ्जितं ।
 ये पश्यन्ति च तं देवं शिवलोकं व्रजन्ति ते ॥
 सुक्तेश्वरं च सिद्धेशं स्वर्णजालेश्वरं तथा ।
 रामेश्वरं च विख्यातं सुखं ^(१)चास्त्रातकेश्वरं ॥

ब्रह्मेश्वरं च मेघेशं केदारेश्वरसंज्ञितं ।
 चक्रेश्वरं च विश्वेशं तथा च कपिलेश्वरं ॥
 ये च पश्यन्तीह नराः स्नात्वा विन्दुमरोऽभ्यसि ।
 सर्वपापविनिर्मुक्ताः शिवलोकं व्रजन्ति ते ॥
 पुण्यचथादिहायातो योगिनां प्रवरे कुले ।
 योगे शम्भोर्वरं प्राप्य ततो मोक्षं व्रजन्ति ते ” ॥

काशीलिङ्गानां दर्शनं, मत्स्यपुराणे,—

“ प्राप्य विश्वेश्वरं देवं न स भूयोऽभिजायते ” ।

तथा,—

“ जात्यन्तरसङ्ख्येषु विमुक्तो विद्यते त् यः ।

भक्तो विश्वेश्वरं देवं न स भूयोऽभिजायते ” ॥

स्कन्दपुराणे,—

“ गोप्रस्थेश्वरमागत्य दृष्ट्वाभ्यर्च्य च मानवः ।

न दुर्गतिमवाप्नोति किल्बिषैश्च विमुच्यते ॥

तत्रैव,—

“ मंगले देवनद्योस्तु यः स्नात्वा मनुजः शुचिः ।

अर्चयेत् मङ्गलेशानं तस्य जन्मभयं कुतः ” ॥

देवनद्योर्वरणागङ्गयोः ।

तथा,—

“ आराध्य कपिलेशं तु चैलोक्यपालनचमं ।

भवन्ति पुनश्च देव मम नित्यं च वर्णशः ” ॥

तथा, कपिलेश्वरश्रीकण्ठेश्वरजावालेश्वरगर्गेश्वरानधिलक्ष्य,—

“अन्तराश्रमिणं पुण्यं यत्फलं परिपश्यते ।
तत्फलं सकलं प्रोक्तं पञ्चायतनदर्शनात् ” ॥

तथा,—

“वाल्मीकेश्वरनामानं तं दृष्ट्वा च न शोचति ” ।

तथा,—

“कृत्तिवासेश्वरो देवो द्रष्टव्यश्च पुनः पुनः ।
यदीच्छन्तारकं ज्ञानं शाश्वतं चामृतप्रदं ॥
दर्शनादेव देवस्य ब्रह्महा विप्रमुच्यते ” ।

स्कन्दपुराणे,—

“केदारं मध्यमं स्थानं स्थानं चैव महालयं ।
मम पुण्यानि भूलोके ^(१)ततः श्रेष्ठतमं त्विदं ॥
अविमुक्तेश्वरं नाम मम दृष्ट्वा तु मानवः
मद्यः पापविनिर्मुक्तः पशुपाशैर्विमुच्यते ॥
शैलेशं मङ्गमेशं च खलौनं मध्यमेश्वरं ।
हिरण्यगर्भमौशनं गोप्रह्णं वृषभध्वजं ॥
तपःशालं शिवं चैव ज्येष्ठस्थाननिवासीनं ।
शुक्रेश्वरं च त्रिख्यातं व्याघ्रेशं जम्बुकेश्वरं ॥
दृष्ट्वा न जायते मर्त्यः संसारे दुःखसागरे ” ।

ब्रह्माण्डपुराणे, पुरुषोत्तममधिकृत्य,

“मार्कण्डेयहृदेऽप्येव स्नात्वा दृष्ट्वा च शङ्करं ।
दशानामयमेधानां फलं प्राप्नोति मानवः ” ॥

दर्शने मन्त्रः,—

“संसारमागरे मग्नं पापपल्लमचेतनं ।

चाहि मां भगनेचक्र ! चिपुरारे ! नमोऽस्तु ते” ॥

वामनपुराणे, गयामधिकृत्य,^(१)—

“दृष्ट्वा वटेश्वरं रुद्रं माधवं योगशायिनं” ।

सूर्यदर्शनं । भविष्यपुराणे,—

“मेरुमन्दरमाचोऽपि राशिः पापस्य कर्मणः ।

आसाद्य भास्करं मर्त्यः तस्माद्ययति तत्सुखात्” ॥

आसाद्य दृष्टेत्यर्थः । तथा,

“यः कुर्याद्दर्शनं मासमेकाह्वारो जितेन्द्रियः ।

स यत्फलमवाप्नोति न तत्सर्वमहामखेः” ॥

ब्रह्मपुराणे,—

“पृथिव्यास्तत्र कोणे वै कोणार्कः संप्रतिष्ठितः ।

यं दृष्ट्वा भास्करं मर्त्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥

काशीमधिकृत्य लिङ्गपुराणे, कालेन्द्रेश्वरमुक्त्वा—

“तस्यैव दक्षिणे भागे लोलार्को नाम वै रविः ।

तस्य दर्शनमात्रेण सूर्यलोकमवाप्नुयात्” ॥

दूर्गादर्शनं,—

“सर्वावस्थां गतो वापि युक्तो वा सर्वपातकैः ।

दूर्गां दृष्ट्वा नरः सोऽपि प्रयाति परमां गतिं” ॥

ब्रह्मपुराणे,—

“ विरजे विरजा माता ब्रह्मणा सा ^(१)प्रतिष्ठिता ।

यस्याः संदर्शनान्मर्त्यः पुनात्यासप्तमं कुलं ” ॥

लिङ्गपुराणे, काशीमधिकृत्य,—

“ दक्षिणे रचते दुर्गा उत्तरे नैर्ऋते मृता ।

अङ्गारग्रीवा पश्चिमे च वायव्ये भद्रकालिका ॥

उत्तरे भाषचण्डौ ^(२) च महाभुण्डा च सोमतः ।

ऊर्ध्वकेशा समायुक्ता शङ्करौ पूर्वतः स्मृता ॥

ऊर्ध्वकेशौ तथाग्रेय्यां चित्रघण्टा च मध्यतः ।

एतास्तु चण्डिका देवौ योऽत्र द्रक्ष्यति मानवः ॥

तस्य तुष्टाः स्तुताः सर्वाः सर्वं रचन्ति सर्वदा ” ।

तथा,—

“ आदा ^(३)वपि परा प्रोक्ता संवर्त्ता ललिता तथा ।

द्रष्टव्या चैव सा देवी सर्वकामफलप्रदा ॥

तत्र गौरौ सदा देवौ पूजितव्या च भक्तितः ” ।

आदिमत्पुरुषोत्तमेन्द्रद्युम्नादिहृतप्रतिमात्वेन पुण्यहेतुत्वं कथं
वेदेन वाध्यत ^(४) इत्याशङ्क्या च स्थानविशेषोपलक्षितप्रतिमात्वेनैव
पुण्यहेतुत्वं स्थापकेन्द्रद्युम्नादिकौर्त्तनं प्रसङ्गार्थमेव ^(५) । तेन तत्स्थाने
येन केनापि हृतप्रतिमादर्गनादि पुण्यजनकमिति केचित् । स्यादेवं

(१) संप्रतिष्ठिता ।

(२) भौषचण्डौ च ।

(३) अन्यायापि ।

(४) बोध्यत— इत्याशङ्क्यां— ।

(५) प्रशंसार्थमेव ।

अदि स्नानविशेषविशिष्टप्रतिमात्वेन पुण्यहेतुत्वे प्रमाणं स्यात् ।
स्नानविशेषानुसंखेनाधुनिकपुरुषकृतानां प्रतिमादेनां पुण्यहेतुत्व-
दर्शनात् ।

तथा च भविष्यपुराणे,—

“भास्कगायतनाभ्यासे सूर्यदेवं समन्ततः ।

देहितां तत्र पञ्चत्वं सूर्यमायुज्यकारणं ॥

मनुजैः स्थापिते सूर्यं चैवमानमिदं स्मृतं” । इति ।

तथा,—

“क्रोगमात्रं परं चेवं शिवस्य परमात्मनः ।

मनुजैः स्थापिते लिङ्गे चैवमानमिदं स्मृतं ॥

स्वायम्भुवे सहस्रं स्यादार्धं चैव तदङ्गकं” । इति ।

तेन पुण्यविशेषवत्पुरुषप्रतिष्ठितत्वेनैव प्रतिमानां पुण्यहेतुत्वं ।
न चैव सर्वेषामेकरूपफलत्वप्रसङ्गः । स्थापकस्य पुण्यविशेषण स्थापि-
तत्वपुण्यहेतुत्वसंभवात् । एवं च नित्यानित्यसंयोगविरोधोऽपि ।
तपोविशेषवत्पुरुषस्य सर्वदा विद्यमानत्वात् । स्वर्गमोक्षप्रदत्वादि-
विशेषस्य प्रतिमानां स्थापकतपोविशेषादेव । यो हि यत्फलप्रद
प्रतिमाकामनया यादृशं तपः करोति, तस्य तत्प्रतिमा तत्फलप्रदा,
भवतीत्येवं वेदेन बोध्यत इति स्मृतिप्रामाण्यं कल्प्यते ।

तथा च स्मरन्ति,—

“स्थापकस्य तपोयोगात्पूजायाश्च विशेषतः ।

अभिरूपात्सुविम्वस्य देव. सान्निभ्यमिच्छति” ॥

विम्वं प्रतिमा, इन्द्रद्युम्नस्य च वेदेऽपि श्रुतत्वेन प्रवाह-

नित्यत्वसम्भवेऽपि तपोविशेषोपलक्षणमेव तत्कृतप्रतिमानां पुण्यहेतुत्वं
(१) तत्प्रतिमानां तथा । प्रतिमान्तरे तथाफलप्रदत्वे मानाभावः ।

केवलं ब्रह्मपुराणे,—

“ये केचित्कारयिष्यन्ति प्रासादं प्रतिमामथ ।

तथापि तेऽद्या कौर्त्तिर्भविष्यति न संग्रयः” ॥

इन्द्रद्युम्नं प्रति वरदानस्मृतेः । “प्रासादप्रतिमाभङ्गे न त्यजामि
कदाचन” इति वचनाच्च पुरुषोत्तमचेत्वे तत्स्थाने प्रतिमान्तरस्य
वचनविशेषादेव पुण्यहेतुत्वं । अन्यत्र चेत् ईदृशं वचनं लिङ्गं
वापि नास्ति ऋषिकृतप्रतिमालिङ्गादिनां तत्स्थाने प्रतिमान्तरं
लिङ्गान्तरं वा तथा न फलजनकं । किं त्वाधुनिकपुरुषकृत-
प्रतिमान्तरतुल्यमेवेति मन्तव्यं । चेत्त्रिशेषाणां तु नित्यत्वादेव
न कश्चित्तत्र विचारः । गङ्गायाश्च गङ्गालेनैव पुण्यहेतुत्वं ।
भगौरयामयनात्, देशविशेषसम्बन्धः । न चैतावता नित्यानित्य-
संयोगः । तथापि तपोविशेषवत् पुरुषप्रवृत्तितुल्यमुपलक्षणं ।

तदुक्तं महाभारते,—

“परिग्रहान्मनीनां च तीर्थानां पुण्यता स्मृता” । इति ।

तथा गवां निवासेन भूमेः पवित्रत्वं । गोष्ठस्य जपादिविशेष-
त्वेन विधानात् । तदुक्तं वार्त्तिके,—

यथा च, “यां यां भुवं नरः कांश्चिदध्यवमति पुण्यकृत् ।

तत्सङ्गतिविशेषत्वात्सेव्यते धर्मकारणं(१)” ॥ इति ।

तथा च,—

“चक्रं दृष्ट्वा हरेर्दूरात्प्रासादोपरि संस्थितं ।

सहस्रा मुच्यते पापैर्जम्भकोटिसमुद्भवैः” ॥

विष्णुपुराणे गङ्गामधिकृत्य,—

“स्मृताभिलषिता दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा पीतावगाहिता ।

या पावयति भूतानि कौर्त्तिता च दिने दिने” ॥

तथा,—

ब्राह्मणगोष्ठताम्रनक्षिरण्यहतादितीर्थनृपाणां दर्शनं नारदीय-
मायुर्द्विकरं । ब्रह्मपुराणोक्तं दृष्टे प्रतिविम्बदर्शने क्षिरजौवित्पक्ष्णं ।

आमल्लेयोयमस्य दितोये,—

“यतीनां दर्शनं चैव स्पर्शनं भाषणं तथा ।

कुर्वार्थं पूजिते^(१) नित्यं तस्मात्पश्येत् नित्यम् ॥

अग्निचित्कपिला सचौ राजा भिचूर्नहोदधिः ।

दृष्ट्वाचात् पुनश्चेते तस्मात्पश्येच्च नित्यम् ॥”

अग्निचित् कृताग्निसथनः । कपिला गौः । सचौ हतवज्रयज-
मानकयागः ।

वराहपुराणे,—

“वामनं ब्राह्मणं दृष्ट्वा वराहं च जलोल्लसितं ।

नमस्तेष्वेव यो भक्त्या स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥

यज्वा मृष्टाक्षदः सचौ प्रतापुर्दुर्धार्मिकः शुचिः ।

ज्ञाननिष्ठा तपःसिद्धा दृष्ट्वा पापादिमुच्यते” ॥

शुचिस्त्रीर्चादिपूतः । शतायुः शूद्रादिरपि । ज्ञाननिष्ठो-
ऽथात्मरतः । विद्याकरपट्टतौ,—

“दृष्ट्वा तु कपिलां दूरात् नमस्कारेण योऽर्चयेत् ।

दूरादेव प्रणम्यन्ति सर्वपापानि तस्य तु” ॥

कपिलायां मन्त्रः,—

“विदितासि वशिष्ठेन विश्वाभिन्नेन धीमता ।

कपिले ! हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतं ॥

कपिले ! त्वं हि देवानां वन्दनीयसि रोहिणौ ।

तौर्धवेदमया यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ॥

स्कन्दपुराणे,—

“कपिलायाश्च गोश्च स्यादनग्रेर्ब्राह्मणस्य तु ।

स याति नरकं घोरं नरकं च तमोमयं” ॥

भविष्यपुराणे,—

“गामाक्षभ्य नमस्कृत्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणं ।

प्रदक्षिणौकता तेन सप्तद्वौपा वसुन्धरा” ॥

पद्मपुराणे,—

“सदा गावः प्रणम्यास्तु मन्त्रेणानेन पार्थिव ! ।

नमो गोभ्यः श्रौमतौभ्यः सौरभेयौभ्य एव च ।

(१)नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्रेभ्यो नमो नमः” ॥

विष्णुः,—

“गोमूत्रं गोमयं सर्पिः क्षीरं दधि च रोचना ।

षडङ्गमेतदेवं स्यात्पवित्रं सर्वदा गवां” ॥

तथा,—“ गवां कण्डूयनं चैव ^(१) सर्वापत्सु निमूदनं ।

गवां घासप्रदानेन स्वर्गलोके महीयते ” ॥

“ गवां हि तौर्थे वसतौह पद्मा पुष्टिस्तथास्यां रजसि प्रमिद्धा
लक्ष्म्योः ^(२) पुरीषे प्रणतौ च धर्म्यस्तासां प्रणामं सततं च कुर्यात् ।

दृणोदकाद्येषु वनेषु मत्ताः ^(३) क्रौडन्ति गावः मृषाः सवत्साः

चीरं ^(४) प्रयच्छन्ति सुखं ^(५) स्वपन्ति ग्रीतातपस्याधिभयेर्विसृक्ताः ” ॥

“ इमं मन्त्रं विशुद्धात्मा जपेन्नित्यं समाहितः ।

गच्छन् तिष्ठन् स्वपन् जिघ्रन् भुञ्जन् क्रौडन् ममुत्सृजन् ॥

महाभयेषु सर्वेषु ममेषु विशेषेषु च ।

प्रयाणकाले च तथा श्रोतव्यमभयप्रदं ” ॥

तथा,—

“ एवं विधौ महामन्त्रः पठितस्तु सुरासुरैः ।

श्रुतोऽनुमोदितो ध्यातः कीर्तितश्च पुनः पुनः ॥

मदा ^(६) व्युत्पादनाद्गावः पञ्च पृष्ठाः समुत्थिताः ।

नन्दा सुनन्दा सुरभिः सुशौला समनास्तथा ॥

रत्नान्यनेकान्यादाय कौस्तुभप्रभृतौनि च ।

प्रदक्षिणोक्ततास्तासु सर्वेर्दवासुरैः क्रमात् ॥

संक्रुताः पूजिताः सम्यक् दृष्ट्वा स्पृष्ट्वाश्च वन्दिताः ।

कस्यचित्तथ कालस्य दिव्यास्ताः कामधेनवः ॥

(१) सर्वापत्तिनिमूदनं ।

(२) कर्षी ।

(३) क्रौडन्तु ।

(४) प्रयच्छन्तु ।

(५) स्वपन्तु ।

(६) तदाद्याः पवनाद्गावः ।

ब्रह्मणेनार्चितास्तासु वग्निरं वरमुत्तमं ।
 दक्षप्रजापतेर्जन्म मारीचं कश्चपं प्रति ॥
 शिवलोके च गमनं न भूयो जन्म कुचक्षित् ।
 बने वासस्तृणं तोयं भोजनं निःपरिग्रहं ॥
 दृढेन मृदना बन्धः पाशेनादणवेक्ष्यनि ।
 घामपासादिकं भूरि निशि दीपसु भास्वरः ॥
 इतिहामपुराणानां श्रवणं सोपवीतिनं ।
 अन्नमुष्टिर्यथाशक्त्वा परिचर्यां यथाक्रमं ॥
 ताडनाक्रोशखेदानि स्त्रग्नेऽपि न कदाचन ।
 स्नानमूत्रपुरीषेण मोदोगः क्रियते क्षणित् ॥
 शोधनीयसु गोवाहः शुष्कैः क्षीरादिभिस्तथा ।
 यौग्रे वृक्षाकुले वेक्ष्य शीततोये विकर्दमे ॥
 वर्षासु चाय शिशिरे सुखोष्णे वातवर्जिते ।
 गोकुले रुद्रमुख्यासु प्रतिष्ठाप्या गणाः सदा ॥
 जापकैः सर्वमन्त्रास्तु जप्त्वास्तु (१) समृद्धये ।
 उच्छिष्टमूत्रविट्शेषमलं जह्यान् तत्र च ॥
 रजस्वला न प्रवेद्या नान्यजातिर्न पुंस्यर्क्षी ।
 न ताः परिभवेत्तोये कोकिलेषु विगेषतः ॥
 न साहयेदत्सतन्त्रीं न क्रीडेत् गोष्ठमग्निधौ ।
 न गन्तव्यं गवां मध्ये सोपानत्केः सपादकैः ॥
 हस्तशरयानैश्च सवितानैः कदाचन ।

दक्षिणोत्तरगैः प्राज्ञैर्गन्तव्यं च पदातिभिः ॥
 गावस्तृषातुराः पाण्याः अद्भुता पितृमाहवत् ।
 गिरिप्रपातात् सिंहर्चणीतातपभयात्तथा ॥
 महाकोलाहले घोरे दुर्दिने दोषविज्ञवे ।
 गवां दणानि देयानि ग्रीतस्तं^(१) च जलं तथा ” ॥
 एवं गवां वरदानार्थवादकल्पविधिना एवं कर्त्तव्यं ।
 “गावः सम्बत्सरं रक्ष्याः अद्भुता च ममाहिताः ।
 ब्राह्मणेः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैः सर्वाद्यग्रान्तये ” ॥

हारीतः,—

“द्यौ मासौ ^(१)पातयेदत्सं तृतीये दिक्ष्मनं चरेत् ।
 चतुर्थे चिक्ष्मनं चैव यथान्यायं यथाकुल^(२) ” ॥

ब्रह्मपुराणे,—

“आवाक्यामश्वयुज्यां च चैत्र्यां पौष्यां च मर्वदा ।
 न गृह्णीयाद्गवां क्षीरं सर्वं वत्साय निक्षिपेत् ॥
 न षण्डं वाहयेद्भेनुं न गां भारेण पौडयेत् ।
 युगाद्येषु युगान्तेषु षड्ग्रीतिमुखेषु च ॥
 दक्षिणोत्तरतः सूर्यं तथा विषुवतोर्दयोः ।
 संक्रान्तिषु च सर्वाषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥
 पञ्चदश्यां चतुर्दश्यां द्वादश्यामष्टमौषु च ।
 उपचारो गवां कार्थ्यो मासि मासि यथाक्रमं ” ॥

(१) ग्रीतमन्तस्तथा जलं ।

२) पाण्डवेत् ।

(३) यथावत् ।

अथ गवाङ्गिकम् ।

ब्रह्मपुराणे,—

“लवणस्य च चत्वारि पलान्यष्टौ घृतस्य च ।
 परकीयस्य दुग्धस्य तथा देयानि षोडश ॥
 दाक्षिणत् शीतलस्यापि जलस्य च पलानि च ।
 आदौ विचार्य पयसः परिमाणं बलं रुचिं ॥
 आकस्मिकं प्रदातव्यं पुण्याथं तु गवाङ्गिकं ।
 प्रभाते लवणं पत्रं दीयते च ततो जलं ॥
 ततस्तृणानि भोज्यन्ते शाषणं मांसवर्जितं ।
 निशि दौपः समन्त्रजो^(१) दिव्याः पौराणिकास्वया ॥
 एवं कृते रत्नपूर्णां महौ दत्त्वा फलं लभेत् ।
 गोप्रदानाच्च यत्पुण्यं गवां संरक्षणात् लभेत्” ॥

आदित्यपुराणे,—

“योऽग्रभक्तं किञ्चिदप्राश्य दद्याद्-
 गेभ्यो नित्यं गोव्रतौ-सत्यवादौ ।
 शान्तो दान्तो गोमहस्य पुण्य,
 समन्तरेण प्राप्नुयाद्धर्मगौलः” ॥

देवीपुराणे,—

“गवां स्वामो गवां गोष्ठे यस्तु धूपं न कारयेत् ।
 मलिकालीननरके मलिकाभिः स भक्ष्यते ॥

मृतवत्सां तु गां यस्तु दमित्वा पिवते नरः ।

(१) गर्भितास्ये चिरं तिष्ठेत्सुधार्त्ता वै नराधमः ” ॥

गर्भितास्ये नरके ।

महाभारते,—

“ गोकुलस्य तृषार्त्तस्य (२) जलार्थं (३) प्रतिधावतः ।

उत्पादयति यो निघ्नं तमाङ्गर्नघातकं ॥

कृत्वा गवार्थं शरणं श्रौतवातमहं महत् ।

आमघ्नमं तारयति कुलं भरतमत्तम ! ” ॥

शरणं गृहं । ब्रह्मपुराणे,—

“ सदोषा गोगृहे जाता परिपान्था (४) स्वयं तथा ।

अनाथानां गवां दत्त्वा कार्य्यस्तु शिशिरे महः ॥

पुण्यार्थं यच्च दीयन्ते तृणतोयेभ्यनानि च ” ।

तच्च मनुः,—

“ सौरभयि ! जगन्मातः ! देवानाममृतप्रदे ! ।

गृहाण वरदे याममोषिताये च देहि मे ” ॥

इति गोदर्शनप्रसङ्गेन गोपरिचर्यां निश्चिता ।

अथाश्वत्यप्रदर्शनं । निद्याकरपद्धतौ,

“ दुरितानि प्रणश्यन्ति नृणामश्वत्यमेविनां ।

दृष्टः स्पृष्टस्तथा ध्यातः कीर्त्तितः स हि (५) तारयेत् ” ॥

अश्वत्यं दृष्ट्वा प्रार्थना ।

(१) ताडितास्ये । (२) जलान्त । (३) वसुधाधिपः ।

(४) सदा स्वयं । (५) पावयेत् ।

“अथत्व! यस्मात् त्वं वृक्षराज ! :

नारायणस्तिष्ठति सर्वकालं ।

तस्मात् शुचित्वं मतं तद्वृक्षां,

धन्योऽमि (१) दुःखप्रविनाशनोऽसि ॥

क्षीरदस्त्वं फलदस्त्वं येन श्रीस्त्वां निषेवते ।

तेन सद्येन वृक्षेन्द्र! मामपि श्रीर्निषेव्यतां ॥

यस्तु प्रदक्षिणं कुर्याद् भक्त्याश्रित्य दिने दिने ।

तं सर्वदुरितान्याशु त्यजन्ति वपुरक्षितं ॥

दुःप्रतिपद्दुर्भोज्यदुःसङ्गदुरधोतकैः ।

सुष्यतेऽहरहर्दोषैरश्रुत्यद्रुमसेवनात् ” ॥

ततः प्रदक्षिणमन्त्रः,—

“अग्निगर्भ! शमौगर्भ! यज्ञगर्भ! सनातन! ।

हिरण्यगर्भ! औगर्भ! वेदगर्भ! नमोऽस्तु ते ॥

चक्षुष्यन्दं भुजस्यन्दं दुःखप्रं दुर्विचिन्तितं ।

शत्रूणां च समुत्थानमश्रुत्य! शमयस्व मे ॥

एकादशोऽमि रुद्राणां वसूनामपि षाष्ठमः ।

नारायणोऽमि देवानां वृक्षराजोऽसि पिप्पल ! ॥

त्वां दृष्ट्वा नश्यते पापं स्पृष्ट्वा लक्ष्मोर्विवर्द्धते ।

प्रदक्षिणाङ्गवेदायुः सदाश्रुत्य! नमोऽस्तु ते ” ॥

तथा,—

“मन्त्रवारे द्विजो मौनौ प्रातस्तथाय भक्तिमान् ।

पुण्यतीर्थे शुचिः स्नात्वा प्राप्य सङ्गणं हरिद्रुमं ॥
 पौरुषेण विधानेन संपूज्य प्रणवेन वा ।
 कृतसर्वोपचारोऽथ शतकृत्वः समाहितः ॥
 जपन् प्रदक्षिणं ^(१)कुर्यात् प्रणवं संस्मरन् हरिं ।
 आलिङ्ग्य प्राङ्मुखः पञ्चाङ्गायंस्तेजोमयं हरिं ॥
 अमृत्युरूपिणं विष्णुमिमं मन्त्रमुदीरयेत् ।
 त्वं धाम सर्वधात्मा च ^(२)बोधात्मा ^(३)बोधहृद्यते ॥
 मयास्मिष्टो ^(४)मया भक्त्या वृचश्रेष्ठ ! जगत्पितः ! ।
 आरात्ने अग्निरत्नास्तु आरात् परशुस्तु ते ॥
 निवाते त्वाभिवर्षन्तु स्वस्ति तेऽस्तु वनस्पते ! ” ।

इत्यालिङ्गनमन्त्रः ।

तथा,— “आरात्न इति चेन्नैवं प्रणमेद्दण्डवत्ततः ।

प्रणामे आरात्न इति स्वस्ति मेऽस्तु वनस्पतः,—इत्यतो मन्त्रः ।

एकस्मिन् शनिवारे कृतस्य फलमाह,—

“प्रायश्चित्तमिदं गुह्यं पातकेषु महत्स्वपि ।

धन्यं पुनार्थमायुष्यं महारोगैकभेषजं ॥

किं चान्यसर्वभावेन कृतमेतद्धरिप्रियं ” ।

प्रतिशनिवारं वषपर्थ्यन्तकरणे फलमाह,—

“यस्तु संवत्सरं कुर्यादिवं शनिदिने शुचिः ।

तस्योपदिशति स्वप्ने मञ्चमागं हरिः स्वयं” ॥

(१) कृत्वा ।

(२) बोधात्मी ।

(३) बोधि ।

(४) यदा ।

विश्ववृक्षदर्शनं,—

“दर्शनात् विश्ववृक्षस्य वन्दनात् स्पर्शनादपि ।
 अहोरात्रकृतं पापं मय्यत्येव हि नारद । ॥
 विश्ववृक्षं समाश्रित्य चिराचोपोषितः शुचिः ।
 हरिनाम जप^(१)कृत्यं ब्रह्मवृक्षां व्यपोहति ॥
 ये तु पापा दराचाराः शीतरोश्चेदकारिणः ।
 तेऽपि चाद्यापि नरके पच्यन्ते ब्रह्मणो दिनं ॥
 मृतास्ते जीवमानाश्च ब्रह्मणः कौर्त्तिता भुवि ।
 तस्मिन् देशे भयं नित्यं यत्र श्रीवृक्षच्छेदकः ” ॥

तथा तुलसीदर्शनं,—

“दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा तथा ध्याता कौर्त्तिता नमिता स्मृता ।
 रोपिता चिन्तिता नित्यं पूजिता तुलसी गृहे ॥
 नवधा तुलसीभक्तिं ये कुर्वन्ति दिने दिने ।
 युगकोटिसहस्राणि ते वसन्ति हरेः पुरे ॥
 दर्शनात् स्पर्शनात्सेकाद्रोपणात् पालनामृणां ।
 तुलसी हरते पापं वाङ्मनः ^(२)कार्यमंचितं ॥
 स्नाने दाने तथा ध्याने प्राग्ने केयवार्चने ।
 तुलसी ^(३)हरते पापं कौर्त्तने रोपणे कलौ ॥
 यः ^(४)स्पृश्य तुलसीं गच्छेत् कार्यमिद्विस्तु तस्य वै ” ॥

(१) लक्षं ।

(२) दहते ।

(३) कर्मचिन्तितं ।

(४) स्मृत्वा ।

तथा,—

“केशवाद्यतने यस्तु कारयेत्तुलसीवनं ।

लभते चाक्षयं स्थानं पित्रभिः सह वैष्णवः ॥

तावदर्षसहस्राणि यावद्वीजदलानि तु ।

वसन्ति वैष्णवे लोके तुलसीरोपका मराः ॥

श्रित्वास्त्ये फलं ^(१)तत्तु तुलसीरोपणे ^(२)भवेत्” ॥

तुलसीस्तुतिः ;—

“महाप्रसादजननी सर्वसौभाग्यवर्द्धिनी ।

आधिव्याधिं हरे ^(३)भृणां तुलसी त्वं नमोऽस्तु ते ॥

नमिता त्वं पुरा विभ्रैरर्चिता त्वं सुरासुरैः ।

तुलसी हर ^(४)मे पापं ^(५)पूर्वजन्मगतार्जितं ॥

^(६)जयं देहि यशो देहि कीर्त्तिमायुर्यथासुखं ।

बलं पुष्टिं तथा धर्मं तुलसी त्वं नमोऽस्तु ते ॥

अनन्यमनसा नित्यं तुलसी स्तौति यो जनः ।

देवपितृमनुष्याणां प्रियो भवति सर्वदा ॥

श्रियः श्रिया वहे नित्यं नित्यं श्रीधरसत्पते ।

भक्त्या दत्तं मया तुभ्यमर्घ्यं गृह्णस्वमोऽस्तु ते ॥

तुलसीकानने यस्तु सुहृत्तमपि विप्रमेत् ।

जन्मकोटिकृतात्पापान्मृच्यते नात्र भयः ॥

प्रदक्षिणं यः कुरुते षष्ठ्याममहत्फलं ।

(१) तद्वत् ।

(२) लभेत ।

(३) नित्यं ।

(४) ते ।

(५) सर्व ।

(६) श्रियं ।

तुलसीपत्रमादाय मङ्गलौ यत्र ^(१)तिष्ठति ॥
 अहं तत्रैव गच्छामि गौरिव सुतवत्सका ।
 ग्ररीरे यस्य विप्रर्षे! तुलसीदलविन्दवः ॥
 नश्यन्ति तस्य पापानि महापातकजानि च ।
^(२)तन्मूलमृत्तिकालेपं कृत्वा स्नात्वा दिने दिने ॥
 दशाश्वमेधावभ्युत्थानजं लभते फलं ।
 मन्दिरे यस्य राजेन्द्र! तुलसीमूलमृत्तिका ॥
 न मंचरन्ति ^(३)दूतास्तु यमस्याज्ञा ^(४)भिधायिनः” ।

यमदुतवाक्यं,—

“दशैनामाशु कृष्णाहे त ^(५)दोषोऽयं द्विजो मतः ।
 न स्पृशेत्तुलसीं यावद् ^(६)ग्राहं च ततः परं” ॥

तथा,—

“तुलसीदलवातोत्तरजमा शुद्धदेहिनः ।

किं करिष्यत्यसंनृष्टो यमो दण्डधरोऽपि सन्” ॥

अत्र गुरुणां गृहं गत्वा तद्दर्शनादिकं कार्यं, गुरुणैव हि
 पर्वसु, पर्वसु गच्छेदित्यर्थः, अन्यत्रानियम इति, प्रत्यहं गुरुदर्शनस्य
 स्नातकप्रतलेन नित्यत्वेऽपि पर्वस्वगमनं दोषातिशयमित्यर्थः ।

यमः,—

“देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमञ्जनवौचतामिति” ।

(१) गच्छति ।

(२) तुलसी ।

(३) भूता ।

(४) अभिधानतः ।

(५) तदयोग्योऽयं ।

(६) दशाश्वहि ।

गुरवस्य ग्रंथसिद्धितौ, चय मान्याः,—

पिता माता पितृभार्या ज्येष्ठभ्राता ज्येष्ठभगिनी, ज्येष्ठशालाः

पितुः सखा, पितुराचार्यपितृव्यमातुल्यश्रूयश्रुरवृद्धाः ।

वशिष्ठः,—

गुर्वधिकारे, उपाध्यायपत्नी दीक्षितः प्रव्रजितो राजा वृद्धो-
ज्ञानवृद्धस्तपोवृद्धश्चेति ।

मनुः,—मातापितरावुक्ता ।

“तथोर्नित्यं प्रियं कुख्यादाचार्यस्य च सर्वदा ।

तेषु च त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्वे समाप्यते” ॥

भविष्यपुराणे,—

“उपाध्यायाद्ग्राचार्यः आचार्याणां शतं पिता ।

सहस्रं तु पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते” ॥

“ह्रस्वोपाध्यायमादौ तु ये पूज्याः कथितास्तव ।

महागुरुर्महावाहो ! सर्वेषामधिकः स्मृतः” ॥

महागुरुस्य,—

“यस्त्वेतानि पुराणानि समस्तानीह जानते ।

भारतं च महावाहो स सर्वज्ञो मतो नृपां ॥

तस्मात्स पूज्यो राजेन्द्र ! वर्णेर्विप्रादिभिस्तथा” ।

मनुः,—

“अन्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान् मखान् ।

यः करोति वृत्तो यस्य स तस्यर्त्विगश्चेत्यते ॥

विप्राणां ज्ञानतो ज्येष्ठ्यं चक्षियाणां च बौद्ध्यतः” ।

यमः,—

“यो वै युवायधीयानस्तं देवा स्यविरं त्रिदुः ।

एवं च गुरुणामेवमादौनां गृहं गत्वा अभिवादनादीनि
पूर्वाक्तक्रमेण कर्त्तव्यानि, गुरुवौच्यं तदभिवादनं प्रत्युत्थानं प्रत्यङ्गमः ।

विष्णुः,—नादित्यमुद्यन्तमौचेत नास्तं यातं नोपरक्तं, नभभिति-
रोहितं नादर्शजलाद्युपगतं, न मध्याह्ने, उपरक्तो राज्ञ्यस्तः ।

हारोतः,— “नोद्यास्तमये चन्द्रार्कौ ” ।

देवलः,—

“सूर्याचन्द्रमभौ चोभौ नक्षत्राणि च सर्वशः ।

नोविस्तेतागुचिर्नित्यं ग्रहानन्यांश्च मानवः ” ॥

हारोतस्मृतौ देवलस्मृतौ,— “दर्शनमप्यगुचेर्निषिद्धं”,

“पतितान् चाण्डालोच्छिष्टास्त्रावलोकयेत् ” ।

(१) “अन्यदृष्टिगतेरेतेः सम्भाषेण नृणां वरं ” ।

नृणां वरं ब्राह्मणं ।

माकण्डेयपुराणे,—

“देवतापिहृशास्त्रज्ञधर्म^(१)सत्यादिनिन्दकैः ।

कृत्वा तु स्पर्शमालोक्यं शुद्धोत्तार्कविलोकनात् ॥

अवलोक्य तथोदक्यामन्यजं पतितं शत्रं ।

विधमंस्तृत्तिकाषण्डविस्त्राक्यावसायिनः ॥

मृतनिर्यातकांश्चैव परदारगताश्च ये ” ।

अत्रे पश्येदित्यर्थः ॥

(१) अनुदृष्टैरेतैः सम्भाषेत ।

(२) सत्याननिन्दितैः ।

स्कन्दपुराणे,—

“कृतघ्नं मानवं दृष्ट्वा नरकेष्वपि कुत्सितं ।

शृङ्खलार्थं देवि ! द्रष्टव्याः सोमानलदिवाकराः” ॥

सोमादौनां यथासम्भवं विकल्पः ।

विष्णुपुराणे,—

“सम्बत्सरं क्रियाहानिर्यस्य विप्रस्य जायते ।

तस्यावलोकनात् सूर्यो निरौक्ष्यः माधुभिः (१)षदा” ॥

शारीतः,—

“अवगुण्ठित उच्छिष्टो, अमेध्यातुरयो नोर्द्ध्वज्योतीषि वीचेत
न देववनस्पतीन्, प्रत्येकं निषेधः, अवगुण्ठितशिराः । नेचेत,
उच्छिष्टहन्तो नेचेत अमेध्यातुरोऽमेध्यमध्यवर्त्ती । स्वयं शृङ्खलोऽपि,
ऊर्द्ध्वज्योतिर्ग्रहणाद्भूमिगतवज्ज्वातपादिदर्शने न दोषः” ।

शंखालम्बितौ,—

“न स्त्रियं विवमनां । न पुरुषमन्यतः स्वाभायात्” ।

स्वाभावं वान्ध्याः प्रत्नं, मांख्यायनगृह्यं,—“नग्नां परस्त्रियं न
वीचेत, अन्यच्च मैथुनात्, अनाप्तमकार्यकारिणं, अनाप्तं शत्रुं,
अकार्यकारिणं पातकिनं, नेचेतेत्यनुषङ्गः” ।

विष्णुः,—

“न क्रुद्धस्य गुणोर्मुखं, न तैल्लोदकयोः स्वां श्कायां न मलव-
दादर्शं, (१)न किञ्च मेहमानं, न चपलं, न भ्रष्टकुञ्जरं, न विषमस्यो
वृषाद्वियुद्धं, नोन्मत्त मत्तं ।

मनुः,—

(१) “ न स्वायाद्भार्यया सार्द्धं नैनामौचेत चाश्रतौ ।

नाश्रयन्तौ स्वके नेत्रे न चाभुक्तामनादृतां ॥

युवतीं जृम्भमाणां वा न चाशौनां यथासुखं ।

न पश्येत् प्रसूवन्तीं च तेजस्कामो (२)जितेन्द्रियः ” ॥

विष्णुः,— “ न कूपमवलोकयेत् ” ।

याज्ञवल्क्यः,— “ न च संस्पृष्टमैयुनां ” । स्त्रियमौचेतेत्यर्थः ।

मनुः,—

“ न विष्णुचमुदीचेत, न पश्येदात्मनः शङ्कत् ।

(३)अचात्मग्रहणमुद्दिश्य विशेषणत्वादविवक्षितं ।

अथ त्वजानि स्पृश्यास्पृश्यानि । नीलाद्रिनाथयतिरिक्तविष्णु-
मूर्त्तिसर्गनं सर्वपापहरं ।

तथा,—

“ लिङ्गस्य दर्शनं पुण्यं दर्शनात् स्पर्शनं (४)परं ” ।

तच्च पठति,—

“ अङ्गुष्ठमुच्छ्रितं कृत्वा मुष्टिं वद्ध्वा तु दक्षिणे ।

पिण्डिकायां न्यसेन्निङ्गमङ्गुष्ठेन स्पृशेत्ततः ॥

उमामहेशमन्त्राभ्यां स्पर्शनं मोक्षकाञ्चिणां ।

शिवोमामन्त्रयोगेन स्पर्शनं भूतिमिच्छतां ” ॥

(१) नाश्रयीया ।

(२) दिज्ञोत्तमः ।

(३) अनात्म ।

(४) परं ।

तथा,—

“ गामालभ्य नमस्कृत्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणं ।

प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुम्भरा ” ॥

विष्णुपुराणे,—

“ स्मृताभिलषिता दृष्टा स्पृष्टा पौतावगाहिता ” ।

महाभारतमत्स्यपुराणयोः,—

“ स्मरणाद्वै प्रयाणस्य नामसंकौर्त्तनादपि ।

मृत्तिकासम्भनादापि नरः पापात् प्रमुच्यते ” ॥

स्कन्दपुराणे,—

“ रोपणात्पातनात्सेकात् स्पर्शनाद्दर्शनामृणां ।

तुलसी (१) दहते पापं वाक्पुनःकायसंश्रितं ” ॥

प्रातर्मङ्गला^(२)रम्भं ।

वामनपुराणे,—

“ दूर्वा दधिसर्पिरथोदकुम्भं धेनुं भवत्सां वृषभं सुवर्णं ।

मृद्धोमयस्त्वक्तिकमक्षतानि लाजामधुम्राक्ष्णकन्यकाश्च ॥

श्वेतानि पुष्पाणि तथा शमीं च ऊताग्रनं चन्दनमर्कविम्बं ।

अश्वत्यवृक्षं च समालभेत ततश्च कुर्यान्निजजातिधमे ” ॥

तथा,—

“ अश्वत्यं तीर्थराजं च सेवते न तु संस्पृशेत् ।

अश्वत्यं पङ्कवारेण तीर्थराजं च पर्वणि ” ॥

मनुः,—

(१) “ न स्नायाद्गार्हपत्या सार्द्धं नैनामौचेत चाग्नतौ ।

नाञ्जयन्तौ स्त्रके नेत्रे न चाभुक्तामनावृतां ॥

युवतौ जृम्भमाणां वा न चासीनां यथासुखं ।

न पश्येत् प्रस्रवन्तौ च तेजस्कामो (२)जितेन्द्रियः ” ॥

विष्णुः,— “न कूपमवलोकयेत् ” ।

याज्ञवल्क्यः,— “ न च मंसृष्टमैयुनां ” । स्त्रियमौचेतेत्यर्थः ।

मनुः,—

“ न विष्णुचसुदीचेत, न पश्येदात्मनः शङ्कत् ।

(३) अचात्मवक्षणमुद्दिश्य विशेषणत्वादविवक्षितं ।

अथ त्वजानि स्पृश्यास्पृश्यानि । नीलाद्रिनाथव्यतिरिक्तविष्णु-
मूर्त्तिसर्पणं सर्वपापहरं ।

तथा,—

“ स्निग्धस्य दर्शनं पुण्यं दर्शनात् स्पर्शनं (४) परं ” ।

तत्र पठति,—

“ अङ्गुष्ठमुच्छ्रितं कृत्वा मुष्टिं वद्ध्वा तु दक्षिणे ।

पिण्डिकायां न्यसेत्स्निग्धमङ्गुष्ठेन स्पृशेत्ततः ॥

उभयमङ्गुष्ठमन्त्राभ्यां स्पर्शनं मोक्षकाञ्चिणां ।

शिवोभयमङ्गुष्ठयोगेन स्पर्शनं भूतिमिच्छतां ” ॥

(१) नाग्नौया ।

(२) द्विजोत्तमः ।

(३) अनात्म ।

(४) परं ।

तथा,—

“ गामालभ्य नमस्कृत्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणं ।

प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा ” ॥

विष्णुपुराणे,—

“ स्मृताभिलषिता दृष्टा स्पृष्टा पौतावगादिता ” ।

महाभारतमत्स्यपुराणयोः,—

“ स्मरणाद्वै प्रयाणस्य नामसंकौर्त्तनादपि ।

मृत्तिकालम्बनादापि नरः पापात् प्रमुच्यते ” ॥

स्कन्दपुराणे,—

“ रोपणात्पाजनात्सेकात् स्पर्शनाद्दर्शनामृणां ।

तुलसी (१) दहते पापं वाङ्मनःकायसंश्रितं ” ॥

प्रातर्मङ्गला (२) रम्भं ।

वामनपुराणे,—

“ दूर्वा दधिसर्पिरथोदकुम्भं धेनुं भवत्सं वृषभं सुवर्णं ।

मृद्गोमयस्त्वक्तिकमक्षतानि लाजामधुब्राह्मणकन्यकाश्च ॥

श्वेतानि पुष्पाणि तथा ग्रामौ च ऊताग्रनं चन्दनमर्कविम्बं ।

अश्वत्यवृक्षं च समालभेत ततश्च कुर्यान्निजजातिधर्मं ” ॥

तथा,—

“ अश्वत्यं तीर्थराजं च सेवते न तु मंस्यते ।

अश्वत्यं पङ्कवारेण तीर्थराजं च पर्वणि ” ॥

अत्राश्वत्यवृत्तस्पर्शनं यत्प्रातर्मङ्गलत्वेन विहितं तदतिरिक्तं निषिद्धं । मन्दवारे चान्यदेवस्पर्शनं फलार्थं विधीयते । समुद्रस्य स्पर्शनमपि विहितेतरं निषिध्यते । पर्वणि च द्वितीयभागे स्पर्शन-
विधिः ।

तत्र

“ सिन्धोः सेतोः सरस्वत्याः मङ्गमात् पुरुषोत्तमात् ।

विना पर्व सरिन्नाथं स्पृशेदन्यत्र न कश्चित् ” ॥

तेन पुरुषोत्तमादिव्यतिरिक्तस्थले पर्वव्यतिरेकेण समुद्रस्पर्शनं निषिद्धं । स्नानाङ्गत्वेन समुद्रस्य विधानात् स्नानकालीनस्पर्शनत्वं न निषिध्यते न च स्पर्शननिषेधपरः । अविहितस्पर्शननिषेधपर-
त्वोपपत्तेः । अहमि हि स्नाननिषेधः स्यात् ।

“ स्पर्शनादित्ववृत्तस्य दर्शनाद्वन्दनादपि ।

अहोरात्रकृतं पापं नश्यत्येव न संग्रहः ” ॥

अस्पृश्यानि । चाण्डालस्पर्शनविण्मूत्रादीनि स्नानात्तमनप्रकरणे
व्याख्यातानि ।

मनुः—

“ अनातुरः स्नानि स्नानि संस्पृशेदनिमित्ततः ।

रोमाणि च रहस्यानि सर्वाण्डेतानि वर्जयेत् ” ॥

याज्ञवल्क्यः,

“ गोब्राह्मणानलान्नानि ^(१)नोद्धिष्टो न पदा स्पृशेत् ” ।

उच्छिष्टः केनाप्यङ्गेन स्पृशेत् । पदा च गृह्णो न स्पृशेत् ।

(१) नोद्धिष्टो न पदा स्पृशेत् ।

महाभारते,— असुरविषये कङ्कीवाक्यं ।

“अपवृत्तं पयोत्तिष्ठन्^(१) उच्छिष्टस्य स्पृशन् दृतं” ।

तेन दानवेषु नाहं वसामीति सम्बन्धः । उच्छिष्ट इत्यनुवृत्तौ सम्बन्धः ।

“न स्पृशेच्च तथागिरः” ।

देवस्य,—

“गिरोभ्यङ्गा^(२)विशेषेण तैलेनाङ्गं विलेपयेत्” । नेति सम्बन्धः ।

महाभारते,—

“गिरःस्नातस्तु तैलेनाङ्गं किञ्चिदपि स्पृशेत्” । एतच्च स्नानाङ्गत्वेनोक्तं । पुनः स्नातकव्रतमध्ये गणनं प्राथम्येति विशेषार्थः । इति त्वष्टानि स्नातकव्रतानि । अत्र ओचजानि । अद्याश्रयभेदेन द्विविधानि । तत्र भगवन्नामश्रवणं सर्वत्र प्रसिद्धं । सामान्यतो विशेषतश्च । महाभारतीयनिष्णुनामस्मरणं य इदं शृणुयादित्य-
मित्यादिरूपेण विरितं तत्फलार्थः ।

अथ भगवद्गोतामधिकृत्य महाभारते,—

“अद्वावाननुसूयस्य शृणुयादापि यो नरः

सोऽपि मुक्तः शुभान् लोकान् प्राप्नुयात् पुण्यकर्मणां” ॥

एवं,—

“अद्भुयापि कुबज्रेष्ठ! श्रुतेन कथितेन च ।

गलेन्द्रमोक्षणे नेदं दीर्घमायुर्वाप्नुयात्” ॥

इति विष्णुधर्म,—

एवं तत्र स्तोत्रश्रवणं । शिवनामग्रहणं शिवस्तोत्रश्रवणं । सूर्य-
नामश्रवणं । दुर्गानामग्रहणं । मार्कण्डेयपुराणीयदेवीमाहात्म्य-
श्रवणं ।

“श्रोष्यन्ति चैव यो भक्त्या मम माहात्म्यमुत्तमं” ।

इत्यभिधानात्फलार्थं गणेशस्तोत्रनामश्रवणं च ।

अथाश्रव्याणि,—

मार्कण्डेयपुराणे,—

“वेददेवदिजातौनां साधुसत्यमहात्मनां ।

शुरोः पतिव्रतानां च तथायं च^(१) तपस्विनीं ॥

परिवादं न कुर्वीत परिहासेऽपि पुत्रक ! ।

कुर्वतामविनौतानां न श्रोतव्यं कथंचन” ॥

देवतः,—

“गृहे पररहस्यानि नैत्रोपशृणुयाश्चरः” ।

यमः,—

“नैव ब्रूयात्तुष्टुवाक्यं कथंचन” ।

दृष्टवाक्यं परदोषाभिधायिवाक्यं ॥

तथा,—

“ब्राह्मणानां परीवादो^(१) निन्दा वापि प्रवर्त्तते ।

कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः” ॥

(१) तथा यच्च तपस्विनां ।

(२) निन्दार्थाभि ।

त्रायपुराणे,—

“योगं परिवदेद्यस्तु ध्यानं मोक्षकांक्षिणं ।

स गच्छेन्नरकं घोरं श्रोतारस्य न संग्रहः” ॥

चाण्डालश्रमपथेषु वराहपुराणे,—

“श्रुत्वा परस्य वाक्यानि यद्वेत्तमर्मभेदना ।

तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमेत्युनः” ॥

इति ^(१)अन्याअन्याणि । समाप्तानि श्रोचकव्रतानि ।

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायाम्निचिदाजपेयिनरसिंहविरचिते

नित्याचारप्रदीपे तृतीयभागकृतं समाप्तम् ।

अथ चतुर्थभागद्वयम् ।

अत्र च ब्रह्मचारिणोऽभ्यङ्गमञ्जन चाक्ष्णो”रिति मनुना
चाभ्यङ्गनिषेधादुत्तरेषां चैतद्विरोधाच्च गृहस्थस्यापि ब्रह्मचारि-
धर्मातिदेशादभ्यङ्गनिषेधः प्रतिभाति ।

तत्तु नास्ति,

“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलापकर्षणम्” ।

इति (१)चाङ्गं मलापकर्षणस्नानाभ्यनुष्ठानात् । मलापकर्षणं
नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्वकमिति व्याख्यानात् ।

दक्षस्तौ च,—

“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।

तेषां मध्ये तु यन्नित्यं तत्पुनर्भिद्यते त्रिधा ॥

मलापकर्षणं वाङ्मो मन्त्रवत्तु जले स्मृतं ।

मन्थास्नानमुभाभ्यां तु स्नानदेशः प्रकीर्त्तिताः” ॥

इति नित्यस्नानमध्ये मलापकर्षणस्नानस्य गणनादस्य निरव-
काशत्वेन गृहस्थैकधर्मत्वात्तद्विरुद्धब्रह्मचारिधर्मस्याभ्यङ्गनिषेधस्या-
मतिदेशः । किं च अष्टम्यादौ तैलाभ्यङ्गनिषेधस्य तद्विहिते तदित-
रताभ्यनुज्ञापरत्वे पर्युदामत्वेन लक्षणाप्रसङ्गादष्टम्यादावेव दोषा-
पत्तेस्तस्यायश्चित्तविरोधान्नरकपातस्मृतिविरोधाच्च यद्यपि नान्य-
तिथिष्वनुज्ञापरत्वं । तथापि सर्वदा निषेधत्वे तिथिविगेषनिषेध-
वैयर्थ्यप्रसङ्ग एवान्यथानुपपत्त्या तिथ्यन्तरेऽनुज्ञां सूचयति । न च
दोषातिशयार्थत्वेन विगेषनिषेधः सार्थकः ।

दोषातिशयकल्पनापेक्षया ^(१)तर्हि तच्चानुज्ञाकल्पनस्य पूर्वोक्त-
युक्तिमाहित्येन लघुत्वादिति गृह्यस्य नाभ्यङ्गनिषेधः ।

तच्च विष्णुपुराणे,—

“चतुर्दश्यष्टमी चैव चमावास्या च पूर्णिमा ।

पर्वाण्येतानि राजेन्द्र ! ^(२)रविमङ्गलमणे न च” ॥

“तैलस्त्रीमांसभोगी च सर्वेष्वेतेषु पर्वसु ।

विण्मूत्रभोजनं नाम नरकं प्रतिपद्यते” ॥

अत्र तैलपदस्य तिलप्रभवस्त्वेहे मुख्यता । मर्षपादौ च ।
कात्यायनः । तैलप्रत्ययानुगामनस्य महाभाष्यज्ञता च गौण-
प्रयोगेण प्रत्याख्यानार्त्तमर्षपेरण्डस्त्वेहे मुख्यतैलत्वभावान्यतैलनिषेधे
तन्निषेधः । यत्तु पठन्ति,

“पक्तैलं गन्धतैलं मर्षप पुष्यवामित” ।

अर्ज्याहस्याण्डदृष्टं स्यात् द्रव्यान्तरयुगं तथा ॥

तथा,— मर्षपस्य प्रतिप्रभवोऽनुवाद एव । पक्तैलाभ्यनुज्ञायां
दृष्टान्तार्थः । एवं चित्राहस्ताश्रवणर्त्तपु तैलमित्यापि वामनपुराणोऽयं
तिलप्रभवस्त्वेहविषयः । तत्तु वृद्धगातातपवचनं,—

“आमस्रमकुलं हन्ति तैलग्रहणमष्टमी” ।

तदष्टम्यां तिलस्त्वेहस्य दोषातिशयायै ।

चतुर्दश्यां तु “आमस्रमं कुलं हन्ति शिरोऽभ्यङ्गे चतुर्दशी”ति
वचनात् शिरोऽभ्यङ्गे एतमर्षपादेरपि निषेधः । न गाचाभ्यङ्गे ।
वामनपुराणे— “नन्दासुनाभ्यङ्गमुपचरेत्” । अत्र मर्षस्त्वेहनिषेधः ।

पक्वतैलादेरशक्तावभ्यनुज्ञा । नन्दा प्रतिपत्षष्ठ्येकादशः । एवं च षष्ठीषु तैलमिति तैलपदं स्नेहमाचपरं । दोषातिशयाद्यं वा तैलस्य पुनर्निषेधः ।

तथा,— सप्तम्यां तैलसंस्पर्शादिषु भार्या विनश्यतीति तच्च व्याख्येयं । तत्र तैलभक्षणमपि निषिद्धं ।

तथा,—यत्र तैलोपभोगनिषेधस्तत्र भक्षणस्यापि निषेधः ।

तथा,—

“ मोहात्प्रतिपदं षष्ठौ कुडुरिकां तिथिं तथा ।

तैलेनाभ्यञ्जयेद्यस्तु चतुर्भिः परिशीयते ” ॥

चतुर्भिः, आयुःप्रज्ञायगोवलेः । तेन चतुर्थीनवम्योरपि तैलनिषेधः ।

शिष्टाः,—

“ पितृश्राद्धे प्रगे स्नाने द्वादश्याकादशीषु च ।

सुरास्नानममं तैलं तस्मात्तैलं विवर्जयेत् ” ॥

गारुडे. -

‘ उपोषितस्य व्रतिनः हृत्तकेशस्य नापितैः ।

तावत्श्रोस्तिष्ठति प्रीता यावत्तैलं न संस्पृशेत् ” ॥

तथा,—

“ (१) हृत्तापकौर्त्तिर्मरणं सुतास्य वित्तस्य नागो निधनत्वमायुः ।

सूर्यादिषौरान्तदिनेश्वराणां तैलोपभोगे क्रमशः फलानि ” ॥

रविकुजगुरुशुक्रवाग्रेष्वपि निषेधः ।

समाचारस्तु स्त्रीणामेव वारवर्जनविचारो न पुंसामिति ।

वक्तुं चिन्तामणौ,—

“पञ्चमी दशमी चैव पूर्णिमा च त्रयोदशी ।

एकादशी द्वितीया च द्वयोरपि च पक्षयोः ॥

अभ्यङ्गस्नानपानाद्यै^(१)र्द्योऽत्र तैलं न संस्पृशेत् ।

चतुर्णां तस्य वृद्धिः स्याद्भूनापत्यवसायुषां ” ॥

अत्र पूर्णिमायामपि धनादिकामस्य ^(२)विधिनिषेधाभावः ।
निषेधस्तु निष्कामस्य । तत्र चिन्तादिनक्षत्रयोगेऽपि विहितत्वादेव
न दोषः । पर्वणि हविःशेषमांसभक्षणवत् ।

तथा च श्रिष्टाः पठन्ति,—

“दशम्यां तैलमस्पृष्ट्वा यः स्नायादविचक्षणः ।

सत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुःप्रज्ञायशोबलं ” ॥

तदुपवासमात्रे नित्यव्रतमिष्ट्या काम्यव्रतानुष्ठानाभावे ^(३)बोध्यं ।

देवस्तः,—“शिरोऽभ्यङ्गावशेषेण तेलेनाङ्गं विलेपयेत् ” ।

नेतिषमन्त्यः । शिरःकार्यार्थं पृथगेव तैलमित्यर्थः ।

“सर्वदा तु तिलैः स्नानं पुण्यं व्यामोऽन्नवौष्णमिः ” ।

इति वचनास्त्रिषेधाभावाच्च तिलपिष्टेन सर्वदिने स्नाने न दोषः

यक्तुं चिन्तामणौ,—

“सप्तमी चाप्यमावास्यामङ्कान्तिपक्षेण च ।

धनपुत्रकलचार्थं तिलपिष्टं न संस्पृशेत् ” ।

(१) येऽत्र तैलं न सेवते ।

(२) विधिवद्विधिनिषेधाभावः ।

(३) बोध्यं ।

तथा,—सर्वदा स्नानविधिपुण्यतावाक्यवत्ताद्वनपुत्रकलत्रकामस्य
काम्यो निषेधः ।

यत्तु,—

“प्रतिपद्यनपत्यः स्यात् द्वितीयायामपत्नीकः ।

दशम्यामधनं स्नानं सर्वं हन्ति त्रयोदशी” ॥

तदारोग्यस्नानविषये राजमार्त्तण्डोपसंहारात्परमेव ।

श्रिष्टाः पठन्ति,—

“श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्यादामलकै^(१)र्नरः ।

तुल्ययामलकैर्विष्णुरेकादश्यां विशेषतः ॥

गङ्गास्नानाधिका धात्रौ प्रोक्ता माधववासरे ।

विघ्नानि नैव जायन्ते धात्रीस्नाने न वै नृणां” ॥

अत्र विशेषः,—

“नवम्यां दर्शमप्रम्यां मङ्कान्तौ रविवामरे ।

चन्द्रसूर्यापरागे च स्नानमामलकैस्त्यजेत्” ॥

एतच्च श्रीकामनाभावेऽवगन्तव्यं । इदं च मलापकर्षणस्नान-
स्यावश्यकर्तव्यत्वाच्चेन्ननिषेधादिने तिलपिष्टेनामलकपिष्टेन वा वह्नि-
बहुतोदकेन मलापकर्षणस्नानं कृत्वा माध्याह्निकस्नानारम्भः कार्यः ।

इत्थः,—

“चतुर्थे च यथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् ।

तिलपुष्पकुशादौनि स्नानं चाहन्निमे जले” ॥

तच्च स्नानदेशाः प्रातःस्नानप्रकरणेनोक्ताः । नदीषु देवखाते-
खित्यादिना । तदपलक्षणमकृचिमे जज्ञ इति ।

कात्यायनः,— अतो नित्यं स्नानं नद्यादौ मृद्गोमययत्रकुश
तिलसुमनस आहृत्योदकान्तं गत्वा शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य प्रक्षाल्य
पाणिपादं कुशागवहैः वद्धशिखायज्ञोपवीतौ चाचम्यो^(१) ब्रह्महाति
तोयमामन्युवर्जं^(२) ध्येतेशतमिति ” “सुमित्रा न” इत्यपामञ्जलि-
मादाय “दर्शित्या” इति द्वेष्टं प्रतिषेधेदनभिमहितस्तत्तरस्यां
दिशि कटिवस्तूजंघे चरणौ करौ मृदा तिस्रः ^(३)प्रक्षाल्या-
चमनमस्योदकमालभतेऽङ्गानि मृदं विष्णुरिति सूर्याभिमुखो
मज्जेशपो अस्मानिति स्नात्वा ^(४)दिनाभ्य इत्यन्वज्य निमज्ज्योन्म
ज्ज्याचम्य गोमयेन विलिख्ये^(५) स्नानस्तोक” इति ततोऽभिषेदिमं
“मेवच्छण” इति “तिसृभिर्मापडदत्तमं मुञ्चन्ति” मावमृथेत्यन्ते
चैतस्मिन्मज्ज्योन्मज्ज्याचम्य दर्भैः पावये^(६) “टापोहिष्ठेति” तिसृभि-
रिदमापोहविष्यति “देवौरापो” इति द्वाभ्यां । “अपोदेवा-
द्रुपदा” दिव” शन्नोदेवी” अपागं ममपोदेव पुनन्त मे नवभि-
स्यत्पतिर्मेत्योकारेण व्याहृतिभिर्गायत्र्यदावन्ते चान्तर्जलेऽघमर्षणं
चिरावर्त्तयेद्रुपदां वायं गौरौतृच^(७) वा प्राणायामं वा मग्निर-
स्कमोमिति विष्णोर्वा स्मरणं ।

योगौ याज्ञवल्क्यः,—

“मृद्गोमयतिकान् दर्भान् पुष्पाणि सुरभौणि च ।

(१) ब्रह्महाति ।

(२) उदिदाभ्य ।

(३) प्रक्षाल्याचम्य नमस्योदकं ।

(४) गैरिति वा ऋचं वा ।

आचरेत् स्नानकाले तु स्नानार्थं प्रयतः शुचिः ॥
 गत्वोदकान्तं विह्वल^(१)तुमाख्यायेत् पृथक् चितौ ।
 चिधा कुर्यान्मृदनां तु गोमयं च विचक्षणः ॥
 अधमोत्तममध्यानामङ्गानां चालनं तु तैः ।
 भागैः पृथक् पृथक् कुर्यात् चालनं मृदसङ्करः ॥
 अङ्गिर्द्विष्य चरणौ प्रक्षाल्याचम्य वै शुचिः ।
 उरुं ह्रीतिरूपसोयमुपस्थाय प्रदक्षिणं ॥
 आवर्त्तयेत्तदुदकं ये ते शतमिति क्षृणु ।
 सुमित्रा न इत्यञ्जलिमुद्धरेद्देवतं सरेत् ॥
 सुमित्रा न इति देव्यां ध्यायं चापः प्रसेचयेत् ।
 अङ्गिर्द्विष्य गात्राणि क्रमशः स्त्वनेजयेत् ॥
 एकया तु शिरः क्षाल्य द्वाभ्यां नाभेरधो^(२)ऽपि च ।
 कटिवस्त्ररुजंघे च चरणौ च त्रिभिस्त्रिभिः ॥
 प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य नमस्कृत्य जलं ततः ।
 यत्किंचिदिति मन्त्रेण नमस्येत्प्रयताञ्जलिः ॥
 यच्च स्नाने^(३) तु यत्तौर्यं नदी पुण्यतमा तु या ।
 तां ध्यायेत् मनसा वाङ्मादन्यत्रेष्टं विचिन्तयेत् ॥
 गङ्गादिपुण्यतौर्यानि कृत्विमादिषु संस्मरेत् ।
 उदुत्तममिति विशेषात्तज्जलं प्राङ्मुखः शुचिः ॥
 येन देवाः पवित्रेति कुर्यादालम्भनं त्रिभिः ।

(१) विवह्वल- ।

(२) रथोपरि ।

(३) स्थाने ।

महाव्याहृतिभिः पश्चादाचमेत् प्रथतोऽपि च ॥
 आसमेत मृदङ्गानि इदं विष्णुरिति तृचा ।
 भास्कराभिमुखो मञ्जेदापो ह्यस्मानिति तृचा ॥
 ततोऽवष्टब्ध गाचाणि निमज्ज्योन्मज्ज्य वै पुनः ।
 आचम्य गोमयेनापि मानस्तोत्रा समासमेत् ॥
 ततोऽभिषिचेन्नन्वेस्तु वारुणैश्च यथाक्रमं ।
 इमं मे वरुण इत्यग्भ्यां त्वन्नः सत्वन्न इत्यपि ॥
 आप उदत्तममिति मुञ्चत्वावभृथेषु च ।
 अभिषिच्य तदात्मानं निमज्ज्योन्मज्ज्य वै पुनः ॥
 दर्भैस्तु पावयेन्नन्वेरलिङ्गैः पावनेः शुभैः ।
 आपोर्निष्ठंति तिसृभिरिदमापोऽहविष्मतो ॥
 देवैराप इति द्वाभ्यामापोदेवा स इत्यृचा ।
 द्रुपदादिव इत्यृचा शस्त्रोदेवोरपां रमं ॥
 आपोदेवी पात्रमान्यः पुनं 'वाटाहतेन च ।
 चित्पतिर्मेति च शनैः पाद्यात्मानं समाहितः ॥
 जलमध्य स्थितो विप्रः शुद्धभावं हरिं स्मरन् ।
 ऊंकारेण व्याहृतिभिर्गायत्र्या च समाहितः ॥
 आटावन्ते च कुर्वति अभिषेकं यथाक्रमं ।
 अपां मध्ये स्थितस्येवं मार्जनं च विधीयते ॥
 अन्नजले जपन्मग्नस्त्रिहृतमघमर्षणं ।
 द्रुपदां वा चिरावृत्य अथ गौरितिवत्पृथ ॥

(२) पनन्वाद्यात्पृथो न वा ।

हंसः शुचिषदितृचं चिरादृत्य जपेदथ ।
 अन्यानि चैव सूक्तानि स्मृतिदृष्टान्यनुस्मरेत् ॥
 मध्याह्निं सप्रणवां गायत्रीं चिर्जपेदथ ।
 आवर्त्तयेद्वा प्रणवं स्मरेद्वा विष्णुमन्त्रं ॥
 विष्णुरायतनं ह्यापः स ह्यापां पतिरुच्यते ।
 तस्यैव सूनवस्वेतास्तस्मात्त्वं ह्यापु संस्मरेत् ॥
 नरादपः प्रसूता वै तेन नारा इति स्मृतः ।
 ता एवाभ्यायनं यस्मात्तेन नारयणः स्मृतः ॥
 यो हि व्रतीनां देवानां यमस्य नियमस्य च ।
 भोक्ता च यज्ञतपसां योगिनां ध्येय एव च ॥
 ध्यायेन्मारायणं देवं स्नानादिषु च कर्मसु ।
 प्रायश्चित्तेषु सर्वेषु दक्षृताङ्गुच्यते पुमान् ॥
 प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।
 स्मरणादेव तद्विष्णोः मन्मूणं स्यादिति स्मृतिः ॥
 तद्विष्णोरिति मन्त्रेण मज्जेदप्य पुनः पुनः ।
 मृद्भिरङ्गिषु कर्त्तव्यं शौचमादौ यथाविधि ॥

इति शृङ्खलवचनात् ज्ञानस्य प्रागेवाधमोत्तममध्यमाङ्गज्ञानं
 मृदा कृत्वा गोमयेनापि कर्त्तव्यं एतदनन्तरमेव ^(१)प्रभाते विद्य-
 मानेत्येवं स्नानोपक्रमविधानादिति वदन्ति । तेन एकया तु
 शिरःस्नानं इत्यादिस्नानानन्तरं ज्ञानमध्यगतमत्यवगन्तव्यं ।
 “ततोभिषिञ्चेन्मन्त्रैस्तु वारुणैस्तु यथाक्रमं”मित्यत्र त्वं नः सर्वं न

इत्यनयोरेषिवरणत्वाद्दृष्टिन्यायेन वाहणावाहणसमुदाये वाहणशब्दः,
क्रमकथनादेव मन्त्रक्रमप्राप्तेर्यथाक्रममिति प्रतिवचनं । अभिषेकस्य
प्रति मन्त्रं भेदकथ^(१)नाय, अन्यथा हि मन्त्रवज्रत्वस्य विवक्षितत्वा-
दष्टमन्त्रकरणक एवाभिषेकः स्यात् ।

यथाक्रमं इत्यस्य लिङ्गस्थानन्यगतत्वान्मु तद्भेदः । सूर्यस्याभि-
मुखो मज्जेदिति तडागादिपरं ।

स्ववत्सुश्रोतः स्थित इति नरसिंहपुराणवचनादिति लक्ष्यो धरः ।

शङ्कः,—

“ क्रियास्नानं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।

मृद्धिरद्भिश्च कर्त्तव्यं शौचमादौ यथाविधि ॥

जले निमग्नस्तृणज्ज्य उपस्पृश्य यथाविधि ।

तौर्थस्यावाहनं कुर्यात्तत्प्रवक्ष्याम्यतः परं ॥

प्रपद्ये वरुणं देवमम्भसां पतिमुर्जितं ।

याचितं देहि मे तौर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥

तौर्थमावाहयिष्यामि सर्वाप^(२)दिनिमृदनं ।

माञ्जिध्यमस्मिन् वै तोये भजतां मदनुग्रहात् ” ॥

अयं चावाहनमन्त्रः । याज्ञवल्क्योये स्नानेऽन्तरानुरक्त^(३)रवगन्तव्यं
माकांक्षत्वात् । बौधायनः,— “ इतो प्रक्षाल्य कमण्डलुं मृत्पिण्डं च
परिगृह्य तौर्थं गत्वा त्रिः पादौ प्रक्षालयेत्त्रिरात्मानमथ हेति

(१) भेदज्ञापनाय ।

(२) सर्वापविनिमृदनं ।

(३) याज्ञवल्क्यस्नानेष्वावाहनं मन्त्रान्तर्गच्छत्तत्त्वगन्तव्यमाकांक्षि
तत्वात् ।

ब्रुवते आशानमपोदेव गृहं गोष्ठं क्षेत्रं च ब्राह्मणाः ^(१)प्रक्षाल्य तु
पादौ नान्तः प्रवेष्टव्यं ।

यथाऽन्धोभिरभिपद्यते,

“ हिरण्यगृहं वरुणं प्रपद्ये तीर्थं मे देहि याचत ।

यन्मयाभुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः ॥

यस्मान्मे मनसा वाचा कर्मणा दुष्कृतं कृतं ।

तस्मै इन्द्रो वरुणो वृहस्पतिः सविता च पुनः पुनः ” ॥

तच्च पादप्रक्षालनाथं जलप्रवेशमन्त्रस्य । साकांक्षत्वादेव याज्ञ-
वल्क्यस्नानविधिना गृह्यते ।

पद्मपुराणे,—

“ नैर्मल्यं भावशुद्धिश्च विना स्नानं न विद्यते ।

तस्मान्मनोविशुद्ध्यर्थं स्नानमादौ विधीयते ॥

अनुवृत्तैरवृत्तैर्वा जलेः स्नानं समाचरेत् ।

^(१) इदं प्रकल्पयेद्दिद्वान् मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥

ॐ नमो नारायणायैति मूलमन्त्र उदाहृतः ।

दर्भपाणिस्तु विधिना क्षालान्तः प्रयतः शुचिः ॥

चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्रं समन्ततः ।

प्रकल्प्यावाहयेद्गङ्गामेभिर्मन्त्रैर्विशुद्धयः ॥

विष्णोः पदप्रसूतासि वेषावौ विष्णुपूजिता ।

पाद्भि नस्त्वेनमस्तस्मादाजन्ममरणान्तिकात् ॥

तिस्रःकोव्योऽर्द्धकोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत् ।

देवि भुवन्तरीक्षे च तानि ते सन्ति जाह्नवि ! ॥
 नन्दनीत्येव ते नाम देवेषु नन्दिनीति च ।
 नन्दा पृथ्वी च शुभगा विश्वकाया शिवाश्रिता ॥
 विश्वाधरी सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसादिनौ ।
 चेमा च जाह्नवौ चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनौ ॥
 भागौरथौ भोगवतौ जाह्नवौ त्रिदशेश्वरौ ।
 गङ्गे देवि नमस्तुभ्यं प्रसोद परमेश्वरि ! ।
 एतानि पुण्यनामानि स्नानकाले प्रकौर्त्तयेत् ॥
 भवेत् सन्निहिता तत्र गङ्गा क्षिपथगामिनौ ।
 सप्तवाराभिजनेन करमंपुटयोजितः ॥
 मूर्द्धि कुर्याज्जल भयः त्रिस्तुतः पञ्च सप्त वा ।
 स्नानं कुर्यान्मृदा ^(१)तेन आमन्त्र्य तु विधानतः ॥
 अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुधरे ।
 मृत्तिके हर मे पापं यन्मया द्यूकृतं कृतं ॥
 उद्धृतामि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ।
 नमस्ते सर्वलोकानां प्रभवारिणि सुव्रते " ॥

अथ स्नानविधिर्विदमन्त्रशून्यत्वात् सर्ववर्णमाधारणः । शूद्रस्यापि
 पुराणमन्त्रेण यज्ञाधिकारादित्याहुः । वस्तुतस्तु "तृणोमेव हि
 शूद्रस्य स नमस्कारकं स्मृतं"मिति वचनाज्जम इत्युक्त्वा मज्जनमात्रं
 शूद्रस्यैत^(१)लक्ष्मीधरः । अथ तौर्यकल्पनमाकांक्षत्वाद् याज्ञवल्क्यै-

ज्ञानेऽपि पापं । गङ्गाश्रवण^(१)मन्त्रोऽपि तीर्थश्रवणे प्रवर्त्तते ।
सप्तवारं जलाभिषेकस्त्रभिषेकान्तरादिरुद्धत्वाच्च प्रवर्त्तते अनुक्त-
मन्त्रके मृद्गणने अश्वक्रान्ते इत्ययमपि मन्त्रः प्रवर्त्तत इति वदन्ति ।

वशिष्टः,—

“अश्वग्निरवाचयेत् स्नानं मध्याह्नात् प्राग्विशेषतः ।

प्रयतो मृदमादाय दुर्गमात्रं^(२) च गोमयं ॥

स्थापयित्वा तथाचम्य ततः स्नानं समाचरेत् ।

मृदेकया शिरः चाख्य दाभ्यां नाभेरथोपरि ॥

अधश्च तिसृभिः कायमधः पादौ तथैव च ।

प्रचाख्य सर्वकायं च द्विराचम्य यथाविधि ॥

ततः संमार्जनं कुर्यान्मृदा पूर्वं तु मन्त्रवित् ।

अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे ॥

मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतं ।

उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ॥

मृत्तिके त्वां प्रगृह्णामि प्रजया च धनेन च ।

मृत्तिके ब्रह्मादत्तासि काश्यपेनाभिमन्विता ॥

मृत्तिके जहि नः सर्वं यन्मया दुष्कृतं कृतं ।

मृत्तिके देहि मे पुष्टिं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितं ॥

पुनश्च गोमयेनैवमयमयमिति ब्रुवन् ।

अयमग्रं चरन्तीनामौषधीनां रसं वने ॥

(१)आसामृषभपत्नीनां (२)पतितं काष्ठशोधनं ।

(१)तस्मै रोगांश्च शोकांश्च पापं मे मुद गोमय ! ॥

काण्डात्काण्डादिति दाभ्यां दूर्वचार्दुमुपसृशेत् ।

हृत्त्वेवं मार्जनं मन्त्रैरश्वक्रान्तादिभिस्ततः ॥

“ ये ते शत”मिति दाभ्यां तौर्धान्यावाहये^(४)त्पुनः ।

कुरुक्षेत्रगयागङ्गाप्रभासपुष्कराणि च ” ॥

अथ मध्याह्नात् प्रागिति चतुर्थभागोपलक्षणं, अतएव क्रम-
विधानमात्रं स्नानादौनां न कालविधानमिति भ्रमो न कर्तव्यः ।
गोमयास्नानकाले कियमाणानुवादिमन्त्रो अयमयमिति याज्ञ-
वल्क्ये गोमयास्नाने साकांचत्वात्प्रवर्तते मानसोक्त इति मन्त्रस्य
मन्त्रकरणमन्त्रत्वेन विरोधाभावात् । काण्डादिति दाभ्यां दूर्वा-
मार्जनमधिकत्वात् याज्ञवल्क्ये वैकल्पिकं ।

याज्ञवल्क्यः,—

“ सन्ध्याचयं तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा मदा ” ।

तथा,—

“ पूर्वा मन्ध्या तु गायत्री सावित्री मध्यमा कृता ” ।

मध्यमां सन्ध्यामभिधाय शङ्खः,—

“ एष एव विधिः प्रोक्तः सन्ध्यथोस्य दिजातिषु ।

तस्यां मध्यमसन्ध्यायां सावित्री दिजमन्तम ! ॥

युवतीं शुक्रवर्णां च चारुपां चतुर्भुजां ।

(१) तासां ।

(२) पवित्रं ।

(३) त्वं मे ।

(४) ततः ।

शुक्लवासदयोपेतां तार्क्ष्ण्यगतां शुभां ॥
 शङ्खचक्रगदापद्मधारिणीं विष्णुदेवतां ।
 विष्णुलोकनिवासां तामायाङ्गीं सूर्यमण्डलात् ॥
 रक्ता भवति गायत्री सावित्री शुक्लवर्णिका ।
 इति अत्र सूर्यमण्डलादिति मन्त्रमर्थं पश्यमौ ” ।
 योगीयाश्चवक्ष्यः,—

“ आचम्य पश्चादात्मानं चिराचम्य ग्रनेरमृन्^(१) ।
 अथो^(२)पतिष्ठेदादित्य^(३)मर्द्धं पुष्पान्वितं अलं ॥
 प्रक्षिप्योदयमुदत्यं चित्रं तच्चतुरित्यपि ।
 हंसः शुचिषटेतानि पावनानि शुभानि च ॥
 एतज्जपेदूर्ध्ववाङ्गः सूर्यं वौक्ष्य समाहितः ।
 गायत्र्या च यथाशक्ति चोपस्थाय दिवाकरं ॥
 विभ्राडित्यनुवाकेन सूक्तेन पुरुषस्य च ।
 शिवसंकल्पेन तथा मण्डलब्राह्मणेन च ॥
 दिवाकीर्त्यैश्च मोरैश्च मन्त्रैरन्यैश्च शक्तितः ।
 अपयज्ञो हि कर्त्तव्यः सर्व^(४)यज्ञप्रणेतकैः ॥
 पवित्रैर्विविधैस्तान्यैर्गृह्योपनिषदा तदा ।
 अध्यात्मविद्या विविधा जपव्या जपमिद्वये ।
 प्रदक्षिणं समासाद्य नमस्कृत्योपवेश्य च ॥

(१) रसून् ।

(२) मूर्द्धं ।

(३) अथोपदिष्टे ।

(४) वेद ।

दर्भेषु दर्भपाणिः स्नात् प्राप्नुवन्तु क्षताञ्जलिः ।

स्नाध्यायन्तु यथाशक्ति ब्रह्मचर्यमाचरेत् ॥

आकेशादान्वाये च परमं तथ्यते जपः ।

यः श्रद्धया दिजोऽधीते स्नाध्यायं शक्तितोऽन्वहं ॥

आदावारभ्य वेदे तु स्वात्पोष्युपरिक्रमात् ।

यदधीतेऽन्वहं शक्त्वा स स्नाध्याय इति स्मृतः” ॥

तत्र मध्याह्नमध्यायां जप्ताञ्जलि^(१)प्रक्षेपपुण्यान्वितत्वनियमः । यत्प्रदक्षिणं ^(२)प्रकामति तेन पाप्मानमवधुन्वन्तीति तैत्तिरीयश्रुतौ वाक्यशेषे उद्यन्तमस्तं यातुमिति श्रवणान्मध्याह्नमध्यायां प्रदक्षिणं ममन्त्रकं नामौदित्याहुः । तत्राप्यतिदेशात्प्रवर्त्तते इत्यन्ये शिव-संकल्पस्य मध्यान्वितप्रसिद्धश्चक्षुषद्वं । मण्डलब्राह्मणं यद्येतन्मण्डलं तपतीत्यादिकाण्यप्रसिद्धं । दिवाकौर्त्यः । रुद्राध्यायादिमन्त्रा-अध्येष्टप्रसिद्धाः ।

मौराः । कटाचनस्तरोरसि । कटाचनः प्रयच्छमि । यज्ञो देवानामिति ज्यो याज्ञाः । अन्ये पवित्रमन्त्राः । अघमर्षणप्रभृतयः । गृह्योपनिषदाः । साक्षाद्ब्रह्मप्रतिपादकवेदभागिन । अध्यात्मविद्या ^(३)द्विविधाः । मगुणब्रह्मवरापि । अत्र जपयज्ञपदं स्तुतिपरं । आदावुपस्थानाभिधानात् । दर्भपाणिः पवित्रोपग्रह्यतिरिक्त-दर्भत्रयहस्तः ।

प्रदक्षिणमस्कारोपवेशनादिब्रह्मयज्ञाङ्गं । तेन कालान्तरे

(१) प्रक्षेपेत् ।

(२) प्रकमन्ति ।

(३) द्विविधाः ।

ब्रह्मयज्ञे । अथ न भवति । यच्च कर्त्तव्यस्तच्च भवति । पैठीनसिः--
 सावित्र्या मानसेन स्वाध्यायेन जपो व्याख्यायते । अपयज्ञश्च ।
 जपः । इतरमग्न्यजपः । अपयज्ञो ब्रह्मयज्ञः । यथा स्वाध्याये
 मानसो सावित्र्या इति कर्त्तव्यता फलं च । तथा ब्रह्मयज्ञेऽपीति ।
 कात्यायनः । प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्योपविशेद्दर्भेषु दर्भपाणिः
 स्वाध्यायं च यथाग्रत्वा वारभ्य वेदं । आपस्तम्बः । तस्य विधि^(१)र-
 क्ततप्रातराग्न उदकान्तं गत्वा प्रातः शुचौदेशे अधीयीत । यथा ।
 स्वाध्यायमुत्सृजन् वाचा मनसा वाऽनध्याये । यद्वधोतं तच्च जानन्
 वाचाधीयात् । मनसाऽनध्याये तैत्तिरीयश्रुतौ ब्रह्मयज्ञेन यज्ञ-
 माणः । प्राच्यां दिशि ग्रामाङ्गच्छति । दर्श उदीच्यां प्रागुदीच्यां
 वोदितस्यादित्ये दक्षिणत उपनौयोपविश्य हस्ताववनेनिज्य चिरा-
 चामेत् द्विः परिमृज्य सकृदुपस्पृश्य शिरश्चक्षुषा नामिके ओत्रे
 हृदयमालभ्य यच्च चिराचामति तेन चक्षुः प्रीणाति यद्द्विः परि-
 मृजति । तेन यजुंषि यत्सकृदुपविशति यत्सकृदुपस्पृशति । तेन
 सामानि । यत्सव्यं पाणिपादौ प्रोक्षति । यच्छिरश्चक्षुषौ नामिके
 ओत्रे हृदयमालभते । ते अथर्वाङ्गिरसो ब्राह्मणानितिहासानि
 पुराणानि कल्पनगाथान् नारायणं सा प्रीणाति ।

दर्भाणां वज्ररूपास्तौर्योपस्थं कृत्वा प्रागाशौनः स्वाध्यायमधी-
 यौत । तथा तत्रैव, दक्षिणोत्तरौ पाणिपादौ कृत्वा स पवित्रा
 वोमिति प्रतिपद्यते । तदैव यजुस्त्वयौ विद्यां प्रत्येषावाचो तत्

परमेश्वरं । यथा भूर्भुवः स्वरित्यादिह्यै तद्वै वाचः सत्यं यदेव
वाचः सत्यं तत्संयुक्ताय सावित्री चिरन्वहगर्होर्होगोनवानं । सवि-
ताश्रियः प्रसविताश्रियमवाप्नोत्यथो प्रसातदेव प्रतिपदाहन्दाऽमि
प्रतिपद्यते । यामे मनसा स्वाध्यायमधीयोत । दिवा नक्तं वाद
स्वाग्रौचाहेय उत्तारण्ये उत वाचोतिष्ठसुतासीन उत ग्रयानो-
ऽधीयोतैव स्वाध्यायं तपस्वी पुण्यो भवति य एवं विद्वान् स्वाध्याय-
मधीते । नमो ब्रह्मणे, नमोऽग्ने, नमः पृथिव्यै, नम आषधीभ्यो,
नमो वाचे, नमो वाचस्पतये, नमो विष्णवे, नमो वृक्षते, करोमि
मध्यन्दिने प्रवल्गमधीयोत । नमो ब्रह्मणे इति परिधायतिरन्वाह-
उपस्पृश्य गृहाणेति ततो यत्किंचिद्दाति सा दक्षिणा । तत्र
यामे मनसाऽधीयोतेति विशेषः । अरण्ये उच्चैरित्यनुवादः । रात्रौ
मनसा वाचा वेति विकल्पः । रात्रिरपि ब्रह्मयज्ञस्य एकः कालः ;
शेषं प्रयोगकाले व्याख्यास्यामः । स चावाक् तर्पणात्कार्यः ।
पश्चादा प्रातराहुतेः । वैश्वदेवावसाने वा, नान्यचोक्तनिमित्तत्वा-
दिति हन्द्वागपरिशिष्टात्कालत्रय स्मृत्युक्तं, रात्रौ देव्याः कालः
स्मृत्युक्तः, शतपथश्रुतिः,—अथ ब्रह्मयज्ञः । स्वाध्यायो वै ब्रह्मयज्ञः ।
यावन्मूला वाला इमां पृथिवीं विज्जेन पूर्णां ददत् लोकं जयतीति
तावन्तं । जयति भूयाः स चाज्यं य एवं विद्वानहरहः ।
स्वाध्यायमधीते तस्मात् स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ।

पय-आहुतयो हवा^(१) एता देवानां यदृषः स य एव
विद्वानुचोऽहरहः स्वाध्यायमधीते पय-आहुतिभिरेव तदेवाऽस्तर्प-

यति^(१) योगचेनेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः
मंपतद्भिर्धृतकुल्यामधुकुल्यापिद्वल्लधामभिवहन्ति ।

आज्याहुतयो हवा एता देवानां यद्यजुश्मि स य एवं विद्वान्
यजुश्चरहः स्वाध्यायमधीते आज्याहुतिभिरेव तद्देवाः तर्पयति
त एनं तप्ता-इत्यादित्यमानं^(२) । एवं सोमाहुतयो हवा एष देवानां
य मामानि, स य एवं विद्वान् मामान्यचरहः स्वाध्यायमधीते
सोमाहुतिभिरेव तद्देवाः तर्पयति ; त एनं तप्तास्तर्पयन्ति इत्यादि-
मानं । मेद-आहुतयो हवा एता देवानां यदथर्वाङ्गिरसः स य
एवं विद्वानथर्वाङ्गिरसोऽचरहः स्वाध्यायमधीते मेद आहुतिभिरेव
तद्देवाः तर्पयति ; त एनं तप्तास्तर्पयन्तीत्यादि ममानं । मध्या-
हुतयो हवा एता देवानां यवकुशामनानि विद्यावाक्ये वाक्यमि-
तिहामपुराणं गाथाम^(३)राशः स इत्यादि । तथा, स वेदपि
प्रवल्मिव न शक्नुयादप्येक वेदपदमधीयौतैतत्तथाभूतेभ्यो न
हौयते, तथा, यदि हवा अप्यभक्तोऽलङ्घतः सुहितः सुखे श्रुति
श्रयानः स्वाध्यायमधीत अहैव^(४) स न स्वायेभ्यस्तप्यते^(५) यदथवा अथ
कन्दसः स्वाध्यायमधीते न तेन हैवास्य यज्ञक्रतुनेष्टं भवति^(६) या-
तस्मादप्युच वा यजुर्वा माम वा गाथां वा कुम्भ्यां^(७) वाभिद्या-
हरेद्व्रतस्य व्यवच्छेदाय, अतः पय-आहुतिभिरेव तद्देवाः तर्पय-
इत्यादेरथवा^(८) हत्वं, न च रात्रिसत्रवत्फलमात्रे यो निर्देगादि

(१) त-एनं तप्तास्तर्पयन्ति ।

(२) इत्यादिमानं ।

(३) न— ।

(४) आं हव ।

(५) यद्यदाहं ।

(६) पुण्यां वा ।

(७) रथवाहुत्वं ।

त्यर्थं^(१)वादमेव फलं स्यादिति वाच्यं, पुरोडाशनिष्पत्तिद्वारा
क्रतुफलमिराकाञ्चप्रयत्नादेर्यज्ञपतिमेव प्रजया पशुभिश्च प्रययति
इत्याद्यर्थवादोक्तफलानाकाञ्चवत् दृष्टरूपक्रतुज्ञानाभ्यामद्वारा क्रतु-
फलसिद्धिर्निराकाञ्चत्वेन क्रतुपरभागाध्ययनस्यार्थवादोक्तं तु फला-
काञ्चाभावात् । तदुक्तं भट्टाचार्यैः,—

“कर्माभ्यासानुसन्धानं विधयर्थस्यात्र गम्यते.” इति ।

यत्त्वन्मेधादिभागस्य ब्राह्मणेनाध्ययनं तस्यादृष्टकल्पनावश्यकत्वेन
तेन तेनेहैवास्य यज्ञक्रतुनेष्टं भवतीति क्रतुफलमेव स्वल्पतरं
कल्प्यते इति न दृष्टकुल्यादि फलं । यदा का ते च वाच्यं न
ह्यविद्वान् विहितो भवतीत्युक्तदिशा ऋत्विक्त्वावदत्ताया अपि
कर्माङ्गत्वात् कर्मविधिभिस्तस्याप्यपेक्षितत्वेनानिर्ज्याये ब्राह्मणस्याय
मेधादितुल्यब्रह्मयज्ञाभ्यामः । अथ पश्चादौनां कथञ्चित्पि दृष्टार्था
सम्भवेन तदध्ययनब्रह्मयज्ञस्यापि क्रतुफलमेव किञ्चिदर्थफलं कल्प्यते,
तत्र फलमात्रं यो निर्देशादिति न्यायात्, न चैकस्य विधेः पुरुष-
भेदबोधकत्वमदृष्टतरं । प्रारम्भकाम्यस्य वेङ्गणं समापनविधेः तत्-
फलकामं प्रति तत्फलबोधकत्वमन्यपापचयफलं प्रति बाधकत्व-
मिति भट्टाचार्यैरेवोक्तत्वात् नानाशास्त्रोपनानाविधानात् कस्यचित्
प्रतिफलभेदबोधकत्वाच्चेति ।

याज्ञवल्क्यः,—

“वेदाथर्वपुराणानि मतिहामानि शक्तिः ।

(१) दम्बते — ह्यनुमानं— स्यादित्युक्तं । निशार्शवादिक्रमेकफलं
स्यादिति वाच्यं ।

अपयज्ञार्थमिह्यथं विद्यां चाध्यात्मिकौ अपेत् ” ।

एवं क्रमेण वेदाध्ययनशक्तो “ब्रह्मयज्ञे अपन् सूक्तं पौरुषं
चिन्तयन् हरिं” इति तावन्मात्रस्य अपः ।

अन्यच्च,—

“अनुष्टुप् चिष्टुप् गायत्री विज्ञेया मा शताचरा ।

शताचरां समावर्त्य चतुर्वेदफलं लभेत् ” ॥

अनुष्टुप् अम्बकः, चिष्टुप् जातवेदाः ।

याज्ञवल्क्यः,—

“गायत्रीमि^(१)त्यधिकृत्य विज्ञेया मा शताचरा ।

शताचरां समावर्त्य चतुर्वेदफलं लभेत् ” ॥

बौधायनः,—

“प्रणवो व्याहृतयः सावित्री^(२)त्येते पञ्च ब्रह्मयज्ञा अहरह
ब्राह्मणं किल^(३) पावयन्ति,” आपस्तम्बः,—“भूर्भुवः, सूः, सत्यं तपः
अद्वायां जुहोमौत्येते नेवास्य तदृषः स्वाध्यायः समाप्तो भवति.”
आथर्वणीयतापनौयश्रुतौ,—“यः प्रणवमधीते स सर्वमधीते एते
सर्वे अशक्तस्य कल्याः । तर्पणं, शातातपः,—

“तर्पणं तु शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः ।

देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमं ” ॥

शुचिर्मन्त्रस्नानादिनापोति लक्ष्मीधरः । एवं प्रधानतया
तर्पणमुक्तं प्रत्यहमिति वचनाच्चित्यं ।

(१) गायत्रीमधिकृत्य :—“सौंकारा चतुरावृत्ता— ।

(२) सावित्रीत्येषां च— ।

(३) किन्विधात् ।

मनुश्रातातपयाश्चवक्ष्याः,—

“यदेव तर्पयत्यङ्गिः पितृन् स्नात्वा द्विजोत्तमः ।

तेनैव सर्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलं” ॥

तर्पणाधिकारे छन्दोगपरिशिष्टे,—

“ह्याथां गथेष्केष्करदातपार्त्तः,

पथःपिपासुः क्षुधितो यथाज्ञं ।

वाक्लो जनिचौ जननी च वासं,

योषित् पुमांसं पुरुषश्च योषां ॥

तथा सर्वाणि भूतानि स्यावराणि चराणि च ।

विप्राददकमिच्छन्ति सर्वे ह्यदककाक्षिणः ॥

तस्मात् सदैव कर्त्तव्यमकुर्वन् महतेनसा ।

युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् सर्वमेतद्भवन्ति हि” ॥

विष्णुः,—

“स्नातस्नाद्रवामा देवर्षिपितृतर्पणमस्त्वस्य एव कुख्यात् परि-
वर्त्तितवामासुत्तौर्यतोरमुत्तौर्यं” ।

पद्मपुराणे,—

“देवान् ब्रह्म ऋषीन् सर्वान् तर्पयेदक्षतोदकैः” ।

अक्षता यथाः,—

यदाभि^(१)तर्पयेद्देवानिति छन्दोगपरिशिष्टात् ।

ग्रंथलिखितौ,— “नेष्टुकाचिते पितृन्तर्पयेत् ।

स्नाथी तडागोदकपानकूपेषु पंच चीन् पिष्टानुद्धृत्य देव-
पितृक्षर्पयेत् ” ।

उग्रनाः,—

“न वेष्टितशिराः कृष्णकाषायवाससा वा पिष्टतर्पणं कुर्यात् ”,

ग्रन्थः,— “स्नातः क्षतजपोऽन्तर्जानुदङ्मुखश्च दिव्येन तीर्थेन
देवानुदकेन तर्पयेत्” ।

तथा,—

“विना रूप्यसुवर्णं विना ताम्रमयेन वा ।

विना दर्भैश्च मन्त्रैश्च पिष्टणां नोपतिष्ठते ॥

सुवर्णरजताभ्यां तु खड्गेनोदम्बरेण वा ।

दत्तमक्षयतां याति पिष्टणां तु तिलोदकं ॥

हैमेन सह यद्दत्तं क्षीरेण मधुनाथवा ।

तदप्यक्षयतां याति पिष्टणां तु तिलोदकं ” ॥

अत्र सौवर्णं पात्रेण रजतौदम्बरखड्गेन पात्रेण शङ्खेनाप्युदक-
पिष्टतीर्थं स्पृशन् दद्यादिति शङ्खेनैवापीत्यभिधानात् । सुवर्ण-रजत-
ताम्रखड्गानां प्रत्येकं समस्तेन वा यथामश्ववमङ्गलं मधुक्षीरचन्द-
नानां गुणफलार्थेन तर्पणसम्बन्धः पिष्टतीर्थं स्पृशन्निति पात्रेणापि
दाने यथा पिष्टतीर्थे जलसंमर्गे भवति तथा कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

योगियाज्ञवल्क्यः,—

“सौवर्णं रजतं ताम्रं मुख्यं पात्रं प्रकीर्त्तितं ।

तद्भावे स्मृतं पात्रं स्वते यज्ञ धारितं ” ॥

नारिकेलकाष्ठादिपात्रमित्यर्थः ।

ग्रन्थः,—

“स्नातः स तर्पणं कुर्यात्पितॄणां तु तिलाम्भसा ।

पितृलोकमवाप्नोति प्रीणाति च यथा पितॄन्” ॥

मरीचिः,—

“सुकहस्तं तु दातव्यं न सुद्रां तत्र धार^(१)येत् ।

वामहस्ते तिलान् याज्ञान् सुक्ता हस्तं तु दक्षिणं” ॥

सुद्रा तर्जन्यङ्गुष्ठसंयोग इति लक्ष्मौधरः. एवं सुकहस्त इत्यनेन सुद्रानिरासस्तस्यैव विवरणं न सुद्रां दर्शयेदिति मध्यमाङ्गुष्ठादि-
संयोगस्य प्राप्तेरेव निषेधः । पितृतौर्थलाभाय तर्जन्या एव
दानौचित्यात् ।

योगिशास्त्रवल्क्यः,—

“यदुद्धृतं मिश्रयेद्दे तिलान् मिश्रयेज्जलैः ।

अतोऽन्यथा तु शब्देन^(२) तिला याज्ञा विचक्षणैः” ॥

नानेन वामहस्तस्य तिलप्रक्षेपकत्वमुच्यते, किन्तु वामहस्ते
तिला याज्ञा इति मरीचिवचनादधिकरणत्वं तदयमित्यर्थः
यदुद्धृतं कूपोदितः पात्रान्तरे स्थापितं नद्यादेवां पात्रेण हस्ते
गृहीतं मिश्रयेत्तदा जले कूपोद्धृत-जलपूर्ण-भूयिष्ठपात्रगते जले नद्या-
युद्धृततर्पणपात्रस्थे वा जले तिलान् मिश्रयेदुद्धृतपदस्याविशेषात् ।

अतोऽन्यथा । यदा पात्राभेदेन भूयिष्ठपात्रगते जले अञ्ज-
लिस्थ-पात्रगतजले वा मिश्रणं न संभवति तदा जलगृहणात्पूर्वं

(१) दर्शयेत् ।

(२) मथ्येन ।

वामहस्ताभागे तिलान् दक्षिणहस्तेनैव स्थापयित्वा जलाञ्जलिं
गृहीत्वा तर्पणं कार्यं, एवं सर्वं दृष्टार्थत्वे नियममात्रविधाना-
ल्लघुत्वं । कूपोद्धृतभूमिष्ठपात्रगते अनेकाञ्जलिं तर्पणार्थं सकृदेव
जलेन मिश्रणस्य तत्र न्यायमिद्वलात्, तेन कूपोदकभूमिष्ठपात्रा-
त्पात्रं विनाञ्जलि^(१)ग्रहणेऽपि न वामहस्ताधारकतिलग्रहणपूर्वकं
जलग्रहणं, भूस्पर्शपात्रतिलेनैव सतिलत्वशुद्धौ प्रयोगविधे^(२)र्व्यापारा-
न्तरप्रवेशासहनात् “अङ्गस्यैर्न तिलैः कुर्याद्देवता-पितृतर्पणं,”
इति स्मरणादूर्वादौ स्थापनीयं । तिलमंथ्यानियमे मानाभावात्
कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन बद्धवचनस्य त्रिव्येव चरितार्थत्वं, अधिक-
प्रवेशे तस्यानङ्गत्वादेव न दोषः ।

“तिलैः सप्तेषुभिर्वापि समवेताम्भमाञ्जलीन् ।

भक्तिनम्रः समुद्दिश्य भुव्यस्माकं प्रदास्यती”ति विष्णुपुरा-
णीयं । अद्भुतसम्भवे प्रत्याज्ञाततर्पणविषयं, न तस्येह प्रसङ्गः ।

मरौचिः,—

“तिलानामप्यलाभे तु सुवर्णरजतान्वितं ।

तदभावे निषिञ्चेत दर्भैर्मन्त्रेण वाप्यथ ” ॥

अङ्गा^(३)सम्भवे प्रधानानुष्ठानात् प्रत्यवायपरिहारात् ।

अङ्गवैगुण्येऽपि यदपि न दोषस्तथापि विशेषाभ्यनुष्ठानादभि-
सम्भमात्रयुक्ततर्पणेऽपि पापक्षयरूपफलमपि भवतीत्यवगम्यते ।

(१) अञ्जलिना ।

(२) प्रयोगविधिना ।

(३) तत्रामम्भवे ।

अथ पठन्ति,—

“पितृश्राद्धे रवौ शुक्ले सप्तम्यां निशि मन्थयोः ।

संक्रान्तां जन्मादिवसे न कुर्यात्तिलतर्पणं ॥

अयमे विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे युगादौ पितृवामरे ॥

रविशुक्लदिने वापि न द्रव्येत्तिलतर्पणं ।

तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ॥

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितं” ।

अथ पितृश्राद्धे निषेधो युगाद्ययनविषुवमृताहप्रेतपक्षव्यति-
रिक्तविषयः, रविशुक्लदिने निषेधः सर्वापवादविषयः, सप्तमौनिषेधः
तीर्थव्यतिरिक्ते तिथिविशेषे चेत्यभिधानात् ।

मन्थाराचिनिषेधोऽपवादोऽभावः, संक्रान्तिनिषेधोऽयनविषुव-
गङ्गाप्रेतपक्षव्यतिरिक्तविषयः, जन्मादिवसनिषेधोऽपि गङ्गाप्रेतपक्ष-
व्यतिरिक्तविषय-इति देवलः ।

बोधायनः,—

“स्नातः^(१) पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञैरङ्घ्रिरेवापु देवतास्तर्पयति,” पञ्च
ब्रह्मयज्ञा बोधायनोक्तप्रणवव्याहृतित्रयगायत्र्यः, ब्रह्मयज्ञोत्तरमित्युक्तं
भवति, तथा च स्थूलतर्पणंऽपि तर्पणजलप्रक्षेपो जले कर्त्तव्य इत्युक्तं
भवति । पुनर्बोधायनः,—

“नार्द्रवामा नैकवस्त्रा देवानि कर्मान्युपमंचरेत्पितृकर्माणि
चेत्येकेषां,” अत एव स्थूलतर्पणमेव बोधायनोपक्रान्तः ।

एकेषामिति वचनाज्जलतर्पणे पुनरार्द्रवासयेत्युक्तं भवति ।

शंखः,—

“नोदकेषु न पात्रेषु न क्रुद्धो नैकपाणिना ।

नोपतिष्ठति ततोयं यच्च भूमौ प्रदीयते” ।

तेन शंखमते स्थलस्थेन स्थल एव कर्त्तव्यमिति एवं च स्थलस्य स्थले प्रक्षेपो जले वा प्रक्षेपः कर्त्तव्यः, एवं च “उदकेनोदकं दद्यात्पितृभ्यश्च कदाचन,” जले जलप्रक्षेपनिन्दावचनं शंखस्य स्थलप्रक्षेपस्तुत्यर्थं, उदितहोमनिन्दायां अनुदितप्रशंसापरत्ववत् । केवलं व्यवस्थासम्भवे अव्यवस्थानौचित्यात् । नद्यादितौरस्थेन स्थले स्थित्वा नद्यादौ तर्पणे क्रियमाणे जले प्रक्षेपः कर्त्तव्यः । गृहादा-
बुद्धतोदकेन तर्पणे शङ्खमतेन स्थल—एवेति व्यवस्थापचः साधीयान् । जल एव तर्पणे जल—एव प्रक्षेपः । यदाह सुमन्त्रः,—“आकाशे तु क्षिपेदारि जलस्थो दक्षिणामुखः,” आकाशे जलोपर्याकाशे ।

अत एवाह वृहस्पतिः,—

“भूमौ यदापो दीयेत दाता चैव जले स्थितः ।

वृथा तद्दीयते तोयं नोपतिष्ठति कस्यचित्” ॥

तथा,—

“असंस्कृतप्रमौतानां स्थले दद्याज्जलाञ्जलिं” ।

इत्यविशेषजलस्थेन स्थलस्थेन वा असंस्कृतप्रमौतानां स्थल एव वस्त्रनिःपीडितानि^(१) तोयानि देयानीत्यर्थः ।

तथा,— “प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सलिलं सलिले क्षिपेत्” ।

(१) वस्त्रनिष्पीडिततोयं देयमित्यर्थः ।

कात्यायनः,—

“यदाङ्गिरसर्षयेद्देवान् मल्लिखैश्च पितृनपि ।

नमोऽन्ते तर्पयामौति आदावोमिति च ब्रुवन्” ॥

ब्रह्माणं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिं देवान् रुद्रांसि, देवान् ऋषीन्
पुराणाचार्यान् गन्धर्वाचार्यान्क्षितराचार्यान् सम्बत्सरं मावद्यवं देवी-
रक्षरसोदेवानुगान् नागान् सागरान् पर्वतान् सरितो दिव्यान्
मनुष्यान् यक्षान् रक्षांसि पिशाचान् सुपर्णान् पृथिवीमोषधीः
पशून् वनस्पतीन् भूतग्रामचतुर्विधमित्युक्तं भवति ।

ततो निवौति मनुष्यांश्च

“मनकश्च मनन्दश्च ततोयश्च मनातनः ।

कपिलश्चासुरिश्चैव वोढः पद्मशिखस्तथा” ॥

ततोऽपमव्यं तिलमिश्रं कव्यवाल्लनलं मोमं च यममर्थमणं च,
अग्निस्त्रात्तान् मोमपा पितृन् वर्हिषदः पितृन् यमाश्चैके ।

“यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥

त्रौदम्बराय दध्राय नौक्ताय परमेष्ठिने ।

वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥

एकैकस्य तिलैर्मिश्रा^(१)-प्रदद्यात् मल्लिखाञ्जलीन् ।

यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति” ॥

जीवत्पितृकोऽप्यनन्यांश्चेतरः, उदोरतामङ्गिरसो न आद्यान्तुनोजं
ववृन्ति पितृभ्यो ये चेह मधुवाता इत्युक्तं, जपन् मन्त्रेत् । तप्यध्व-

(१) स्तां स्तान् दद्याज्जलाञ्जलीन् ।

मिति चिः, नमो व इत्युक्ता मातामहाचार्यगुरुशिष्यार्त्तिक-
ज्ञातिबान्धवाः, अतर्पिता देहाद्रुधिरं पिवन्ति ।

ब्रह्मयज्ञानन्तरं, योगियाज्ञवल्क्यः,—

“ततः सन्तर्पयेद्देवानृषौन् पितृगणांस्तथा ।
ब्रह्माणं तर्पयेत्पूर्वं त्रिष्णुं रुद्रं प्रजापतिं ॥
देवान् कन्दांसि वेदांस्य चर्षीस्यैव सनातनान् ।
आचार्यांस्यैव गन्धर्वाणाचार्यानितरांस्तथा ॥
सम्बत्सरं मातृयवं देवौरप्सरसस्तथा ।
तथा देवानुगाक्षागान् सागरान् पर्वतानपि ॥
मरितोऽथ मनुष्यांस्य यक्षान् रक्षांसि चैव हि ।
पिशाचांस्य सुपर्णांस्य भूतानि च पशूंस्तथा ॥
वनस्पतींस्यौषधींस्य भूतग्रामचतुर्विधं ।
अन्वारब्धेन मध्येन पाणिना दक्षिणेन च ॥
दृष्यतामिति शक्त्यं नाम्ना तु प्रणवादिना ।
आवाह्य पूर्ववन्मन्त्रैरास्तीर्य च कृशान् शुभान् ॥
प्रागगेषु शुभान् सम्यक् दक्षिणागेषु वै पितृन् ।
मयं पाणिं ततो न्युज्जपाणिभ्यां दक्षिणामुखः ॥
तस्मिन्नेतर्पयेन्मन्त्रैः, पितृन् पितृगणांस्तथा ।
मातामहांस्य सततं अद्भुत्या तर्पयेद्बुधः ॥
प्राचीनावीत्युदकं च प्रसिञ्चेद्दे तिलान्वितं ।
यद्युद्धृतं प्रसिञ्चेद्दे तिलान् समिश्रयेज्जले ॥
अतोऽन्यथा तु मध्येन तिला याज्ञा विचक्षणैः ।

दक्षिणे पितृतीर्थेन जलं मिच्छेत् यथाविधि ॥
 दक्षिणेनैव गृह्णीयात् पितृतीर्थममागतः ।
 तिलानामप्यलाभे तु सुवर्णजताम्वितं ॥
 तदभावे निषिञ्चेत्तु दर्भमन्त्रेण वाप्यथ ।
 कव्यवाहनसं सोमं यममर्थमणं तथा ॥
 अग्निव्यात्तांसोमपांश्च तथा वर्हिषदः पितृन् ।
 यदि स्याज्जौवपितृक एतान् दिव्यपितृस्तथा ॥
 येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यः पुत्रः प्रदापयेत् ।
 एतांश्च वक्ष्यमाणांश्च प्रभौतपितृको दिजः ॥ •
 वसून् रुद्रान् तथादित्यान् नमस्कारस्त्रधास्वितान् ।
 एते सर्वस्व पित एष्यायन्ताश्च मानुषाः ॥
 आचार्यांश्च पितृन् स्वांश्च पितृप्रभृतिनामतः ।
 मन्त्रेभ्य देयमुदकं पितृणां प्रीतिवर्द्धनम् ॥
 उदौरतामङ्गिरसो न आयातुनोर्यमित्यपि ।
 पितृभ्य इति ये चेह मधुवाता च इत्यृचम् ॥
 पितृन् ध्यायन् प्रमिच्छेद्दे जपन् मन्त्रान् यथाविधि ।
 तृणधूमिमिति च त्रिवै ततः प्राञ्जलिरामतः ॥
 नमो व इति जप्त्वा च ततो मातामहान् सखौन् ।
 मन्तर्पयेदादृष्ट्यर्थं धमे परममास्थितः ॥
 माता मातृव्यसा चैव मातुलानी पितृव्यसा ।
 दक्षिता च स्वसा चैव शिष्यत्विक्ञातिबान्धवाः ॥
 नामतस्तु स्त्रधाकारैस्तथासुरनुपूर्वशः ॥

सर्वर्णेभ्यो जलं दद्यान्नासवर्णं कटासन ।

पूर्वं स्वपितरस्तर्प्याः पश्चादन्यांसु तर्पयेत् ॥

नास्तिक्यभावाद्यस्यैतान्न तर्पयति वै सुतः ।

पित्रन्ति देहिनस्तौर्थं पितरसु जलार्थिनः ॥

ततः स तर्पयेद्देवान् ऋषीन् पितृगणांस्तथा " ।

इत्यत्र ऋषितर्पणं मनुष्यतर्पणं च पद्मपुराणौघं सूचितं ।
तथा पद्मपुराणे, देवतर्पणानन्तरं ।

“ कृतोपवीतौ देवेभ्यो निवोति च भवेत्ततः ।

सनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ऋषिपुत्रानृषौस्तथा ॥

मनकसु मनन्दसु ततोयसु मनातनः ।

कपिलस्यासुरिष्वेव वोढूः पञ्चशिखस्तथा ॥

सर्वं ते तर्पिमायान्तु महेत्तनःस्नुना सदा ।

मरीचिमर्त्याङ्गरभौ पुलस्त्यं पुलहं कतुम् ॥

प्रचेतमं वशिष्ठं च भृगुनारदमेव च ” । एतेन मनकादि-

मरौच्यादितर्पणं याज्ञवल्क्यानुक्तत्वादैकन्पिकमिति निरस्तम् ।

ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वमिति निर्देशादेव पूर्वत्वे ज्ञाते पूर्वपदं प्रत्येकं

तर्पणप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । पुराणानित्याचार्यविशेषणं कात्यायन-

सम्वादात् । गन्धर्वानित्याचार्या^(१) निति सम्बन्धः । मावयवमिति

सम्बन्धविशेषणं । अन्वारभ्येनेति अन्वारभ्यः, कुशैरेवेति औत-

परिभाषायां इह प्रवेशे मानाभावात् । पलाशशाखया पशु-

मन्वारभते । भृत्वा समन्वारभेरन्वित्यादौ परस्परसंस्पर्शान्वारभ-

(१) गन्धर्वानि तथाचार्यमितिसम्बन्धः ।

शब्ददर्शनादामहस्ते च वाङ्मयग्रन्था^(१)चारः । तथ्यतामिति तपि-
धातोः परस्मैपदित्वेऽपि क्कान्दस आत्मनेपदप्रयोगः । ब्रह्मणेति
कर्त्तृवाचितृतीयान्तपदाध्याहारेण भावे प्रत्ययादात्मनेपदसाधुत्वो-
पपत्तेः क्कान्दमत्वं कथं कल्प्यमिति चेत् ; इत्थं नाम्ना सेक्तव्यमिति
नाम्नः सेकं प्रति करणत्वं निरपेक्षस्य तृतीयाश्रुत्योच्यते । समर्थः
पदविधिरिति नैरपेक्षलक्षणसामर्थ्यं विभक्तिविधानात् । पद-
विधि^(२)रिति सार्वविभक्तिविधावपि नैरपेक्ष्यस्य महाभाष्ये लिख-
नात् । नाम्नश्च करणत्वमर्थज्ञानवारकं दृष्टे सत्यदृष्टाकल्पनात् ।
तथा च प्रयोगकाले कारकविभक्त्यन्तनामोच्चारणे विधिवाक्यश्रुतं
नैरपेक्ष्यं नाम्ना बाध्यते । कारकज्ञानमहितनामार्थज्ञानस्य तर्पण-
क्रियाङ्गत्वापत्तेः । तेनानधिकारार्थप्रथमान्तनामोच्चारणं शब्दसाधु-
त्वाय कार्यमिति तथ्यतामिति कर्त्तव्येव क्कान्दसमात्मनेपदमिति ।
अतएव तथ्यध्वमिति च त्रिवै इति कर्त्तृबहुत्वापेक्षं बहुवचनमग्रे
दृश्यते ।

भावे प्रत्यये बहुत्वामंगतेः । अतएव कल्पतरुकारो ब्रह्मा तथ्यता-
मिति देवतर्पणवाक्यमाह । कर्काचार्यैस्तु ब्रह्माणमिति तर्पण-
क्रियारूपत्वेन ब्रह्मादौ^(३) विधाय भूतग्रामचतुर्विधमृष्यतामिति
प्रयोगमाचार्यो दर्शयति । ततश्च ब्रह्मा तथ्यतामित्येवं वाक्य-

(१) — समाचारः ।

(२) पदविधिरिति सर्वविभक्तिकममाश्रयणं पदार्थं विधिरिति-
विभक्तिविधावपि नैरपेक्ष्यस्य महाभाष्ये लिखितत्वात् ।

(३) ब्राह्मादौ न विधाय— ।

मित्युक्तं । एवं देवाः^(१) कृप्यन्तामितीत्येवं वज्रवचनान्नप्रयोगः कर्त्तव्यः ।
 दिव्यान्मनुष्यानि हि वन्दोगपरिशिष्टस्मरणात् । मनुष्ये दिव्यपदं
 विशेषणमित्येके । अत्र सेक्तव्यमित्युक्तेऽपि प्रथमं ततः सन्तर्पणे-
 हेवानिति अङ्गिरेव देवताः पितृस्तर्पयतौत्यादिवाक्याच्च द्रव्य-
 देवतासंयोगप्रतीतेः । देवतामुद्दिश्य जलत्यागः प्रक्षेपसमकालं
 कर्त्तव्यः । सेक्तव्यमिति प्रक्षेपस्यापि विधानाद्देवतामुद्दिश्य त्यागः
 प्रक्षेपश्चेति अयं तर्पणशब्दार्थः । न तत्प्रक्षेपस्याङ्गं,^(२) सेकानुवादेन
 मन्त्रविधानान्तस्य तर्पणानन्तर्भावे तर्पणाङ्गमन्त्रमन्त्राध्यायोगात् ।
 उक्तं च त्वयतामिति सेक्तव्यमिति । एवं पितृतर्पणेऽपि ।

तत्र च ।

“ चिरपः प्रौणनार्थाय देवानामुप^(३)वर्जयेत् ।

पितृणां च यथान्यायं सकृच्चापि प्रजापतेरिति ” ॥

विष्णुपुराणवचनाद्देवतातर्पणे चिरभ्यासः ।

यत्तु ; “ एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः ।

अर्हन्ति पितरस्तांस्तान् पितृन् स्त्रियस्त्वेकैकमञ्जलिं ” ॥

इति । तेन देवतातर्पणे सकृच्चिर्वति विकल्पः ।

अत्र मन्त्रेण देवतोद्देशत्यागो मानस इति केचित् ।

तद्युक्तं । चतुर्थ्यन्तपदेनैव देवतोद्देशात् । ब्रह्मा त्वयतामिति
 मन्त्रे द्रव्यपदाभावेन देवतोद्देशत्यागस्मारकेनैवाङ्गत्वात् । प्रतिक्षेपं
 च सोमयागग्रहाभ्यासन्यायेन देवतोद्देश इति मन्त्रस्य तत्करणत्वेन

(१) वेदास्तृप्यन्तामितीत्येवं वज्रवृ— ।

(२) -तत्प्रक्षेपस्याङ्गत्वं ।

(३) मपवर्जयेत् ।

चिरादृत्तिः । यत्तु, मन्त्रे द्रव्यवाचकद्रव्यपदाभावात् । वेदिं चिः-
 प्रोक्ष इति वेदिप्रोक्षणमन्त्रवत् मन्त्रस्थानादृत्तिरिति तन्न । एक-
 द्रव्ये कर्मावृत्तौ सङ्गमन्त्रवत्तन्मित्येवं वेदिप्रोक्षणेन मन्त्रादृत्ति-
 (१) रभ्यासविशिष्टस्य सङ्गदेव स्मृत्यानुष्ठानात् । इह जलात् पृथक्करणं
 विना जलाञ्जली त्यागस्याशक्यत्वेन त्यागसमान^(१) कालौनस्य
 देवतोद्देशत्यागस्यापि प्रत्यञ्जलावृत्तौ तत् स्मारकमन्त्रस्याप्यावृत्ते-
 र्न्याय्यत्वात् । न ह्येकदा भिक्षकालौनोद्धृतजलाञ्जलिषु त्यागसम-
 कालो देवतोद्देशः सम्भवति । न च तन्त्रेण सङ्गत् पूर्व्वं कृतो
 देवतोद्देशः त्यागचयमन्त्रेणैति वाच्यं । इदमिति द्रव्यनिर्देशं विना
 देवतोद्देशाभावात् । द्रव्यमन्त्रित्वेन हि देवतोद्देशो न स्मृतः ।
 प्रथमाञ्जलिकाले द्वितीयतृतीयाञ्जल्थोरभावेन तच्चेदमिति निर्देशा-
 सक्तेः^(२) । यत्नयुतहोमादौ सङ्गदेव सर्वाङ्गतौर्बुद्धौ कृत्वा देवतो-
 द्देशेन^(३) त्यागसमाचार^(४) स्तत्रानेककर्तृहोमे प्रत्येकयजमानेन
 देवतोद्देशस्य समकालं कर्त्तुमशक्यत्वेन तुल्यकालतावाधे सङ्गदेव
 लाघवात्करणं युक्तं । तत्र च मन्त्रस्य दृष्टार्थत्वेऽपि यजमानकर्त्तृक-
 देवतोद्देशे स्मारकत्वेनाङ्गत्वं । किंत्वध्ययुगलदेवताहविःपक्षे चास्मार-
 कत्वेनैव कर्माङ्गत्वं । अन्यथा तत्र मन्त्रवर्णिकदेवताकल्पनापत्तेः ।
 व्यावृत्तिभिर्जुहुयादिति विधौ देवताविधानाभावेन मन्त्रवर्णा-
 देवाग्निवायुसूर्याणां देवतालक्षणतात् । तच्च मन्त्रस्याध्ययुगता-
 न्यादिसमन्विष्टविःप्रकाशकत्वे ऽङ्गच्छते । नान्यथा । जुष्टं चाग्ने

(१) त्रिभ्यास— ।

(२) -सम-- ।

(३) शक्तेः ।

(४) समाचारात् ।

(५) तत्रा- ।

जुष्टं निर्वपामि इत्यादि मन्त्राणां देवतासम्बन्धिहविःस्मारकत्वेन दृष्टार्थत्वं । ऐन्द्रवायवं गृह्णातीत्यादौनां तथालेन देवताकल्पकत्वं च । अन्यथा, यजमानगतदेवतोद्देशार्थत्वे तत्र यजमानेन मन्त्र-
 देव देवतोद्देशस्य कृतत्वात् पश्चाद्भोमेषु मन्त्रप्रयोगो न स्यात् ।
 इह तु स्वयं क्रियमाणे प्रत्यञ्जलित्यागो नेमौ कर्त्तुं^(१) शक्या-
 विति वेषस्यं । आवाह्य पूर्ववन्मन्त्रैरिति याज्ञवल्क्यसंहितायां
 आहुप्रकरणोक्तैर्मन्त्रैरित्यर्थः । तत्र विशेषः । आहुते ब्राह्मणे
 देवपित्रावाहनं, देवे प्रागयकुशत्रयास्तरणपूर्वकं तत्र देवतानामा-
 वाहनं । पितृषु तु^(२) पितृब्राह्मणात् पूर्वं तदेव कुशत्रयं दक्षिणाग्रं
 कृत्वावाहनं । एतेनास्तृतकुशेष्वेव प्रागयदेवताङ्गत्वेन पित्याङ्गत्वेन
 च दक्षिणाग्रतामंस्कार उच्यते । न तु कुशास्तरणमिति भ्रमः
 कार्यः । अत्र च आहुते ब्राह्मणे देवतावाहनं । तत्रैव हविःप्रक्षेपः ।
 एवं दर्शादौ चाग्नौ देवतावाहनं, हविःप्रक्षेपश्च दृष्ट इति
 तर्पणजलप्रक्षेपेषु आवाहनाधारकुशेष्वेव कर्त्तव्य इति केचित् ।
 तद्युक्तां सामान्यतो दृष्टस्य धर्मं प्रमाणत्वात् । जलस्यस्या-
 जलस्यस्य वा प्रक्षेपाधारस्य विहितस्य कुशान्तर्द्वान्ने मानाभावाच्च ।
 तेन कुशानास्तौर्त्य कुशेषु प्रागयेषु पितृनावाह्यं दृश्यतामिति
 श्रेयस्यमिति प्राचीनान्वयः कर्त्तव्यः । अन्यथा वाह्योक्तत्वात् प्रत्य-
 यस्यासंगतिप्रसङ्गात् । एवमुक्तौर्त्य वामबा धौतेन परिधायेत्यप^(३)-
 क्रम्य स्थलतर्पणस्य प्रभुतत्वान्तत्र च भूमेः प्रक्षेपाधारत्वस्य शङ्खेनोक्त-

(१) शक्ताविति — ।

(२) पितृतर्पणात् — ।

(३) परिधयेत्यपक्रमेण ।

त्वान्तत्र स्थले कुशानास्तौर्यं तत्रावाह्य तत्रैव जलशेकः कर्त्तव्य इति
वाक्यार्थः । जले तर्पणे तु यदि जलाशये प्रक्षेपाधारे कुशास्तरण-
सम्भवस्तदा तत्र कुशेष्वेव जलप्रक्षेपः । प्रवाहादिनास्तरणसम्भवे
गुणलोपे तु मुख्यस्थितिन्यायेन यथा कथञ्चित् कुशान् यत्र क्वापि
हत्वा तत्रावाह्य जले जलप्रक्षेपणं इति विवेकः । अत्रानाह्नमन्त्र-
मात्रातिदेशेऽपि प्रश्नस्यानुज्ञानार्थत्वादनुज्ञालोपे प्रश्नस्यापि
लोपः । कार्यकारकत्वादतिदेशस्य कार्याभावेऽप्रवृत्तेः । न च
प्रश्नस्यावाहनस्मारकत्वेन इह मन्त्रः स्यादिति वाच्यं । विहृतौ
कार्यान्तराकल्पनात् । तथा सति कृष्णलेखवघातस्यादृष्टकल्प-
नयाङ्गत्वापत्तेरिति प्राचीनावीत्युदकमिति, निवीतौ च भवेन्नत्र-
इति मध्ये मनुष्यतर्पणार्थं निवीतित्वं बोध्यं । मनुष्यत्वाविशेषाच्च
मनकाद्यृषिपुत्रतर्पणे मरीच्याद्यृषिपुत्रतर्पणे च निवीतित्वं ।
(१) निवीतमनुमनुष्याणामिति अतरेर्यवादत्वेऽपि संवीते^(२) मानुष-
मिति अतरेरन्यपरत्वाद्यज्ञोपवीतप्रकरणे पाठात् ।

यच्च, योगियाज्ञवल्क्यीये;—

“ब्रह्मादौ नुपवीतौ तु देवतीर्थेन तर्पयेत् ।

निवीतौ कायतीर्थेन मनुष्यान् मनकादिकान् ॥” इति-
मनकादितर्पणं^(३) तदपि पद्मपुराणे मनकाद्यनन्तरं मरीच्या-
द्युपादानात् मनकादिग्रहणेन मरीच्यादौ नामपि संग्रहः । अतएव
पद्मपुराणे, “निवीतौ च भवेन्नत्र” इत्युपक्रम्य मनकादि

(१) निवीति ।

(२) संवीति ।

(३) ग्रहणं ।

मरीच्यादितर्पणमुक्त्वा पश्चादेवापसव्यं, ततः कृत्वेति अपसव्यता विहिता । किञ्च बौधायनेनापि निवौतौ ऋषौऋषयामौति-
वक्तव्यमेव मनुष्यतर्पणे निवौतित्वमुक्तं । तथा च तैत्तिरीयश्रुतौ
यज्ञोपवीतप्रकरणे अजिनं वासो दक्षिणत उपवीत्यदक्षिणं वाङ्म-
सुद्धरेत् । अविधत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीतं विपरीतं प्राचीनावी-
तं । अत्र विपरीतमिति दक्षिणेऽविधत्ते सव्यमुद्धरत एवमपसव्यं
भवतौत्युक्तं । संवौतं कण्ठपार्श्वद्वयलग्नं; तच्च मानुषमित्यर्थः ।
निवौतित्वं प्राचीनावीतित्वं चोत्तरौयवस्त्रस्यापि कर्त्तव्यं । यज्ञ-
सूचलाविशेषात् ।

“यथा यज्ञोपवीतं तु धार्यते च द्विजोत्तमैः ।

तत्र मंधार्यते यत्नादुत्तरात् माधनं शुभम् ” ॥

इति वाक्यदर्शनाच्च । अतएव आहुप्रकरणे अपसव्यं वासो
यज्ञोपवीते कृत्वेत्युक्तं । दक्षिणेनैव गृह्णीयादिति जलाञ्जलिपूरणं
दक्षिणहस्तपितृतीर्थद्वारा । पात्रे पाणिग्रहणे तेनैव मन्त्रैर्दर्भेणेति ।

“ऋजुर्दर्भेऽक्ष देवं स्यात् कार्यं मानुषकं तथा ।

मूलाग्रस्निष्टदर्भेऽस्तु पितॄणां तर्पणं स्मृतं ” ॥ इति

वाक्याद्वैवे मानुषे च ऋजवो दर्भाः । पितॄन् द्विगुणोक्तताः ।

तथा ।

“अग्रे तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् कुशमध्यतः ।

पितॄंश्च कुशमृन्माघेरिति व्यवस्था मन्त्रव्या ” ॥

अग्निध्यात्तानित्यादिषु त्रिषु पितृनिति मन्त्रव्यते ।

एतदगन्तरं यमांश्चैक इति कात्यायनवचनाद्यमतर्पणं

वैकल्पिकं । यदि स्थाज्जीवत्पितृक इति कात्यायनेन यमतर्पणा-
नन्तरमेवमुक्तेर्वैकल्पिकं यमतर्पणमिव जीवत्पितृकस्य । यन्म,
मातृमरणे मातृतर्पणे समाचारः; स ; “येभ्यो वापि पिता
दद्यात्तेभ्यो वापि प्रदापयेदि”त्युक्तपञ्चाश्रयणादेव ; तस्य च पित्र-
संस्कारत्वात्पितामहादीनां पितृतर्पणे ^(१)निषिद्धे पुत्रेण मातुः
क्रियते । नमस्कारस्वधान्वितामिति वस्त्रादितर्पणमात्रविषयं ।
व्यवायेन भिक्षवाक्यत्वात् । तेन कव्यवालनक्षस्तृयतामित्येव
प्रयोगः । दृश्यतामिति सेक्तव्यमित्यविशेषोपादानात् । यमतर्पणे
तु यमाय नम इत्येवं वाक्यं । वस्त्रादितर्पणे वस्त्रवस्तृयन्तामिदं
जलं तेभ्यः स्वधा नमः । इत्येवं वाक्यं । आचार्याश्चेति चकारेण
वस्त्रादिवस्त्रमस्कारं स्वधान्वितमिति दिश्यते । पितृस्त्रां स्वधेति
नमःस्वधान्वितानिति दृश्यते चकारेण । पितृशब्दस्य सम्बन्धि-
शब्दत्वे पितृनित्युक्ता स्वस्यैव पित्रादयो लभ्यन्त एव । स्त्रामिति
पुनर्वचनं प्रयोगवाक्यं स्वप्रकाशकपदोच्चारणार्थं । तेनास्मत्पिता
इत्येवं प्रयोगः । एवं नामतइति नामोच्चारणे प्राप्तं पितृप्रभृतिपदं
पित्रादिपदोच्चारणार्थं । एवं पितृप्रभृतौनि पदानि नामत इति
दन्तः । तातस्तृतीयार्थं ^(२) पितृपितामहप्रपितामहादिपदनामाभ्यां
देयमित्यर्थः ।

अतएव पद्मपुराणे, -

“दर्भपाणिस्तु विधिना प्रेतान् स्त्रान् तर्पयेद्दधः ।

पित्रादिनामगोत्रेण तथा मातामहानपि” ॥

(१) तपमान मिद्धः ।

(२) तृतीयार्थं तच्छोभः ।

अत्रापि स्नानित्यस्मत्प्रयोगार्थं । गोत्रवाचकपदोच्चारणं
अस्मादेव वचनात् ।

“नामतस्तु स्त्रधाकारैरिति योगियाश्रवण्यवचने नामगोत्र-
स्त्रधाकारैरिति पाठान्तरपक्षे च व्यक्तमेव गोत्रपदोच्चारणं । नाम
पदस्य विशेष्यपरत्वेनाभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातेऽपि नामगोत्रयोः
प्रयोगे पौर्वापर्यनियमे मानाभावात् प्रयोगकाले विशेषणसमर्पक-
त्वेन गोत्रस्य पूर्वं निर्देशः, पितृप्रभृतिपदस्य नाम्नां ममासेन
नामपूर्वं निर्देशः । तत्र सन्ततिर्गोत्रचरणमिति पर्यायपाठात्
पुत्रपौत्रगोत्रशब्दार्थः । पुत्रपौत्रपरम्परामात्रविशिष्टमिति विशेष-
ज्ञाभाय तदादिभृतपुरुषेणावच्छिन्नं गोत्रशब्दार्थः । यद्यप्यनादि-
संसारे सृष्ट्याद्यभावपक्षेऽनादिपुरुषसम्भवस्तथापि कौत्सस्य ये
पितादयः पूर्वं ये च तत्पुत्रादयोऽर्वाचः सर्वे कौत्ससेन गोत्रान्तरेभ्यो
व्यावृत्ताः कौत्सोपलक्षितपुत्रपौत्रपरंपरात्वेन गोत्रशब्दाभिधेयाः ।
एवं च गोत्रशब्दस्य परंपरारूपधर्मवाचिलान्तर्द्वर्मविशिष्टव्यक्ति-
ज्ञाभाय सगोत्र इति । तेनावच्छेदकपुरुषसमानपुत्रपौत्रपरंपराक-
इत्येवं विशेषणविशेष्यभावात् । कौत्ससगोत्र^(१) निर्देशो भवति ।
अतएव “सगोत्रां मातुरयेक्ये नेच्छत्युदाहकर्मणौ”ति ।
“असगोत्रा च या पितुरिति स्मृतिषु निर्देशः । यत्तु ;
अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमस्तु स्त्रधा नमः । तद्धर्मवाचिगोत्रपदस्य
व्यक्तिलक्षणया न च स्त्रायत्ते प्रयोगे लक्षणा युक्ता । अत्र च

(१) सम्बन्धकत्वेन ।

(२) कौत्ससगोत्र-इति निर्देशः ।

“शर्मानं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मानं क्षत्रियस्य वै ।

वैश्यस्य गुप्तसंयुक्तं दासान्तं शूद्रजन्मनः” ॥ इति शर्म-
पदस्थान्ते प्रयोगः । यत्तु; देवकरधर इत्यादि, अमुकदेवासुक-
करासुकधर इत्येवं प्रयुज्यते तत्समाचारात् । यदा कल्पतरुलिखित-
यमसृतिवाक्यस्य ।

“शर्मदेवस्य विप्रस्य वर्मचान्तं च भूभृतः ।

गुप्तोदामास्य वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारक” ॥ इति
देवपदस्य नाग्निप्रवेशः, शर्मा तु वचनाच्च शर्मपदस्य चान्ते प्रयोगः,
तदा वचनमपि, मन्त्रेषु देयमुदकमिति, अत्र मन्त्राणां करणत्व-
निर्देशात् तस्य चोपक्रमस्यत्वेन बलीयस्त्वात् । “पितृन् ध्यायन्
प्रसिञ्चेदे जपेन्नम्रान् यथाविधि” इत्यस्य वाक्यस्य स्तूपितप्रभृति-
चयाणामञ्जलिनवकेन च मन्त्रव्यवस्थापरत्वेन अपाञ्जिति समान-
कालनिर्देशानुवादत्वादविवक्षित इति न क्रियमाणानुवादित्वादि-
भ्रमः कार्यः । एवं च कात्यायननिर्देशोऽप्येतत्समानत्वाच्चक्रिय-
माणानुवादित्वपरमित्यवगन्तव्यं । आग्राञ्जितिपूर्वदृष्टत्वेन अदृष्टे
मिति पित्रादिभारूप्येण तृणध्वमिति च त्रिवे इति बहुवचन-
प्रयोगात् । पितृपितामहप्रपितामहाः तृणध्वमिदं जलं तेभ्यः
स्नानं नम इत्येवमञ्जनित्रयं दातव्यमिति शब्दाच्च पूर्वनवाञ्जलिभिः
समुच्चयः । ततो मातामहानिति, तच्च इति औच^(१)कर्मलाभाय,
तच्च स्मृत्यन्तरे मातृतर्पणस्य पितृतर्पणमातामहतर्पणमध्ये विधानाद्गु-
दामाथे । किंच, “मातामहान्यु मृतं अद्भुता तर्पयेद्भुः” ।

(१) क्रम— ।

इति मातामहादितर्पणस्य पूर्वमेव विहितत्वादिवचनं क्रमार्थमेव ।

तथा च कात्यायनः, नमो व इत्युक्त्वा मातामहानां च ।

विष्णुपुराणे,—

“ पितृणां प्रीणनार्थाय चिरपः पृथिवीपते ! ।

पितापिता^(१)महेभ्यश्च प्रीणयेत् प्रपितामहान्” ॥

मातामहाय तत्पित्रे तत्पित्रे च समाहितः ।

दद्यात् पैत्रेण तीर्थेन काम्यं चान्यच्छृणुष्व मे ॥

मात्रे प्रमात्रे तन्मात्रे गुरुपत्न्यै तथा नृप ! ।

गुरुवे मातुल्लादौनां खिग्धपित्राय भृशुजे” ॥

प्रमाता पितामहभार्या, तन्माता पितामहस्य बुद्धिस्थित्वा^(२)-
त्पितामही, एवं याज्ञवल्क्यकात्यायनयोर्मातृतर्पणमन्यत्र पतिना
सहेतिन्यायेन पितृतर्पणान्तर्गतत्वाच्च पृथक्कर्त्तव्यं, मातादृष्टिविशेष-
कामनया पृथक्कर्त्तव्यं चेन्मातामहादितर्पणानन्तरं कर्त्तव्यं । न
कथंचिदपि पितृपितामहप्रपितामहतर्पणानन्तरं मातृपिता-
महीप्रपितामहीतर्पणं कार्यं, कल्पतरुकारेण तु मात्रादितर्पणमपि
नित्यमेव स्मृत्यन्तरात् काम्यत्वं तु नित्यस्यैव सतः संयोगपृथक्त्वा-
दिति वदता मातामहादितर्पणानन्तरं नित्यमेव मातृतर्पणमित्युक्तं,
नित्यतोक्त्वा याज्ञवल्क्यौयकात्यायनौययोर्मात्रादितर्पणं न पित्रादि-
तर्पणान्तर्गतं । अत्र मातुः पृथक्प्रादुर्गमन्यत्र पतिना सहेत्यस्य
प्रादुर्गमस्य तर्पणविषयत्वे मानाभावे न याज्ञवल्क्यौयादौ मात्रादि-

(१) पितामहेभ्यश्च तथा— ।

(२) बुद्धिस्थित्वात्-तत्प्रपितामहभार्या ।

तर्पणमनुक्रमेव विष्णुपुराणाद्वाह्यं, तथा च तस्मैऽपि न माता-
महादितर्पणात्पूर्वं मातृतर्पणं ।

यत्तु शङ्कः—

“ पित्रे पितामहाभ्यां च मात्रे दद्यात्ततो जलं ।

पितामहस्ततो दद्यान्मातामहकुले ततः ” ॥ इति ।

तथा च मरौचिः—

“ पितृणां तर्पणं पूर्वं मातृणां तदनन्तरं ” ।

इति, गोभिः, चैन् पितृतः, चैन् मातृतः, तदपि याज्ञ-
वल्क्यौयकात्यायनयोर्वाजसनेयिपरिगृहीतत्वेन, स्नाशाश्रयत्वात्,
विष्णुपुराणौयस्य प्रायेण वाजसनेयिनां परिगृहीतत्वेन ।

“ येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन गच्छेत्सतां मार्गं तेन गच्छंस्तरिष्यति ” ॥

इति मनुवचनाद्वैकस्मिकविषये पूर्वपरिगृहीतमार्गाश्रयत्वस्य
स्नातकधर्मत्वेन कथनात् तत्त्यागे स्नातकव्रतलोपापत्तेर्वाजसनेयिभिः
पितृतर्पणानन्तरं मातामहादितर्पणं, तदनन्तरं च मातृपितामही-
प्रपितामहीतर्पणं कर्त्तव्यमिति, तथा शास्त्रान्तराधिकरणे,—

“ स्नाध्यायगृह्णेनेकशास्त्राभिः परिगृह्यते ।

एकार्थानां विकल्पस्तु कर्मकले भविष्यति ” ॥

इति शास्त्रानां विकल्पेनाध्ययनमुक्त्वा तर्हि शास्त्राध्ययने
न नियमः पित्रादिक्रमागतशास्त्रां त्यक्त्वा शास्त्रान्तरमपि, कथं
नाधीयत इति शङ्कायां वार्त्तिककारः संप्रदायगतमुक्त्वा स्नां
समाख्यामनुवर्त्तिनी ।

“शाखां शाखान्तरं युक्तं नाध्येतुं सदृशे समे” इति पूर्व-परिगृहीतस्य ग्रहणमावश्यकमित्याह, यत्तु होलाधिकरणे कृतौनां सर्वधर्मत्वमुक्तं तदपि स्वशाखाश्रयाविरुद्धपरशाखाश्रयकृतिबोधि-ताधिकर्मण्यधिकारसिद्धिपरं ।

स्वशाखाश्रयमग्नवे वानुकल्परूपेण परशाखागतस्यापि पक्षस्यानु-ष्ठानेऽपि नाधिकारशानिरित्येवं परं च ।

अन्यथा,

“स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयं तु यः ।

कर्त्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं तत्तस्य चेष्टितं” ॥

इत्यादिवचनानां निरालम्बनत्वापातात् । तथा वलावलाधि-करणे स्वशाखाश्रयेण परशाखाश्रयं बाध्यत इत्युक्तं, यत्तु विकल्प^(१)-माष्टदोषेषु, अङ्गीकृत्यापि तौ दोषौ पूर्वं केनापि हेतुना प्रयोगान्तर-काले तु पुनर्दोषद्वयं भवेदिति, एकस्यैव विकल्पे पक्षद्वयाश्रयणमुक्तं । तत्पक्षान्तरस्य पूर्वपरिगृहीतत्वेन व्यवस्थितप्रायविकल्पव्यतिरिक्त-विकल्पविषयमेव । एवं च “कुरु वाजपेये सप्तदशैव वा गवास्तं कुरुवाजपेयमित्याचक्षत” इति परशाखागतहौनकल्पदक्षिणाश्रयणं वाजसनेयिनामनुकल्पमेव, यदा, वेदान्तर्गतशाखात्वात्सामशाखापि ^(१)स्वशाखा । चय्या निश्चयेति वेदचय्यात् शाखाचयस्य सर्वेषां पूर्वपरिगृहीतत्वादिति । एवं च यत् पठन्ति;—

“मातामहानां यः कृत्वा मातृणां मंत्रयच्छति ।

उदकं पिण्डदानं वा नरकं स तु गच्छती”ति तदाज-

(१) विकल्पस्यासु दोषेषु — ।

(२) यच्छाखा ।

मनेयित्वतिरिक्तविषयं । प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदथा-
 ऋद्धति येऽग्निहोत्रमिति निन्दायथोदितहोमप्रसङ्गायै । ननुदित-
 होमनिषेधार्थमिति सपत्नादिमाहविषयं चेति । न च याज्ञ-
 वल्क्ये, माहृतर्पणस्याप्यनुक्तस्य स्मृत्यन्तरात्समुच्चये स्मृत्यन्तरोक्तस्यानस्य
 समुच्चयाश्रयणात् शाखान्तरीयाङ्गप्रवेश इव क्रमहानेरदोषत्वात्
 स्वशाखाश्रयविरोध इति वाच्यं । ततो मातामहानिति श्रुति-
 क्रमबाधप्रसङ्गात् । विष्णुपुराणोक्तस्थाने निवेशविरोधाभावात् ।
 शाखान्तरीयाङ्गमपि श्रुतिकमादिविरोधेनाङ्गानां पाठक्रमबाध एव
 शाखान्तराधिकरणे उक्तः । मातामहतर्पणानन्तरं माहृतर्पण-
 प्रवेगेन श्रुतिक्रमबाध इति सर्वमनवद्यं, अथवा, ततो मातामहान्
 सखीनिति मध्ये सखितर्पणमुक्त्वा माता^(१)माहृत्येति याज्ञवल्क्य आह,
 ततो माहृतर्पणं स्मृत्यन्तरसम्वादात् पितामह्यादितर्पणोपलक्षणं ।
 “पूर्वं स्वपितरक्त्याः पश्चादन्यास्य तर्पयेत्” । इति वचनात् ।
 सखितर्पणस्य पश्चाद्भावः, स्वपितृपदस्य सपत्नीकस्वकीयप्रेतपरत्वात्
 मत्स्यादौनां स्वपितृत्वाभावात् । अत्र यदि स्याज्जीवत्पितृक एताने-
 वेति नियमवन्मातामहे जीवति तर्पणनिषेधाभावात् । प्रमाता-
 महादिषु पुरुषचयतर्पणं । “पितरो यत्र पृज्यन्ते तत्र मातामहा
 अपी”तिनियमवचनात् बह्वृणां प्राप्ते तर्पणोत्पत्तिवाक्ये च “माता-
 महास्य सन्ततमि”ति मातामहपदोपस्थापितपितृमाहादिवर्गस्य
 बहुत्वं प्रापितमिति प्रमातामहवृद्धप्रमातामहयोरेव द्वयोस्तर्पणं
 न द्वितीयस्येति मतमिति संवन्धः, माहृतर्पणे तु “न

जीवितु^(१)मितिदद्यादि”तिनिषेधो जीवितु^(१)मिति पुंस्त्वस्योद्देश्य-
विशेषणत्वेनाविवक्षितत्वान्मातामहवर्गवत्पितृपूजासाहित्यनियमस्य
“मातामहांस्य सतत”मिति वक्तृर्पणनियमवचनस्य च निषेध-
प्रतिप्रसवहेतोरभावात् । मातरि जीवन्त्यां न पितामह्यादितर्पणं ।
पितामह्यां जीवन्त्यां मातृमातृतर्पणमिति ।

“पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेदापि पितामहः ।

पितुः स्वनाम संकीर्त्तय कौर्त्तयेत् प्रपितामह” ॥ इति-
वत्प्रतिप्रसवाभावेन जीवितुमितिदद्यादितिनिषेधप्रवृत्तेः, पितुः
स्वनाम कौर्त्तयेदित्यत्र पितृपदस्य मातृपक्षचरणपरत्वे पितामहपदस्य
पितामहपक्षचरणपरत्वे मानाभावात् पितृपदेऽपि पितामांश्चेत्येक-
शेषः कथंचित् स्यात् । न तु प्रपितामहपदस्य प्रमातामहपरत्वे
किंचित् प्रमाणमस्ति, पितृप्रातिपदिकोत्पन्नप्रपितामहपदस्य
मातृपरत्वे प्रमाणसत्त्वे तद्वारा प्रमातामहलक्षकः स्यान्नतश्च प्रमाण-
मिति, प्रमाणसत्त्वे भवतु तथा, मातामहादितर्पणे । केचिदन्ते
नमः शब्दं नेच्छन्ति, पितृन् स्नानिति वचने पितृशब्दस्य स्वकीय-
सपिण्डीकृतप्रेतपरत्वेन मातामहादिमंशत् । तच्च स्वधामन
इति संगतेः । सस्यादितर्पणे तु नामतस्तु स्वधाकारैरितुक्त्वा
नमः शब्दाभाव इति वदन्ति, नामशब्दस्य गोचमन्वयोरुप-
लक्षकवत् स्वधाशब्दस्यापि पूर्वोक्तनमः शब्दोपलक्षणपरत्वं न्याय्यं
प्रतिभाति; अन्यथा, दृष्यतामिति पदं नामादिप्रणवोच्चारणमपि
परिशंसितं । तेनामुवादित्वात्तर्पणान्तरतुल्यं, तेनात्र यथामन्त्राद्यं

नमःशब्दप्रयोगः । अथ सख्यादिष्टविगन्तानां तर्पणं तर्पणेदा-
नृशंसार्थमिति वचनात् काव्यमिति केचित्, तदसत्, कात्यायनेन
ज्ञातिवान्भवान्त्वानामेषामेव तर्पणमुक्त्वा अतर्पिता देहाद्गुधिरं
पिवन्तीति दोषोक्तेः, तेनानृशंसार्थं स्मृतिमाचार्यं । अथ माता-
महौप्रमातामहौदृष्टप्रमातामहौनां आचार्याचार्यपत्नीशुश्रू-
षपत्नीनां बौधायनोक्तं वैकल्पिकं, ज्येष्ठभ्रातृपितृव्यमातुलादीनां
हृन्दोगपरिशिष्टोक्तं वैकल्पिकं, स्मृतिशास्त्रविकल्पन्यायात्, अथ
क्रमवाक्यं पठन्ति ;—

“दैवं पिता च माता च मातामहपितृव्यकौ ।

भ्राता च पितृभगिनौ मातुलः शशुरस्तथा ॥

मातुः स्वसा च भगिनौ पत्नी पुत्रस्तथैव च ।

शुरवः स्वामिनश्चैव भावुकशालवान्भवाः ॥

पितृतर्पणकाले च कारुण्यात् आढ्यकर्मणि ।

क्रमेणैते प्रयोक्तव्याः सौनकस्य वचो यथा” ॥ इति—

अस्य च क्रमस्य पूर्वं स्वपितरस्तस्यां इति याज्ञवल्क्यविरोधात्
तद्विरोधं विहायायं क्रम आदरण्यः, स च प्रयोगो लिख्यते ।
“यथा आहुं यथा प्रकाशं” इति शङ्खवचनात् । यस्य नाम
प्रकाशते तत् स्मर्यते, अद्वायां मत्यां तस्य तर्पणं कार्यं । नासर्वे
कदाचनेति निषेधात् । ब्राह्मणेभ्य एव देयं, विष्णुपुराणे, “स्निग्ध-
मिषाय भुभुज” इत्यस्मिन् पितृतर्पणमुक्त्वा—

“इदं चापि जपेदम्, दद्यादात्मैक्येन नृपः ।

उपकाराय भूतानां कृतदेवादितर्पणः” ॥

“देवासुरान्मया यक्षा-नागा-गन्धर्व-राक्षसाः ।

पिशाचाः गुह्यकाः सिद्धाः कुष्माण्डान्तरवः खगाः ॥

जलेचरा भूनिलया वाय्वाहाराश्च जन्तवः ।

हस्तिमेते प्रयान्थाश्च मद्भुतेनाम्बुना ऽखिलाः ॥

नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये स्थिताः ।

तेषामाप्यायनायैतद्दीयते मल्लिखं मया ॥

ये वान्धवा अवान्धवा अन्यजन्तानि वान्धवाः ।

ते हस्तिमखिलां यान्तु ये चास्मत्तोयकांक्षिणः ॥

काम्योदकप्रदानं ते मयेतत्कथितं^(१) नृप ! ” ।

इदं जपेदम्बुदद्यादिति लिङ्गवाक्याभ्यां मन्त्रस्याम्बुदाने सम्बन्धः ।
अग्निहोत्रं जुहोति, यथाऽपचतौतिवत्करणश्रुत्यभावेऽप्यदृष्टा-
र्थत्वप्रसङ्गभयेन लिङ्गवाक्याभ्यां विनियोगात्, न तु मन्त्रपाठो
नित्यः, अम्बुदानं मन्त्रेण वैकल्पिकं, समन्त्रकाम्बुदानमेव काम्यं,
काम्योदकप्रदानमित्युपरंहारात्, अम्बुदानेन मन्त्रसम्बन्धस्य काम्यत्वे
तदमंगतेः । पितृतर्पणानन्तरं पाठाच्च प्रायश्चित्तदर्शने न पैत्रेण
तौर्थेन इति पूर्वोक्तानुषङ्गात् पितृविधया तर्पणं पाठकमेवाधका-
भावाच्च. यथापाठमिहैव कृतदेवादितर्पणमिति लिङ्गाच्च, इदं च
सर्वं स्वानाङ्गतर्पणेऽपि । तथाच विष्णुः,— ततः सम्बन्धिवान्धवाः,
ततः सुहृदः, एवं नित्यस्वाधौ भवतौति स्मृत्यन्तरोक्तानां सर्वेषां
तर्पणं स्वानाङ्गमित्युक्तं भवति । कात्यायनः,— निष्पीड्य स्वान-
माचम्य ब्राह्मणवैष्णवरौद्रमाविचीमेत्रावरुणेस्तु लिङ्गैरर्चयेत् ।

स्नानवस्त्रमित्येकत्वमविवक्षितं, “स्नानशास्त्रां प्रदातव्या मृदस्निहो विशुद्धये,” इति वचनात्मन्त्रयेण शोधयित्वा निष्पीडनं ।

याज्ञवल्क्यः,—

“वस्त्रनिष्पीडनं तोयं स्नातस्योष्णभागिनां ।

भागधेयं श्रुतिः प्राक् तस्माद्विष्पीडयेत् स्थले” ॥

अन्नप्रकरवत्तस्यापमयेन पीडनं, तथा,— “असंस्कृतप्रमौतानां स्थले दद्याज्जलाञ्जलिं,” एतच्च प्रतिपत्तिकर्मापि, स्निष्टयावत् यागाङ्गाग्नेनादृष्टार्थं च, तेन भ्रान्त्या स्नानवस्त्रस्य निष्पीडनेनाग्ने वा अहतस्नानस्य वा तर्पणे तिलान्तरेणास्य असंस्कृतप्रमौतानुद्दिश्य जलत्यागः कार्यः । स्नातस्येति वाक्येन प्रकरणं बाधित्वास्य स्नानाङ्गत्वं । तेन तर्पणरहिते क्रियाङ्गस्नाने पादं प्रवर्त्तत इति केचित् । तन्न, स्नानपदस्य प्रकृतमाध्याह्निकस्नानपरत्वात्, अन्यथा, प्रयाजे कृष्णलं जुहोतीत्यत्र प्रकृतप्रयाजवाधेन सर्वयागाय प्रयाज-शेषतापत्तेः, वै (१) मृधेऽपि न प्रकरणवाधो व्यवस्थामात्रं तु प्रकरणेन दर्शाङ्गतापि प्राप्ता, तच्च उष्ण्य पौर्णमासमात्रे व्यवस्थापनात् । मासत्रयधर्माणां लिङ्गेन दर्शाङ्गत्वात् ।

याज्ञवल्क्यः,—

“पीडयित्वा ततः पश्चाज्जपं कुर्यात् सुविस्तरं” ।

“अजपौ पूयशोणित”मित्यादिना विष्णुपुराणे नित्यजपो य उक्तस्तस्यायं कालविधिः । ततो ब्रह्मयज्ञ एव जपयज्ञः ।

(१) वै मृधेऽपि ।

“ ये पापयज्ञास्तारो विधियज्ञसमन्विताः ।

सर्वे ते अपयज्ञस्य कक्षां नार्हन्ति षोडशीं ” ॥

इति ब्राह्मयज्ञे अपयज्ञप्रयोगात् ।

तथा,—

“ यस्य अतिजपः प्रोक्तो अपयज्ञः स उच्यते ” । इति वाच्यं ।

याज्ञवल्क्ये,—

“तर्पणात् पूर्वमारभ्य वेद”मित्यादिना ब्राह्मयज्ञमुक्त्वा तर्पणान्ते पुनर्जपं कुर्यादिति विधानात्, न च तस्यैव कालविधिः । अनुपादेयं कालं प्रति अपकरणे विधाने कर्मान्तरत्वात् । मासमग्निहोत्रं जुहोतीतिवत् । न च विविदिषन्ति यज्ञेन दानेनेत्यादिवत् रूपाज्ञानादकर्मान्तरत्वं । नाघमर्षणात्परमन्तर्जले जपो न व्याहृतिभ्यः परं होमेन सावित्र्याः परं जप इति शंखेन अपसामान्यमुद्दिश्य गायत्रीविधानात् । न च तथा सति तर्पणाङ्गत्वप्रसङ्गः, स्नानवस्त्रजलप्रतिपत्त्या तर्पणसमापनात् । “ निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रं तु तर्पणा ” इति पूर्वं तर्पणसमाप्तेः पूर्वं वस्त्रनिष्पीडने दोषकथनं । अत्र^(१) च वस्त्रनिष्पीडनकथनं आचमनान्तं तर्पणममाप्तिं द्योतयन्ति । न च समाप्तस्य पुनरङ्गसम्भवः । किञ्च मनुना स्नातकव्रतकरणे,— “ ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञमित्यत्र ऋषियज्ञपदेन ब्राह्मयज्ञमुक्त्वा,—

“ मङ्गलागारयुक्तानां नित्यं च प्रयतात्मनां ।

अपतां जुहुतां चैव विनिपातो न विद्यते ” ॥

इति अपस्य कसार्थत्वमुक्त्वा “वेदमेव अपेक्षित्य”मिति तस्यैव
अपस्य वेदमन्त्रसाध्यस्य नित्यत्वमादर्शितं । सन्ध्याजपादिकं च
वृक्षं तत्रैव कथितं । तेन पुरुषार्थस्यैव अपसाधकाक्षः ।
एतेनास्य स्नानाङ्गत्वं प्रत्युक्तं । अतएव ब्रह्मविष्णुप्रमुखानां देवानां
पूजनमपि न स्नानाङ्गं । न वा तर्पणाङ्गं । वस्त्रनिष्पीडनाने
तर्पणस्नानयोः समाप्तत्वात् । तीर्थविमर्जनमात्रमेव हि स्नानाङ्ग-
स्त्रिङ्गात् तदादायैव स्नान^(१)विधेरेव इति कात्यायनस्यान्ते उप-
संहारः । यथा श्रान्तपनीयां वह्निर्गृहमेधीयस्य करणाद्वह्निर्होम-
माचस्योत्कृष्टस्य गृहमेधीय समाप्तौ श्रान्तपनीयाः सः स्याप्येति
वचनं वह्निर्होममाचमपेक्ष्य, अतएवैषां तर्पणोत्तरकर्म इति
समाख्या, यत्तु याज्ञवल्क्ये,—

“उपस्नानादिर्यस्तावान् मन्त्रवान् कीर्त्तितो विधिः ।

निवेदनान्नं तत्स्थानमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः” ॥

इति, सद्गुंहीतितोयमुपस्थापयेदित्यादि देवाः पान्तुत्विदं जय
निवेदनमित्यन्तकर्मकलापस्य स्नानपरिभाषा, नानेन^(२) तर्पणादीनां
सन्ध्याब्रह्मयज्ञादीनामपि स्नानाङ्गता ।

तथा सति प्रातःस्नानादावतिदेशे बद्धविरोधात्, किन्तु
^(१)स्नानप्रसङ्गैर्देयं । बद्धप्रकरणत्वेन यथासम्भवं, तीर्थविमर्जनान्तरित-
कर्मसम्पत्त्या, अन्यथा उपस्नानप्राशनपादप्रज्ञाकनाचमनादे^(३)रङ्गता-
पत्तेः, न च परिभाषायाः प्रयोजनान्तरं दृश्यते । तथा सति

(१) विधिरेव ।

(२) व्यन्तर्गतानां ।

(३) स्नानप्रसङ्गैव ।

(४) रङ्गतापत्तेः ।

तदेव प्रयोजनं, न तु तत्तन्मध्यगतानां सर्वेषां पुरुषार्थत्वेनावगतानां दर्शप्रकरणगतगोदोहादीनां स्नानाङ्गत्वं । अतएव यदिष्णुसृतौ,—
वस्त्रनिष्पीडनानन्तरं ततो यज्ञोपवीतौ भूत्वा सदाचम्य पुरुष-
सूक्तेन प्रत्यृचं पुरुषाय पुष्पाञ्जलिं दद्यात्, उदकाञ्जलिं वा एवं
नित्यस्नाथी स्यादिति तेनापि पुरुषसूक्तप्रजायाः स्नानाङ्गत्वं, येन
प्रातःस्नानेनेतिदेशः, एवं पदेन वस्त्रनिष्पीडिना तु पदार्थानामेव
परामर्शात् । तत् मिद्धं नित्य^(१)स्यायं कालः ।

विष्णुपुराणे,—

“आचम्य च ततो दद्यात्सूय्याय सलिलाञ्जलिं ।

नमो विवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे ॥

आगच्छ^(१) मवित्रे शुचये मवित्रे कर्मदायिने ” ।

नरसिंहपुराणे,—

“ततोऽपि^(२) भाजने दद्यात्तिलपुष्पजलान्वितं ।

उत्थाप्य मूर्ध्नि पर्यन्तं हंसः शुचिषदित्यूचा ” ॥

हंसः शुचिषदित्यूधं दद्याद्भानवे इत्यर्थः ।

प्रधानक्रियाम्वयस्याभ्यर्हितत्वात् । तथाच नमो विवस्वत-
इति मन्त्रेण सह विकल्पः ।

पद्मपुराणे,—

“आचम्य विधिवत्सम्यगालिख्येत्पद्ममयतः ।

अक्षताभिः सपुष्पाभिः सतिलारुणचन्दनेः ॥

(१) नित्यजपस्य — ।

(२) जगत्सुवित्रे ।

(३) ततोऽर्घ्यं भानवे— ।

(१) अथं दद्यात्प्रयत्नेन सूर्यनामानुकीर्तनेः ।
 नमस्ते विष्णुरूपाय नमस्ते विष्णुरूपिणे ॥
 सहस्ररश्मये तुभ्यं नमस्ते सर्वतेजसे ।
 नमस्ते रुद्रवपुषे नमस्ते भक्तवत्सल ! ॥
 जगत्स्वामिन्नमस्तेऽस्तु कुण्डलाङ्गदभूषित ! ।
 पद्मनाभ ! नमस्तेऽस्तु दिव्यचन्दनरूपधृक् ॥
 नमस्ते सर्वलोकेश ! सुप्तानामपि बुध्यसे ।
 सुकृतं दुष्कृतं चापि सर्वं ^(१) पश्यति सर्वदा ॥
 सत्यदेव ! नमस्तेऽस्तु प्रसीद मम भास्कर ! ।
 दिवाकर नमस्तेऽस्तु प्रभाकर नमोऽस्तु ते ॥
 एवं सूर्यं नमस्कृत्य त्रिः कृत्वा च प्रदक्षिणं ।
 द्विजं गां काञ्चनं स्पृष्ट्वा ततो विष्णुर्गन्धं ब्रजेत् ॥

अथ अक्षताभिः अथं दद्यादिति पूर्वेषु सम्बन्धः ।

सूर्यनामानुकीर्तनेः—

नमस्कृत्येति परेण सम्बन्धः, तेनार्घदानानन्तरं नमस्ते विष्णु-
 रूपायेत्यादिना सूर्यनमस्कारः प्रदक्षिणत्रयं चार्घदानाङ्गदं ।

याज्ञवल्क्यः,—

“निष्पीड्य त्वानवस्तु तु आचम्य प्रयतः शुचिः ।

देवानामर्चनं कृत्वा ब्रह्मादीनाममन्तरः ॥

ब्रह्मवैष्णवरौद्रेस्तु मावित्रमन्त्रवाङ्मनैः ।

तन्निष्क्रेस्तर्पयेन्नम्यैः सर्वान् देवान् समाहितः ॥

ध्यात्वा प्रणवपूर्वं तु दैवतं तु समाहितः ।
 नमस्कारेण पुष्पाणि विन्यसेत्तु पृथक् पृथक् ॥
 आवाहनादिकं कर्म यत्तु नोक्तं मया त्विह ।
 तत्सर्वं प्रणवेनेव कर्त्तव्यं चक्रपाणिनः ॥
 दद्यात् पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाण्यप-एव वा ।
 अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्वं पराचरम् ॥
 विष्णुर्ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुदेवो दिवाकरः ।
 तस्मात् पूज्यतमं^(१) नान्यमहं मन्ये जनार्दनात् ॥
 सावित्र्या दद्याद्भूपादि यथाशक्ति समाहितः ।
 एवं संपूज्य देवेशं क्षणं ध्यात्वा निरञ्जनम् ।
 ततोऽवलोकयेदर्कं हंसः शुचिषदित्यूषा ॥
 स याति ब्रह्मणः सद्य स्नात्वैवं कृतवान् तु यः ।
 अदृश्रमस्येति मन्त्रैरुपस्थाय दिवाकरम् ॥
 संवर्चस्येति पाणिभ्यां तोयेन विसृजेन्मुखम् ।
 सूर्यभरित्युपस्थाय सूर्यस्येति प्रदक्षिणम् ॥
 आवृत्य तु नमः कुर्याद्दिगोदिग्देवता अपि ।
 ब्रह्मणेऽग्नये पृथिव्ये आषधीभ्यस्तथैव च ॥
 वाचे च वाजस्यतये विष्णवे महते तथा ।
 एताभ्य देवताभ्यश्च नमस्कारादि वै जलं ॥
 दत्त्वा नमस्ये क्रमशः स्नाने वै सर्वकर्मणां ।
 नमोऽबभ्योऽपां पतये वरुणाय नमो नमः ॥

इत्युक्त्वापो नमस्कृत्यावनौ वेदांश्च नामवत् ।

इदमापः प्रदहत धावो धावस्तथैव च ॥

विमोचनं तु तीर्थस्य आप्यायस्तेति वै अपेतु ।

देवा गातु^(१) विद इति कृत्वा जपनिवेदनं ॥

प्रक्षाल्य तीर्थदेशं तु गत्वा स्नं धर्ममाचरेत् ” ।

ब्रह्माविष्णुमहेश्वरां एकैकेन मन्त्रेणार्चनीयाः, सविता मित्रो
वसुषश्च चित्रिरेव उपादेयगतवज्रत्वस्य विवक्षितत्वात् तस्मिन्ने-
वं ब्रह्मादिदेवताप्रकाशनसमर्थैः । ध्यात्वेति पुराणोक्तं देवता-
मूर्त्तिं ध्यात्वा तस्मिन्नुच्चार्य तदन्ते प्रणवदेवतानां नमःपदा-
न्युक्त्वा, ॐ ब्रह्मणे नम इत्येदं पृथक् पृथक् प्रतिदेवतं पुष्पं
विन्यसेत्, जले क्षिपेदिति पूजाप्रकारः पुष्पदानमन्त्रेणेत्यर्थः,
विष्णुपूजायां विशेषः, प्रणवेनावहनादि पुरुषसूक्तेन समस्तेन
पुष्पदानं, समस्तस्य करणत्वेन श्रुतेः, तेन तद्विरुद्धं, विष्णु-
स्मृतिगतं प्रत्येकस्य पुष्पदानमाधनत्वमन्त्रं न याज्यं, उदकदानं
वा पुष्पाभावे, गायत्र्याद्युपवासनान्तं कर्म निरञ्जनं निष्प्रपञ्चं ब्रह्म,
अथ नियुक्तान् पुरुषान् ब्रह्मपुरुषेण नारायणेनाभिष्टौतौत्यथ
श्रुत्या मन्त्रगतपुरुषपदस्य नारायणपरत्वेन व्याख्यानान्मन्त्रस्मिन्
स्यापि नारायणपरत्वाद्विरुद्धश्रुतिगतपुरुषोक्तमनरसिंहविष्णुचक्र-
पाणिपदानां पूजावाक्यश्रुतानामप्यनादरः, नरसिंहपुराणे, ध्येयः
सदेति नारायणमूर्त्तिध्यानमुक्तं एवं नारायणाय पुष्पं ददानौति
प्रयोगः, अतएव प्राचीनपद्धतौ तथैव लिखनं समाचारोऽप्येवं, दिशः

प्रतिष्ठादिकाः, दिग्देवता इन्द्राद्या । दिग्भ्यो नमः, दिग्देवताभ्य
इति केचित्, अवनौ भूमौ देवनमस्कारो नामवत्, अथ्वेदाय
नम इत्येवंक्रमेण, आप्यायस्वेति अपस्य देवाः गातु विद इति-
वेदनं अनेन अपेन परमात्मा प्रीयतामित्येवं रूपेण ।

अथ स्नानपद्धतिः, चतुर्थभागे-उक्तलक्षणमृत्तिकास्त्रीगोमन्मन्त्रि-
दिवसगृह्यैतगोमय-तिल-पुष्प-यव-कुश-दूर्वा-चन्दनादिकमादाय
ग्रामात् पूर्वणोत्तरेण वा वह्निर्भूय जलाशयं गत्वा जलाशयसमीपे
स्नानोपकरणस्थापनं द्विवासां पवित्रोपग्रहश्च^(१) आचमेत्, नारायण-
नमस्कारः, त्रिमाचप्रणवोच्चारणं, नारायणमन्त्रेण समन्ताच्चतुर्हस्त-
परिमिततीर्थं कल्पनं ।

“ विष्णोः पादप्रसूताभि वैष्णवी विष्णुपूजिता ।

पाद्मिनस्त्वेन सप्तसादा जन्ममरणान्तिकात् ॥

तिस्रः कोट्यर्द्धकोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत् ।

दिवि भुव्यन्तर्गौक्षे च तानि ते सन्ति जाह्नवी ॥

नन्दिनौत्येव ते नाम देवेषु नन्दिनौति च ।

नन्दा पृथ्वी च सुभगा विश्वकाया शिवा शिता ॥

विद्याधरौ सुप्रसन्ना तथा लोक^(२)प्रमाधिनी ।

क्षेमा च जाह्नवी चैवं शान्ता शान्तिप्रदायिनी ॥

भागीरथी भोगवती जाह्नवी चिदग्रेक्षरी ।

गङ्गा! देवि! नमस्तुभ्यं प्रसौद परमेश्वरी ॥

गङ्गेऽबागच्छेद्यावाहनं मृदः किञ्चित् पृथक् स्थापयित्वा अपरं
च वक्ष्यमाणविनियोगानुरोधेन अधिकन्यूनमध्यपरिमितिं कृत्वा
स्थापनं, गोमयं द्विधा विभज्यार्द्धस्य त्रिभागकरणम् ।

“अशुक्रान्ते! रथक्रान्ते! विष्णुक्रान्ते! वसुन्धरे! ।

मृत्तिके! हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतं ॥

उद्धृतासि वराहेण हृष्टेन प्रतवाञ्जना ।

नमस्ते सर्वलोकानां प्रभवारणि सुप्रते!” ॥ इति—

मन्त्रेण मृङ्गागानामभिमन्त्रणं । आद्यभागेऽक्षदेशेन नाभेरधः,
द्वितीयभागांशेन शिरसस्तृतीयभागांशेन मध्यकायस्य चालनं,
मृङ्गागानां शिष्टानां रक्षणं ।

“अद्यमयं चरन्तीनामोषधीनां रक्षं वने ।

तामामृषभपत्नीनां पवित्रं कायशोधनं ॥

तन्मे^(१) रोगांश्च ग्रीवांश्च पापं च मुद गोमय!” ।

इति चालनकाले पठता गोमयाद्यभागेनाधःकायस्य, द्वितीय-
भागेन शिरसः ; तृतीयभागेन मध्यकायस्य चालनं । त्रिधा
कृतगोमयस्य न रक्षणं कार्याभावात् । मृत्तयेण पादयोः चालनं,
एतच्चाङ्गप्रक्षालनं पादचालनं च तौरे कृत्वा सकृदाचमनं ।

“हिरण्यशृङ्गं वरुणं प्रपद्ये तीर्थं मे देहि याचितः ।

यन्मया भुक्तममाधूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः ।

यन्मे वाचा च मनसा कर्मणा दुष्कृतं कृतं” ॥

“तच्च इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिः सविता पुनातु पुन”रिति,

(१) त्वं मे ।

जले प्रवेशः । शुनःश्रेष्ठश्चषिः चिष्टुपकन्दः, वरुणो देवता । जलो-
पस्थाने विनियोगः । “ॐ उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय
पन्था मन्वे तवाऽऽ । अपदेपादाप्प्रतिधातवे कस्तापवक्ता हृदया-
विधग्निस्यत्” । इति वद्धाञ्जलिं तोयाभिमुखं पाठः । शुनःश्रेष्ठ-
श्चषिः ^(१)अनुष्टुपकन्दः, वरुणसविहविष्णुविश्वमरुत्स्वर्का देवताः,
जलावर्त्तने विनियोगः । “ॐ ये ते-शतं वरुण-ये सहस्रं यज्ञियाः
पाश्चावितता महान्तः, तेभिर्नो अद्य सवितोतविष्णुर्विश्वे सुस्रन्तु
मरुतः स्वर्काः” । इति जलस्य हस्तेन प्रदक्षिणावर्त्तनं । परमेष्ठिश्चषिः,
यज्ञुः, वरुणो देवता, “ॐ सुमिचियानऽ आपऽ ओषधयःऽ सन्तु”
इति वरुणं स्मत्वा जलाञ्जलिग्रहणं, परमेष्ठौ प्रजापतिश्चषिः, यज्ञुः,
वरुणो देवता, ॐ दुर्मिचियास्तस्मै मन्तु योऽस्मान् देष्टि यं च वयं
दिश दति देयं ध्यात्वा यस्यां दिशि ^(२)देष्टास्ति तच्च जलाञ्जलि-
प्रक्षेपः, देव्याभावे तत्तरस्यां प्रक्षेपः ।

कटिनाभ्यधोदेशोरुदय-जंघाद्वयपादद्वयानां प्रत्येकं आद्यभाग-
मृदा त्रिः चालनं, द्वितीयभागमृदा नाभ्यूर्ध्वकण्ठपर्यन्तं द्विःचालनं,
ततो हस्तद्वयोर्मृदा त्रिः प्रचालनं, सर्वकायचालनं, दिराचमनं,
जलाय नम इति जलनमस्कारः, वशिष्ठश्चषिः, चिष्टुपकन्दः, वरुणो
देवता, यत्किञ्चेदं दैव्ये जनेऽधिष्ठोऽहं ^(३)मनुष्याश्चरामि, अचिन्तय
^(४)भव धर्मायुषोऽसि मिमानस्तस्मादेनसो देवरौरिषः । जलाय
नम इति जलनमस्कारः ।

(१) त्रिष्टुपकन्दः ।

(२) देव्योऽस्ति ।

(३) मनुष्याश्चरामसि ।

(४) तव ।

“ प्रपद्ये वरुणं देवमम्भसां पतिमूर्जितं ।

याचितं देहि मे तौर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥

तौर्थमावाहयिष्यामि सर्वापदिनिसूदनं ।

सास्त्रिधमस्मिन् नै तोये भजतां मदनुग्रहात् ” ॥

गङ्गेऽचागच्छेत्येवं तौर्थमामन्यावाहनं, उद्धृतस्नाने यस्मात्तौर्था-
ज्जलमाहतं तस्यैव तौर्थस्यावाहनं, आवाहनकाले मनसा तौर्थ-
देवता-सास्त्रिधयिन्ननं, कृचिमेऽकृचिमे प्रसिद्धनामके कुक्षेच-
गयागङ्गापुष्करान्यतमस्मरणं । शुनःशेफः, चिष्टुपकन्दः,
वरुणो देवता, “ उद्धृतं वरुणपाशमस्मदवाधमं विम धमः
अथायः, अथावयमादित्यव्रते तवानागमो ऽदितये स्याम ” । इति
मन्त्रेण प्राङ्मुखस्य नारायणस्मरणेन जलप्रवेशपरिकल्पिततौर्थं
स्मृत्यन्तराज्जलावतरणनिमित्तकं सकृदाचमनमिति केचित् ।
नाभिमात्रे प्राङ्मुखस्य स्मरणं । येन देवाचयस्य मधुकन्दः, शि-
वायोरनुष्टुपकन्दः, तृतीयस्य चिष्टुपकन्दः, (१)पवमानः सोमो-
देवता, जलालम्बे विनियोगः । “ येन देवाः पवित्रेण आत्मानं
पुनते सदा, तेन महस्वधारेण पावमान्यः पुनन्तु मां ” ।
“ प्राजापत्यं पवित्रं च ततोऽहामं हिरण्यं, तेन ब्रह्माविदो वयं पुत्रं
ब्रह्मपुनौमहे, ” “ इन्द्रः सुनौतौ महमा पुनातु सोमः (२)मव्यावरुणः
मभीच्या । यमोराजा (३)प्रसृणिभिः पुनातु मा जातवेदा मर्जयन्त्या
पुनातु, ” इति परिकल्पिततौर्थजलस्य हस्तेना (४)वमर्षः, ततस्तौर्

(१) तौर्थमान ।

(२) स्वयं ।

(३) प्रसृष्टाभिः ।

(४) स्पर्शः ।

गत्वा भूर्भुवः स्मरति व्यावृत्तिचयेण द्विराचमनं, सहदा, मेधा-
 तिथिश्चषिः, गायत्रीहृन्दः, ॐ विष्णुर्देवता, “इदं विष्णुर्विचक्रमे
 चेधानिदधे पदं समूहमस्य पाप्सुरे” इति चिदाकृतव्यतिरिक्तमृदा
 सर्वाङ्गलेपनं, नाच चालनं, सहदाचमनं, नारायणं स्मरतः ग्रनैर्जले
 प्रवेशः, प्रजापतिर्हृषिः । यजुः, आपोदेवता । “ॐ आपोऽस्मा-
 न्मातरः शुन्ध्यन्तु एतेन नो एतः पुनन्तु, विश्वप्रहरिप्रं प्रवहन्ति
 देवोः,” इति मन्त्रेण प्रवाहाभिमुखस्य प्रवाहाभावे सूर्याभिमुखस्य
 वा जलमज्जनं, हरिस्मरणं, प्रजापतिर्हृषिः, यजुः, आपोदेवता,
 “ॐ उदिदाभ्यः शुचिरा पूत एमिं उय्थानं,” ततो गात्रमुदृष्ट्य
 पुनःपुनर्निमज्ज्योन्मज्जनं । सहदाचमनं पुनस्तीरगमनं । कुत्स-
 चषिः, जगती हृन्दः, रुद्रोदेवता, “मानस्तोके तनये मानगोषु
 मानोऽश्वेषुरीरिषः, मानोवीराबुद्रभामिनो वधोर्हृविघ्नतः सद-
 मित्वाहवामह” इति गोमयेन सर्वाङ्गलेपनं, लेपनकालेऽपमं
 चरन्तीनामित्यस्य क्रियमाणानुवादिनोऽपि जपः । वशिष्ठोक्त-
 काण्डादितिदूर्वया अङ्गस्यर्शनं वैकल्पिकं । गोमयस्निग्धे गात्रस्यैव
 जलस्यस्याभिषेकः । स च यथाक्रममिति वचनात् प्रत्येकमन्त्रेण
 शिरसि जलाञ्जलिदानरूपः, मन्त्रस्याष्टभेदादष्टभिन्नः, शुनःश्रेफ-
 चषिः, गायत्रीहृन्दः, वरुणोदेवता, “ॐ इमं मे वरुण शुधी हव
 मद्या च मृक्षय त्वामवस्युराचके,” प्रथमाभिषेकमन्त्रः, शुनःश्रेफचषिः,
 चिष्टुप्हृन्दः, वरुणो देवता, “तत्वायामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशा-
 स्तेयजमानोहविर्भिः, अहेलमानो वरुणेहवोध्युरग्नं स माग
 आयुः प्रमोषौः,” द्वितीयः, प्रजापतिर्हृषिः चिष्टुप्हृन्दः अग्नि-

वरुणौदेवता, “त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्, देवस्य हेन्नो अवयासि-
सोऽहः, यजिष्ठो वज्रितमः शोशुचानो विश्वादेवाःसि प्रमुमुग्ध-
स्मत्” । तृतीये च, प्रजापतिश्चविः, चिष्टुपकन्दः, अग्नौवरुणौ
देवता, “सत्त्वन्नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उषसो व्युष्टौ,
अवयस्मन्नो वरुणः रराणो वीहिमृषौकः सुहवो न एधि”
चतुर्थः, (१)प्रजापतिश्चविः, गायत्रीकन्दः, वरुणोदेवता, “ॐ
मापो मौषधौर्हिःसौर्द्धाजो धाम्नोराजंस्ततो वरुण नो मुञ्च” ।

“यदाऊरुष्या इति वरुणेति ग्रपामहे ततो वरुण नो मुञ्च” ।
पञ्चमः, उदुत्तममिति । षष्ठः, अयर्वणश्चविः, अनुष्टुपकन्दः, ओषधयो
देवता, “मुञ्चन्तु मा ग्रपथ्यादयो वरुण्यादत । अथो यमस्य पक्षीशात्
सर्वस्माद्देवकिंलिषात् । सप्तमः, प्रजापतिश्चविः, यजुः, अवभृथो
देवता, “अवभृथ निचुगुण निचेररसि निचुगुणः । अवदेवै-
र्देवकृत मेनोऽयासिषमवमर्त्यैर्मर्त्यकृतं पुरराव्णोदेवरिषस्याहि” ।
अष्टमः, इदमाप इति स्थाने पञ्चम्याभिषेको मापो मौषधौरिति
यजुर्मुञ्चेत्यन्तं, कण्डिकात्मकं चेत् कुर्वन्ति पाठभेद्यमभ्युपगम्य प्राचं
त्विदमाप इति पाठः, ततः पूर्ववज्जले निमज्ज्योन्मज्ज्याचमनं, ततो
मार्जजारम्भः, कुशचयेणान्तर्गर्भं, सायेण शिरसि जलप्रक्षेपः, प्रणवेन
शिरस्यञ्जलिनाभिषेकः, ततो व्याहृतिचयेणाभिषेकः गायत्र्या-
भिषेकः, पुनः प्रणवेन शिरसि कुशैर्मार्जनं, अथ व्याहृतिचयेण,
अथ गायत्र्या मार्जनं, आपोहिष्ठेति चक्षुष इत्यन्तेनैकं मार्जनं,

योवोमान्तर इत्यन्ते च द्वितीयं, तस्मात्तरं च न इत्यन्तेन तृतीयं, इदमाप इति चतुर्थं, प्रजापतिश्चविः, अनुष्टुप्कन्दः, आपोदेवता, मार्जने विनियोगः, “ॐ हविष्मतौरिमां आपोहविष्माः आवि-
वासति हविष्मान्देवो अध्वरो हविष्माः अस्तु सूर्यः,” अनेन पञ्चमं
मार्जनं, प्रजापतिश्चविः, अनुष्टुप्कन्दः, गायत्रीकन्दः, आपोदेवता,
अग्नये नैकोमन्त्रः, कण्डिकाग्रहणात्, “ॐ देवीरापो अपासपाद्योव
उर्मिर्हविष्य इन्द्रियावान्मादिन्तमः, तं देवेभ्यो देवचादत्त शुक्रपेभ्यो,
येषां भागस्य स्वाहा” । षष्ठं, प्रजापतिश्चविः, अनुष्टुप्कन्दः, आज्यं
आपो देवता, “ॐ कार्ष्णिर्षि समुद्रस्य त्वा चित्या उन्नयामि,
समापोऽङ्गिरस्मत समोषधीभिरोषधीः” । सप्तमं, प्रजापतिश्चविः,
त्रिष्टुप्कन्दः, आपो देवता ।

“ॐ अपोदेवा मधुमतीरगृभ्णन्नूर्जस्वतीराजस्वसितानाः ।
याभिर्मिचावहणा चिभ्यविंचन्याभिरिन्द्रमनयन् नत्यरातीः” ।
अष्टमः, “द्रुपदादिव” इति नवमं, प्रजापतिश्चविः, अनुष्टुप्कन्दः,
आपो देवता, “शस्त्रोदेवौरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये, शंथोरभि-
स्त्वन्तु नः” । दशमं, वृहस्पतिश्चविः, ^(१)त्रिष्टुप्कन्दः, आपो देवता,
“ॐ अपाः रसमुदय सःसूर्यं सन्तः समाहितं । अपाः रसस्य यो
रसस्तस्मो गृह्णाम्युत्तमं” । एकादशं, सिन्धुदीपश्चविः, वृहतौकन्दः,
आपो देवता, “ॐ अपो देवीश्चपृष्टजमधुमतीरयन्माय प्रजाभ्यः ।
तासामास्मानादङ्घ्रिहतामोषधयः सुपिप्पलाः” । द्वादशं, प्रजापति-
श्चविः, अनुष्टुप्कन्दः, पितरो देवता, “ॐ पुनन्तु मा पितरः

(१) अनुष्टुप्कन्दः ।

सोम्यासः पुनन्तु मा पितामहाः, पुनन्तु प्रपितामहाः, पवित्रेण
 गतायुषा । विश्वमायुर्यश्न वै ” । त्रयोदशं, प्रजापतिश्चविः, अनुष्टुप्-
 कन्दः, पितरोदेवता, “ ॐ पुनन्तु मा पितामहाः पुनन्तु प्रपिता-
 महाः, पवित्रेण गतायुषा विश्वमायुर्यश्न वै ” । चतुर्दशं, वैश्वानस-
 चविः, गायत्रीकन्दः, अग्निर्देवता, “ ॐ अग्न्यायुषि पवम आसु-
 वोर्जमिषं च नः । अरेवाधस्वदुष्कृतां,” पञ्चदशं, प्रजापतिश्चविः
 अनुष्टुप्कन्दः, देवजानाधियो विश्वा भूतानि जातवेदाश्च देवताः,
 “ ॐ पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनसा धियः, पुनन्तु विश्वा भूतानि
 जातवेदः पुनौहि मा ” । षोडशं, प्रजापतिश्चविः, गायत्रीकन्दः,
 अग्निर्देवता, “ ॐ पवित्रेण पुनौहि मा शुभ्रेण देवदौघत् । अग्नेकत्वा
 कृत्स्नं रनु ” । सप्तदशं, प्रजापतिश्चविः, गायत्रीकन्दः, (१) अग्नि-
 र्देवता, “ ॐ यत्ते पवित्रमर्चिष्यग्ने विततमन्नरा ब्रह्म तेन पुनातु
 मा । अष्टादशं, प्रजापतिश्चविः, गायत्रीकन्दः, सोमोवायुर्देवता,
 “ ॐ पवमानः सो अद्य नः पवित्रेण विचर्षणिः । यः पोता स
 पुनातु मा ” ।

उनविंशं, प्रजापतिश्चविः, गायत्रीकन्दः, सवितादेवता, “ ॐ
 उभाभ्यां देव सवितः पवित्रेण सवेन च, मां पुनौहि विश्वतः ।
 विंशतितमं, प्रजापतिश्चविः, त्रिष्टुप्कन्दः, (२) सुरकुम्भादेवता,
 “ ॐ वैश्वदेवौ पुनतौ देव्यामाद्यस्थामि मावङ्गास्तनो वीतपृष्ठाः ।
 तथा मदन्तः सधमादेषु वयं, स्थाम पतयो रथौणाम् ” । एकविंशं,

(१) अग्निर्देवता ।

(२) सुरकुम्भादेवता ।

प्रजापतिश्चविः, यजुः, चित्पतिर्देवता, “ॐ चित्पतिर्मा पुना-
 देवो मा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । तस्य
 । विच पते पवित्रपूतस्य यत्कामः पुनेतच्छक्रेयं” । द्वाविंशं
 प्रजापतिश्चविः, यजुः, “ॐ वाक्पतिर्देवता, वाक्पतिर्मा पुना-
 त्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । तस्य ते पवित्र पते पवित्र-
 पूतस्य यत्कामः पुनेतच्छक्रेयं” । त्रयोविंशं, प्रजापतिश्चविः, यजुः,
 देवः सविता देवताः “ॐ देवो मा सविता पुनात्वच्छिद्रेण
 पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतस्य
 यत्कामः पुनेतच्छक्रेयं” । चतुर्विंशं, मार्जनं, एवं मार्जनं कृत्वा
 तद्विष्णोरिति मन्त्रेण हरिस्मरणं, पुनः प्रणवव्याहृतिचयगायत्रीभि-
 रभिषेकचयं पूर्ववत्, पूर्ववन्मार्जनचयं च, (१) पूर्ववदिदं मे वरुणे-
 त्यष्टमन्त्रेण अभिषेकाष्टकं वैकल्पिकं, अन्ते सैतदिति कात्यायन-
 वचनात्, अन्ते मार्ज्जनान्ते च-ग्रन्धाम्मार्जनपूर्वं च कथितमेव,
 पुनर्जले निमज्ज्य, अघमर्षणसूक्तस्य, अघमर्षणश्चविः, इत्यादि-
 स्मरणपूर्वकं चिवारं जपः, द्रुपदामन्त्रस्य वा, “ॐ आद्यं गौः
 पृथ्वीरकमौदेत्यस्य वा, वामदेव चविः, अतिजगतिहन्तः,
 सूर्योदेवता । ॐ हंसः शुचिषदसुरन्तरौचसद्रोतावेदिषदतिथि-
 दूरोपसत् । नृषदरसदृतसद्भोमसदस्त्रागोजाश्चतजा अद्रिजा चतं
 वृषत्” । अनेन वारचयमन्तर्जजपः अन्वादि(१)सूक्तानि “ॐ
 यद्देवा देवहेस्तन”मित्यादिश्चकृचयं कुष्माण्डाख्यं पुरुषसूक्तं, शिव-

संकल्पसूक्तं, एतेषामन्तर्जलजपः, कात्यायनानुक्तत्वाद्वैकल्पिकः,
अग्निरस्कादग्रप्रणवयुक्तगायत्र्यान्तर्जलजपो वा प्राणाद्यामो वा कात्या-
यनवचनात्, प्रणवव्याहृतिचयसहितगायत्र्यान्तर्जले चिवारं जपः ।

प्रणवमात्रस्य वा चिवारं, “ॐ तद्विष्णो”रिति मन्त्रेण विष्णोः
शाकारस्य निराकारस्य वा प्रणव^(१) अन्तर्जले स्मरणं, ततोत्तमा-
धिकारिणं प्रतीति कर्काचार्यः, एतच्च यद्यपि वैकल्पिकमेतत्,
पश्चात् प्रायश्चित्तत्वेनोक्तेराशंकिततद्देगुण्यसमाधानाद्यावच्छमेव विष्णु-
ध्यानं, प्रजापतिस्तृतीयः । “ॐ गायत्रीहृन्दः, विष्णुर्देवता ।
तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति स्मरयः । दिवौव चक्षुराततं” ।
एतेन स्तोताभिमुखस्य वारचयं मार्जनं, संभवे—

“दक्षिणावर्त्तग्रंथेन तिस्रमिन्द्रोदकेन च ।

उदके नाभिमात्रे तु यः कुर्यादभिषेचनं ॥

प्राक् स्तोतसि वै नद्यां नरस्त्रेकायमानसः ।

यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ” ॥

इति वराहपुराणोक्त प्राक् स्तोतसि नद्यां नाभिमात्रोदके
स्थित्वा शङ्खस्तिस्रमिन्द्रोदकेनाभिषेकः, सर्वजसाश्रयेषु तत्तास-
पाचोपरि दक्षिणावर्त्तग्रंथं कृत्वा तत्र जलं पूरयित्वा शिरसि पश्ये
सप्तजन्मकृतपापक्षयः, तदुक्तं,—

“दक्षिणावर्त्तग्रंथेन पाच औदम्बरे स्थितं ।

उदकं यः प्रय^(१)च्छेत्तु शिरसा दृष्टमानसः ।

तस्य जन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ” ॥

इति वराहपुराणोक्तं कर्त्तव्यं ।

विष्णुः,— “^(१)गृह्णोदकं गवां पुण्यं सर्वापद्भिर्निमूदनं” ।

ब्रह्मपुराणे,—

“युद्धे भग्नं च यच्छृङ्गं दक्षिणं पतितं भुवि ।

निर्मांसं प्राप्य विधिवत् पूरयित्वा^(२) जलेन च ॥

स्नानं कृतं तु मुनिभिर्देवैः मिद्वैस्तु सर्वदा ।

अलक्ष्मिनाशनं धन्यं सर्वसौभाग्यवर्द्धनं” ॥

एवं

“स्नातूलेनोद्धृतं तोयं मूर्द्ध्नि गृह्णाति यो नरः ।

सरित्स्त्रपि प्रयातानां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अच्छिन्नपद्मपत्रेण सर्वरत्नोदकेन च ।

स्नोतस्यपि नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ” ॥

इदं वराहपुराणोक्तं कार्त्तव्यं ।

वराहपुराणे,—

“^(३)गृह्णेण यो गवां स्नायाद्रोहिण्यां दिजसत्तमः ।

स सर्वपापजातानि दहत्यागु न संशयः” ॥

तथा,—

“धेनोस्तनातिनिष्क्रान्तं धारोष्णं वापि यः पयः ।

शिरसि प्रतिगृह्णाति स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥

(१) शंखोदकं गवां मूत्रं ।

(२) पूजयित्वा ब्रजेन च ।

(३) प्रवेशे ।

अथ काम्यान्तर्जलजपाः, हारीतः, शंखः, “ॐ देवीरापः शुद्धाः,” “ॐ हिरण्यवर्णाः शुचयः” । “ॐ आपोऽस्मान् मातर” इति शुद्धवतीरष्टजपे पूतो भवति, “ॐ त्वं सोमतनुहृद्वा” इति अणु जपेऽन्तनुहृतादन्यहृताश्च पूतो भवति । “ॐ अग्न आयुश्चि पव स” इति सप्तवारमणु जपेत्, सर्वपापेभ्यः पूतो भवति, ॐ हंसः शुचिषदिति विमलं पतितं अणु जपेत् सर्वपापेभ्य इति पूतो भवति । “ॐ देवीराप” इत्यनुवाकमणु जपेत् पूतो भवति, अघमर्षणमन्तर्जलचिरावर्त्तयित्वा मुच्यते ब्रह्महत्यायाः, सर्वार्त्तिषु अणु वा आसमाप्तिकं जपेदापदो मुच्यते ।

योगीयाजवल्क्यः—

“द्रुपदा ^(१)मानसा देवौ यजर्वेदे ^(२)व्यवस्थिता ।

अन्तर्जले चिरावृत्य मुच्यते ब्रह्महत्याया” ॥

विद्याकरपद्धतौ, “ॐ आद्यं गौ पृथ्विरकमीदेत्यृचं गायत्री यच्छोऽर्द्धशः, सर्वा वा अन्तर्जले जप्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते, तथा व्याहृति प्रणवं वा, चत्वारिंशद्वेति जले जप्तं सर्वपापघ्नं, “ॐ आपो हि हेति” पापद्वयमोचनं, “ॐ देवहृतस्ये”त्यादि मन्त्रषट्कजपः पापापघ्नः, ^(३)कुम्भकाय स्नाया इति मरुदन्तर्जले जप्तं मन्त्रत्सर-कृतस्तैव्यं पापघ्नं, अथ पदद्वयात्मक एव मन्त्रो न तदपलक्षिताच्छक्, ^(४)कुम्भकाय द्विपदेत्यनुक्रमणि वचनात्, “ॐ यत्किंचेदं वदण”-मित्यन्तर्जले जप्त्वा सर्वपापघ्नः, “ॐ अग्नेवापिति” शतजपादुप-

(१) नाममा ।

(२) प्रतिष्ठिता ।

(३) जम्भकाय ।

(४) जम्भकाय ।

पातककोटिभूणहत्या-शत-ब्रह्महत्यादि सर्वपापक्षयः, ॐ आपो
हि धेतृचं कुष्माण्डक्षयमेव ।

“वृषभं ^(१)वीरजं, सैव गायत्रीमिति षोडशः ।

अन्तर्जले जपेन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ” ॥

कुष्माण्डक्षयं, “ॐ यद्देवा देवहेतुमिति ” ^(२)इयं, “ॐ
द्रुपदा ” चतुष्टयं उदयमित्यनेन सह ।

वृषभस्यलारिशृङ्गेति, ^(३)वीरजं हंसः शुचिषदिति एतेषां
समुद्गतानां जपेन फलं, उपादेयगत संख्या विवक्षागतः ।

“शतं स्नात्वा तु गायत्र्या शतमन्तर्जले जपेत् ।

अथः शतेन पौत्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अथाज्यान् याजयित्वा च तथान्यद्वापि पातकं ।

न सौदेत् प्रतिगृह्णानः पृथिवीं च समागरां ” ॥

स्नात्वा तु शतेन गायत्र्येति योगौयाजवक्ष्य पाठादिकल्प-
भये गायत्र्या शतं जप्त्वा स्नात्वा इति साध्याहारं व्याख्या, तेन शतावृत्त
गायत्रीं कृत्वा स्नानमेकमेवेति बोद्धव्यं, पुरुषसूक्तजपः, अश्वेद-
जपसमफलः । तथा,

“अष्टाक्षरेणाभिषिञ्चेदभ्युक्षेद्यथा पिवेत् ।

पञ्चविंशतिकृत्वो हि मुच्यते तेन चैनसः ” ॥

तथा—

“नारसिंहे न च जलं प्रक्षिपेन्मूर्द्ध्नि मन्त्रवित् ।

सर्वपापविशुद्धात्मा याति ब्रह्मसनातनं ” ॥

तथा, नाभिमाचजले स्थितः, शतकृतः ॐकारमुक्त्वा जलं
पिवेत्, सर्वपापनाशाय, बौधायनोक्तं, ॐ भूर्भुवः स्वरिति चिराचम्य
दिर्मुखं विमृश्य सव्यं पाणिं संयोज्य पादौ शिमे हृदयं नासिके
चक्षुषी ओचे चोपसृजेत्, एतत् सर्वपातकनाशनं, तथा यद्वार्क्
महापातकेभ्यः सर्वमनेन पूयत इति उपक्रम्य वशिष्ठेनोक्तं तथा-
चामेत्, तथा “ ॐ अग्निष मा मन्युष मन्युपतयस मन्युहतेभ्यः
पापेभ्यो ^(१)मुच्यन्तां यद्वा पापमकार्षं मनसा वाचा हस्ताभ्यां
पद्भ्यां उदरेण शिआ ऽहस्तदवलम्बतु यत्किञ्चिदुरितं मयि, इद-
महमापोऽमृतयोनौ ^(२)सूर्य्यं ज्योतिषि परमात्मनि जुहोमि
स्वाहा” । “ ॐ सूर्यस मा मन्युष मन्युपतयस मन्युहतेभ्यः
पापेभ्यो रक्षन्तां । यद्वात्वा पापमकार्षं मनसा वाचा हस्ताभ्यां
पद्भ्यामुदरेण शिआ रात्रिस्तदवलम्बतु, यत् किञ्चित् दुरितं
मयि । इदमहमापोऽमृतयोनौ सूर्य्यं ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा ” ।

“ ॐ आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथिवीं पूता पुनातु माम् ।

पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्म पूता पुनातु मां ॥

यदृच्छिमभोज्यं च यदा द्युरितं मम ।

सर्वं पुनन्तु मामापो असतां च प्रतिग्रहः स्वाहा ” ॥

अन्तर्जलजपस्य, जलमग्न्यैव जपक्रियाया उच्चारणरूपाया
जलमध्याधारत्वस्यान्यथा सम्भवात्, इति काम्यानि, एवं स्नात्वा
तैलस्पर्शन-शिरोवस्त्रा^(३)वधूनन-क्षेष्कान्यपतितमन्त्रावणपर-पात--

जलताडन-जलमध्यसंचलनप्रतरण-वस्त्रमण्ड-निर्णोजनपाचमस्रचासन-
हस्तपादकरण-जलताडन-जलसोभणानां वर्जनं, प्रमादात् करणे
“ॐ नमोऽग्नयेऽसुमते, नम इन्द्राय, नमो वरुणाय, नमो वासुदे-
नमोऽप्यम्” इत्यपासुपस्थानं प्रायश्चित्तं, अन्यदपि प्रातःस्नानोक्तानि
स्नानाङ्गानि तदैगुण्ये विष्णुस्मरणं प्रायश्चित्तं, ततः प्रातःस्नान-
कथितमार्गेणाचमन-वस्त्रपरिधानतिलकग्रहणादिकरणम् ।

भविष्यपुराणे—

“(१) स्नातस्य वर्णकं इद्यं नित्यं कुर्याद्विशांपते ।

प्रियङ्गुचन्दनाभ्यां वा विष्णेन तगरेण वेति” ॥

नात्र मृत्तिकाग्रहणं, इति केचित् । समाचाराङ्गमृत्तिका-
ग्रहणमिति कर्काचार्याः, ततः सन्ध्या प्रातःसन्ध्यावत् अञ्जलि-
दानान्तरं अञ्जलौ पुष्पमिग्रयणनियमः, गायत्रीध्यानं, मध्यसन्ध्या,
वैष्णवी शङ्खचक्र-गदापद्महस्ता युवती शुक्लवर्णा शुक्लाम्बर-
दधोपेता गरुडमारुह्य विष्णुलोकादागत्य सूर्यमण्डले प्रविष्टेति
ध्यानं, तेजोऽसीत्यावाहनं, उपस्थाने विशेषः, प्रकण्ठ ऋषिः
अनुष्टुप्छन्दः, सूर्योद्देवता, उपस्थाने विनियोगः । “ॐ उद्वयं
तमसस्यरि स्तः पश्यन्त उत्तरं ज्योतिः देवं देवता सूर्य-
मगम्य ज्योतिरुत्तमं” । अनेन सूर्योपस्थानं, उपस्थाने चात्र
(२) व्याहृत्यनियमः, एवं “ॐ उदुत्य”मित्यनेन । ॐ चिचमित्यनेन
ॐ तस्रश्चुरित्यनेन उपस्थानम् ।

(१) स्नातस्य ।

(२) ऊर्द्धवाङ्मन्यनियमः ।

ॐ हंसः शुचिषदित्यनेन चोपस्थानं, ततो गायत्र्या चक्ष्यादि-
 स्मरणं, ^(१)पञ्चाङ्गन्यासः, गायत्र्युपासनपूर्वकमुपस्थानं, यथोक्तार्थज्ञान-
 निधनेन, तिर्यक्पाणिना गायत्रीजपः, शतमष्टदशं वा, ततो
 गायत्र्युपस्थानपूर्वकं गायत्रीविसर्जनं, ऊर्ध्ववाङ्मोः सूर्याभिमुखस्योप-
 स्थानं, असंसक्तपार्श्वैरित्यादि प्रातर्वत्, विभ्राडित्यनुवाकस्य, ब्रह्मा-
 स्त्रयभूश्चाविः, विभ्राडिति वृहस्पतिजगतौ, ॐ उदत्यं ॐ येन
 पावकः, ॐ दैव्या अध्वर्युगायत्र्यस्तिस्रः, ॐ तं प्रज्ञया जगतौ, ॐ
 अयमेनः ॐ चिचं देवानां, ॐ आनइस्त्राभिस्तिस्रस्त्रिष्टुभिः, ॐ
 तरणिर्विशं, ॐ यदइक्ष्वादेयै गायत्र्यै, ॐ तत्सूर्यस्य । ॐ
 तन्मित्रस्य, दे चिष्टुभौ, ॐ वण्महाः, ॐ वट्सूर्यश्रवमा, ॐ आयन्त
 इवेति वृहत्याः, ॐ अद्यादेवा, ॐ आह्वयोनेति दे चिष्टुभौ,
 अथ ॐ तं प्रज्ञया, ॐ अयस्त्रय चोदनाश्चिचं देवानामिति चक्षुष्यं,
 प्रतौकोक्तं, ^(१)पूर्वस्थापितं स्मारितं, ॐ लोकं पृण, ॐ अस्तेष्टं विश्वा
 इतिवत्, अतएवं च सप्तदशर्षो भवति, प्रथमं विभ्राडित्यनुवाकः,
 “ ॐ विभ्राड् वृहत् पिवत् सोम्यस्रध्वायुर्दधद्यज्ञ पतावविज्जतं ।
 वातजुतोयो अभिरक्षति त्मना प्रजाः पुपोष पुरुधा विराजति ।
 ॐ उदत्यं जातवेदमं देवं वहन्ति केतवः दृगो विश्वाय सूर्यं । ॐ
 येनापावकं चक्षुषभ्युरण्ममं जनाः अनु । ॐ त्वं वरुणः पश्यसि ।
 ॐ दैव्या अध्वर्यू आगतः रथेन सूर्यत्वचा । मध्वायज्ञः मामश्नये,
 तं प्रज्ञया पूर्वथा विश्वे मयाव्येन तातिं वर्ध्मिषदः स्त्रिर्विदः ।
 ॐ प्रतिचौनं वृजिनं दोहसे धुनि माशुश्चयन्त मनुयासुवर्द्धसे ।

ॐ अयमेनसोदयत् पृथ्विगर्भां ज्योतिर्जरायुरजसा ^(१)विमाने ।
 ॐ इममपाः सङ्गमे सूर्यस्य शिशुञ्जविप्रामतिभिरिहन्ति । ॐ विश्वं
 देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मिचस्य वरुणस्याग्नेः, आप्राद्यावा पृथिवी
 अन्नरीचं सूर्यं आत्मा जगतस्तस्युषस्य । ॐ आनइत्याभिर्विदधेसु-
 ग्रस्ति विश्वानरः सवितादेव एतु, अपियथायवानो मत्सथानो
 विश्वं जगदभिपौले मनौषा । ॐ यदद्य कश्चदृचइमुदगा अभिसूर्य्यं ।
 सर्वं तदिहते वग्ने । ॐ तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कदसि सूर्य्यं ।
 विश्वमा भासि रोचनम् । ॐ तत् सूर्यस्य देवत्वं तन्महत्वं मथा
 कर्त्तोर्विततः सं जभार । यदेदयुक्त हरितः सधस्या-दाद्राचौ
 वासस्तनुते सिमस्यौ । ॐ तन्मिचस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्य्यो रूपं
 कृणुते द्यौरुपस्ये, अन्नन्तमन्यहृषदस्य पाजः कृणमन्यद्वरितः संभरन्ति
 ॐ वण्महाः असि सूर्य्यवसादित्य महाः असि । महस्ते सतो-
 महिमापनस्य तेऽद्वादेव महाः असि । वट्सूर्य्यं अवसा महाः
 असि । सवितादेवमहाः असि । गङ्गादेवानामसूर्य्यः पुरोहितो
 विभुज्योतिरदाम्यं । आथन्त इव सूर्य्यं, विश्वेदिहस्य भक्षत । वसूनि
 जाते जनमान ओजसा प्रतिभागं न दौधिम । ॐ अद्या देवा
 उदिता सूर्यस्य निरःहसः पिपृता निरवद्यात् । तन्नो मिचो-
 वरुणो मामहन्ता-मदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः । “ ॐ
 आह्वणेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च हिरण्येन
 सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन्” । पुरुषसूक्तस्य
 नारायणश्चविः, पञ्चदशर्षानुष्टुप्कन्दः षोडशाक्षिष्टुप्कन्दः जग-

द्वीजं, पुरुषो नारायणो देवता, पुरुषमेधे विनिधोगः, पुरुषो वे
नारायणो कामयत इति ब्राह्मणं, सहस्रग्रीवां पुरुषः सहस्राक्षः
सहस्रपात्, सभूमिं सर्वतः स्पृष्ट्वा अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलं । पुरुष-
एवेदं सर्वं यद्वृतं यच्च भावं, उतामृतत्वस्त्रेणानो यदमे
नातिरोहति, एतावानस्य मर्हिमातो व्यायाः पुरुषः । पादोऽस्य
विश्वो भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि, त्रिपादूर्ध्वं उदैत्पुरुषः
पादोऽस्येहाभवत्पुनः, ततो विश्वं व्यक्रामत्साग्रनागशने अभि,
ततो विराड्जायत विराजो अधिपुरुषः, सजातोऽत्यरिच्यत
पश्चाद्भूमिमथोपुरः तस्माद्यज्ञा सर्वङ्गतः संभृतं पृषदाण्यं,
पशून्स्रष्टाः स्रक्त्रे वायव्या नारण्या याम्याश्च ये, तस्माद्यज्ञाः
सर्वङ्गतश्चक्षुःसामानि जज्ञिरे, कन्दाः सि जज्ञिरे तस्माद्-
यज्ञस्तस्माद्जायत तस्मादस्या अजायन्त ये के सोमयादतः,
गावोऽजज्ञिरे तस्मान्तस्माज्जाता अजावयः ।

तं यज्ञं वर्हिषि प्रोक्षन्पुरुषं जातमयतः ।

तेन देवा अयजन्त माध्या ऋषयश्च ये ॥

यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधाव्यकल्पयन्, मुखं किमस्यामीत्किं
वाङ् किमूह पादा उच्यते ।

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदङ्गुलं राजन्यः कृतः ।

ऊरू तदस्य यदङ्गुलं पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षुः सूर्यो अजायत ।

अग्निश्चाद्वायुश्च प्राणश्च मुखादग्निरजायत ॥

नाभ्यां आसीदन्नरौचं ग्रीवोः द्यौः समवर्त्तत ।

पद्भ्यां भूमि दिग्भ्यः ओचान्तथा लोकानकल्पयन् ॥

यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत ।

वसन्तो आसीदाव्यं यौक्ता इक्षः शरद्धविः ॥

सप्ताशा सन् परिधय स्त्रिः सप्तसमिधः कृताः ।

देवा यद्यज्ञं तन्वाणा अवघ्नन् पुरुषं पशुं ॥

“यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्, तेऽनाकं महिमानः सचयन्त यच्च पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः,” यज्ज्ञापयत्यस्य षड्भ्यः प्रजापतिर्हविः, त्रिष्टुप्कन्दः, मनोदेवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः, “यज्ज्ञापयतो दूरमुदैति दैवं, तदुसुप्तस्य तथैवेति, दूरङ्गमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः, शिवसंकल्पमस्तु” । “येन कर्माण्यपसोमनी विष्णो यज्ञे कृण्वन्ति । विदधेषु धौराः, यदपूर्वं यच्चमन्तः प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु” । “यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च यत्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु, यस्माच्च ऋते किञ्चन कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु” । “येनेदं भूतं भुवनं भविष्यत्परिगृहीतममृतेन सर्वं, येन यज्ञस्तायते सप्तहोता तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु” । “यस्मिन्नृचः साम यजूंषि यस्मिन् प्रतिष्ठितारचनाभाविवाराः, यस्मिन्श्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु” । “सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्यान्नेनौयतेऽभौशभिर्वाजिन इव । ह्यप्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु” । मण्डलब्राह्मणं, विनियोज्यत्वेन मन्त्रकार्यकरत्वान्मन्त्रधर्मसाभेन ऋष्यादिस्मरणं, प्रजापतिर्हविः, यजुः, सूर्योदेवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः । “ॐ यदेतन्मण्डलं तपति तन्मण्डलकृत्वा

अथच॥ सऽवशां लोकोऽयं यदेतदर्चिर्दीप्यते तन्महाभ्रतं तानि
सामानि सवाक्लोकोच य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषः
सोऽग्निस्तानि यजूंषि सयज्ञां लोकः ।१। मेषाचये विद्या तपति
तद्देतदप्यविदाः स आङ्गमयी वा एषा विद्या तपतीति वाग्धैव
तत्पश्यन्ति वदति ।-। स एष एव मृत्युर्न एष एतस्मिन्मण्डले
पुरुषोऽयेतदमृतं यदेतदर्चिर्दीप्यते तस्मान्मृत्युर्नश्चियते मृते-
र्ज्ञानस्तस्माद् न दृश्यते मृतेर्ज्ञानः ।२। तदेष लोको भवति,
अन्तःमृत्योरमृतमित्यवरः तन्मृत्योरमृतं मृत्यावमृतमाहित-
मित्येतस्मिन् हि पुरुष एतन्मण्डलं प्रतिष्ठितं तपति मृत्यु-
र्विवस्त्रानं वस्त्र इत्यमौवाऽन्नादित्योव्विवस्त्रानेषच्चाहोरात्रे व्विवस्त्रे
तमेष वस्त्रे सर्वतो ज्ञानेन परिवृतामृत्योरात्मा व्विवस्त्रतीत्येतस्मिन्
हि मण्डले एतस्य पुरुषस्यात्मैतदेष लोको भवति ।३। तयोर्वा
एतयोर्द्वयोरेतस्य चार्चिष एतस्य च पुरुषस्यैतन्मण्डलं प्रतिष्ठा
तस्मान् महदकथं परस्मैशः चेत्तेदेतां प्रतिष्ठां किमदा इत्येताः
इ स, प्रतिष्ठां किन्नेऽगो महदकथं परस्मैशः मति तस्मादकथग्रहं
भूयिष्ठं परिचक्षते प्रतिष्ठा किञ्चो हि भवतीत्यधिदेवतं ।४।
“अथाधियज्ञ” । यदेतन्मण्डलं तपत्ययः स रुक्मोऽयं यदेतदर्चि-
र्दीप्यत इदं तत्पुष्करपर्णमापोहेताऽन्नापः पुष्करपर्णमयं य एष
एतस्मिन्मण्डले पुरुषोयमेव स योयः हिरण्मयः पुरुषस्तदेतदेवै-
तन्नयः सः स्रक्कृत्ये होपधत्ते तद्यज्ञस्यैवानुसंस्थामर्द्धमुत्कामति
तदेतमप्येति य एष तपति तस्मादग्निनाद्रिधेत परिचक्षुमसुच
क्षेप तदा भवतीत्यु एषाधियज्ञः ।५। “अथाध्यात्मं,” यदे-

तस्मिन्नुलं तपति यश्चैषत्कं इदं तच्छुक्लमचक्षय यदेतदर्चिर्दीयते
यश्चैतत्पुष्करपर्णमिदं तच्छष्णमचक्षय य एष एतस्मिन्नुलं पुरुषो
यश्चैष हिरण्मयः पुरुषोऽयमेव स योऽर्थं दक्षिणेक्ष्णपुरुषः । ७ ।
स एष एव लोकं पृणातामेव सर्वोऽग्निरभिसंपद्यते तस्यैतन्मिथुनं
योऽयं सत्येक्ष्णपुरुषोऽर्द्धमुहैतदात्मनो यन्मिथुनं यदा वै सह-
मिथुनेनाथ सर्वोऽयं कृत्स्नः कृत्स्नतायै तद्यत्ते द्वे भवतो द्वन्द्वं हि
मिथुनं प्रजननं तस्माद् द्वे द्वे लोकं पृणेऽउपधीयेते तस्माद् द्वाभ्यां
द्वाभ्यां चितिं प्रणयन्ति । ८ । स एष एवेन्द्रः । यो यं दक्षिणे-
क्ष्णपुरुषो येयमिन्द्राणी ताभ्यां देवा एतां विधृतिमकुर्वन्नामि-
कान्तेऽस्माज्जायाया ऽअन्ते नाश्रौयाद्दीर्यवान् हास्माज्जायते वीर्य-
वन्तमुह सा जनयति यस्या ऽअन्ते नाश्राति । ९ । तदेतद्देवव्रतं
राजन्यबन्धवो मनुष्याणामनुतमां गोपायन्ति तस्माद् तेषु वीर्य-
वाञ्जायते मृतवाका वयसां साचिप्राश्नेनं जनयति । १० । तौ
इदयस्याकाशं प्रत्यवेत्य मिथुनीभवतस्तौ यदा मिथुनस्थान-
ज्जंघतोऽयं है तत्पुरुषः स्वपिति तद्यथाहैवेदं मानुषस्य मिथुनस्थानं
गत्वा संविद इव भवत्येव हैवैतदसंविद इव भवति देवः
स्यैतन्मिथुनं परमो ह्येष ऽअनन्दः । ११ । तस्मादेवं विसत्स्वप्यात् ॥
लोकाः हैते एव तद्देवते मिथुनेन प्रियेण धाक्ता समर्द्धयति
तस्माद्देहं स्वपन्तं धूरेव न बोधयेन्नेदेते देवते मिथुनीभव
हिमन्धौसानीति तस्माद् हैतत्सुरपुषः श्रेष्ठमिव सुखं भवत्येते
एव तद्देवते रेतः शिञ्जतस्तस्माद्देतस इदं सर्वं संभवति
यदिदं किञ्च । १२ । स एष एव मृत्युः । स एष एतस्मिन्नुलं

पुरुषो ब्रह्माद्यं दक्षिणेक्षन्पुरुषस्तस्य हैतस्य हृदये पादावतिष्ठतौ
 तौ हैतदाच्छिद्योत्कामति च यदोत्कामत्यथ हैतत्पुरुषो विद्यते
 तस्माद् हैतन्मेतमाह्वराप्तेष्वेति । ११ । एष ऽऽ एव प्राणः ॥
 एष हीमाः सर्वाः प्रजाः प्रणयति तस्यैते प्राणाः स्नाः स
 यदास्त्रपित्यथैनमेते प्राणाः स्ना अपियन्ति तस्मात्स्नायथः स्नाय-
 थोद्भवैतः स्वप्न ऽइत्याचक्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवाः । १४ ।
 स ऽएतैः सुप्तो न कस्यचन वेद न मनसा संकल्पयति न
 च वाचास्त्रस्य रसं विजानाति न ^(१)प्राणेन गन्धं विजानाति न
 चक्षुषा पश्यति न श्रोत्रेण शृणोत्येतः स्मृते तदा पीता भवन्ति
 स ऽएष एकः सम्प्रजासु ब्रह्मधा व्याविष्टस्तस्मादेका सती लोकं
 पृणा सर्वमग्निमनुविवृत्यथ यदेक ऽएव तस्मादेकः । १५ । तदाहुः ।
 एको मृत्युर्वहव ऽइत्येकस्य बहवस्येतिह ब्रूयाद्यदहामावमुच
 तेनैकोऽथ यदिह प्रजासु ब्रह्मधा व्याविष्टस्तेनो बहवः । १६ ।
 तदाहुः, अन्तिके मृत्युर्दूरं ऽइत्यन्तिके च दूरेचेतिह ब्रूयाद्यद
 हायमिहाध्यात्मन्तेनान्तिकेऽथ यदामावमुच तेनोदूरे । १७ । तदेष
 लोको भवति । अन्ये भात्यपश्चितो रमानाः संक्षरेऽमृत इति
 यदेतन्मण्डलं तपति तदन्नमथ य ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषः
 सोत्ताम ऽएतस्मिन्नन्नेऽपश्चितो भातीत्यधिदैवतं । १८ । “अथाध्यात्मं”
 इदमेव शरीरमन्नय योऽयं दक्षिणेक्षन्पुरुषः सोत्ताम ऽएत-
 स्मिन्नन्नेऽपश्चितो भाति । १९ । तमेतमग्निरित्यध्वर्यव ऽऽपायते,
 यजुरित्येष हौदः सर्वं युनक्ति सामेति कन्दोगा ऽएतस्मिन् हौदः

सर्वं समानमुक्तमिति वक्तृणा ऽएष हौदः, सर्वसुत्यापयति
 यातुरिति यातुविद् ऽएतेन हौदः सर्वं यतं विषमिति सर्पाः
 सर्प इति सर्पविद् ऽउर्गिति देवा रथिरिति मनुष्यामायेत्यसुराः
 स्वधेति पितरो देवजन इति देवजनविदो रूपमिति गन्धर्वा
 गन्ध इत्यप्सरसस्तं यथायथोपासते तदेव भवति, तद्वैनान् भूत्वा
 ऽवति तस्मादेनमेवंवित्सर्वैरेवैतैरुपासीत सर्वं हैतद्भवति सर्वं
 हैनमेतद्भूत्वा ऽवति । २० । स ऽएष चौष्टकोऽग्निर्हमेका यजुरेका
 सामैका तथाङ्गाश्चाचर्षोपदधाति रुक्म ऽएव तस्या ऽआयतनमथ-
 यां यजुषा पुरुष ऽएव तस्या ऽआयतनमथयाः साम्नापुष्करपर्णमेव
 तस्या ऽआयतनमेवं चौष्टकः । २१ । ते वा ऽएते उभे ऽएष च
 रुक्म ऽएतच्च पुष्करपर्णमेतं पुरुषमपौत ऽउभे ह्युक्तामे यजुरपौत
 एवमेकौष्टकः । २२ । स ऽएष ऽएव मृत्युः, य ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले
 पुरुषो यस्यायं दक्षिणेक्षन्पुरुषः, स ऽएष ऽएवंविद् ऽआत्मा
 भवति स यदैवंविदस्माः लोकात्प्रैत्यथैतमेवात्मानमभिसम्भवति सो
 ऽमृतो भवति मृत्युर्ह्यस्यात्मा भवति । २३ । नैव वा इदमग्रे
 सदासीन्नैव सदासीत् । इति मण्डलब्राह्मणं दिवाकौर्त्थे शतरुद्रौय
 शतैरिति लक्ष्मीधरः ।

नमस्ते इति चिमृणां प्रजापतिः, गायत्रीमन्त्रः,
 दधोरनुष्टुपमन्त्रः, रुद्रोदेवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः । “ॐ
 नमस्ते रुद्रमन्यवे उतोऽतद्वषवे नमः वाङ्मनामुत ते नमः, या
 ते रुद्रशिवा तनूरधोरा पापकाग्निनी, तथा नस्तस्या शनमथा
 गिरिशन्ताभिचाकशौहि, यामिषुं गिरिशन्त इत्ये विभर्ष्यस्ववे,

शिवां गिरिष तां कुब मा हिःसीः पुरुषं जगत् ” । सौराः
परमेष्ठिप्रजापतिर्हविः, द्वयोरनुष्टुप्छन्दः, तृतीया विराट्
आदित्योदेवता, सूक्तोपस्थाने विनिधोगः । “कदाचन स्तरीरसि
नेत्र सखसि दाशुषे, उपोपेनुमघवन् भूय दक्षु ते दानं
देवस्य पृथ्यते, आदित्येभ्यस्त्वा” । “कदाचन प्रयुष्मस्युभे
निपामि जम्भनी, तुरीयादित्य सवनंत इन्द्रियमातस्यावमृतं
दित्यादित्येभ्यस्त्वा ” ।

“यज्ञो देवानां प्रत्येति सुन्नमादित्यामो भवता मृडयन्तः,
आ वोऽर्वाचि सुमतिर्ववृत्त्यादहोस्विद्या वरिवो वित्तरामदादि-
त्येभ्यस्त्वा । अघमर्षणसूक्तेनोपस्थानं, गुह्योपनिषत्, पूर्णमदः
पूर्णमिदं, पूर्णात् पूर्णमदृश्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते, ॐ खं ब्रह्म खं पुराणं
वायुरं खमिति इस्माह कौरव्याणां पुत्रो वेदोऽयं ब्राह्मणा-
विदुर्वेदेनेन यदेतितयं, अमन्त्रवे मण्डलब्राह्मणान्तः, अग्नौ
विभ्राडित्यनुवाकमात्रेण वोपस्थानं, ततः प्रदक्षिणमावृत्य नम-
स्त्योपवेशनं, आसनस्थेषु प्रागये दर्भेषु प्राङ्मुखत्वेन सव्यतथोपवीत
परामर्शः, हस्तयोक्तोद्येनाघमर्षणं, चिराचमनं, अङ्गुष्ठमूलेन
ओष्ठयोर्दिमार्जनं, ओष्ठयोरेवाङ्गुष्ठयैः सहदुपस्पर्शनं, उदनेन
वामपाणिप्रोक्षणं, पादयोश्च प्रोक्षणं, शिरस्यनुदयनामिकादय-
ओच्चदयानां हस्तेन स्पर्शनं, पवित्रलक्ष्मणोपेतकुशचयेण इन्द्रियस्पर्शनं,
तदेव पावनं, पञ्चदशमात्राभिः प्रणवेन प्राणायामचयं, दक्षिण-
जानूपरि पवित्रोपयहव्यतिरिक्तपवित्रलक्ष्मणोपेत-कुशचययुक्ताश्वि-

धारणं, प्रणवमुच्चार्य व्याहृतिचोच्चारणं, गायत्र्या द्विपा^(१)दादौनां
व्यस्तानामुच्चारणं, पुनर्गायत्र्याः पादद्वयरूपमर्द्धंमुच्चार्य तृतीय-
पादोच्चारणं, पुनराचामवान् सर्वं गायत्र्या उच्चारणं, तत आदावारभ्य
मन्त्रसंहितायाः, प्रथमाध्यायक्रमेण अनुवाकानुवाकक्रमेण वा प्रति-
दिनं यावत्समाप्तिं पाठः, मन्त्रसमाप्तौ ब्राह्मणसंहिताया,
अध्यायाध्यायक्रमेण, ब्राह्मणब्राह्मणक्रमेण वा यावत्समाप्तिं पाठः,
अग्नौ कण्डिकाक्रमेण वा, एवमेकां शाखां समाप्य यस्यानेक
वेदाध्ययनं तस्यापरस्य वेदस्य एवमेव क्रमेण समापनं, पश्चादाथर्वण
प्रणवपुराणेतिहासाङ्गानामपि यथाक्रमेण समापनं ।

(१) एभिर्यावद्भिर्दिनैरेतेषां समाप्तिः, पुनरादावारभ्य वेद-
मित्येवं क्रमेण यावज्जीवमभ्यासः, अग्नौ गायत्रीमात्रं, व्याहृति-
त्रयं वा प्रणवमात्रं वा फलावशेषार्थं^(२) पुरुषसूक्तस्य जपनियमः,
भूर्भुवः स्वः सत्यं तपः अद्वायां जुहोमौत्येतावन्मात्रं वा, अग्नौ
सर्ववेदफलार्थिनः, मोंकारचतुरावृत्तिगायत्रीजपः, त्र्यम्बक-
जातवेदा गायत्रीरूपप्रताचरे जपो वा काम्यः, एवं ब्रह्म-
यज्ञं कृत्वा अन्ते भुतप्रणवोच्चारणं, ॐ नमो ब्रह्मणे, नमोऽग्नये,
नमः पृथिव्यै, नमः ओषधीभ्यः, नमो वाचे, नमो वाचस्पतये,
नमो विष्णवे, नमो महते, करोमीति चिर्जपः, भूमिं
स्पृष्ट्वाचमनं, इति तैत्तिरीयश्रुत्यनुसारेण ब्रह्मयज्ञविधिः, अस्य
प्रत्यक्षश्रुतिगतत्वात् प्रकारान्तरं न गृह्यते स्मृत्युक्तत्वात् ।

(१) गायत्र्याः — पादानां — ।

(२) एवं — ।

(३) फलविशेषार्थिनः — ।

अथ तर्पणविधिः, प्रागद्युक्तायास्तर्पणं ततः, पृथ्महा
 ष्विः,^(१) गाथचीकन्दः, विश्वेदेवा देवताः, आवाहने विनियोगः,
 “ॐ विश्वेदेवाः स आगत इष्टुता म इमं हवं, एदं वर्हिर्निषीदत,”
 इत्यक्षतपुष्पाभ्यां ब्रह्मादयो विश्वेदेवा अचागच्छेत्यावाहनं,
 यवान् विकीर्य, सूत^(२)होत्रश्चविः, चिष्टुपकन्दः, विश्वेदेवा देवता,
 जपे विनियोगः, “ॐ विश्वेदेवाः इष्टुतेमः हवं ये मे अन्नरीषे
 य उपद्यविष्ठ, ये अग्निजिह्वा उत वा यजन्ता आमसास्मिन्
 वर्हिषि मादयध्वं,” इति जपः, दक्षिणजानुपातनं, उदङ्मुखत्वं
 अङ्गुल्युक्तायस्य दक्षिणहस्तेन तर्पणार्थं ग्रहणं, वामहस्तेन दक्षिण-
 हस्तस्यर्जनं, ॐ ब्रह्मा दृष्यतामिति देवतीर्थेन ^(३)यवाभिः प्रादेश-
 माचं उद्धृतजले जलप्रक्षेपणं ब्रह्मतर्पणं, इदं ब्रह्मण इति
 त्यागः, एवं पुनर्वारदयं, यवाभावे प्रतिनिधित्वेन तण्डुलाः,
 चिन्तामणिकारस्तु यवानां वैकल्पिकमाह, एवं विष्णुस्तृप्त्यतामिति
 तर्पणचयं, ॐ रुद्रस्तृप्त्यतामिति वारदयं,^(४) प्रजापतिस्तृप्त्यतामिति
 कनिष्ठाङ्गुष्ठमूलप्रजापतितीर्थेन मस्तु देवास्तृप्त्यन्तां, कन्दासि
 दृष्यन्तां वेदास्तृप्त्यन्तां, ऋषयस्तृप्त्यन्तां, पुराणाचार्यास्तृप्त्यन्तां,
 इतराचार्यास्तृप्त्यन्तां, मन्त्रसराः सावयवास्तृप्त्यन्तां, दैत्यस्तृप्त्यन्तां,
 असुरसस्तृप्त्यन्तां, देवानुगास्तृप्त्यन्तां, नागास्तृप्त्यन्तां मागरास्तृप्त्यन्तां,
 पर्वतास्तृप्त्यन्तां, मरितस्तृप्त्यन्तां, दिव्या-मानुषास्तृप्त्यन्तां, यक्षा-

(१) पृथ्महर्षिः ।

(२) सुहोत्र — ऋषिः ।

(३) यवैः ।

(४) त्रयं ।

सृष्ट्यन्तां, रक्षांसि दृष्ट्यन्तां ; पिशाचास्तृष्ट्यन्तां ; सुपर्णास्तृष्ट्यन्तां,
 भूतानि दृष्ट्यन्तां, पशवस्तृष्ट्यन्तां, वनस्पतयस्तृष्ट्यन्तां, पृथिवी
 दृष्ट्यतामिति वा, ओषधयस्तृष्ट्यन्तां, भूतग्रामचतुर्विधस्तृष्ट्यन्तां,
 एतेभ्यो ॐकारनाम्ना देवतीर्थेनान्वारब्धेन वारचयं तर्पणं.
 प्रति तर्पणं इदं विष्णवे इत्यादिरूपेण त्यागः, जलप्रक्षेपस्य
 जलस्थस्य जले स्थलस्थस्य तीरसमीपे, चेज्जले स्थले चेदुद्धृतोदकेन
 स्थले सम्भवे चावाहनस्थानकुशेषु जलप्रक्षेपः, जले स्थले वापि, ततो
 यज्ञसूत्रोत्तरीययोः, कण्ठावसक्तकरणं, तर्पणार्थकुशत्रयमध्यस्य
 तोयाभिमुखं धारणं, उदङ्मुखत्वमस्यैव सव्यान्वारब्धे दक्षिणहस्तेन
 प्राजापत्यतीर्थेन वारदयं दयं, मनुष्या अचागच्छतेत्यावाहनं ; नात्र
 मन्त्रः, मनकस्तृष्ट्यन्तां, इदं मनकाय, पुनरपरतर्पणत्यागौ, मनन्द-
 स्तृष्ट्यन्तां ; मनातनस्तृष्ट्यन्तां ; कपिलस्तृष्ट्यन्तां, वोढस्तृष्ट्यन्तां, आसुरि-
 स्तृष्ट्यन्तां, पञ्चशिखस्तृष्ट्यन्तां सर्वेषां प्रणवादिनाम्ना वारदयं दयं,
 ऋषितर्पणमिति मनकादितर्पणवत् प्राजापत्येन तीर्थेन वारदयं
 दयं च, कुशमध्येन निवीतौलेन च कर्त्तव्यं ; मरौचिस्तृष्ट्यन्तां, इदं
 मरिचये, पुनरपि वा तर्पणत्यागौ, अचिस्तृष्ट्यन्तां, अङ्गिरास्तृष्ट्यन्तां,
 पौलस्त्यस्तृष्ट्यन्तां, प्रचेतास्तृष्ट्यन्तां, वशिष्ठस्तृष्ट्यन्तां, भृगुस्तृष्ट्यन्तां,
 नारदस्तृष्ट्यन्तां, प्रणवादिनाम्ना वारदयं तर्पणत्यागौ, ततोऽपसव्य-
 करणं, यज्ञोपवीतवाससोः, दक्षिणाभिमुखत्वं, सव्यजानुपातनं,
 आवाहनस्थानात् कुशानां^(१) ग्रहणं, तिस्रपुष्पमादाय । शंसञ्चषिः

(१) आवाहनस्थानकुशानां इच्छिष्यायकरणं ।

चिष्टुपकन्दः पितरोदेवता, आवाहने विनियोगः “ॐ उग्रन्तस्त्रा-
निधौमक्षुग्रन्तः समिधौमहि ; उग्रक्षुग्रन्त आवाह पितृन् हविषे
अन्तवे” । ॐ कथवास्त्रनस्त्रादयो यमो^(१) वैवस्त्रतादयो ऽस्त्रत्पिह-
पितामहप्रपितामहा अस्त्रिस्त्रातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहा
अस्त्रिस्त्रादपितामहौ-प्रपितामहः अचागच्छत, पितरोऽचागच्छतैव
वा, सर्वेषां, तिलविकिरणं, ग्रंथच्छविः, चिष्टुपकन्दः पितरोदेवता,
जपे विनियोगः, “ॐ आयन्तु नः पितरः सोम्यासोऽग्निस्त्राताः पथि-
भिर्देवयानैः, अस्त्रिन् यज्ञे स्त्रधया मदन्तोऽधिभ्रुवन्तु तेऽवन्त्रस्त्रान्”
इतिजपः, राजतेन पात्रेण सौवर्णेन वा, तदभावे खड्गेन तदभावे
ताम्रेण अश्वत्थे नारिकेल्यादिपात्रेण वा द्वादशाङ्गुल^(२)वाहणे वा ;
पात्राभावे रजतादि, तिलयुतेनाञ्जलिना वा तर्पणं । अत्यन्ता-
सम्भवे गुणलोपे तु मुख्यस्येति केवलाञ्जलिना वा, तर्पणसाधन-
कुशचयस्य द्विगुणीकृत्य जलेन मोटककरणं, कुशमूलापयोर्जले
प्रवेशाय सव्यहस्तेन कुशमध्यधारणं ; पितृतीर्थेन पात्रे जलपूरणं,
दक्षिणहस्ते अङ्गुष्ठतर्जनीयोगरूपमुद्रां परिहृत्य पात्रस्थेषु जलेषु
तिलमिश्रणं, शूद्राञ्जलिना ग्रहणे जलग्रहणात्पूर्वमेव दक्षिण-
हस्तेन तिलमादाय वामहस्ते करणं, उद्धृतोदकतर्पणे च भूमिस्त्र-
जलपूर्णपात्रे तिलमिश्रणं, तस्मात्पात्रेण सतिलग्रहणं, जीवत्पिह-
कस्य तिलमिश्रणाभावः न जीवत्पिहकः कृष्णैस्त्रिलैरिति

(१) यमावस्त्रादयोऽ — ।

(२) द्वादशाङ्गुल—कामे शिलावरेण वा ।

निषेधात् । कृष्णत्वस्य पितृकर्मणोचितं प्राप्ताशुवादित्वेन मल-
वदासोनिषेधवद्विशेषणपरत्वाभावात् । .

ॐ कथवाहनलसृष्यतां, इति पितृतीर्थेन गोसङ्गमात्रं
उद्धृत्य चिपेत्, ^(१)इदं कथवाहनलादयः पुनर्वारद्वयं, एवं सर्वत्र
प्रणवपूर्वकनाम्ना वारत्रयतर्पणत्यागः, सोमसृष्यतां, यमसृष्यतां,
अर्यमासृष्यतां, अग्निध्वान्तापितरसृष्यन्तां, सोमपाः पितरसृष्यन्तां,
वर्हिषदः पितरसृष्यन्तां ; ततो यमतर्पणं वैकल्पिकं संयोगपृथक्त्वात्
यावज्जीवं पापत्रयस्यास्य फलकरणपत्रे : तच्च देवतीर्थेनेत्येके,
देवतीर्थपत्रे ऽप्यपस्यदक्षिणमुखत्वादयः सन्त्येव, यमाय नम इति
वाक्केनाञ्जलित्रयतर्पणं, इदं यमाय एवमन्येभ्योऽञ्जलीत्रयं त्रयं तर्पणं,
धर्मराजाय नमः, मृत्यवे नमः, अन्निकाय नमः, वैवश्वताय नमः,
कालाय नमः, सर्वभूतत्रयाय नमः, ज्ञानाय नमः, औदुम्बराय नमः,
दध्नाय नमः, लोलाय नमः, परमेष्ठिने नमः, वृकोदराय नमः,
चित्राय नमः, चित्रगुप्ताय नमः, कृष्णचतुर्दश्यामुषमि नदीक्षान-
पूर्वकं यमतर्पणं सर्वपापत्रयायें, नदीक्षानसहितं कर्मान्तरमेव काम्यं.
एतावज्जीवत्पितृकस्य मातरि मृते पितरि जीवति समाचारा-
न्मातृपितामहीनां अत्रैव तर्पणं, ततो मृतपितृकस्य कथ्यतेऽधिकं,
एवं ; ॐ वसवसृष्यन्तामिदं जलं तेभ्यः स्वधानम इति चिवारं इदं
वसुभ्यः, ॐ रुद्रासृष्यन्तामिदं जलं तेभ्यः स्वधानमः, ॐ आदित्या-
सृष्यन्तामिदं जलं तेभ्यः स्वधानमः, ॐ आचार्यासृष्यन्तामिदं जलं

तेभ्यः । अथ पित्रादितर्पणं, प्रजापतिर्हविः, त्रिष्टुप्कृन्दः, पितरो-
 देवता, “ॐ उदीरतामवर उत्परास उन्मथमाः पितरः सोम्यासः,
 “असुं यदयुरवृकाश्चतश्चास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु” ॐ अमुक-
 मगोत्रोऽस्मत्पिता अमुकदेवशर्मा त्वयतामिदं जलं तस्मै स्वधा
 नमः, इदमस्मत्पित्रेऽमुकदेवशर्मणे, अथ मन्त्रादौ प्रणवोच्चारणं,
 नामविशेषेण गोत्रादौ च एवं वक्ष्यमाणेषु सर्वत्र, अङ्गिराहविः,
 त्रिष्टुप्कृन्दः, पितरो देवता, तर्पणे विनियोगः, “ॐ अङ्गिरसोनः
 पितरो नवम्वा अथर्वाणो मृगवः सोम्यासः, तेषां वयं सुमतौ
 यज्ञौयानामपि भद्रे सौमनसे स्याम” । ॐ अमुकमगोत्रो
 ऽस्मत्पिताऽमुकदेवशर्मा त्वयतामिदं जलं तेभ्यः स्वधानमः, इद-
 मस्मत्पित्रे, शम्भुहविः, त्रिष्टुप्कृन्दः, पितरोदेवता, तर्पणे विनि-
 योगः, “ॐ आयन्नः पितरः सोम्यासो ऽग्निष्वान्ता पथिभिर्देवयानैः,
 अस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्तोऽधिगन्तु ते ऽवन्वस्मान्” । अमुक-
 मगोत्रोऽस्मत्पिताऽमुकदेवशर्मा त्वयतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः,
 इदमस्मत् पित्रे, प्रजापतिर्हविः, यज्ञः, पितरो देवता, तर्पणे विनि-
 योगः, “ॐ ऊजं वहन्तौरमृतं दृतं पयःकीलालं परिश्रुतं, स्वधाय
 तर्पयत मे पितृन्” । अमुकमगोत्रोऽस्मत्पितामहोऽमुकदेवशर्मा
 त्वयतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इदमस्मत्पितामहायाऽमुक-
 देवशर्मणे, प्रजापतिर्हविः, यज्ञः, पितरोदेवता, तर्पणे विनियोगः,
 स्मार्त्तकर्मणि परादिना पूर्वान्त इति श्रौतवस्मन्परिच्छेदहेत्व-
 दर्शनात्कण्डिकापरिच्छेदस्य स्मार्त्तविनियोगार्थत्वात्, यज्ञस्वयमन्त्रः
 एकः, “ॐ पितृभ्यः स्वधाधिभ्यः स्वधानमः, ॐ पितामहेभ्यः

स्वधाधिभ्यः स्वधानमः, ॐ प्रपितामहेभ्यः स्वधाधिभ्यः स्वधानमः,
 “अद्यन्वितरो ऽनुमदन्त पितरोऽतिदृष्यन्तु पितरः पितरः
 शुन्धध्वं” । अमुकसगोचोऽस्मात्प्रपितामहोऽमुकदेवशर्मा दृष्यतामिदं
 जलं तस्मै स्वधानमः, इदमस्मात्प्रपितामहायामुकदेवशर्मणे । प्रजापति
 ऋषिः, चिष्टुपकृन्धः, पितरो देवता, तर्पणे विनियोगः ।

“ॐ ये चेह पितरो ये च नेहयाऽस्य विज्ञयां उच्यन् प्रविश,
 त्वं वेत्य यति ते जातवेदः सुधाभिर्यज्ञं सुकृतं जुषस्व” । अमुक-
 सगोचोऽस्मात्प्रपितामहोऽमुकदेवशर्मा दृष्यतामिदं जलं तस्मै
 स्वधानमः, इदमस्मात्प्रपितामहायामुकदेवशर्मणे । गौतम ऋषिः,
 गायत्रीकृन्धः, विश्वेदेवा देवता, तर्पणे विनियोगः, “ॐ मधुवाता
 ऋतायते मधु चरन्ति सिन्धवः, माध्वीर्नः संत्वोषधौः” । अमुक-
 सगोचोऽस्मात्प्रपितामहोऽमुकदेवशर्मा दृष्यतामिदं जलं तस्मै स्वधा-
 नमः, इदमस्मात्प्रपितामहायामुकदेवशर्मणे । गौतम ऋषिः,
 गायत्रीकृन्धः, विश्वेदेवा देवता, तर्पणे विनियोगः, “ॐ मधुनक्त-
 सुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः मधुद्यौरस्तु नः पिता” । अमुक-
 सगोचोऽस्मात्प्रपितामहो ऽमुकदेवशर्मा दृष्यतामिदं जलं तस्मै
 स्वधानमः, इदमस्मात्प्रपितामहायामुकदेवशर्मणे । गौतम ऋषिः,
 गायत्रीकृन्धः, विश्वेदेवा देवता, तर्पणे विनियोगः ।

“ॐ मधुमाज्ञो वनस्पतिर्मधुमां अस्तु सूर्यः, माध्वीर्गावो
 भवन्तु नः” । अमुकसगोचो ऽस्मात्प्रपितामहो ऽमुकदेवशर्मा दृष्यता-
 मिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इदमस्मात्प्रपितामहायामुकदेवशर्मणे ।
 अमुकसगोचोऽस्मात्प्रपितामहप्रपितामह । अमुकदेव-अमुकदेव-

अमुकदेवशर्माणः, दृष्यध्वमिदं जलं तेभ्यः स्त्रधानमः, इदमस्मा-
त्पितृपितामहप्रपितामहेभ्योऽमुक-अमुक-अमुक-देवशर्मभ्यः, एवं
पुनर्वारदयं तर्पणत्यागौ, पितामहे जीवति प्रपितामहे पितामह-
सम्बन्धिमन्त्राः, वृद्धप्रपितामहे प्रपितामहमन्त्राः, एवं प्रपितामहे
जीवत्युद्धं, ततः कृताञ्जलिरिमं मन्त्रं पठेत् । प्रजापति ऋषिः, यजुः,
पितरो देवता, जपे विनियोगः, “ नमो वः पितरः शुभ्रा^(१)य,
नमो वः पितरस्तपसे, नमो वः पितरो यज्जौवं तस्मै नमो वः
पितरो रमाय, नमो वः पितरो घोराय मन्यवे स्त्रधायै वः पितरो
नमः ” । ततो मातामहादितर्पणं, अमुकसगोत्रोऽस्मान्मातामहो-
ऽमुकदेवशर्मा दृष्यतामिदं जलं तस्मै स्त्रधानमः, इदमस्मात्
मातामहायामुकदेवशर्मणे, एवमपरवारदयं तर्पणत्यागौ, अमुक-
सगोत्रोऽस्मात्तृद्धप्रमातामहोऽमुकदेवशर्मा दृष्यतामिदं जलं तस्मै
स्त्रधानमः, इदमस्मात्तृद्धप्रमातामहायामुकदेवशर्मणे, एवमपर-
वारदयं तर्पणत्यागौ ।

मातादितर्पणं, अमुकसगोत्रा-स्मान्माताऽमुका^(२)देवी दृष्यता-
मिदं जलं तस्मै स्त्रधानमः, इदमस्मान्मात्रे अमुका देव्यै एवमपर
वारदयं तर्पणत्यागौ, अमुकसगोत्रास्मात्पितामहौ अमुका देवौ
दृष्यतामिदं जलं तस्मै स्त्रधानमः, इदमस्मात्पितामहे अमुकादेव्यै,
एवमपरवारदयं तर्पणत्यागौ, अमुकसगोत्राऽस्मात्प्रपितामहौ
अमुका देवौ दृष्यतामिदं जलं तस्मै स्त्रधानमः, इदमस्मात्प्रपितामहौ

अमुकादेवै एवमपरवारद्वयं तर्पणत्यागौ, अमुकसगोचा अस्मात्-
 ज्येष्ठमाता अमुकादेवौ तृप्यतामिदं जलं तस्यै स्वधानम्,
 एकोऽञ्जलिः, इदमस्मात्ज्येष्ठमात्रे, ततः कनिष्ठमात्रे, ततो ज्येष्ठ-
 कनिष्ठरूपेण पितृतर्पणं, अनेनैव क्रमेण भ्रातृतर्पणं, एवं माता-
 मही-प्रमातामही-दृढप्रमातामहीनां, भगिनीनां ज्येष्ठादिक्रमेण,
 एवं मातुलादीनां, श्वशुरमातृभगिनौनां ज्येष्ठादिक्रमेण, ततः
 स्वपत्नीनां ज्येष्ठादिक्रमेण, ततः स्वपुत्राणां ज्येष्ठादिक्रमेण, ततः
 स्वदुहितृणां, ततो गुरुणां, शिष्याणां, भिक्षाणां यथास्मरणं-
 सखिस्तृष्णातीनां क्रमेण, भावुक-ग्राल-बान्धवानां च, स्वामिना-
 मन्येषां च, कारुण्यात् स्मरणे तर्पणं, एतेभ्योरेकैकाञ्जलिः,
 यथानाम त्यागः. ततः.

“देवासुरास्तथा यक्षा नागा गन्धर्वराक्षसाः ।

पिशाचाः गृह्यकाः सिद्धाः कुम्भाण्डास्तरवः खगाः ॥

जलेचरा भूनिजया वाय्वाहाराश्च जन्तवः ।

द्विप्तिमेते प्रयान्वाशु मद्भक्षेनाम्बनाखिलाः” ॥

इति जलञ्जलिदानं ।

एते च प्रेतभावं गता इति बुद्ध्या तर्पणं । तथा,—

“नरकेषु ममस्तेषु यातनासु च ये स्थिताः ।

तेषामाप्यायनायेतद्द्वैयते मलिसं मया ” ॥

इत्येकोऽञ्जलिः ।

“ये बान्धवा अवान्धवा अन्यजन्मनि बान्धवाः ।

ते तृप्तिमखिलां यान्तु ये चास्मत्तोयकाक्षिणः” ॥

इत्येकोऽञ्जलिः, ततो मृत्तोयं दत्त्वा वस्त्रच्छासनं, समाचारा-
दास्तरणकुशचयं तर्पणकुशांशैकौकृत्य भूमौ मंश्राप्य तत्र
वस्त्रनिष्पीडनं ।

“ये चास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोचिणो मृताः ।

ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडितोदकं” ॥

निष्पीडनकाले चासंस्कृतप्रमृतानां बुद्धौ करण, तथात्यागिनां
कुलथोषितां, दासवर्गतत्पितृवर्गस्य च, ततो यज्ञोपवीतौ भूत्वा
पूर्वमुखस्यः सहदाचमनं, प्रातःस्नानं काम्यतीर्थस्नानादौ तर्पणाङ्गत्वेन
एतावत्पर्यन्तकरणं, मध्याह्ने तु स्नानवत्तर्पणमपि प्रधानं प्रधान-
भूतेनापि तर्पणेन स्नानाङ्गत्वनिर्वाहः, ततो जपयज्ञः, गायत्र्या
ऋष्यादिस्मरणं, यथाशक्ति गायत्रीजपः, स च द्विविधः दशप्रणव-
मंयुक्तः सप्तधाहृतिशिरःसहित एकः, प्रणवव्याहृतिसहितोऽपर
द्व्युक्तं प्राक्, एवं अघमर्षणद्रुपदा, हंसपावमानि कुष्माण्डमंजक-
प्रभृतौनां शक्तौ मत्यां जपः, जपधर्माशोक्ताः, अथ सूर्यार्घ्यः, अद्यतो-
ऽष्टदलपद्मलिखनं, तिलयवरक्तचन्दनयुतजलपात्रं गृह्येत्वा हंसः
शुचिषदिति पठित्वा मर्द्धपर्यन्तमुपस्थाप्य सूर्यार्घ्यं नम इति
मण्डलेऽर्घजलप्रक्षेपः शिरस्यञ्जलिं निधाय जपः ।

“ॐ नमस्ते विष्णुरूपाय नमस्ते ब्रह्मरूपिणे ।

सहस्ररश्मये नित्यं नमस्ते सर्वतेजसे ॥

नमस्ते रुद्रवपुषे नमस्ते भक्तवत्सल ! ।

जगत्त्वामिन्नमस्तेऽस्तु दिव्यचन्दनरूपधृक् ! ॥

पद्मनाभ ! नमस्तेऽस्तु कुण्डलाङ्गदभूषित ! ।

नमस्ते सर्वलोकेश ! सुप्ताणामपि बुध्यसे ॥

सुप्तं दुष्कृतं चैव सर्वं पश्यसि सर्वदा ।

सत्यदेव ! नमस्तेऽस्तु प्रसीद मम भास्कर ! ॥

दिवाकर ! नमस्तेऽस्तु प्रभाकर ! नमोऽस्तु ते ” ।

एवं नमस्कृत्य त्रिःप्रदक्षिणकरणं, तर्पणोत्तरकर्म, ब्रह्माणं, चतुर्वक्त्रं
(१) कनकवर्णं कमण्डलुसुकुसुवाचसूत्रकरं ध्यात्वा हिरण्यगर्भं इत्यस्य,
प्रजापतिश्चविः, त्रिष्टुप्कन्दः, हिरण्यगर्भो देवता, पूजायां विनियोगः ।

“ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आमौत् ।

सदाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ” ॥

इति जलेषु पुष्पप्रक्षेपः, नात्रावाहनादि, पुष्पदानमात्र-
पूजा एवं रुद्रादिषु, त्रिष्टुप्पूजायां विशेषः, प्रणवः श्रद्धादिस्मरणं
अर्घसंस्कारः, ॐ नारायणमावाहयामि, नारायण अत्रागच्छ, इति
पुष्पाक्षताभ्यां जले ध्येयः मदेत्पुष्पस्यावाहनं, ॐ नारायणाया-
सनं ददानौत्यासनदानं, ॐ नारायणाय पाद्यं ददानौति पुष्पा-
क्षतसहितं पाद्यजलदानं, ॐ नारायणाय अर्घादकं इत्यर्घदानं,
ॐ नारायणायाचमनं ददानौत्याचमनौद्यदानं, ॐ नारायणाय
स्नानौद्यं ददानौति स्नानौद्यदानं, पुनराचमनौद्यं, ॐ नारायणाय
वस्त्रयुग्मं ददानौति वस्त्रयुग्मदानं, ॐ नारायणाय यज्ञोपवीतं
ददानौति यज्ञोपवीतदानं, ॐ नारायणाय गन्धं ददानौति गन्ध-
दानं, पुष्पसूक्तश्रद्धादि स्मृत्वा ॐ सहस्रशीर्षेत्यादि साध्याः सन्नि-
देवा इत्यन्तं सूक्तमुच्चार्य नारायणाय पुष्पं ददानौति पुष्पदानं ।

गायत्र्या ऋत्यादि स्मृत्वा गायत्रीमुच्चार्य नारायणाय धूपं
 स्थाहेति धूपः, एवं गायत्रीमुच्चार्य दौपं स्थाहेति दौपः, गायत्री-
 मुच्चार्य नैवेद्यं ददानौति नैवेद्यं, आचमनं, गायत्रीमुच्चार्य
 नारायणाय नम इति पुष्पाञ्जलिदानं, गायत्रीमुच्चार्य नारायण !
 स्वस्थानं गच्छेति हृदयकमले गतिचिन्तनं अग्रक्तौ गन्धादिपञ्चोप-
 चारेण वा, पुष्पेणैव गन्धधूपदानं पुष्पस्थामम्भवे जलेनैव सर्वोप-
 चाराः, तदन्ते निरञ्जनब्रह्मणेन सूर्यध्यानं, ततो रुद्रध्यानं,
 अघोरऋषिः, गायत्रीकन्दः, रुद्रोदेवता, पूजायां विनियोगः, “ रुद्रं
 वृषारूढं शूलहस्तं शुक्लवामनं, ॐ नमस्ते रुद्रमन्यव इति उच्चार्य
 रुद्राय नमः, इति पुष्पदानं, नारायण ऋषिः, यजुः, सूर्योदेवता,
 नारायण ऋषिः, गायत्रीकन्दः, सवितादेवता, विश्वामित्र ऋषिः,
 सवितादेवता, सूर्यपूजायां विनियोगः, “ आदित्यं रक्तवर्णं दिभुजं
 पद्महस्तं ध्यात्वा, देव सवित प्रसुव यज्ञ प्रसुव यज्ञपतिं भगाय,
 दिव्यो गन्धर्वः केतप्रः केतन्नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचन्नः सवितुः,
 विश्वानि देव सवित दुरितानि परामव, यद्भद्रं तन्न आसुर
 गायत्रीमुच्चार्य सवित्रे नम इति पुष्पदानं । प्रजापति ऋषिः,
 गायत्रीकन्दः, मित्रोदेवता, मित्रप्रजायां विनियोगः, मित्रस्य
 तर्पणि धृतो वो देवस्य मानमि, द्युम्नं चित्रश्रवस्तमं, मित्रो न
 एहि सुमित्र्या इन्द्रस्योत्तमादिदक्षिणं क्षणं, उग्रश्रुतः सो नः
 स्योनं, धृते वृंहस्यामि मित्र ममाचक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षतां,
 मित्रस्याहं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षामहे, (१) इति मन्त्रमुच्चार्य

मित्राय नम इति जले पुष्पप्रक्षेपः, “ इमं मे वरुण ” “ तत्त्वायामि ”
 “ उरु ह्येति ” मन्त्रत्रयस्य ऋष्यादिस्मरणं, शुक्लवर्णं पाण्डुरङ्गं
 मकरवाहनं वरुणं ध्यात्वा मन्त्रत्रयमुच्चार्य वरुणाय नम इति जले
 पुष्पप्रक्षेपः । पुष्पाभावं सर्वत्र जलं । “ ॐ हंसः शुचिषदि ” ति
 सूर्यावलोकनं । प्रजापति ऋषिः, गायत्रीकन्दः, सूर्योदेवता, उपस्थाने
 विनियोगः । अदृश्यमास्य केतवो-विरश्मयोजानां^(१) अनु भ्राजतो
 अग्नयो यथा । इति सूर्याभिमुखस्योर्द्ध्वाङ्गोरवस्थानं, प्रजापति ऋषिः,
 त्रिष्टुप्कन्दः, त्वष्टा देवता, मुखविमार्जने विनियोगः । “ ॐ संवर्चसा
 पयसा संतनूभिरगन्महिमनसासं ”^(२) श्रितेन त्वष्टा सुदतोविदधातु
 रायोऽनुमार्ष्टितन्योयविदिष्टं ” । अनेन तोयेन पाणिभ्यां मुखमार्जनं ।
 प्रजापति ऋषिः, यजुः, सूर्योदेवता, उपस्थाने विनियोगः ।
 “ ॐ स्वयंभुरमि श्रेष्ठोरश्मिवर्चोदां अमि वर्चोमे धेहि सूर्यस्या-
 वृतमन्यावर्त्तं ” । अनेन सूर्योपस्थानं । सूर्यस्येत्यस्य, प्रजापति
 ऋषिः, यजुः, सूर्योदेवता, प्रदक्षिणं विनियोगः । “ ॐ सूर्यस्या-
 वृतमन्यावर्त्तः ” । अनेन प्रदक्षिणकरणं । उपविश्य दिग्देवतानां
 नमस्कारः । दिग्भ्यो नमः, दिग्देवताभ्यो नमः, इति कर्काचार्याः ।
 दिशां च देवतानां च प्रत्येकं नमस्कार—इत्याहुः । प्राच्ये दिग्ने
 नमः; प्राग्दक्षिणायै दिग्ने नमः; दक्षिणायै दिग्ने नमः;
 दक्षिणापरायै दिग्ने नमः; पश्चिमायै दिग्ने नमः; पश्चिमोदीच्यै
 दिग्ने नमः; उदीच्यै दिग्ने नमः; अर्वायै दिग्ने नमः; इन्द्राय
 नमः; अग्नये नमः; यमाय नमः । नैर्ऋताय नमः, वरुणाय नमः,

वायवे नमः, कुबेराय नमः, ईशानाय नमः, ब्रह्मणे नमः, अनन्ताय नमः, ॐ ब्रह्मणे नम इति सूर्यं नमस्कृत्य जलाञ्जलिदानं । ॐ अग्नये नम इति जलाञ्जलिदानं । नमः पृथिव्यै, नमो वाचे, नमो वाचस्पतये, ॐ ओषधीभ्यो नमः, नमो विष्णवे, नमो महते, नमोऽव्भ्यो अपांपतये वरुणाय नमः । एतेभ्य नमस्कृत्य जलाञ्जलिदानं, तौर्यदेशप्रचालनं, नमोऽव्भ्यो अपांपतये वरुणाय नमो नमः इति नमस्कारः । अत्र भूमौ शिरः कृत्वा वेदनमस्कारः । ऋग्वेदाय नमः, यजुर्वेदाय नमः, सामवेदाय नमः, अथर्ववेदाय नमः, परमेष्ठौ प्रजापति ऋषिः, अनुष्टुप्कन्दः, वरुणोदेवता, तौर्यविमर्जने विनियोगः, प्रजापति ऋषिः, धाम्नोधात्र इति यजुः, यदाङ्गरम्या इति गायत्रीकन्दः, वरुणोदेवता, तौर्यविमर्जने विनियोगः । “ ॐ मापोमौषधौहिमौर्द्धाक्षो धाम्नो ^(१)राजस्वस्ततो वरुण नो मुञ्च, यदाङ्गरम्या इति वरुणेति ^(२)प्रयामहे ततो वरुण नो मुञ्च ” । गङ्गे स्नानं गच्छ इति तौर्यविमर्जनं । प्रजापति ऋषिः, गायत्रीकन्दः, सोमोदेवता, जपे विनियोगः । “ ॐ आप्यायस्व ^(३)समेतं ते विश्वतः सोमवृष्णां । भवावाजस्य संगथ ” इति शतं दश वा जपः । प्रजापति ऋषिः, यजुः, ^(४)शान्तविदो देवता, ^(५)जपनिवेदने विनियोगः । “ ॐ देवा-शान्तविदो शान्तमित्वाशान्तमिति मनमस्यत इमं देवायज्ञं

(१) राजस्वस्तो ।

(२) प्रयामहे ।

(३) समेतु ।

(४) शान्तविदो ।

(५) जपसमर्पणे ।

स्वाहा ” वा चेधा । अनेन जपेन परमात्मा विष्णुः प्रियतां । इति
जपनिवेदनं । अनेनैव विधिना नैमित्तिकं काम्यं प्रातःस्नानं
च कार्यं । नैमित्तिकं संक्रान्तिग्रहोपरागादूर्द्धादयादिविशिष्टयोग-
निमित्तकं । यत्तु चाण्डालादिस्यर्जननिमित्तकं तदमन्त्रक-
मित्युक्तमेव, संक्रान्तिस्नानं नैमित्तिकं । संक्रान्तिस्वरूपं ज्योतिः-
शास्त्रे ।

“मृगकर्कटसंक्रान्ति यत्तु दिग्दक्षिणायने ।

विषुवतीतुलामेषे विष्णुपथः स्थिरात्मके ।

षड्ग्रहीति ^(१)दिस्वभावे द्वादशैवं प्रकीर्तिताः ” ॥

मृगो मकरः, स्थिरा वृष-सिंह-वृश्चिक-कुम्भराशयः । ^(१)दिः
स्वभावते, मिथुन-कन्या-धनु मौनाः, देवौपुराणे, “त्रुटेः सहस्र-
भागो यः स कालो रविसंक्रमे ” । देवलः,—

“संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मो दर्शयः ^(१)पिशितेक्षणे ।

तद्योगादप्यधस्योर्द्धं ^(२)विंशत्याद्यः प्रकीर्तिताः ॥ ”

इदं संक्रान्तिपूर्वकालौनषष्ठौदण्डात्मकतदुपलब्धिताहोरात्रपरं
उपवासादिविषयं तैलस्त्रीमांसवर्जनविषयं चेति प्राञ्चः ।

देवौपुराणे,—

“षड्ग्रहीतिमुखेऽतीते वृत्ते च विषुवदये ।

भविष्यत्यथने पुष्यमतौते चोक्तरायणे ॥ ”

(१) दिशरीरे ।

(२) पिशितोपमैः ।

(२) दिःशरीराः ।

(४) विंशत्याद्यः ।

विशेषमाह देवलः,—

“शिंशत्कर्कटके नाथो मकरे विंशतिः परा ।
वर्त्तमाने तुलामेषे नाथस्तुभयतो दश ॥”

उभयतः तुलामेषयोः—

“षड्ग्रहीत्यामतौतायां षष्ठोरुक्ता तु नाडिका ।
पुण्यायां विष्णुपद्यां च प्राक्पश्चादपि षोडश ॥
अहः संक्रमणे पुण्यमहः छत्त्रं प्रकीर्तितं ।
रात्रौ संक्रमणे पुण्यं दिनाद्धं खानदानयोः” ॥

इति रात्रिसंक्रमणेन पुण्यकालविधिपरत्वात्छत्त्राहः ।

पुण्यत्वं यथा प्राप्तानुवादः, एतेषां वचनानां दिवस-
संक्रान्तिविषयत्वं. रात्रौ वचनान्तरेण व्यवस्थावगमात् ।

देवौपराणे,—

“मानाद्धं भास्करे पुण्यमर्पणं शर्वरीदले ।
पूर्णं त्वभयतो ज्ञेयमतिरेकेऽपरेऽहनि ॥”

मानाद्धं भास्करे भास्करोपलक्षितदिवसेऽर्द्धमित्यर्थः, विशेष-
माह वशिष्ठः,—

“अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरिक्रिया ।
ऊर्द्धं संक्रमणे चोर्द्धमुदयात्प्रहरदयं ॥”

मध्याह्नस्योपरि पूर्वदिवसस्य, दिनं पुण्यमनागतमिति-
देवौपराणात् ।

“संपूर्णं चेदर्द्धरात्रे रविसंक्रमणं भवेत् ।

प्राञ्छर्दिनदयं पुण्यं मुक्ता मकरकर्कटौ ॥

आदौ पुण्यं विजानौयाद्यदभिज्ञा तिथिर्भवेत्” ।

इति वचनात्संक्रान्तिकालौनतिथेः पूर्वदिनगामिले पूर्व-
दिने पुण्यकालः, यदा तिथिभेदे भेददिने पुण्यकालः ।
एवं च सपूर्णाद्वरात्रे संक्रमणे संक्रान्तिकालौनतिथेः पूर्वदिन-
गामिले उभयदिनगामिलेऽपि पूर्वदिनमध्याह्नादूर्ध्वं पुण्यकालः ।
संक्रान्तिकालौन तिथेरुत्तरदिनगामिले चोत्तरदिनादूर्ध्वमेव पुण्य-
काल इति व्यवस्था, आदौ पुण्यमिति वचनस्य दिनद्वयव्यापि-
तिथिकेऽपि (१) प्रकृत्य विशेषात् । वृद्धगार्थः—

“यद्यस्तमनवेलायां मकरं याति भास्करः ।

प्रदोषे वार्द्धरात्रे वा स्नानं दानं परेऽहनि ॥

अर्द्धरात्रे तदूर्ध्वं वा संक्रान्तौ दक्षिणायने ।

पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नोदयते रविः ॥”

भविष्योत्तरेऽपि—

“मिथुनात्कर्कसंक्रान्तिर्यदि स्यादंशुमालिनः ।

(१) प्रदोषे वा निशौथे वा कुर्यादहनि पूर्वतः ॥”

एतच्च यद्यपि कल्पतरुकारेण न लिखितं तथापि प्रामाणिक
बहुनिबन्धलिखितत्वेन सर्ववैदिकदेशपरिगृहीतत्वेन च निःस-
न्धिगधवादेतदिरुद्ध आचारो नादरणीयः ।

एताः संक्रान्तयः प्रत्येकं सप्तधा,

“उत्तराचयरोहिण्यो मन्दा संक्रान्तिरुच्यते ।

तच्च चिनाङ्गिकालस्तु प्रशस्ततम उच्यते ॥

चिचानुराधामृगशिरोरेवतीषु च संक्रमे ।
 मन्दाकिनौचतुर्नाक्षत्रेषु पुण्यतमाः स्मृताः ॥
 पुष्याश्विहस्तसंक्रान्तौ धांक्षा पञ्चैव नाडिकाः ।
 द्विजामघाचिपूर्वासु घोरायां सप्त नाडिकाः ॥
 अवणाद्विचय-स्वाति-पुनर्वसुषु संक्रमे ।
 महोदरौ पुण्यतमास्तत्र कालोऽष्टनाडिकाः ॥
 मूलाश्लेषार्द्रासु शाक्ते राक्षसां नव नाडिकाः ।
 विशाखास्तिकताप्येवं मिश्रिता तत्र संक्रमे ॥
 श्रुता दादशनाक्षसु सर्वत्रैव च कल्पयेत् ।
 या याः मन्त्रिहिता नाक्षस्ताः पुण्यतमाः स्मृताः ॥
 यस्य यः पुण्यकालस्तु तन्मध्ये नाडिकास्त्रिमाः ।”

तथा—

“रविसंक्रमणे पुण्ये न ज्ञायात् यदि मानवः ।
 सप्त जन्मन्यमौ रोगी निर्द्वन्द्वश्चापि जायते ॥
 अथने कोटिशुणितं लक्ष्यं विष्णुपदौफलं ।
 षड्ग्रौति महत्त्वं तु षड्ग्रौत्यां स्मृतं बुधैः ॥”

ज्ञातातपः,—

“संक्रान्तौ यानि दत्तानि ह्यथकथानि दादृभिः ।
 तानि तेषां ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि ॥”

आपस्तम्बः,—

“अथने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 चहोराचोषितः स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”

इत्युपोपवासी गृहस्थेतरेशां ।

कृतिमौमांसायां,—

“आदित्योऽहनि संक्रान्त्यां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

उपवासी न कर्त्तव्यो गृहिणा पुत्रिणा सदा ॥”

विष्णुपुराणे,—

“विशाखायां यदा सूर्यश्चरत्यंशं तृतीयकं ।

तदा चन्द्रं विजानीयात्कृत्तिकाशिरसि स्थितं ॥

कृत्तिकायां यदा सूर्यः प्रथमांशं तु गच्छति ।

विशाखायां तदा ज्ञेयस्तृतीयांशे दिवाकरः ॥

तदेव विषुवाख्योऽयं कालः पुण्यो विधौयते ।

तदा दानानि देयानि विप्रेभ्यः प्रयतात्मभिः ॥”

अथ च स्नानदानादिकं यथोक्तदिने कर्त्तव्यं नित्यं

विषुवाख्यसंक्रान्तिकालः ।

किञ्चन्यः पारिभाषिकः ।

देवौपुराणे,—

“दादशैते समाख्याताः स्नानाः पुनरवार्षिताः ।

चलक्ष्मीनाशनात् धन्या महापातकनाशनाः ॥”

दादशसंक्रान्तिषु दादशविधं स्नानमुक्तं ।

“कुङ्कुमं रोचना मांसी मुराचन्दनवाणुकं ।

हरिदारव्य^(१) संयुज्यं मेघे स्नानं पहापहं ॥

प्रियङ्गुपद्मकं कुष्ठं त्वचामांसी निशाकरं ।
रोचनागुहसंयुक्तं वृषे स्नानं महाफलं ॥”

निशाकरः कपूरः ।

“उशीरं पद्मकं कुष्ठं रोचनायन्त्रिपर्णकं ।
कुङ्कुमागुहसंयुक्तं मिथुने राज्यदं मतं ॥
रोचना-वालुकं मुस्तां मुराग्रैलेयचन्दनं ।
हरिद्रा-कुष्ठसंयुक्तं कर्किसंक्रमणे शुभं ॥
पद्मकं रोचनं मुक्ता मांसी गन्धं च चन्दनं ।
मिहे स्नानं सुराध्यक्ष ! राज्यायुःपुत्रवर्द्धनं ॥
हरिद्रा-वालुकं कुष्ठं मांसी रोचन-चन्दनं ।
कन्ये स्नानं प्रकर्त्तव्यं मन्तानरतिवर्द्धनं ॥
रोचना-तगरं कुष्ठं पद्मकोशीर-पद्मकं ।
हरिद्रावालुसंयुक्तं तुले द्यूतनाशनं ॥
प्रियङ्गुं स्फटिकं मांसी पद्मकं रोचनागुहं ।
मुस्ता-कुष्ठ-समोपेतं वृश्चिके राज्यदं मतं ॥
प्रवाल-मौक्तिकं कुष्ठं रोचनागुहपद्मकं ।
मुरामांसी-समोपेतं धनुः-संक्रमणे शुभं ॥
रोचना-वालुकं कुष्ठं चन्दनागुहकुङ्कुमं ।
उशीरं समभागांशं मकरे सर्वसौख्यदं ॥
यन्त्रिपर्णं त्वचावालु केशरं जाति-पत्रिका ।
रोचना सह संयुक्तं कुम्भे पुष्पीयराज्यदं ॥”

जातिः जातिफलं । पत्रिका तेजपत्रम् ।

“कर्पूर-फलमूलैला-मांसी-चन्दनपङ्कजं ।

कङ्कोल-^(१)सगन्धोग्रीरं त्वचं मौने सुखावहं ॥”

अथ ग्रहणस्नानं । तत्र निमित्तनिर्णये जावालिः श्रुतातपस्य ।

“संक्रान्तेः पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः ।

चन्द्रसूर्योपरागे तु यावद्दर्शनगोचरः” ॥

अत्र चन्द्रसूर्यग्रहणे स्नायादित्यादौ स्नानान्ते ^(२)नेमित्तिके चन्द्रसूर्योपरागमात्रस्य निमित्तश्रवणेऽपि वाक्यान्तरेण “यावद्दर्शनगोचर” इति निमित्तस्य विशेषणान्तरमुपादीयते ।

“यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुया” इति ^(३)जीवनस्य निमित्तल-
श्रुतावपि सायंप्रातर्जुहोतीति वाक्यान्तरेण सायंप्रातःकाला-
वच्छिन्नजीवस्य निमित्तवत् संक्रान्तिपुण्यकालमाहचर्याच्चैवमेव
निर्णयः, दर्शनं चाक्षुषज्ञानं द्वित्रिचक्षुष्यायित्वास्त्र स्वरूपेण निमित्त-
विशेषणं । दर्शनकाले स्नानश्राद्धादेरसंभवात्, तेन तद्योग्यता
लक्ष्यते, यद्यपि स्नानादिकाले स्नदर्शनाभावे परदर्शनमस्ति,
तथापि तद्दर्शनं योग्यतावशादेव लभ्यत इति लाघवाद्योग्यतैव
निमित्तविशेषणं, मेघाच्छन्ने च यद्यपि देशान्तरमनुवैर्दृश्यत्वा-
द्योग्यतास्ति, तथा यत्र मेघाच्छादनं तत्र योग्यतानिश्चयाभावा-
न्निमित्तानिश्चयाच्च श्राद्धाद्यनुष्ठानं, निमित्तनिश्चये स्यादेव,
स्नदर्शनयोग्यता वा निमित्तविशेषणं, मेघाच्छन्ने तदानीं स्नदर्शन-
योग्यतैव नास्ति, न च ग्रहणस्नानाङ्गत्वेन, चाक्षुषज्ञानविधिरेव

(१) तपनो ।

(२) नेमित्तिक ।

(३) वचनस्य ।

किं नस्यादिति वाच्यं तथा सत्यदृष्टान्तरकल्पनाप्रसंगात्, न च ग्रहणे निमित्ते विधानास्मिन्नित्यथोऽङ्गमिति तस्यैव चाक्षुषत्व-विशेषविधाने साधवमवशिष्टमिति वाच्यं, विषये प्रायदर्शना-दितिन्यायेन संस्कारप्राये दर्शनार्थवत् समालभेतेति स्पर्शनविधि-रिति न यागविधिरितिवत् ।

संक्रान्तिपुण्यकालसाहचर्येण निमित्तविशेषण अनित्यत्वात्,

“नेत्तेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन ।

नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नभसोगतमि”ति यद्यप्येतत्पर्यु-दासकूपेणानीक्षणसंक्षेपं विधीयते नतु निषेधः, तथापि स्नातकव्रतमध्यपाठादकरणे प्रत्यवायात् स्वस्य चाक्षुषदर्शनं विधातुं शक्यते । वाक्यार्थद्वेधे हि यस्मिन्नर्थे न विध्यन्तरविरोधः, स एव गृह्यते, (१)यथा दक्षिणावाक्ये गौश्वश्वश्वतरस्येत्यादौ दादशगत-संख्या नाश्वविषया विध्यन्तरविरोधादित्युक्तं, अश्वश्वोपकारकतरा भवेयुर्थेषां दानप्रतिग्रहौ प्रतिषिद्धौ न स्यातामिति, तत्सिद्धं स्वदर्शनयोग्यतानिमित्तविशेषणं, तेन स्वयमदृष्टेऽपि ज्ञानाद-धिकार आप्तवाक्यादिना योग्यतानित्यथात् । यदा मनुष्याधिकार-शास्त्रमिति मनुष्ययोग्यता विशेषणं । तेनार्थादेरप्यधिकारसिद्धिः, चाक्षुषज्ञानविषयस्यैव निमित्ततेति लक्ष्मीधरव्याख्या स्पष्टमेव दर्शयति, तेन दृष्टोरिष्टप्रदो राज्ञरित्यादिदोषेण यो न पश्यति तेनापि ज्ञानादिकं कार्यम् ।

ज्योतिःशान्ते,—

“जन्मर्चं जन्मनचचे सप्तमे चाष्टमे तथा ।

चतुर्थे द्वादशे चन्द्रे न कुर्याद्वाङ्मदग्रं ॥”

एतद्दोषभौत्या सूर्य्यं च स्नातकप्रतभङ्गभौत्या स्नयमदर्शनेऽपि
स्नानादावधिकारः ।

“सूर्य्यगृहे तु नाश्रीयत्पूर्वं यामचतुष्टयं ।

इन्दुगृहे तु यामांस्त्रीन् बालवृद्धातुरैर्विना ॥”

पूर्वभोजननिषेधः पुरुषार्थः, (१)निमित्तग्रहणकालीनस्नाना-
द्यङ्गं मानाभावात्, तथा ग्रहणकाले तु (१)नाश्रीयत् ।

“मुक्ते शग्निनि मुञ्चीत यदि न स्यान्महानिशा ।”

ग्रस्तास्तयोस्तु । स्नात्वा दृष्ट्वा परेऽहनि ग्रस्तास्तमितयोस्त-
येति, (१)परेऽह्नाति सूर्य्यं (४)परेऽह्नि चन्द्रे परराचाविद्यर्थः, परदिने
तूदयकाले मेघाच्छादने ।

“मेघकालादिदोषेण मुक्तयोरनवेक्षणे ।

आकालाख्यस्ततः कालं मुञ्चीत स्नानपूर्वकं ॥”

इति वाक्याद्दर्शनाभावेऽपि शास्त्रान्विश्रित्य भोजनमिति, ततः
स्नानफलं स्मृतिसमुच्चये,—

“सर्वं भूमिसमं दानं सर्वं व्याससमा द्विजाः ।

सर्वे गङ्गासमं तोयं राज्ञ्यस्ते द्विवाकरे ॥

(१) नतु ।

(२) स्नानीयात् ।

(३) परेऽहनी ।

(४) परेऽहनी ।

इन्दोर्लक्षगुणं प्रोक्तं रवेर्दशगुणं स्मृतं ।

(१) गङ्गातीरे तु संप्राप्ते इन्दोः कोटि रवेर्दश ॥ ”

अन्यत्त्वानं इन्दुग्रहे लक्षगुणं, सूर्यग्रहे तु दशगुणं, श्रिष्टाः पठन्ति ।

“ (२) कोटिजन्मकृतं पापं पुरुषोत्तममस्त्रिधौ ।

कृत्वा सूर्यग्रहे त्वानं विमुञ्चति महोदधौ ॥

दशजन्मकृतं पापं त्वानास्त्रिधौ पुष्करे ।

शतजन्मकृतं पापं गङ्गासागरसंगमे ॥

जन्मान्तरमहस्त्रेण यत्पापं समुपार्जितं ।

तत्सर्वं मस्त्रिधौ रात्रौ दिवाकरे ॥ ”

संहत्या कुरुचेचे तौथं ।

देवीपुराणे—

“ कार्तिके ग्रहणं पुण्यं गङ्गासागरमङ्गले ।

मार्गे तु ग्रहणं पुण्यं देवीकायां महामुने ॥

पौषे वे नर्मदा पुण्या माघे मस्त्रिधौ शुभा ।

फाल्गुने अवणा पुण्या चैत्रे पुण्या सरस्वती ॥

वैशाखे तु महापुण्या चन्द्रभागा सरिदरा ।

ज्येष्ठे तु कौशिकी पुण्या आषाढे (३) अविकानदी ॥

श्रावणे सिन्धुनाम्ना च तथा भाद्रे च गण्डकी ।

आश्विने सरयू श्रेष्ठा भूयः पुण्या तु नर्मदा ॥

(१) गङ्गाद्वारे ।

(२) कुर्यात् ।

(३) तापकी ।

गोदावरौ महापुण्या चन्द्रे राजसमन्विते ।
 सूर्ये च राज्ञा गप्ते तमोभृते महामुने ॥
 नर्मदातोयसंस्पर्शात् कृतकृत्या भवन्ति ते ।
 एवं गङ्गापि द्रष्टव्या तद्देव सरस्वती ॥”

स्मृतिसमुच्चये—

“सूर्यग्रहः सूर्यवारे सोमे सोमग्रहस्तथा ।
 चूडामणिरिति ख्यातस्तत्रानन्तफलं स्मृतं ॥”

अथ ग्रहणस्नानमन्त्रः—

“स्नानं गम्यतां राहो त्यज्यतां ^(१)चन्द्रसंगमः ।
^(२)कर्मचाण्डालयोने ! त्वं मम पाप क्षयं कुरु ॥”

सूर्यसंगम इति सूर्यग्रहे—

तीर्थस्नाने तीर्थस्नानमन्त्रं वाधित्वा अस्य निवेशः वैष्णवि-
 निमित्त-पांचदश्यावैमित्तिकत्वान्निरवकाशत्वाच्च । इदं च स्नानं
 सुतकादावपि कर्त्तव्यमेव ।

तथाच लिङ्गपुराणे—

“चन्द्रसूर्यग्रहे स्नायात्सुतके मृतकेऽपि च ।
 अस्नायात् मृत्युमाप्नोति स्नाया^(१)त्पापं न विन्दति ॥”
 तथा दानादिकमपि सुतकिनां कर्त्तव्यं ।

तत्रैव—

“सुतके मृतके चैव न दोषो राजदर्शने ।
 तावत्कालं भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते ॥”

(१) सूर्यसङ्गमः ।

(२) परं ।

(३) मृत्युं ।

अथ शुद्धाभिधानं, दानश्राद्धार्थमेव पूर्वेण खानस्य प्राप्तेः ।

तथा—

“ सर्वेषामेव वर्णानां सुतकं राजदग्ने ।

स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत श्रुतमन्नं विवर्जयेत् ॥ ”

ग्रहणनिमित्तमग्नौ च यत्तदपि खानापनोद्यमेव केवलं मुक्ति-
पर्यन्तं पाकस्पर्शादिनिषेधपरं ।

प्रातातपः—

“ सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राजदग्ने ।

अकुर्वाणस्तु तत् श्राद्धं पक्वे गौरिव मज्जति ” ॥

इदं श्राद्धमामश्राद्धमेव, आमश्राद्धं सपहे चेति वचनात्,
हेमश्राद्धमपि कश्चित् श्रूयते “ हेन्ना वामेन सपह ” इति इत्यो-
र्विकल्पः, आमश्राद्धे च पिण्डनिषेधः ।

मार्कण्डेयः,—

“ ग्रहणे च व्यतीपाते नवग्रहसमागमे ।

नित्यश्राद्धे च संक्रान्तावपिण्डं श्राद्धमिष्यते ॥ ”

दानं तु मुक्तिकाले, विमोचे चन्द्रसूर्ययोरिति प्रातातप-
वचनात् ।

मत्स्यपुराणे,—

“ यस्य राशिं समामाद्य भवेद्ग्रहणसंभवः ।

खानं तस्य प्रवक्ष्यामि मन्त्रौषधित्रिधानतः ॥ ”

उपरागात्पूर्वं कुम्भे वस्त्रौषधिरत्नाधाहरणं, उपरागकाले
स्नानं वाचनं ब्राह्मणचतुष्टयपूजनं, शुक्रमाश्ववस्त्रैः, कुम्भचतुष्टय-

स्नापनं सागरबुद्ध्या, गजाश्वरथ्या-वस्त्रौकसंगमात् हृदगोकुलात्,
 राजदाराच्च मृदमानीय प्रक्षेपः, पञ्चगव्य-शुद्धमुक्ताफल-गोरोचना-
 पद्म-शंख-आम्र-पत्र-जम्बु-वट-श्लक्ष्ण-पिप्पलपल्लवस्कटिक-श्वेतचन्दन-
 तीर्थवारि-श्वेतसर्षप-गजदन्त-कुमुदोग्रौर-गुग्गुलूनां कुम्भेषु प्रक्षेपः ।

अत्र तीर्थाद्यावाहनं ।

“ सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः ।

आयान्तु यजमानस्य द्रितक्षयकारकाः ॥

योऽमौ ^(१)वज्रधरो देव आदित्यानां प्रभुर्मतः ।

सहस्रनयन^(२)श्चेन्द्रो ग्रहपौङ्गं व्यपोहतु ॥

मुखं यः सर्वदेवानां सत्पार्श्वरमितद्युतिः ।

चन्द्रोपरागमभूतामग्निः पौङ्गं व्यपोहतु ॥

यः कर्ममाचौ लोकानां धर्मो महिषवाहनः ।

यमश्चन्द्रोपरागोत्थां पौङ्गं वै स व्यपोहतु ॥

रत्नोगणाधिपः साक्षात्प्रलयानलमप्रभः ।

खड्गव्यग्रोऽतिभीमोऽमौ रत्नःपौङ्गं व्यपोहतु ॥

नागपाशधरो देवो महामकरवाहनः ।

स जलाधिपतिश्चन्द्रो ग्रहपौङ्गं व्यपोहतु ॥

प्राणरूपेण यो लोकान् पाति क्षणमृगाश्रयः ।

वायुश्चन्द्रोपरागोत्थां ग्रहपौङ्गं व्यपोहतु ॥

योऽमौ निधिपतिर्देवः खड्गशूलगदाधरः ।

चन्द्रोपरागकल्पं धनदोऽयं व्यपोहति ॥

(१) चक्रधरो ।

(२) शक्रो

योऽथौ विन्दुयतो रुद्रः पिनाकी वृषवाहनः ।

चन्द्रोपरागपापानि च नाशयतु शंकरः ॥

चैल्लोके यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

ब्रह्मविष्णवर्कयुक्तानि तानि पापं चरन्तु वे ॥”

प्रतिकुम्भेभिर्मन्त्रैरभिमन्त्रणं । ते च पूजितास्तत्वारो ब्राह्मणाः
शुक्लमाद्यानुलेपनाः ऋग्यजुःसाममन्त्रैर्यजमानं ^(१) स्थापयेयुः । स्नातो
यजमानो वस्त्र-गोदानैर्ब्राह्मणान् पूजयेत्, दृष्टदेवताश्च । तच्च
कस्मिंश्चित् पक्षे अनेन मन्त्रान्विलिख्य तत्पत्रकं कनकपद्मरत्नं
पट्टे कृत्वा तत्पट्टं यजमानस्य शिरशि चत्वारो ब्राह्मणा वध्नौयुः
एवमुपरागमोक्षपर्यन्तं स्थित्वा स्नात्वा कृतस्नत्स्थयनः तत् पट्टं
ब्राह्मणाय दद्यात्, दृष्टदेवतां नमस्कृत्य ।

“अनेन विधिना यस्तु ग्रहणस्नानमाचरेत् ।

न तस्य ग्रहपीडा स्यान्न च ^(२) बन्धुजनक्षयः ॥”

सूर्यग्रहे सूर्यनामग्रहे मन्त्रेषु ^(३) कीर्तयेत्, कुम्भेष्वधिकत्वेन
पद्मपरागप्रक्षेपः, गोदाने कपिलागावः पराशरः, जन्मक्षोपरागे
वृषभस्य शङ्खनूत्रे तदर्णायाश्च पयः कुशाशोदकुम्भे निधायाभि-
षेकः, इति ग्रहणस्नानं, शिष्टाः ।

“आषाढी-कार्तिकी-माघी-वैशाखीषु कृतं च यत् ।

तदनन्तफलं प्रोक्तं स्नानदानजपादिकं ॥

(१) स्थापयेयुः ।

(२) बन्धुनिपर्ययः ।

(३) कीर्तनात् ।

अमावास्या द्वादशी च संक्रान्तिर्भानुवासरः ।
तच्च स्नानं जपो होमो देवतार्चनमेव च ॥
उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्मृतं ।”

तथा,—

“व्यहस्पृशि त्रिथौ स्नानं दानं च जप एव च ।
सहस्रगुणितं प्राङ्गरेवमेव दिनचये” ॥

तथा— “षष्ठाष्टम्यावमावास्या उभे पक्षे चतुर्दशी ।

अस्नातानां गतिं गच्छेद्यद्यहं नागमेत् पुनः ॥”

अथ काम्यस्नानस्यैव फलाभावेन निन्दा, न तु पृथक् ^(१)स्नाना-
नन्तरं नित्यं ।

एवं अलभ्ययोगेषु स्नानं काम्यं—

“अमार्कपातश्रवणैर्युक्ता चेत् पुण्यमाघयोः ।
अद्भौदयः स विज्ञेयः कोटिसूर्य्यग्रहेः समः ॥
तदेव कोटिगुणितं पुरुषोत्तमसन्निधौ ।”

आग्नेये —

“अनुमत्यामतीतायां प्रतिपद्भोक्षिणी शशी ।
यदा भवति संयोगः कार्त्तिकान्ते विशेषतः ॥
कोटिसन्निहितं पुण्यं स्नात्वा चैव महोदधौ ।”

कौर्मे,—

“मार्गे माषि शिनिवाच्यां सागरे यत्र कुचचित् ।
स्नात्वाश्वमेधावभ्यस्नानस्य लभते फलं ॥

विशाखायास्तुरीयेऽग्रे शेषचन्द्रे गते रवौ ।
तथा मैत्रगते भानौ षड्गुणं फलमश्रुते ॥
तथेवेन्द्र^(१)गते सूर्ये षड्गुणात् षड्गुणं फलं ।
शोमवारे विशेषेण साक्ष्यदा फलदा कुजः ॥”

ब्रह्माण्डे,—

“कुम्भस्थे भास्करे राजन् मकरे चाङ्गिरःशनी ।
द्वादशौ शुक्लपक्षस्य पुष्यस्थे यदि जायते ॥
गोविन्द-द्वादशौनाम महापातकनाशिनी ।
तस्यां कृत्वोदधिस्नानं दृष्ट्वा च पुरुषोत्तमं ॥
चयोदश्यां महाज्येष्ठ्याः फलं प्राप्नोति मानवः ।”
कौर्म,— “ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्यगते रवौ ।
पौर्णमासी गुरौ ज्येष्ठी महाज्येष्ठौति सा कृता ॥
महाज्येष्ठ्यान्तु यो गच्छेत् क्षेचान्तपुरुषोत्तमं ।
चयोदश्यां महाज्येष्ठ्याः फलं प्राप्नोति मानवः ॥”

कौर्म,—

“ब्रजेत् पदानि यावन्ति क्रतुतुष्ट्यानि तानि तु ।
तत्र गत्वा हरेर्द्वान्नि दृष्ट्वा श्रीपुरुषोत्तमं ॥
विश्वस्य विधिवत्स्नायात् प्रतितीर्थेषु वै क्रमात् ।”

ब्रह्माण्डे,—

“पुनर्वसौ देवगुरौ निशाकरे निशान्तवारे ऽमरपूज्यकेऽथवा ।
कुम्भे रवौ मत्स्यगते वृषस्पतावेकादशी स्यात्किल पापनाशिनी ॥

क्षीरोदके वार्यवगाह्य यो नरः संपूज्य कृष्णं रजनौसुपोषितः ।
एतेन पापं दशजन्मभिः कृतं जेघ्नीयते तस्य समस्तमाशु तत् ॥”

शिश्टाः—

“पुनर्वसु-बुधोपेता चैत्रे मामि शिताष्टमी ।
तस्यां नदीषु स्नानेन वाजपेयफलं लभेत् ॥
सप्तमी रविवारेण बुधवारेण चाष्टमी ।
अङ्गारकदिने प्राप्ते चतुर्थी वा चतुर्दशी ॥
शोमवारे त्रिमावास्या सूर्यपर्वशताधिका ।”

योगौ याज्ञवल्क्यः—

“स्नानं दानं जपो ध्यानं पित्र्यदेवार्चनं तथा ।
पावनानि मनुष्याणां दृष्ट्वैतत्स्येह कर्मणः ॥
अगम्यागमनात् स्तेयात् पापेभ्यश्च प्रतिग्रहात् ।
रहस्याचरितात् पापान्मुच्यते स्नानमाचरन् ॥
प्रकर्तुमसमर्थस्येज्जहोति यजति क्रिया ।
स्नानध्यानजपैर्होमैरात्मानं पावयेद्धुधः ॥
यदेव स्नानं कुरुते विशुद्धेनान्तरात्मना ।
तेनैव सर्वमाप्नोति विधियज्ञक्रियाफलं ॥”

एवमादि-स्नानं काम्यं, यथोक्तविधिना कर्त्तव्यं, सुख्यासामर्थ्यं
ऽनुकल्पेऽधिकारः ।

एवं तीर्थस्नानेषु—

आदिग्रन्थपुराणे समुद्रस्नानविधिः ।

“उपसेनं पुरा दृष्ट्वा खर्गदारेण सागर ।

गत्वाचम्य शुचिस्तत्र ध्यात्वा नारायणं परं ॥”

इत्यभिधानादुपसेनदर्शनं खर्गदारगमनमपि समुद्रस्नानाङ्गं ।

तथा—

“ग्रतानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति मानवः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो विमानेनार्कवर्चसा ॥

कुलैकत्रिंशमुद्धृत्य विष्णुलोकं च गच्छति ॥

भुक्त्वा तत्र वरान् भोगान् मन्वन्तरशतं पुनः ।

वेदशास्त्रार्थवित् विप्रो भवेद्यज्ञा तु वैष्णवः ॥

योगं च वैष्णवं प्राप्य ततो श्रीचमवाप्नुयात् ।”

इति सामान्यतः पुरुषोत्तमस्तेचावच्छिन्नं समुद्रस्नानफलं ।

“पौर्णमास्यां विशेषेण हयमेधफलं लभेत्” इति वचनात् पौर्ण-
मास्यामेतदेव फलमधिकं ।

तथा—

“ग्रहोपरागे संक्रान्त्यामयने विषुवे तथा ।

युगादिषु षड्ग्रहौत्थां व्यतिपाते दिनचये ॥

आषाढ्यां चैव कार्तिक्यां माघ्यां शान्यशुभे दिने ।

ये तत्र दानं विप्रेभ्यः प्रयच्छन्ति सुमेधमः ॥

फलं सहस्रगणितमन्यतौर्याल्लभन्ति ते ।”

अत्र यद्यपि ग्रहणादिषु दानस्य फलाधिक्यमुक्तं न खानस्य
तथापि माघ्यां चेति चकारेण खानस्यापि ग्रहणादिषु
फलातिशयजनकत्वं बोध्यं ।

तथापि—

“पितृणां ये प्रयच्छन्ति पिण्डं तच्च विधानतः ।

अथवा पितरस्तेषां प्रीतिं संप्राप्नुवन्ति वै” ॥

अथ च दानस्य पृथक् फलकथनाच्च स्नानाङ्गत्वमसंयुक्तं, प्रकरणादितिकर्तव्यतार्थत्वादिति फलवतां प्रकरणेनाङ्गत्वबोधनात्, विष्णुपूजा ^(१)तु तदङ्गमेव, एवं स्नात्वा तीर्थं नारायणमन्त्रमभ्यर्च्यत्यनुवाद्य विशिष्टस्योक्तं फलकथनात् । अथ च उत्तीर्थवाससौ धौते प्राणानायम्य, आचम्य गायत्रीं जपेदष्टोत्तरशतं, स्वाध्यायं प्राङ्मुखः कृत्वा इत्यादि कौर्त्तनं, मध्याह्नकालीन समुद्रस्नानस्य तत्कालीनसन्ध्यामाहचर्यात् यथाप्राप्तानुवादः, न तु समुद्रस्नानाङ्गत्वेन सन्ध्याभ्रह्मयज्ञादेर्विधितर्पणस्यापि वाक्यान्तरप्राप्त्यानुवादः, तर्पणाङ्गविधानं सन्ध्याङ्गविधानं च पुरुषार्थविषयं, न समुद्रस्नानाङ्गत्वेन, वरुणप्रपा सप्तकरणे सौमिक प्रणयनाङ्ग पैशवारवादि विधिवत् कातीयसूत्र इति, तच्च प्रथमं श्वेतमाधवाहचिणतः शतपादे स्थितस्योग्रसेनस्य दर्शनं, नमस्कारः, समुद्रस्नाने अनुज्ञाप्राप्त्यर्थं । समाचारात्—

“उग्रसेन ! महाबाहो ! वसवन् ! सत्यविक्रम ! ।

(१)समुद्रे स्नातुकामोऽस्मि अनुज्ञां दातुमर्हसि” ॥

ततो धन्वन्तर-शतचथे स्वर्गद्वारकाष्टस्तम्भद्वयदर्शनं, तयोः पूजनं, परित्यक्तः ।

(१) वत् ।

(२) तीर्थस्नानं करिष्यामि ।

ततः प्रार्थना,—

“सागरात्मः समुत्पन्नौ काष्ठौ सर्वगुणान्वितौ ।

मध्येन युवयोर्यामि प्रसन्नौ भवतः सदा” ॥

इति प्रार्थ्य तयोर्मध्यमार्गेण समुद्रतौरगमनं, तच्च भूमौ-
मच्छलाकारं लिखित्वा तन्मध्ये उपवेशनं, आचमनं संकल्पः,
सर्वपापविनिर्मुक्तिरहितशताश्वमेधफलप्राप्तिपूर्वकस्वकीयेकविंशकुलो-
द्भरणोत्तरार्कवर्णविमानदारकविष्णुलोकगमनपूर्वक मन्त्र-मन्त्र-
शतकाक्षौण-वरभोगोपभोगोत्तरभूतलवेदविद्वाङ्मणजन्मलाभपूर्वक-
वैष्णवयोगप्राप्तिपूर्वक मोक्षकामः समुद्रस्नानमहं करिष्ये; निष्काम-
एव वां, नारायणमन्त्रस्य श्रव्यादिस्मरणं, ॐ अष्टाक्षरनारायण-
मन्त्रस्य, साधनारायणचरित्रः, देवौ गायत्रीहृन्दः, अकारोवौजं,
उकारः शक्तिः, मकारः कीलकं, परमात्मा देवता, समुद्रस्नाने
विनियोगः, करन्यासः, अङ्गन्यासः, ध्येयः सदा इति ध्यानम् ।

आम्रह्मस्तम्भपर्यन्तं जगदंतच्छराचरं सर्वं नारायणात्मक-
मिति ध्यानं, समुद्रमभिमुखौभूय ॐ नमो नारायणाय इति
समुद्रोदकोपस्थानं, उपविष्टाङ्गुलिष्वष्टाक्षरन्यासः, ॐ नम इति
दक्षहस्ताङ्गुष्ठे, ॐ नम इति वामहस्ताङ्गुष्ठे, अक्षरषट्कमवशिष्टं,
त्रयस्य दक्षतर्जन्यादिचये । अपरत्रयस्य वामतर्जन्यादिचये, नमो
नम इति दक्षतर्जन्यां । ॐ नां नमस्तन्मध्यमायां, ॐ रां
नमस्तदनामिकायां । ॐ यं नमः वामतर्जन्यां, ॐ णां
नमस्तन्मध्यमायां, ॐ यं नमस्तदनामिकायां,

“ॐकारं वामपादे तु नकारं दक्षिणे न्यसेत् ।

मोकारं वामकक्षां तु नाकारं दक्षिणे कटौ ॥

राकारं नाभिदेशे तु थकारं वामवाङ्गके ।

णाकारं दक्षिणे बाहौ थकारं मूर्द्ध्नि विन्यसेत् ” ॥

ॐ नम इति देहाधः । ॐ नं नमः देशोर्द्धं, ॐ मों नमः
हृदये, ॐ नां नमः दक्षिणपार्श्वे, ॐ रां नमः वामपार्श्वे, ॐ यं
णां नम इति वर्णत्रयं पृष्ठे, अथवा अध-आदिस्थानषट्के सर्वस्य
मन्त्रस्य न्यासः, नारायणध्यानं ।

कवचवन्धनं—

“ पूर्वं मां पातु गोविन्दो दक्षिणे मधुसूदनः ।

पश्चिमे श्रीधरो देवः केशवश्च तथोत्तरे ॥

पातु विष्णुस्तथाग्नेये नैर्ऋत्यां, माधवोऽव्ययः ।

वाय्वे च ह्यशौकेशस्तथेग्राने च वामनः ॥

भूतले पातु वाराहस्तथोर्द्धं च चिबिक्रमः ।

अहं नारायणो देवः शंखचक्रगदाधरः ” ॥

इति ध्यानं ।

वक्ष्यमाणमन्त्रेण सिङ्गात् समुद्रस्य दण्डवत् प्रणामः ।

“ त्वमग्निर्ध्रुवणं नाथ ! रेतोधानामदीपनः ।

प्रधानं सर्वभूतातां जीवानां प्रभुरव्ययः ॥

अमृतस्यारणिस्त्वं हि देवयोनिरपापते ! ।

दृजिनं हर मे सर्वं तीर्थराज ! नमोऽस्तु ते ” ॥

समाचारादनेन मन्त्रेण समुद्रे पाषाणप्रक्षेपः ।

“पिप्पलाद समुत्पन्ने ह्यथै लोकभयंकरि ।

पाषाणं ते मया दत्तमाहारं परिकल्पय ” ॥

ततो वृष्टत् स्नानविधिना तदसम्भवे चिरादृत्याघमर्षणविधिना
वा स्नानं, तच्च मज्जनाङ्गमन्त्रस्नाने, “अग्निस्य तेजोनिर्ज्जा च देहे
नेतोधा विष्णोरमृतस्य नाभिः”, इति भारतीयो मन्त्रः, न
साच जलजपे कथं नारायणमन्त्रः, तच्च मन्त्रस्थाकरणत्वात्,
एतद्ब्रुवन्, ततोऽवगाह्येति, ततः शब्देन पूर्वकालौनत्या-
प्रतीत्यास्य मन्त्रस्य दृष्टार्थत्वाद्यकरणत्वं स्नाभेन करणमन्त्रस्थाने
निवेशसम्भवे दृष्टान्तरपादकप्रकृतकार्यक्रियमाणानुवादेन विनि-
योगात्, पश्चाच्चिरादृत्याघमर्षणजपो जलमग्नस्य, इदं च
प्राकृतं सर्वस्नानविधिषु समुद्रस्याधिकमङ्गं, साजलादवाक्येन
विधिप्रतीतिः, पश्चादित्यप्राकृतपाठाच्च, ततो जलमध्ये वा, उत्तोर्य
वाममौ परिधाय स्थले तर्पणं, वस्त्रमिष्यौडनान्तं, माध्याह्निकं तन्त्रेण
चेत्, “देवागा तु विद ” इति निवेदनान्तं । अथ नारायणपूजा,
प्रथमं बालकां समौपे ह्यथ हस्तमात्रं चतुर्द्वार-चतुरस्रलिखनं,
यथास्नानं पूजोपकरणस्थापनं, आसनमेकं पद्मादिना समा-
श्रित्यापेण तालचयं, दिग्बन्धनं, वह्निप्राकारचिन्तनं, नाराय-
मुद्रया विघ्ननिवारणं, अथ भुतशुद्धिः । यमिति वायुवीजं, धूस्रवर्णं
ध्यात्वा तदुत्थितवायुना देह^(१)शोधनं, रमिति अग्निवीजं रक्तवर्णं
ध्यात्वा तदुत्थितशिववह्निना पापेन सह देहदहनं, पापपुरुषं
वामकुक्षौ ध्यात्वा तथैव यथोक्त शोधणदहने, वमितिवीजं चन्द्र-

मण्डलमध्यस्थं शुक्लं मूर्द्ध्नि ध्यात्वा तदुत्थितान्मृतवृक्षा देवज्ञावनं,
 ततः करशुद्धिः, अष्टाचरेण पञ्चविंशतिजप्ते प्राणायामत्रयं ।
 मातृकान्यासः, ततो भावनाचतुष्टयं, अष्टाचरं देहे न्यासः, यथा,
 ॐ शुक्लं भूर्नम इति वामपादे, ॐ नं रत्नं भुवः नम इति
 दक्षिणपादे, ॐ मों श्यामं स्मर्नम इति वामकन्या, ॐ नां रत्नं
 महर्नम इति दक्षिणकन्या, ॐ रां कुंकुमाभं जनः नम इति
 नाभौ, ॐ यं पीतं तपः नम इति वामांग्रे, ॐ णां कज्जलाभं
 सत्यं नम इति दक्षांग्रे, ॐ यं बज्रवर्णं सर्वलोकाधिष्ठानं नम
 इति शिरसि, ॐ नारायणाय नमः हृदयाय नमः, ॐ विष्णवे
 नमः, शिरसि स्वाहा, ॐ ज्वलनाय नम इति शिखायै वषट् ।
 ॐ विष्णवे नमः कवचाय हूं, ॐ विष्णवे मुरदिषे बन्धाय हं
 फट् अस्त्राय फट्, इत्यङ्गन्यासः ।

ॐ शिरसि शुक्लो वासुदेवः, इति शिरसि न्यासः, ॐ
 अं ललाटे रक्तः संकर्षणो गरुत्मान् वहिस्तेज आदित्य इति
 ललाटे न्यासः, ॐ आं घ्रीवायां, पीतः प्रद्युम्नो वारिमेघाभ इति
 कण्ठे, ॐ आं हृदये कृष्णो ऽनिरुद्धः सर्वशक्तिसमन्वित इति
 हृदये न्यासः ।

इति चतुर्थहन्यासः । अथ कवचं—

“ममाद्यतस्थितो विष्णुः पृष्ठतस्यापि केशवः ।

गोविन्दो दक्षिणे पार्श्वे वामे तु मधुसूदनः ॥

उपरिष्ठान्तु वैकुण्ठो वाराहः पृथिवीतले ।

अवाप्तरदिशो यास्तु तास्तु सर्वासु माधवः ॥

गच्छतस्लिष्टतो वापि जायतः स्नपतोऽपि वा ।

नरसिंहकृता गुप्तिर्वासुदेवमथो ह्यहं” ॥

इति विष्णुमयत्वचिन्तनं, अष्टाक्षरविधिनार्घसंस्कारः, ॐ नम इति मन्त्रेण पूजोपयोगि-सर्वद्रव्यप्रोक्षणं, अथ हृदये पूजा, हृदये पद्मचिन्तनं, तदुपरि सूर्यविम्बं । तदुपरि चन्द्रविम्बं । तदुपरि वज्रविम्बं चिन्तयं, तच्च पवनमण्डलं, तच्च आकाशमण्डलं च चिन्तयं । तच्च ॐकारात्मकं ^(१)विद्युज्ज्योति तत्रस्थं चिन्तयित्वा तच्चाष्टाक्षर-मन्त्रस्य मनसा न्यासः, अष्टाक्षर-प्रत्येकवर्णैः, ॐ नारायणाय नमः, नं नारायणाय नमः, इत्यादिना मनसा पूजनं, समस्तेन अष्टाक्षरमन्त्रेण गन्धपुष्पादिना पूजनं, पञ्चाङ्गादष्टाक्षरमन्त्रेण पूजनं, एवं मनसा पूजयित्वा पाद्यादिकं संस्क्रुत्य वह्निः पौठपूजा, ततो लिखितपद्मस्य कर्णिकायां प्रतिमां संस्थाप्य शालग्रामं वा तथैव खण्डिले वा, चतुर्भुजं शंख, चक्र, गदा, पद्मधरं नारायणं सूर्य कोटिप्रतीकाग्रं विचिन्त्यावाहनम् ।

तच्च मन्त्रः—

“मीनरूपो वराहश्च नरसिंहो ऽथ वामनः ।

आयान्तु देवो वरदो मम नारायणोऽग्रतः” ॥

ॐ नमो नारायणाय नम इति चिन्तयित्वा नारायण अचा-
गच्छ, इह तिष्ठेत्यावाहनं ।

“सुमेधः पदपौठं ते पद्मकल्पितमानसं ।

सर्वसत्त्वहितार्थाय तिष्ठस्व मधुसूदन !” ॥

(१) विद्युज्ज्योतिस्थं ।

ॐ नमो नारायणाय इत्यासनं समर्थं तच्च स्थापनं ।

ॐ त्रैलोक्यपतीनां पतये देवदेवाय हृषीकेशाय श्रीविष्णवे

नमः, ॐ नमो नारायणाय नमः, अघं ददानीति अघदानं ।

“पाद्यं ते पादयोर्देव ! पद्मनाभ ! सनातन ! ।

विष्णो ! कमलपत्राक्ष ! गृहाण मधुसूदन” ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः, पाद्यं ददानीति पाद्यं ।

“मधुपर्कं महादेव ! ब्रह्माद्यैः कल्पितं तव ।

मया निवेदितं भक्त्या गृहाण मधुसूदन” ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः मधुपर्कं ददानीति मधुपर्कं ।

“मन्दाकिन्यास्तु ते वारि सर्वपापहरं शुभं ।

गृहाणाचमनीयं ^(१) त्वं मया भक्त्या निवेदितं” ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः, आचमनीयं ददामीति ।

“त्वमापः पृथिवी चैव ज्योतिस्त्वं वायुरेव च ।

लोकसंवृतिमात्रेण वारिणा ^(१) ज्ञावयाम्यहं” ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः स्नानं कारयामीति ।

“वेदतत्त्व समायुक्ते यज्ञ ^(१) क्रतुभमन्विते ।

स्नानवर्णप्रभे देव ! वासमी तव केशव !” ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः वस्त्रं ददामि ।

“शरीरं ते न जानामि चेष्टां चैव च केशव ! ।

मया निवेदितान् गन्धान् प्रतिगृह्य विलिप्यतां” ॥

(१) तु ।

(२) स्नापयाम्यहं ।

(३) तन्तु ।

ॐ नमो नारायणाय नमः, गन्धं ददामि ।

“स्रग्गजुःसाममन्त्रेण निर्वृत्तं पद्मयोगिना ।

सावित्रीयन्त्रिसंयुक्तमुपवीतं तवाच्युत” ! ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः यज्ञोपवीतं ददामि ।

“दिव्यरत्नसमायुक्ता वज्रिभानुममन्विताः ।

गात्राणि शोभयन्ते ते अलङ्काराश्च माधव” ! ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः अलङ्कारं ददामि ।

अष्टाक्षरप्रत्येकवर्णैः ॐ नमः पुष्पं ददामि, ॐ नं नमः पुष्पं ददामि, इत्येवं रूपेणाष्टपुष्पाञ्जलिं दत्त्वा । ॐ नमो नारायणाय नमः पुष्पं ददामीति एवं मन्त्रव्यक्तसमस्ते पुष्पदानं, ततः ॐ पुरुषोत्तमाय नम इति पुष्पाञ्जलिदानम् ।

“वनस्पति रसो दिव्यो गन्धाढ्यः सुरभिश्च ते ।

मया निवेदितो भक्त्या धूपोऽयं प्रतिगृह्यतां” ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः धूपं ददामि स्वाहा,

“सूर्यचन्द्रमसोज्योतिर्विद्युदग्न्योक्तथैव च ।

त्वमेव ज्योतिषां देव ! दौपोऽयं प्रतिगृह्यतां” ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः दौपं स्वाहा ।

“अन्नं चतुर्विधं चैव रसैः षड्भिः समन्वितं ।

मया निवेदितं भक्त्या नैवेद्यं तव केशव” ! ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः नैवेद्यं ददामि स्वाहा, पूर्व-
मन्त्रेणाचमनीयं, मुखवासं करद्वयं ताम्बूलं च दत्त्वा, आवरण-
पूजा, पूर्वादिचतुर्दिक्षु दलेषु, वासुदेव, मङ्कर्षण, प्रद्युम्न, अग्नि-

ब्रह्मणां, स्थापनं पूजनं, आग्नेयादिकोणदलेषु, वराह-नृसिंह-
वामनचविक्रमाः स्थाप्याः पूज्याः, एषामष्टाचरेण पूजा गन्ध-
पुष्पाभ्यां, वचमाषाणां स्तनामचतुर्यो नमो मन्त्रेण । पुरतो
गङ्गं संस्थाप्य पूजनं, दक्षे चक्रं, वामे शंखं, गदां दक्षे, शार्ङ्गं
वामे, दक्षिणे चेषुधौ, खड्गं वामे, अश्विनं दक्षे, पुष्टिसुतरे,
पुरतो वनमाक्षां, ततः श्रीवत्सकौस्तुभौ, पूर्वादिचतुर्दिक्षु, इदया-
दीनि, कोणेष्वत्तं, अष्टदिक्षु, अध ऊर्ध्वं, इन्द्रादीन् ब्रह्मान्तान्
संस्थाप्य पूजनं, आवरणपूजां समाप्य सुद्रादर्शनं, पद्म, शंख,
श्रीवत्स, गदा, गङ्ग, वाण, चक्र, शार्ङ्गाख्या, अष्टौ सुद्राः, ततः
पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा, अष्टाचरमन्त्रेणाष्टशतं अष्टाविंशतिं वा जपः,
समर्पणं, स्तुति-प्रदक्षिण-नमस्काराः, पुनरर्घं दत्त्वात्मानं समर्थं
विशर्जनं ।

“गच्छ गच्छ परं स्थानं पुराण पुरुषोत्तम ! ।

यत्र ब्रह्मादयो देवा न विदुस्ते परं पदं” ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः, चमस्वेति हृत्पद्मे संहरणं । ततः
शिरसा प्रणम्य सागरप्रसादनं ।

“प्राणस्त्वं सर्वभूतानां योनिश्च सरितांपते ! ।

तौर्धराज ! नमस्तुभ्यं ! चाहि मामच्युतप्रिय” ! ॥

ततो रामाय नमः, कृष्णाय नमः, सुभद्रायै नमः, सागराय-
नमः । इति नमस्काराः, ततो ऽकिद्रावधारणं, इति स्नानं ।

“अर्चनं ये न जानन्ति हरेर्मन्त्रं यथोदितं ।

तेन ते मूलमन्त्रेण पुजयन्त्यच्युतं तदा” ॥

इति वचनात् उक्तपौराणिकवज्र (१)मन्त्रज्ञाने अष्टाक्षरमन्त्र-
मन्त्रेण यद्योक्तोपचारैः पूजा । तदप्यावरणपूजा ऽनेनैव प्रकारेण
क्रमोऽप्यथमेव, इति ब्रह्मपुराणोक्त-समुद्रस्नानविधिः ।

अथ मार्कण्डेयबृहदस्नानविधिः, नरसिंहपुराणे, मार्कण्डेयं प्रति
विष्णुवाक्यं,—

“इदं तीर्थं महाभाग ! त्वन्नात्मा ख्यातिमेव्यति” ।

ब्रह्माण्डपुराणे,—

“मार्कण्डेयबृहदं गत्वा नरसोदकमुखः शुचिः ।

निमज्जयेन्निचतुरान् इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

संसारसागरे मग्नं पापपक्ष्मचेतनं ।

चाहि मां भगनेष्वन ! त्रिपुरारे ! नमोऽस्तु ते ॥

नमः शिवाय शान्ताय सर्वपापहराय च ।

स्नानं करोमि देवेश ! मम नश्यतु पातकं ॥

नाभिमात्रे जले (२) स्नात्वा विधिवद्देवतापितृन् ।

तिक्षोदकेन मतिमान् पितृस्नान्यांश्च तर्पयेत्” ॥

अन्यानपि करणतया येषां तर्पणमनावश्यकमित्यर्थः ।

“प्रविश्य देवतागारं कृत्वा तं चिः प्रदक्षिणं ।

मूलमन्त्रेण संपूज्य मार्कण्डेयस्य चेश्वरं ॥

अक्षरेण च ये विप्राः प्रणिपत्य प्रसादयेत् ।

चिलोचन ! नमस्तेऽस्तु नमस्ते शशिभूषण ! ॥

चाहि मां त्वं विरूपाक्ष ! महादेव ! नमोऽस्तु ते” ।

मूलमन्त्रः पञ्चाक्षरः—

“मार्कण्डेयष्टदे त्वेवं ज्ञात्वा दृष्ट्वा च शंकरं ।

दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति मानवः ॥

शिवलोके वरान् ^(१)भुक्त्वा चेहलोके भवेत्पुनः ।

शंकरं योगमासाद्य ततो मोक्षमवाप्नुयात् ” ॥

अथेन्द्रद्युम्नस्य सरः,—

“गत्वा तत्र शुचिर्धीमान् ^(१)आचम्य मनसा हरिं ।

ध्यात्वोपस्थाय च जलमिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

अश्वमेधाङ्गसंभूत ! तीर्थ ! सर्वाघनाशन ! ।

ज्ञानं त्वयि करोम्यद्य पापं हर नमोऽस्तु ते ॥

एवमुच्चार्य विधिवत् ज्ञात्वा देवानुषौन पितृन् ।

तिलोदकेन चान्यांश्च संतर्प्याचम्य वाग्यतः ॥

दत्त्वा पितृणां पिण्डांश्च संपूज्य पुरुषोत्तमं ।

दशानामेधिकं सम्यक् फलं प्राप्नोति मानवः ॥

सप्तावरान् सप्त परान् वंशानुद्धृत्य वैष्णवं ।

^(१)भोगं भुक्त्वा चिरं पश्चादिह मोक्षं लभेद्भुवं ” ॥

तत्र क्रमः, तत्र गत्वाचमनं, हरिध्यानं, जलोपस्थानं तूष्णीं,
मन्त्रेण ज्ञानं, तर्पणं, पिण्डदानं, श्रीपुरुषोत्तमपूजनं चेति, ज्ञानं
प्रधानमन्यान्यङ्गानि ।

श्वेतगङ्गायां, ब्राह्मणे श्वेतं प्रति विष्णुवाक्यं ।

(१) भूत्वा ।

(२) संस्मरन् ।

(३) लोकं ।

“प्रासादस्य समीपे त्वं कुण्डं कारय सुव्रत ! ।

श्वेतगङ्गेति गास्यन्ति यावदाभूतसंज्ञवं ॥

कुशाणेषापि कौन्तेय श्वेतगङ्गेयमम्बु च ।

स्पृष्ट्वा स्नानं गमिष्यन्ति मङ्गला ये समाहिताः” ॥

इति वचनात् । मज्जने महत् फलं गम्यते ।

अथ गङ्गास्नानं—

“सहस्रतीर्थे निषेवेत गंगां चैव पुनःपुनः ।

सर्वतीर्थमया गंगा (१)सर्वतीर्थमयो हरिः ।

श्रवणादनमात्रेण मानवानां सदैव हि ॥

पापौघं निर्दहेत् गंगा तूत्तराग्निमिवानलः ॥

गच्छध्वं विबुधा गंगां ज्ञात्वा विश्वमग्राश्रितं ।

सुघोरेऽस्मिन् कलौ प्राप्ते सुक्तिर्वा वाञ्छिता यदि” ॥

तथा,—

“अहो किं बहूनोक्तेन गंगा सेव्या सदा नरैः ।

नान्यत्संसारदुःखस्य नाशकं मोक्षकारकं ॥

स्पृष्टाभिलषिता दृष्टा पीता स्पृष्टावगाहिता ।

या पावयति भूतानि कौर्त्तिता च दिने दिने ॥

इन्दुव्रतसहस्रन्तु यः कुर्यात्कायशोधनं ।

पिवेद्यस्यापि गंगांभः समौ स्यातां न वा समौ ॥

दृष्ट्वा जन्मकृतं पापं स्पृष्ट्वा जन्मचरार्जितं ।

स्नानाद् जन्मगतोद्भूतं हन्ति गंगा कलौ युगे” ॥

(१) सर्वदेवमयो ।

तच्च गंगास्नाने मन्त्रः ।

“ (१) विष्णुपादार्घ्यसंभूते ! गंगे ! क्षिपयगामिनि ! ।

धर्मद्रवीति विख्याते पापं मे हर जाह्नवि ! ॥

अद्भुता भक्तिसंपन्ने श्रीमातर्देवि जाह्नवि ! ।

अमृतेनाम्बुना देवि ! भागौरथि ! पुनिहि मां ” ॥

तथा,— “ गौतमी जाह्नवी रेवा चतुर्थी च पुनः पुनः ।

कावेरी गोमती कृष्णा ब्राह्मी वैतरणीति च ॥

(२) विष्णुपादार्घ्यसंभूता गंगेह नवधा स्मृता ” ।

इतिवचनात् (१) आशु गंगाशब्दप्रयोगस्य कार्यार्थत्वाङ्गगामन्त्र
एतास्त्रपि प्रयोष्यः, गोदावर्यां तु ।

“ गोदावरौ जलस्यर्शाद् वातो यच्च प्रवर्तते ।

तद्देशवासिनां मुक्तिः किमु तत्तीरवासिनां ” ॥

ततः स्नानमन्त्रः—

“ अम्बकजटोद्भूते ! गौतमस्याघनाग्निनि ! ।

सप्तधा सागरं (३) यान्ति गोदावरि । नमोऽस्तु ते ॥

गोश्रोत्र-धास्त्रि ! दिव्यन्ति गोमदामविहारिणि ! ।

गोभागल्लतसंचारे ! गोदावरि ! नमोऽस्तु ते ” ॥

वैतरण्यां विशेषः, महाभारते,—

“ उपसृष्ट्यैव भगवन्स्थां नद्यां महामते (४) ! ।

मानुषादस्मि विषयादपेतः पुरुषर्षभ ! ” ॥

(१) विष्णुपादाय ।

(२) विष्णुपादाय ।

(३) नदीषु ।

(४) याति ।

(५) महामुने !

इति युधिष्ठिरस्य सोमशं प्रति वाक्यं ।

तत्र मन्त्रः—

“अथातथां सर्वभ्यो भागेभ्यो भागमुत्तमं ।

देवाः संकल्पयामासुर्भयाद्भुद्रस्य शाश्वतं ॥

इमां गाथामनुसृत्य य इहोपसृशेन्नरः ।

देवयानस्तस्य पन्थाश्चाक्षुषैव प्रकाशते ” ॥

कृष्णवेष्टां च;—

“सद्गुणपादोद्भवा देवी श्रीग्रेष्मोत्सङ्गगामिनी ।

कृष्णवेष्टीति विख्याता सर्वपापप्रणाग्निनी ” ॥

तत्र स्नानमन्त्रः—

“सद्गुणपादोद्भवे ! देवि कृष्णवेष्टीति विश्रुते ! ।

सर्वपापविशुद्ध्यर्थं स्नास्ते देवि तवात्मसि ॥

प्रसीद मे देवि ! सदाभरेश !

देवेश ! सृष्टा^(१) जगतां विशुक्ते ।

स्नानेन यस्या मलधौतपापः

प्राप्नोति विष्णोः पदमेव मर्त्यः ॥

ब्रह्माभूतानन्दरसेन पूषं

जलेन पूर्णामिव मेनिरेऽज्ञाः ।

तां त्वावगाह्यामि पिबामि कृष्णे !

देवाभृषोर्क्षर्पयिष्ये पितृंश्च ” ॥

नर्मदायां च,—

“आद्ये ! नमः पुण्यजले ! नमः सागरगामिनि ! ।

नर्मदे ! पापनिर्वारे ! नमो देवि ! वरानने ! ॥

नमोऽस्तु ते मुनिगणसिद्धसेविते

नमोऽस्तु ते ! (१)शंकरदेहनिःसृते ! ।

नमोऽस्तु ते धर्मभूतां वरप्रदे !

नमोऽस्तु ते सर्वपवित्रपाविनि” ॥

तत्र गंगासागरस्नानमन्त्रः,—

“त्वं देवि ! सरितां (२)नाथ ! त्वं देवि ! सरितां वरे ! ।

उभयोः सङ्गमे स्नात्वा मुञ्चामि दुरितानि वै” ॥

करतोयास्नानमन्त्रः,—

“करतोये ! सदा नीरे ! सरित् श्रेष्ठेति विश्रुते ! ।

(३)आज्ञावयसि (४)गोत्राणां पापं हर नमोऽस्तु ते” ! ॥

कौशिकीस्नानमन्त्रः,—

“गाधिराजसुते ! देवि ! विश्वामित्रमुनेः स्वसः ।

स्यौकभार्य्य ! सन्तोये । पापं मे हर कौशिकि” ॥

भीमरथौमन्त्रः,—

“भीमस्त्रेदसमुद्भूते ! रथनेमिविनिःसृते ! ।

सर्वपापप्रशान्त्यर्थं स्नात्वे देवि ! तवाम्बसि” ॥

(१) शंकरदेहनिर्गते ।

(२) मीश ।

(३) आज्ञावयामि ।

(४) गोत्राणि ।

लौहित्यसमुद्रसंगमे,—

“ ब्रह्मपुत्र ! महाभाग शान्तनोः कुलवर्द्धन ! ।

अमोघागर्भसंभूत ! पापं लौहित्य ! मे हर ” ॥

तथा—

“ देव्यास्त्रिंशत्सहस्रं जलधिगतनदीस्नानमन्योन्यतुष्ट्य”मिति-
वचनात् समुद्रगानदीस्नानं गायत्री-त्रिंशत्सहस्रजपफलकामिना
कार्यं ।

“ स्रष्टुं देव्ययुतं चैव प्राणायामशतत्रयं ।

समुद्रगानदीस्नानं सममेतच्चतुष्टय”मिति ॥

दशप्रणवयुक्तं देव्ययुतं परं ।

यच्च,—

समुद्रगानदीतीरवासिनामस्यायासत्वात्तेषां स्नानं देव्ययुतसमं,
अन्येषां त्रिंशत्सहस्रसममिति ।

भविष्यपुराणे,—

“ भास्करायतनाभ्यासे यत्तोयं पुरतः स्थितं ।

सूर्यगङ्गेति तत्तोयं तत्र स्नात्वा दिवं प्रयेत् ” ॥

तथा,—

“ शिवलिङ्गसमीपस्था नद्यः सर्वाश्च भारत ! ।

वापौकूपतडागाश्च शिवतीर्था इति स्मृताः ॥

स्नात्वा तेषु नरो भक्त्वा शिवतीर्थेषु मानवः ।

ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ” ॥

एवमादिषु पृथगेव स्नानान्तरं, माध्याह्निकस्नानं तु चतुर्थभाग-

कृतेन तीर्थक्षानेन प्रसंगात् सिध्यति, प्रातःसन्ध्योत्तरं तीर्थक्षानेन माध्याह्निकक्षानसिद्धिः, किं तु चतुर्थभागे पृथगेव कार्यं, प्रातः-
क्षानकाले तु न तीर्थक्षानादेः काम्यक्षानान्तरस्य वा प्रसंगः ।

“सन्ध्याद्यौनोऽशुचिर्नित्यमनर्घः सर्वकर्मसु ।

यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेद्”ति ॥

सन्धानुष्ठानात् पूर्वमनधिकारात्, यत्तु प्रातःक्षानकाल-
एव विशेषेण विहितं, माघक्षानं तस्य प्रातःकाल एव कालः
सन्ध्यातः पूर्वमपि तदनुष्ठानं ।

यथा,— “प्रातः स्नात्वा मुनिश्रेष्ठाः! शिवतीर्थेषु मानवः ।

अश्वमेधफलं प्राप्य इद्रलोकं च गच्छति” ॥

इत्यादावपि प्रातःसन्ध्यातः पूर्वं कालः ।

“प्रातःस्नाय्यक्षणकिरणपक्षां प्राचीमवलोक्य स्नाया”दिति
नित्यकाम्यसकलप्रातःस्नानोद्देशेनारुणोदयकालविधेः ।

यथा,—

य इहा पशूना सोमेन यजेत सोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां
वा यजेतेति नित्यकाम्यसोमयागानां कालविधिः । कार्तिक-
क्षाने तु यद्यपि विष्णुस्मृतौ प्रातःशब्दो नास्ति ।

तथापि,—

“कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्दन !” ।

इति मन्मसिक्तात् ।

“तुलामकरमेघेषु प्रातःस्नायी भवेन्नरः ।

इविष्यशुक्लं ब्रह्मचारी सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥

इति वाक्ये वाक्यान्तरैः कार्त्तिकदिमासचयविहितानां व्रतानां तन्मेष कस्यसम्बन्धकचनार्थमिदं वाक्यं । मूलत्वात् कथ्यते ।

तथाश्विनापरपक्षश्राद्धमेव कन्यागतापरपक्षश्राद्धमिति शौर-
मासेन व्यपदिश्यत इति वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति वाक्ये
ज्योतिष्टोमस्य ज्योतिःपदेनानुवादेन ^(१)निमित्तसम्बन्धवत्, अमु-
वादस्य गौणत्वेऽप्यदोषात्, न च संव्रतानां तुल्लादिमासानां
व्रतसम्बन्धो मासस्य कालस्योद्देश्यत्वेन साहित्याविवक्षणात् ।

अन्यथा आकामा वेषु यत्त्वानमित्यादावपि पौर्णमासी-
चतुष्टयकाशीन पृथक् ज्ञानविधिनापन्तेः, न चेत्तत् कस्य-
चिदिष्टं, अस्मिन् पक्षे सुतरां कार्त्तिकज्ञानं प्रातःकाशीनमिति,
तथापि सन्ध्यातः पूर्वमधिकारः, काम्यज्ञानानां सर्वेषां सन्ध्या-
राचिष्यतिरिक्तेऽनुष्ठानमिति सर्वं रमणीयं, एवं ज्ञात्वा गृहगमनं,
माध्याह्निककर्मान्तरं ।

याज्ञवल्क्यः,—

“ प्रक्षाल्य तौर्यदेशं तु गत्वा खं धर्ममाचरेत् ” ।

तथा—

“ स्नावन्धादिव्यथाचम्य सोपानत्कोट्य संस्पृशन् ।

आगतः सोदपादस्तु यज्ञेन शुचिरेव सः ॥

तेनोदकेन द्रव्याणि प्रोक्ष्याचम्य पुनर्गृहे ।

ततः कर्माणि कुर्वीत नित्यं वै यानि कानिचित् ” ॥

द्रव्याणि पूजापञ्चयज्ञोपयुक्तानि ।

“ पात्रादिरहितं तोयमुद्धृतं सव्यपाणिना ।

न तेन प्रोक्षणं कुर्यादस्त्रनिष्पीडनेन च ” ॥

शातातपः—

“ नाधोवस्त्रैकदेशेन शुद्धार्थमप आहरेत् ।

यदानीतं तु सव्येन प्रोक्षये^(१)द्दक्षिणेन तु ” ॥

अथ प्रोक्षणमुपलक्षणं ।

पूजा पञ्चयज्ञ भोजनाद्यर्थमीदृशमेव जलमित्यवगन्तव्यं ।

विष्णुपुराणे तर्पणानन्तरं,—

“ ततो गृह्यार्चनं कुर्यादभौष्टसुरपूजनं ।

जलाभिषेकपुष्पाणां धूपादीनां निवेदनैः ” ॥

पद्मपुराणे,—

“ द्विजं गां काञ्चनं स्पृष्ट्वा ततो विष्णुगृहं व्रजेत् ।

आश्रयस्तु ततः पूज्य प्रतिमां वापि पूजयेत् ” ॥

नरसिंहपुराणे,—

“ जले देवं नमस्कृत्य ततो गृहगतः पुनः ।

विधिना पुरुषसूक्तस्य ततो विष्णुं समर्चयेत् ” ॥

एवंगतप्रातर्विष्णुपूजायां कृतायामपि पुरुषसूक्तेन मध्याह्ने
पूजावश्यं कर्त्तव्या नित्यवद्दिधानात् ।

तथाच श्रिष्टाः,—

“ प्रातस्तु पूजयेद्विष्णुं पञ्चरात्रविधानतः ।

मध्याह्ने पूजयेद्दिद्वान् विष्णुं पुरुषसूक्तकैः” ॥
पुरुषसूक्तपूजाविधियं नरसिंहपुराणोक्तो याज्ञः ।
नरसिंहपुराणे,—

“आनुष्टुभस्य सूक्तस्य, त्रिष्टुभे तस्य देवता ।
पुरुषो यो जगदीजमृषिर्नारायणः स्मृतः ॥
आद्ययावाहयेद्देव मृचान्तपुरुषोत्तमं ।
द्वितीययासनं दद्यात् पाद्यं दद्यात् हतौथया ॥
चतुर्थार्घ्यं प्रदातव्यं पंचम्याचमनौथकं ।
षष्ठ्या स्नानं प्रकुर्वीत सप्तम्या पीतवासनी ॥
यज्ञोपवीतमष्टम्यां नवम्यां गन्धमेव च ।
पुष्पं दद्यात् दशम्यां तु एकादश्यां तु धूपकं ॥
द्वादश्यां दीपदानं स्यात् त्रयोदश्यां निवेदनं ।
चतुर्दश्यां जलं^(१) कुर्यात् पञ्चदश्यां प्रदक्षिणं ॥
षोडशोद्वासनं कुर्यात् शेषकर्माणि पूर्ववत् ।
स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनौथकं ॥
षण्मासात् मिद्धिमाप्नोति देवदेवं समर्चयन् ।
संवत्सरेण तेनैव सायुज्यमुपगच्छति” ॥

अथ शेषकर्माणि पूर्ववदिति नारसिंहे द्वाविंशाध्याये यानि
काम्यानि एतादिकानादीनि श्रूयन्ते, अन्यचापि कामनायां सत्यां
कार्याणीत्यतिदिशन्ते, नत्वावाहना^(१)द्यो तच्च यद्व्यं श्रुतं तस्याति-
देशः, शेषकर्माणीत्यनेन उक्तषोडशोपचारातिरिक्तकर्मणामेवाभि-

(१) चतुर्दश्याज्जलिं ।

(२) नत्वावाहनाद्योः ।

हितत्वात्, तेनापि षष्ठा खानं कर्त्तव्यमित्युक्तं तज्जलेन काष्ठं
पापमुक्तिपूर्वकविष्णुलोकप्राप्तौष्णायां दृतेन खानं शंखभेरी-
निनादादिष्वहितं षष्ठ्या च्छवा पृथक् कर्त्तव्यमित्यतिदिश्यते,
एवमन्यदूष्यं ।

तथाहि द्वाचिंशाध्याये श्रूयन्ते,—

“ आगच्छ नरसिंहेत्यावाहनाच्चतुष्पदैः ।
एतावतापि राजेन्द्र ! सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
दत्तार्थमासनं पाद्यं खानमाचमनौषकं ।
देवदेवस्य विधिना स्वर्गलोके महीयते ॥
तोयेन स्नापयेद्भक्ता नरसिंहं नराधिप ! ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥
स्नाप्य दध्ना सकृद्विष्णुं निर्मलः प्रियदर्शनः ।
विष्णुलोकमवाप्नोति सेव्यमानः सुरोत्तमैः ॥
यः पुनर्नृषेरर्घं मधुना स्नापयेन्नरः ।
अग्निपुरे न मोदित्वा पुनर्विष्णुपुरे वसेत् ॥
दृतेन स्नपनं यस्तु पर्वकाले विशेषतः ।
नरसिंहे ततः कुर्यात् शंखभेरीनिनादितं ॥
पापकञ्चुकनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ।
पञ्चगव्येन देवेशं स्नापयेत् योऽतिभक्तितः ॥
ब्रह्मकुर्चविधानेन विष्णुलोके महीयते ।
कुशपुष्पोदकैः स्नात्वा ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥
रत्नोदकेन सावित्रं वैरजं हेमवारिणा ।

नरसिंहं संप्राप्य कर्पूरागुदवारिणा ॥
 इन्द्रलोके स मोदित्वा पद्मादिष्णुपुरं व्रजेत् ।
 पुष्पोदकेन गोविन्दं स्नाप्य भक्त्या नरोत्तमः ॥
 सावित्रं लोकमासाद्य विष्णुलोके महीयते ।
 वस्त्राभ्यामच्युतं भक्त्या परिधाय विशिषकं ॥
 सोमलोके वसित्वा तु विष्णुलोके महीयते ।
 कुंकुमागुदश्रीखण्डकदर्शनैरच्युताकृतिं ॥
 आलेप्य भक्त्या राजेन्द्र ! कल्पकोटिं वसेद्विवि ।
 मल्लिकामालतीजातीकेतक्यगोकचम्पकैः ॥
 पुंनागवकुलैः पद्मैरुत्पलैर्जातिपुष्पकैः ।
 तुलसीकरवीरैश्च पासाग्रावर्त्तैः^(१)कुञ्जकैः ॥
 एतेरन्यैश्च कुसुमैः प्रशस्तेरच्युतं नरः ।
 अर्चयन् दशसुवर्णस्य प्रत्येकं फलमाप्नुयात् ॥
 मासां कृत्वा यथासाधमेतेषां यः प्रयच्छति ।
 कल्पकोटिबहुलाणि कल्पकोटिशतानि च ॥
 दिव्यं विमानमास्थाय विष्णुलोके स^(२)मोदते ।
 नरकेश्वरिणं^(३)भक्त्या विष्वक्पत्रैरखण्डितैः ॥
 निम्बिद्रैः पूजयेद्भक्त्या तुलसीभिश्च भक्तितः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥

(१) कुञ्जलैः— ।

(२) महीयते ।

(३) वृद्धा ।

मन्त्रिषाख्यं गुग्गुलं यः श्राज्ययुक्तं सशर्करं ।
 धूपं ददाति राजेन्द्र ! नरसिंहाय भक्तिमान् ॥
 वायुलोकं समासाद्य विष्णुलोके महीयते ।
 दृतेन तिलतैलेन दौपं यो ज्वालयेन्नरः ॥
 ज्योतिष्मता विमानेन विष्णुलोके महीयते ।
 हविःप्राण्योदनं दिव्यमाज्ययुक्तं सशर्करं ॥
 निवेद्य नरसिंहाय यावत्कं पायसं तथा ।
 (१)समास्तु कुलमंख्याता यावत्पुस्तकवती नृप ॥
 विष्णुलोके महाभोगान् भुञ्जानास्ते सर्वेष्वपि ॥

एवं देवगृहस्य समन्तादल्लिदानं, (१)नेवेद्यविशेषेण लोकपालेभ्यः
 ग्रान्तिकरं, प्रदक्षिणकरणं पृथ्वीप्रदक्षिणफलं, नमस्कारेण विष्णु-
 लोकफलप्राप्तिः, स्तोत्रजपेन विष्णुलोकं, मन्त्र्यायां गीतवाद्येन
 पर्वसु विशेषेण कामरूपता, गरुडध्वजदानाद्विष्णुलोकप्राप्तिः,
 मुकुटकटककेयूरादिसुवर्णभरणैः (२)रिन्द्रलोकः, पयस्विनी धेनु-
 दानाङ्गोसहस्रदानफलं । अत्र पुष्पमध्ये तुलसीकौर्त्तनं पुष्पफलं,
 अचोपक्रमे, “राजपुत्र ! गृहण्येवं हरिपूजाविधिक्रम”मिति
 कौर्त्तनादुपसंहारे च इत्येवमुक्तं भृगुचोदितेन मया तवेहार्चन-
 मच्युतस्येति पूजोपसंहारात्, सर्वेषां पृथक् पृथक् फलवतां पृथगेव
 पूजात्वं । नहि षोडशोपचार, एवं पूजा ।

(१) समास्तु कुल ।

(२) नेवेद्यविशेषेण ।

(३) इन्द्रलोकः ।

किन्तु प्रीतिहेतुक्रिया माघं, तेन गृहसंमार्जनो लेपनादीनि गोदानादीन्यपि प्रीतिहेतुत्वात् पूजा ।

तदुक्तं भट्टैः, स्मृतेरपि हि पूजात्वादिति, नात्र पुरुषसूक्त-पूजायामेवमादीनां गुणफलत्वमप्रकरणात्, नापि गुणविधिमात्रत्वेन फलश्रुतेरर्थवादत्वं, अव्यभिचरितकृतसम्बन्धाभावेन पूजागतस्था-वाहनदेरनुपस्थितेः, अनेकगुणविधाने वाक्यभेदभयेन ब्रह्मात्मर्मा-न्तरत्वे फलपेक्षया मुक्तिफलान्वयात् ।

तेन सधर्मकमिदमावाहनं, पुरुषसूक्तपूजायामावाहनमधर्मकं । तेनास्मादक्षतपुष्पादिधर्मान्तरं गृह्णातीति, एवं यान्यत्र पुष्पाण्यनु-लेपनादीनि वा तान्येव पुरुषसूक्तपूजायामपि पुष्पदानविधिना अत्रत्य धर्मग्रहणात् शेषकर्माणि पूर्ववदित्यनेन तु कर्माष्टेवाति-दिश्यते, न द्रव्याणीति, कर्मपदेन द्रव्यलक्षणा वा मन्त्रव्या, द्रव्याणां वा क्रियायां कर्मत्वात् कर्मपदेनोपादानमिति, कस्योक्त-विधिना वा पुरुषसूक्तेन पूजयेत् ।

याज्ञवल्क्यकल्पे,—

चतुरस्रं परं कृत्वा चतुर्द्वारविभूषितं ।

तन्मध्ये विलिखेत्पद्मं कर्णिका केशरान्वितं ।

प्रणवेन (१) फड्गन्तेन करौ संग्रोधयेत्ततः ।

दिग्बन्धनं ततः कुर्याद्विधिवद्भूतशोधनं ॥

प्रणवं भुतमुच्चार्य वीजं संचिन्त्य निर्दहेत् ।

तन्मध्यादूर्ध्वरेत्रेण मरुता शोधयेत्ततः ।

(१) पद्मकेन ।

निर्दहेदग्निबीजेन ज्ञावयेदारुणेन च ॥

(१) एकार्णवमपर्यन्तं भावयेत् स चराचरं ।

ततोऽण्डं जलमध्यस्थं शुद्धकाष्ठन-सप्रभं ॥

वारुणेन तु संचिन्त्य तन्मध्ये चिन्तयेद्दूरिं ।

कुक्षारविन्दवदनं पीतनिर्मलवासभं ॥

पङ्कजासनमध्यस्थं शुद्धजाम्बुनदप्रभं ।

केयूरकटकोपेतं चारकुण्डलमण्डितं ॥

सशंखचक्रं सस्मेरं मुकुटादुपगोभितं ।

संचिन्त्य बीजमात्मानं तं हृदिस्थं विचिन्तयेत् ॥

सोऽहमस्मौत्यभेदेन चिन्तयित्वात्मपूजनं ।

कृत्वा मुद्रात्रयं धृत्वा कुर्यान्नासं विधानतः ॥

आद्यामृषं न्यसेदामे द्वितीयां दक्षिणे करे ।

तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे तथा ॥

पंचमीं वामजानौ तु षष्ठीं वै दक्षिणे न्यसेत् ।

सप्तमीं वामकन्यां तु दक्षिणस्यां तथाष्टमं ॥

नवमीं नाभिदेशे तु दशमीं हृदये तथा ।

एकादशीं कण्ठदेशे द्वादशीं वामबाहुने ॥

त्रयोदशीं दक्षिणे च मुखे चैव चतुर्दशीं ।

अक्षयोः पञ्चदशीं चैव षोडशीं मूर्द्ध्नि विन्यसेत् ॥

एवं न्यासविधिं कृत्वा पश्चात् पाचस्य शोधनं ।

अस्त्रेण चास्येद्विष्णोर्गायत्र्या जलपूरणं ॥

(१) एकार्णवमपर्यन्तं ।

गन्धादि दत्त्वा दशधा बीजं तु प्रणवं न्यसेत् ।
 मन्त्रन्यासं ततः कृत्वा प्रोक्षयेन्मण्डलान्तिकं ॥
 श्रवणुष्व ततोऽस्त्रेण शंखमुद्रां प्रदर्शयेत् ।
 हृदये श्रीधरं देवं गन्धार्घ्यैर्मार्गसैर्यजेत् ॥
 पूजयेदासनं तच्च क्रमादाधारशक्तिः ।
 आधारशक्तिं कूर्मं च अग्नानं चित्तिमण्डलं ॥
 धर्मं ज्ञानं च वैराग्यमैश्वर्यमपि कोषतः ।
 पूर्वतोऽधर्ममज्ञानमवैराग्यमनैश्वरं ॥
 संपूज्याष्टदशं पद्ममर्कसोमाग्निमण्डलं ।
 उपर्युपरि संपूज्य मध्ये तु पुरुषं यजेत् ॥
 ध्येयः सदा सविहमण्डलमध्यवर्त्ती ।
 नारायणः सरसिजासनमंनिविष्टः ॥
 केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरौटौ ।
 चारौ हिरण्यवपुर्धृतशंखचक्रः ॥
 आद्यथावाच्येद्देवं पूर्वमुद्राः प्रदर्शयेत् ।
 एतावन्तः प्रिया विष्णोर्वन्दनीयास्तु भो दिनाः ।
 एतावद्दर्शयेत्तिस्रः कृतकृत्यस्ततो भवेत् ॥
 द्वितीययासनं दद्यात् पाद्यं दद्यात्तृतीयया ।
 स्वदेहे विन्यसेद्देवे सूक्तेन पुरुषस्य तु ॥
 चतुर्थार्घ्यं ततो दद्यात् पञ्चम्याचमनौचकं ।
 षष्ठ्या ज्ञानं प्रकुर्वीत सप्तम्या पीतवाससौ ॥
 यज्ञोपवीतमष्टम्या नवम्या गन्धमुत्तमं ।

पुष्पं दद्याद्दशगन्धां तु एकादश्यां तु धूपकं ॥
 द्वादश्यां दीपदानं स्यात् त्रयोदश्यां निवेदनं ।
 पूर्ववत् स्नाननैवेद्ये वस्त्रेणाचमनं भवेत् ॥
 गणेशं क्षेत्रपालं च नारदं गुरुमेव च ।
 सर्वतः पूजयेद्दिद्वान् मध्ये लोकेशपद्मयोः ॥
 इन्द्रमग्निं यमं चैव नैर्ऋतं वरुणं तथा ।
 वायुं कुबेरमीशानमनन्तं परमेष्ठिनं ॥
 स्नात्वा दिक्षु ततोऽस्त्राणि नामभिः प्रणवादिभिः ।
 सर्वतः पूजयेद्दिद्वान् तत्सर्वं प्रणवे स्तितं ॥
 देवं प्रणवबीजेन संपूज्यास्त्राणिभिस्त्रिभिः ।
 जपेदष्टोत्तरशतं तत्तमोऽन्तं ततो द्विजाः ॥
 गुह्यातिगुह्यगोप्ता त्वं गृह्याणां सत्तं जपं ।
 सिद्धिर्भवतु मे देव ! तत्-प्रसादाद्दधोऽक्ष ! ॥
 एवं निवेद्य विधिवद्जपं श्रीपुरुषोत्तमे ।
 वर्षर्षं पुरतो जप्त्वा ऊर्ध्वमर्द्धं ततो जपेत् ॥
 विश्वकसेनं तथैशान्यां प्रणवेनैव पूजयेत् ।
 गन्धपुष्पादिभिः कृत्वा दक्षिणं (१) चोरदक्षिणं ॥
 चतुर्दश्यास्त्राणि कुर्वात् पञ्चदश्यां प्रदक्षिणं ।
 कृत्वा देवस्य पुरतः प्रणमेद्दण्डवत्स्थितौ ॥
 ध्यायेन्मण्डलमध्यस्थं सकलं निष्कलं यदि ।
 अक्षिद्रुमवधार्यान्ते समस्तेति ततो वदेत् ॥

संक्षत्य मण्डलाद्देवं षोडश्यां प्रणवं पठेत् ।
 नासाकर्षणयोगेन हृदि संस्थापयेत् प्रभुं ॥
 आदित्यवर्णं पुरुषं पुण्डरीकनिभेषणं ।
 भक्तिस्त्रिगुणेन मनसा ध्यायेत् प्रापहरं हरिं ॥
 योगमूर्त्तिं चतुर्बाहुं शंख-चक्र-गदाधरं ।
 यो वा ध्यायेद्विभुत्यर्थमाप्नोति वसुमौलितं” ॥

अथ बीजं संचिन्त्य निर्दहेदिति बीजं वायुबीजं च
 संचिन्त्य मन्त्रशोषयेदिति सम्बन्धः, निर्दहेदिति वक्ष्यमाणवक्त्रिणा
 दाहस्य शोषणसाध्यत्वदर्शनाय प्रथममुपासनं, निर्दग्धं शोषये-
 दित्यर्थः, मध्यादूर्ध्वरन्ध्रेणेति जीवमात्मानं हृदि संचिन्त्येदिति
 वक्ष्यमाणत्वान्मध्यात् सुषुम्णामार्गेण ऊर्ध्वं नक्षत्ररन्ध्रेण जीवं दाहशान्तं
 नवेदित्यथ निर्दहेदिति पाठे स्फुटमेव जीवयनचिन्तनं,
 रमित्यग्निबीजं, वं वाहसबीजं, सोऽहमस्मीति विष्णुरहमस्मीत्यर्थः
 आत्मपूजनमन्त्राभेदचिन्तनमेव मानसपूजाया वक्ष्यमाणत्वात्,
 मुद्राचयमात्रं विष्णोरसाधारणं जीवस्यकौस्तुभ-वैनतेय-मुद्राचयरूपं
 एतावन्तः प्रियाविष्णोरेदिति वक्ष्यमाणत्वात्, यदि तु तत्त्वसागर-
 संहितोक्तं सर्वदेवसाधारणं मुद्राचयं स्याद्विष्णोः प्रिया इत्यसंगतं
 स्यात् । तत्त्वसागरसंहितायां,—

“अक्षयिः शिरसा रूपं हृदये सैव वन्दिनी ।

अङ्गुलीर्गोपयित्वा तु भ्राम्य संस्थापयेत् हृदि ।

प्रसाधनीति सिद्धेया तिस्रो मुद्रा इमाः समाः” ॥

कुर्यात्प्रासविधानं तु इति मातृकान्यासकेशवादिन्यास-

भावनाचतुष्टयरूपन्यासास्तन्मान्तरोक्ताः सूचिताः, पूजाङ्गमन्त्र-
न्यासमाह ।

“आद्यामृचं न्यसेदाम” इत्यादिना विष्णोर्गायथ्येति गायत्री-
ह्रन्दस्यो वैष्णवो मन्त्रस्तद्विष्णोर्गायथ्येति गायत्रीह्रन्दस्यो
वैष्णवो मन्त्रस्तद्विष्णोरिति यावत्, गन्धादित्यादिशब्देन गन्धपुष्पा-
चतयवकुशाद्यतिलस्येतस्यैवपदपूर्वाः, मन्त्रन्यासं ततः कृत्वेति उक्तस्य
दशधा प्रणवजपस्यानुवादः, पूर्वोक्तविष्णुगायत्री वा मन्त्रः,
पूजाङ्ग-पुरुषसूक्तमन्त्रो वा, प्रोक्षयेन्मण्डलान्तिकमिति, प्रोक्षणं
शंखस्यजलस्य जलान्तरेण संस्कारार्थं, मण्डलान्तिकमित्यव-
गुह्येन-स्वरूपकथनाय, मण्डलाकारेण शंखान्तिके चतुर्गुणेत्यर्थः,
मण्डलं चान्तिकं च यथास्यादिति क्रियाविशेषणं, अर्घ्यसंस्कारान-
न्तरमर्घ्यादिकेन पूजोपकरणप्रोक्षणं, तन्मान्तरसिद्धं कार्यं, यदार्घ्य-
संस्कारस्याच कृतस्य दृष्टार्थत्वादर्थकमेव वा पाठक्रमवाधात्
प्रोक्षयेन्मण्डलान्तिकमिति शंखमुद्रादर्शनानन्तरं सम्बध्यते, तच्च
मण्डलं पद्मं तत्पर्यन्तं द्रव्यजातं सर्वमर्थं संकृत्य प्रोक्षयेदिति
सम्बन्धः, पूजयेदासनं तचेति, तच्च मानसपूजायां आधारादि-
क्रमेणासनपूजा कार्या, अर्थात् वाङ्मपूजाचामप्यनेनैव विधिना
आसनपूजेति गम्यते, आसनं पूजयेदिति तच्चापि सम्बन्धात्,
आवाहयेदिति तच्चापि सम्बन्धात् आवाहयेदिति हृदये विष्णुं
ध्यात्वा नामादारेणावाहनं, नासाप्रवेशेनोदासनस्य वक्ष्यमाणत्वात्,
आसनपाद्यदानानन्तरं स्तुतिवदाद्यामृचं न्यसेदाम इत्यादिक्रमेण
न्यासः, पूर्ववदिति, नारसिंहोक्तपुरुषसूक्तपूजादीत्यर्थः, पुरुषसूक्त

पूजात्वेन बुद्धिस्थत्वात्, पूर्वता सप्तप्रकारत्वात्, लोकेष्टपद्मयोरिति
कर्णिकायां लोकेष्टो विष्णुः, तदाष्टे दशानि, तयोर्मध्य इत्यर्थः,
तेन दशमुखे शक्रादयः, ततोऽस्त्राणि तदनन्तरं दशमध्येऽस्त्राणि
वज्रादीनि स्नासु दिक्षु पूजयेदिति समन्धः, षड्रचं जप्त्वा ऊर्ध्वमन्य
जपेदिति स्तोत्रान्तरं षडस्त्रनामादिजपेदित्यर्थः, मध्याह्ने गोपात्र-
पूजायां ध्याने विशेषः ॥

॥ इति श्रीमहामहोपाध्याय्याग्निचिदाजपेयि-नरसिंहविरचिते
नित्याचारप्रदीपे चतुर्थभागकृत्यं समाप्तम्
॥ श्रीशुभमस्तु, श्रीशुभमस्तु ॥

द्वितीयभागादारभ्य चतुर्थभागान्तः पुस्तकस्यैतत्

द्वितीयभागः समाप्तः ॥

नित्याचारप्रदीपोद्धत-प्रमाणग्रन्थानां ग्रन्थकर्ता च अनुक्रमणी ।

अष्टाग्राधानं	... ३३८ ।	कर्मविपाकसारं...	१४०, २०७ ।
अंगिराः	२८, ६३, ११४, २७८, २८०, २८८, २९९, ३००, ३२८, ३४१, ३६१, ४३१ ।	कर्मविपाकाः	१८५, १८६, १८७, २०५ ।
अत्रिः	... ३५७ ।	कर्मविपाकसमुच्चयः	१८८, २०३, २०७, २१२, २१३, २१४, २१७, २२२, २२६, २३२, २३५, २३७ ।
आथर्वण्योयस्तापनश्रौतौ	... ६०६ ।		
आपस्तम्बः	१७, ३३, ३४, ५१, ५८, २५४, ३०८, ३१२, ३२८, ४२२, ४७२, ४८०, ४८१, ५०५, ५०७, ५०८, ५१३, ५१६, ५२१, ५२२, ५२४, ५३८, ५४७, ६०६, ६८१ ।	कल्पतहः	... २७८, ३६२ ।
		कात्यायनः	४२३, ४३२, ४४३, ६१३ ।
		कालिकापुराणं	... ४८२ ।
		कूर्मपुराणं	४३२, ४३३, ४४८, ४५३, ६८२, ६८३ ।
		गण्डपुराणं	१८४, २८०, ४४८, ५८८ ।
आदित्यपुराणं	२७०, २८०, ३५३ ।		
आग्नेयपुराणं	२८१, ३४४, ३४८, ३६१ ।	गार्ग्यः	... ४६, १८८ ।
आत्मन्याप्रवादः	... ४२२ ।	गीता	३०७, ३३५, ३६२, ४१४, ४२८, ४३०, ४७०, ४८१ ।
ईशानसंहिता	... ४५७ ।		
उग्रनाः	... ४१८, ५१४, ६०८ ।	गुल्मकुष्ठं	... २३० ।
ऋग्विधानं	... १२४, १३६ ।	गोभिलः	... ८० ।
कपिलः	... ५३८ ।	गौतमः	१६, २१, २५, २६, २८, ३०, २३३, २५४, २५६, २८७, ३१५, ३१८, ३२६, ३२८, ३२९ ।
कल्किपुराणं	... ११२ ।		
कर्मविपाकसंग्रहः	... १३८, १४१, २०३ ।		

३३८, ३४०, ४८०,
४८८, ४९९, ५०६,
५३२ ।

ग्रन्थसम्प्रसारणं ... ९८ ।

चन्द्रिका ... ४८० ।

चिन्तामणिः ... २०२, ५८९ ।

छन्दोगपरिशिष्टं ७६, ८३, ६०७ ।

छागलेयः ३१६, ३१९, ३२८,
३३९, ५५६ ।

जावानः ... २६९ ।

जैमिनिः ... ४३३ ।

ज्योतिःशास्त्रं ... ६८६ ।

तापनीयश्रुतिः ... १३६ ।

दक्षः १, २३८, २४२, ३६०,
५८६, ५९० ।

दानसागरः ... ३०५ ।

दालभ्यः ... १३६, १५६, १५८ ।

देवलः २६१, २८२, २८३,
३१०, ३११, ३२७,
३३६, ४१९, ४२६,
४५९, ४६८, ४७०,
४७६, ४८८, ४९९,
५०७, ५०८, ५२३,
५२४, ५३७, ५३९,
५७८, ५८३, ५८४,
६७८, ६७९ ।

देवीपुराणं १८, ८७, ३१०, ३६८,
४०२, ५०४, ५१३,
५२१, ५३६, ५४१,
५७०, ६७८, ६७९,
६८२, ६८७ ।

देवीमाहात्म्यं ... ८१ ।

घोम्यः ... ३६१ ।

गरुडसिंहपुराणं ११०, १९०, ३६६,
४७७, ५१०, ५११,
५१४, ५५५, ६३६,
७१४, ७१५ ।

गारुडः ५१, २१४, २४५, २४६,
२७१, २८२, ३१३,
३१९, ३२३, ३२४,
३६१, ३६२, ४२३,
४४७, ५१६ ।

गन्धोपुराणं ३४४, ३४८, ३५० ।

पञ्चरात्रं ... ७९, १२५ ।

पद्मपुराणं १८२, १९७, २१८,
२८१, ३०५, ३११,
५६६, ५९६, ६०७,
६२३, ६३६, ७१४ ।

पराशरः ... २२१ ।

पशुवक्त्रं ... ६२ ।

पारस्कारः १७, ४५, ८८, ३०४ ।

पितामहः ... ४७४ ।

पुराणं ... ३७२ ।

पुत्राधिकारः ... १३१ ।

पैठौनसिः १७, ५१, २५४, ३१५,
३६७, ५०६, ५०७,
५०९, ५१३, ५२२,
५२७, ५३९, ५४३ ।

प्रभासखण्डः ... ३०८ ।

प्रमेहः ... २२२ ।

वशिष्ठः १९, २५, ३५, ६०, १०८,
१२९, २५८, २६९,
२८०, ३१३, ३१८,
३३६, ३३८, ३५८ ।

४८१, ४८४, ४८८,
 ५०४, ५०६, ५१३,
 ५२२, ५२३, ५४३,
 ५४४, ५७७, ५८८,
 ६०६ ।
 वशिष्ठयोगः ... १०० ।
 वशिष्ठकल्पः ६३, १००, १७५,
 १८० ।
 वज्रः ... ५३६ ।
 वामनपुराणं ५५२, ५६१, ५८१ ।
 वाराहे ७८, ३४६, ४३३, ५०६,
 ५१०, ५१४, ५५५,
 ५६५, ६५० ।
 वार्त्तिकं ... ५७, ५६४ ।
 वायुपुराणं २०६, २१६, २२६,
 २३१, २३२, २३६,
 ५०५, ५३०, ५५८ ।
 व्यासः २४८, २६८, ३२०, ३३६,
 ३५६, ३५८, ४७३,
 ४७५, ४८७ ।
 विश्वामित्रः, कल्पच ३८, १२६ ।
 विश्वामित्रगायत्रीकल्पः ... १३०,
 १३३ ।
 विद्याकरपद्धतिः ५६६, ५७१ ।
 विष्णुः १६, ३५, २४०, २४७,
 ३१५, ३३७, ३४७,
 ३४६, ३५६, ३६०,
 ३६७, ४०२, ४११,
 ४२०, ४७०, ४७३,
 ४७४, ४७५, ४८०,
 ४८१, ४८३, ४८५,
 ४८७, ५०५, ५१६,

५२०, ५२१, ५२६,
 ५४०, ५४३, ५६६,
 ५७८, ५७९, ६०७,
 ६३६, ६५०, ७०५ ।
 विष्णुधर्मः ४३४, ४६१, ४६६,
 ५८४ ।
 विष्णुनारदौ ... २४७ ।
 विष्णुधर्मोत्तरं ११०, १७०, १८४,
 १८६, २६०, २६२,
 ३४४, ३४७, ३४८,
 ३५०, ३५१, ३५२,
 ३५३, ३५५, ३५८,
 ४०१, ४३८, ४३९,
 ४६२ ।
 विष्णुपुराणं २४४, ४०२, ४२७,
 ४७६, ४८२, ४८६,
 ४८१, ४८३, ४८५,
 ५०५, ५१०, ५१३,
 ५१७, ५२३, ५३६,
 ५४१, ५४६, ५५२,
 ५६५, ५७६, ५८१,
 ५८७, ६२६, ६३६,
 ६८२, ७१४ ।
 विष्णुरहस्यं ४२८, ४६२ ।
 बौधायनः ३, १२२, १४६,
 १८३, २०६, २१०,
 २२०, २२५, २६३,
 २६८, २८४, ३१३,
 ३१८, ३३६, ३३८,
 ३५८, ४७०, ४७१,
 ४७२, ४८८, ५२०,
 ५२२, ५४२, ५६५,
 ६०६, ६११ ।

वृद्धगार्ग्यः ३८, ६८० ।

वृद्धपराशरः २६१, ३६२ ।

वृद्धवशिष्ठः ३४३, ३६३ ।

वृद्धशालातपः ५१३ ।

वृद्धगौतमः २२६ ।

वृहस्पतिः ११, २४१, २८६, ३०२,

३१२, ३२२, ३२८,

३३१, ३४७, ३५६,

४२१, ४२३, ४७१,

४८४, ५४३, ५४५,

६१२ ।

ब्रह्मपुराणं १७०, ३०५, ३२५ ।

ब्रह्मवैवर्तः २४६, ४४७ ।

ब्रह्माण्डः १२६, १३०, १३३,

१८०, १८३, २१६,

२५६, २८३, ५०८,

६६३, ७०५ ।

भट्टाचार्यः ... ६३, ६०५ ।

भविष्योत्तरं ७६, ४४२, ४४८,

६८० ।

भविष्यपुराणं ३१६, ३६७, ३६८,

३६६, ४१२, ४१३,

४७४, ४६३, ४६५,

५११, ५१४, ५४६,

५६१, ५६३, ५६६,

५७७, ६५४, ७११ ।

भविष्यं ... ४३८, ४७४ ।

भट्टाः ... ३३०, ५३२ ।

भार्गवसंहिता ... १३१ ।

मन्वन्तः ... ३०८ ।

मत्स्यपुराणं ७७, ६३, २८४, ३७२,

४४३, ४७५, ४६६,

(५०१, ५०६, ५०६,

५१३, ५१४,) (५२४,

५२६, ५३४, ५५५,

५५६, ५८१, ६८६) ।

महाभारतं १३६, १५६, १५८,

१७०, २४४, ३४३,

३४७, ३६०, ४००,

४११, ४२५, ४७२,

४७७, ४८२, ४८१,

४८२, ४८३, ४८६,

५०१, ५०६, ५०८,

५१३, ५१४, ५२८,

५३६, ५६४, ५७१,

५८१, ५८३, ७०८ ।

महागुह्यं ... ५७६ ।

महाभाष्यं ५६, ३१७, ३२६,

३३८, ३३६ ।

मरीचिः ६०६, ६१०, ६२७ ।

मनुः २, ५, ११, १५, १६,

१६, २१, २३, २५,

२७, ३५, ३८, ४०,

५१, ५२, ५४, ५६,

५६, ६०, ६६, ८१,

२३६, २४०, २४१,

२४८, २५१, २५२,

२५३, २५६, २५८,

२६१, २६७, २६८,

२७०, २७२, २७३,

२७४, २८६, २८०,

२८४, २८५, २८८,

२८६, ३००, ३०२,

३०६, ३१३, ३१५ ।

३२०, ३२१, ३२४,	यमवशिष्टौ ... ७ ।
३२५, ३२७, ३२८,	यमः १७, २८, २९, ५१, ५२,
३२९, ३३१, ३३५,	६०, ६२, ६५, २३९,
३३६, ३३८, ३३९,	२६९, २७५, २७८,
३४०, ३४१, ३५५,	३०२ ।
३५६, ३५७, ३६०,	याज्ञवल्क्यः २, २०, २९, ५६,
४१८, ४२२, ४२५,	५९, ६१, २०२,
४२७, ४३०, ४६५,	२३८, २५३, २५६,
४६६, ४६८, ४७३,	२६०, ३६८, २७०,
४८२, ४८३, ४८५,	२७५, २७८ ।
४८६, ४८७, ४९०,	योगश्रविसं २९४, २९९, ३००,
४९१, ४९२, ४९७,	३१३, ३१४, ३२०,
५००, ५०१, ५०४,	३२१, ३२२, ३२३,
५०७, ५१२, ५१६,	३२४, ३२५, ३३०,
५१९, ५२०, ५२१,	३३६, ३३२, ३५६,
५२२, ५३७, ५३९,	३७३, ४१५, ४८५,
५४१, ५४८, ५७१,	५१७, ५२४, ५३८,
५७७, ५८०, ५८२,	५३९, ५४०, ५८०,
६०७ ।	५८२, ५९९, ६०५,
मार्कण्डेयपुराणं १३६, २४४,	६०६, ६०७, ६३३,
४३३, ४७१, ४७२,	६३४, ६३५, ६३७,
४७३, ४८६, ४९५,	७१३, ७१९ ।
५१६, ५२३, ५२४,	योगीयाज्ञवल्क्यः ६०, ६२, ६३,
५४१, ५४२, ५७८,	६६, ६९, ७२, ७३,
५८४, ६८९ ।	७६, ७९, ५९१, ६००,
मानवः ... ७५, २५७ ।	६०८, ६०९, ६१४,
माहात्म्ये ... ३४५ ।	६२१, ६५१, ६९४ ।
मीमांसा ... ६८२ ।	गमायगाः ३१०, ३४७, ३४८,
यजुर्विधानं ६७, ७६, ८५,	३५५, ४९२ ।
१०८, ११०, १११,	जम्बीघ्नः ... ५५, ५४३ ।
१२९, १३०, १३१ ।	जम्बीप्रतिष्ठाधिकारः ... १३१ ।
वज्रपाशः ... ३४८ ।	जघन्यासः ... २, ९, ५४, ५८ ।

लिंगकाण्डः	... ३७५ ।	श्रुतिः	... ३, ८२ ।
लिंगपुराणं	... ५६२ ।	श्लोकगौतमः	... ३८ ।
श्रृंखः ६३, ८२, २८०, २८६,		स्कन्दपुराणं २८१, ३४६, ३४८,	
३१६, ३२५, ३२६ ।		३५२, ३५८, ३५९,	
श्रृंखलिखितौ ५०८, ५०९, ५२२,		४१३, ४३३, ४४०,	
५२३, ५२४, ५२६,		४४३, ४४७, ४५७,	
५३०, ५३७, ५३८,		४५९, ४८०, ४८६,	
५४०, ५४१, ५४३,		५११, ५१४, ५१९,	
५४४, ५७७, ५७९,		५४६, ५४७, ५५९,	
५६५, ५६६, ६०८,		५६०, ५६६, ५७९,	
६०९, ६१२, ६२७ ।		५८१ ।	
श्रुतपथश्रुतिः २८२, २८३, २८६ ।		संवर्त्तः १८४, ३२४, ३४४, ३४७ ।	
श्रुतातपः १४३, १८७, १८८,		स्मृतिः ... ३६४, ३८० ।	
२००, २०४, २०६,		ज्ञानप्रकरणं ... ६३४ ।	
२१०, २११, २१२,		ज्ञानाधिकारः ... १७३ ।	
२१३, २१४, २१५ ।		सांख्यायनश्रृंखं ... ५०७ ।	
श्रुतातपीयः ... १६८ ।		सुवर्णदानाधिकारः ... १६० ।	
श्रुतातपनीयकर्मविपाकः १३६ ।		सुमन्तुः ... २६७, २६८, ३१६ ।	
शिवगीता २१६, २१७, २१९,		सुरेश्वरवार्त्तिकं ... २८४ ।	
२२०, २२१, २२३,		सौरकाण्डः ... ३७२ ।	
२२४, २२५, २२६,		षट्त्रिंशममतं ... २८ ।	
२२७, २२८, २३३,		हयश्रीर्षं २०६, ३३६, ३७२,	
२३४, २३६, ३१३,		३७३ ।	
३५६ ।		हारितः ५५, २५२, २५४, २५५,	
शिवदिनत्रयं ... ११३ ।		२५८, २६२, २७६,	
शिवधर्मः ... ३५६ ।		२८२, २८७, ३०६,	
श्रुष्टाः ३८, २४१, ५१३, ५३७,		३११, ३१२, ३१३,	
५४७, ५८८, ५८९,		३१७, ३२६, ३३८,	
५६०, ६६४, ७१४ ।		३३९ ।	

नित्याचारप्रदीपस्य विषयानुक्रमणी ।

अ		श्रः	पं		श्रः	पं
अक्षरकचतुर्थी	..	१८४	८	अप्रतिहतचरं	..	१३५ १८
अग्निहोत्रिणोऽग्निहोत्रं				अवलोक्यानवलोक्यानि	..	५५० ८
विना तौर्धफलाधिकारः	५३४	१४		अवाच्यानि	..	५०४ ६
अक्षतत्यागस्यापि व्यवहारा-				अविज्ञेयाणि	..	३१३ १३
नर्भावः	..	४८८	१६	अविषदभोगाः	..	४८१ ७
अपाङ्ग इदिः	..	३२३	८	अभयस्तव	..	१३६ १७
अष्टिद्रवाक्यं	..	१४८	७	अयात्राः	..	३०८ २०
अष्टिद्रवपत्रपत्रेण खानं	..	६५०	१३	अयाचितनिर्णयः	..	२६७ १८
अर्जनीपायाः	..	२४७	१७	अयाचितद्रवदानं	..	२६८ १३
अतिसारचराधि	..	१८४	१७	अयाचितद्रवविशेषवर्जनं	२८०	१६
अत्यन्तापदुष्टतयः	..	३२६	५	अलभ्ययोगेषूद्यज्ञानं	..	६८२ १२
अध्ययनाहानि	..	१५	८	अर्शरोगचरं	..	१८७ १२
अध्ययनाहानां अध्ययनार्थता	३८	७		अन्नात्याणि	..	५८४ ८
अध्ययने गृहग्रन्थेषु	..	५१	३	अक्षत्यदर्शनं	..	५७१ १८
अध्यापनवृत्तिनिर्णयः	..	३०२	१८	अज्ञाननादुर्गावृत्तिदर्शनं	..	५६२ ६
अनध्याय देशकालनिमित्तानि	२३	७		असत्प्रतिपक्षे धनत्यागपूर्वक		
अनन्तत्पारायणं	..	१४२	१२	प्रायश्चित्तविचारः	..	३०१ ६
अनश्नानि	..	५४८	८	असाध्य सर्वरोगचरप्रतिमा-		
अनन्ताबाहुदेवदर्शनं	..	५५५	८	दानानि	..	१८० ७
अनन्तारायचपूजा	..	६८८	१५	असाध्य सर्वरोगे जाने पितरि		
अनात्ममत्त्वान्यधिष्ठेयानि				दानमुक्तं	..	१८३ ७
मानाविधानि	..	५३८	११	अक्षयं	..	४१४ १७
अनेकदिवससाध्ये जपे				अक्षेयापवादः	..	४२२ ९
आचारनियमादयः	..	७६	२	असृष्ट्यानि	..	५८२ १५
अन्तर्लहरं	..	२१७	१४	अस्फुटवाक्यत्वचरं	..	२१५ २०
अपमार्जनस्नानं	..	१६०	८	अचकारः	..	४६८ २२
अपस्मारचरं	..	२११	१४	अक्षिमा	..	४१४ १६
अपमव्यप्रयोगविचारः	..	६२२	१३			
अपात्रे निषेधः	..	३५८	२३	आ		
अपुण्यमतीत्यचरं	..	२३१	२			
				आ-का-भा-धं खानं	..	६८१ १८
				आग्नेयानाग्नेयाणि	..	५४६ ४

	पृ:	पं
आव्यहानमन्त्रः ..	१४९	४
आर्जवं ..	४९८	८
आदिप्रतिमाविचारः ..	५९९	१४
आवातक्षेत्रदर्शनं ..	५५८	९१
आवासावनदीपशान्तिः ..	१५	९

इ

इति समाप्तानि		
त्रोचकप्रतापि ..	५८५	८
इति चद्व्यानि समाप्तानि		
चाक्षुषादि वातकप्रतापि	५८०	११
इन्द्रद्युम्नसुराखानं ..	७०६	७

ई

ईशानगोप्रेक्ष्यदृषभध्वजतपः		
शान्नाशुक्तेचर आग्नेचर		
जम्बुकेश्वराणां दर्शनं ..	४६०	१६

उ

उष्णहृतिः ..	९६६	९९
उत्तरीयस्यापि कण्ठतो-		
ऽपसव्यता ..	६९९	८
उदररोगचरं ..	९९०	४
उदरशान्तये दानहोमादि	१८१	१०
उन्मादे ..	९०७	१५
उपस्रवतेषु प्रजोत्पादनं ..	५४९	६
उपाकर्म ..	४५	१९
उत्सर्गविधिः ..	४९	७

क

कचि तर्पणं ..	६१९	१०
कक्षादिन्यासः ..	११९	८

ख

खदेव्याध्ययनेऽपि		
कर्माधिकारः ..	८	१९

	पृ:	पं
एकासे भुवनेश्वरदर्शनं ..	५५८	९
एकासे दर्शनक्रमः ..	५५८	४
एकसूक्तलहरं ..	९१६	१८
एकादशीव्रतकालव्यवधि		
व्रतधर्माश्च ..	४३९	६

खे

खेदिकामुष्मिक सर्वकामे		
अम्बकमन्त्रजपः ..	१००	४

क

करतोयाखानं ..	७१०	१९
कलशभिक्षेकः ..	८८	९
कण्ठरोगचराणि ..	९१८	१७
कण्ठयमचरं ..	९९६	४
कर्णरोगचराणि ..	९१८	७
कपिलेश्वरदर्शनं ..	५५८	७
कपिलेश्वर त्रौक्येश्वर		
आवालेश्वर गजेश्वराणां		
पञ्चायतनदर्शनं ..	५५८	९७
कल्पोक्तपुष्पस्तूपूजा ..	७१८	१४
कात्यायनीयखानविधिः ..	५८१	४
काम्यहोमाः ..	६८	१४
काम्यप्रयोगाक्षाम्यकमन्त्राः	१०६	८
काम्यामर्जलजपाः ..	६५१	७
कालिपुराणोक्तविधिः ..	११७	९०
काश्यां केशवदर्शनं ..	५५६	१४
काश्यां सिद्धानां दर्शनं ..	५५८	८
कुञ्जलहरं ..	९३६	८
कुञ्जनाश्रमणि ..	४८७	७
कुशीदृष्टिनिर्णयः ..	९१८	१९
कुशीदासभवे पाशुपाखां ..	९१८	१७
कुशप्रतिष्ठतिः ..	५३७	८
कुष्ठहरयमदानं ..	९९८	१७
कूपतडागादिनिर्माषफलं	९८८	१८
क्षतव्यागस्याशौचाद्येनाचरचं	५४९	८

	पृ:	पं
हृषिकेश	२०८	२९
हृषिकेशवैष्णवः	३१९	१४
हृषिकेशचरदर्शनं	५६०	७
हृषिकेशान	७०८	१८
हृषिकेशचरं	२२६	१०
केदारेशचरदर्शनं	५५८	९
कोषार्क सूर्यदर्शनफलं	५६१	१४
कौशिकीयान	७१०	१४

ग

गङ्गादर्शनं	५६४	९
गङ्गासंस्मरणफलं	५८१	६
गङ्गायां गोपतिदर्शनं	५५६	२१
गङ्गादेवपानफलं	५४७	१६
गङ्गाधामरसमन्थान	७१०	८
गङ्गाधामेश्वरं	२२६	८
गङ्गाधामेश्वरं	२१३	२१
गङ्गाधामेश्वरं	२१६	९
गङ्गाधामेश्वरं	२३२	५
गङ्गाधामेश्वरं	५१७	१४
गङ्गाधामेश्वरं	५२४	८
गङ्गाधामेश्वरं	५५५	१४
गङ्गाधामेश्वरं	५७०	९
गङ्गाधामेश्वरं	५२८	२०
गङ्गाधामेश्वरं	७२४	७
गङ्गाधामेश्वरं	१६७	९
गङ्गाधामेश्वरं	७३	१२
गङ्गाधामेश्वरं	७०	१३
गङ्गाधामेश्वरं	७०	५
गङ्गाधामेश्वरं	५८७	२९
गङ्गाधामेश्वरं	१८८	४
गङ्गाधामेश्वरं	५१	९
गङ्गाधामेश्वरं	५७६	१६
गङ्गाधामेश्वरं	२२०	८
गङ्गाधामेश्वरं	२२०	९
गङ्गाधामेश्वरं	६६०	११

गङ्गाधामेश्वरं	२०९	१३
गङ्गाधामेश्वरं	८८	४
गङ्गाधामेश्वरं	६२४	९
गङ्गाधामेश्वरं	१४६	११
गङ्गाधामेश्वरं	७०८	११
गङ्गाधामेश्वरं	६४०	१७
गङ्गाधामेश्वरं	५६८	१४
गङ्गाधामेश्वरं	६८३	७
गङ्गाधामेश्वरं	६४०	११
गङ्गाधामेश्वरं	६४०	४
गङ्गाधामेश्वरं	५८१	९
गङ्गाधामेश्वरं	१८६	१७
गङ्गाधामेश्वरं	६८१	२२
गङ्गाधामेश्वरं	६८६	७

घ

घट्टेश्वरप्रतिमादर्शनं		
घट्टेश्वरप्रतिमादर्शनं	५६४	१०
घट्टेश्वरप्रतिमादर्शनं	५४६	४
घट्टेश्वरप्रतिमादर्शनं	२१६	२०

च

चन्द्रदर्शनं	५६४	७
चन्द्रदर्शनं	५५८	७
चन्द्रदर्शनं	२२४	७
चन्द्रदर्शनं	५८०	११
चन्द्रदर्शनं	५७०	१०

छ

छायाविशेषश्च अनात्म-		
छायाविशेषश्च अनात्म-		
छायाविशेषश्च अनात्म-	५७८	१७

ज

जगत्प्रतिमादर्शनं	१३४	९
जगत्प्रतिमादर्शनं	७७	१२
जगत्प्रतिमादर्शनं	६७७	११

	पृः	पं
जम्भराशौ ग्रहे प्रायश्चित्तखानं	६८१	१६
जम्भाष्टमौन्नतकास्तुतिविधानम्	४४९	९
जलाप्रक्षेपस्य आधारात्ता ..	६९९	१८
जलाशयार्चविधिः ..	४०३	११
जलोत्थितवराद्याग्निधित्त-		
भिन्नुसुवकारि राज-		
समुद्रकपिलादर्शनं ..	५६५	१४
जिह्वाभेदे शोभभेदाः ..	१०४	२०
जीवपिष्टकस्य माहृतर्पणं ..	६१४	२१
ज्वरज्वरवस्त्रविधिः ..	१८१	९
ज्वरतर्पणं ..	१८८	१८
ज्वरकुम्भदानं ..	१८८	१७
ज्वरहराणि ..	१८८	५
ज्येष्ठपुत्रप्रशंसा ..	५४३	१८

त

तमोरूपस्त्रस्तनिकादि-		
हस्तिशालि-याथावर-		
व्यवस्था ..	२५८	२९
तर्पणं ..	६६५	९
तर्पणोत्तरकर्म ..	६७४	६
तर्पणं कर्त्तव्यताविचारः ..	६०६	१७
तर्पणपात्रविचारः ..	६०८	८
तर्पणे एकवस्त्रनिषेधः ..	६११	२९
तर्पणे त्यागप्रकारः ..	६१४	४
तिथिप्रयोगः ..	६८५	१३
तिथिविशेषादौ तिलतर्पण-		
विधिनियेधः ..	६११	३
तिलदानमन्त्राः ..	१४६	१७
तिलनिषेधः ..	५८७	८
तिलपिष्टपचयविधिः ..	५८८	१८
तिलप्रक्षेपप्रकारः ..	६०८	६
तिलकपचयं ..	६५४	७
तिलेषु क्षपिनिषेधः ..	३१५	१४
तौर्धगमनफलं ..	५९८	४
तौर्धप्रतिपक्षदोषः ..	२८५	१८

	पृः	पं
तौर्धखाने समुद्रखानविचारः	६८४	२१
तौर्धविधेः क्षेत्रेऽपि प्रसङ्गः ..	५३४	१४
तौर्धयात्राविधिः ..	५३४	१६
तौर्धयात्राविधिः ..	५३६	८
तुलसीदर्शनं ..	५७४	११
तुलसीस्तुतिः ..	५७५	८
तुलसीसंस्कारमण्डलं ..	५८१	११
तैत्तिरीयधोषशानिः ..	१५४	१७
तैत्तिरीयधोषविचारः ..	५८६	७
विमन्यदर्शनं ..	५५७	१४
व्यम्बकशोभविधिः ..	१०४	४
व्यवस्थाखानं ..	६८९	६
त्वग्जानि सृग्जानि सृग्जानि ..	५८०	१७

द

दम्भरोगहराणि ..	२५५	७
दशधास्त्रेयः ..	४१८	७०
दर्शनमात्रे प्रथमाः ..	५५३	८
दम्भराहित्यं ..	४२५	६
दया ..	४२५	१८
दद्रुमच्छलहरं ..	२२६	६
दद्रुरोगहरं ..	२२५	६
दक्षिणावर्तशंखखानं ..	६४८	१७
दानं ..	३४५	१४
दानविधिः ..	३४१	२०
दानानि ..	६७४	११
दानपरिमाणं ..	१८७	८
दारिद्र्यहरं ..	२२६	१४
दिवाकीर्त्ताः ..	६६२	१७
दिव्यपिष्टतर्पणं ..	५५३	८
दुर्गम्भिलहरं ..	२२६	१४
दुर्गादर्शनं ..	५६१	१८
दुर्गात्मपचयं ..	५८४	४
देवतर्पणं ..	६१३	६
देवतान्तरकीर्त्तनफलं ..	४८३	७

पृः	पं	पृः	पं
देवतासंप्रदानकस्य दानस्यापि		नित्यजपविचारः ..	६३३ १८
पूजान्मार्गविधिना ..	३८३ ७	नित्यवचनविधिमिषेधौ ..	४८७ ९
देवासुरादितर्पणे पिबविधिः ६३९	९	नित्यानित्यश्राव्यानि ..	४९५ १८
देशविशेषे प्रतिप्रक्षमिन्दा ..	९८८ १०	नियमेष्वप्रोधः ..	४९८ १८
देशविशेषे क्षपाद्याधि ..	९८५ १७	निषिद्धदेशाः ..	४७८ १६
दौष्टिचप्रशंसा ..	५४४ १४	निष्ठुरोक्तिहरः ..	९१५ १९
द्रवविशेषस्यापाद्यात्वं ..	९८३ ११	नौल्लभाधवस्यान्वर्जनिःपि	
द्रवविशेषे निषिद्धेभ्योऽपि		दर्शनं ..	३५५ ९
प्रतिपद्यानुज्ञा ..	९८७ १३	नौल्लाद्रिनाथातिरिक्त-	
द्वेषः ..	४९८ २९	विष्णुप्रतिमास्पर्शनफलं ५५९	३

ध

धनार्जनस्य पुत्रवार्धनविचारः ९४८	५
धनुर्वातहरं ..	९०८ ४
धर्मविक्षेपः ..	३०८ ९३
धान्यदानमन्त्राः ..	१४७ १०
धारोव्यखानं ..	९५० ९
ध्यानं ..	४९७ ९

न

नवधा गङ्गाखान ..	७०७ ७
नर्मदाखानं ..	७१० ९
नरसिंहदर्शनं ..	५५५ ३
नानाकासप्रयोगाः ..	१३३ १९
नानारोगशान्तये नानादानानि १८४	९
नानारोगहरस्त्यक्तयोक्तविधिः	
पूजाविधिश्च ..	१८५ ८
नानाविधभयशान्तिः ..	१३५ १८
नानाविध-शोकामजपाः ..	१९८ १६
नानाविधशुद्धहराणि ..	९०९ ९
नानाविधकुहहराणि ..	९२८ ६
नानाख्यानेषु विष्णुप्रतिमा-	
दर्शनफलं ..	५५६ ३
नामचयविधानं ..	१६८ ९
नारसिंहोक्त-प्रतिष्ठाविधिः ३८६	८
नारदीयोक्त-जलाशयप्रतिष्ठा ४०७	९

नित्यजपविचारः ..	६३३ १८
नित्यवचनविधिमिषेधौ ..	४८७ ९
नित्यानित्यश्राव्यानि ..	४९५ १८
नियमेष्वप्रोधः ..	४९८ १८
निषिद्धदेशाः ..	४७८ १६
निष्ठुरोक्तिहरः ..	९१५ १९
नौल्लभाधवस्यान्वर्जनिःपि	
दर्शनं ..	३५५ ९
नौल्लाद्रिनाथातिरिक्त-	
विष्णुप्रतिमास्पर्शनफलं ५५९	३
नेत्ररोगहराणि ..	९१७ ७
नेत्ररोगे गरुडदानं ..	९१८ ६
नैवेद्यप्रतिपद्यः ..	९८८ १९
न्यायदृष्टिः ..	३२० ५

प

पतितत्यागविधिः ..	४८८ ७
पतिततादिधनदानेन	
कर्मानधिकारः ..	९५९ ११
पद्मपुराणोक्तज्ञानविधिः ..	५८६ ११
परायमसन् प्रतिपद्येऽप्यदोषः ३०९	५
पर्वजदर्शनं ..	५५८ ९
पक्षवातहरं ..	९०० १३
पाणिवत्स्नातकव्रतं ..	५१० ९
पाण्डुरोगहराणि ..	९०५ ९
पादरोगहर ..	९२३ ७
पादजानि स्नातकव्रतानि ..	५१५ ९
पादक्षापण्यं ..	५७७ १८
पापनाशिनी ..	९८३ ९९
पापक्षयकरभक्तजपः ..	१०८ ७
पितृनामध्यां जीवन्धा	
भाटमाचनपथं ..	६३० ६
पितृप्रारब्धस्य कर्मणः	
पुत्रेण समापनं ..	५४८ ८
पुष्टरोगहरं ..	९३६ ४
पुण्यदेशाः ..	४७३ १८

	पृः	पं		पृः	पं
विनयनिर्देशः ..	६१७	१८	बन्धुपर्य्य विनाध्ययने		
विरिञ्चरदर्शनं ..	५६९	९	कर्माधिकारः ..	८	१३
विरिञ्च वराचदर्शनं ..	५५७	९	ब्रह्मराक्षसलक्षरं ..	९३७	८
विरिञ्चदर्शनं ..	५७४	९	ब्रह्मचराधि ..	९१९	९
विश्वेश्वरदर्शनं ..	५५८	९	ब्रह्मपुराणविधिना		
विष्णुष्टवसंस्मार्जनादि ..	५१०	९	रामकण्ठसुभद्रादर्शनं ..	५५४	८
विष्णुकीर्तनफलं ..	४८१	१४	ब्रह्मयज्ञविधिः ..	६०१	९१
विष्णुदत्तस्य विनियोगप्रकारः ..	३८१	९३	ब्रह्मयज्ञविधिः ..	६६४	१६
विष्णुपञ्चरत्नोक्तं ..	१६५	११	ब्रह्मयज्ञफलश्रुतिविचारः ..	६०५	७
विष्णुसंप्रदानदानानि ..	३७८	२०	ब्रह्मयज्ञानुक्षणः ..	६०६	१७
विष्णोस्तिकालदर्शनं ..	५५०	१९	ब्रह्मण्यादिदर्शनं ..	५६५	८
विस्रीडकक्षरं ..	९१४	३			
वृषाष्टमौ ..	६८४	७			
वृत्तिनिर्णयप्रश्नं ..	३२८	९	भ		
वृत्तिकामप्रयोगाः ..	१३९	६	भगवद्दर्शनं ..	९१३	९
वृत्त्याधिपक्षरं ..	९२३	४	भगवद्भक्त्यवयवं ..	५१३	१६
वृत्तरोपपत्तिविधिः ..	४११	४	भयं ..	४७०	३
वेदजपः ..	६०	९	भास्करेश्वरदर्शनं ..	५५८	१८
वेदपारायणं ..	१४८	१८	भिक्षाश्रमफलं ..	५४८	३
वेदविचारः ..	४७	८	भोमरव्याख्यानं ..	७१०	१८
वेदाक्षराभ्यासः ..	५४	३	भुजस्तक्षरं ..	९९०	९
वेदात्यन्ताभ्यासः ..	५८	७	भूदानमन्त्राः ..	१४६	१४
वेदाध्ययनं ..	१	१०	भौमचतुर्दशी ..	६८४	८
वेदाध्ययननित्यता ..	७	९			
वेदाध्ययनं विना दाने			म		
कर्मानधिकारः ..	१९	१३	मङ्गलाचरणं ..	१	४
वेदाध्ययनक्रमः ..	४१	६	मण्डलब्राह्मणं ..	६५८	९१
वैष्णवाश्रमने फलं ..	५४८	६	मन्त्रसहित वैदिकाग्निप्रयोगः ..	८८	४
वैष्णवोक्तानं ..	७०८	१८	मदः ..	४६८	१४
वैष्णवोक्तब्राह्मणिकः ..	११८	१४	मन्दाग्निक्षरं ..	९२१	८
वैष्णवोक्तब्राह्मणविरचयः ..	२६३	१७	मध्यमेश्वरदर्शनं ..	५६०	९
वैष्णवनिर्णयस्य			मध्याह्नमन्याविधिः ..	५८८	१८
माध्यापनामर्गावः ..	३०३	१६	मनः पापहीनेषु मोक्षः ..	४६७	९२
मातृतिप्रयोगः ..	८१	९	मनुष्यष्टवक्षरव्यवस्थादि ..	३८४	११
मातृतिन्यासः ..	७०	९	मनुष्यतर्पणं ..	६१३	७
मन्त्रपर्य्य ..	४२४	८	ममलं ..	४६८	९१
			मन्त्रविधानोक्तप्रतिष्ठाविधिः ..	३८७	९२

	पृ:	पं
रोगशान्ति देवार्चनं ..	१७९	९
रोगशान्त्यर्थहोमाः ..	१७४	१४
रोगस्य औषधादिनामादिशेषः		
तदा प्रायश्चित्तं ..	१८८	८
रोहिणीप्रतिपत्त्यानं ..	१८९	१७

ख

खण्डदानमन्त्रं ..	१४८	९
खिन्नक्षानिहरं ..	२२३	९
खिन्नक्षापनफलं ..	३२७	५
खोभः ..	४६८	७
खोलाकदर्शनं ..	४६१	१७
खोहित्यसमुद्रसंगमस्थानं ..	७११	९

श

शंखोक्तज्ञानविधिः ..	४८४	१८
शनिवासरे अशुभपरिचर्या-		
प्रदक्षिणं ..	४७९	२९
शब्दोच्चारणनियमः ..	६३८	७
शर्मपददेवपदविचारः ..	६२५	९
शान्तिपौष्टिकमासाभ्येति-		
कर्मव्यवस्था ..	८७	१४
शान्तिपौष्टिके अतिवृ-		
त्त्योक्तारः ..	८३	७
शारौरेय प्रथम निवासस्थानं	४७०	२९
शिवगङ्गास्थानं ..	७७१	१८
शिवगङ्गास्थाने कालविचारः	७७१	२७
शिवरोमहरं ..	२१४	८
शिवरोमन्मन्यासाः ..	७०	१७
शिवदर्शनं ..	४५७	४
शिवदिग्दर्शनं ..	११३	९
शिवनामपञ्चकं ..	४८४	७
शिवरात्रिपूजनं तद्विधानं च	४५६	६
शिवसंस्कृतं ..	६५८	८
शिवलोचनपूजनं ..	४८४	७
श्रीनोक्तान्वरमुद्रकरे ..	२०६	७

श्रीर्षाङ्गलहरं ..	२२६	६
श्रीलटगिः ..	२६६	२२
श्रीलोत्थादिमुखलटगिः ..	२५४	७
शुक्लकण्ठहरं ..	२२७	१८
शुक्लकण्ठसवस्तुधननिर्णयः ..	२४५	९
शुद्धप्रतिपद्यः ..	२७८	७

शुद्धादियाचित्तप्रतिपद्य-

विचारः ..	२८८	२१
शैलेश्वरसंगमेश्वरदर्शनं ..	४६०	१५
शोकः ..	४६८	१६
शौचं ..	४२३	४
श्यासरोमहरं ..	१८८	११
श्यासरोमे ध्वजपाशदानं ..	४८८	७
श्वेतगङ्गास्थानं ..	७०६	७

श्वेतमाधवमत्स्यमाधव-

दर्शनं ..	४५५	१२
श्रव्याश्रव्याणि ..	४८७	१३
श्राद्धप्रतिपद्यविचारः ..	२८६	१८
श्रीमन्लोपासना ..	१२५	५
श्रीकामप्रयोगेषु श्रीसूक्तजपः	१२५	१५
श्रीनियामाश्रयफलं ..	४४८	७
श्रीपञ्चरं ..	२११	८

घ

घण्डलहरं ..	२२४	९
-------------	-----	---

स

समाप्तं दत्तौयभागकृत्य ..	४८५	८
समाप्तानि मानमानि		
ज्ञातकर्मतानि ..	४७०	२१
समाप्तानि शारौराणि		
ज्ञातकर्मतानि ..	४८१	११
समाप्तं वाचिक ज्ञातकर्मतं	४०८	२०
सर्वकार्यमिश्रितहरं ..	२३६	८
सर्वरजोद्वेषस्थानं ..	६५०	१३
सर्वरोमहरं काण्डदानं ..	१८	२१

	४:	पं		४:	पं
सर्वरोगहरदण्डिवा-			लोचनत्रयं	..	५८४ १
दुर्निदानं ..	१८९	९	खानकमतनिरूपणं	..	६३१ १
सर्वरोगहरप्रतमानदानं	१८९	१८	खानक्रमपद्धतिः	..	६४० ६
सर्वरोगेषु सर्वसाधनं	..	१८९ १४	खानाहसमाप्तिविचारः	..	६३४ ४
सर्वाङ्गवेदनाहरं	..	२३५ १५	खानाहबंधे प्रायश्चित्तं	..	६५४ ६
संस्कारवर्जनं	..	४८४ ८	खात्वा गृहभागमनं	..	७१३ १३
संकल्पप्रकारः	..	८१ २०	खयंक्षितिविचारः	..	६१४ १८
संक्रान्ति पुण्याकाशप्रायश्चित्तं	६८६	१८	खयंजालेश्वरदर्शनं	..	५४८ २०
संगमेश्वरदर्शनं	..	५५८ १७	खस्तिवाचनविधिः	..	८१ ११
सन्तोषः	..	४३० १३	खाध्यायजपः	..	४६६ १४
संपूर्णशाखाध्ययननित्यता	४	०	खाध्यायविधिर्भाष्यार्थानां	..	१८ ११
सन्ध्याजपस्थाने भूमि-			खान्निपातिलहरं	..	२५८ १७
रादित्यानुवाकः	..	६५४ ९	स्नानविधिना प्रसादाद्यर्थः	..	७८३ १७
समुद्रगानदीखानं	..	७११ ६	स्नानाग्निमतोधिकारः	..	८८ १५
समुद्रसंस्मरणविधिमिश्रः	५८१	२०	स्नानाग्निमतोधिकारः	..	५३५ ८
सहस्रनामजपः	..	१५६ १८	संवत्सनिलहरं	..	२३२ १७
सहस्रनामत्रयं	..	५८७ २०			
शिखेश्वरदर्शनं	..	५४८ २०			
क्षयगङ्गाखानं	..	७११ १४			
क्षयदर्शनफलं	..	५६१ ७			
क्षयनामत्रयं	..	५८४ ३			
क्षयार्घविचारः	..	६३६ १०			
क्षयार्घः	..	६७७ १४			
क्षयेश्वरदर्शनं	..	५४८ २१			
सोमावास्या	..	६८४ ८			
सीराः	..	६६३ ९			
सन्ध्याकरग्रहं	..	२३३ ३			
स्तुत्यादिपाठे तस्य यज्ञनं	२०६	१२			

नित्याचारप्रदीपस्य द्वितीयभागादारभ्य चतुर्थभागान्तमशुद्धिशुद्धिनिर्घण्टः ।

अध्यायः	प्रश्नः	प्रश्नः	प्रश्नः	प्रश्नः
निःश्रेयसकरः ...	निःश्रेयसकरः ...	२	१८	
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	३	१	
ऋणापाकरणं ...	ऋणापाकरणं ...	३	१६	
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	४	१	
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	५	१	
आत्मज्ञानापदि ...	आत्मज्ञानापदि ...	५	६	
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	६	१	
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	७	१	
सन्मार्गोऽपि ...	सन्मार्गोऽपि ...	७	१६	
सन्मार्गस्य ...	सन्मार्गस्य ...	७	२०	
सन्मार्गात्तु ...	सन्मार्गात्तु ...	७	२१	
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	८	१	
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	९	१	
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	१०	१	
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	११	१	
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	१२	१	
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	१३	१	
अध्ययनाङ्गानि ...	अध्ययनाङ्गानि ...	१३	१६	
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	१४	१	
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	१५	१	
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	१६	१	
याज्ञिकवस्त्वः ...	याज्ञिकवस्त्वः ...	२६	१५	
पांसु ...	पांसु ...	२१	६	
ज्यैष्ठ्य ...	ज्यैष्ठ्य ...	३७	७	
वज्राङ्गनिं ...	वज्राङ्गनिं ...	४२	६	
मृगय ...	मृगय ...	४३	१४	
लोगाक्षोति ...	लोगाक्षोति ...	४६	१५	
योगिकस्यापि ...	योगिकस्यापि ...	७७	१७	
मुच्यतेऽसः ...	मुच्यतेऽसः ...	८४	३	

अक्षरं	शुद्धं	वृद्धाक्षः	पञ्चाक्षः
परमेष्ठौ ...	परमेष्ठौ ...	६४	१३
परमेष्ठौ ...	परमेष्ठौ ...	६४	१८
अन्तश्च ...	अन्ते च ...	१०५	१०
होमेन ...	होमेन ...	१०७	८
संस्पृष्टाः ...	संस्पृष्टाः ...	१०७	१५
दधिक्रावणः ...	दधिक्रावणः ...	१०६	३
गन्ध ...	गन्ध ...	१२०	११
पपरममेधावौ ...	परममेधावौ ...	१३२	९
त्राम्यक ...	त्राम्यक ...	१४०	१३
उत्सृज्य ...	उत्सृज्य ...	१४६	११
इत्यभिधानात् ...	इत्यभिधानात् ...	१४८	१८
पूजाद्रथ ...	पूजाद्रथ ...	१५०	६
प्रक्षालनकृषिः ...	प्रक्षालनकृषिः ...	१५५	१७
इन्द्र ...	इन्द्र ...	१५६	२
वक्तुमर्हसि ...	वक्तुमर्हसि ...	१५७	५
सर्वभूतेभ्यो ...	सर्वभूतेभ्यो ...	१६०	७
नाशय ...	नाशय ...	१६३	१५
परब्रह्म ...	परब्रह्म ...	१६६	६
ऋषिभिर्देवकन्याभिः ...	ऋषिभिर्देवकन्याभिः ...	१७३	२२
मुञ्जमुञ्ज ...	मुञ्जमुञ्जः ...	१७३	२२
चतुर्विंशति ...	चतुर्विंशति ...	१८७	७
मन्मथ ...	मन्मथ ...	१८६	२
पिष्टमयान्त्रमुखे ...	पिष्टमयान्त्रमुखे ...	१८१	५
सर्वत्र ...	सर्वत्र ...	१८१	७
उत्तरपक्षगुण्यां ...	उत्तरपक्षगुण्यां ...	१८२	१८
इन्द्राग्नीदेवता ...	इन्द्राग्नीदेवते ...	१८३	११
परिजातपुष्पैः ...	परिजातपुष्पैः ...	१८४	१६
चानूर ...	चानूर ...	१८७	८
देशेषु ...	देशेषु ...	१८८	१८
अपामार्जन ...	अपामार्जन ...	२०३	१६
क्षप्तातिक्षप्त्रं ...	क्षप्तातिक्षप्त्रं ...	२०५	४

चयः	शुद्धं	शुद्धाः	पचाः
सिद्धं च ...	वासोदयं च ...	२०५	५
यस्मिन् ...	प्रायश्चित्तं ...	२२३	५
यस्यमूलेन ...	पुण्यसूतेन ...	२२८	५
सिद्धदानेन ...	कांस्यदानेन ...	२३२	१४
सिद्धेति ...	कृतेति ...	२५०	८
नेर्धनोऽपि ...	निर्द्धनोऽपि ...	२५०	१५
यस्यज्ञेयं ...	यस्यज्ञेयं ...	२५२	११
तयोरेनावृत्तित्वं ...	तयोरेनावृत्तित्वं ...	२५५	२०
प्रोचरेण ...	ओचरेण ...	२६०	१७
तद्वत्ता ...	तद्वत्ता ...	२६५	१७
कुम्भोदौ ...	कुम्भोदौ ...	२६५	१८
प्रवृत्तिधर्मेण ...	प्रवृत्तिधर्मेण ...	२६६	२०
अद्वयानस्य ...	अद्वयानस्य ...	२६६	६
आत्मनोत्तर्यः ...	आत्मनोत्तर्यः ...	२६६	१४
राजमहिषी ...	राजमहिषी ...	२६६	२०
दादाद्यधनाभावे ...	दादाद्यधनाभावे ...	२७०	१६
च ...	च ...	२७१	५
प्रतिग्रहालाभे ...	प्रतिग्रहालाभे ...	२७३	१६
अर्द्धचारिणः ...	अर्द्धचारिणः ...	२७८	१८
पानीयमाने ...	पानीयमाने ...	२८०	६
प्रतिग्रहीतभेदेन ...	प्रतिग्रहीतभेदेन ...	२८४	२
अध्यापनयाजनयोः ...	अध्यापनयाजनयोः ...	२८५	१२
भोजान्नता ...	भोजान्नता ...	२८६	२०
नाध्यपनान्तर्गतः ...	नाध्यपनान्तर्गतः ...	३०३	१६
न्ययन्तक ...	न्ययन्तक ...	३०६	१०
३०६ ...	३०६ ...	३०६	१
संयोज्य ...	संयोज्य ...	३०६	१७
ना ...	ना ...	३१४	१५
नृयमय ...	नृयमय ...	३१७	५
वृत्तिसङ्ग्रहनिबन्धः ...	वृत्तिसङ्ग्रहनिबन्धः ...	३२६	८
प्रवृत्तित्वं च ...	प्रवृत्तित्वं च ...	३२६	१०

अक्षरं	अक्षरं	शङ्काः	पञ्चाङ्गाः
संप्रष्टङ्गन् ...	संप्रष्टङ्गन् ...	३३०	५
व्रताणि ...	व्रतानि ...	३३१	१६
निषेधवाक्यानां ...	निषेधवाक्यानां ...	३३२	१६
सस्यान्त ...	शस्यान्ते ...	३३६	८
नवस्येष्ट्या ...	नवशस्येष्ट्या ...	३३६	८
पशुमोमैश्च ...	पशुसोमैश्च ...	३३६	१६
पक्षापक्वाग्नेन ...	पक्षापक्वाग्नेन ...	३३७	६
मृन्मय ...	मृन्मय ...	३४५	१६
नित्याचारप्रदीपः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	३४७	१
प्रपाणकदाने ...	प्रपाणकदाने ...	३४८	१३
वालक्रौडणकदाने ...	वालक्रौडणकदाने ...	३४८	१३
प्रपाणकदानं ...	प्रपाणकदानं ...	३५०	१५
ज्यैष्ठ्ये ...	ज्यैष्ठ्ये ...	३५१	६
पिनाकिनं ...	पिनाकिनं ...	३५२	३
आर्य्यम्णे ...	आर्य्यम्णे ...	३५२	१३
अत्रुनाशः ...	अत्रुनाशः ...	३५३	३
क्रौडणकदानं ...	क्रौडणकदानं ...	३५३	४
धर्मलक्षणां ...	धर्मलक्षणां ...	३५६	२२
चाप्रिहोत्रिणि ...	चाप्रिहोत्रिणे ...	३५७	५
स्त्रीजितः ...	स्त्रीजितः ...	३६०	२
मृन्मयात् ...	मृन्मयात् ...	३६८	११
मृन्मयात् ...	मृन्मयात् ...	३६८	२३
बड्ठस्या ...	बड्ठस्या ...	३७१	१७
बाय्मासिको ...	बाय्मासिको ...	३७८	५
चतुःषष्टि ...	चतुःषष्टि ...	३७८	१४
कनिष्ठे ...	कनिष्ठे ...	३७८	१४
आधिनाशाय ...	आधिनाशाय ...	३७८	१७
गन्धर्वजोकावाप्तिः ...	गन्धर्वजोकावाप्तिः ...	३८१	१४
हिरण्यरेतसोर्विष्णो ...	हिरण्यरेतसोर्विष्णो ...	३८८	१२
भैषज्येति ...	भैषज्येति ...	३८९	३
कोशादारभ्यमथ्यताय ...	कोशादारभ्यमथ्यताय ...	३८५	१३

अक्षरं	अक्षरं	पञ्चाङ्गः	पञ्चाङ्गः
मातृपूजा ...	मातृपूजा ...	३६६	६
प्रविशेऽपि ...	प्रविशेऽपि ...	३६६	१५
प्रायश्चित्त ...	प्रायश्चित्त ...	३६६	१६
नैर्ऋत्यादिनीशानां	नैर्ऋत्यादीशानां	३१०	७
तिजकालज्ञातानां ...	तिजकालज्ञातानां	३१३	५
अप्रसंगोदासीनाकर्तुः	अप्रसंगोदासीनताकर्तुः	३१६	८
विषमेकाकिनं ...	विषमेकाकिनं ...	३२१	१७
खाद्यशौच ...	खाद्यशौच ...	३२४	५
आभिमुख्येनावलोकनं	आभिमुख्येनावलोकनं	३२५	२
नैर्ऋतिकः ...	नैर्ऋतिकः ...	३२५	१६
पुरुषस्तमजं ...	पुरुषस्तमजं ...	३२७	१८
विरोधा ...	विरोधा ...	३२८	१८
मत्सिकं ...	मैमत्सिकं ...	३३१	२
करोत्वमले ...	करोत्वमले ...	३३७	१५
रात्राभ्यङ्ग ...	रात्राभ्यङ्ग ...	३३८	११
वर्जान्य ...	वर्जान्य ...	३३८	१६
चातुर्मास्येऽष्टौ ...	चातुर्मास्येऽष्टौ ...	३४८	१४
देवकीं नवसूतिकां ...	देवकीं नवसूतिकां ...	३४८	१८
पदप्राप्तिकामो ...	पदप्राप्तिकामो ...	३५०	१८
निःशब्दतासंपादनं ...	निःशब्दतासंपादनं ...	३५३	२२
दशमास्याऽञ्ज ...	दशमास्याऽञ्ज ...	३५४	३
जयस्वनादिपुरःसरं ...	जयस्वनादिपुरःसरं ...	३५४	८
चेत् ...	चेत् ...	३५८	१८
द्वादश्या ...	द्वादश्यां ...	३६०	१४
शास्त्राख्यवेक्ष्येत ...	शास्त्राख्यवेक्ष्येत ...	३६८	१२
नृत्येनापि ...	नृत्येनापि ...	३८३	१०
संपर्कण ...	संपर्कण ...	३८५	३
प्रतिमादिघेत् ...	प्रतिमादिघेत् ...	३८६	१५
विष्णुस्मृतौ ...	विष्णुस्मृतौ ...	३८७	२
यान्ति ...	यान्ति ...	३८७	५
सुरैः ...	सुरैः ...	५१८	१०

अक्षर	अक्षर	उदाहरणः	पञ्चाङ्गः
नैकोध्यानं ...	नैकोध्यानं ...	५२०	६
नदीतरङ्गनिमित्तं ...	नदीतरङ्गनिमित्तं ...	५२१	११
शृङ्खलिखितौ ...	शृङ्खलिखितौ ...	५२३	२
रघातपाणीयैः ...	रघातपाणीयैः ...	५२३	६
परस्त्रीशायी ...	परस्त्रीशायी ...	५४०	१२
तद्वत्तो ...	तद्वत्तो ...	५४८	८
तैलेनाद्रु ...	तैलेनाद्रु ...	५८३	१०
प्रसिद्धं ...	प्रसिद्धं ...	५८३	१३
सामान्यती ...	सामान्यती ...	५८३	१३
सार्वपस्य ...	सार्वपस्य ...	५८७	१४
सुवर्णेन ...	सुवर्णेन ...	६०८	८
मन्त्रेण ...	मन्त्रेण ...	६१५	५
जीवत्पिष्टक ...	जीवत्पिष्टक ...	६१५	८
वोकुः ...	वोकुः ...	६१६	१२
शान्दसः ...	शान्दसः ...	६१७	५
पूर्वं ...	पूर्वं ...	६२४	८
देवकरधरा ...	देवकरधरा ...	६२५	४
ममहादितर्पणे ...	मातामहादितर्पण ...	६३०	१५
प्रयान्वायु ...	प्रयान्वायु ...	६३२	५
तदसंगते ...	तदसंगते ...	६३२	१६
ज्ञानवस्त्रं ...	ज्ञानवस्त्रं ...	६३७	१८
इत्येवं ...	इत्येवं ...	६३८	११
इन्द्राद्याः ...	इन्द्राद्याः ...	६४०	२
द्यायोः ...	द्यायोः ...	६४३	१५
अभिवद्यौदेवता ...	अभिवद्यौदेवते ...	६४५	२
तत्पस्य ...	तत्पस्य ...	६४८	१७
प्रखव ...	प्रखवो ...	६४८	६
पात्रं ...	पात्रं ...	६४८	२०
सगरं ...	सगरं ...	६८५	२
ब्रह्मान्तान् ...	ब्रह्मान्तान् ...	७०४	८
पूर्वं ...	पूर्वं ...	७०८	१८

